Kalisz Memorial Book

Toldot Yehude Ḳalish

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

Original publication data

TITLE	Toldot Yehude Kalish.
IMPRINT	880-03 Tel Aviv : [ḥ. mo. l.], 721 [1960 or 1961]
DESCRIPT	448 p. : ill., ports., map ; 23 cm.
SUBJECT	Jews -- Poland -- Kalisz.
	Kalisz (Poland) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Poland -- Kalisz.
ADD'L TITLE	Bet-Halevi, Israel David.

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

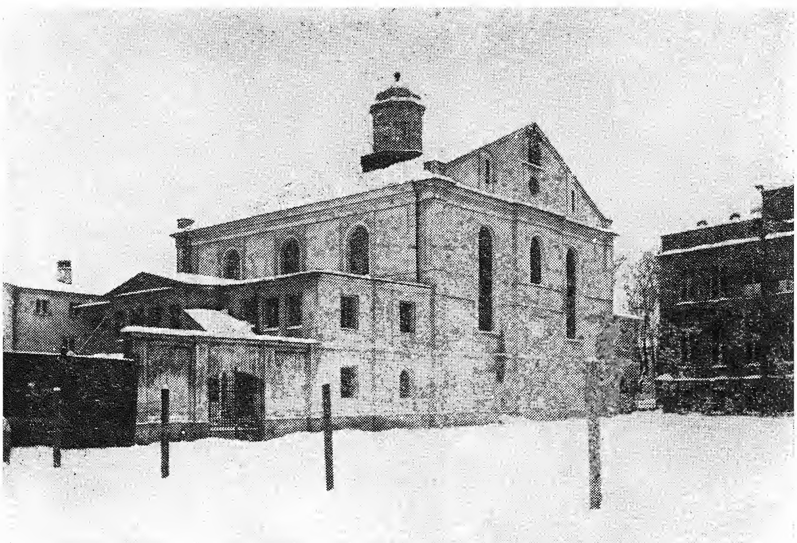
10,- 207.

תולדות יהודי קאליש

מאת

ישראל דוד בית־הלוי

אלה אזכרה ואשפכה עלי נפשי
(תהילים מב, ה)

בית הכנסת הגדול ובית המדרש של המגן אברהם שחרבו.

הוצאת המחבר, תל־אביב, תשכ״א

י. ד. בית־הלוי, תל־אביב, רח׳ בר־כוכבא 27
נדפס בישראל

I. D. Beth-Halevy, Tel-Aviv, Barkochba St. 27

Printed in Israel

סודר ונדפס בדפוס „אילון", תל־אביב, רחוב השרון 11

יעלה ויאיר זכרון בננו מחמל נפשנו

אברהם בצלאל

שהערה את נפשו על קידוש שם ישראל.
נולד בקאליש בל״ג בעומר תרע״ג.
נפל בחזית גיור־גויניאה בכ״ה טבת תש״ד

הי״ד

הוריו השכולים

ישראל דוד וחיה פערל בית־הלוי

פרקי הספר:

דברי פתיחה	5
מבוא	14
פרק ראשון: ראשיתו של הישוב היהודי בקאליש	23
פרק שני: תאריכים ראשונים של הישוב היהודי בקאליש	28
פרק שלישי: מאין באו יהודים לקאליש?	31
פרק רביעי: היהודים הראשונים בקאליש ועיסוקם	39
פרק חמישי: האיזור היהודי בקאליש	45
פרק ששי: התקנון הקאלישאי — התהוותו, ערכו השתלשלותו והשפעתו	52
פרק שביעי: מאורעות ומעשים בחיי היהודים בקאליש	64
פרק שמיני: הקהילה	100
פרק תשיעי: רבנים	133
פרק עשירי: קרית־ספר	218
פרק אחד עשר: מנהגים	237
פרק שנים עשר: חיי הכלכלה	244
פרק שלשה עשר: חסידות, חסידים ואדמו״רים בקאליש	265
פרק ארבעה עשר: חזנים	271
פרק חמישה עשר: מדפיסים, מגיהים ומו״לים בני קאליש	286
פרק ששה עשר: רופאים יהודים בקאליש	290
פרק שבעה עשר: חיבת ארץ ישראל בקאליש	293
פרק שמונה עשר: מספר האוכלוסים היהודיים בקאליש והרכבם המקצועי	333
פרק תשעה עשר: קאליש בועד ד׳ ארצות ובועד פולין גדול	338
פרק עשרים: תרבות, הווי, חברה	354
פרק עשרים ואחד: השואה	404
מפתח	425

ב"ה

דברי פתיחה

עם שובם של כמה מפליטי יהודי קאליש לעירם, כשוך סערת מלחמת־העולם השניה, מצאו ביער סמוך לעיר, "קבר אחים" שבו קברו הנאצים עשרות־עשרות מיהודי קאליש בעודם בחיים.

עם פתיחת הקבר על ידי הפליטים לשם העברת הקרבנות הקדושים האלה לקבר ישראל, נתגלו לעיניהם מחזות אימים שתקצר היד מלתארם. ראו שלדי אמהות, המחזיקות בידן האחת עולליהן, ובשניה מקרבות בקבוק חלב לפי עולליהן...

אמהות קדושות אלו מסמלות את יהדות קאליש מעודה, אשר פעמים אין ספור עמדה על עברי פי פחת והכליון, ובמצבים הקשים ביותר לא אבדה תקותה ותמיד ידעה להתחדש ולהמשיך לארוג את מסכת חייה. אמהות אלו ציוו לנו את החיים עד עולם. הן ציוו לנו את ה"שמור" ו"זכור", שמור עמוק בלב זכרונם הקדוש של אבותינו, וזכור זכרון עינוינו אנו, ואת רצוננו לחיות ולהחיות את ילדינו אף ברגעינו האחרונים.

שומה עלינו איפוא ללמוד לדעת את חיי יהודי קאליש, כחלק חשוב בתוך יהדות פולין, ואל ימוש זכרונם מאתנו לנצח.

א

בהגישי לפני הקורא את ספרי "תולדות יהודי קאליש" שבו הגיתי ועליו עמלתי תקופה של חמש־עשרה שנה, מאז הגיעתנו הידיעה המחרידה על חורבן קהילות ישראל בפולין ובארצות מזרח אירופה, ובתוכן קהילת קאליש, בה היה מרוכז הישוב העתיק שבישובים היהודיים בפולין — עלי להקדים את הדברים הבאים.

לאחר לימוד ועיון בקורות ישוב יהודי זה ובצרוף מסורות עתיקות, רשמים, הדים, ועדויות מפי זקני קאליש, שספגתי לתוכי מנעורי בעיר זו, נראה לי להסיק את נכונותה של הדעה, שהיהודים בהגיעם בדרכי נדודיהם לפולין ניתנה להם האפשרות להתישב לראשונה בקאליש, וכאן הוקמה הקהילה היהודית הראשונה בפולין, כפי שנוכיח זאת להלן.

ואכן, קהילה זו שהיתה נחשבת בין הקהילות הראשיות שבחבל־הארץ הנקרא "פולין גדול", היתה ידועה ומפורסמת, לא רק ברחבי יהדות פולין אלא אף בתחומי היהדות שמחוצה לה. אחד מגדולי חכמי אשכנז, ר' ישראל איסרלין (חי לפני כחמש מאות שנה) מזכירה באחת מתשובותיו בספרו

״תרומת הדשן״. ואחד מגדולי התורה מלפני כשלוש מאות שנה, מתארה כמקום־תורה מפואר במלים אלה: ״קאליש, אשר תמיד היתה עיר גדולה לאלקים, כרכא דכולא ביה, בעלי תריסין* ובעלי קרנים, המתנגחים זה את זה בהלכה״.

קהילת קאליש בעברה, הרפתקאותיה, עליותיה וירידותיה היא הראי שבו משתקף מהלך ההתפתחות ההיסטורית של יהדות פולין. תולדותיה וקורותיה הם פירוש נרחב לתולדות כנסת ישראל בפולין.

תולדות יהודי קאליש מספרות על מאבק־קיום עקשני וקשה, מאבק לזכויות ראשוניות ולחיים הוגנים. מאבק ״רב יומין״ שהיה רצוף עליות וירידות עוד מזמן שישוב יהודי זה היה מכונס בגיטו צר, ובלי להירתע מפני שאיפות השלטונות לבידודו מפנים ובחוץ, היה קבוץ יהודי זה קשור באלפי חוטים עם סביבתו. על אף כל האיסורים וההגבלות הוא מתפרץ מתוך הגיטו, מתרחב מחוצה לו, מפתח את המסחר המסועף והמקשר אותו עם העולם הגדול, מייצא תוצרת מלאכתו וממשיך לארוג מסכת קיומו, מתוך שמירה קפדנית על עצמיותו הדתית והתרבותית.

ב

אולם על אף עתיקותה וערכה הרב של קהילת קאליש, טרם זכתה לספר, שבו יירשמו ויתוארו קורותיה ושלבי הרפתקאותיה ברוח ובחומר, חיי אישיה שפעלו בה, חלקה בפעילות הכלל־ישראלית שבמדינה ומחוצה לה.

ואכן ״הכל תלוי במזל״, וקאליש לא האיר לה המזל, ומעט מאד נכתב על אודותיה, בה בשעה שכמה קהילות בפולין זכו למונוגרפיות מקיפות עוד בטרם בוא השואה, אשר נתנה כידוע, דחיפה עצומה להקים זכרון לקהילות פולין.

וכאן מחובתנו להעלות זכרון בן־עיר קאליש בדור האחרון, יהודי תמים ומצוין ר׳ שמואל ועלטסמאן ז״ל, אשר עמל ואסף כל ימי חייו חומר ותעודות לתולדות יהודי עיר מולדתו. אולם, לצערנו לא נצטרפה מחשבתו למעשה, ולא זכה להביא לידי גמר את מחקריו, וגורל כתביו אינו ידוע.

אמנם ״אין הקב״ה מקפח אפילו שכר שיחה נאה״** ובסיפוק רב יכולני כאן לציין שזכיתי לפני שנים לקבל מספר העתקי תעודות בקשר ליהודי קאליש ולפי כתב היד המוכר לי זה למעלה מחמישים שנה, יש בידי לשער שכתבים אלה נעתקו ע״י ה׳ וועלטסמאן הנ״ל, ודבר זה דיו לקבוע את נאמנותם למקורות שמהם נעתקו, כי נאמן היה האיש ועשה מה שעשה מתוך כנות.

* בעלי תריסין, ביטוי תלמודי במסכת ברכות כ״ז, ב; ובמס׳ בכורות ל״ו, א, הפירוש: תלמידי חכמים המנצחים זה את זה בהלכה.

** מסכת נזיר כ״ג, ב׳.

בכתבים אלו, המכילים כמה כתבי רבנות, צוואות וכו', וכן בפרק "קרית ספר", נסתייעתי במידה רבה והם משוקעים בספר זה. ורואה אני זכות לעצמי שבידי להעלות זכרונו של יהודי יקר ופועל־צדק זה, כדי שעמלו לא ירד לטמיון מכל וכל.

ויזכר לטובה אחד מדגולי יהודי פולין־גדול שבחבל פוזנא, הרב ד"ר יהודה־לואיס לעוין*, אשר בדין מגיע לו הכבוד להיקרא ההיסטוריון של יהודי פולין־גדול, באשר הירבה כל ימי חייו לשקוד על תקנת ידיעת תולדות הקהילות שבחבל פוזנא, שהיה כפוף למעלה ממאה שנה לשלטונה של פרוסיא. הוא פירסם ספרים, מונוגרפיות ומאמרים לחקר חייהם הדתיים, הצבוריים והרוחניים של היהודים בקהילות הנ"ל, וידו אף הגיעה לחלק השני של פולין־גדול — קהילת קאליש שבשלטונה של רוסיא. הוא הנחיל לנו חיבור בשפה הגרמנית ובו מרוכזות ידיעות כרוניקליות מקורות היהודים בקאליש, מראשית ישיבתם בה עד סוף המאה הי"ט, וכן רשימת רבנים ואישים שחיו ופעלו בקאליש.

חיבורו זה נתפרסם לראשונה בקובץ "זכרון לאברהם אליהו" לכבוד החכם אברהם אליהו הרכבי, ליום מלאת לו שבעים שנה, יצא לאור על ידי הברון דוד גינזבורג ויצחק דובער מארקון פטרבורג, תרס"ט, ונדפס בחלק הלועזי שבקובץ זה עמ' 147—176, ואחר כך יצא בהוצאה מיוחדת.

מתוך ענותנותו מכנה המחבר את חיבורו "בייטראגע צור געשיכטע דער יודען אין קאליש" לאמור, "בייטראגע" תרומה או צירופין. אולם עלינו להחזיק טובה למחבר שבחיבורו זה נתן לנו את היסוד, שעליו אפשר לבנות בחלקו את בנין תולדות יהודי קאליש, אם כי ודאי לא נימלט מכמה אי דיוקים, כשם שאין הבטחון לכך לשום מחבר.

ג

מחוץ לחיבור זה שמלפני חמישים שנה, לא זכתה קהילת קאליש לשום חיבור יסודי ומקיף, באשר מקרב בניה, הדור הצעיר, לא קם ההיסטוריון שלה, וההיסטוריונים הצעירים שקמו לה ליהדות פולין בתקופה שבין שתי מלחמות העולם הקדישו תשומת לבם מסיבות מובנות בעיקר וקודם כל לערי מולדתם או לערים הקרובות להן, במקומות שעמדו לרשותם ארכיונים

* הרב ד"ר יהודה לואיס לוין (תרכ"ח—תש"ב) נולד בזנין (פוזנא) בשנת תרכ"ח—1868 כיהן כרב בקהילות פינע, קמפנה וקאטאוביץ, ובאחרונה כיהן מנהל מוסד חינוכי יהודי בברסלה. עלה ארצה סמוך למלחמת העולם השניה. נפטר בתל־אביב בשנת תש"ב.

רשימה ביבליוגרפית של חיבוריו פורסמה על ידי י. היילפרין ברבעון "קרית ספר" של בית הספרים הלאומי בירושלם. שנה י"ט, עמ' 114—116, את הארכיון העשיר שלו רכשה הספריה שעל יד "ישיבה אוניברסיתה" ע"ש ר' יצחק אלחנן. בניו־יורק.

שבהם נשמרו תעודות היסטוריות, וכן פנקסי־קהילות עד כמה שאלה נשתמרו — דברים שסייעו להם בביצוע מחקריהם.

לא כן קהילת קאליש. גורלה של העיר עצמה במאות השנים האחרונות, בתוקף סיבות מדיניות ומינהליות, נדונה להיות נתקעת לפינה נידחת, מרוחקת ממרכזים, וכאילו כוסתה בצל, על אף עברה החשוב ו״רחוק מן העין — רחוק מן הלב״. ארכיוניה וגנזיה עלו באש מפקידה לפקידה וכמעט שלא נשתמר כלום. וכאן נעוצה הסיבה של אי־ידיעה מספיקה של תולדות יהודי קהילה זו. וההיסטוריונים היהודיים מזכירים אותה בחיבוריהם רק בדרך אגב בקשר לענינים כלליים של יהדות פולין.

וכבר עמד על כך ההיסטוריון ד״ר מאיר באלאבאן בהקדמתו למונוגרפיא ״היהודים בלודז״ (בשפה הפולנית) מאת אהרון אלפרין (לודז, 1928). הוא מעיר בין השאר ״על הפיגור בפירסומים בחקר תולדות היהודים בפולין ומדגיש במיוחד את החוסר במונוגרפיות היסטוריות של הקהילות הראשיות בפולין: ווילנא, ווארשא, גרודנו, קאליש״.

לבאלאבאן כהיסטוריון של יהודי פולין היה ברור שבנין דברי ימי ישראל בפולין יהיה פגום, אם יחסרו בו האריחים של תולדות הקהילות הנ״ל. והנה ביחס לווילנא ווארשא תוקן המצב, ומאז שנכתבה ההערה הנ״ל הופיעו חיבורים רציניים לתולדות היהודים שבהן, אבל קאליש עדיין לא באה על תיקונה.

המחבר מלא תקוה ותפילה שספרו זה יצעיד קדימה את ידיעת חיי היהודים בקהילת קאליש, המהווה חוליה חשובה בידיעת תולדות יהודי פולין בכללותם.

ד

למזלה של קאליש היו קיימות קהילות תואמות ודומות לה בשם, דבר שגרם במידה לא מועטה לעירוב פרשיות וערבוביית־תחומים בידיעות קורותיה.

נזכיר לראשונה את קהילת קאלוש במזרחה של גאליציא ואף כי ״קאלוש״ ו״קאליש״ שונים בביטויים הפונטי, שכן קאליש בוטאה זה מדורות בפי המוני ישראל בפולין ״קוללעש״, ורק בעשרות שנים האחרונות ביטא הדור הצעיר את שם העיר בהתאם להכתיב הלועזי קאליש; לא כן ״קאליש״ שבוטאה בפי דוברי אידיש ״קאאלליש״ (שהרי יהודי פולין לא הבדילו בין ה־י ובין ה־ו) אף־על־פי־כן נתן השם, הדומה־במקצת, מקום לטעויות, במיוחד בקשר לכמה אישים ומחברים שאין לברר את מקום־מגוריהם הנכון.

אף הרב ד״ר יהודה־לואיס לעוין בכבודו רושם בחיבורו הנ״ל את ר׳ יעקב לורברבוים, הרב מליסא המפורסם, בין רבני קאליש בשתי תקופות בין השנים תק״ס—תקס״ט, ובשניה בשנות תקפ״א—תקפ״ד, טעות מצערת,

שהרי ברור למעלה מכל ספק שהרב מליסא לא כיהן מעולם כרב בקאליש. דבר זה נראה מספר "נחלת יעקב" מאת הרב מליסא, שקרובו נ. צ. חכמוויטץ הוציא לאור אחרי פטירתו של המחבר והקדים לו דברי הקדמה לתולדותיו של המחבר וכותב בין השאר "שרבי יעקב עזב בפתע־פתאום משכן כבודו בק"ק ליסא מחמת איזה טעמים וכו' והלך למדינת גאליציען, שם זרחה שמשו עוד הפעם בק"ק קאליש ואחר כך בק"ק סטריא אשר בה מנוחתו כבוד". ומפליא שד"ר לעווין מצטט ספר זה, בדברו על הרב מליסא, ולא עמד על הדבר הזה.

קיים היה עוד מקום בשם קאליס בפודוליא שבפי דוברי האידיש הליטאית נתבטאה בדומה לקאליש. הואיל ובמקום זה היה נמצא בית־דפוס ובו נדפסו כמה ספרים תורניים — חשבו לא מעטים שהדבר אמור בקאליש שלנו. אולם לאמיתו של דבר לא היה קיים בקאליש מעולם בית־דפוס עברי, כפי שנדון בהופעה מתמיהה זו בפרק "תרבות, הווי וחברה".

ועוד דוגמא אחת ומאלפת מאוד עד היכן היד המשבשת מגיעה, בכמה אֶנציקלופדיות יהודיות: 1) "אוצר ישראל", נערך על ידי י. ד. אייזענשטיין. 2) "האנציקלופדיה היהודית" בשפה הרוסית, הוצאת ברוקהויז ועפרון, פטרבורג. 3) "האנציקלופדיה היהודית" באנגלית ובעוד מקומות מצאתי רשום שר' יעקב קראנץ, המגיד מדובנא, שימש כמגיד בין שאר קהילות גם בקאליש — דבר שאין לו שחר ולא יסוד, כפי שהוברר לי זה משנים לאחר חקר מיוחד אצל זקני קאליש. אולם לא היה בידי לברר מה היתה העילה שהביאה לידי שבשתא זו. יש להעיר שרש"י פין בספרו "כנסת ישראל" (ווארשא, תרמ"ז) אינו מזכיר את קאליש בין המקומות שבהן פעל המגיד מדובנא.

מן הראוי להעיר כאן עוד על כמה ליקויים בחסר בנוגע ליהודי קאליש. ההיסטוריון ד"ר יצחק שיפער מביא בספרו "תולדות הכלכלה היהודית", בתרגומו העברי (א. י. שטיבל, ת"א, תרצ"ו) עמ' 540/41 רשימת הרופאים היהודים שפעלו בפולין לפני מאות בשנים, אבל פסח על שם הרופא מקאליש משה בן בנימין וולף במאה הי"ז, שנתפרסם בשני ספרי רפואה עממיים שחיבר בלשון יידיש, וכן במשפטים שניהל נגדו המתחרה שלו, הרופא סלישבסקי האנטישמי. היחיד שמזכירו הוא מ. באלאבאן בספרו "זידזי וו פולסצע אודרודזונו" בשפה הפולנית ח"א עמ' 298.

כן לא הזכיר שיפער את קאליש ברשימת רדיפות היהודים בפולין בין השנים 1350—1500 לפי הקהילות והסיבות.

מפליא ומענין שבשום מקור לא מצאתי מדובר על ענין חשוב כל כך, כמו תעשית התחרים בקאליש, שהיתה ביסודה תעשיה יהודית, באשר הועברה מגרמניה, נוטעה כאן ובוצעה על ידי יהודים מא' עד ת', בתקופתה

הראשונה. ממנה התפרנסו אלפי יהודים, ומוניטין יצאו לה בכל שוקי רוסיא.

ה

על יסוד האמור, וכבן־עיר קאליש, הובררה לי החובה לחבר ספר שישקף את קהילת קאליש מאז יסודה, שיפרוס את מלוא יריעת חיה התוססים ברוח ובמעשה. שהרי קאליש היתה עיר־ואם־בישראל במלוא מובן המשמעות של מושג זה, וכשם שהחזיקה ופירנסה את קהל יהודיה, כך היתה המפרנסת מבחינה רוחנית, אירגונית והגנתית קהילות רבות שמסביבה. מצודתה הרוחנית של קאליש היתה פרושה על חלק נרחב בפולין המערבית, החלק שהיה ידוע כ״פולין־גדול״. הגדרה זו היתה בשביל האוכלוסיה היהודית שבה לא מונח גיאוגרפי בלבד, אלא מושג קשור בערכים רוחניים מיוחדים, במנהגים ובהרגלים, בנוסח ובאופי, בהילוך ובשיח וָשׂיג.

ומכאן שבידיעת תולדות יהודי קאליש גנוזים מפתח ו״בנין אב״ לתולדות יהודי ויהדות ״פולין־גדול״ שהיותה מקדמת דנא במידה ידועה חטיבה אתנוגרפית לעצמה.

לאור קוי יסוד אלה הלכתי בספרי זה. שאפתי שחיבורי יהיה מקורי במלוא תוכנו ובלי כל השפעה וחיקוי ספרים אחרים מסוג זה, שישתקף בו ההווי של קהילה זו כמו שהיה, ללא כחל ושרק זרים. וההווי הרי היה דתי־מסורתי בעיקרו, לכל הפחות ברוב בחינותיו וברוב פניותיו, ובכוח זה יכלה האוכלוסיה היהודית להתקיים דורות על דורות בתוך מחנק של גזירות ורדיפות. מכוח זה שאבה את היניקה להמשיך קיומה.

תפקידו ויעודו של ספרי זה הוא בהעלאת זכרונות מן העבר הרחוק והקרוב, בהדלקת נרות־זכרון לשמות היהודים הקדושים והטהורים שנשמדו ואבדו בכל הדורות, וביחוד בתקופת השואה האיומה, וכן לגלות את המאור המיוחד שביהדות קאליש שאבדה, ולנטוע בלבו של הדור הזה והבא את התחושה העמוקה מה עוללו לנו שונאי ישראל, ומה גדול ערך אבידה זו שאין לה תמורה.

ואם כי מגמת חיבורי זה לא היתה מדעית אקדמית אלא עממית בעיקר, עמלתי לתפוש בכל ענין את מקורו ומהימנותו במידה שיוסר כל ספק בנכונותו ולהעמידו על דיוקו במידת האפשרות. בהתאם למגמה עממית זו מסרתי כל מסורה ואגדה שקלטה אזני בנושא חיבורי. אבותינו בגולה ארגו מסכת אגדות חייהם, שהיה בה סם חיים וטעם לשבח לעצמם ולזרעם, ואין אנו פטורים מלרשום אותן קו לקו ולמסרן לדורות הבאים.

תמכתי יתדותי במידה מועטה על מקורות חוץ, לא רק מפני שהם מצויים בידינו במידה זעומה, ולא רק מפני שבדרך כלל נזכרו יהודי פולין בהרבה מספרי ההיסטוריונים הפולניים רק דרך־אגב (מחוץ לספרים שחוברו על

ידי אנטישמיים, שנועדו בעיקר להטלת ארסם ביהודים, והם הם שדנו ביהודים במיוחד ובמידה גדושה).

בעיני היתה חשובה ויקרה מכל יקר כל ידיעה ממקורות יהודיים פנימיים, כגון: הספרות התורנית בכללה, ובפרט ספרי שאלות ותשובות, זכרונות, צוואות כתבי רבנות, ושרידי תעודות מפנקסי הקהילה.

ביחס לקהילת קאליש הרי אין ערוך למקור של ידיעות כמו פירוש "מגן אברהם" לשלחן ערוך "אורח חיים" מאת ר' אברהם אבלי גומבינר, שחי בקאליש לפני כשלוש מאות שנה וחיבר בעיר זו את פירושו, המקיף חיי יום־יום של היהודים בין בחול ובין בשבתות ובמועדים, ואשר אגב קביעת דינים והלכות בפירושו הוא מעניק לנו ידיעות על חיי הדת והמנהגים ועל ההווי היהודי בקאליש.

ואכן, מתוכו נודעו לי כמה וכמה ענינים ותופעות אצל יהודי קאליש, ואין אני מתיימר ששאבתי את הכול מתוך פירוש זה, שלרגל קיצורו טמון בו לא מעט בין השיטין והם הם שיתין ויסוד לחיי קהילת קאליש, כפי שנדון בערכו בפרק י' רבנים, ובפרק י"א מנהגים.

על חיי היהודים בקאליש שבין מלחמת־העולם הראשונה להשניה עמדתי במידה לא מעטה מתוך העתונות היהודית שהופיעה בתקופה זו בקאליש, עד כמה שעתונות זו הגיעה לידי.

בדרך כלל הרביתי בסמוכין ביבליוגרפיים, באשר ללא צל של ספק כל המרבה בהם — ישובח.

לרגל עבודתי לא חסכתי עמל למצות כל המקורות האפשריים בנידון כל נושא ונושא, בין מתוך ספרים ובין מתוך כתבי עת, "ומכל מלמדי השכלתי", ולא ראיתי עצמי פטור מלהציע לפני הקורא את המקורות שברובם היו לנגד עיני, כדי שיעמוד בעצמו עליהם אם רצונו בכך.

אולם רחוק אני מלומר שרשמתי כל המקורות ובוודאי שהנני בבחינת "תנא ושייר".

ישמש נא ספרי ספר זכרון, גל עד, ועדות לאבותינו בסבלם ומלחמת קיומם מזה דורי דורות, וזכרון קדום לדור אחרון שעלה על המוקד על קדושת השם וישראל, ואל דמי לנו ולבנינו אחרינו. יקומו הם ויספרו לבניהם הם עד סוף כל הדורות.

דורנו שקוע במלחמת קיומו, מלחמת קיום קשה, ועקב זה ירד עד לדיוטה התחתונה של השיגרה היומיומית. לרוב אין הוא מסוגל להעלות במחשבתו את זוהר העבר וגדולתו. לפיכך שומה עלינו ללמוד את העבר, להחדיר ידיעתו בכל דרכי ההשפעה ולהדריך את הדור הצעיר בנתיבותיו.

בסיום, עלי למלא חובה נעימה ולהביע רגשי תודה וברכה למנהלי ספריות, לידידים סופרים וחוקרים, שסייעו בידי בכל תקופת הכנת ספרי בעצה ותושיה, על ידי השאלת ספרים לעיון, והמצאת חומר, והם:

הנהלת בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים.

הנהלת הספריה "שערי ציון" בתל־אביב.

מר מ. א. אונגרפלד, מנהל ספרית בית ביאליק, תל־אביב.

מר אברהם יערי, ירושלים.

מר משה מורגנשטרן, תל־אביב.

הרב ראובן מרגליות, מנהל הספריה על שם הרמב"ם, תל־אביב.

הרב ד"ר עקיבא פוזנר, ירושלים.

מר אליעזר פלדמן, ירושלים.

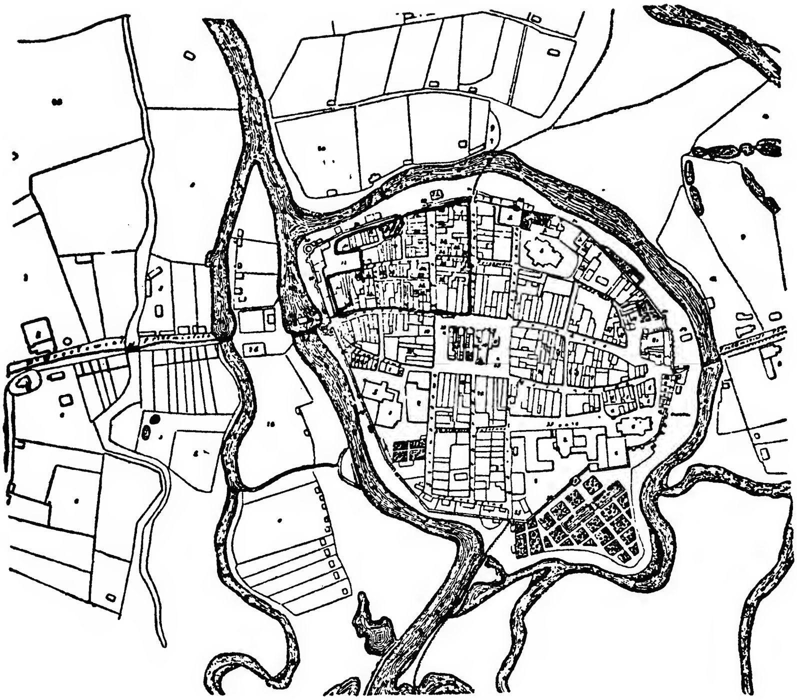
ד"ר יצחק ריבקינד, ניו־יורק.

ויזכרו ידידים שהלכו לעולמם:

המנוח מר יוחנן פוגרבינסקי, מנהלה של ספרית "בית אחד העם" בתל־אביב.

המנוח מר צבי קאנל, ירושלים. זכרון שניהם לברכה.

ויעמדו על הברכה בני ביתי היקרים, רעיתי מרת חיה פערל שסייעה בידי בידיעותיה מעיר מולדתה קאליש, ובתרגומים מפולנית. וכמו כן בני נחום שעמד לי במידה רבה בהכשרת הספר לדפוס.

מפת עיר קאליש שורטטה בשנת 1785 ; חודשה בשנת 1878. האיזור המסומן בקוים עבים הוא הרובע היהודי העתיק.

נעתקה מתוך ספר היסטוריא ייברייסקובו נאראדוו כרך 1, הוצאת חב׳ ״מיר״ עמוד 105.

מבוא

קאליש העיר

קאליש נמצאת בחבל ארץ ״פולין גדול״, בעברו המערבי של הנהר וארטה, החוצה את פולין, ובירתו ומרכזו העיר פוזנא. קאליש היתה קרויה הגליל העליון של החבל.

תמורות מדיניות רבות עברו על העיר קאליש, כפי שמראה פרק הכרוניקה להלן. אנו נסקור כאן בקצרה את העבר עליה בעת הקדומה, בעת אבדן עצמאותה של פולין עד תקומתה מחדש. תקופה אחרונה זו ידועה לרבים בני דורנו זה. עם קביעת גבולות פולין בקונגרס הוינאי בשנת 1814—1815 חולק חבל זה לשנים: החבל המערבי עם פוזנא סופח לגרמניא, והחבל האחר עם קאליש, כיתר חבלי פולין המזרחיים, עבר לידי רוסיא. בתקופה זו הקיף חבל ״פולין גדול״ את פלך קאליש וחלק מפלך ווארשא הגובל עם הגבול הגרמני. עם תקומתה של פולין העצמאית בוטלו כל הגבולות המלאכותיים, וקאליש שוב מאוחדת עם החבל המערבי של פולין.

קאליש היא אחת הערים העתיקות ביותר בפולין, וכן הישוב היהודי בה הוא הקדום ביותר בארץ זו.

אין בידי ההיסטוריונים הפולנים ידיעות ודאיות על זמנו המדויק של ייסוד עיר זו. סבורים עד היום שזו היא העיר ״קאליסיא״, שעל אודותיה מדבר ״פטולמיאוס היוני״ (חי במאה השניה). ברשמו בכתביו הגיאוגרפיים את נתיבות המסחר מאירופה המרכזית עד הים הבאלטי, הוא מזכיר את ״קאליסיה מארץ הזואיבים״ ומסמן את גבולותיה, ריחוקה מהים ומנהר דונאי, הויסלה והקומרנה. תיאורו הגיאוגרפי מתאים בקירוב לעיר קאליש.

סברה זו שהיתה בגדר השערה, קיבלה בזמן האחרון ביסוס מדעי, הודות למימצאים חשובים רבים שנמצאו בחפירות ארכיאולוגיות שבוצעו בקאליש ובסביבתה הקרובה בשנות 1950—1954, ועל ידי המסקנות שהגיעו אליהן מדענים מקצועיים, שפורסמו בספר שהופיע זה מקרוב, ובעתונות המדעית. על יסוד מסקנות אלה נקבע זמן ייסודה של העיר והוא המאה השניה לסה״נ. ואכן קאליש חגגה בשנת 1957 את יובל ה־1800 שנה לקיומה.

נמסור כאן תוכן המסקנות הנזכרות מפני ערכן החשוב למטרת חיבורנו, והוכחת קדמות הישוב היהודי בקאליש.

בחפירות הנ״ל נחשפו יסודות מיבנים בסביבת העיר בריחוקים שונים

המראים חגורת ישובים מאוכלסים. נמצאו מוצרים, כלי ברונזה, כסף, זכוכית, קרמיקה, מטבעות, מכשירי עבודה ומיצרכים יום־יומיים, שזוהו כמוצרים שהובאו מהאימפריא הרומית לארצות הסלאויות בכלל, ולקאליש וסביבתה בפרט. מוצרים אלה, שזמנם המאה הראשונה והשניה, נמסרו להתושבים המקומיים בחילוף סחורותיהם הם, כגון: הענבר היקר (שרף קדמון הנמצא במצב מאובן — בערנשטיין, על גדות הים הבאלטי, אשר שימש להרבה מטרות, גם רפואיות), עורות, פרוות, בהמות, תבואה, דבש, דונג, ברזל, ויתכן גם עבדים שבויים.

חישופים של שיירי הענבר נותנים מקום להניח שדרך השיירות המובילות את הענבר היתה על גדות הנהר סבנדריא ליד קאליש בכיוון לנהר וארטה.

לקאליש היו תנאי־קיום נוחים בשביל תושביה. היא יושבת על פרשת דרכים חשובים המקשרים אותה עם שלזיא ופומוריא, פולין גדול ופולין קטן. נהר הפרוסנה שעל ידו שוכנת העיר, היוה עורק ראשי של התחבורה לדרום ולצפון, תנאים אלה איפשרו לתושבים חילופי תוצרת, עבודה והובלה ע״י שייט.

כן הוכח, שלאימפריא הרומית ולארצותיה היו קשרי מסחר עוד במאה הראשונה עם כמה מחוזות בפולין וביניהם קאליש. סוחרי האימפריא חיפשו שווקים לתוצרתם, מאידך חתרו למקורות הענבר, הזהב וכדומה, ופולין היתה בשבילם הדרך המסחרית הנוחה ביותר, ודרכי המים של סביבת קאליש והאוכלוסיה המפותחת שלה יכלו להועיל בהרבה לקידום העסקות המסחריות שלהם.

בין המימצאים בחפירות ישנם כורי־היתוך של ברזל מהמאה הראשונה, בית־מלאכה לעיבוד כלים מעצמות וקרניים, ובו אף תוצרת מוגמרת. נמצאו מטבעות וביניהם המטבע היקר ״קוינטוס פופיוס קאלינוס״ מזמן 82 שנה לפני הספירה, וכן כלי זכוכית עדינים המצטיינים בעיבוד יפה. כל זה מצביע על הערך החשוב בכמות ובאיכות של פעולות החילופים בין סוחרי רומי ובין סוחרי המקום.

כן מראות החפירות על ידי המיבנים שנחשפו שהאוכלוסיה בעשרות הישובים שבסביבת קאליש מנתה כמה אלפים נפש, ובהם לא מעטים בני גזעים שונים, שישבו כאן ישיבת קבע או ארעי. כל האמור עד כאן שייך לתקופת המאות הראשונות.

החל בסוף המאה העשירית, בימי הבינים הקדומים, התקדמה קאליש בהתפתחותה הכלכלית בשלבים חשובים. מסחרה התרחב והגיע עד לקיוב שברוסיא, הלוך והתרחב לכיוון המזרח בתיווכם של סוחרים ערביים. הוכחה לכך תשמש עובדת מימצא אוצר המטבעות הערביות ליד קאליש. ואין בכך תימה, הרי קאליש היתה נמצאת בדרך יעילה ושימושית מאוד לתחבורה

בין המזרח ובין המערב, דרך המקשרת את שלזיא עם פומוריא, נקודת מוצא של התחבורה קיוב־קראקא־ברסלה.

נמצא שלקאליש תעודת הזהות הקדומה ביותר, ומבחינה זו אין לה מתחרה בין יתר ערי פולין.

★

משערים שעצם השם "קאליסיא" מקורו סלאוי ומשמעותו ביצות, על שם ביצות הנהר פרוסנה, אשר לידן הוקמה העיר בראשונה — המקום שכונה אחר כך, העיר הישנה. ומ"קאליסיא" נשתלשל השם "קאליש".

בכל מקום שמדובר על קאליש היא מתוארת כעיר יפה להפליא. היא יושבת על מים רבים, מאחר שהנהר פרוסנה מקיף אותה, וזרועותיו ופלגיו חוצים בהרבה מקומות את העיר לארכה ולרוחבה, כך שנוצרו בה ארבעה איים. סירות וגונדולות שטות על פני הנהר. הפארק העתיק שלה, בן מאות השנים, אף הוא מפאר את העיר. כל זה משווה לה יופי רב נוסף על יפי הנוף של הסביבה, ברוכת היערות והאגמים.

משוררי פולין, וביניהם המשוררת הנודעת מריה קונופניצקה, שרו על יפי העיר וקסמה הרב. ובצדק כינוה "ונציא של פולין". ומה רב חן המקום הזה על יושביו.

★

ידיעתנו את העיר הזאת מבחינותיה השונות, נותנת בידינו מפתח רב־ערך להבנת סיבת ריכוזו של ישוב יהודי בה מלפני תקופה קדומה מאד, וכן את אחיזתו בה, על אף ההרפתקאות הקשות והמרובות שעברו עליה מפקידה לפקידה, והיהודים שתו בה מכוס התרעלה גם כתושבים וגם כיהודים. פעמים רבות לאין־ספור נעזבה העיר על ידי תושביה היהודים, ובשעת־הכושר הראשונה חזרו וחידשו את קיומם בעיר זו.

לכן נמסור ידיעות נוספות על עברה של עיר זו רק מזמן שהתחילה הכרוניקה שלה, בשנת 1000 בערך. מלפני זה לא היו קיימות בכלל תעודות ארכיוניות של העיר, ואף לאחר זה לא נשארו תעודות, מחמת חורבנה של העיר תכופות, אם על ידי התנפלויות ומצורים או על ידי שטפונות ושריפות.

תאריכה של ראשית הכרוניקה הכללית הוא, כאמור, משנת 1024 ואילך והיא מוסרת על איחוד שבטי פולין לממלכה, ועל המלך בולסלאב חרוברי שירה בקאליש אבן פינה להקים בה את מבצרו. העיר והמבצר נכבשו בשנת 1208 ע"י הדוכס בולסלאב מידי אחיו זביגור. עוד במאה ה־12, עם התפוררותה הפיאודלית של פולין, פסקה גם אחדותה המדינית והממלכה נתפרדה לגלילות אחדים. פולין־גדול נפלגה לחלק מערבי עם גנייזנו ופוזנא,

ולחלק מזרחי עם העיר קאליש. עם כיבוש קאליש ע״י בולסלאב יסד בה את דוכסות קאליש, שמילאה בתקופה רבת־שנים תפקיד מדיני כלכלי בפולין. בתקופה זו גדלה קאליש והתפתחה מאוד מפאת היותה בירה על הזכויות והמיוחדות כבירה.

נסיכות זו התקיימה כמאה וחמישים שנה. עתים — כעצמאית ועתים — מאוחדת עם פולין גדול.

בשנת 1241 נחרבה קאליש בין עוד כמה ערי פולין, בעת ההתנפלות הראשונה והגדולה ביותר של הטאטארים על פולין.

כשהוקמה העיר קאליש מחדש בשנת 1253 הועברה למקום חדש, נוח יותר מכמה בחינות ממקומה הקודם בשפלת הנהר פרוסנה ושטפונותיה התכופים, וכן מטעמים איסטרטגיים. המקום החדש הוא גבוה וניתן להתבצרות יותר מאשר בשפלה, וזה הוא המקום והאי שעליהם עומדת קאליש עד היום.

מאז רושמת הכרוניקה שלה הרפתקאות לאין ספור, מלחמות, מגיפות, ובעֵרות שנתרגשו ובאו על העיר מפקידה לפקידה.

ואלו הן לפי סדר כרונולוגי ועניני:

מצורים, פלישות וכיבושים

בשנת 1258 התנפל הנסיך מקויאבה על העיר ושדד אותה. בולסלאב מתגבר עליו, מגרש אותו ומוציא את השוד מידו. ב־1261 אולץ הנסיך מקויאבה ע״י בולסלאב להתחייב לא להתנפל עוד על קאליש.

בשנת 1284 כבש הנריק הרביעי מברסלה את המבצר והחריב חלק מן העיר, המבצר שבעיר הישנה עלה בחלקו באש.

בשנת 1306 נכבשה העיר על ידי הליטבינים, המאבק אתם נמשך זמן רב.

בשנת 1308 כובש הנריק נסיך גלוגובסקי את העיר.

בשנת 1309 מצטרפת קאליש לחלוטין לשלטון המרכזי ונשארת ויווודסטבו בלבד.

בשנת 1331 סובלת קאליש קשה מהתנפלות הקוזקים, אשר החריבו את המבצר והעיר העתיקה, את העיר החדשה לא יכלו לכבוש, כי נהר פרוסנה עבר אז על גדותיו.

בשנת 1333 שם הנסיך מזוביצקי מצור על העיר, אבל נתקל בהתגוננות אמיצה. הוא הספיק רק לשרוף את מגדל העיר.

בשנת 1612 נכבשה העיר על ידי הקונפידראטים* אשר לחצו מאוד את תושבי העיר.

* קונפודיראטים = אירגון אצילים מתקוממים נגד השלטון.

בשנת 1655 נכבשה העיר על ידי השבידים, שגורשו אחר כך על ידי צבאו של המלך יאן קאזימיזש. אולם לאחר איזה זמן כבשו השבידים את העיר מחדש. הפולש אילץ את האצילים לחתום על האמנה הידועה בשם "פרקי שיראדז", שלפיהם מוותרת פולין על זכויותיה באדמת שיראדז.

בשנת 1657 כבש המפקד צ'ארניצקי את העיר מידי השבידים. המלך ממנה ועדה שתעריך את הנזקים שנגרמו לתושבי העיר על ידי הפולש הזר.

בשנת 1702 שוב התקיפו השבידים את העיר, שהוחזקה בידם עד 1705.

בשנת 1706 ניטש קרב מכריע בין הצבאות המאוחדים של המלך אוגוסט השני, הרוסים והאנגלים. הפעם נוצח הפולש וגורש לחלוטין. בקרב זה נחרב רובה של העיר וכמעט שנתרוקנה מתושביה לתקופה ממושכת. רק בשנת 1719 מתחילה העיר להיבנות מחדש. אותה שנה היו בה 34 בתים ומספר תושביה 781.

בשנת 1768 נכבשה העיר על ידי הקונפידיראטים, ואחר כך על ידי הרוסים. כעבור שנה פרץ קרב בין הרוסים ובין הקונפידיראטים והעיר נכבשה על ידי הקונפידיראטים.

בשנת 1770 יוצאים הקונפידיראטים מן העיר והולכים לווארטא להילחם עם הרוסים, אבל הרוסים גברו עליהם וכבשו את קאליש.

בשנת 1772 נכבשה העיר על ידי הצבא הפרוסי.

בשנת 1776 התקיף גדוד קוזקים את העיר וכבש אותה. התושבים נשדדו על ידיהם.

בשנת 1812 כבש צבאו של נפוליאון את העיר בדרכו למלחמה עם רוסיא.

בשנת 1813 כבש הצבא הרוסי את העיר.

בשנת 1831, עם פרוץ המרד הפולני, סבלה העיר מאוד. רבים מבעלי בתי החרושת ובתי המלאכה עזבוה, והוציאו עמם את רכושם.

בשנת 1904 קמה בעיר תנועת פועלים מקיפה, המתכננת ומבצעת פעולות מהפכניות נגד השלטון הרוסי.

בשנת 1906 בוצעה על ידיה התנגשות במפקד המשטרה הרוסי שנפצע קשה, וסגנו נהרג בהתנגשות זו. כתוצאה מזה נאסרו על ידי השלטונות רבים מתושבי העיר, מהם אף נשלחו לסיביר. תקופה סוערת זו נמשכה עד שנת 1907.

באחד באוגוסט 1914 נפסק עורק חיי העיר על ידי מאורעות כבירים שהתחוללו. פרצה מלחמת העולם הראשונה. הצבא הרוסי יצא את העיר, והיא נכבשה על ידי הצבא הגרמני. בעקב תואנה של התנגשות בצבא פקד המפקד הגרמני להפציץ את העיר ורב היה מספר ההרוגים של הפצצה זו. לאחר שהפצצות אלה חזרו ונשנו כמעט יום יום בשבוע הראשון לכיבוש

העיר, נאלצו רוב תושביה לעזבה. לאחר זאת העלה צבא הכובש את מרכז העיר באש ואף הטיל קנסות כבדים על העיר.

בשנת 1916 מתחילים בני העיר לשוב.

בשנת 1918, עם שחרור פולין וכניסתה לעצמאות, שוקמה אף העיר קאליש.

בשנת 1939, עם פרוץ מלחמת העולם השניה, נכבשה העיר על ידי הצבא הנאצי שכילה את זעמו בתושבי העיר, ובמיוחד בתושביה היהודים שהושמדו על ידו ונעקרו משרשם.

מאורעות ומעשים ממלכתיים

בשנת 1279 מת הנסיך בולסלאב ונקבר בקאליש. השלטון עבר לידי פזמישסלאב השני. בשנת 1291. פזשמיסלאב השני מפקד להכוון את מהלך נהר פרוסנה, כדי לקשר את קאליש לנתיב המסחר ורוצלב־טורון.

בשנת 1293 נועדו למועצה בקאליש פזמיסלאב, לוקוטיק וקאזימייז' נסיך קויאבי, לשם הצלת המולדת מידי הצ׳יכים המתנכלים לכתר הפולני של מלכם ואצלאב.

בשנת 1295 הוכתר פזשמיסלאב השני על ידי הארציביסקופ מגנייזנו למלך פולין. מאז נפסק קיום נסיכות קאליש.

בשנת 1350 הקים המלך קאזימיר הגדול חומה מסביב לעיר וביצר במיוחד את העיר החדשה.

בשנת 1355 באו לקאליש הנסיך ממאזוביא ועמו יועצים והביעו את כניעתם לקאזימיר ששהה אז בקאליש.

בשנת 1434 משתתפת משלחת מקאליש בבחירת מלך חדש בפולין.

בשנת 1436 משתתפת משלחת מקאליש בעריכת אמנת־שלום עם הקווזקים. אמנה זו נחתמה בחותמת העיר.

בשנת 1438 אישר המלך ולאדיסלאב השלישי במושב הסיים בפיטרקוב את כל הזכויות שהעניק אביו לקאליש.

בשנת 1503 לקח השלטון המרכזי מקאליש את הזכות שהיתה לה עד אז, להשתתף במועצת הסיים הממלכתי יחד עם האצילים, בדומה לפוזנא וקראקא. דבר זה גרם פיגור בהתפתחות העיר.

חורבן העיר על ידי דליקות ושריפות

העיר עלתה על המוקד ונשרפה כליל בשנות 1262, 1537, 1559, 1609, 1612, 1613, 1637, 1702, 1792, 1825; 1852; 1914.

פגעי רעב ומגיפות

שנות סערות ושטפונות, ובעקבותיהן רעב ומגיפות היו השנים 1282, 1306.

בשנת 1333 סבלו תושבי העיר מאוד ממגיפת הדבר (דז׳ומה).

בשנת 1438 פרצה בעיר המגיפה השחורה, רב ועצום היו מספר קרבנותיה. וכן בשנת 1360, 1606, 1693, 1706, 1725, 1736; 1737; 1771; 1792.

בשנת 1852 פרצה בעיר מגיפת החולירע, וכן בשנת 1854.

פגישות בקאליש לשם כריתת ברית ואמנה

1. בשנת 1465 כרת המלך יאגלו בקאליש ברית־אמנה עם קונראד צ׳ארני.
2. בשנת 1835 נפגשו בעיר הקיסר הרוסי ניקולאי הראשון עם המלך הפרוסי פרידריך וילהלם השני. במקום המפגש הוקמה אנדרטת זכרון למאורע זה.

אדמיניסטרציה

1. בשנת 1844 פורק שלטון הפלך בקאליש שהועבר לווארשא, דבר שגרם לתוצאות כלכליות חמורות לעיר.
2. בשנת 1919 נבחרה מועצת־העיר הראשונה לאחר שחרורה של פולין מורכבת מ־32 חבר, מהם 11 נבחרים יהודים.

עצרות וכינוסים של ראשי הדת הקאטולית

התקיימו בעיר מפקידה לפקידה. בכינוסים אלה נידונו במידה רבה עניני היהודים. לא פעם הוחלט בהן על ביטול הזכיות שהוענקו ליהודים, ובכלל תיכננו בהן תכניות להצר את רגלי היהודים במדינה.

בשנת 1271 — כינוס הכמורה בגרויץ, ליד קאליש, בנוכחותם של הנסיכים בולסלאב ופז׳מיסלאב.

בשנת 1350 התקיים בקאליש סינוד (כינוס) כמרים שבו הטיפו הרבה לפרוע ביהודים, ואכן בסמוך לזה התחוללו פרעות ביהודים.

בשנת 1357 נתקיימה בקאליש מועצת כמרים שהחליטה בין היתר לדרוש מאת השלטונות לא לקבל פקידים ממשלתיים נתיני חוץ־לארץ, שאינם יודעים את השפה הפולנית.

בשנת 1378 מקיים הארציביסקופ מגנייזנו מועצה בקאליש, המחליטה לפנות למלך בבקשה לשחרר את הכמורה ממסים, וכן לפנות לאפיפיור ברומא ולהודיעו על המסים הכבדים אשר הביסקופ מפוזנא הטיל עליהם.

בשנת 1406 מתקיימת בקאליש מועצה דתית בקשר לחלוקי דעות

ומריבות בכנסיה הקאטולית בין הנוהים אחרי האפיפיור ובין מתנגדיו.
בשנת 1665 הגיעה לקאליש משלחת מטעם האפיפיור ברומא.
בשנת 1674 התישבו בעיר הישועיים [= יזואיטים].

מדע וחקר

בשנת 1614 הוקמה בקאליש אחת התצפיות האסטרונומיות הראשונות באירופה, וכן נקבעה כאן המשקפת של גאליליאוש למטרת תצפיות ברקיע השמים.

כלכלה, עבודה ומסחר

בשנת 1264 העניק הנסיך בולסלאב זכות להנהלת העיר לקבל מכס ממלח, כדי שההכנסה תוקדש לשיקומה של העיר.

בשנת 1402 מאשר המלך יאגלו הקמת מינסרת עצים על גדות הפרוסנה, שהכנסותיה תהיינה מוקדשות לטובת העיר.

בשנת 1537, לאחר חורבן העיר על ידי שריפה, שיחרר המלך זיגמונט הראשון את תושבי העיר מתשלום מסים לתקופה של 20 שנה, וכן חידש להם את הזכות לקנות חמרים שונים וסחורות.

בשנת 1540 הוקם בקאליש המחסן הראשי של הרשות לחמרים ולאיכסון סחורות, והוכרז שסוחר, שישתמט מלקנות את מיצרכיו בקאליש — ייענש.

בשנת 1552 מצווה ומאשר המלך זיגמונט ה־1, שהיוצאים לשלזיא ולפרוסיא למטרות מסחר — בהכרח שיעברו דרך עיר קאליש.

בשנת 1603 הופיעה ההדפסה הראשונה בדפוס שהוקם בקאליש, והוא הקאטאכיזם הרומי.

בשנת 1665 מאשר הסיים וקובע שני ירידים (=שווקים שנתיים) בקאליש, לממכר סוסים ובהמות.

בשנת 1672 התעוררה העיר שוב לחיים חדשים ותקינים, ואף התחילה להתפתח בגידולה ובהתרחבותה.

בשנת 1815 גדלה העיר והתפתחה מאוד, הוקמו בה בתי חרושת ובתי מלאכה שנתמכו באשראי על ידי הרשות.

בשנת 1843 בסוף מאי נתקיים בעיר היריד (השוק) השנתי הראשון של מוצרי אריגי־צמר מקומיים.

בשנת 1871 הוקם בעיר מכון גאז.

בשנת 1898 הוחל בסלילת קו הרכבת קאליש־וארשא שהושלמה בשנת 1904. מכאן ואילך מתפתחת העיר בצעדי־ענק והיא נעשית מרכז תעשייתי לתוצרת תחרים, אריגי־טריקו, גרביים, מוצרי עור ובובות. תעשיות אלה נוצרו בעיקר על ידי יהודים.

ונזכיר עוד:

סמל העיר קאליש היה: שער ושני מגדלים לו, ובאמצע ניצב שומר וחצוצרה בפיו.

סופר בעיר, שאחד מבני־העיר הקדיש קרן מיוחדת לשם מתן שכר למחצצר שישמיע בבוקר ובערב מעל מגדל אחת הכנסיות מנגינת אֵבל, דבר שהתקיים תקופה רבת שנים. מנגינה עצובה זו השתפכה בכל העיר וקראה לעירות תמיד.

פרק ראשון

ראשיתו של הישוב היהודי בקאליש

הישוב היהודי בעיר זו עתיק וקדום מאוד, ואולי הוא הישוב היהודי הראשון בפולין. לפי הגדרתו של ההיסטוריון ש. דובנוב "עמדה בקאליש בימי הבינים עריסת יהדות פולין"[1].

נצטט כאן עוד מדבריהם של כמה היסטוריונים, המדברים בכתביהם גם על קאליש.

1. מתתיהו מיזיש במסתו "יהודים בפלוצק, קאליש וקראקא"[2] כותב בין השאר: "יהודי קאליש נזכרים בשנת 1264 בקשר לזכויות שהדוכס בולסלאב הצנוע העניק ליהודי פולין־גדול, וכעבור מאה שנה בשנת 1364 בעת שהמלך קאזימיר הגדול אישר את הזכויות מחדש, היה יהודי קאלישאי בשם פאליק מייצג את יהדות פולין בפני השלטונות, ועל־ידו העביר המלך את פירסום אישורו ליהודי פולין.

אולם עוד לפני זה, במאה ה־12, חרוט שם העיר קאליש על מטבע שהוטבע על־ידי מטבעני יהודי בשם יצחק קאליש (הכוונה היא ליוסף קאליש). נראה שהנשיאים של יהודי פולין אותה שעה, שנקראו "נגידים" ומילאו תפקיד בדומה ל"ריש גלותא" בבבל, גרו בקאליש. ולמה דוקא בקאליש?

נראה שכאן התקיימה קהילה עתיקה מאד, ואולי מהתקופה הקדומה שבה עדיין לא גרו בקאליש פוליאנים אלא גוטים. קאליש היא העיר היחידה בכל מזרח אירופה שהתקיימה עוד בתקופה עתיקה מאוד, בתקופת הרומאים, והיא נזכרת בספרות היונית הגיאוגרפית אצל פטולמיאוס בשם "קאליסא". לקאליש יכלו איפוא להגר יהודים עוד בתקופה ההיא.

מעובדת מימצא מטבעות רומיות במספר רב בחפירות באדמת פולין של היום, שעליהם כתב החוקר גומובסקי, אנו למדים, שהארץ ליד נהר ויסלה קיימה יחסי מסחר עוד במאה השניה עם ארצות הקיסרות הרומית. ונשאלת השאלה מי היה יכול כאן לפתח יחסי מסחר עם סוחרי דרום רומי? מובן שרק תושבי הערים, ובראש וראשונה בני קאליש שהתקיימה כבר אותה

[1] דברי ימי עם עולם, דה"י לעם ישראל, כרך ז' עמ' 21, „דביר" תל־אביב תרצ"ה.

[2] עתון יומי "היינט", ווארשא יום ו' 25.12.36.

שעה, וודאי שמבצעי קשרי מסחר אלה היו יהודים, שמילאו מקדמת דנא, תפקיד של סוחרים ומתווכים בין ארצות המערב והמזרח הרחוק.

וכך יש להסיק שקהילת קאליש, שמילאה תפקיד מרכזי ביהדות פולין במאה ה־12 וה־13, התקיימה כבר לפני נדידת העמים, והיתה בתקופה הקלאסית העתיקה קהילה דומה לקהילות היהודיות שעל שפת הים השחור (אלביא) או על יד הריינוס (קולוניא־קלן).

באופן זה אנו באים לידי מסקנה חדשה בקשר לראשיתם של היהודים בפולין המקיפה תקופה כבירה בפריהיסטוריה של מזרח אירופה".

2) ר. מאהלר בספרו "תולדות היהודים בפולין"[3] כותב בקשר ליהודי קאליש שרכשו כברת קרקע לבית עלמין בשנת 1283 "אך הקהילה היהודית בקאליש ודאי שהיתה קיימת זמן רב לפני השנה ההיא, שכן הפריביליגיה הראשונה ליהודי פולין, זו משנת 1264, ניתנה מידי נסיך קאליש, מן הסתם בהשתדלותם של יהודי קאליש".

3) ד"ר יצחק שיפר, מחווה דעתו בנידון הישוב היהודי הכפרי "זידובו" בקרבת קאליש: אם כי נזכר באחת התעודות משנת 1213, אבל ייסודו כיתר הישובים בשם דומה לזה בפולין גדול ובשאר מחוזות פולין על־ידי התישבות כוזרית־יהודית, וזמנו במאה הי"א או הי"ב לכל המאוחר. אולם ראשיתו יתכן שהיא סמוכה לתקופת מלכות הכוזרים (בסוף האלף הראשון)[4].

נמצא, שראשיתם של יהודי קאליש היא ראשיתם של היהודים בפולין, אולם אין בידנו נתונים ודאיים לקבוע תאריך מסוים לראשית התישבות זו, הואיל ובדומה לתולדות פולין עצמה, ראשית זו מעולפת בדימדומי־אגדות וסיפורי־מעשיות שונים, ואם כי אגדות אלו נתגבשו בזמן מאוחר למדי, אפייניות הן מאוד ומוכיחות כי ראשיתם של היהודים בפולין נעוצה בתקופה המיתית של מדינה זו לפני שקיבלה את הדת הנוצרית, בסוף האלף הראשון, ואף לפני שהיה לה כתב משלה.

חקר שאלת ראשיתם של היהודים בפולין מעסיק את ההיסטוריונים, יהודים ולא יהודים, זה הרבה שנים. רבה ורחבה היא הספרות שנכתבה על נושא זה ושונות הן הדעות והמסקנות שאליהן הגיעו החוקרים. יש מהם המקדימים את ראשית היהודים בפולין עד למאה השמינית[5].

[3] ר. מאהלר, תולדות היהודים בפולין, עמ׳ 26, ספרית פועלים לכל. מרחביה 1946.

[4] ד"ר י. שיפר. תולדות הכלכלה היהודית כרך א׳, עמ׳ 219—217, א. ז. שטיבל, תל־אביב תרצ"ה.
בית ישראל בפולין, חלק א׳, ערך ישראל היילפרין, עמ׳ 155, המחלקה לעניני הנוער של ההסתדרות הציונית, ירושלים, תש"ח.

[5] בדין היה להעלות כאן כמבוא להארת השאלה של ראשית היהודים בקאליש את תמציתן של חקירות אלה, אולם מאחר שאף תמצית מרוכזת מהן היקפה רב מדי, עלולה היא לגרום סטיה מדרכנו המוגבלת בתיאור „תולדות יהודי קאליש". נסתפק איפוא במסירת רשימה ביבליוגרפית, במידה האפשרית לנו, בשביל הקוראים המעיינים, וכאן נסתפק באילו ידיעות־יסוד שיש בהן משום „פתיחת שער" להארת הנושא שלנו מבחינת מושג הזמן.

ההיסטוריוגים מציינים כידיעה ראשונה בזמן ובמעלה, את המסופר בתעודה רשומה על־ידי מחבר "סליחה" וזמנה המאה השמינית, וכך נאמר בה: "לאחר הופעתו של נביא השקר מוחמד ומלחמתו ביהודים להכניסם תחת כנפי דתו, נמלטו על נפשם רוב יהודי פרס והגיעו לארצות רוס, אשכנז וססבוניא ואף הגיעו לישוב היילא (האל), מקום קבורתו של מר זוטרא, ואז היה בנימין בן סירה מנהיגם הרוחני של היהודים, ואחריו היו שלמה מבבל, דוד מינצבורג אפרים מבאן, מנחם בן מאיר, וזבדי בן יוסף".

בנוגע לזהוי המקומות האל וססבוניא שבידיעה זו מחולקות הדעות. יש שחושבים ש"האל" מכוון לעיר האלה שבסכסוניא. לדעת ד"ר יצחק שיפר היא המקום האליטש, במזרח גליציה, ששם נמצאו שרידי התישבות חקלאית יהודית מתקופה קדומה ביותר. ואשר למקום 'ססבוניא' יש מזהים אותו כסכסוניא ויש סבורים שהמכוון בו ל'סקלובניא'.

מענין המסופר בידיעה הנ"ל על אודות מר זוטרא, חכם תלמודי מהמאה החמישית שקברו נמצא בהאל. וכידוע הכנוי "מר" מציין את גדולי חכמי ישראל בבבל.

והרי ברור שבדרך מרוסיא לאשכנז, זו גרמניא, בהכרח שהיהודים הפליטים עברו את פולין, וטבעי מאד, שחלק מהם, שעייף מנדודים ממושכים, נשאר להיאחז כאן במקומות שכבר היו קיימים תנאים נוחים בשבילם.

מאגדה זו יסוד להשערה, שכבר בסוף המאה הז' הגיעו יהודים לפולין העתיקה, וכך אפשר להתחיל את תולדות הישוב היהודי בפולין מראשית המאה השמינית.

דעה זו נוקטים כמה היסטוריונים יהודים וכן מצדדים בה כמה מטובי ההיסטוריונים הפולנים.

נציין עוד אגדה מתוך "צרור אגדות" המוסרת לנו, שיהודי אשכנז נאלצו בעת המאבק בין האלילות ובין הנצרות לתור לעצמם מקום אחיזה (או ישיבה) וכך שלחו בשנת 893 משלחת אל הנסיך הפולני לשק, להשתדל ולקבל רשות להתיישב בארצו, ובסמוך, לאחר מלוי בקשתם, באו יהודים בהמוניהם לפולין. הם הקימו בתי־כנסיות בגנייזנו, בויטקובו ובורונקי. בזו האחרונה הוקם ביהכ"נ בשנת 933 או 936.

יש להזכיר כאן שחברי המשלחת רובם נקראים בכינויים ספרדיים. מענין לציין שבמאות המאוחרות אנו מוצאים בפולין־גדול משפחות רבות הנושאות שמות־משפחה ספרדיים, כגון: אלברץ, פלקוירא, קאלווארא־קאלהורא, לימא, קרשקש, זכותא, קאסי, אברבנאל, דלאקראיט ועוד. האם זה מעיד על איזו מסורת של התקשרות יהודים ספרדיים לפולין?

ועוד בנידון המטבעות בעלות הכתובות העבריות שהזכרנו למעלה בקצרה, וזה הענין: בחבלי פולין גדול ושליזיא נחשפו אוצרות של מטבעות עתיקים וביניהם מספר מטבעות שחרותות בהן אותיות עבריות, ועל אחת מהן חרות

„יוסף קליש", מטבע זה מעיד על מציאות מטבען יהודי בשם זה בעיר קאליש, באחד מחצרות המלכים או הנסיכים שבעיר זו. גם בקביעת זמנן של המטבעות הללו מחולקות הדעות של ההיסטוריונים. יש שמקדימים אותן לפני סוף האלף הראשון, עת שעדיין לא היה לפולנים כתב משלהם, כי לאחר כך, כשהפולנים כבר סיגלו לעצמם כתב, קשה להבין את מתן הרשות להטביע אותיות עבריות על מטבעות שלהם, וכן ידוע שבסוף המאה העשירית הופיעו כבר מטבעות עם כתובות פולניות. דעה זו היא המתקבלת על הדעת ביותר, ואותה נקט ד"ר י. ברוצקוס[6].

נצטט מדברי ד"ר אב. נ. פולק, בספרו „כזריה" („מסדה" ת"א, עמ' 229): ואשר למטבעות המעטים שעליהם באים שמות עבריים בלבד, רבי אברהם בר יצחק נגיד (המלה האחרונה מפוקפקת) או „יוסף" — מוטב אולי לראותם כ„שטרות מתכתיים" של הסוחרים הגדולים שעסקו במסחר עם „כזריה", מאשר כמטבעות.

אפשר להבין מדבריו שהוא קובע את זמנם של מטבעות אלה בתקופה ש„כזריה" התקיימה עוד, סוף האלף הראשון.

ובעמוד 304: „שיפר מסיק משמות יהודיים וכוזריים של נקודות־ישוב, המופיעים בתעודות מן המאה הי"ג ואילך, על קיום ישוב יהודי־כוזרי שם בתקופה יותר מוקדמת". אנו מסיקים על יצירתן של עיירות יהודיות בפולניה—ליטא זמן רב לפני הופעתן בתעודות, מאופיין, ביסוסן ויציבותן בעת ההופעה הזאת. והמחבר מרחיב, ממשיך ומפליג בביסוס השקפתו זו.

ונחזור עוד למימצאים האחרונים בחפירות שבוצעו בשנת 1954 בסביבת קאליש, ועליהם דברנו בפרק א' של ספרנו. מימצאים אלה מצביעים על יחסי מסחר־חליפין עוד מזמנים קדומים מאוד עם סוחרים שבאו מהקיסרות הרומית. כן מוכיחים המיבנים שנחשפו שדרו בהם בני גזעים שונים ובעלי תרבויות שונות. דבר זה מעמידנו על שתי הנחות: (א) האפשרות שהיהודים, כעם נרדף על צואר בכל הארצות ובכל התקופות, אשר תמיד התרו עד למרחקים, כדי להינצל מהשמדה, הגיעו לפולין ועד לקאליש וסביבתה. ב) היהודים, כעם שנאלץ להתקיים אך ורק ממסחר ותווך בין שוקי־המסחר העולמיים במזרח ובמערב כאחד, מדרך הטבע שהלכו בנתיבי־המסחר העולמיים שבמזרח ובמערב, וקאליש שהיתה תחנה חשובה וידועה בנתיבותיה, ודאי שימשה מקום אחיזה גם ליהודים. ההיסטוריון הפולני שעלענגובסקי קובע, שהמתווכים העיקריים במסחר שעבר דרך פולין במאה ה־9 וה־10 היו יהודים.

כן מספרת לנו הכרוניקה העתיקה ביותר מאת גאללוס, שפולין היתה ידועה מעט מאוד בתקופות הקודמות מחוץ לזה שסוחרים עברו דרכה לרוסיא.

[6] ד"ר י. ברוצקס, די ערשטע ידיעות וועגען יידן אין פוילן. היסטארישע שריפטן, כרך א' עמ' 64, „ייוו"א" ווארשע, 1929.

לשיירות־מסחר יהודיות מארצות המערב עד לארצות המרוחקות שבמזרח מסורת עתיקה מאד. הן היו ידועות בשם "ראדאניטים"[7] ועל אודותיהם נכתב הרבה ולא כאן המקום להרחיב על נושא זה.

בספרות הרבנית של שאלות ותשובות אנו נפגשים עם סוחרים יהודים הנקראים בשם „הולכי רוסיא". ואם כי במקורות ובחקר דרכם של נוסעים לא צויין דרך מסעם גם דרך גרמניה—שליזיא—פולין, הרי ידוע שלא כל המקורות נשתמרו, ועברה הרחוק של עיר קאליש, וכן תוצאות החפירות, מוכיחות שאף היא שימשה תחנה לאחד מנתיבי־המסחר העולמיים. אין איפוא שום ספק שבדרך זו נקלטו בה יהודים מלפני דורות רבים, רבים מאד[8].

[7] הראדאניטים. עוד במאה התשיעית מזכיר גיאוגרף ערבי בספר "הנתיבות והממלכות" את הסוחרים היהודים הנוסעים מאירופה לארצות הקדם. (ראה את המובאה במלואה ב"דברי הימים לעם ישראל" מאת ש. דובנוב, כרך ד' עמ' 64 בהערה). אודות משמעותה של המלה "ראדאניטים" מחולקות הדעות והן:

א. על שם מוצאם מסביבות הנהר רודנוס בצרפת,
ב. מלה זו מוצאה מן השפה הפרסית "ראה־דן" פירושה מנוסים בנסיעות ויודעי דרכים,
ג. סוחרים, על שם האליל "ראדאנאסטא" שבמיתולוגיה היונית,
ד. יש שרוצים לקרא "רבנים" במקום "ראדנים" לאמור יהודים רבניים — תלמודיים ולא קראים שהיו אז נפוצים מאד.
ה. עוברי ימים, מקורה של מלה זו, במושג nautae rhodanici המצויה בתעודות עתיקות והוגת עוברי ימים.

ראה את הספר The jewish merchant adventures מאת פרופ' ל. רבינוביץ, הרב הראשי ביוהניסבורג, לונדון, 1948.

[8] אין בכוונתי להתעלם מעיר פלוצק אשר בשנת 1237 נזכרת בה הבאר "היהודית" כאחד הסימונים של גבולות העיר. ואם נקבל את ההשערה שהמכוון בבאר היהודית ל"המקוה", יתכן שגם כאן היה קיים אחד הישובים הקדומים בפולין. אולם ידיעה ממשית על קיום קהילה יהודית בה הגיעה אלינו משנת 1570 עת קבלו יהודי עיר זו את הרשות לכונן בית קברות על אדמה שנקנתה על ידם למטרה זו.

ראה:
1. געשיכטע פון אידע אין פלאצק מאת ישעיה טרונק, ווארשע 1939.
2. פלאצק, בלעטלעך געשיכטע, קובץ. מאמרו של ד"ר יצחק שיפער. בועאנאס איירעס, 1945.

פרק שני

תאריכים ראשונים של הישוב היהודי בקאליש

בפרק א׳ של ספרנו עסקנו בקביעת ראשיתו הקדומה של ישוב זה על יסוד של השערות קרובות לודאי, ששום היסטוריון אינו מוציא אותן מגדר האפשרות. עתה ניגש לתקופה השניה, שבה אנו יכולים לדון על קדמות הישוב היהודי בקאליש על יסוד תאריכים מפורשים וידועים שאין להרהר אחריהם.

נציין תחילה שההיסטוריון הפולני של העיר קאליש, אדאם כודינסקי כותב בספרו „על העיר קאליש״, שלפי דעת היסטוריונים רבים נמצאו היהודים בקאליש כבר בשנת 1139 ושזהו „הישוב היהודי הראשון בפולין״. לפי המסורת שבידי היהודים באו הנה אבותיהם מגרמניא. יש רגלים לתאריך זה, הואיל והוא סמוך לתאריך רווי דם יהודי רב — שנת 1096, התתנ״ו. תקופת מסע הצלב הראשון הטילה לפולין גל פליטים יהודים שנאלצו למצוא לעצמם מקלט ומפלט, וקאליש, העיר שהיתה ידועה מכבר בין הסוחרים היהודים מארצות המערב כמקום אפשרי של קיום ומנוחה, והעיקר בטחון של החיים — ודאי שימשה להם מקום מקלט.

בדרך כלל יש לציין שההיסטוריונים הפולנים ממעטים לדון בנושא של קדמות היהודים בפולין, ועל אחת כמה וכמה שאינם נוטים להקדימה לתאריכים הברורים שאינם ניתנים לערעור. עובדה זו נקבעה על ידי ההיסטוריונים היהודים. משום כך יש להתיחס בכובד־ראש לדברי החוקר הנ״ל, המקדים בכל זאת את התאריך של הישוב היהודי מכפי שהוא מקובל אצל החוקרים הפולניים.

התעודה הראשונה, הקדומה ביותר, המדברת במפורש על ישוב יהודי בקאליש, היא משנת 1213. בתעודה זו נאמר „זידובו״ הסמוכה לקאליש, קנינו של הדוכס הקאלישאי לדיסלאוס בן אודיניץ[1]. ״זידובו״ משמעותו ישוב יהודי. יש לציין שהיו קיימים בתקופה זו כמה ישובים יהודים בשם זה ליד הערים גנייזנו, שאמאטולי[2] שבפולין גדול, קראקא, צוזמיר, ובשם דומה לזה — במקומות אחרים אף במערב אירופה.

ההיסטוריון ד״ר יצחק שיפער מלמד „גזירה שוה״ בין נקודות־ישוב אלה שבפולין־גדול ובין נקודות־ישוב בשם זה, או בדומה לזה, במערב אירופה. כאלה כן אלה תושביהן עסקו בגננות ובחקלאות. ישובים כאלה צצו ליד כמה ערים והיוו כעין פרבר, אשר ברבות הימים, עם גידולה של העיר, נכלל אף הוא כאיזור יהודי עירוני.

[1] קודקס דיפלומט. ווצלקופולסקי (פולנית) מס׳ 81.

[2] זו סאמטער, בגרמנית.

בקשר לכך כותב החוקר בערל מארק בספרו „געשיכטע פון אידן אין פוילן": „אם כי אין בידינו תעודות מפורשות על עיסוקם של יהודי פולין בחקלאות — ישנן הוכחות בלתי־ישירות על כך. בספרי גיאוגרפיה פולניים רשומים תשעים מקומות (כפרים, גבעות ונהרות) בפולין אשר שמותיהם מתחילים באות ז' = זשידוב או בדומה לכך — לאמור: יהודי או יהודית. בפולין־גדול בלבד היו קיימים שלושה־עשר מקומות שנשאו שמות כאלה.

לפנים היה קיים בפולין מנהג לקרוא שמות ישובים על שם בעליהם, ולא מתקבל על הדעת שבעלי אחוזות וישובים לא יהודיים יציינו את אחוזותיהם בשמות יהודיים.

מתקבל על הדעת יותר, שישובים חקלאיים־גנניים אלה קדומים הם, מייסודם של מהגרים יהודים שהגיעו ממזרח, ויתכן אף ממוצא „הכוזרים", שעיקר עיסוקם היתה החקלאות.

מסתבר שישוב יהודי זה — „זידובו" — הוקם לכתחילה ליד העיר קאליש מכמה סיבות: לשם ריכוז מבודד מטעמי בטחון, וגם לשם אפשרות של קיום הדדי תוך שמירת העצמאות הדתית־מסורתית.

ואף יתכן מאוד שישוב זה קדום מאד ויסודו מזמן צמיחת הישובים המרובים בסביבת העיר שהיו מאוכלסים תושבים־מהגרים שבאו הנה ממרחקי המערב או המזרח (וללא ספק גם יהודים ביניהם) כפי שהראו תגליות החפירות שבסביבת קאליש, שעל אודותיהם דיברנו במבוא.

את המסופר בתעודה הנ"ל, שישוב זה הוא קניינו של הדוכס לדיסלאוס, יש להבין בשני אפנים: שקנה חזרה את אדמת הישוב מידי הבעלים המתישבים, או שלכתחילה היתה רק חכירה למתישבים עליה, ויתכן שהם היו תחת חסותו של דוכס זה, כנהוג בתקופה ההיא.

★

במאה הזאת נרשמו שני מאורעות בתולדות חיי יהודי קאליש ונדבר עליהם עתה רק אגב־אורחא. בפרקים הבאים נרחיב את הדיון על כל אחד מהם במקומו.

המאורע החשוב והמכריע הראשון — לאו דוקא ליהודי קאליש, אלא גם ליהודי „פולין גדול" ואולי גם ליהודי יתר המחוזות שבפולין בהווה ובעתיד — הוא: „כתב הקיום" של מתן זכיות ליהודים, הידוע בשמו ההיסטורי „סטאטוס קאליסקי", נכנהו בחיבורנו „התקנון הקאלישאי", שניתן בשנת 1264 על ידי בולסלאב הצנוע, הדוכס של קאליש.

תעודה מובהקת זו בת 37 הסעיפים, המקיפה את כל תופעות החיים היהודיים והכלליים של זמנה, ניתנה ליהודים לפי משאלתם, וודאי לאחר משא־ומתן רב, ולאחר שהציגו לדוגמא את „הפריבילגיות" שניתנו קודם לכך ליהודי אוסטריה, בוהמיא וכמה ארצות של מערב אירופה. הם דרשו

איפוא אף לעצמם כמתכונת „הפריבילגיות" ההן (דבר זה נלמד מן הדמיון הרב שבין התחיקות הדומות מהארצות הנ"ל) בתוספת „נופך", בהתאם לצורך והמצב במקום.

עלינו להסיק ממאורע זה שיהדות קאליש היתה כבר אותה שעה „חטיבה מכובדת" ורפרזנטטיבית למדי מבחינת הותק וההשתרשות במקום, הואיל ועל שם נציגיה ניתן התקנון הזה.

להלן נקדיש פרק מיוחד לאקט היסטורי זה, כאן נסתפק בציון ההד הרב שהיה לתקנון הקאלישאי, גם בין היהודים וגם בין הלא־יהודים. אלה האחרונים התיחסו יחס שלילי מאוד למתן זכויות ליהודים. יחס זה נסתייע בהתנגדותה העזה של הכנסיה הקתולית, עד כדי כך ששליחו של האפיפיור בפולין כינס בשנת 1267 „כנסת ברסלה" ובה הוחלט לדרוש מאת הדוכס הקאלישאי את ביטול הזכיות „כיון שסכנה בהן לשתיל פולין הצעיר והחדש בקרקע הנצרות". פעילות אנטישמית זו נמשכה הרבה שנים וכנסיות נוספות לזו של ברסלה הוזעקו בתקופות שונות למלחמה בזכויות שהוענקו ליהודים.

אולם על אף ההתנגדות קם המלך קאזימיר הגדול (1333—1370) שנלחם בשרירות האצילים והעירונים, ונקרא „מלך האכרים והיהודים", ואישר את הזכויות בשנית, ואף הרחיבן בתוכן, בתוקף ובהיקף.

את „אגרתו" המחודשת מסר לידי היהודי פאליק מקאליש, ואם כי לא נודעו לנו פרטים על אודות נציג־יהודים זה, אפשר להסיק מעצם העובדה של מסירת מנשר מלכותי חשוב כל כך לידו, על ערכו ומעמדו החשוב אצל המלך קאזימיר, ולא מעט גם על כושרו הדיפלומטי והשפעתו על המלך בכיוון מיפנה חיובי כזה לטובת בני עמו.

המאורע השני הוא התעודה משנת 1284, שבה מסופר: אותה שנה חכרו יהודי קאליש מאת ריפיניוס כברת אדמה על גבעה ליד העיר בשביל בית־קברות והתחייבו לשלם דמי־חכירה שנתיים 6 טלנטים פלפל ושני טלנטים כרכום (הטלנט היה אז משקל מקובל בחיים הכלכליים וערכו חשוב למדי).

אין לשער, שיישוב יהודי זה, שהתקיים על כל פנים תקופה לא קצרה, לא היה לו בית קברות, אבל יתכן שכבר לא הספיק לצרכי האוכלוסיה היהודית שגדלה. לכן נאלצו לחכור את הגבעה הנ"ל, שטח גדול למדי, שהיה ידוע גם לנו, בני הדור הזה, כיוון שבבית־קברות זה השתמשו עוד בעשרות שנים האחרונות לפני פרוץ מלחמת העולם השניה והשואה שבאה בעקבותיה.

גם תשלום דמי החכירה בפלפל ובכרכום הוצאה כספית לא קטנה, מעיד שישוב יהודי זה היה שרוי במצב כלכלי טוב עד כדי יכולת לקבל עליו התחייבות כזו.

בפרקנו הבא על הקהילה ומוסדותיה נרחיב את הדיבור על בית קברות היסטורי זה. כאן נסתפק בציון התאריכים הוודאיים של הישוב היהודי בקאליש שאין להרהר אחריהם.

פרק שלישי

מאין באו יהודים לקאליש?

קשה, כמעט מן הנמנע, להשיב תשובה ברורה על שאלה זו ביחס למתישבים היהודיים הקדומים בפולין בכלל ובפולין־גדול וקאליש בפרט. לפי השערת ההיסטוריונים באו היהודים לפולין בתקופה קדומה זו משני כוונים: מארצות המזרח, מארץ הכוזרים ורייסן, וכן מארצות המערב.

אולם בתקופה המאוחרת, משלהי המאה ה־11 ואילך, ישנן בידנו ידיעות־מישרין, שכמעט כל המהגרים היהודיים באו לפולין ממערב, מאשכנז ומבוהימיא, ויתכן מאד שישובי פולין־גדול, וקאליש בעיקר, שימשו שער ראשון לגולים אלה.

ההיסטוריון של יהודי פולין־גדול, הרב ד״ר יהודה לואיס לוין, מביא בספרו „דויטשע איינואנדרונגען און פולנישען גהיטו" הוכחות מרובות על כך, שזרם ההגירה בתקופה זו בא מאשכנז והביא עמו צביון מובהק של „נוסח אשכנז" בהרבה בחינות, נוסח שחדר בשעתו לתוך חיי היהודים שהתקיימו באיזו מידה שהיא בפולין והשפעתו היתה רבה ויסודית על יהדות מזרח אירופה.

הואיל ולפי הכרתנו היתה קאליש דוגמה חיה ובולטת לכל הוכחותיו של המחבר הנ״ל, נדגים כאן רק מקצתן לשם הארה והבנת כמה וכמה תופעות בחיים הפרטיים והצבוריים בקאליש, שנדגלה כעיר ואם לישובי פולין־גדול. ואלו ההוכחות:

א) שמות פרטיים שהיו נהוגים בין יהודי אשכנז, נפגשים בהם לרוב בין יהודי פולין, כגון: גברים — יאקעל, מאַרקעל, זעליג, מוסקו, מנטוס, ורדן, מאנלין, יוסמאן, זאלמאן, זעליגמאן, קויפמאן, קאלמאן ועוד. נשים — איידעל, אדעל, אדעלא, גולדא, גיטה, גיטעל, גליקה, גליקעלי[1], הענדעל, זיסא, יעטא, יעטכען, מייטא, פערעל, קריינדעל, רוזא, שיינא, שיינדעל ועוד[2]).

[1] א. לדעת ד״ר יצחק שיפער השם גליקל משמעותו פעמון, ומקורו מסביבת זאלצבורג. לפי החלטות הסינוד שבה בשנת 1418, נעשה הדבר שהיה קודם רק מנהג — לחובה, שבנות ישראל תשאינה פעמונים תפורים לשולי שמלותיהן, ובלכתן ברחוב תוכרנה על ידי הצלצול ותובדלנה מנשי הנוצרים. וכך מתבאר מתן שם זה ברבות הימים בפולין ל„זוונקה" — תרגומה של גליקל הגרמנית לפולנית, כדוגמת גיטה לדובריש וכיו״ב.

[2] בהתחלת המאה ה־15 אנו מוצאים יהודי קאליש הנקראים בשמות מאותם שהזכרנו בפרק ד׳, „יהודים ראשונים בקאליש ועסוקם".

ב) שמות משפחה: המחבר הנ״ל מפרט עשרות־עשרות משפחות יהודיות שכינו עצמן בשמות שמשמעותן גרמנית, כגון: גלאזר, פוקס, קליין, העלליר, גרוסס, ושווארץ. וכן שמות הקשורים בשמות ערים וישובים גרמניים, מקומות מוצא של המהגרים היהודיים, וקובע שמקומות רבים מהם ידועים בהרפתקאות קשות שעברו על תושביהם היהודים, עד שגורשו כליל ממקומות־תפתה אלה. לא כאן המקום לעמוד על סיבת תופעה זו, נציין כאן לשם דוגמה מקצתם של שמות אלה: אופנהיים, אייגר־איגרא, אייזנשטאדט, בארר, ברין, גינז, גינזבורג, דעסו, האללער, האנובר, הורוביץ, היילברין־היילפרין, הילפסהיים, האמבורג, לוקסנבורג, לייפניק, לאנדסבערג, לואיבשיץ (ממנה הסתעפו השמות לובושיץ, ליבשיץ, ליפשיץ), לעווין, ליכטנשטיין, מייזנר, נוימבורג, נירנברג, פראנקפורט, פראג־פרעגער, קאטצנעלנבוגן, רוטנבורג, שטראסבורג, שטרנבורג, שפייר־שפירא, ועוד.

ג) שפת הדיבור: השפה שבפי יהודי פולין, „האידיש״, מקורה בשפת הדיבור שיהודי אשכנז הביאו אתם ממקום מוצאם, ומכאן חדרה לשאר ארצות שבמזרח אירופה. יש לציין, שלדעת כמה היסטוריונים יהודים, היתה לפנים שפת הדיבור של יהודי אוקראינה והנפות שבמזרחה של פולין, אוקראינית או פולנית, אלא שהיהודים יוצאי אשכנז, שעלו עליהם במנין ובתרבות „הטילו״ עליהם את לשונם שהביאו אתם ממכורתם. ענין זה הוא נושא לחקר רב מידות של חוקרים, היסטוריונים ובלשנים, ולא נייחד את הדיבור עליו ביותר. אולם שומה עלינו להעיר, ששונה היתה ה„אידיש״ של יהודי פולין־גדול בכלל ושל יהודי קאליש בפרט, מזו שהיתה מדוברת בשאר מחוזות שבפולין, ועל אחת כמה וכמה מזו שבליטא ואוקראינה. שכן ה„אידיש״ שבפולין־גדול היתה קרובה יותר לשפה הגרמנית, בהכילה בתוכה לא רק יסודות גרמניים מובהקים, אלא אף אופני הביטוי של רוב המלים השגורות בפיהם.

זכורני: בילדותי, לפני כששים שנה, היו הזקנים בקאליש וביתר ערי פולין־גדול, שבדרך הטבע היו ממעטים לצאת ממקומותיהם, ולא באו במגע עם בני ערים אחרות שבמרכזה של פולין או, בפולין קטן — שומרים על שפת דיבורם שלא היתה מושפעת מאחרים, והם עוד שמרו בפיהם את הניב הגרמני ברובו.

בן עיר קאליש, או בן הסביבה הקרובה לה, שבא למקומות הנ״ל, מיד ניכר בדיבורו, שבן פולין־גדול הוא, שכן היה נשאל: אתה בודאי מקאליש?

ד) מנהגי דת ומסורת לפי נוסח אשכנז מיסודם של המה״ריל ור׳ איזיק מטירנא בעל ״ספר המנהגים״ ועוד גדולי ישראל, נתפשטו בפולין ורוסיא. מנהגים אלה הקיפו הרבה שטחים בחיים הדתיים הישראליים, בסדר התפילות בימות החול ובחגים, ואף בהרבה ענינים שבהווי ובחיי יום־

יום. נוסח זה הובא למזרח על־ידי יהודי גרמניא, שהמשיכו לשמור על מנהגי מכורתם הישנה ושנתקדשו במסורת עתיקת־יומין מדורי־דורות.

היו מנהגים ששמרו עליהם בקפדנות כעל דברי־זכרון יקרי־ערך, למשל: ה„קיטל" הלבן, — לפנים מלבוש־חג בגרמניה, נקדש והונהג במיוחד ליום־הכיפורים ולליל הסדר של פסח, וכן הלבישו בקיטל את החתן לפני החופה; ועוד מנהגים מיוחדים. נציין לדוגמה את „ליל השימורים" לפני ברית־מילה שהיה מקובל בפולין־גדול, ומוצאו מאשכנז. „נוסח אשכנז" זה נטפל לו ברבות הימים גוון מקומי, „מנהג פולין" באי אלה ענינים, אבל הבסיס של „נוסח אשכנז" נשמר על ידי היהודים הדתיים, חוץ לאלה שנהו אחרי ה„חסידות", שהופיעה במאוחר בהרבה ושינתה את כל אפיו ומבנהו של „נוסח אשכנז" זה, נוסחם ידוע בשם „נוסח ספרד" (לזרם ה„חסידות" בפולין־גדול נקדיש פרק מיוחד).

בתשובות מהר"יל (חי קכ"ה—קפ"ז) אנו קוראים (בסימן ק"ו) בשם הרא"ש ש„אין לבטל מסורת אשכנז בשביל שאר מדינות, כי התורה ירושה להם לאשכנזים מימות החורבן".

ר' מרדכי יפה (ר"צ—שע"ב) בעל „הלבושים" כותב בספרו „לבוש התכלת" הלכות תפילה: „אנו, בני אשכנז".

ר' יואל סירקיש הב"ח (שכ"א—ת"א) כותב בתשובותיו ס"י ע"ט „ואנחנו מגזע חסידי אשכנז, דרכנו שלא להקל מדעת עצמנו".

ר' אברהם אבלי גומבינר בעל „מגן אברהם", הפוסק הגדול, בן עיר קאליש, מביא בספרו במקומות לאין ספור, „במדינתנו נוהגין כך" הכוונה היא למנהג אשכנז המקובל. וכן כותב הוא במקומות מרובים ש„אין לשנות ממנהג זה".

מחבר גדול, מלפני כמאה וחמישים שנה, ר' אברהם דאנציג, כותב בספרו המפורסם „חיי אדם" סימן קכ"ז א. „ולכן נהגו כל תפוצות הגולה האשכנזים, וכן במדינת פולין, שגם הם נחשבים מבני אשכנזים".

ובאותו הנוסח והרוח מתבטא ר' משה בר' אלעזר פייוייש קערנער מזלאטאווי בספרו „כאור נוגה" סימן ג' (ברסלה, תקע"ו). רבות הן הדוגמאות מספרות ההלכה מלהביאן אף בחלקן, ונסתפק באלה שהבאנו כאן.

יהודים אשכנזים שבאו למקומות של הספרדים היו מכנים את עצמם „אשכנזים" ובפולין גופא רבים המכנים עצמם בשם זה, ודאי לשם ציון יחוס וערך הגזע.

ה) ה ה ו י: יש רואים סגנון „אשכנזי" גם בצורת בניית בתי־כנסת עם אולם „הפאליש" ליד הכניסה שהיו נהוגים בפולין (הפאליש הוא בטוי גרמני ב„מיטעל הוכדויטש").

העדיפו לקרוא את שמות הערים בשמות גרמניים: „קראקוי" ולא קרקוב שבפולנית, „למברג" (שמשמעותו: לעוענבערג, הר אריות) ולא „לבוב" (שמשמעותו בפולנית אף היא אריות).

קשרי המסחר עם גרמניא מאז המאה הי"ג הרגילו אותם בציון שמות מטבעות בגרמנית, אף כי בפולין שמות המטבעות האלה לא היו קיימים עוד; למשל: הזהוב הרהייני (ראה „מאירת עינים" לחושן משפט סימן מ"ג, כ"א). השפה הגרמנית היתה פעם נלמדת וידועה יותר מאשר השפה הפולנית. נזכיר גם שהמצבות בבית הקברות בוורמס במאה הי"ד — האותיות שעל גביהן היו בולטות (רעליף), מנהג דרום גרמני זה הונהג גם אצל יהודי קמפנה, קאליש ולובלין.

ליהודי פולין הותר במאות הראשונות לישיבתם בה לחגור חרב כדוגמת האצילים. זכות זו שהיתה שמורה להם עד המאה ה־16 הביאו אתם מגרמניא, שההמון היהודי בו היה ידוע עוד במאה ה־15 כמוכן „להשיב מכה". ואמנם יהודי פולין — אף מהם השתתפו בפעולות מלחמתיות, בשנת 1610 נגד המוסקוביטים, בשנת 1618 נגד הקוזקים, בשנת 1656 נגד השבידים, ובשנת 1792—94 נגד הרוסים.

נציין דברי חשמן אחד, שליחה של הכנסיה הקתולית בפולין, בדין וחשבון ששלח להאפיפיור בשנת 1565: „במחוזות אלה נמצאים המוני יהודים שאין מתיחסים אליהם בבוז כבמקומות אחרים. מצבם רחוק מהיות עלוב ועסקיהם לרוב אינם מסוג אלה המשפילים את כבוד בעליהם. יש ביניהם בעלי אחוזות, סוחרים גדולים וחכמים העוסקים ברפואה ובתכונה. בידם עושר רב ולא זו בלבד שהם נחשבים בין התושבים ההגונים, אלא לעתים גדולה מעלתם משל הללו. במלבושיהם אין שום אות וסימן המבדילים אותם משאר תושבים, יתר על כן: מותר להם לחגור חרב על ירכם, ובכלל הם נהנים מזכויות אזרחיות מלאות".

ו) בתקופות הראשונות לייסוד הקהילות בפולין הזמינו לעצמם רבנים וראשי ישיבות מאשכנז, והם שהרביצו ידיעת התורה בקהילות פולין, וגדולה היתה השפעתם על התפתחותם הרוחנית של יהודי פולין, עד שהגיע הזמן וקמו בפולין גופא גדולים בחכמת ישראל ומחברים של ספרי־יסוד בהלכה.

לעומת זאת בחורים יהודיים בני פולין גלו למקומות תורה בישיבות צרפת ואשכנז עוד בתקופות קדומות מאד, וחזרו משם כש„נוסח אשכנז" בידיהם במלוא הרוח והתוכן.

ז) הזכויות ליהודים שהעניק הדוכס בולסלאב מקאליש, ואישורן המחודש אחר כך על ידי המלך קאזימיר הגדול, דומות בתכנן וצורתן לאלה שניתנו ליהודים מקודם באשכנז בתקופות שונות בשנת 1090 בשפייר, בשנת 1157 בוורמס, ובשנת 1244 ע"י פרידריך השני, ואף כאן עדות מה גדולה היתה השפעת יהודי אשכנז גם על מתן זכויות אלה, שהרי הללו ניתנו לפי מישאלתם המפורשת, וללא שום ספק לפי הדוגמאות שהיו בידיהם.

ואשר ליהודי צ'כיא — ודאי שאף הם באו גלים־גלים. לאחר הגל הראשון בסוף המאה ה־11 — גזירת תתנ"ו, באה שוב קבוצת מהגרים גדולה לפולין

ואף לקאליש באמצע המאה הי״ג. לאחר מכן הגיע לקאליש מספר ניכר של משפחות יהודיות רק בשנת 1542, אלה היו מגורשי עיר פראג במדינת צ׳כיא.

אמנם גם לפני כן גורשו יהודים מפראג ומערים אחרות בצ׳כיא, אבל הפעם היה הגרוש כולל ומקיף. המגורשים מפראג וצ׳כיא הלכו בדרך הידועה להם, ממורביא ודרך שלזיא לקאליש וללב פולין, וכך בערך מובילים וידועים עקבות ההגירה.

בשנות 1543—1542 אנו מוצאים כמה יהודים מצ׳כיא שהתישבו בקאליש ובנו בה בתי־דירה לעצמם. ביניהם יהודי אחד בשם יעקב טשעך (Bohemus) אשר על שמו רשומה כאן קניה אחת בספרי הרישום של נכסי־דלא־ניידי.

מהגרים יהודים אלה קיבלו רשיון מן המלך זיגמונד הזקן, לפי בקשת יהודי פולין, להישאר בארץ זו וליהנות מזכויות וחופש, במידה שניהנים מהם יהודי פולין משכבר.

כעבור כמה שנים מהוים יהודי צ׳כיא בעיר לובלין אחוז ניכר מאד מתושבי היהודים. הם הגיעו הנה באותו נתיב המסחר, שבו הלכו עוד בזמנים עתיקים סוחרים יהודים בשובם מארצות המזרח, דרך לובלין לפולין־גדול. ולהיפך: יהודי פולין־גדול באו בדרך זו ללובלין, לירידים, שבהם נתקיימו הועדים המפורסמים בשם „ועד ד׳ ארצות״ ולישיבות החשובות מאוד בתקופה זו. הנתיב ודאי שעבר דרך קאליש, מאחר שבערים אחרות בפולין־גדול אין אנו מוצאים בתקופה ההיא יהודים מצ׳כיא.

נוסף על יהודי צ׳כיא אנו מוצאים בקאליש יהודים מהונגריא. כן באו משפחות בודדות מכל קצוי פולין והתישבו כאן לשם שיפור מצבן הכלכלי. כך עזב היהודי קאוויאן (עקביאש) את העיר קראקא והתישב בקאליש בשנת 1423, וכן היהודי יעקב ובניו משיראדז: משה מנאקול, ויעקב מקוזמין בשנות הארבעים של המאה ה־16.

הקהילה היהודית בקאליש גדלה במספר אוכלוסיה על ידי נישואי הבנים. האבות נהגו לשדך את בנותיהם בנסיעות המסחריות שלהם ובפגישות בירידים. ותנאי עיקרי הותנה על פי רוב בין הצדדים, שהחותן לוקח לביתו את החתן, שיהא סמוך על שולחנו ועוסק בתורה. (מנהג זה היה רווח בפולין במאה ה־15 וגם בקאליש והיה קיים עוד הרבה שנים בתקופות מאוחרות). באופן זה גדל מספר הגברים בני הקהילה. במאה ה־16 גרו בקאליש מספר חתנים שניהלו עסקים שונים בצד עסקי חותניהם.

בקהילת קאליש נמצאו במחצית השניה של המאה ה־16 כ־25% יהודים עניים שניזונו מן הצדקה. אחוז דומה, או אף גדול מזה, אנו מוצאים בקהילות קטנות מקאליש בנפות המזרחיות, בה בשעה שבקהילות הגדולות אין מספר רב כל כך של עניים, על כל פנים הרבה פחות משיעור זה. יש איפוא, לשער, שועדי הגלילות שהיו מפקחים ומשגיחים על כיוון המהגרים החדשים, ריכזו במכוון את העניים בקהילות קטנות, כדי שלא יפלו למעמסה על הערים

הגדולות, שאליהן נהה זרם גדול של מהגרים עניים, ולפעמים גדול מדי.

יתכן שבמשך הזמן מצאו עניים אלה את קיומם כאן, ומספר יהודי קאליש גדל מתוך שהללו נעשו תושבים קבועים.

וכשם שיהודים באו ממקומות שונים להתיישב בקאליש, כך יצאו מהם ועזבו את העיר. אחרי הגאות בגידול האוכלוסיה היהודית בא ה„שפל". עזיבה זו באה לשם שיפור המצב הכללי. על פי רוב התיישבו בערים ועיירות הסמוכות בסביבה, כגון: פייזרן, קוזמין, סטווישין, ואף פוזנא. מהם שהרחיקו ועד פשמישל בגאליציא הגיעו. היתה זאת תופעה רגילה שמשפחות בודדות או בודדים ממשפחה אחת, עוזבים את העיר, שאליה היו קשורים מזמן. יציאה בשיעור גדול יותר לא היתה אפשרית מפני איסור השלטונות. קרה בשנת 1433 ומספר גדול של משפחות יהודיות תיכננו תכניות להגירה. עיכב בידם ראש השלטון, והוא שאילץ את היהודים העשירים והחשובים שבעיר לערוב אישית בקנס כספי של 600 גריוינים (כסף תועפות בשעתו) שהיהודים המתכוננים להגר לא יוציאו עמם את רכושם. בסכום זה ערבו היהודים קאוויאן ומארכאן לפני בית המשפט העירוני בקאליש ליהודי יוסף, וכן ערבו שמואל ומיכאל בקנס כספי של 200 גריוינים ליהודי פאלטאני (פלטיאל) ובסכום כזה גם ליהודיה דינה אשת קאנאן. ואכן, אנשים אלה לא יכלו לעזוב את העיר ולמרות רצונם נשארו בה.

בולמוס ההגירה אחז את יהודי קאליש, וכמה שנים אחרי התאריך הנ"ל, בשנת 1440, רצו תשע משפחות, מן החשובות שבעיר, לעזוב את עיר מולדתם. גם הפעם עיכבה הרשות בידם ושוב הוכרחו כמה יהודים עשירים לערוב ערבות־גומלין בקנס כספי של 60 גריוינים לכל אחת מהמשפחות, לבל יוציאו עמם את רכושם, לפני שיכניסו את התשלום הנדרש מהם לקופת הממשלה.

אין בידנו לברר את סיבת בולמוס־הגירה זה שתקף משפחות חשובות אלו. אולם הגזירה על היציאה נבעה רק מתוך שלא יפסיד המלך את הכנסותיו המרובות, שהכניסו לקופתו היהודים על ידי השתתפות ברווחי עסקיהם והמסים הגבוהים שהוטלו עליהם.

קרה גם שעל ידי התקשרות של שידוכים עם בני מקומות אחרים עזבו כמה מיהודי קאליש את עירם וגם את ארצם ועברו לגור למקומות חדשים. מחוץ לערי הסביבה חיתנו יהודי קאליש את בניהם ובנותיהם עם בני שלזיא ואף עם בני צ׳כיא ועד לפראג הגיעו. ידוע לנו על כמה משפחות בצ׳כיא שחניכתם* המשפחתית היא קאליש, על שם עיר מוצאם.

כן יש לציין שבבית הקברות הישן בפראג נמצאות 14 מצבות ועליהן חרותים שמות הנקברים בצרוף חניכת המשפחה קאליש. הכתובת הראשונה היא:

* חניכה = כינוי נוסף על שם הפרטי.

שנה שי"ז אדר ב'
הר"ר זלמן בן יצחק
איש קאליש קדוש
נשחק ונמחק

באיזה מסיבות טראגיות נהרג יהודי זה על קידוש השם — לא ידוע לנו, אבל ברור שהיה בן עיר קאליש שחי בפראג לפני כארבע מאות שנה.

הכתובת השניה בזמן היא משנת תי"ח, ניסן, וזו לשונה:

הזקינה ירטש בת ר' משה ז"ל
אשת ר' יעקב מק"ק קאליש ז"ל
גבאתה[3] אצל ח"ק[4] דג"ח[5] של אמת

הכתובת השלישית היא משנת תנ"ב. כסלו, וזה לשונה:

ר' וואלף קאליש בן הגאון מ"ו[6] מן ז"ל.
אב"ד ור"מ דק"ק בריסק קויאבסק

נראה שהיה אדם חשוב, הואיל ובמצבות של בני משפחתו בבית-קברות זה הוא מכונה האל (האלוף) לפי הזכרת יחוסו על גבי מצבתו של נכדו, חמישים שנה אחרי מותו.

בין יתר המצבות יש עוד כתובת הראויה לציון, וזו לשונה:

תק"מ. מרחשון
ציפרל בת מ"ו יצחק וואלף
אשת האל' מ"ו וואלף ליבנא קאליש י"ץ[7]
גבאתה בב"ה ציגיינער[8] עשתה
בגדי קודש הרבה.

יש לציין שמות הנשים שעל גבי מצבות אלה: יאדי, יודית, יוטש. נראה שאלה הם השתלשלות השם יהודית.

(כתובות אלה הן מתוך ספר „משפחות ק"ק פראג על פי מצבותיהן" מעשה ידי ר' סיני האק, הו"ל דוד קויפמאן [פרעסבורג תרנ"ב] בעמוד 301 ערך קאליש).

נראה שגם מיהודי הונגריא שהתישבו בקאליש חזרו במרוצת הזמן למולדתם, עדות לכך תשמש העובדה של מציאת משפחה מסועפת בהונגריה ששם משפחתה קאליש. ממשפחה זו יצאו רבנים ואישים חשובים, וראשה ידוע כרב בקהילת שטאמפה, אשר הלעיזו עליו בשעתו שנהה אחרי תנועת

[3] גבאית.
[4] חברה קדישא.
[5] דגמילות חסדים.
[6] מורנו ורבנו.
[7] ישמרהו צורו.
[8] כנראה — שם האיזור.

שבתאי צבי, לעז שנתבדה אחר כך מעיקרו (עליו נדבר באחד מפרקינו הבאים).

קרה גם שלעת זקנתם עזבו הורים זקנים את העיר ועברו לגור בבתי בניהם בערים אחרות. כך עברה האשה גולדה בשנת 1448 מקאליש לבית בניה בפוזנא. קרה גם להיפך, שבאו לקאליש הורים ממקומות אחרים להיות סמוכים על שולחן בניהם. כך היהודי קאנאאן מקונין חי שארית ימיו אצל בתו מנוחה מארטא בקאליש.

מקורות: ד״ר יצחק שיפער, קולטור געשיכטע פון די יידן פוילן און בעתן מיטעל אלטער ווארשע, 1926, עמ׳ 51—53.

ד״ר לואיס לעווין, „דויטשע איינוואנדערוועגן אין פולנישע געטטי" (גרמנית), נדפס מקודם בשנתון של החברה לספרות יהודית, פראנקפורט ענ״מ, 1907, ואחר כך כספר בפני עצמו.

פרק רביעי

היהודים הראשונים בקאליש ועיסוקם

מעניין להכיר את היהודים הראשונים, שעל פי הידיעות שהגיעו אלינו היו מיושבי קאליש, ולדעת את אורח חייהם ועיסוקיהם. שהרי על אודות היהודים שישבו בקאליש בתקופה הקדומה ביותר אין לנו כל מקורות.

אמנם גם מתקופה זו יש לנו, לצערנו, ידיעות רק על יהודים בודדים, ורק משום ששמותיהם קשורים בפעולה מדינית כלכלית, או בפעולות משפטיות, כפי שהן משתקפות בתעודות רשמיות או בפנקסים של בית המשפט.

המוני בית ישראל בקאליש מאז, נשארו בשבילנו בבחינת נעלם עד היום ואנו יכולים ללמוד על אופן חייהם במידה שהדבר ניתן לנו רק מתוך השוואה עם חיי ההמון היהודי במרכזים אחרים. נעלה מכל ספק הוא שההמון עסק במלאכה ובמסחר זעיר ונעמוד על ענין זה בפרטות להלן, בפרק חיי הכלכלה.

הזכרנו את יוסף קאליש שמציאותו בעיר זו ודאית היא, אף שאת זמנו המדויק אי־אפשר לקבוע, וכן אין כל ספק שהיה מטבען מומחה, ובזכות זו הוענק לו זכיון מיוחד מאת השלטון, להטביע את שמו באותיות עבריות על אחד המטבעות שנוצקו על ידו. דבר זה עמד לו להנציח את שמו בקרב עמו על ידי האות העברית שנתן לה פירסום בארץ צפונית בין הגויים.

בשנת 1354 נזכר בפנקסי עירית ברסלה, שהיהודי דוד מקאליש שילם חצי וירדונק לטובת מלך צ׳כיא, ורבע וירדונק לטובת העיר. בעבור מה ניתנו תשלומים אלה — לא פורש שם. בגדר וודאות הוא שלא היה תושב קבוע בעיר ברסלה, הואיל ולפי החלטת ראשיה משנת 1349 רשאים יהודים להתגורר בה זמן קצר בלבד, ואף זאת לפי רשיון מיוחד מאת מועצת העיר. יתכן שתשלום זה היה בעד הרשיון להתגוררות זמנית בעיר.

בשנת 1364 אישר המלך קאזימיר הגדול מחדש את „התקנון הקאלישאי" במנשר מיוחד שמסר לידי היהודי פאליק מקאליש. יש לשער שפאליק זה היה נציג חשוב של ראשי הקהל בקאליש, שהרי המלך לא היה מוסר מנשר חשוב כזה לאיש שעמדתו האישית והצבורית אינה הולמת מעשה חשוב כזה. עם פירסום המאורע של חידוש הזכויות בקהילות ישראל ברחבי פולין, ניתן פירסום רב לראשי הקהל בקאליש, זו הפעם השניה, שהרי הענקת הזכויות על ידי „כתב קיום" הראשון, ניתן אף הוא לנציגים של יהודי קאליש, והוא נושא עליו שם עיר זו ונחתם ונקשר בזכרונה.

נראה שראשי הקהל בקאליש עלו אותה שעה בחשיבותם אף על ראשי הקהל בקראקא, בירת פולין, שמנה אז כמה יהודים חשובים שעמדו בקשרים עם חצר המלכות ואף עם המלך בעצמו.

מקור חשוב לידיעות — אם כי רק בקוים כוללים — על יהודי פולין בכלל וקאליש בפרט, במאה ה־14, משמשים פנקסי בית־המשפט. בתקופה זו התחילו בפולין לשקוד על פנקסים מסודרים בבתי־המשפט ואף לשמור עליהם שמירה מעולה. הודות לכך מתרבות והולכות בלי הפסק ידיעותינו על כמה מיהודי קאליש והחל בשנת 1392, אנו יכולים לתאר לעצמנו תמונה מחייהם ומלחמת קיומם של מספר יהודים מן העוסקים בעסקי הלוואות כספים ברבית*.

כן ענין רב לנו בשמותיהם המוזכרים בפנקסי בית המשפט. שמות אלה, מוזרים מאוד לאזנינו, ולא ידוע אם אמנם היו קרויים בשמות אלה, או שפקידי בית המשפט הפולני שיוו לשמותיהם של היהודים המתדיינים גוון פולני, שסירס במידה מסוימת את שמותיהם שבמקורם העברי.

בשנה הנ״ל אנו מוצאים תעודות משפטיות של בתי דין שמחוץ לעיר קאליש, הנוגעות ליהודי קאליש:

1) יאנוש (יונה?) חתן מיכל מקאליש שמתדיין בשנת 1392 בבית הדין העירוני בפוזנא עם זאוויש על תביעה בשיעור 8 גריוויינים.

2) דוד מקאליש מתדיין בבית הדין הנ״ל, במועד האחרון, עם וישאט מלנאג על סכום בשיעור 15 גריוויינים.

בשנת 1394 נזכר בפנקסי בית הדין בקוסטצין היהודי אברהם קאליש. אחרי הפסקת־זמן קצרה מופיעים בהתחלת המאה ה־15 יהודי קאליש במקורות הנ״ל בקאליש גופא, והם: יורדן מאללין, ויעקב כמלוים ברבית.

בשנים 1404—1406 מופיעים בפנקסים הנ״ל יהודים מלוים ברבית במספר גדול יותר והם: 1) שמעון, 2) דוד, 3) סאבאטא (שבתי?), 4) קרסטנוס (גרשון?), 5) רחל אשת יעקב, 6) ויכנע אשת המנוח מושקו (משה) התובעת בשנת 1408 חובות בעלה הנפטר. הללו הם מלוים ברבית המתעסקים בסכומים קטנים, בעיקר לבעלי אחוזות זעירים. ההלוואות הן בסכומים של 3 ויארדניק עד 14 גריוויינים.

אולם יש גם המתעסקים בסכומים ניכרים למדי, היהודי יארדאן מקאליש הלווה לפיליפ מסאלאב 55 גריוויינים. ודוד הלווה לאשת סנדזיו מפיונטק 30 גריוויינים.

בשנת 1408 נזכרים יהודים אחרים: הוטשאק (יצחק?) דוד, דניאל,

* ענין זה של עסקי אשראי בהלוואות ברבית על ידי חוג יהודים בעלי רכוש כספי, היה בגדר תופעה שכיחה בכמה ארצות בתקופה זו, ואף לפניה. יהודים אלה, שנינעלו בפניהם על ידי השלטונות השערים לנהל עסקים ונאסרה עליהם החזקת הקרקעות והתעסקות חקלאית, בהכרח פנו לעסקי הלוואות. הרבה נכתב על נושא זה, ואנו אין מגמתנו כאן לדון יהודים אלה לחובה או לזכות, אלא למסור עובדות במידה שנודעו לנו.

ואחרים, המפתחים עסקות רבות ושונות, המביאות אותם להיזקק למוסדות המשפט.

בשנת 1410 פרצה תבערה ברחוב היהודי בקאליש ועלו באש בתיהם של דניאל ונחמה אלמנת מושק. דבר זה נודע לנו מפנקסי בית המשפט הואיל והניזוקים לא הצליחו להציל מאומה מרכושם ואף השטרות של בעלי החובות שלהם נשרפו. הם הוכרחו להתפשר עם בעלי החובות, באישור בית המשפט, ולקבל פחות ממה שהגיע להם.

בקאליש היו פעילים בעסקות מסחריות באותו זמן יהודים מערים אחרות. כך מופיע בראשונה: 1) יהודה מאלעשניץ, 2) בשנת 1412 דוד משרדז (אגב זו היא הידיעה הראשונה על אודות יהודי מעיר זו), 3) דניאל מפייזרן.

במאוחר במקצת מופיעים היהודים שאבראי, (שבתאי?) שמעון ומוסקא. שאבראי זה עוסק גם בסחר התבואה ובשנת 1413 הוא מגיש לבית־המשפט תביעה מאת האציל אנדזעי קאריצקי, — 2 כורי חיטה שהנתבע חב לו. הוא לא זכה בתביעתו ונוסף על כך נקנס, מפני יחסו הבלתי־הוגן לנתבע.

כן נזכר בפנקסי בית־המשפט היהודי בועניאש (בייניש) כמלווה סכומים גדולים, אבל מספר תביעותיו הוא מועט.

בשנת 1412 מופיע שמו של דניאל. עסקי הלוואותיו נושאות אופי בנקאי בהיקף רחב. ואכן הוא נתעשר ופיתח את עסקיו במידה מרובה. בשנה הנ״ל עולה בחלקו מחצית סכום ההלוואות שניתנו על ידי יהודים בפולין בכלל. בין לקוחותיו — בעלי אחוזות ואצילים, ואף נסיך פולין־גדול בארטאש מוישנבורג. הוא עומד בתוקף על משמר עניניו, מבטח את הלוואותיו על ידי שעבוד היפותיקאי ראשון. משתמש באמצעים חריפים נגד בעלי החובות המשתמטים לפרוע חובותיהם. הוא נזכר כיהודי הראשון שהושיב מפקחים בנכסי בעלי החובות שלו. היהודים התיחסו אליו בכבוד רב והוא שימש להם יועץ. פעם נבחר כבורר מצד יהודי שהיה לו דין ודברים עם לא־יהודי ועליו, יחד עם שני בוררים לא־יהודים, הוטל חיסול הסכסוך. לפעמים הוכרח אף הוא למסור סכסוכיו לבוררים לשם הכרעה.

הידיעות על אודותיו נפסקות בשנת 1416.

כעבור שנים אחדות 1418—1420 מופיע שוב איזה דניאל, בעסקי הלוואות קטנות, אבל לא ניתן לקבוע אם זהו אותו דניאל שנזכר לעיל. בזכותו של דניאל זה נודע לנו על דבר קיום בית־דין מחוזי מיוחד ליהודים אם התובע הוא לא־יהודי. בסופו של דבר נרשמה בפנקסי בית הדין הזה הצהרתו של דניאל, שאין הוא חייב שום סכום לתובע וכנראה שפוטר מתשלום. מלבד הלוואות עסק דניאל במכירת חגורות וחפצים שונים. יתכן שחפצים אלה הם משכנות שלא נפדו על־ידי בעליהם.

בתקופה זו אנו מוצאים בפנקסי בית המשפט את היהודים: אהרן, סאלאמאן, מאגלין, זעלדא אשת שמעון וזעמעלע.

מנלין הנזכר סירב להחזיר ליאן ראסוטא שטרות על התחייבויות כספיות ואז קיבל מיקולאי באוואדאווסקי, כתב מינוי מלכותי שבתקפו ניתן לרשום בספרי ביה״ד הארצי, ששום בעל אחוזה אינו מחויב לפרוע את חובותיו להיהודי מנלין, ושמנלין זה, אסור לו לתבוע כל תביעה ממי שהוא כל זמן שלא יחזיר לראסוטה את השטרות. מנלין זה עמד בשעתו בראש קהילת קאליש. אחריו קיבל לידיו את מנהיגות הקהילה יהודי אחר בשם דוד.

בשנת 1415 הלוה דוד זה הלואות רבות, לפעמים בשיתוף עם יהודים אחרים בקאליש. עזרה לו בעסקו אשתו נחמה, שנישאה לו כאלמנה או כגרושה והיו לה ילדים מבעלה הראשון. היא מתה בשנת 1418 וכשבעלה דוד הוזמן לבית המשפט ב„ימי השבעה״ — לא הופיע. במקרה אחר הוזמן להופיע בבית המשפט באחד מימי החגים לישראל — ושוב לא הופיע מנימוקים דתיים. בית הדין קיבל את נימוקיו ולא הטיל עליו קנס. דוד זה היה בעל מזג חם וסוער ובשל כך נקנס כמה פעמים על שהשתמש בכוחו ועשה שמות בחדר בית־המשפט, הרס את המחיצה שבין השופט והקהל והפריע למהלך הדיונים. את עסקיו ניהל כמעט עד יום מותו, בסוף 1420 או 1421. בנו יעקב, שעוד בחיי אביו התחיל בעצמו להלוות כספים, מינה כבן בכור, בשמו ובשם אחיו שמואל וארדאן, את היהודי מיכאל כאפוטרופוס ומורשה למשך שנתיים (1422), ושניהם — הוא ומיכאל — התחילו לגבות את חובותיו של אביהם המנוח.

בתורת פרעונות קיבלו לא כסף בלבד, אלא גם שוה־כסף. לאחר גמר תקופת האפוטרופסות מכר יעקב את כל הירושה לאחיו החורג קאויאן מקראקא.

קאוויאן עבר לגור בקאליש ובזמן קצר הצליח לעלות על כל המתחרים בו ואף הועמד בראש הנהגת הקהילה בקאליש.

בתקופה זו מגיעים יהודי קאליש בעסקיהם עד לערי שלזיא. יעקב מקאליש היה שותף בשנת 1414 להלואה בסך 780 גריווינים שניתנה להנסיך מבזשעג, בערבותה של עירית בזשעג.

אותם השותפים נתנו בשנת 1416 הלואה לעירית ברסלה בסך 116 גריווינים. יעקב הנ״ל, יחד עם שותפו דוד מקאליש, קיבלו עליהם את כל ההתחייבויות של דוברוסלאוו משאלאוו לגבי יהודים אחרים, ומשותפים אלה תובע היהודי מאנשיק (מנשה) פרעון תביעה כספית מדוברוסלאוו הנ״ל. בסוף תקופה זו נוסף מספר מועט של מלווים קטנים כגון: הנשים מלאדקע ודינה, הגברים מארקיעל ומרדכי, יאנאס ופלטו (פלטיאל). זה האחרון נעשה בזמן קצר אחד מגדולי בעלי־הממון בקאליש.

בשנת 1420 מופיע יהודי אחד בשם קוכרקה. כן מופיעות בספרי ביהמ״שפ אלמנות יהודיות התובעות לעצמן חובות המגיעים לבעליהם הנפטרים והן:

זעלדע אלמנת שמעון, מרים אלמנת אברהם ועוד. זעלדע ניהלה עסקי כספים גם על חשבון עצמה.

בתקופה זו נמצאו בין יהודי קאליש בעלי אחוזות אדמה. מלאדקה הנ"ל קיבלה לרשותה אחוזת מלגוזשטה מביערנט.

ועוד שתי תעודות מבתי הדין בשלזיא מימי הבינים, ובהן נזכרים כמה יהודים מקאליש שהעסיקו את בית־הדין בעניני תביעות כספיות. שמותיהם הם: קאנאלד, יקותיאל ויצחק המכונה איקו.

התעודות כתובות גרמנית, וזה תרגומן:

בשנת 1340, ברסלה. ניתנה אגרת הבטחון דלהלן:

קאנאלד ויצחק, יהודי, המכונה איקו מקאליש רשאים ליהנות מאגרת־בטחון זו משך שנה שלמה, כך שאיש לא יוכל להטרידם או להפעיל נגדם תביעות בקשר לחובות העירוניים של קאליש, אולם בנוגע לחובותיהם האישיים אין תוקף לכתב־הבטחון.

והנה תעודה שניה, וזה תרגומה:

המלוה היהודי קוסיל (יקותיאל) מקאליש נתבע על ידי החייבים שלו שיחזיר להם משכונותיהם, בקשר לחובם בסך עשרים מרק, נוסף ל־8 מרק נשך.

שתי תעודות אלה הן מתוך ספרו של ג. קיש, (אנגלית) שיקגו 1919, The Jews in medieval Germany **בעמ' 497 ציון מספר 75 ועמ' 195.** ובאחרונה תעודה חשובה שבה נזכר כאחד הצדדים הרב הראשי, אם כי לא ברור מה תפקידו של רב ראשי זה. התעודה כתובה רומית, והנה תרגומה:

„שנת 1427

ספר הרשימות של העיר קאליש דף 88;

(ארכיון הראשי — ווארשא)

הנה באים באופן אישי קוין מיכאל, ומיכאל הרב הראשי של היהודים, ושלושה יהודים והודו בהכרה, שהם באמת חייבים 10 פלורינים לאדון האדיר (טומה דה פקווז) אציל מהעיר פוזנה וקפטן ראשי של פולניא הגדולה, ועליהם לשלם בדרך משפטית עד יום החג הקרוב של מרטין הקדוש באיום עונש גדול".

בשנת 1519 מונה על־ידי המלך התושב היהודי עוזיאל מקאליש, כאחד השמאים למצבם ורכושם של התושבים היהודים, לשם קביעת שיעור המס הממשלתי שעליהם לשלם.

בתקופה מאוחרת, במאה ה־16, אנו מוצאים בספר „תעודות לתולדות הקהילות היהודיות בפולין", כמה יהודי קאליש מתוך תעודות בפנקסי קהילת פוזנא.

1) הירש ב"ר יוסף קאלישער (תעודה מספר 191) בקשר לבית מזיגה שהשכיר לו שלטון הקהל לשנה תמימה משנת שצ"ט—1539 עד שנת ת"א—

1541. במקור נזכרים עוד כמה יהודי קאליש שהיו מעורבים בחיים הכלכליים בקהילות שכנות לקאליש.

2) בתעודה מספר 289 משנת תל״א—1571 בקשר לבית השייך לר׳ יעקב מקאליש- שקהל פוזנא מתנגד למכירתו.

3) בתעודה מספר 114 נאמר על ר׳ פנחס: קודם שהלך מכאן לגור בק״ק קאליש, עמד לפני העדה יצ״ו עם בעלי חובותיו, ואמר שאין לו במה לשלם כי אם מביתו שנשאר לו מכל עמלו, ונתרצה מרצונו המוחלט שיקחו בעלי החובות את ביתו בפרעון חובו.

4) בתעודה מספר 215 נזכרים אהרן ושרה מקאליש, מחזיקי בית־המכס בעיר גניזנו בש׳ שצ״ב—1532.

מקורות

1. קובץ „לאדזשער וויסענשאפטלעכע שריפטען״, יצא לאור ע״י וויסענשאפט. קרייז ביי הער געזעל. פון יוו״א אין לאָדזש, 1938. מאמר של מגר. אליעזר פעלדמאן עמ׳ 33—31.

2. „תעודות לתולדות הקהילות היהודיות בפולין״, ע״י דב וינריב. ניו־יורק, שי״א. האקדמיה האמריקאית למדעי היהדות.

פרק חמישי

האיזור היהודי בקאליש

כפי שהזכרנו, היה תחילה מקום מושבם והתרכזותם של היהודים בקאליש ב„זידובו", כנראה פרבר או רחוב סמוך לעיר, ולא בתוך העיר. ומכיון שנחתם בשם „זידובו" יהודית, משמע שהיה בו משהו מיוחד יהודי, כלומר: הוא היה כולו יהודי. אף כי בימים ההם טרם נאסר על היהודים לגור בתוך העיר, הם בחרו להם תחילה את הישיבה במקום מבודד מטעמי בטחון החיים ומתוך רגשי פחד ודאגה תמידיים. הם ראו לטוב לעצמם להיות מרוחקים מן ההמונים הזרים להם בשפה ובכל עניני החיים, וייתכן שגם מטעמים דתיים, פחדו מפני ה„ויתערבו בגויים וילמדו מעשיהם".

תופעה זו של התרכזות הישוב היהודי ברחוב יהודי ידועה בהרבה ערים, גם בארצות מערב אירופה.

יש גם יסוד להניח, שישוב יהודי זה בקאליש נשא בחלקו אופי חקלאי־גנני, ומדרך הטבע שמקומו יהיה סמוך לשדות ולגנים, קנויים או חכורים.

את מקום הימצאו המדויק של איזור, או רחוב יהודי זה בקאליש, אפשר רק לשער, אבל אין בידינו ידיעות מפורטות על החיים הפנימיים שבו, וכן על בתי המגורים וסדריהם.

בשנת 1253 התחילה להבנות העיר במקומה החדש, שעליו היא עומדת עד היום. (מהעיר הישנה לא נשארו כל עקבות הואיל וקיומה נפסק לחלוטין במאה הי"ד). אין בידינו ידיעות מפורטות על חלוקת העיר לרחובותיה בתקופתה הראשונה לקיומה המחודש. כן לא הגיעו אלינו ידיעות על בניה מחודשת או שינוי שמות רחובות העיר עד המאה הי"ח. אולם מאז שנת 1786 עת ששורטטה תכנית העיר, כבר אפשר לסמן בדיוק את מצב הרחובות, ובכללם האיזור היהודי, אף מהתחלת המאה הט"ז.

עוד בשנת 1350 בערך ביצר המלך קאזימיר הגדול את העיר ועל ידי זה הופסק גידולה הטריטוריאלי לתקופה של כמה מאות שנים. מאז התחילה הבניה בעיר אך ורק בתוך „חומותיו של קאזימיר" ויש לשער שגם בקאליש, בדומה לקהילות אחרות בפולין באותו זמן, היה קיים רחוב יהודי, עם כניסה מיוחדת, בתוך חומות העיר.

קיום איזור, או רחוב יהודי, מיוחד במאות הי"ג—והי"ד לא היה תוצאה של איזו פקודה ממלכתית, או מטעם מועצת העיר, שהרי עד סוף המאה הט"ז אנו מוצאים בערי פולין יהודים הגרים ברחובות לא־יהודיים, ולפעמים גם להיפך — נוצרים גרים ברחובות יהודיים.

ריכוז מגורי היהודים ברחוב אחד או ברחובות הסמוכים הוא תוצאת האופי של העיר הימיבינימית, והיה נהוג שאנשים בעלי מקצוע אחד, בעלי דת אחת והמדברים בשפה אחת, גרים במרוכז ובצותא. למשל: גרמנים, ארמנים, טטרים, התרכזו ברוב הערים ברחובות שלהם. דבר זה משתקף גם בשמות הרחובות (לבוב, קראקא, פוזנא וערים אחרות) וכן צוינו הרחובות בשמות בעלי המקצוע הגרים בהם. וכך גם בקאליש נקראו הרחובות בשמות: חבתנים, מבשלי־שכר, בורסאים, רצענים, אופים וכיוצא בהם.

היהודים, כבעלי עניני־חיים הדדיים ולפעמים משותפים, בעלי שפה משותפת וצרכים דתיים־לאומיים משותפים — מן ההכרח היה שידורו בצוותא. אגב, סוחרים ובעלי מלאכה, המעונינים למכור סחורתם ותוצרתם — השתדלו לדור בסמוך לשוק העירוני, וכשלא היתה להם האפשרות לרכוש לעצמם בתים בשוק, העדיפו להשיג מקום־מגורים ברחובות שהיתה להם גישה לשוק.

אולם במרוצת הזמן וכתוצאה מפעולת שיסוי והסתה מצד הכמורה ותושבי העיר הנוצרים, לאחר מאורעות דמים ממושכים וקשים ודיונים בבית־המשפט שנסתיימו תדיר בהתפרעות ההמון העירוני החשוך, נעשה הדבר, שהיה לכתחילה תופעה טבעית — להכרח החיים, דהיינו: שהיהודים יגורו באיזור מיוחד ומסוגר. דבר זה נדרש על ידי הכמורה מאז פירסום „התקנון הקאלישאי" בשנת 1264 באסיפות הכנסיות (הסינודים), שנתקיימו בכמה ערים ובאחרונה שהתקיימה בקאליש בשנת 1420, אבל לא זכתה לתשומת־לב הרשות תוך תקופה של מאתים שנה. המלך יאן אלברעכט היה הראשון שנטה אוזן קשבת לכמורה ולדרישותיה והרשה להעביר את היהודים לאיזור סגור. הדבר קרה בשנת 1495 עת פקד המלך להעביר את יהודי קראקא לקוזמיר, ובזה נסתיימה המלחמה הממושכת שניהלה עירית קראקא נגד זכותם של היהודים לגור בקראקא בכלל.

הרחוב היהודי בקאליש היה קיים, כנראה, לכל הפחות ממחציתה של המאה הי"ד, כלומר: מאז קיבלו היהודים רשות להקים לעצמם בית כנסת בשנת 1350. מסביב לבית הכנסת נבנו, כרגיל בימי הבינים, בזמן החדש, ואף בימינו אנו, בתי היהודים, וכך נוצרו ונתארגנו החיים היהודיים בכלל בהרבה ערים.

הידיעה המוסמכת הראשונה על דבר קיום איזור יהודי בקאליש מגיעה אלינו משנת 1416 אבל לפיה אין לקבוע את מקומו המדויק. בדרך כלל חסרות ידיעות מפורטות מהמאה הזאת על מצב הרחוב היהודי בהשוואה לרחובות אחרים.

כפי שהזכרנו לעיל, לא נשתנה המראה החיצוני של העיר קאליש, לפי השערות שונות, עד סוף המאה הי"ח. בהתחשב עם כל זאת, יש בידינו לקבוע בביטחה שהרובע היהודי היה קיים במאה הט"ו ואף קודם לה באותו המקום שאנו מוצאים אותו במאה הט"ז—הי"ח. את מצב הרחוב היהודי (באחרונה

היה נקרא בשם זלוטא — רח׳ הזהב* אולם בפי ההמון בין היהודי ובין הפולני היה נקרא הרחוב היהודי) משנת 1537 אפשר לתאר כך: התחלתו היתה השוק הראשי, והוא נתמשך עד חומות העיר, אבל השטח הגובל עם החומות היה שייך לרחוב אחר. את האיזור היהודי בכלל חצה רחוב „הסטלמאכים״, כיום רחוב הבורסאים, ונמשך במקביל לשוק הסוסים, הרחוב היהודי הגיע עד מס. 17.

רק חלק של בתי היהודים נמצא, כנראה, במחצית המאה הט״ז ברחוב היהודי, ולא הגיע למקומות הקרובים לשוק.

כפי שנזכר, נמצא באיזור היהודי בית הכנסת שהוקם במאה הט״ז ונשרף בשנת 1857, ובמקומו נבנה החדש.

מספר הבתים, קנינם ורכושם של היהודים בקאליש, נשתנה לעתים קרובות והיה נתון לגידול תמידי. במקורות של המאה הט״ו לא הוזכרו בעלי־בתים יהודים, אבל ידוע לנו, שבשנת 1410 היו להאשה נחמה והיהודי דניאל בתים משלהם, כן ידוע לנו שיהודי בשם קאוויאן קנה חמרי בנין למטרת בנייה ומאחר שהמוכר לא סיפקם לו בזמנו, הגיש לבית המשפט קובלנא נגד המוכר.

על אודות שני בעלי־בתים אחרים נודע לנו על ידי מאורע טראגי שנתפרסם בשעתו בשנת 1465 והוא: שלמה ומלכה נרצחו בבתיהם בעת הפרעות בקאליש.

ואכן, יש לשער שכמה יהודים בקאליש ובפרט העשירים שבהם, היו להם בתים־קנינם.

בהתחלת המאה ה־16 החריף המאבק בין העירונים־הפולנים ובין היהודים, הראשונים השתדלו בכל האמצעים להגביל את קניני היהודים בנכסי־דלא־ניידי, בפולין בכלל, דבר זה הורגש מאד לרעה בין יהודי קאליש בשנת 1537, כאשר כמעט כל העיר, לרבות בנין מועצת העיר, נחרבה בתבערה עצומה. מאותו זמן יש בידינו ידיעות מדוייקות על מספר הבתים היהודיים שבעיר. בכלל רשאים היו היהודים להחזיק ברשותם שישה בתים ולא יותר. אחרי השריפה ניצלו היהודים, כנראה, את המצב ובעת הבנייה המחודשת הקימו אחד־עשר בתים. מועצת העיר לא רצתה להשלים עם עובדה זו ופנתה למלך בבקשה לקיים את החוקה (שאגב, אבדה ואיש לא ידע לבססה) שהיהודים מותר להם להחזיק שישה בתים בלבד בקאליש. המלך זיגמונד פסק, שמועצת העיר, רשאית לצוות על היהודים שיפנו את חמשת הבתים, שהם גרים בהם בניגוד לחוק. אולם פסק זה לא הגיע לכלל ביצוע, לאחר

* שם זה, רח׳ הזהב לרחוב היהודי היה מצוי בכמה גיטאות של יהודים, והיה נקרא כך על שם שהיה מלא חנויות של כל מיני אריגים, הלבשה הנעלה וכל מיני סידקית „מחוט עד שרוך נעל״ והפרנסה היתה מצויה כאן בשפע, כאילו גורפים בו זהב מלוא חפניים, לפי השגת ההמון. ואף בגיטו היהודי בפראג היה רחוב בשם זה, ובפי יהודי פראג נארגה אגדה יפה ומענינת על שם רחוב זה. ראה הסיפור, „די גאלדענע גאס״ ב„סיפורים״ הנודעים של פראג היהודית, כרך א׳, עמ׳ 52—61.

שמועצת העיר וראשי הקהילה היהודית באו לידי הסכם בענין זה כלהלן: א) היהודים התחייבו שבעלי חמשת הבתים ישלמו למועצת העיר תשלום שנתי של 4 גריווינים כל זמן שבתים אלה יהיו קנינם של יהודים. ב) אם אחד מבעלי הבתים לא ישלם את התשלום השנתי יורחק מן הבית בכוח, והבית יעבור מיד לרשות מועצת העיר. ג) הוא הדין אם נוצרי ירצה להשתכן באחד מחמשת הבתים הנ״ל, שאז חובה על בעל־הבית היהודי, לאחר שיקבל את הסכום שיקצבו השמאים, לעזוב את ביתו ללא כל התנגדות. ד) והוא הסעיף הקשה ביותר: לפי הסכם זה מתחייבים היהודים לא לקנות ולא לבנות בתים חדשים בקאליש.

אולם כל זה להלכה. למעשה לא שמרו היהודים על סעיפי הסכם זה שהיה כולו בניגוד לצרכיהם החיוניים של יהודי קאליש, הם לא יכלו להצטמצם עד כדי חנק בששת הבתים, לאור הגידול הטבעי מצד אחד וההגירה התמידית לקאליש מצד שני. לאחר כל מיני תכסיסים, מאבק והשתדלויות מרובות הומתק הדין. שלוש־עשרה שנה לאחר מכן (בשנת 1550) היו בידי היהודים תשעה־עשר בתים, נוסף על בתי הקהילה. התרחבות זאת נסתייעה בכך שראשי העיר וחברי המועצה בעצמם מכרו את בתיהם ליהודים. כך, למשל, קנו היהודים אברהם ויוסף את ביתו של ולנטי הדיג ברחוב הטורוני, הידוע גם בשם דלוגא, בשנת 1540, וכן קנה היהודי יעקב את ביתו של יערז׳ החייט בשנת 1548.

הבתים המרוחקים מהרחוב היהודי, שהיו רכושם־קנינם של יהודים, לא גרו בהם בעליהם, כנראה מחשש סכנת התנפלות עליהם, מעשים שהיו בכל יום. בכל אופן ניהנו הבעלים מן הזכות המלאה המגיעה להם מקנינם.

בפנקסי בית־המשפט של הזמן האמור, אנו מוצאים רשימות של מכירות בתי נוצרים ליהודים. נראה שאלה היו בתי נוצרים בתוך האיזור היהודי. כך אנו מוצאים שהאציל דאבראגאסט ראסטאראווסקי מלעשנא מכר את נחלתו ליהודי בשם יעקב צעך. נחלה זו נמצאה בין חלקתו של היהודי מיכאל ובין זו של שירדזקי (1548).

בתקופה זו השתייכו כמה בתים באיזור היהודי לנוצרים ואף גרו בו לא־יהודים, ביניהם אף בעלי אחוזות גדולות. כך, למשל, נמנו כאן עם בעלי הבתים: השליט־הוויבודה ראסטאראווסקי הנ״ל ואזרחית העיר מאלגאזשאטא קרילאווא, וויציך פזיבילא ואחרים. אפשר לקבוע בביטחה שבתים אלה נרכשו במשך הזמן אחד אחד על ידי יהודים.

באיזור היהודי נמצאו גם בתי הקהילה, וכנהוג, גרו בהם הרב, השמש, החזן ויתר פקידי הקהילה. באחד הבתים הללו נמצא בית ועד הקהילה. בקאליש היה בית אשר עוד בשנים האחרונות נשא שם „בית השמש״.

בקאליש, כמו בקהילות אחרות, היה קיים „בית הקדש״ שבו התגוררו יהודים עניים וסתם עוברי אורח. בית זה שימש גם „בית חולים״ באמצע המאה הט״ז.

מספר העניים בקאליש שנזקקו לתמיכה הגיע לארבעים. ודאי שליהודים היה בית מרחץ משלהם, כנהוג בכל קהילה יהודית, שהרי היהודים לא יכלו להשתמש בבית המרחץ העירוני, שנמצא בקצה השני של העיר, מפאת החלטות הכמורה הקתולית האוסרת על יהודים להתרחץ יחד עם נוצרים, וכן מפני שנאת התושבים הנוצרים.

לאיזור היהודי בקאליש לא היה שער מיוחד כמו באיזור היהודי בקראקא, השער הקרוב ביותר שבו נכנסו ויצאו היה ברחוב פיסקוזבסקה ומקומו ליד מוצא שוק הסוסים.

דבר זה, העדר שער מיוחד, גרם רעות ליהודים הן מבחינה חומרית והן מבחינות אחרות. קרה לא פעם: יהודי שנכנס לעיר או יצא ממנה והוכרח לעבור את רחובות הנוצרים, נטפל אליו ההמון ולא עזבהו עד שפדה את עצמו בשלמונים.

דרך רחובות היהודים עברו תעלות מים לשימוש בני העיר, ולפי הסכם בין הקהילה היהודית ובין מועצת העיר משנת 1543, התחיבו היהודים לשלם 4 פלורין בעד השימוש במים „העומדים והשוטפים". בעד תשלום מסויים התחייבה מועצת העיר למלא את התעלות מים מתוך הבריכה שבשוק.

בית הקברות היהודי נמצא בפרבר „טשאשקי" ובכיוון זה הלך וגדל האיזור היהודי.

כאמור, היה קיים איזור יהודי בקאליש, והוא — כדרך כל גיטו — נצטמצם בתוך תחום צר. לא נוח ולא נעים היה ליהודי שנצרך לעזוב את האיזור היהודי. ברגע שעבר את מפתן הגיטו לא היה לו כל בטחון בחייו וברכושו. בחגים הנוצרים, שבהם נערכו תהלוכות־דת של המונים, כשדגלי הכנסיות ותמונות הקדושים בידי הכמרים ההולכים בראש, — אין יוצא ואין בא לגיטו, היהודים היו אנוסים לשבת סגורים ומסוגרים בבתיהם.

מן האמור משתמע: שראשי הקהל היהודי דאגו לסידור החיים הפנימיים, הדתיים והצבוריים. כך דאגו לסידור היחסים עם מועצת העיר והממשלה, בנוגע לבטחון החיים, מילוי הצרכים החיוניים לאיזור היהודי, תשלומי המסים ושאר תיקונים עירוניים וממלכתיים. משמע — בגיטו יהודי זה כבר התקיימה הנהלה פנימית אוטונומית, מוסמכת ומבוססת, על יסוד אחריות גומלין של כל פרט ופרט.

בתקופה מאוחרת אנו מוצאים בספרות ההלכה בקשר לדיני שבת („מגן אברהם", הלכות שבת סימן רמ"ד סק ח') שהדאגה לעניני הנקיון ברחובות האיזור היהודי בקאליש, היתה נתונה בידי התושבים היהודיים והם שהיו אחראים לה. ודאי ענין זה שקיים היה לפני כשלוש מאות שנה, יסודו במסורת שבעבר.

כאמור, הצפיפות ברובע היהודי היתה מרובה עד כדי מחנק. הורים לא יכלו להשיא את בניהם מחוסר דירות; מתישבים חדשים שהיה בהם כדי

להביא ברכה לעיר — לא יכלו להישאר בה מאותה סיבה. נוכח צפיפות זו אפשר להבין את החריגה מזמן לזמן להתרחבות, זו היתה שאלת חיים, שאלת המשך הקיום.

כעבור מאתים וחמשים שנה חזרה ונשנתה אותה „חריגה", לאחר שריפת העיר בשנת 1793. עם בנייתה מחדש התחילו היהודים להתיישב גם ברחובות שמחוץ לרובע היהודי. התושבים הנוצרים מחו על כך בפני השלטון הפרוסי, שקאליש נמצאה אז תחת שלטונו ודרשו להחזיר את היהודים לתוך הרחוב היהודי ולאסור עליהם את יציאתם מחוצה לו. אולם השלטון הפרוסי לא שעה לדרישתם. ומאז התחילה התרחבות ישוב היהודים גם ברחובות החדשים באורח חוקי עד לפרברים המרוחקים.

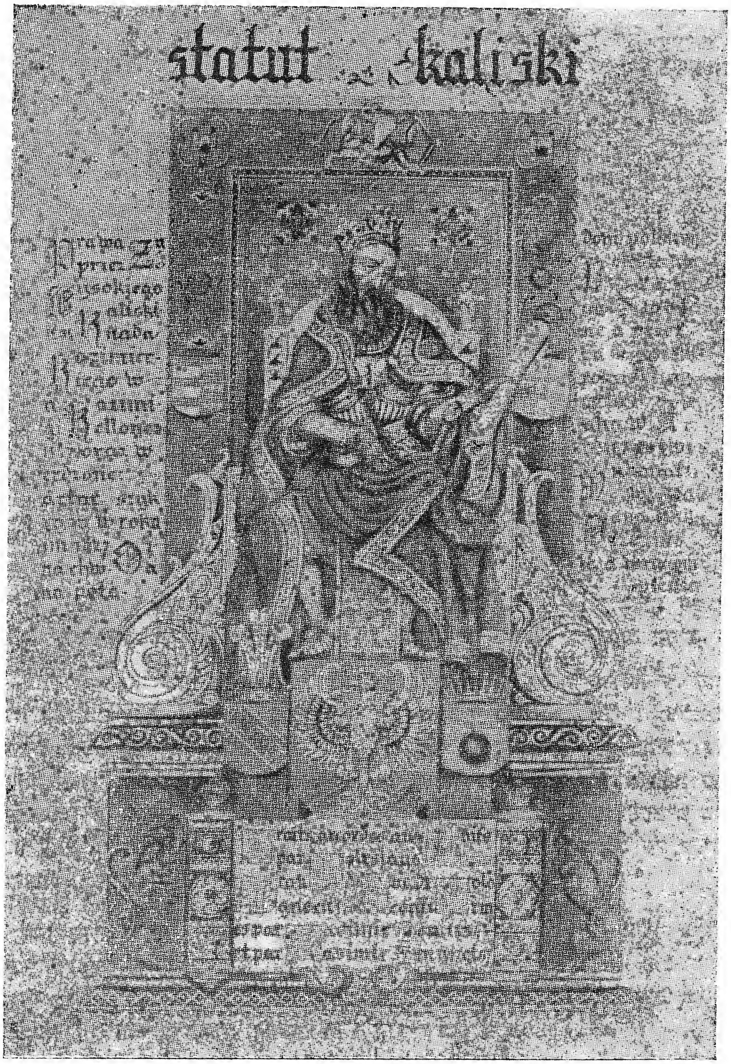
בתקופת שלטון רוסיא חודשה ההגבלה וליהודים הותרה הישיבה רק בחלקי העיר הפנימיים, המוקפים זרועות הנהר פרוסנה. למעשה לא בוצעה ההגבלה. יהודי קאליש ידעו את סוד המתקת גזר־דין של פקידי שלטון רוסיה הצארית.

כן אסר השלטון הרוסי על היהודים מפנים הארץ את הישיבה בעיר קאליש, כעיר הנמצאת באיזור הגבול הפרוסי. בשנת 1862 בוטל איסור זה.

הערה: כעד־ראייה שהספיק להכיר את מידת הצפיפות ברחוב היהודי בקאליש עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה יכולני למסור כאן, שהבתים שהיו נבנים מחדש אחרי כל שריפה ושריפה היו לפי הבניה המסורתית וביתר „שכלול" של צפיפות, מחמת הצורך הרב בדירות. בגדר הודאות הוא, שכך היתה חזות הבתים גם בדורות הקודמים. כל בית היה בנוי כמין „תיבת נח" וכל שטח, ולו גם הקטן ביותר, נוצל בו לדיור. גרו במרתפים ובכניסה; הוסיפו חדרונים וקנים בכל מקום שניתן להיעשות כך, לאורך הבית, לרחבו ולגבהו, שהיו נראים אמנם כקני־יונים, דבוקים זה לזה ותלוים על בלימה. בתים אלה, על כל „התוספות" שלהם, היו במשך הזמן לקנינם של יורשים ויורשי־יורשים של הבעלים הבונים, שכבר נשתגשגו למספר משפחות, וכשנהרס בית בחלקו והיה הכרח לפרק אחד הקנים הללו מחמת סכנה, נשאר גם המקום הפנוי — „האויר" — רכוש העובר בירושה; ואף ניתן כנדוניה לבנות, בתקוה שלעת מצוא יקום בנין במקום הזה, ורבים היו „דיני התורה" לפני רבני הקהילה, ולהבדיל בערכאותיהם, מסביב לירושת „אויר" זו.

מקורות

1. אליעזר פעלדמן, הרובע היהודי העתיק בקאליש. בקובץ „לאנדקענטניש", יידיש, חוב' מס' 1, עמ' 19, ווארשה 1933.

סטאטוט קאליסקי
מצוייר ע"י ארטור שיק

פרק ששי

התקנון הקאלישאי — STATUT KALISKI
התהוותו, ערכו השתלשלותו והשפעתו

כבר הזכרנו את האקט המדיני החשוב של מתן פריבילגיה נרחבה ליהודי קאליש ופולין־גדול, הידועה בשם „סטאטוט קאליסקי" ואשר נקראהו להלן „התקנון". תקנון זה שימש במשך דורות יסוד לדרישת יהודי פולין למילוי זכויותיהם והד רב היה לו בפולין מאות שנים בחיים המדיניים התחוקתיים, ובספרות החקר של יהודים ולא־יהודים.

אקט זה בתולדות פולין היה מעשה תחוקתי ראשון לגבי חלק גדול של יהודי פולין. הוא ניתן ב־8 בספטמבר שנת 1264 בקאליש אז בירת דוכסות קאליש — על־ידי אחד מגדולי השליטים הפיאודליים הפולנים, בולסלאב, שהוכתר אף בשם „הצנוע". הוא היה דוכס בחלק מפולין־גדול.

בשנת 1247 נתפלגה פולין־גדול לשני פלגים. האחד — דוכסות פוזנא והשני — דוכסות קאליש, והיא הגדולה והחשובה בפולין בתקופה ההיא.

התקנון הקאלישאי נכתב בשפה הרומית, כנהוג בתקופה קדומה זו. הוא לא נשתמר במקורו, אלא בתוך תעודות ואישורים של שליטים פולניים מאוחרים, ש„התקנון" שימש להם יסוד משפטי לזכויות היהודים בפולין עד אחרון מלכי פולין סטאניסלאב אוגוסט פוניאטווסקי, במחצית הראשונה של המאה הי"ח. בפעם הראשונה נדפס „התקנון" בשנת 1506, באוסף החוקים של שר המדינה הפולני יאן לאסקי. בעלי סמכות מצאו שהלה הכניס על דעתו שינויים ב„תקנון", ולא מתוך אהבת ישראל.

המיסמך המקורי הקדום ביותר של הפריבילגיה הכללית שאושר בידי מלך פולני, הוא המיסמך הכתוב על גבי קלף, ניתן מאת המלך יאן סובייסקי בשנת 1676. לפני מלחמת העולם השניה נמצא המיסמך הזה יחד עם אוסף פריבילגיות אחרות בארכיון הקהילה היהודית בקראקא.

על אוסף זה מוסר לנו ד"ר משה שור במאמרו „די הויפט פריווילעגיען דער פולנישן יודענשאפט" (גרמנית) שנתפרסם בקובץ היובל לכבוד אדולף שווארץ עמ' 519—538, ברלין 1917, והוא מכיל חקר נרחב על אוסף תעודות הזכויות העשיר והמקיף את הזכיונות הכלליים והמקומיים, שנשתמרו בארכיון של הקהילה היהודית בקראקא. נמסור כאן קיצור דבריו:

אוסף זה מכיל 16 דפים, תוכנם הצהרות על זכויותיהם של היהודים בממלכת פולין, החל בזמנים קדומים ביותר ועד המלך הפולני האחרון סטאניסלאוו אוגוסט.

אוסף זה הוכן בווארשא ביוני 1765 בעת הכתרתו של מלך זה, וניתן בחתימתו לנציגי הקהילה היהודית בקראקא, כאישור חגיגי לחרויות ולזכויות העומדות לרשות כל יהודי פולין.

על שער אוסף זה מתנוססת כותרת בשפה הפולנית המוסרת את תוכנו, ומעבר לשער זה כותרת גם בשפה העברית וזו לשונה:

„פריווילי‌ע וקונפירמאציע מכל המלכים הקודמים ומאדונינו האדיר החסיד סטאניסלאב אוגוסטוס, לכל היהודים במדינת פולניא, ובפרטות לקהלתנו ק״ק קראקא, הנכתב והנחתם בשנת אלף תשס״ה (1765).

ד״ר שור מפרט את ההצהרות שבאוסף זה:

1) התקנון של הדוכס בולסלאב מקאליש מיום 16.8.1264, אשר אושר על ידי קאזימיר הגדול ביום הכתרתו 9.10.1334, והוענק ליהודי פולין־גדול.

2) התקנון של קאזימיר הגדול מיום 15.7.1364, והוא זכיון כללי לכל יהודי פולין.

3) התקנון של המלך הנ״ל מיום 25.4.1367 שניתן בקראקא ליהודי קראקא, סנדומירז, למברג ומחוזות אחרים.

4) הצהרה של המלך הנ״ל, לא רשומה בפרטות, אושרה ופורסמה על ידי לאדיסלאוס יאגיעללו בלמברג ביום 30.9.1387.

5) התקנון של בולסלאב מקאליש שאושר על ידי קאזימיר הגדול, בלי תאריך, בלי עדים ובלי מקום העריכה.

העתק זה אושר מחדש על ידי קאזימיר 4 (1492—1444) וניתן בקראקא למען יהודי פולין־גדול.

כן נמצאות באוסף זה מספר זכיונות מקומיים.

לאחת התעודות המאושרות על ידי יוהן סוביסקי ה־3 משנת 1676, הכלולות באוסף זה, מצורף העתק של מספר סעיפים שבתעודה לעברית, דבר, המוכיח את הערך המעשי והחיובי של העתק זה עוד בסוף המאה ה־17, דהיינו: היהודים היו זקוקים להשתמש בהעתק העברי כדי להבין את תוכן התעודה שנתחברה בשפה הרומית, על מנת לדעת ולבסס את דרישותיהם.

להלן ניתן את הסעיפים האלה ככתבם. עלינו להעיר כאן שידועים לנו כמה העתקים של התקנון לנוסחאותיו השונות לעברית, ואלה הם:

1) בספר „עיר תהלה" (מאת א. ל. פיינשטיין) עמ' 42—45, ווארשא, תרמ"ו.

2) בדברי ימי ישראל מאת צ. גרץ, כרך ה', עמ' 139—141, „מרכז" ווארשא, 1913.

3) „באוצר ישראל" אנציקלופדיה, ערוכה ע"י י. ד. אייזענשטיין, כרך ח' עמ' 198, „מנורה", ברלין—ווינה, תרפ"ד.

4) בס' ישראל בגולה מאת ב"צ דינבורג, כרך ב', עמ' 408, מובא בין שאר כתבי זכויות, מספר סעיפים מזה של בולסלאב מקאליש.

5) בס' דברי הימים לעם ישראל מאת שמעון דובנוב כרך חמישי, עמ' 127, דביר, תל־אביב.

6) בס' תולדות היהודים בפולין מאת ר' מאהלר עמ' 52, הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, מרחביה.

7) בס' בית ישראל בפולין חלק ב' עמ' 231, ערך ישראל היילפרין, המחלקה לעניני הנוער של ההסתדרות הציונית, ירושלים, תשי"ד.

את נוסח התקנון שבספר זה אנו נותנים להלן לפני הקורא.

הצייר היהודי ארתור שיק צייר את ה„תקנון" בתמונות מיניאטורה. קורות היהודים בפולין במשך 800 שנה, משנת 1264, שנת מתן ה„תקנון" עד שנת 1914, שבה שפכו צעירי ישראל בלגיונות המצביא פילסודסקי את דמם על שחרור פולין תוארו ביצירה אמנותית זו. ביצירתו זו קנה לו הצייר שיק שם עולם*.

עתה, עם חורבן יהדות פולין, יש ל„תקנון" המצוייר הזה ערך היסטורי אמנותי מיוחד, זוהי „מצבת זכרון" שהקים צייר יהודי לאותו חלק מן היהדות ששימש המרכז החיוני הער ביותר בגולה בתקופה של מאות שנים.

הציור שהוצג בראש הפרק הוא ציור הפתיחה שב„תקנון" שיק*.

★

לפני שנעלה כאן את „התקנון" הבה נקדים בתיאור המצב המשפטי של היהודים בפולין בתקופה זו, כדי שנבין את התהוותו ותולדותיו, השפעתו וערכו של „התקנון" בדור שניתן בו ובדורות שלאחריו.

בתקופת מסעי־הצלב הראשונים היתה פולין מחולקת למספר מדינות־דוכסיות: פולין־גדול, פולין־קטן, ורוסיא האדומה (גליציא המזרחית).

* הציור בכללו נמצא במוזיאון תל־אביב.

פולין כארץ חקלאית נטולת ממון, מסחר ותעשיה — זקוקה היתה לשם פיתוח חייה הכלכליים לבעלי מלאכה, לסוחרים בעלי הון ויזמה, וכן לחוכרי אחוזות־מתווכים בין האצילים העשירים לבין הכפריים הדלים.

למילוי תפקידים אלה היו מוכשרים ומסוגלים רק המהגרים היהודים שהביאו עמם הון, קשרי מסחר עם העולם הרחב, ידיעת מלאכות ואומנויות. על שום כך התיחסו מושלי פולין יחס טוב ליהודים שבאו להתישב בארצם והעניקו להם זכויות מצומצמות, הגינו על חייהם ולא נתנו לשונאיהם לפגוע בהם לרע. כך, למשל, קבע מיטשיסלאב הזקן, דוכס פולין־גדול (בשנים 1173—1208), עונש כסף גדול על מעשי אלימות ביהודים.

ויזכר כאן: ממש באותו פרק־זמן שבו באו מהגרים יהודים לפולין מארצות גרמניא והביאו עמם את שפתם, בקיאותם הכלכלית ואורח־חייהם, באו עמם גם מתחריהם הגרמנים העירוניים — סוחרים ואומנים שאתם חיו יחד, ובהם לחמו תקופה ארוכה בערי גרמניא.

הגרמנים הביאו עמם ממולדתם למקומות התישבותם החדשים גם את שנאת ישראל ובהיות שהיהודים התחרו בהם אף כאן, גדלה ביותר שנאת הגרמנים כלפיהם. הגרמנים שנתקבלו אף הם בעין יפה על ידי מושלי פולין, קיבלו מעין שלטון־בית על פי המשפט הטיבטוני. השפעתם היתה גדולה במועצות הערים והם השתמשו בכל האמצעים ללחוץ את היהודים במאבקם על קיומם הכלכלי.

לאחר השתדלות מיוחדת שיחרר המלך את היהודים מכל תלות ואחריות בפני מועצות הערים ובפני הפקידים השופטים העירוניים.

היהודים הוכרו כעבדי־המלך והועמדו תחת הגנת המלך, כאילו היו רכושו, ומי יגע או יגרום נזק לרכוש המלך, — ויינקה ?

להשלמת ידיעת המצב ותנאי הזמן ההוא, מן הראוי להוסיף עוד, כי בממלכות של הימים ההם לא היה ידוע כלל חוק זכות האזרח. המושג של שווי זכויות לכל האזרחים הוא ההישג של הזמן החדש, ונפוץ ביבשת אירופה רק מעת המהפכה הצרפתית, על סף המאה ה־19. בימי הבינים היתה האוכלוסיה שבכל ארץ וארץ מחולקת למעמדות, ולכל מעמד ומעמד — מצב זכויות שונה מיתר המעמדות. משום כך היתה קבוצת האזרחים שמחוץ למעמדות הנורמלים (אצילים, אכרים) משוללת זכויות וחבריה היו נטולי הגנה.

בעלי מלאכה ועירונים גרמניים בערי פולין, קיבלו סטטוס מיוחד מאת מלכי פולין או מנסיכיה, כדוגמת העירוניים בגרמניא ובוהמיא. הם היוו „מעמד מיוחד", מעמד אזרחים עירוניים. היסוד המשפטי שלהם הוה הנהלה עצמית שקיבלו על יסוד פקודת המלכות ונודע אחר כך בשם „זכויות מגדבורג", הואיל והיה לפי דוגמת הקונסטיטוציה של עיר מגדנבורג בגרמניה.

היהודים לא יכלו להיכלל בקונסטיטוציא עירונית זו, הואיל וכל המעמדות אז היו בנויים על הבסיס של הדת הנוצרית. היה איפוא הכרח ליצור בשבילם סטטוס מיוחד, שהרי הישוב היהודי, שהלך וגדל, לא יכול להסתפק בזכויות האלמנטריות להיות מוכּרים „כרכוש המלך".

והנה נוצר סטטוס כזה על ידי תחיקה מיוחדת באגרת־הגנה ממשלתית או „מנשר הזכויות" במתן „התקנון הקאלישאי" על ידי הדוכס בקאליש.

התקנון מכיל 37 סעיפים שבהם מפורטים זכויות נרחבות ליהודים בכל שטחי החיים.

כבר הזכרנו שזכויות אלה שימשו יסוד משפטי לדורות הבאים ואף דוגמה למחוזות אחרים בפולין וליטא, אולם אף הן לכשעצמן אינן מקוריות, אלא ברב או במעט העתק מתקנות הזכויות שקיבלו היהודים לפני עשרות שנים באוסטריא על ידי פרידריך האמיץ בשנת 1244 ושל מלך הונגריא, בלה ה־4 בשנת 1251 ושנת 1256, ושל אוטוקר ה־3 מבוהימיא, בשנת 1254 ובשנת 1255, והן כולן תולדות זכויות היהודים מהמאה הי"א של הביסקופוס בשפייר, בשנת 1084, ושל שליט גרמניא, היינריך ה־4, בשנת 1090 וקיסר גרמניא פרידריך ברברוסא (אדום־הזקן), בשנת 1182. כל אלה — עריסתן עמדה באיטליא. נראה שבאותה הדרך שיהודי איטליא הלכו, דהיינו: דרך ארצות הריינוס, אוסטריא והארצות הסלאוויות ופולין־גדול — בדרך זו הלכו עמם תולדות זכויות היהודים בימי־הבינים, והן אותן הזכויות שקיבלה משפחת קלונימוס מליקא במאה ה־9.

אולם יצויין כאן: בעוד שהזכויות שהעניק היינריך ה־4 נגעו לחקלאות, למלאכה ולמסחר היהודי וכלל לא נזכר בהן תחום־האשראי היהודי ברבית, הרי הזכיונות מהמאה הי"ג באוסטריא, הונגריא וצ'כיא דנו בעיקר באשראי היהודי, מאותן הסיבות הדומות למצב בפולין, שהיהודים בה מיעטו לעסוק בחקלאות, וכלל לא העלו בעיותיה ב„תקנון".

„התקנון" שלקח לו לדוגמה את הצ'כי והאוסטרי, אגב שינויים מסוימים ניתן כנראה לא רק לטובת היהודים תושבי פולין מכבר, אלא גם לפי מבוקשם של חלק מן המהגרים יהודים מגרמניא, מצ'כיא ומאוסטריא, שחפצו להתעסק באשראי ובמסחר ודרשו בטחונות משפטיים־חוקיים לפעולתם ולקיומם. יתכן שהללו לא היו פליטים מחמת רדיפות ופרעות דמים, אלא מהגרים חפשיים שבאו עם זרם ההגירה, ואולי אף בעלי הון, מומחים לעסקי אשראי ולמטבענות, שהוזמנו במיוחד לבוא לתקנת הארץ, שהרי לפליטים אסירי־תודה על מקום־מקלט שהוקצה להם, לא היו נותנים זכיונות נרחבים כאלה.

מקום ניכר ב„תקנון" תופסים הסעיפים הקובעים את הזכויות האישיות, המסחריות והמשפטיות של היהודים בפולין־גדול, ששימשו הגנה על החיים והבטחון הגופני, על המסחר והרכוש היהודי.

כן מפרט התקנון במה מותר ליהודים לעסוק והודגשה זכותם לתנועה חפשית בפנים הארץ, לכניסה וליציאה מן הארץ. הוטעם במפורש גודל העונש שיוטל על מי שירצח יהודי, יפצעהו או ישדדהו.

הונח כיסוד, שרק בית המשפט המלכותי רשאי לשפוט פושעים מסוג זה, אשר לא זו בלבד שייענשו על הפשע אלא גם ישאו בעונש כספי לטובת אוצר המלך.

היהודים, כלמודי נסיונות מרים ומעציבים של עלילות דם בארצות שונות, השתדלו שבאגרת־הזכויות ששליט זה עומד להעניק להם, תיאסרנה במפורש עלילות אלה, ואכן „התקנון" מטיל איסור מפורש על עלילת דם בשם האפיפיור.

סעיף מיוחד מחייב, שבמקרה התנפלות על בית יהודי יחושו השכנים הנוצרים ללא כל שהייה לעזרת היהודי. עונש כספי גדול צפוי לאלה שלא ימלאו פקודה זו.

מתקנות אלה והדומות להן יש להסיק שנציגי היהודים שניהלו את המשא ומתן עם הדוכס ידעו ידיעה ברורה את טיב הרדיפות והנגישות לכל סוגיהן, שמהן סבלו בערי גרמניא בזמנים שעברו, והשתדלו למנוע מעצמם את הרע על ידי סעיפים מפורשים. יתכן גם שנציגי יהודי קאליש ופולין־גדול עמדו בקשר עם אחיהם בארצות אלה, ומהם קיבלו עצה והדרכה ביחס לנוסח הזכויות אשר דרשו מהדוכס בולסלאב.

דוכס זה, שניהל מלחמות עם אחיו למטרת תפיסת השלטון וריכוז יתר הדוכסיות של פולין בידו, ודאי היה זקוק לממון רב, אשר רק היהודים יכלו לספקו לו, על ידי פיתוח מקורות ההכנסה וחכירתם, וכן ביתר שטחי הכלכלה בארצו, ולפיכך לא סירב מלתת ליהודים חוקה נרחבת זו.

יהודי קאליש, כשושבינים הראשונים לפרשת „התקנון", היו פעילים אף בדורות הבאים למען אישורו מחדש אצל שליטי פולין. כן השתתפו נציגי יהודי קאליש במשלחת יהודים שהופיעה לפני המלך זיגמונד יאגלו בשנת 1447, וכעבור מאה שנה, בשנת 1548, במשלחת שנשלחה למטרה זו אל המלך זיגמונד אוגוסט.

★

הרי מספר סעיפים שב„תקנון" מתורגמים לעברית שהיו מצורפים לצרור התעודות שבארכיון הקהילה היהודית בקראקא. העתק זה, שנעשה לפני כמאתיים שנה בנוסח ובסגנון ברורים, מן הראוי שיעלה אף הוא כאן עם הדיון על „זכיונות" של יהודי פולין:

1. לכל עדות בעולם ואפילו לעסקי נפשות לא יעידו בין יהודי לערל אלא שני יהודים ושני ערלים.

2. ערל מתוכח עם יהודי בעסקי משכון או שיהודי(?) המשכון לגמרי או שלא יקיים בסך ההלואה, השבועה ליהודי ופטור שיהודי יכול ורשאי להלוות על כל משכון בעולם זולת על כלי בית־תפלתם או על בגדים מלוכלכים בהם (— בדם ?).

4. משכון שנשרף או נגנב יישבע היהודי שכדברו כן הוא ופטור.

5. בעסקי פצעין וחבורות אצל היהודים בינם לבין עצמם, או בין יהודי לערל, לא ישפוט שום משפט בעולם רק הוואיעֶוודה, או השופט שלו, עם הראשים ואפעלאציא למלך יר״ה.

6. היהודים שייכים בנתינות רק לאוצר המלך ואינם מחוייבים ליתן לוואיעוודה או לסטרוסטה שום נתינה רק מה שיתפשרו מרצונם הטוב. היהודים ישפטו בינם לבין עצמם כאוות נפשם ואפעלאציא לוואיעוודא.

7. המפריז* נגד מנהיגים — קנס שלו ג׳ זקוקים לוואיעוואדה וג׳ זקוקים לקהל.

8. ההורג נפש מישראל — יתן דינו נפש תחת נפש. אם הרוצח אינו בנמצא, אזי כל רכושו — מקרקעין ומטלטלין, החצי ליורשים והחצי לאוצר המלכות.

9. יהודה(!) המתאכסן בבית ערל — ברוך יקרא לו וישכון בטח ואין מחריד.

10. יהודי רשאי ליסע ממקום למקום וממדינה למדינה בכל ארץ פולין בלי שום עיקול ועיכוב בעולם עם כל מיני סחורות, לישא וליתן כאוות נפשו, למכור ולקנות ולהחליף ואין מוחה בידו. שיהודים וערלים — משפט אחד להם בכל עניני מכסים, קטון וגדול שם הוא ולא לפלוג.
המתים חפשים מכל מיני מכסים, ואם איזה מוכסן יקח איזה מכס מעגלון המת, דינו כמו גנב וגזלן ורכושו למלכות.

11. היהודים רשאים לרחוץ בכל מרחצאות עם ערלים ולא ישלם יותר מאשר ישלם הערל.

12. היהודים רשאים לשחוט בכל מקומות מושבותיהם לצרכיהם ולמכור הטריפה לערלים.

13. מחמת קברות(?).

14. הערל שיזרוק אבן על גג בה״כ יתן קנס שני לטרות פלפול** למשפט הוואיעוודא.

* המפריז = המעליל.

15. היהודי הנתבע למשפט ומסרב, פעם ראשונה ושנייה יתן קנס בעד כל פעם א׳ ליטר פלפול**, ואם יסרב שלישית — איבד זכויותיו.

18. כשערל חושד יהודי שאצלו משכון שלו ורוצה לחפש אצלו בתיקה, מחוייב הערל ליתן ליהודי מקודם מאַרק (Mark) זהב טוב ואח״כ יחפש.

19. מכל מרק רווחים א׳ גדול לשבוע.

26. אפעלאציע ממשפט הוואיעוודא כשיעלה הסך עשרים זהב.

38. הראשים ישבו למשפט עם השופט ויגידו דעתם תחילה והשופט לא יעשה כלום בלעדיו.

ביצוע „התקנון" למעשה

האם בוצע התקנון גם למעשה בחיי יום־יום? התשובה היא, שרק בחלקו בוצע והרבה סיבות לכך:

יש לפקפק אם „התקנון" היה ידוע לכל פקידי הדוכס והשופטים שבכל הישובים במדינה, שהרי חכמת הכתיבה וההעתקה לא היתה אז נפוצה ביותר. ואף זאת; הכמורה הנוצרית התנגדה בגלוי ל„התקנון" בכל הדרכים ובכל הזדמנות. בכל זאת מילא התקנון תפקיד חשוב כנשק בידי היהודים, והוא אף משמש מקור חשוב לידיעת חיי היהודים בפולין אז, אף כי במידה מוגבלת, מפני שלא משתקף בו המבנה המקצועי — הואיל והוא פוסח על החקלאות והמלאכה, — ואף במסחר ובחכירה, אלה שני הענפים החיוניים שהיהודים נאחזו בהם, הוא נוגע במידה מצומצמת בלבד.

למעשה לא הוגשמו תכופות ההוראות הנוספות והברורות של קאזימיר הגדול, מחמת ההפרעות מצד חלק גדול של האצילים אשר אמנם זקוקים היו לאשראי, אבל בו בזמן לחמו בעד הקטנת הרבית וגם חששו לאבדן אחוזותיהם הממושכנות אצל המלווים היהודים.

וכך התחילה בימיו של קאזימיר ההתקפה של חלק מן המעמד העירוני הנוצרי על המסחר והמלאכה היהודיים על יסוד התחרות כלכלית, וגם כאן נתגלה קרע בולט בין התחיקה הממלכתית למימושה בחיים. התחילו להצר את רגלי היהודים בכמה מקומות במדינה, יהודים איבדו את אפשרות התנועה החפשית, ואת זכות עזיבת מקום מגוריהם לפי חפצם. לדוגמה: בשנת 1433 רצו כמה משפחות יהודים בקאליש לעזוב את העיר, אבל הוואיעוודה סירב להרשות להם זאת, ואף לחץ על היהודים העשירים בעיר שיתחייבו ששום יהודי לא יעזוב את העיר, אף הוא איים עליהם בעונש כספי גדול אם תופר אזהרתו, (ראה למעלה פרק ג׳).

** פלפל.

הוא הדבר חזר ונשנה בקאליש בשנת 1440. ולא רק לגבי חופש תנועה, אלא גם בשעת הרת פורענויות, כמו בעת הצרה הגדולה של המגיפה השחורה בשנת 1349, 1348. בעת שנרצחו יהודים בקאליש ובשאר קהילות על לא עוול בכפם — לא עמד המלך קאזימיר לימינם. גם בשנות 1384—1383, עת פרעו פרעות קשות ביהודי קאליש, עד כי קהילת קאליש הפסיקה כמעט להתקיים, עמדו השלטונות מנגד ולא הגינו עליהם כלל.

תמיד היו יהודי פולין אנוסים לשלוח משלחות לשלטונות, להזכירם התחייבויותיהם בכתבי־הזכיונות שקיבלו בתקופות שונות ולדרוש את מילויים. והנה התקנון בשלימותו:

כתב הקיום של בולסלאב מקאליש 1264

בשם האדון, אמן. מעשי המין האנושי יעברו מהר ויימחו מן הזכרון, אם לא יקוימו על־ידי עדות שבעל־פה או תעודה שבכתב, לפיכך אנחנו, בולסלאב, בחסד אלהים, הדוכס של פולין־גדול, מודיעים להווים ולעתידים להיות, אשר הכתב הזה יגיע לידיעתם, כי רצוננו שהתקנות והזכויות אשר קיבלו מאתנו היהודים שלנו היושבים בכל ארץ שלטוננו, תהיינה מבוארות כמות שהן, נתונות מלה במלה, לקמן:

1) ראשית כל אנו קובעים, כי אין לקבל על (עסק) ממון או נכסים אילו־שהם, דניידי ודלא ניידי, או על מעשה פלילי הנוגע בנפש היהודי או חפצים שלו, שום עדות של נוצרי נגד יהודי, כי אם של נוצרי ויהודי.

2) כמו כן, אם נוצרי תובע יהודי בטענה, כי נתן לו משכונות שלו והיהודי מכחיש, ואין הנוצרי מאמין לדברי היהודי כפשוטם — יוכיח היהודי את טענתו בשבועה על דבר השוה בערכו לזה ש(כאילו) נתמשכן, וייפטר.

3) אם נוצרי יתן משכון ליהודי ויטען שהרהינו בפחות כסף מכפי שהיהודי מודה, יישבע היהודי על המשכון שנתן לו ואת אשר יוכיח בשבועה בל יסרב הנוצרי מלשלם.

4) וכן אם יהודי יגיד, מבלי להביא עדים, כי השאיל לנוצרי איזה משכון והלה מכחיש — יישבע הנוצרי עצמו וייפטר.

5) יהודי רשאי לקבל למשכונות, בלא כל חקירה מצדו, כל דבר שמביאים לו, יהא מה שיהא, מלבד מלבושים רטובים ומוכתמים בדם או בגדי קודש, שאין לקבלם בשום פנים.

6) וכן אם יטען נוצרי, כי המשכון אשר בידי היהודי גנוב הוא או גזול ממנו, ישבע היהודי שלא ידע, בקבלו את המשכון, כי גנוב הוא או גזול ויוסיף בשבועתו בכמה ניתן לו המשכון ומשיעשה כך — ויינקה, שלם ישלם לו הנוצרי את הקרן ואת הריבית אשר גדלה במשך הזמן.

7) וכן אם יאבדו ליהודי, מחמת שריפה או גניבה או גזילה, חפציו הוא והמשכונות שניתנו לו, והדבר ידוע, אלא שבכל זאת תובע אותו בעל המשכון הנוצרי, יפטור היהודי את עצמו בשבועה.

8) וכן אם יהודים בינם לבין עצמם יחוללו מריבה או תיגרה על מעשה כל־שהוא, אל ייטול שופט העיר שלנו לעצמו שום דין עליהם, אלא רק אנחנו או הפאלאטינוס שלנו או השופט שלו יוציא משפט. ואם הפשע הוא בנפש — רק לנו המשפט בדבר.

9) וכן אם נוצרי יפצע יהודי באיזה אופן שהוא, שלם ישלם הנאשם, לנו או לפאלאטינוס שלנו, לפי מה שיוכל לזכות בחסדנו, קנס שיימסר לאוצר שלנו. ולפצוע יתן רפוי הפצע והוצאות, כפי שדורשים ומחייבים חוקי המדינה שלנו.

10) וכן אם נוצרי ירצח יהודי, ענוש ייענש בעונש הראוי, וכל נכסיו, דניידי ודלא ניידי, יעברו לרשותנו.

11) וכן אם נוצרי יכה יהודי אך מבלי שפוך דם, יתבע על כך על־ידי הפאלאטינוס לפי מנהג ארצנו, ולמוכה או לנפגע יתן סיפוק כנהוג בארצנו. ואם לא יהא לו כסף, ייענש על פשעו כדין.

12) יהודי שיעבור באיזה מקום במדינתנו, אל יעכב עליו שום איש, לא יכביד עליו ולא יטריח. אולם אם הוא מוביל אתו איזה סחורות או חפצים, הרי הוא חייב לשלם מהם מכס בכל מקומות המכס, ובאופן שאותו יהודי לא ישלם את המכס המגיע, אלא כפי שמשלם אחד האזרחים של העיר אשר בה יושב היהודי אותה שעה.

13) וכן אם יהודים יסיעו כמנהגם אחד ממתיהם מעיר לעיר או ממחוז למחוז או מארץ לארץ, אנו רוצים שהמוכסנים שלנו לא יקחו מהם כלום. ואם איזה מוכסן ייטול מהם, אנו רוצים שייענש כגזלן.

14) וכן אם נוצרי יחריב או יתקוף באיזה אופן שהוא את בית הקברות שלהם, הננו רוצים שייענש קשה על־פי מנהגי ארצנו וחוקיה; וכל אשר לו, יהא מה שיהא, יעבור לאוצרנו.

15) אם מי־שהוא ירגום בזדון בית־כנסת של יהודים, אנו רוצים שישלם לפאלאטינוס שלנו שתי אבנים פלפל.

16) וכן אם יהודי יימצא חייב לשופט שלו קנס ממון שקוראים „ונדל", ישלם לשופט את הקנס הקבוע מזמן — אבן אחת פלפל.

17) יהודי שיוזמן למשפט בפקודת השופט שלו ולא יבוא, בפעם הראשונה והשניה ישלם, על שלא ציית פעמיים, קנס הרגיל מזמן, ואם לא יבוא גם אחרי ההזמנה השלישית, ישלם לשופט הנ"ל את הקנס המגיע לו.

18) כמו כן, אם יהודי פצע יהודי, בל יסרב מלשלם קנס לשופט שלו, כמנהג ארצנו.

19) אנו קובעים: שום יהודי לא ישבע על ספרי התורה שלהם אלא במשפטים גדולים העולים כדי 50 זקוקים כסף, או כשיוזמן לפנינו; ואילו במשפטים קטנים, עליו להישבע לפני בית־הכנסת, ליד דלתות בית־הכנסת האמור.

20) אם יהודי יירצח בסתר באופן שאין להוכיח בעדים מי הרג אותו, ולאחר חקירה מתחילים היהודים לחשוד במישהו, אזי נושיט ליהודים הגנת הצדק נגד החשוד ברצח היהודי, לפי החוק[1].

21) וכן אם נוצרים יתקפו איזו יהודי(ה) בידים, ייענשו כפי שדורשים חוקי ארצנו.

22) וכן אין לשופט היהודים להביא למשפט שום סכסוך שיפול בין היהודים אלא אם יידרש על־ידי קובלנא.

23) היהודים צריכים להישפט ליד בתי־הכנסת או במקום שיבחרו להם.

24) וכן אם נוצרי יפדה מיהודי את משכונו ואת הריבית לא ישלם, אזי אם לא ישלם את הריבית במשך חודש, עליו לשלם ריבית דריבית.

25) וכן אנו רוצים לבל יתאכסן שום איש בבית יהודי.

26) אם יהודי ילוה כסף על אחוזות או על שטרות של נכסים דלא ניידי, ואותו האיש אשר הדברים הם שלו יוכיח זאת, הננו קובעים, כי יש לשלול מן היהודי גם את הכסף וגם את משכון השטרות[2].

27) וכן אם מישהו או מישהי יחטוף ילד של יהודי, אנו רוצים שיהא נידון כגנב.

28) וכן, אם יהודי ייטול משכון מנוצרי ויחזיקו משך שנה אצלו ושוויו של המשכון לא יעלה על הכסף שניתן בהלוואה, יראה היהודי לשופט שלו את המשכון; ואם המשכון לא יהיה טוב, יראה לפאלאטינוס שלנו או לשופט שלו, כדי שיהיה לו אחר־כך החופש למכור. ואם יראה את המשכון לשופט שלו בטרם יצאה השנה והמשכון יישאר בידי היהודי שנה ויום (הרי) לאחר מכן אינו אחראי לו עוד.

29) אנו רוצים לבל יעיז איש לאלץ יהודי ביום חגו ל(עסוק) בפדיון משכונות.

[1] סופו של הסעיף, כמות שהוא לפנינו, נזדייף כנראה בזמן מאוחר, ונוסחו המקורי היה: „נעמיד ליהודים לוחם נגד החשוד".

[2] נוסח הסעיף כמות שהוא לפנינו נזדייף לכל הדעות, לאחר זמן. הנוסח המקורי היה כנראה: „אם יהודי יתן כסף על קרקעות או על שטרות של גדולי הארץ ויוכיח זאת בשטרות ותותמות, נועיד ליהודי את הקרקעות, כדין שאר משכונות, בהגיננו עליו מפני כפייה".

30) וכן אם איזה נוצרי יוציא בכוח מידי יהודי את משכונו, או יעשה מעשה אלמות בביתו, ייענש קשה כדין הגוזל את אוצרנו.

31) נגד יהודי אין להוציא משפט אלא בבית־הכנסת או במקומות שבהם נידונים כל היהודים, חוץ מאתנו והפאלאטינוס שלנו היכולים להזמין אותם למשפט לפנינו.

32) בהתאם לפקודות האפיפיור, בשם אבינו הקדוש, אנו אוסרים בכל תוקף להאשים להבא אילו שהם יהודים המצויים במדינתנו כאילו הם משתמשים בדם אדם, היות וכל היהודים נמנעים על פי דתם מדם כל שהוא. ואם איזה יהודי ייאשם ברצח איזה ילד נוצרי, יש להוכיח זאת על־ידי שלושה נוצרים, ויהודים כמספר הזה, ואחרי זה יהא הדבר מוכח; אזי ייענש היהודי באותו עונש המקובל לגבי פשע זה. אך אם יזכה את עצמו על־ידי העדים הנ״ל ועל־ידי היותו חף מפשע, ישא הנוצרי לא בלי צדק, בעד מזימתו, את העונש אשר היה על היהודי לשאת.

33) וכן אנו קובעים, כי כל אשר ילוה היהודי, יהא זהב, מטבעות או כסף, אותם (הדברים עצמם) חייבים לשלם או להחזיר לו יחד עם הריבית המגיעה שתגדל.

34) אנו רוצים כי היהודים יקבלו למשכון סוסים אילו שהם, רק בגלוי ולאור היום; ואם נוצרי ימצא אצל יהודי סוס גנוב, יינקה היהודי בשבועתו באמרו, כי הסוס נתמשכן אצלו בגלוי יומם, וכי נתן עליו כסף וכסבור היה כי אינו גנוב.

35) וכן אנחנו אוסרים על המטבענים שלנו הנמצאים במדינתנו לבל יעיזו לבדם, בלי שליח שלנו או של הפאלאטינוס שלנו או עירונים נכבדים, לתפוס או לעצור יהודים עם מטבעות מזוייפות או דברים אחרים.

36) אנחנו קובעים, שאם יהודי איזה שהוא ייאלץ, מחמת אונס גדול, להרים קול זעקה בלילה והשכנים הנוצרים לא ידאגו לעזרה הדרושה ולא יבואו לקול הצעקה, ייענש כל שכן נוצרי בשלושים סולידים.

37) וכן אנחנו קובעים, כי חפשים הם היהודים למכור ולקנות כל דבר, לנגוע בלחם כמו הנוצרים; וכל אלה אשר יפריעו להם בזה, ישלמו קנס על כך לפאלאטינוס שלנו.

ולמען יהיה תוקף לדורות לכל הזכויות הכתובות לעיל נתנו להם זאת באשור העדים, לשם אזהרה או הגנה, וקיימנו בחותמת שלנו.

היה הדבר בקאליש — — בעשרה בספטמבר שנת 1264*.

* מתוך „בית ישראל בפולין" חלק ב׳, עמ׳ 231—233, המחלקה לעניני הנוער של ההסתדרות הציונית, ירושלים, תשי״ד.

פרק שביעי

מאורעות ומעשים בחיי היהודים בקאליש

(לפי סדר הזמנים)

ודאי היו ליהודי קאליש „ימי טובה" מעת שנשתרשו וקשרו את גורלם לעיר זו. בכל התקופות עמלו לבסס את קיומם במלאכה ובמסחר, ובתקופה האחרונה גם בחרושת, אף הקימו קהילה ומוסדותיה מתוך דאגה לשמור על מסורת ישראל. הם פעלו הרבה מתוך דאגה ללימוד התורה ולהפצת ידיעתה, החזיקו ישיבות ומוסדות תלמוד־תורה, וקול התורה לא נדם בה מאז היווסדה. הוקמו בה ארגונים צבוריים שונים ואף התנועות הרעיוניות שבתקופה האחרונה לא פסחו על קאליש.

אכן, מרובים מ„ימי הטובה" היו „ימי הרעה" ליהודי קהילה זו. פורענויות ומרעין־בישין מסוגים שונים ניתכו על יהודי קאליש.

הפורענויות נגרמו בעיקר בידי אדם ולא מעט גם בידי שמים.

גורמי „בני אדם" נתבטאו בשנאת ישראל שנתבצר לה מקום בקאליש ע"י הכמורה הקטולית, החל מראשיתם של היהודים בעיר זו. מיד עם מתן הזכויות ליהודים ע"י הנסיך בולסלאב החלה הכמורה בכל הזדמנות ובכל הדרכים לבטא את התנגדותה לכך, בעזרת היסודות העירוניים (והגרמנים המתישבים החדשים אף הם נתנו ידם לכך). ההסתה לראות תמיד ביהודים את המתחרים בהם וגוזלי לחמם, הביאה תכופות להתנפלויות על יהודי העיר, שעלו להם בקרבנות נפש ובשדידת רכוש. רבים ומרובים היו גם הפרענויות „מידי שמים".

קצר כאן המצע מלמסור אף חלק ממה שעבר על יהודי קהילת קאליש. נעביר כאן את הכרוניקה היהודית של עיר זו בתמציתה ונזכיר את תלאותיה והרפתקאותיה הקשים ביותר שבהן נחרבה הקהילה כמעט כולה ונתכוננה מחדש רק בזכות אנשים מעטים שהצליחו להסתתר ביערות ובכפרים הסמוכים והחזיקו מעמד עד שעבר הזעם ושוב נתלקטו בעירם, כדי לבנות ביתם מחדש. תופעה זו של בנין־וחורבן, בנין־וחורבן חזרה ונשנתה כמה וכמה פעמים.

מכרוניקה זו, אף מתמציתה, נראה שרבות־רבות עברו על יהודי עיר זו. כל מאורע מדיני, כלכלי ותרבותי, שאירע בפולין, מצא לו הד והשפעה על מצבם. על אחת כמה וכמה מאורעות מקומיים: רעב מחמת בצורת, מלחמות, שטפונות, מגיפות ועל כולם — שריפות. העיר עלתה באש פעמים לאין ספור

בגלל הצפיפות במגורי האוכלוסיה בתוך חומות המבצר, ומה גם שהבנינים היו רובם בניני עץ. לקה ביחוד הרחוב היהודי שהצפיפות בו היתה גדולה מבשאר הרחובות לאין ערוך. עשרה קבין של שריפות ירדו על קהילות ישראל בגולה — תשעה מהם נטלה קאליש, היא היתה „שרופה באש" ולמודה באש ותכופות מאוד היה לה הכרח לקבל עזרת הקהילות הסמוכות, כדי לשקם את הקהילה.

נוסף לזה היה קיים קשר ידוע בין השריפות בעיר לבין הפרעות. השריפות פרצו כאמור על פי רוב מחמת הצפיפות, אולם ניתן כאן המקום לשונאי ישראל להאשים את היהודים כגורמים לשריפות, אף על פי שהיהודים סבלו מהן לא פחות מיתר התושבים. כתוצאה מעלילות אלה פרעו פרעות בשעת השריפות, שהרי אין שעת־כושר טובה מזו, שעה של אי־סדרים ומהומה, לשדוד רכוש יהודי, דבר שנוצל במידה רבה על ידי יסודות חשוכים בעיר.

אם כל קהילה בישראל מסמלת בקורותיה וביסוריה את גולת ישראל בכלליותה, הרי אין כקהילת קאליש המשמשת לה סמל ברוב העליות והירידות שבחיי ישראל בתוכה.

מחמת השריפות וההרפתקאות של קהילה זו אבדו לה פנקסי הקהילה משכבר הימים, ואף אלה שמן הדורות האחרונים, וכמעט שאין למצוא מקורות שבכתב או שרידי זכרון מחייה ומפעולותיה. הידיעות המעטות שבידינו על אודותיה, הן מתוך ספרי הקהילות הסמוכות לה, שיחסי שכנות־טובה היו שרויים ביניהן, ואשר הושיטו לה עזרה לעתים בצרה. כן נודעו לנו אילו ידיעות חלקיות מתוך ספרי הלכה של רבני קאליש ורבני קהילות אחרות, אשר נדפסו מלפני כשלוש מאות שנה.

לשם שלמות תמונת הכרוניקה נרשום בה בקצרה גם את הידיעות הבאות בחיבורנו זה ביתר הרחבה בפרקים על נושאים מיוחדים, שידיעות אלה קשורות בהם.

בשנת הכ"ד — 1264. בולסלאב הצנוע, דוכס קאליש, העניק זכויות ליהודים הידועות בשם „סטטוס קאליסקי" — „התקנון הקאלישאי".

בשנת ה' מ"ז — 1287. הנסיך פוזשמיסלאב השני הירשה ליהודי קאליש לחכור כברת ארץ לבית־קברות. עד אז הובילו יהודי קאליש את מתיהם לקבורה בבתי קברות של קהילות שליזיא הקרובה.

בשנת ה' ק"ח—ק"ט 1348־49. תקופת „המגיפה השחורה" או „המות השחור", שפרצה באירופה באמצע המאה הי"ד והביאה כליון על החלק השלישי של אוכלוסיית אירופה, וגם יהודים נפלו קרבן לה בהמוניהם. אולם עמי אירופה גוללו אשמת המגיפה על ראש היהודים, באשר הם כביכול,

הגורמים לאסון זה, בהרעילם את בארות המים ואת הנהרות. כתוצאה מהאשמת־זדון אוילית זו נשפך דם יהודי כמים. קהילות רבות באירופה התיכונה נחרבו ונעקרו מן השורש. טירוף שגעוני רחף על כל עמי אירופה אותה שעה. עם התפשטותה של המגיפה בפולין הגיעה הרעה אל היהודים בקהילות ארץ זו. בקאליש בלבד נהרגו כשש מאות יהודים, וכנראה שהישוב היהודי בה נחרב לגמרי.

מאותה תקופה נמצא מקור פולני ובו כתוב: "היהודים הרעילו את המעיינות ואת הבארות, על כן נשחטו כמעט בכל פולין, חלק מהם נפלו בחרב ואחרים נשרפו במדורות אש".

תוקף האסון הזה הגיע לשיאו בשנת תק"ט, ובני הדור הציבו כדרכם סימן וזכר לשנת פורענות זו בפסוק "האם תמנו לִגְוֹעַ" (במדבר י"ז כ"ח) [לגוע בגימטריא ק"ט].

ויצוין לשבח: על אף כל הרדיפות והשחיטות האכזריות שבהן נתנסו המוני ישראל בפולין, קרה מקרה־בגידה אחד בלבד של המרת דת בתקופה זו. זה היה איש ידוע בשעתו, שתירגם ספר באסטרולוגיא לרומית, וספרו זה היה מצוי בספריה היאגלונית.

המוני ישראל בחרו למות על קידוש השם, ולא לבגוד בדתם.

הפייטן ר' ישראל ב"ר יואל זיסלין, שחי בימי השמדה אלה, מקונן בקינתו הגדולה „ציון אֲריוך בכי" וחורז בה את שמות הקהילות בצרפת, בגרמניא, בשויצריא באוסטריא ובפולין, אשר שתו מקבעת כוס התרעלה של המגיפה השחורה, וביניהן גם קהילת קאליש.

והנה החרוזים המקוננים על סבל קהילות ישראל בפולין בתקופת המגיפה השחורה, וקאליש בתוכן:

מדינת פולין אזכרה — גם עמהם וירא (?)
אשר נגזרה גזרה — כלם אנשי סגוליך.
מקהל וחבורה — גם הרבה חבורות
כלם קהליך. — מרוב לא נספרות
העיר קאליש, קראקא — נטבחים וגזורות
וגם גלוגא — בחרב חלליך.

הקינה כולה נדפסה בסוף ספר "עמודי העבודה" מאת ר' אליעזר ליזר לאנדנסהוט, ברלין תרי"ז. וכן ב"ספר הדמעות" מאת ש. ברנפלד כרך ב' עמ' קכ"א—קמ"ב. "אשכול" ברלין. תרפ"ד.

בשנת הקי״ח — 1358 היתה העיר תחת שלטונו של המלך קאזימיר הגדול, והוא הירשה ליהודים להקים בה בית־כנסת.

בשנת הקכ״ד — 1364. המלך קאזימיר אישר מחדש את הזכויות שניתנו ליהודים על ידי בולסלאב. אישור זה ניתן על שם היהודי פאליק מקאליש, שוודאי היה ראש היהודים ונציגם.

בשנת הקכ״ח — 1368 פרצה מגפה בעיר ושוב נאשמו היהודים כגורמים לה.

בשנת הקמ״ג 84—1383. אחרי מותו של מלך לודויג מהונגריא ולפני שנבחר מלך חדש עברו על קהילת קאליש מאורעות־דמים קשים. כתוצאה מהם נתמעט מאוד מספר היהודים בקאליש ומצב הקהילה היה ירוד מאוד.

בשנת ק״פ — 1420 התקיימה כנסיה דתית גדולה הידועה בקורות הכנסיה הנוצרית בפולין בשם כנסת גנייזנו. היא נפתחה בויעלון ועברה לקאליש. בראשה ישב הארכי־הגמון מגנייזנו ניקולי טרונבה. בכנסיה זו גזרו שתים עשרה גזירות על היהודים היושבים בפולין, אשר מגמתן להעיק על היהודים בכל שטחי החיים*.

אחת מהגזירות היא שיהודים חייבים לשאת אות קלון על בגדיהם ולהתלבש כך שייבדלו מהנוצרים, כפי שהיה פעם בעבר וכפי שהיה נהוג בארצות אחרות.

למעשה לא בוצעה החלטה זו לעולם, מפני שהיהודים לחמו תמיד בגזירה זו בכל האמצעים. המלך זיגמונד הוציא הוראות מיוחדות בשנת 1534 האומרות: אין לאלץ את היהודים ללבוש מלבושים מיוחדים או לשאת ״אות קלון״. הוא מנמק זאת בבקשת היהודים שלא לסכן את חייהם וחיי ילדיהם על ידי פורעים, אשר יכירו אותם לפי לבושם ומסיים: רצוננו עז שהיהודים יוסיפו ללבוש את מלבושיהם הרגילים, ואל יהין מי שהוא להכביד עליהם או לגרום להם עול כלשהו.

בשנת ה׳ בכ״ה — 1465 נהרגו שנים מיהודי העיר בבתיהם הם. שמותיהם שלמה ומלכה.

* ראה: צ. גרץ, דברי ימי ישראל, כרך ו׳, עמ׳ 188 ואילך.

גירוש כל היהודים מקאליש לפני חמש מאות שנה בערך — בסוף המאה הט״ו

על מאורע זה נודע לנו מתעודה שנתפרסמה בשבועון יהודי בלשון הגרמנית ״יידישעס ליטעראטורבלאט״ שהוצא לאור על ידי הרב ד״ר מוריץ ראהמער בעיר מאגדבורג, בגליון מספר 38 לשנת 1885. אמנם על עצם המאורע של הגירוש לא שמענו ממקור אחר, אבל אין לשלול את אפשרות האירוע בתנאים דאז. נמסור כאן את תמצית הענין כפי שנמסר בגליון הנ״ל במאמר בשם ״מקור כנוי הלעז נאדליר״ (אפיזודה מתקופת הנגישות של יהודי פולין בסוף המאה הט״ו) כתוב ע״י ל. כהן, מורה ברעסט ע״י הרהיין.

הכותב פותח במסירת תוכן תעודה כתובה בלשון הקודש שנמצאת בידו, כשהיא מתורגמת על ידו לגרמנית, וזו לשון התעודה:

״מפי בניו של רבי פנחס הלוי מקראקא נודע לנו, ששמעו מפי אביהם, אשר רבי אליעזר אשכנזי הגדול, מחבר ספר ״מעשי ה׳״ סיפר לו. פעם חכר בארץ מצרים מאת המלך התוגר (הסולטאן) את המכס במחיר דמי־חכירה מופרזים. באחת השנים עמד להפסיד בענין זה סך שבעת אלפים גולדים. מסיבה זו היה נאלץ לברוח לארץ אחרת, הואיל ולא היה בידו לשלם להמושל אף חלק קטן מדמי המכס שהתחייב בהם. במנוסתו בא לראש מתיבתא בירושלים ושמו רבי אדם, הוא היה ממוצא אשכנזי, מקודם ראש מתיבתא ואב״ד בלעמברג, והיה בן תשעים ושמונה שנה בהגיעו לארץ הקדושה. בעת שרבי אליעזר בא אליו היה בן מאה ועשרים שנה, ור׳ אליעזר סיפר לו שנאלץ לברוח לארץ אחרת למען הציל את חייו, ובדעתו להגר לפולין, ״הואיל ואתה ודאי מכיר את המשפחות המקומיות, הגד לי במי מהן עלי לחתן את בני ובנותי״.

ורבי אדם השיב לרבי אליעזר: כל המשפחות כשרות וראויות הן כדי להתחתן בהן, מחוץ למשפחה אחת בשם ״נאדליר״ שלא מתחתנים בה בפולין ולאמתו של הענין, דבר זה ביסודו בלתי מוצדק. ולפיכך ברצוני לספר לך סיבת הדבר שגרמה להאשים משפחה זו כפסולה.

פעם, בערך לפני מאה שנה, שלטו בפולין שלושה הגמונים בשלוש הגמוניות: אחד בפוזנא, אחד בגנייזנו, והאחד היה באשר היה.

להגמונית פוזנא השתייכה הקהילה הקדושה קאליש, אבל גם במקומות אחרים התקיימו קהילות יהודיות.

ראש הכנסיה שבפוזנא החליט פעם לגרש את כל היהודים מארצו. בעת ההיא חי בקאליש איש מכובד, עשיר ותלמיד חכם גדול, אשר השתדל בחרף נפש אצל ראש הכנסיה שיבטל את גזירת הגרוש. אולם כל השתדלויותיו לא הועילו וכל היהודים שבהגמונית פוזנא גורשו והתישבו בהגמונית גנייזנו במקום שקיבלו אזרחות. האיש הנזכר נשאר לבדו עם אשתו וילדו בן השנתיים

בקאליש, הואיל וקיווה עוד להשפיע על ראש הכנסיה לבטל את גזירת הגירוש, וכאשר הלך שוב פעם לארמון של ראש הכנסיה לבקשו על ביטול הגזירה כעס עליו הראש, ופקד לאסרו בבית הסוהר.

כאשר נודע לאשתו שבעלה נאסר, לקחה את בנה, שמה אותו בחבית שנקראת "פוט" ושלחה אותו לגבול גנייזנו כדי להבטיח את חייו. האשה נשארה בקאליש לראות מה שיקרה עם בעלה. ולפני ששלחה את בנה מביתה, חשבה בלבה אעשה בו סימן אולי ה' יחנני בחיים לראותו פעם, ואזי אולי לא אכירהו, לקחה סיכה ותחבה לו מתחת לאוזן בין העור והבשר, כך שרק ראש הסיכה היה בולט ונראה.

הנסיך, או ראש הכנסיה, דן את בעלה למות ויחד אתו מתו רבים מבני קאליש על קידוש השם.

לאחר זה הלכה האשה לפולין (כאן חסרה חוליה בתעודה והכוונה ודאי ליתר המחוזות שבפולין) ושוב לא נודע לה כלום מגורלו של ילדה.

לאחר זמן מרובה, כשהבן הגיע לשנתו השמונה־עשרה, בא כתלמיד למתיבתא בעת שהייתי בלמברג (כאן שוב התעודה לקתה בחסר). הצעיר מצא חן בעיני האשה (שהתגוררה בלמברג בעת שהוצע לה להתחתן אתו) והתחתנה אתו. איש לא ידע את מוצאו של צעיר זה, ובנו של מי הוא. היה ידוע בלבד, שאביו מת על קידוש השם בזמן הרדיפות, אני הייתי אז בן שלושים ואחת שנה.

לאחר כמה חדשים הרגישה האשה את ראש הסיכה מתחת לאוזן בעלה. מתוך חרדה שאלה אותו לפשר דבר. בתשובתו אמר, ששמע שאמו תחבה לו את הסיכה בעת הגירוש מקאליש כששלחה אותו מביתה בתוך חבית, כדי להכירו אי־פעם. מיד הוברר שזה הוא בנה. הלכו לבית־הדין ונפרדו בלי גט, מפני שאין הקידושין תופסין במקרה כזה. מנשואים אלה לא נולדו ילדים. הבעל־הבן התחתן לאחר זה ומת חשוך ילדים. גם האשה התחתנה ונולדו לה ילדים. אלה כונו על ידי מוציאי לעז בשם "נאדליר" כלומר: "בני הסיכה", אם כי למעשה לא נמצא בהם שום פסול. אולם משום השם הרע שהופץ, שבני אשה זו הם אלה שנולדו מבנה, הנני מיעץ לך לא להתחתן עם משפחה זו משום לזות שפתים ועקשות פה".

עד כאן הודעתו של רבי אליעזר אשכנזי לרבי פינחס. מאז ההודעה הזאת עברו המשים שנה, נמצא (אם נביא במנין שהמאורע קרה כשהיה ר' אדם בשנות השלושים לימי חייו) שהדבר קרה לפני מאה ושלושים שנה בערך.

לתעודה הנ"ל נוספו ההערות הבאות:

מתוך הודעה אמיתית ונכונה זו אתה רואה שבמשפחת "נאדליר" זו אין שום פסול ואף רבי שלמה לוריא (המהרש"ל, חי ר"ע—של"ד) פירסם חרם על מוציאי הלע"ז, הואיל והוברר כי מהנישואין הבלתי־כשרים האלה לא נולדו ילדים כלל.

זאת כתבתי לזכרון ביום ג׳ פרשת ויקרא בשנת ת׳ בעיר קאברין, ישראל אברהם משה בן יוסף.

אני הח״מ (החתום מטה) העתקתי את הכתב הנ״ל

דוד בן יצחק מעיר שנייטוך, פרשת זכור שנת ת׳ מ״ש (מוצאי שבת) ויקרא.

כתב זה נמצא בין התעודות של ר׳ אברהם עשיר ז״ל והעתיקו ביום ח׳ מנחם (אב) שנת תכ״ד

מאיר בן החבר אשר הלוי מק״ק פיורדא.

בהערה להנ״ל כותב מפרסם התעודה:

הואיל ור׳ אליעזר אשכנזי עזב את מצרים בשנת 1561 ועלה מיד ירושלימה, כאשר ר׳ אדם סיפר מגירוש היהודים שאירע מלפני מאה שנה יוצא שגירוש זה זמנו ברבע האחרון של המאה ה־15.

חבל שלא ניתנה לנו תעודה זו במקורה העברי, אולם יש להניח שתרגומה ללשון הגרמנית — מדויק הוא, הואיל והמפרסם אותה, והוא גם המתרגם אותה, ניכר מפרקי־חקר שלו, שפירסם מזמן לזמן בעתון הנ״ל, כי בר אורין הוא — וחזקה עליו שהוא בר סמכא ומהימן.

הערות ומסקנות:

א) הרב ד״ר עק. פוזנר מירושלים היפנה לבי למאמר הנ״ל, ויישר כוחו!

ב) הבאנו ענין זה, אם כי במישרין הוא נוגע למטרת ספרנו אך ורק בקשר לידיעה על אודות גירושם של היהודים מקאליש בסוף המאה ה־15, שלא מצאנו לו סמוכין במקורות אחרים.

ג) מהאישים הנזכרים בתעודה ידוע לנו ר׳ אליעזר אשכנזי (חי רע״ג — שמ״ו) אישיות מפורסמת במאה הד׳ לספירתנו כגדול בתורה ובמדעי זמנו. הוא תפס עמדה חשובה במצרים ונאלץ לעזבה. ישב בקפריסין, בויניציא, עבר לפראג ומשם הלך לפוזנא, במקום ששימש אב־בית־דין, ומשם לגנייזנו, מקום שסיים בו את ספר „מעשי ה׳״. לעת זקנתו התיישב בקראקא, ושם נפטר בשנת שמ״ו.

ד) ענין הוצאת הלעז של כינוי ״נאדליר״ היכה גלים סוערים ומזעזעים בחיי הצבור היהודי בפולין, בימי המה״רל והמהר״של והוטל פגם על משפחות חשובות מאוד, ורבים פקפקו אם מותר להתחתן בהם. טיפל בענין זה במיוחד בכל החריפות המהר״ל בספרו ״נתיבות עולם״ נתיב הלשון סימן ט׳, שבו הוכיח את אפסות הלעז הזה, והוא — בצירוף תשעה מגדולי דורו — פירסמו חרם על כל מי שימשיך להשתמש בכינוי ״נאדליר״. פעולה זו הועילה ומאז

נשתתק כמעט ענין זה. אולם ברור שאין כל קשר בין הנ״ל שהוצא עליהם הלעז ״נאדליר״ ובין אלה המכונים בשם־משפחה זה בימינו.

על כל פנים משמש ענין זה הוכחה שמאורע הגירוש מקאליש ותוצאותיו אינו בדוי מן הלב ולא איזה „מעשה נורא״, אלא יש בו גרעין אמת.

ואשר למאורע המזעזע, הרי אלינו, בני דור „שואת הכליון״, הגיעו שמועות לא מעטות מעין זו המסופרת בתעודה הנ״ל. וכן בנידון הגירוש אין זה דבר הרחוק מן המציאות של הגלות, שהרי ״חרב דמוקלס״ של גירושים רחפה תמיד על ראשי אבותינו, וגם אחרי גזירת צ׳ארנייצקי, המובאת להלן, עמדה גולת ישראל בפולין לפני סכנה זו.

ה) עם פירסום התעודה בעתון הנ״ל, חיוו כמה רבנים וסופרים דעתם על הפרטים שבה, בענין ״המחט״ או ״הפוט״ מה הם, אבל איש מהם לא העלה המחשבה שתעודה זו מזויפת או נטולת ממשות. משום כך לא ראה המחבר את עצמו פטור מלהביא ענין זה.

בסוף עלי לברר את עצם מציאות השם „אדם״. בשם זה קשור זכרון המאורע מראשיתו, שהרי שם זה מחוץ ל„אדם הראשון״ לא מצאנו, על כל פנים לא בין יהודי פולין.

עלינו להסתייע בזה, שרב גדול בישראל ר׳ דוד משה אברהם (חי מלפני כמאתים שנה) אב״ד דק״ק ראהטין, מחברם של כמה ספרים, היה מכונה בפי בני דורו בשם מקוצר, של שלושת השמות שלו א׳ד׳ם, = ראשי תיבות של דוד משה אברהם, והתכוונו בזאת גם לציינו כאדם גדול בדורו, והוא בעצמו קרא שמו של אחד מחיבוריו ״תפארת אדם״, ואין לחשוב שלפניו לא היתה דוגמה מעין זו.

הרב הזה נתפרסם גם בחיבורו ״מרכבת המשנה״ — ביאור על המכילתא (למברג, תרנ״ה).

ראה מאמרו של הרב ר. מרגלית בנושא זה בשבועון ״במישור״ ירושלים תש״א, גליון ס״ד.

★

בשנת רס״ו — 1506 ממלא המלך אלכסנדר את בקשת יהודי קאליש ומשחררם, כאות חסד מצדו, מכל תשלומי מסים ציבוריים (מ. בערסון, דיפלומטריוש [פולנית], תעודה מס. 423).

בשנת רצ״א—1531. — פורסם מנשר המלך זיגמונט על ביטול עלילת דם על יהודי פוזנא בקאליש ובגנייזנו, וזו לשונו:

״המלך זיגמונט, ברצונו לשחרר יהודים מרדיפות וחשדות שרירותיים מצד הנוצרים, שיהודים משתמשים בדם נוצרי למילוי מצוותיהם. הוא מפרסם מנשר שלפיו יהיו מוגנים בזכויותיהם יהודי פוזנא, קאליש וגנייזנו ואחרים הגרים בפולין־גדול ובל יקחו הנוצרים לעצמם רשות להגיש משפטים, אלא הנסיך או הוויוודה בלבד, ובל יחוללו מהומות ופרעות. ואכן, היהודים ורכושם

זכאים להגנה ולכיבוד החירות והזכויות שניתנו להם. אלה שיזידו נגד פקודה זו ייענשו על ידי המלך ויאבדו את חסדו" (ממקור הנ"ל תעודה מס. 484).

בתקופה זו סחרו יהודי קאליש במיוחד במוצרים המובאים מארצות המזרח.

יהודי קאליש הילוו סכומי כסף לנוצרים בשעבוד נכסיהם. בקשר לכך נתבררו משפטים בין היהודים המלוים ובין החייבים הנוצרים ולפי פסק הדין של בית המשפט עברו כמה מנכסיהם של הלווים לידי יהודים.

בשנת רצ"ז — 1737 משחרר המלך זיגמונט את יהודי קאליש מתשלום מסים לתקופה של שלוש שנים, בשל מצבם הקשה, אחרי שהתרוששו בשריפה שהתחוללה בעיר. (המקור הנ"ל תעודה מס' 497).

בשנת 1542 התישבו בקאליש במספר רב יהודים מצ'כיא אף רכשו להם בתים. את הרשות להתישב כאן קיבלו בהשתדלות יהודי המקום לפני המלך זיגמונט הזקן.

כן עברו לגור בקאליש יהודים מערי פולין הקרובות והרחוקות כגון: שירדז, קראקא ואחרות. הישוב היהודי בקאליש גדל במספרו בשל התנאים הטובים ששררו בה והיא נעשתה לאחת הגדולות בפולין.

בשנת ש"ח — 1548 — משתתפים באי כוח קהילת קאליש במשלחות של הקהילות היהודיות אל המלך זיגיסמונד אויגוסט כדי לבקש את אישור הזכויות. ואכן מילא המלך בקשת המשלחות האלה ופירסם אישור מחודש של הזכיות שניתנו ליהודים.

בשנת שכ"ו — 1566 — מחסל המלך זיגיסמונד אוגוסט שש קובלנות של יהודי קאליש נגד העיריה. בין הקובלים: כהן יואכים, דוד יוסף ומארק. (דיפלומטריוש הנ"ל, תעודה מס' 96 עמ' 73).

בשנת שכ"ט — 1569 — קבע המלך זיגיסמונדט אויגוסט פרס לחצרן שלו בסך חמישים זהובים פולניים, אשר ייגבו מן המסים שיהודים מכמה קהילות, וביניהן קאליש, משלמים אותם. (ממקור הנ"ל, תעודה מס. 118).

בשנת של"א — 1571 — מאשר המלך זיגיסמונדט הסכם המכיל גם ביטול קובלנא של תושבי קאליש על היהודים המקומיים שמואל ואחיו משה מורדכוביץ, ורבי (ראובן?) בעוון רצח אחיהם אליהו, שבוצע על ידי סטודנט ידוע (ממקור הנ"ל, מס' 127).

ובתעודה הסמוכה לזו הנ"ל מס. 128 נאמר:

באקטים שבלשכה המלכותית חתם היהודי שמואל הנ"ל כמיופה־כוח על זה שקיבל סך 116 זהובים פולניים כפיצוי על רצח אחיו אליהו.

בשנת שנ״א — אנ״ש — 1589 — החריבו תלמידי בית־הספר את בית־הכנסת בקאליש, לקחו ספר תורה וקרעו אותו (מתוך רשימות היסטוריות. בפנקס של החברא קדישא בקראקא, מועתקות על ידי הח׳ וטשטיין פ. ה. במאמרו ״לתולדות ישראל וחכמיו״ במאסף ״האשכול״ כרך ו׳, קראקא, תרס״ט).

הערה: צרות רבות נגרמו לקהילות ע״י תלמידי בתי הספר של היזואיטים, הידועות בשם ״שילר־געלייף״, כלומר: ״מרוצת תלמידים״ ולא פעם הוכרחו ראשי הקהילות לטכס עצה נגד פורענות זו בדרכים שונות, לפעמים — על ידי תשלומים קבועים לראשי התלמידים, כדי שיעכבו את התלמידים מלהתנפל על היהודים.

בשנת ש״פ — 1620 — קרה מקרה חמור מאוד בקאליש: עלילת גניבת פסל ישו מתוך כנסיה נוצרית על ידי יהודי, כביכול. סכנת השמדה כללית נשקפה אז ליהודי העיר, ורק בזכות כופר כספי עצום, שנאסף בקהילת פוזנא לעזרת יהודי קאליש, וניתן כשוחד לכל הנוגעים בדבר, ניצלו היהודים.

על מאורע זה ופרטיו אנו עומדים מתוך ספר שאלות־ותשובות בית־חדש (הישנות) מאת ר׳ יואל סירקש (הב״ח חי שכ״א — ת״ב) סימן מ״ג, דפוס פרנקפורט דמיין. בשנת חכמת נשים ב׳נ׳ת׳ה ביתה (ב׳נ׳ת׳ה, דהיינו: שנת תנ״ז). בדפוסים מאוחרים לא נכללה תשובה זו בספר, כנראה מטעם פקודת הצנזורה.

וכך היתה התפתחות הענין הזה לפי המתואר בתשובה: מקהילת קאליש פנו להב״ח בשאלה חריפה מאוד של דיני נפשות, וביקשו ממנו חוות דעתו והוראתו כיצד עליהם לנהוג וזו לשון התשובה:

״על אודות עלילת שקר שהעלילו בעיר קאליש על יהודי אחד בדבר גואל שלהם — ותפסוהו. ובשעה שהוליכוהו לקח כיסו ומסרהו לבני־ברית שהיו בתוך אספת גויים רבים בשעת הולכתו, והיו שם חמיו וגיסו, ועתה לאחר שקידש את השם, חזרו המעלילים לתבוע את הקהל בטענה, שחמיו שהוא שמש של הקהל לקח הכיס מיד הנתפס ובכיס היה הגואל. ופסקו השרים בחצר המלך שהראשים היהודים מחוייבים להעמיד את השמש למשפט בפני הוויוודה ואם לא יעמידוהו למשפט, ייכנסו המה תחתיו לכל עונשים שיצאו מפי המלך. ושמש זה כבר ברח ונטמן אצל יהודי אחד, ובאם יעמידוהו למשפט, יש לחוש, שמא חס ושלום, יביאוהו לידי עינויים שלא כפי הדין של נימוסיהם, וכאשר עשו בפסק זה שפסקו על הקהל, כי לפי דתיהם ונמוסיהם לא התחייב הקהל למשפט. ושואלים מה דין האיש הלז, אם יש היתר להעמידו למשפט אם לא, (כלומר, השאלה היא, אם הקהל רשאי, לטובתו הוא, להוציא את השמש ממחבואו ולמסרו לידי הגויים שודאי יעשו בו שפטים).

הב"ח בתשובתו הארוכה יורד לעומקא דדינא לפי המקורות של פוסקים ראשונים ואחרונים, ומסיק, שאם קיבל השמש את הכיס בפני הגוים, איהו [הוא בעצמו] גרם לנפשו, דחייב לעמוד בדין במשפטים, ויכולים למסרו להם, אבל אם לא קיבל השמש אלא איש אחר קיבל, אסור לנו כלל לפייס לשמש ולהזקיקו לבוא למשפט, מאחר דלא גרם מידי לנפשיה, דלהוי מתחייב לעמוד בפניהם למשפט, הנראה לפע"ד (לפי עניות דעתי) כתבתי והתמתי שמי

הק' יואל, א"ח למב"י (למנין בני ישראל, ימי הספירה)

ש"פ לפ"ק, פה ק"ק קראקא!

מזה שנאמר בתשובה שהנתפס קידש את השם, נראה שנהרג על ידי אלה שתפסוהו ללא דין ומשפט, וכן שחותנו של הנתפס לא הוצא כנראה ממחבואו ולא נמסר ליד הגויים כפי ההחלטה של הב"ח. כאמור חוסל הענין לגמרי באמצעי הבדוק בכל התקופות ובכל התנאים.

★

בשנת ת"א — 1641 — קרה מקרה מחריד של עלילת מומר על יהודי העיר, שהמיטה שואה על יהודי קאליש.

ענין זה נודע לנו מתוך "סליחה" שהגיעה לידינו והיא כתובה על־ידי הרב ר' שלמה זלמן בר' ירמיה יעקב, הרב הראשון בקאליש הידוע לנו בשמו.

סליחה זו ניתנת כאן כפי שהגיעה לידינו ללא כל שינויים.

מתוכנה נראה שהגורם לשואה היה "מומר אחר רשע, העליל עלינו ופשע". והאמינו לדבריו נכזבות וכאן תיאור של הפרעות והריסת בית־הכנסת וקריעת ספרי תורה לקרעים.

מדברי מעתיק הסליחה מכתב יד ישן של פנקס בית הכנסת בקאליש, נראה, שנקבעה תענית צבור בקהילת קאליש לזכר אסון זה. וצרפוה לתענית בה"ב בחודש אייר.

וכאן ה"סליחה" כלשונה וככתבה, כפי שהגיעה לידי המחבר:

סליחה

חיברה הרב הגאון הגדול מו"ה שלמה זלמן ב"ר ירמיה יעקב אב"ד קאליש, על מאורע אחד שקרה פה בזמנו, ותיקן לאמרה בתענית ראשון של בה"ב בחדש אייר, ואומרים אותה בבית הכנסת דפה קאליש עד היום הזה, ויען כי קרה הדבר בימי ניסן שאין אומרים תחנון, לכן קבלו על עצמם בני העיר בהסכם הרב הנ"ל, לקבוע תענית צבור ביום שני לשבוע הראשון אחר הפסח, ולהחמיר בכל החומרות של תענית צבור, גם נקבות מבנות ט"ו ומעלה צריכות להתענות עם הצבור וחלושי כוח ומעוברות חייבים לפדות את עצמם בצדקה. הסליחה הזאת נוסדה עפ"י סדר א"ב ובסוף החרוזים שם המחבר „שלמה זלמן בן מהר"ר יעקב חזק ואמץ".

הושיענו אלהים כי באו מים עד נפש. כי אכל את יעקב ואת נוהו השמו.
אל תחרש ואל תשקט: (כרחם אב על בנים ל"י הישועה).

אלהים באו גוים בנחלתנו. על זה דוה לבנו וחשכו עינינו.
ותזנח משלום נפשנו:

בחדש הראשון ח"ב לספירה[1]. והנה צעקה צוקה וצרה.
ופנה זיות הודה והדרה:

געה עת והשמותי את מקדשיכם לפרט קטן. הצליח ועשה
פרי מעשה שטן. זכיותינו בטלו במעוטן:

דברת מומר אחד רשע. העליל עלינו בשקר ופשע.
אזניו הכביד ועיניו השע:

התגלגל חוב על ידי חייב. גופנו ונפשנו לדייב[2].
ארדוף אשיג אמר אויב:

והאמינו לדבריו הנכזבות. כל הגוים בחוצות וברחובות.
וחיות רצות ושבות:

זריזות רגשו גוים ולאמים יחד. בלי אימתה ופחד.
אמרו: לכו שם ישראל נכחד.

חלפו במרוצה, שטו ועברו. מנשרים קלו ומאריות גברו.
ובתים רבים ערו עברו:

טפלו[3] יחד חבילי חבילין. פשטו ידם על ספרים וגוילין.
ברחובות קריה היו מגולגלין:

יחד הסכימו לעקור ולא לנטע. כל מוצאיהם הכה ופצע.
לא ראינו כהנה לרע:

כמעט שעברו לפי שעה. נתיעצו לחרש עלינו רעה.
ולא הועילו כל תחנה ופגיעה:

[1] י' לספירה כ"ה ניסן.

* את העגולים על מלת "את" ציינתי אני. כי חשבון הפרט־קטן אינו מתאים רק למלה זו. ובשנת ת"א קרה מאורע זה שהוא, כנראה, פוגרום לכל פרטיו.

[2] להדאיב.

[3] אספו.

לא שכב גם בלילה. והנה אימה חשכה גדולה.
וי״י הפיר עצתם ומחשבותם נתבטלה:

מהרו עמדו כלם בבקר. ונתעצמו שם אליליהם ליקר.
על הכלל כלו לשרש ולעקר:

נע לבבנו כעציהיער. ביגון ואנחה וינער.
והים הולך וסוער:

סוד יחדיו המתיקו עלינו. לנקם נקם להכרית שמנו.
ולהחריב מעט מקדשנו:

עת הגיע שבת לקבל. באו ביד חזקה מקדשנו לחבל.
וכלי משחתם בידם יובל:

פתאום באו אל הבית. והדלתות שברו בקרדמות כנקף זית.
ועשו הכל שמיר ושית:

צעדו חיש קל מהרה. ופשטו ידם בשני ספרי תורה.
והוציאום מחוץ להיכל ועזרה:

קרעו אותם לכמה קרעים. לאשפות ולחרפות רמסום רשעים.
הוי על כל שכני הרעים:

ראינו בעינינו יום תוכחות. אדמהו ליום שבירת הלוחות.
גוילין נקרעו ואותיות פורחות:

שקדו עוד בחרות אפיהם. ביום שבת קדש לשלח ידיהם.
באמרם אשביתה מאנוש אפאיהם:

תפשנו אומנות אבותינו. תשובה וצדקה קבלנו עלינו.
אמרנו נגזרנו אבדה תקותנו:

שערי דמעות לא ננעלו. וזכות אבותינו פעלו והועילו.
רחמי יי כי לא תמנו ולא כלו:

לא בצדקותינו וביושר לבבנו. כי אם למענך ולא למעננו.
יי הוא מלכנו הוא יושיענו:

מפר עצת ערומים. סיכל עצתם ושיקר מתקוממים.
וגזרה רעה נתבטלה ממרומים:

הן כל אלה עונותינו גרמו. על כן צרינו ראו.
ואת בית תפארתנו החרימו:

זאת נחמתנו בענינו. משכן העדות נתמשכן בעדנו.
בזה בעל חוב גבה חובותינו:

לובש צדקה כשריון. פדנו והצילנו מרפיון.
ותחיש שנת שלומים לריב ציון:

מרוממותך יפוצו גוים סלה. כי ביגון ואנחה כוחי כלה.
ונפשי מאד נבהלה:

נקום נקמת מקדש והתורה. וזרק נא עליהם מרה.
ושפך עליהם זעם ועברה:

בנה מהר רום ראש הרים. יראו עינינו קנאה בצרים.
את צמח דוד תצמיח תרים:

חזק ואמץ פליטי שרידך. הצל ופלט זרע ידידך.
יי עשה למען כבודך.

(אל מלך יושב ויעבור יי יי וכו׳).

גזירת צ׳ארנייצקי

בשנת תט״ו—1655 פלשו צבאות השבידים למדינה הפולנית־ליטאית. פולין הגדולה במערב וליטא בצפון, נכבעו ללא קרב, ולאחר חדשים אחדים כבר היו בידיו של קארל העשירי גוסטב מלך שבידיא כמעט כל השטחים שלא נכבשו קודם לכן בידי חילות מוסקבה והקוזקים. המלך יאן קאזימיר גלה מארצו. האצילים, שהיו המעמד השליט במדינה, קיבלו רובם ככולם את מרותו של מלך שבידיא, ובעקבותיהם הלכו שאר המעמדות במדינה. בסוף השנה חזר המלך בחשאי לארצו והתחילה התעוררות דתית לאומית. פרצה מלחמת השחרור שנמשכה שנים אחדות ונסתיימה בשלום אוליווא (מאי 1660).

בתקופת מלחמה זו סבלו היהודים כשאר האוכלוסיה מן השוד וההריגות בידי החיילים הפולשים. השבידים הטילו גם על היהודים קונטריבוציות־מלחמה כבדות, כמו על העיריות. אולם לא עמדתם הלויאלית של היהודים כלפי מלכות־פולין ולא סבלם מפלישת השבידים לא יכלו להציל אותם שעה שהצבא הפולני, בפקודתו של המפקד צ׳ארנייצקי, התחיל באביב שנת 1956 להדוף את השבידים מן הארץ. לא רצו לסלוח ליהודים את העובדה, שהשבידים לא היו מפלים אותם לרעה משאר התושבים, וכך רצחו חיילות צ׳ארנייצקי בכל מקום בואם את היהודים. חיילות אלה עשו מעשים שלא היה משל ודמיון לאכזריותם אלא בשחיטת האוכלוסיה היהודית באוקראינה. אונס נשים יהודיות, רציחת ילדים בנפש שקטה, עינוי הקרבנות לפני מותם. כארבעים קהילות בפולין גדול נשמדו, וביניהם לנציץ, ליסא, קרוטשין וקאליש. השם צ׳ארנייצקי היה במסורת הישראלית בפולין גדול שם נרדף

לרשע, רוצח ושונא ישראל בדומה לשם חמלניצקי, שזכרונו מעלה על שפתי היהודים קללה צודקת עד היום הזה[1].

קאליש סבלה אז במידה איומה. לא ידוע בדיוק מספר קרבנותיה, אבל ידוע שהקהילה כמעט שפסקה להתקיים אותה שעה.

עם שיקום הקהילה וחידוש קיומה הגישה לה קהילת פוזנא עזרה כספית עצומה, אבל זו לא היה בה כדי לקומם הריסותיה, ואז לוו קהילות פוזנא, ליסא וקרוטשין מאת הכמורה בשורזיניץ סך 28,000 זהובים — סכום עצום בשעתו — להקלת מצב היהודים בקאליש.

וייכר כאן לטובה הנדיב ר' שמואל קרמניצר שהתישב בעיר, הביא עמו חלק מעשירותו המופלגת בקרמניץ ופתח יד נדיבה לכלל ולפרט, ועזר הרבה לקימומה של הקהילה.

ואם סאת הפורענות שירדה תוך עשר שנים — גזירת ת"ח ות"ט של חמלניצקי, גזירת תשט"ו־ט"ז של צ'ארנייצקי — לא נמלאה עדיין, הרי סכנת גירוש היתה צפויה לכלל ישראל בפולין בעקב מלחמת שוודיא.

וזו תמציתה של ידיעה זו: בפקודת המלך יאן קאזימיר שניתנה בעיר צ'נסטוחוב ב־28.3.1657 — (ערב פסח תי"ז) מודיע המלך "לכול, ובפרט לכופרים, מנהיגי היהודים ולכלל היהודים במלכות, הן אלה הנמצאים בארץ והן הנמצאים בחוץ לארץ, שבעצם הם ראויים ששמם יעקר ממלכות פולין, אשר כה הגדילה תמיד חסדיה עמם, וזאת מחמת הקשרים הגלויים עם האויב ומעשה הבגידה של אותם היהודים אשר שירתו ומשרתים את האויב כחיילים נגדנו".

אכן, לאחר שהמלך היטה אזנו לבקשות היהודים שהובאו לפניו "על ידי אנשים שונים" מצאו הוא ויועציו שמוטב לענוש אותם בדרך אחרת מתוך תקוה שירצו לגמול טובה תחת הרעה אשר עשו, והוא מטיל עליהם לשלם לאוצר המלוכה תוך שבועות מספר עד חג השבועות (הנוצרי) הקרוב 100,000 זהובים לצרכי השעה. "ואם לא תצייתו לפקודתנו ולהחלטת יועצינו" — נאמר עוד בתעודה "היו בטוחים שנצווה לגרש אתכם מפולין לאחר שנחרים את כל רכושכם. אף לא ניתן לאותם היהודים, שיצאו לחוץ לארץ, לשוב למלכותנו ושום יהודי לא יוכל עוד לעולם לגור ולהיות במדינתנו".

היהודים נאשמו אז בעיקר בשלוש האשמות א) שירות בצבא האויב, ב) ריגול לטובת האויב, ג) השתתפות בשדידת בתי היראה וכדומה.

גזירה זו בטלה על ידי השתדלות ונתינת סכומים עצומים למלך כמתנה[2].

[1] ר. מאהלר, תולדות היהודים בפולין עמ' 228—226.

[2] ישראל היילפרין על סכנת גירוש לכלל ישראל בפולין. נדפס בציון, רבעון, תשי"ב, ירושלים, עמ' 65—74.

בשנת תי״ט—1659 — מאשר המלך יאן קאזימיר הסכם עירית קאליש בדבר מכירת מגרשים על יד חומת העיר, וכן בשוק הסוסים, לראשי היהודים ולקהילה היהודית בקאליש, האחד על ידי אדאם היינוביטש, והשני על ידי הזוג יעקב ורגינה גאבורסקי, אזרחי קאליש.

הערה: בשטח שוק הסוסים היו בנויים בית הכנסת הישן, בית המדרש, בית תלמוד תורה ועוד מוסדות של הקהילה.

בשנת ת״ך — 1660 — נתכנס ועד פולין גדול לישיבה. דעת באי כוח קאליש היתה נשמעת ומכובדת בה מאוד.

בשנת ת״ל — 1679 חויבו יהודי קאליש ופוזנא לשלם ע״ח מס הגלגולת לשנת 1669 סך 3000 פלורין לידי הפודקומיסר משירדז לשם הנהלת משא ומתן עם מוסקבה.

(היילפרין, ועד ד׳ ארצות עמ׳ 521)

בשנת תס״ה — 1705 — הגיש יעקב בן אשר מקאליש בקשה לקיסר ליתן לו היתר ישיבה בשלזיא. לפי דבריו פנה ״כלל היהודים בפולין״, ועד ארבע הארצות, זה כבר אל הקיסר בבקשה ובהמלצה באותו ענין.

באי כוח הסוחרים בברסלא הכחישו את הדבר בתוקף (שם עמ׳ 472).

בשנת תס״ח — 1708 — פרצה מגפה קשה בעיר, עד כדי כך שכמעט כל יהודי העיר עברו לגור מהוצה לה.

(מדברי ר׳ משה יקותיאל קויפמן, חתן בעל המגן אברהם, בסוף ספרו ״לחם הפנים״).

אנו יכולים לעמוד על מצבם של המוני ישראל בעת פרוץ מגיפות מתוך דברי ר׳ יעקב רישר (חי ת״כ—תשי״ג) בספרו ״שבות יעקב״, חלק שני, סימן פ״ד, לבוב, ואלה דבריו:

״עכשו בעו״ה (בעוונותינו הרבים) שנתרבה עלינו עול הגלות ועלילות שקרים משונאינו, שמעלילין עלינו כאילו הדבר בא על ידי ישראל דוקא, וכשהיה הדבר בשנת תע״ג ברוב מקומות שהיו שמה מבני עמנו, היו סוגרים רחוב היהודים באין יוצא ואין בא ממש, ובדוחק על פי שתדלנות גדול שהניחו להביא להם צרכי מזונותיהם, ובאיזה מקומות הוצרכו ללכת ולהתחבות (להחביא), עצמן ביערות ומערות, וישראל שהיו בדרך ועל פני השדות היו ממש מופקרים למות ואשרי מי שלא חמא (ראה) בצער ובדוחק גדול כזה״.

תאור זה מדבר בעדו ללא ביאור.

בשנת תקכ״ג — 1763 — הופצה עלילת דם בקאליש.

בשנת תקכ״ה — 1765 — ישבו בקאליש 702 יהודים.

בשנת תקמ״ז — 1787 — נאסר על היהודים בקאליש לסחור במשקאות, בין מתוצרת הארץ ובין מתוצרת חוץ, ורק בסביבת בית־הכנסת מותר היה ליהודים להחזיק ארבעה בתי מרזח למכירת משקאות ארציים.

בשנת תקמ״ט — 1789 — ישבו בקאליש 881 יהודים.

בשנת תקנ״ג — 1793 — אחרי השריפה שהחריבה את העיר, קיבלו היהודים רשות לבנות לעצמם בתים לא רק בתוך הגיטו אלא אף ביתר האזורים שבעיר. במאה ה־18 נכללו בגיטו קאליש 3 רחובות. עם כיבוש העיר על ידי הרוסים שוב נתחדשו החוקים משנת 1540, שלפיהם רשאים היהודים לגור רק בחלק העיר המוקף זרועות נהר פרוסנה.

יהודי קאליש והמרד הפולני בשנות 1830—1831
תק״ץ—תקצ״א

לקריאת המרד נגד שלטונות רוסיא הצאריסטית שהשתלטה על פולין נענתה מתוך הציבור היהודי, קודם כל, האינטליגנציה היהודית בווארשא, שמתוך שאיפותיה לאמנציפציא עמדה בקשר הדוק עם הזרמים שהתרכזו סביב התנועה הפולנית לשחרור לאומי. בערי השדה חיו היהודים חיים סגורים ומרוחקים מהחברה הלא־יהודית, ומכון שלא היה להם קשר ישיר עם הפולנים, כמו בווארשא, לא מצאו להן כאן הקריאות למרד הד, כמו בבירה, בוארשא.

בערי השדה השתדלו ראשי הקהילות היהודיות והרבנים לשחרר תמורת כופר הנפש את היהודים מן השרות בצבא המתנדבים, שאורגן בפקודת הממשלה הלאומית.

ברוב הערים לא התנדבו יהודים לגדודים הלאומיים, אף שהנהגת הקהילה היהודית בווארשא ניסתה בכרוזים מיוחדים לרכוש את לב היהודים למרד.

שונים היו היחסים בקאליש ובנפה שלה. כאן הראו היהודים אהדה רבה למרד. בערים ובעיריות נאסף כסף לטובת המורדים. בקאליש נאספו תרומות כספיות, בגדים וכדומה על ידי הבנקאי לודביק מאמראט, שלמה זעליג קארו ויצחק בראקמן.

בפברואר 1831 הגיש נישקובסקי, בעל אחוזה ממחוז וויאֶלון, הצעה למועצת האזרחים בנפת קאליש, ובה התנגד לשחרור היהודים משרות בצבא. לפי דעתו צריכה פולין להקדיש תשומת לב ראויה לפתרון שאלת היהודים. כל אזרח הניהנה משמירת בטחון חייו ורכושו, מוכרח להשתתף בהגנת הארץ,

ואין זה מן הנכון איפוא שרק נוצרים נקראים לשרות הצבא ויהודים יוצאים ידי־חובתם בכופר כסף. התוצאות תהיינה, שעל־ידי המלחמה תתמעט האוכלוסיה הלא־יהודית, בעוד שהיהודים שאינם לוקחים חלק פעיל במלחמה, ומה גם שנישואים מוקדמים נהוגים אצלם — מספרם ירבה לרעת המלוכה, ואחר כך קשה יהיה להיפטר מהם. אם מתוך 380,000 היהודים שבכל המדינה יתגייס לצבא לוּ גם החלק השישי בגיל 18—40 שנה הרי זה מספר מכובד של 63,000 איש, ואף אם יימצא מתאים להישלח לחזית, או למשטרה האזרחית, כל חמישי מהם, עתידים להתוסף לצבא 12,000 איש מתוך אוכלוסיה בלתי פרודוקטיבית זו.

מועצת האזרחים העבירה לועדה הממשלתית לענינים פנימיים ומשטרתיים את ההצעה הזאת, שאופייה רחוק מרוח האמנסיפציה הליברלית ליהודים, אבל היא חדורה רעיון אוטיליטרי, לניצול היהודים כבשר תותחים...

בתשובה לבעל ההצעה הוצהר, שהצעתו נחקרה יפה ונמצאה ראויה להעבירה לממשלה.

שר הממשלה יואכים ללבל מבאר בתשובתו שהסיבות והנימוקים שבהצעה הם אמנם נכונים, אבל מכיוון שאוצר הממשלה שרוי בדוחק כספי, נאלצת הממשלה להכפיל את תשלום כופר ההתגייסות ולוותר על שרות הצבא של היהודים. בעתיד תדאג הממשלה לאמצעים הדרושים, ואז תיפנה לעיין בכובד־ראש בהצעה.

יתכן שיהודי קאליש ידעו על המשא־־ומתן הזה, דבר שוודאי סייע לצנן אצלם את הלהט וההתלהבות למרד.

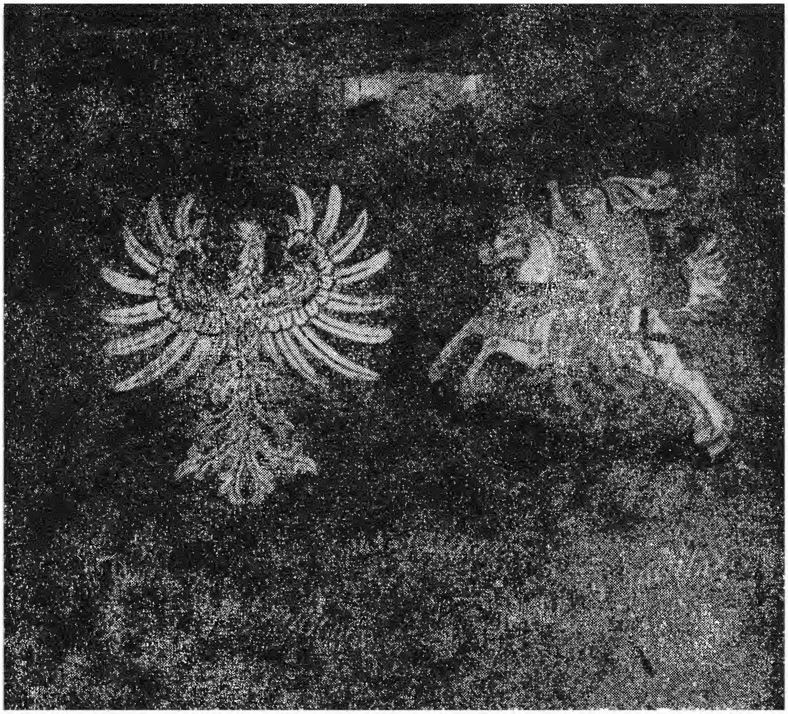
(מתוך מאמרו של ד״ר נ. מ. גלבר, בקובץ ״לאדזער וויסענשאפטליכע שריפטן״ עמ׳ 258—265, 1938).

המרד הפולני בשנת 1863 — תרכ״ג

רבה היתה השתתפות יהודי קאליש והסביבה במרד זה. להלן ניתנת רשימת הצעירים שהתנדבו ולקחו חלק פעיל במרד, ומהם שנפלו בקרבות או עלו על הגרדום בעת שנתפסו על ידי הרוסים.

גדולה היתה ההתלהבות למרד גם בחוגי הנשים היהודיות בקאליש, אשר רקמו דגל עם כתובת לכבוד המרד.

דגל זה נמצא במוזיאון הלאומי בווארשא. תצלום דגל זה, הניתן כאן, הוא לפי תצלום שנתפרסם בקובץ ״זידזי וו פולסצה אודרודזונע, כרך א׳ עמ׳ 466.

הדגל שנרקם ע״י נשים יהודיות בקאליש לכבוד המורדים

וזו רשימת המתנדבים.

1) דינטע ישראל יעקב (יוליוס). נולד בקאליש בשנת 1837, פקיד. לחם כחייל בצבא הפולני ונפל בקרב ביערות ליד הכפר איגנאצאווא, לא הרחק מקליטשעוו, בא׳ אדר תרכ״ג (1863) בהיותו בן עשרים ושש שנה.

נקבר בבית הקברות בקליטשעוו ליד הגדר. אביו הציב לו מצבה, ולפי פקודת השלטון הרוסי הוסרה. אחר כך קנה אביו חלקת אדמה נוספת לביהק״ב, כך שקבר זה נמצא לאחר מכן במרכז בית־הקברות.

עם שחרור פולין, הוקמה המצבה, שהיתה טמונה באיזה מקום, ליד הקבר. לזכרונו נדב אביו שהיה מפרנסי הקהילה כן לכיור בבית הכנסת. ועליו כתובת מוקדשת לזכר הבן.

2) גוטמן לייזר נולד בשנת 1819, השתתף בצבא הפולני ונשבה ליד איואנאויצע סמוך לבלאשקי, על־ידי קצין משמר הגבול הרוסי. ברצון שוביו היה לתלותו כמורד במלכות, אבל מהיותו בחור יפה מראה מאוד הצילתו אשת הקצין ממות. לעת זקנתו נתמנה כראש מכבי־האש בקאליש.
מת בשנת 1893 בן 75 שנה.

3) בעאטוס פתחיה (זכאריאש) נולד בשנת 1833. פעיל במרד ונושא דגלו. אחר כך נעשה בנקאי. נדב את הגדר מסביב לבית הכנסת בקאליש. מת בשנת 1904 בן 72.

4) גולינסקי פייביש (פאביאן) נולד בשנת 1842. עלה בדרגה. נשבה על־ידי הרוסים, שאמרו לתלותו, אבל ניצל על־ידי אשה פולנית מופקרת. נתמנה לאחד מראשי מכבי האש. מת בשנת 1908 בן 67.

5) נאדעל בן־ציון נולד בשנת 1835. פעיל במרד. נושא דגל. עבר ללונדון וגילה שם בית־חרושת לכסף מזויף. חזר לפולין והתישב בלודז ומת בשנת 1916.

6) רוס איציק תפר כובעים בשביל הצבא הפולני ובלש לטובת הפולנים. אחר כך התישב בלונדון. מת בשנת 1922.

7) עקמן איציק, נולד בקולו (פלך קאליש) בשנת 1832. הביא עגלה מלאה נשק עד לגבול הרוסי, ליד עיר פייזער, בשביל המורדים הפולנים, ונתפס ע״י שני ג׳נדרמים רוסים. רצה לשחדם בשלוש מאות רובל, אבל הג׳נדרמים לא הסכימו לשחררו. לבסוף התגברו הוא וחברו, שהיה אתו, על הג׳נדרמים, הרגום והתלבשו בתלבושתם, כך הצליח להביא את הנשק אל המורדים. בהמשך הקרבות הרג קוזק אחד ואחר נפצע על ידו, ואף הוא נפצע אז באחת מעיניו ונתעוור. אחר כך נתפס על־ידי הרוסים שהענישוהו במאה מלקות וגרשוהו לסיביר. קיבל אות הצטינות מאת הצבא הפולני. מת בשנת 1924 ונקבר בטכס צבאי.

8) בעאטוס יעקב לקח חלק פעיל במרד, נפצע כמה פעמים. כשדוכא המרד, הלשינו עליו לפני הרשות הרוסית, ואז ברח לאמריקה ושם מת בשנת 1926.

9) גולדסובל מאקסימיליאן נולד בשנת 1843. תלמיד בית הספר לרבנים בווארשא. שירת בצבא המורדים והשתתף בקרב ליד וישקוב. אחרי המרד חי שם בהסתר — מפחד הרשות הרוסית אשר חיפשה אותו, ומכיון שלא הצליחו לגלותו תפשו את אחיו הצעיר זיגמונט, שנתלה אחר כך על ידיהם.

גולדסובל חי בקאליש בשנותיו האחרונות בבית חתנו רוזנבוים. מת בשנת 1930 ונקבר בטכס צבאי. בחייו קיבל מאת הצבא הפולני אות הצטיינות וגם חרב.

10) פוקשטיין נפל בקרב ליד איבנוביץ.

11) קמפינסקי אהרן וולף. נולד בבלאשקי בשנת 1842. פעיל במרד, בהעבירו בחשאי עגלות עם חרמשים בשביל המורדים. נאסר על־ידי הרוסים ושוחרר, כיון שלא היו עדים נגדו. בשנותיו האחרונות גר בקאליש.

רשימת היהודים מסביבת קאליש שהיו פעילים במרד הפולני

1) קוויאטוק משה, שם זה היה כינוי בלבד ואת שמו האמיתי לא ידעו. עם גמר המרד נתפס ע״י הרוסים שתלוהו בעיר בלאשקי במרכז כיכר השוק. לפני שנתלה קראו אתו אנשי החברה־קדישא את תפילת הוידוי. טוהר ונקבר בבית הקברות מעבר לגדר.

2) שנאפער יודקה, חובש, מפעילי המרד.

3) פיק ראובן מזדונסקה וולה, מפעילי המרד.

4) פערקאל מארקול, שירת במחלקת הריגול לטובת המורדים, נשבה על־ידי הרוסים ונתלה בעיר שירדז.

5) ליפמאנאוויטש שלמה מויעלון, פעיל במרד.

6) נייפלד דניאל מפרשקו, פעיל במרד הפולנים. נישבה ונשלח לסיביר. כעבור עשר שנים חזר, פירסם כמה ספרים בפולנית על הספרות היהודית. היה עורך העתון הפולני ״יוטזשנקה״.

7) סקוברון יעקב משה מטוליטשקוב, נשבה על־ידי הרוסים שרצו לתלותו וניצל בהשתדלות כומרים פולנים. בביתו חילקו שני בעלי אחוזה פולנים כסף למורדים. כשנודע הדבר לרשות הרוסית נאסרו. גם בנו של סקוברון בן העשר נאסר. הובאו לקאליש ועמדו להישלח לסיביר. הודות להשתדלותו של רבי חיים אלעזר ואקס, הרב בקאליש, נשתחררו.

8) ויטקובסקי זלמן וולף, בטורק היה פעיל בפלוגת הרוכבים ופעם קרה שסוסו נבהל ודהר חזרה עם רוכבו לאורוה. הרוכב נחבט קשה בראשו ומת בו במקום.

9) הרשקוביטץ זישא, בקולו. מפעילי המרד, קיבל כמה אותות של הצטיינות מאת השלטון הפולני. מת בשנת 1929, בן 105 שנה, ונקבר בטכס צבאי.

10) וויוודה אברהם, בדומביה, מפעילי המרד. כשהלשינו עליו, הסתתר שלושה ימים בארובת־עשן על גג אחד הבתים, עד שהצבא הרוסי עזב את העיירה.

11) שלמה מעיירה באביאק. שם משפחתו לא היה ידוע. התחפש כקוזאק, חדר לשורותיהם והרג בהם. נתפס אחר כך ונתלה בקונין.

12) פענדזעל גרשון מאיר. אוניעוו. מפעילי המרד.

13) גליצנשטיין מאיר. אף הוא בן העיירה אוניעוו. השתתף בקרבות המרד ולא נודעו עקבותיו. ודאי נפל חלל באחד הקרבות.

14—19) פרידה יושע, ווילטשינסקי אברהם מאיר, וולקוביטש שלמה־יעקב, שווארץ געציל, באביאצקי יחזקאל, קאטשאלקובסקי יחזקאל, כולם מעיר קולו. פעילים במרד.

20) פשידיצקי מאנכע, אף הוא מקולו — המיר דתו בעת המרד שהיה פעיל בו. לאחר ששכך המרד חזר ליהדות ומפחד הרשות הרוסית ברח לאמריקה.

מאורעות ומעשים בעת המרד בקאליש והסביבה

בשעת המרד העמיד הצבא הרוסי תותחים על כיכר השוק וברחוב היהודי, כדי להטיל אימה על התושבים הפולנים והיהודים.

כשהובאו שבויים פולנים ויהודים, החזיקו אותם במשכנות הצבא ברחוב וודנה, ורבים מהם נשלחו לסיביר.

רבי חיים אליעזר וואקס, הרב בקאליש אותה שנה, היה נוהג מדי שבת בשבת להביא בעצמו אוכל כשר למורדים היהודים. הוא היה היחידי שהשלטון הרוסי הרשה לו להתראות עם שבויי המרד.

בקאליש היה יהודי בשם נלקן אהרן זינדל, שנטה לצד המורדים, בניגוד לדעתו של אביו שהיה לצד הצבא הרוסי. האב והבן היו תמיד שטופים בוכוחים על נושא זה עד שבאו לידי ריב.

הבן עסק בתעמולה למען המרד גם בפני אחרים עד שצירפו לו את הכינוי טאטשאנובסקי, על שם מצביא המורדים.

על רבי שמשון ארנשטיין, הרב מקראשניעוויץ, ואחר כך בקאליש, הלשינו שהוא פעיל במרד. הוא נאסר והובל לוולוצלווק, ורק אחרי השתדלות מרובות מצד הרב המקומי ר׳ יוסף חיים קרא, שוחרר.

בין ראשי הצבא הרוסי היה הבארון שוארץ אשר דרש להעמיד לדין את הרב ארנשטיין. יום לפני המשפט טייל שוארץ עם בני משפחתו בסירת מוטור על נהר ויסלה, הסירה נתהפכה וכל אלה שנמצאו בה — טבעו.

המשפט נתבטל.

(מתוך מאמרו של שמואל צבי וועלטסמאן בעתון ״קאלישער לעבען״ 1937, גליון היובל).

פרעות דמים בקאליש בשנת תרל״ח—1878
(לפי תיאורם של עדי ראייה)

סופרו של העתון היהודי־חרדי בלשון הגרמנית ״דער איזראליט״, בעריכתו של ד״ר מאיר ליהמן במיינץ, עקב אחרי המאורעות מראשיתן ותיאר אותן בכמה מגליונות העתון.

בגליון מס. 27 מיום 3 ביולי 1878 באה הידיעה הראשונה בצורת מכתב מקאליש כתוב ע״י עד ראיה, וזו לשונו:

קאליש 23/6. היום התקיימה, זו הפעם השניה תוך שמונת הימים האחרונים, תהלוכת קאתולים ברחובות העיר לרגל החג הנוצרי. לתכלית זו הוקמו במות בכמה מפינות הרחובות. אחת מהן, כפי העלילה שהופצה, נהרסה על ידי יהודי. מיד התנפלו מתוך ההמון שהשתתף בתהלוכה על היהודים שנמצאו במקרה בסביבה זו והפילו אותם ארצה. וכך התחילו הפרעות על היהודים בעיר. תוך רגעים מספר התפזרה התהלוכה ורבים ממשתתפיה נהרו, כאילו לפי פקודה, לבית הכנסת ולבתי המדרש, שברו את השולחנות ואת ארונות הקודש, קרעו וחיללו את ספרי התורה שנמצאו בהם. בעת הואנדאליות בבתי הכנסת התנפלו אחרים, בקלשונים ובחרמשים ואף בנשק, על היהודים שפגשום הולכים לתומם, הכום והפילום. מספר היהודים הפצועים הגיע לשנים־עשר. בינתיים הסתתרו היהודים בבתיהם והתבצרו בהם. מי שלא הספיק להבטיח את שלמות רכושו בחנותו נשדד.

את היללות והבכיות של היהודים אי־אפשר לתאר. גם הנוצרים האוונגלים אינם בטוחים מהתנפלות עליהם, רבים מהם עוברים לעבר הגבול הפרוסי. כמה מיהודי אוסטרובה שמעבר לגבול, שבאו הנה לרגל מסחרם, מציעים לעגלונים סכומים גבוהים שיעבירום לעבר הגבול, ובלבד לצאת מן הסכנה.

שיחת היום היא שבערב יחדשו את הפרעות על היהודים, והפורעים יחדרו לתוך הבתים. ואכן, ראיתי בעיני המונים מלטשים חרמשיהם. עלי להעיר, שלגודל האסון, צבא המצב החונה בעיר נעדר מכאן זה כשבועיים. עזרה דחופה דרושה מאוד. אני כותב לכם על רדיפות היהודים האלה (הדומים לרדיפות נוסח רומניא) מתוך חפזון, כשבחוץ המולת המונים רועשים. אמשיך לכתוב במידה שנעז לצאת החוצה.

בתוספת שניה לגליון זה מובאים קטעים מעתונים אחרים, ואף הם לפי עדי־ראיה, המתארים את חרדת מאורעות הדמים בקאליש: תחילתה של התהלוכה הדתית מתוארת כשקטה ורגילה, ופתאום התחילה ריצה. ותוך רגעים מספר נדמה היה שכל בני העיר רצים. לאמיתו של דבר — שום אדם לא היתה ידוע לו סיבת הריצה. נפוצה שמועה שבקרבת הכנסיה שבה שוכנה הכמורה העליונה, פרץ ריב בין יהודי ובין אחד האיכרים, והאיכרים פרצו פנימה לכנסיה בצעקות: ״היהודים הרסו את הבמות וזרקו אבנים על פסל

ישו". כתוצאה מזה שוסעו המוני האיכרים שנהרו העירה בעגלות וברגל, ובידיהם מלגזים ומטילי ברזל כדי להתנפל על היהודים עוד לפני שהשלטון יוכל להגיב. יהודים רבים נפצעו, חנויותיהם נשדדו ונהרסו; הוצאו חלונות ודלתות מן הבתים. באופן מביש כילו הפורעים את חמתם בבית הכנסת שרק קירותיו בלבד נשארו, בפנים הכל חרב, הרוס, חולל. הנזק מגיע לסכומים גדולים. כשעברתי בערב את העיר, שמרו ברחובות משמרות הצבא שנקראו העירה, כך שאפשר היה לעבור, אם היה הכרח בדבר.

ליד שערי הבתים בפרברים מתגודדים איכרים, כמחכים לאות לחדור לפנים העיר. מספר היהודים הפצועים רב — ואחד הרוג.

כפי שהסקנו מידיעות שונות לא היו הפרעות פתאומיות אלא תוצאה מתסיסה בהיקף רב בתוך האוכלוסיה הפולנית. הוכחה לכך תשמש העובדה, שלא רק בקאליש אלא גם במקומות אחרים ניסו איכרים פולנים לפרוע פרעות, שסוכלו בתחילתן. ועוד זאת: לא האיכרים בלבד, אלא גם העירוניים ידעו על העתיד להתרחש. היו מן המשרתות הנוצריות בבתי היהודים שהזהירו את בעליהן על כך. כפי ששמעתי נאסרו פולנים רבים וביניהם כומר אחד.

סיבת הפרעות שהוזכרה בכמה עתונים גרמניים, כאילו רצה יהודי להתנקם על הרס "עירוב" בעיר (העירוב = תיל מתוח על עמודים מסביב לעיר ובזה נחשבת העיר כרשות היחיד ומותר לטלטל בתוכה בשבת. כמובן, רק דברים שאינם מוקצה) וזרק אבנים בתהלוכה — אין בה שמץ של אמת. העתון "אוסטדויטשע פוסט" כותב בקשר לזה: אין כל יסוד שהיהודים התגרו ועוררו לפרעות. ואשר לחוטי "העירוב", הרי כבר לפני מספר שנים הוצאה פקודת שר הפלך להרחיקם ופקודה זו הוצאה לפועל זה מקרוב בפקודת הרב. על אחת כמה וכמה שאין מקום לומר, שיהודי הרס במה נוצרית או זרק אבנים בתהלוכה. כנגד זה יש ראיות רבות, שההסתה היתה מתוכננת מראש. מספר איכרים הודו בעת חקירה מוקדמת, שהכומר מפרבר דובזץ נשא לפניהם ביום ראשון בבוקר נאום הסתה, עוד לפני שיצאו העירה להשתתף בתהלוכה.

כומר זה נאסר על־ידי הרשות.

מלבד זה הוכחה ההתכוננות מראש לפרעות, על ידי העובדה שהאיכרים באו ביום א׳ האמור לכנסיה לבושים חולצות עבודה, שלא כרגיל ביום חג.

עצם הפרעות הצטיינו בפראותם, ורק הודות לאמצעים שהשתמשה בהם הרשות נגד הפורעים, צומצם האסון. ראש־העיר בעצמו, בהיכנסו לבין הפורעים (אולי כדי לעכבם) זרוע ידו נשברה ונפצע בראשו. קציני הצבא עמלו להציל את חיי הילדים היהודים שנמצאו אותה שעה בבתי־ספר וב"חדרים". מחזה נוגע ללב היה כאשר קצין חיל־הרוכבים עבר ביעף את העיר, כשהוא מחזיק ילד יהודי על סוסו.

בערב אותו יום ראשון נעשה נסיון לחדש את הפרעות, אבל ניתן אות לאיכרים, שהתחילו להתאסף שוב בהמוניהם, לדחות את חידוש הפרעות עד שיעזוב הצבא את העיר.

בגליון "דער איזראעליט" מס. 28 מאותה שנה מובאים קטעים ברוח ובסגנון הנ"ל, והיו תאורים אשר החלישו את רושם הפרעות בין בהיקפן ובין בהכנתן.

גדול היה האבל בעיר על הקרבנות ועל ספרי התורה שחוללו, וביחוד אחד שנכתב מלפני מאתים שנה ע"י רב העיר ר' יהודה בר' ניסן, והוציאוהו לקריאה רק פעם בשנה, ביום א' של חג השבועות. הרב ר' חיים אלעזר ואקס ובית־דינו הכריזו על תענית־ציבור ביום הפרעות, כ"ב סיון. יום תענית זה היה נשמר ומקויים הרבה שנים בקהילת קאליש.

בקאליש היתה מסופרת אגדה זו: כאשר התקרבו הפורעים לבית הרב כדי להרוג את הרב ולהחריב את ביתו, מצאו על פתח ביתו קצב צעיר בשם טרייטיל עומד, קרדומו בידו והוא צועק: "מי שיהין להתקרב לבית זה ייערף בקרדום זה!", ואמנם התרחקו הפורעים מבית הרב מפחד שמא יבצע הקצב את דברו. כאשר נודע להרב על הסיכון שקיבל עליו הקצב הצעיר, שעל ידו ניצל הוא וביתו, ברכו בברכת "אריכות ימים". ואכן, קצב זה שהיה ידוע בקאליש בשם ר' טרייטל גרין, האריך ימים והגיע לזיקנה מופלגת.

כפי שאנו רואים היה הד רב בעולם לפרעות אלה. הכל תמהו: כיצד זה קרה מעשה מביש כזה בקאליש, עיר השוכנת על גבול פרוסיא המתקדמת, שבארצה לא קרו מעולם מקרים כאלה (עד אשר הופיעו היטלר ומרעיו) ודוקא על ידי פולנים כתגמול ליהודים, כביכול, על עזרתם להם בימי המרד הפולני האחרון.

העתון הרוסי „רוסקי מיר" ניסה שוב להעלות את ענין ה„עירוב" בעיר, שלדעתו גרם לפרעות. לדבריו אסרו השלטונות על היהודים להתקין את ה"עירוב", אבל היהודים תרמו אלף רובל לקופת "הצלב האדום", והשלטונות נעתרו להם והתירו בראשית השנה לחדש את ה„עירוב". לפי נוסחא אחרת הכניסו היהודים, מלבד אלף רובל לצלב האדום, פי כמה וכמה לכיסים אחרים..., וכאשר העמידו היהודים את הכלונסאות ל"עירוב", עוררו את רוגזם של המוני הקטולים, שנתפשטה ביניהם השמועה שכל ערי פולין נמכרו ליהודים, וכך התחיל ההמון להפיל את הכלונסאות ואחר כך להתנפל על היהודים ובתיהם. ניכר היה שעתון רוסי זה מלמד סניגוריה על הפורעים.

בעתונות העברית של אותה השנה מצאנו הד לפרעות. ב"המליץ", גליון מס. 1, נתפרסם מאמר "קטיגור וסניגור" ובו מסופר בין היתר על פרעות אלה בקאליש. לפי ציטטות מן העתון הרוסי הנ"ל, ובהמשך, בגליון מספר 6 של „המליץ", מעיר ישראל פיעסקער, רב ומטיף לעדת חערסון, שלפי ידיעה נוספת מתוך העתון היהודי בשפה הגרמנית "איזראעליט" נתברר

אחרי חקירה ודרישה מצד הממשלה שהיהודים לא חיללו את קדשי הקתולים, מלבד ה"עירוב" שהתקינו בעיר ובעוון זה הוטל על יהודי העיר עונש כספי בסך 40,000 רובל (סכום עצום בשעתו) וכן סכומי עונשים גם על יהודי עיירות הסביבה. אולם רב העיר ר' יחזקאל (?) ואקס, חסיד שוטה, אשר הוסיף שבח לעצמו בכתבו המהולל, הוא האשם בדבר, מפני שבפקודתו ובדרישתו הוקם מחדש ה„עירוב" בעיר לאחר שכבר נתבטל. על כן נתאספו ראשי עדת קאליש ויערכו בקשה למיניסטער לפטר את הרב ממשרתו ולהרשות להם למנות רב אחר, איש חכם ירא אלקים ומלך, אשר יצא ויבוא לפניהם לפי רוח הזמן והמקום".

כתוצאה מזה קם הרב ועזב את העיר על דעת עצמו.

בהמשך לכך בא סופר מקאליש החותם ש. מ. י. בגליון מס. 16 של "המליץ" מאותה שנה והכחיש את הדברים שנתפרסמו בגליון מס. 6 של עתון זה, בהודיעו שהרב לא עזב את העיר, ואף לא נשלחה שום בקשה לפטר את הרב, ורק יחידים, שדרכם לחפש מומים באחרים, הפיצו שמועה זו, בדברי עתק על צדיק בגאוה ובוז, ואף העזו לכנותו בשם "חסיד שוטה". ואמנם יצא שמו של הרב דפה לתהילה בארץ בשל חיבורו "נפש חיה". הוא גם נשיא ארץ הקדושה ופועל לטובת ישוב ארץ־ישראל. כן הגדיל לעשות ולפעול לטובת עדתו מאז התחיל לכהן כרב עירנו, באשר ביכולתו להופיע בפני השלטונות, לא נמצא בכלל רב כמוהו במדינה, וגם מחוצה לה הוא מפורסם, והנה באה משלחת מקהילת בריסק דליטא, להזמינו לכהונת רב בעירם, ובהודע הדבר בעיר, התאספו ראשי העדה ויבקשו אותו לא לעזוב את קהילתם. ולו גם היה ה"עירוב" סיבת הפרעות — לא הרב אשם בכך, אלא אנו, בני העיר אשר בקשנוהו להשתדל בדבר והוא נעתר לבקשתנו וקיבל את הרשיון, ומי חכם, הרואה את הנולד להבין שדבר זה יגרום לפרעות? הן עמד ה„עירוב" פה על תלו זה כמה מאות שנים באין פוצה פה ומצפצף, ובנפות אחרות עוד עתה עמוד יעמוד כמקדם, כמו בנוף פיעטרקוב, ובאמת רק תואנה ביקשו, כי עוד בשנה העברה, ליל התקדש יום כפורים התעתדו העריצים להתנפל על היהודים בלילה, עד כי אסרו בקהילות רבות על הנשים ללכת לבית התפילה. ובקהילות אחרות אשר לא היה "עירוב" גם כן קדחה המשטמה וכמעט פרצה, לולא עצרו אנשי חיל בעד הרעה. ובאשר לעונש הכספי על קאליש וסביבתה, לנו לא ידוע שום דבר על כך, כי בית הדין עדיין לא הוציא את הפסק. לעת עתה העריך כל אחד מאתנו איש איש את נזקו ונושיט להפרוקורור רשימת הנזקים. בבית הכנסת נערך הנזק ל־6000 רובל, מחוץ לספרי תורה וביניהם "חמדה גנוזה", ספר תורה שנכתב על ידי רב בקאליש בעל "הבית יהודה" מלפני מאתים שנה, אשר נקרע על ידי הפורעים לגזרים, ומי יוכל להעריך ערכו של ספר תורה זה.

הפורעים שנתפסו ונאסרו נשלחו לעת עתה לחפשי עד יום המשפט ומי יודע מתי יתגלו החקירה והדרישה ומה יחרצו היושבים על מדין.

ב״הצפירה״ גליון מספר 25 שנת תרל״ח מסופר על הפרעות בקאליש מצוטט מן העתון הרוסי הרשמי ״וארשאבסקי דניבניק״, ואף שעתון זה מבטיח לשוב ולדון בענין זה בגליון הבא, לא בא בו יותר לא דבר ולא חצי־דבר. אולי מאימת הצנזורה.

ביתר העתונים העברים של אותה תקופה לא מצאנו שום הד לפרעות אלה (ויש להעיר שבדרך כלל מעטים הם המכתבים מקאליש, שנתפרסמו בעתונות העברית, אז, אף כי בין יהודי קאליש היו לא מעטים יודעי־השפה, וכן היו בה חותמים על העתונות).

כעבור שנה נתפרסם בעתון ״דער איזראעליט״ גליון מס׳ 49 לשנת 1879 עמ׳ 1302, פסק הדין על פורעי הפרעות דאשתקד, 21 פורעים שוחררו מכל עונש, ששה מהם נענשו לשמונה, לחמש שנים ולחצי שנת מאסר.

גם פסק־דין זה משקף את האהדה העוברת כחוט השני, בכל המקומות ובכל פסקי הדין כלפי הפורעים, שופכי דם יהודים.

★

פרעות אלה מתוארות במפורט בספר שנכתב על ידי בן עיר קאליש בלשון יידיש בשם ״איינע גרויזאמע געשיכטע וועלכע זיך אין קאליש אַם 23 יוני 1878 צוגעטראגען האט, הערויסגעגעבען פאם בדחן אין קאליש״.

חורבן חדש אשר לנו בעיר קאליש כ״ב סיון שנת תרל״ח לפ״ק, בדפוס ב׳ ל׳ מאנאש ושותפו בקראטאשין. 40 עמ׳.

הספר כולל הקדמה בפרוזה עמ׳ 3—4; שיר על פרעות הפולנים ביהודי קאליש עמ׳ 5—30. השיר הוא בן 102 בתים, כל בית בן 4 שורות; פזמון לכ״ב סיון ״שעה נאסר אשר נמסר״, (ביידיש) עמ׳ 31—24; אייני נחמה פאר יודען (שיר) עמ׳ 34—40.

ואלה דברי המחבר בהקדמתו: ״ליבע לייטע קויפט דיזע ביכער, דאס איהר זאלט קלאהר וויסען די געשיכטע וועלכע אין קאליש געשעהען איזט אין אונזערע צייטען, דען אינו דומה ראיה לשמיעה וכו׳.

והרי תרגום דברי המחבר:

אנשים אהובים, קנו ספרים אלה, למען תדעו ברור המאורע שקרה בקאליש בזמננו, שהרי אינה דומה ראיה לשמיעה. אחד אומר: כך והשני אומר: לא, כי כך. גם העתון אינו יודע לספר הכל כנכון. גם אני שכבתי מתחת לכסת. אשתי שכבה כמה שבועות בבית החולים. לא השאירו אף מיטה אחת לשכב בה. כך ספרי כתוב נכון מא׳ עד ת׳. גם אפשר ללמוד מוסר השכל. כמו שאמר הנביא ירמיה: אל יתהלל עשיר בעשרו, ואל יתהלל הגבור בגבורתו, כי בזאת יתהלל המתהלל. בזאת, משמעותה התורה הקדושה כמו שאנו

משועים בתפילת נעילה, ואין לנו שיור רק התורה הזאת. אתם יכולים להבין מה גדול היה האסון. כן מחובר בספר פזמון על המאורע וגם נחמה בעבור היהודים מחוברת יפה.

בבקשה מכם תזל כטל אמרתי, תזל, תמיד זכרו לקראה, תדעו מה קרה, בזכות זו ה׳ יגאלנו כבחזון, ולי יהיה שפע מזון.

בדחן בקאליש.

מתוך תאור הפרעות שבספר זה נודעים לנו פרטים נוספים שלא היו נודעים עד כה והם:

א) הפורעים הרגו שני עוללים בעריסותיהם.

ב) הפורעים סקלו באבנים את ר׳ יוסף, תלמיד חכם ישיש וקרעוהו כמעט לגזרים.

ג) הפורעים הקיפו את ה׳ ליפסקי, אמיד ידוע בעיר, בעת טיולו, ורק לעת ערב יכול להשתחרר מידם. בבואו הביתה אמר לאשתו שמרגיש עצמו ברע. האימה והפחד המיתו אותו, וכעבור שלושה ימים נפח את נשמתו.

ד) העשירים נסגרו על מסגר בדירותיהם בקומות העליונות, כל חמת הזעם ניתכה על בני דלת העם שוכני דיוטות תחתונות.

הערה:

א. עם סיום ספרי נודע לי על הספר הנ״ל מתוך מאמרו של הסופר אברהם יערי בשם "ספרי בדחנים" שנתפרסם ב"קרית ספר", רבעון לביבליוגרפיה של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, כרך ל״ה חוברת א׳. מסיבה זו נאלצתי להזכירו בסוף הפרשה של פרעות תרל״ח — 1878.

ב. את סיבת העלם שם המחבר וכן דבר הדפסת ספרו בקרוטושין מעבר לגבול, יש לבאר בפחד מפני הרשות שמא יבולע לו בעקב פרסום פרטים שלא היו ניתנים לפרסום.

ג. תבורך הנהלת הספריה הלאומית בירושלים שהרשתה לי להשתמש בטופס זה שברשותה, והוא אולי היחידי בעולם.

ד. יישר כוחו של מר א. יערי שסייע בידי בענין זה..

ה. סח לי מר יוסף מאמלוק, שבנעוריו, לפני שבעים שנה, היה שיר זה מאוד פופולארי אצל יהודי קאליש, והיה מושר לפי מנגינה עצובה שהותאמה לשיר זה על ידי מחברו. לצערי, לא יכולתי, בשום פנים, לברר ולקבוע את שם המחבר.

★

בתקופה זו בערך נוסד ביזמת יהודי קאליש ענף תעשיה חשוב, והוא „תעשית התחרים" אשר הצליח מאד ונעשה תוך זמן קצר ענף מפרנס אלפי עובדים יהודים (הערה: בפרק "חיי הכלכלה" מדובר בענין זה באופן מפורט).

שנת תרמ״ו — 1886.

הנהלת הנכסים ליד עירית קאליש תבעה מאת הקהילה היהודית פרעון חוב בסך 87,000 רובל, בקשר להתחייבות ישנה של הקהילה לשלם למנזר 1000 רובל מדי שנה בשנה. תשלום זה לא שולם מאז שנת 1797 ונשכח כולו. משעבר הפיקוח על המנזר לידי העיריה בדקו ומצאו את החוב הזה, והעיריה תבעה אותה על־ידי בית המשפט.

(דער איזראעליט שנת 1886 גליון 75).

בשנת תרנ״ח—1898 נוסדה חברה יהודית רשמית לתמוך בעניים יהודיים.

בשנה הנ״ל נוסדה בעיר אגודה ציונית, וכן ״הסתדרות פועלים סוציאליס־טית ״בונד״.

בשנת תרס״ד — 1904 — קמה בעיר הסתדרות פועלים ״פועלי ציון״.

העתון „דער איזראעליט״ משנת תרס״ט—1909, גליון מס׳ 15, מודיע מקאליש, כי כמו בערי־ספר אחרים, כן נוסד גם כאן ועד לעזרת היהודים המהגרים והחוזרים מרוסיא, בין באמצעים כספיים ובין במתן עצה והדרכה.

בראש ועד זה עמד הרופא ד״ר צוקר אשר תפקידים חשובים וחיוניים הוטלו עליו, הואיל וקאליש כעיר־גבול נמצאת בקו התחבורה הראשי מרוסיא על ידי רכבת וארשא־לודז, ודרכה זורם זרם מהגרים רחב ביותר.

הערה: בתקופה זו גבר מאד זרם המהגרים של יהודי רוסיא לחוץ לארץ, והם נוצלו מאוד על־ידי סוכנים חסרי־מצפון, וועדי עזרה שבערי־הגבול עשו הרבה לטובת המהגרים אלה.

בשנת תר״ע — 1910.

העתון ״דער איזראעליט״ בשנת תר״ע, 1910 (גליון מס. 50) מודיע מקאליש על חיפושי הרשות בבתי העסקנים הציונים. אחד ממנהיגי הנוער הציוני נאסר.

בשנת תרע״ב—1912 — נוסדה בקאליש אגודה יהודית להתעמלות ולספורט שבמשך הזמן מילאה תפקיד בהתעוררות הלאומית של הנוער היהודי בעיר.

חורבן קאליש בשנת תרע״ד — 1914

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה ב־1 באוגוסט 1914, באה תקופה גורלית תקופה הרת פורעניות וזעזועים קשים, תקופת שידוד המערכות של יהדות מזרח אירופה בכלל ושל פולין בפרט, ולא בכדי צוינה אותה שנה על ידי היהודים החרדים כדרכם בלפ״ק של הפסוק ״המביט לארץ ותרעד (תהלים ק״ד, ל״ב) = תרעד שנת תרע״ד.

תאריך זה עקוב מדם, מות וחורבן, ביחוד לעיר קאליש ולתושביה היהודים בפרט. ואלה הם פרטי מאורע זה לפי זכרוני :

סוף יולי 1914. הצבא הרוסי עוזב בחפזה את העיר. גם המשטרה כבר נסתלקה. העיר נשארה הפקר ללא כל שלטון. בעיר נוסד משמר אזרחי.

ביום הראשון, אחד באוגוסט, יום שחל בו תשעה באב, יום המוכן לפורענויות מקדמת דנא, בשעה אחת בצהרים, נראה חייל גרמני רוכב על סוס ובידו דגל, הוא מיהר לבית העיריה ומיד חזר בדהרה. אנשי העיר עומדים משני צדי המדרכות ומוחאים כף לפרש הזה.

בשעה 6 בערב הגיעו העירה כמה מאות חיילים גרמנים רוכבים על אפנים. בשעה מאוחרת בלילה מגיע העירה צבא גרמני רב, ובראשו המפקד פרויסקר. למחרת הוא מפרסם הודעה על כיבוש העיר על ידי הצבא הגרמני ופונה אל האוכלוסיה באזהרות חמורות, אם לא ישמרו על השקט והסדר בעיר.

למחרת בבוקר כשבני העיר יצאו מבתיהם ראו פלוגות צבא גרמני מכל הסוגים נוהרות העירה , האוכלוסיה קיבלה אותם בידידות. מראה הרחובות היה חגיגי, האנשים הביטו על הגרמנים בהתפלאות.

והנה בערב לפתע פתאום נשמע קול טרטור מכונות יריה מכמה כיוונים בעיר. האנשים רצו להסתתר בתוך הבתים. כשנפסקו היריות שוב נתמלאו הרחובות בני אדם. ואכן איש לא ידע אז את הממשות של מלחמה. פה ושם מונחים הרוגים. מהם שנהרגו במכוון, ומהם על ידי כדורים תועים. במשך הלילה שוב יריות ושוב קרבנות חפים מפשע, וכך חזרו ונשנו יריות אלה של הגרמנים מדי יום ביומו ובכל פעם ביתר אכזריות ופראות, עד שהתושבים ראו הכרח לעצמם לעזוב את העיר ולעבור לעיירות הקרובות.

היום המר ביותר היה יום השישי. בבוקר שרר שקט ואנשים התחילו לצאת מבתיהם להיודע על הנשמע, וכן להצטיד במיצרכים חיוניים ביותר. אולם זו היתה דממה לפני הסער. בשעה 11 התחילו מאות מכונות יריה להריק את כדוריהם כמעט ללא הפסקה. אך נפסקו היריות במקצת, הגיעו שמועות על חורבן ורציחות. החיילים הגרמנים חדרו לדירותיהם של תושבים שלווים והרגו זקנים ונערים, גברים ונשים. ידיעות אלה הפילו אימה על התושבים שעוד נשארו בעיר וכמעט כולם החליטו לעזוב את העיר, שהפכה לגיא הריגה. לעת ערב התחילו בני העיר לארוז קצת חפצים ונראו אנשים גרי רחובות ואזורים שלמים יוצאים את העיר כשצרורות קטנים על גביהם, בלי לדעת לאן ללכת והיכן למצוא בטחון לחיים. מראה הרחובות היה איום ומזעזע. הכבישים והרחובות היו מכוסים תרמילי כדורים. פה ושם מונחות גויות של בני אדם הרוגים וכן פגרי סוסים. למראה זה נקרש הדם בעורקים, ואיש את רעהו שואל בחרדה: אנה נברח? פתאום נפוצה שמועה שהיריות נתחדשו. אנשים השליכו את צרורותיהם וברחו להסתתר בשערי הבתים ובמרתפים.

בינתים חשך היום. נזכרנו שליל-שבת עתה, ליל שבת-נחמו. אולם הנחמה מאתנו והלאה, כי הצבא הגרמני חידש את מעשי אכזריותו ופראותו פי כמה,

באשר במקום מכונות הירייה שטירטרו כמעט כל השבוע, התחילה הפצצה איומה מתותחים שהועמדו על גבעות מסביב העיר. תותחים אלה פלטו את פצצותיהם על הבתים אשר התמוטטו ברוב רעש כשאש מתפרצת מתוכם ובני אדם נקברים בתוך הריסותיהם.

עם שחר נפסקה ההפצצה, התחילו להגיע בשורות איוב, האחת מרה מחברתה. נודע על קרובים ומכרים שנהרגו בבתיהם ועל אנשים מחשובי יהודי העיר שלוקחו והוצאו מבתיהם, וביניהם הראב״ד רבי זאב מוזס ז״ל, ולא ידוע לאן הובלו. כן נודע שהפולשים מחפשים גברים להעסיקם בניקוי רחובות העיר משרידי ההרס והחורבן שהביאו עליה. אז החליטו הנשארים עוד בעיר עד היום, מתוך יאוש ואזלת־יד, לצאת את העיר אף הם, להיפרד מבתיהם ומרכושם ולנוד על פני דרכים־לא־דרכים, בלא לדעת לאן לפנות ומה הכיוון הטוב והבטוח, ובלבד לצאת מעיר ההריגה.

המראה בדרכים היה אחד המחזות האיומים וקורעי־הלב ביותר. בבוקרה של שבת זו, נראה גוש שחור של בני אדם, זקנים ונערים, אנשים ונשים וטף, אלה נושאים על גבם צרורות חפצים שהצילו, והללו נושאים תינוקות רכים. חולים וחלושים נסחבים בקושי, ובין כולם יולדות, שילדו הלילה, מובלות על עגלות רתומות לסוסים, זו תמונת הגולים מכל הזמנים ומכל הארצות.

וכך הגיע ההמון הנמלט על נפשו לעיירה הקרובה אופטובק, במרחק 8 קילומטר מקאליש. בשוק של עיירה זו הוכנו שולחנות עם אוכל ושתיה להחיות נפשם של הנמלטים.

לא עבר זמן מרובה, והנה הגיעו עגלונים יהודים עם עגלותיהם מעיירות הסביבה בלאשקי וקוזמינעק, והזמינו את הנמלטים לבוא לעיירותיהם. נתברר, שרבני עיירות אלה וראשי הקהילה שהגיעו אליהם הידיעות המחרידות, פקדו על העגלונים היהודים לצאת בעצם יום השבת, ולהציל את יהודי קאליש הנמלטים על נפשם. ויזכרו לטובה בעבור זאת.

לאחר שנתרוקנה קאליש מתושביה, הבעיר הצבא הגרמני בפקודת מפקדו את כל הרחובות שבמרכז העיר. בעירה זו נמשכה שבועיים והעיר הפכה לעיי חרבות.

★

התושבים שהתחילו כעבור זמן־מה לשוב העירה מצאו במקום בתיהם, חורבות וקירות מעושנים ומפוחמים, אשר הטילו אימת ופחד. הנה זה מקרוב היתה עירם קריה עליזה, מלאה שאון־חיים, רחובות שוקקים מהמוני אנשים עוברים־ושבים, בתי מסחר מלאים כל טוב, בתי מגורים בני מאות שנים המצטיינים ביפים ובחוסנם — ועתה הריסות וחורבות של בתים. בקומות עליונות של אי־אלה בתים תלויים הקירות האמצעיים על בלימה ונוטים להידרדר, ורבה אף הסכנה ללכת בין החורבות. וכל אחד חולף־עובר את

העיר, כי כאן אין מקום לבני אדם ואף לא לבעלי חיים, שאינם נראים כאן. ודאי נפלו גם עליהם אימה ופחד.

רושם החורבן הזה נחרת עמוק בלב תושבי העיר שנשארו בחיים ושנים רבות נשאו בלבם רגש שנאה ונקמה למרצח הגרמני שהביא שואה וכליה על עיר שקטה, שאוכלוסיתה קיבלה את פניו בראשית בואו בתשואות.

מי חלם אז, שכעבור עשרים וחמש שנה ירים מרצח זה את ידו להביא שואה וכליון מוחלט על יהודי פולין ושאר ארצות? אולם חורבן קאליש בשנת 1914 היה צריך לשמש אות לבאות.

רשמתי פרק זה במידה שמאורעות אלה שמורים בזכרוני, כאחד הגולים והנמלטים על נפשם בשבת, שבה נמלטנו על נפשנו אני ורעיתי עם ילדינו הרכים. ברור לי שתיאורי הוא רק מקצת-שבמקצת ממה שעבר עלינו אז.

מאות יהודי קאליש, פליטי־מלחמה, הגיעו עד למרחקי רוסיא. יהודי רוסיא קיבלו אותם בזרועות פתוחות — יחס־אחים. דאגו לסידורם בדירות ובעבודה. מהם שנסתגלו למקומותיהם החדשים, ועם כריתת ברית שלום בין רוסיא וגרמניא חזרו למקומם, ומהם שלא יכלו להסתגל לתנאים החדשים של היו רגילים בהם, חלו ומתו ולא זכו לשוב לעירם ולמשפחתם.

★

ואלה שמות הקרבנות הקדושים שנרצחו באכזריות על ידי חיילי הצבא הגרמני בעת כבשם את העיר בשנת 1914.

1. באריסאווסקי שמואל יוסף.
2. באריסאווסקי אהרון בנו של הנ״ל.
3. באריסאווסקי יהודה לייב.
4. ברענדעל ישראל.
5. ברענדעל אשר, אחיו של הנ״ל.
6. זייף פוליה.
7. בנה דוד בערל.
8. בתה אסתר.
9. דומב דוד חתנה.
10. לאה אשתו של הנ״ל.
11. ברלינר מנדל בר׳ מאיר.
12. ווייס אליהו.
13. דזיאלושינסקי יוטה מלכה (הידועה בשמה איטיכנה, ישישה בת תשעים, אם משפחת דזיאלושינסקי המסועפת מאד) נשרפה.
14. לוין שרה.
15. כהן אליעזר משה, ושני בניו, ממכובדי עיר קאליש.
16. כהן יהושע פאלק.

17. כהן אהרן יעקב.
18. כהן שיינדעל, נכדתו של ר׳ אליעזר משה.
19. מארגענשטערן בנימין בר׳ משה. דיין צעיר קדוש וטהור שרק התחיל בכהונתו, ישב יום ולילה על התורה, נורה ונהרג והושכב ע״י הרוצחים בביב השופכים שעל יד ביתו.
20. לוקסענבערג הערש.
21. מאשקאוויטש מירל מויערושוב.
22. פרענקעל הענריק, תעשיין.
23. פרידע ישראל, ישיש בן שמונים מעשירי העיר ונכבדיה, נורה על יד בית העיריה.
24. צאדק אבלי.
25. פאגעלמאן שמואל יעקב.
26. פרידע משה הערש.
27. קאטיק סטאניסלאוו.
28. קאפלאן מאיר ושני בניו.
29. קאפלאן יוסף.
30. קאפלאן שלום.
31. קלאפער שמואל שלמה זלמן.
32. רוסאק חיה.
33. שטיין יחיאל.

ה׳ יקום דמם!

פרעות ביהודי קאליש בשנת תרע״ט — 1919

ביום 13 במארס בבוקר התלקט אספסוף פורעים, שנראה כמכוון וכמאורגן. הבריונים הלכו מרחוב לרחוב כשבידיהם מקלות וכלונסאות ופגעו בעוברים ושבים יהודים. בשעה 9 התפרצה פלוגת פורעים אל האיטליזים הקטנים והתחילו להתגרות ביהודים, צעירי הקצבים. היהודים התכוננו להגן על עצמם בקרדומיהם ובסכיניהם. התחיל מאבק שנהפך לקרב דמים. הפורעים שעלו במספרם על היהודים התגברו עליהם, ואחד היהודים נפצע קשה ומת לאחר כמה שעות.

מיד אחר זה התחילו הפרעות ממש. נשדדו חנויות היהודיים, נפצעו יהודים, בכל מקום שנפגשו, מהם 9 פצועים קשה, ורק אז התחיל השלטון לעצור בפורעים, ואחדים מהם נאסרו.

למרבה העוול והעלבון נתקיים כעבור כמה חדשים משפטם של הפורעים שנאסרו. למשפט זה גויסו עורכי דין מיוחדים מוורשא, אנטישמיים מובהקים, להגן על הפורעים.

עורכי דין אלה עוררו בנאומי הגנתם אינסטינקטים שפלים בעלילותיהם הנתעבות להצדקת הפורעים. הם התריעו על התעמולה הבולשביסטית, שעסקו בה צעירי הקצבים, כביכול, והעלו עוד טענות סרק ועלילות דומות.

פסק הדין לא היה לטובת היהודים. גדול היה אז הכאב והעלבון של היהודים, וביחוד שפרעות אלה נתחוללו מיד לאחר שנשתחררה פולין מעול זרים ונעשתה עצמאית. בו בזמן נתחוללו פרעות ביהודים עוד בכמה ערים בפולין, והשרו הלך־רוח של יאוש בלב יהודי פולין. לרבים, וביחוד לנוער היהודי, נתחוור שבארץ זו לא צפוי להם עתיד מזהיר, ובהכרח היפנו את מעיינותיהם לעזיבת הארץ הזאת.

בסוף שנת 1931 אירעו התנפלויות אכזריות מצד פורעים על יהודי קאליש, רוכלים שנסעו לשווקים בערי הסביבה. נוסדה אגודת הסוחרים הזעירים, שעיקר תפקידה — הגנה על חבריה.

בשנת תרצ״ב — 1932 — נוסדה על ידי הקהילה ״קופת צדקה״ לרכוז מעשי הצדקה והתמיכה לעניים מרודים ולהרחקת מבקשי־נדבות שנתרבו ברחובות העיר.

אותה שנה נתקיים בעיר כינוס ארצי של מוסדות ״לינת צדק״ בפולין.

בחול המועד פסח תרצ״ב נתקיימה הפתיחה החגיגית של חנוכת בית התלמוד תורה המחודש, שנקרא על שם ה״מגן אברהם״. מנהלו של המוסד היה ר׳ מוטיל וירושבסקי, תלמיד חכם מצוין ומחנך טוב ומסור.

בשנת תרצ״ג — 1933 — בא יהודי לקאליש והציג עצמו כשו״ב (כשוחט ובודק) ואף התחיל לשחוט עופות באופן פרטי, על יסוד קבלה לשחיטות שבידו מאת הרב בראט בטומשוב.

כשהתברר שהתעודה שבידו היא מזויפת, הגישה הנהלת הקהילה תביעה משפטית נגדו, ובית המשפט פסק לו 4 חדשי מאסר על־תנאי.

בתרצ״ג — 1933 — כשצץ ה״היטלריזם״, הכריזה יהדות פולין חרם על תוצרת גרמניא, ואף בקאליש נתגשם החרם מתוך התלהבות רבה. הסוחרים היהודים שהעזו לסחור בתוצרת גרמניא הועמדו לעמוד הקלון.

בעתון ״קאלישער וואך״ מיום ג׳ דחול המועד סוכות תרצ״ח — 24/9/37, מסופר על סוכה שנחרבה על ידי פולני, וכן על פולני שנכנס בליל א׳ דראש השנה לבית התפילה של חסידי סטריקוב, והקשיב בתשומת לב רבה לתפילות ולנגינה. בתום התפילה ניגש אל השולחן ובדמעות בעיניו בירך את כל

היהודים בשנה טובה, בשחרור מאיבת שונאי־ישראל ולגאולה שלמה במהרה. מקרה אחד מני אלף, אבל כדאי שיירשם.

כן היו בתי חרושת ומסחר נוצריים בקאליש, שבחפץ לב עמדו בקשרי מסחר עם יהודים והניחו להם אפשרות להתפרנס מהם.

מעשה זבונשין

בסוף שנת תרצ״ח — 1938 — נתפרסמה עיר זו בקשר למחנה פליטים יהודיים חסרי־כול שהוקם בה. וזוהי השתלשלותו של מאורע מחריד ומזעזע זה: בקשר לחוק פולני חדש השולל את הנתינות הפולנית מאת אזרחים היושבים זמן ממושך בחוץ לארץ, עמדו השלטונות הגרמניים ואסרו במפתיע, בערב סתו עגום אחד, כמה וכמה אלפים יהודים, נתיני פולין, שרבים מהם היו ״מגורמנים״ להלוטין, והעבירו אותם בכוח אל מעבר לגבול הפולני. ויאמר לשבחה של האוכלוסיה הפולנית ועובדי הרכבות הפולניים; כשראו את המוני היהודים המסכנים והמבוהלים שהגיעו בלי חפצים ובלי כסף, מיהרו בנדיבות לעזרתם. אחר כך דאגה להם הממשלה הפולנית והקימה להם מחנה בעיירה זבונשין ליד גבול פולין־גרמניא והושיטה להם עזרה מרובה.

הצבור היהודי בפולין גילה דאגה ונדיבות למופת כלפי קרבנות ההיטלריזם.

בין הפליטים האלה היו כשמונים בני קאליש, ויהודי קאליש עמדו להם בעזרה רבה. במיוחד יש לציין את העזרה הכספית שבני קאליש בארצות־הברית שלחו לאחיהם בני עירם, כדי להקל את מצוקתם.

(״בית ישראל בפולין״ כרך א׳ עמ׳ 150. ירושלים, תש״ח, המחלקה לעניני הנוער של ההסתדרות הציונית).

איסור השחיטה לפי דיני ישראל בקאליש בא ב־1 באפריל שנת תרצ״ח — 1938 — עת צורפה קאליש לוויובודסטוו של פוזנא, יחד עם המחוזות טורק, קולו, וקונין. איסור זה היה לפי החוק ששרר בפוזנא.

לפי יזמת ועד הקהילה היהודית בפוזנא נתכנסה בקאליש בחול המועד פסח תרצ״ח — 1938 — ועידת באי־כוח הקהילות הנ״ל, לשם התיעצות על המצב שנוצר בקשר לכך. נתקבלו החלטות ונבחר ועד פעולה.

לאחר השתדלויות מרובות נתרצה השלטון להתיר שחיטה יהודית בכמות של 45 אלף קילו בשר לחודש בשביל האוכלוסיה היהודית בקאליש.

אולם סבל היהודים אוכלי־בשר־כשר היה רב גם לאחר סידור זה, שהרי לאחר ניכוי חלק הבשר הלא־כשר נשארו 22 אלף קילו בשר כשר בשביל 20 אלף היהודים תושבי קאליש, כמות בלתי מספקת בהחלט.

ענין זה גרר אחריו זעזועים קשים בחיי הקהילה בקאליש וגרם למריבות ולהתנגדות קשה להרב ר' מנדלי אלטר, בטענה עליו, שזנח את אפשרות הניקור של הבשר הראוי להכשר על ידי זה. הרב מצדו לא מצא בנקל בר־סמכא לתפקיד זה, והעינינים היו יגעים.

פרק שמיני

הקהילה

(מוסדותיה ופעולותיה מימיה הקדומים עד חורבנה בימי השואה)

א. ייסוד הקהילה

למעלה מכל ספק הוא שעם השתכנם של היהודים הראשונים בקאליש יצרו לעצמם את התא הראשוני, החיוני ביותר לקיומם — את הקהילה, המוסד שהיה למורשה לבית־ישראל מזמנים קדומים ביותר דרך כל הגלויות מאז נפוצו בארצות הגויים.

עם הצעדים הראשונים של היהודים על אדמת פולין בכלל ובקאליש בפרט היתה התארגנותם בצורה כלשהי הכרחית, קודם כל לקביעת (או בחירת) מורשים שלהם "אשר יהיו להם לפה", אשר ידברו בשמם עם השלטון על כל עניניהם ושאלותיהם היום־יומיות, על בטחון החיים, סידור חייהם הדתיים — הענין הראשון־במעלה לכל קיבוץ יהודי, בתי כנסת ומשמשים בקודש: רבנים, דיינים, חזנים, שוחטים, מקואות־טהרה ובתי־עלמין, חדרים ומלמדים, מוסדות צדקה וחסד, וכן לפעול בגביית המסים אשר "פטרון היהודים" — המלך — הטיל עליהם. מסים אלה לא היו קלים ביותר, ולא קל היה התפקיד שהוטל על באי כוח הקהילה הצעירה, מתוך אונס, לחלק את עול המסים באופן צודק בין התושבים היהודיים בצעדיהם הראשונים ליצירת קיום כלכלי לעצמם.

מאידך גיסא, שימשו באי־כוח קהילת קאליש גם מעין נציגות יהודית ארצית, ועליה הוטלה לא רק הדאגה לענינים המקומיים אלא גם לענינים של הכלל היהודי בפולין. והרי ניתנה אגרת הזכיות "התקנון הקאלישאי" — ובהחלט לא במקרה — לידי ראשי היהודים בקאליש ובזכות מאמציהם וקשריהם עם הדוכס הקאלישאי בולסלב הצנוע. וכאשר אישר המלך קאזימיר מחדש את "התקנון הקאלישאי" כעבור מאה שנה לנתינתו, שוב ניתן אישור זה לידי היהודי פאליק מקאליש, אשר ודאי היה מראשי הקהילה וחשוביה, וללא ספק בהשפעתו חודש האישור. הוא היה איפוא במקרה זה בא־כוח של הכלל היהודי בפולין־גדול כלפי השליט, ויתכן גם של היהודים הדרים ביתר המחוזות שבפולין.

ואכן, אחרי אישור זה שהיה מכוון בעיקרו ליהודי פולין־גדול, באה הרחבת הזכיות מטעם מלך זה אף ליהודי פולין־קטן על ידי באי־כוחם, המורשים של קהילות קראקא וצוזמיר.

ב. מיבנה הקהילה

מסתבר, שהקהילה בקאליש היתה בנויה על אותם היסודות של הקהילות היהודיות בגרמניא ובוהימיא, ארצות המוצא של יהודי פולין, ועל־פי הנוהג שהיה קיים בהן.

נהוג היה לבחור באספת יהודי המקום חמישה, ארבעה או שלושה מורשים שינהלו את עניני הקהילה ואחד מהם היה הראש שהיה קרוי ה"ביסקופ" או "הבישוף היהודי". כן היו יהודי פולין זכאים לפי הזכויות שקיבלו בשנים 1264, 1367, 1453, לבחור לעצמם "זקנים־סיניורים" כראשי קהילותיהם, והם אף שימשו היועצים "במשפט היהודי" שבראשו עמד שופט נוצרי, בהתאם לתקנון.

כן ניתנה הזכות ל"ראשי היהודים" לדון במשפטים ידועים שבין יהודים בינם לבין עצמם בלי השתתפותו של "השופט היהודי" הממשלתי הנ"ל שהיה נוצרי והיה ממונה במיוחד לתפקיד השופט של היהודים.

לא ידועים לנו במדויק גבולות סמכותו של "הביסקופ היהודי". יתכן שהיה ראש הקהל כמו, למשל, בלבוב ובקראקא ומילא גם תפקיד דתי רוחני. ידוע לנו "ביסקופ יהודי" בשם אשר משוידניץ, אשר נתמנה לאחר זה כרב בקראקא ובודאי היה ראוי לתפקיד רם זה מבחינת בקיאותו בתורה ובהלכה.

לעומת זאת היו "ביסקופים יהודים" שהתעסקו גם בתפקיד פרוזאי מאד, כעין מלוים ברבית, למשל פעכנא (פנחס?) מפוזנא ושמואל מקראקא ויש להעיר, שעל פי הרוב היו מבוצעים עסקים אישיים מסוג זה על ידי נשיהם בשעה שבעליהם ישבו ועסקו בתורה.

בתעודות פולניות מימים ראשונים אלה נזכר גם דוקטור יהודי שתפקידו היה כנראה כעין־רב, ממלא תפקידים דתיים. כן אנו מוצאים באחת התעודות של בית המשפט, מן המאה ה־15 את "דוקטור מיכאל מקאליש" (הזכרנו אותו למעלה בפרק ד׳), העוסק, אגב, גם בעסקי כספים. בתקופה זו מופיע גם דוקטור סמאלקא (יתכן שמולקי־שמואל) הרב בוארשא.

מעתה מתבלט ההבדל בין נושא התואר "ביסקופ יהודי" — שהיה מוגדר למנהיג הקהילה ההילוני והמתווך בינה ובין השלטונות, ובין התואר "דוקטור" — המנהיג הרוחני של הקהילה.

מן הראוי להעיר כאן שהמושג "רב" של התקופה ההיא כלל איננו מזדהה עם זה של ימינו. אז לא היה הרב נכלל בפקידות של הקהילה, ועמדתו לא היתה קשורה בקבלת משכורת דוקא. הוא פעל גם מתוך התנדבות אישית. וודאי הוא שהיה בעל סמכות דתית, בקיא בדינים ובמנהגים הדתיים ומן הסתם היה גם דרשן בשבתות, בחגים ו"לעת מצוא". תפקיד אחרון זה היה חיוני מאוד בשביל כל קהילה בישראל מאז ומעולם.

לקהילת קאליש ודאי היה רב, ראש־בית־דין, כיאות לקהילה עתיקה ורפרזנטטיבית כמוה. לצערנו לא ידועים לנו שמות רבניה מתקופות קדומות, מלבד דוקטור מיכאל הנ״ל, שמלבד שמו לא ידוע לנו כלום על אודותיו.

הידיעות הברורות הראשונות שבידינו על רבני קאליש הן משנת ת׳ — 1640 ואילך. בפרק הבא, הדן ברבני קאליש במיוחד, נדון בהרחבה בנושא זה.

יש להניח בוודאות, שהקהילה החזיקה חזנים, שהרי אין להעלות על הדעת קיום קהילה מסודרת בלי חזן, ואף תפקיד זה — עתיק יומין הוא, אלא שבמשך הזמן נתרחבה מסגרתו על ידי תפקידים חשובים שהוטלו על החזן, נוסף על תפקידו כשליח ציבור. החזן היה לפעמים אף שתדלן ונאמן של הקהילה. על חזני קאליש נדבר להלן בפרק מיוחד המוקדש לנושא זה, וכאן — משהו על השתדלן.

השתדלן היה דמות ידועה בתולדות קהילות ישראל בגולה מקדמת דנא. הוא היה העסקן הציבורי, המוכן תמיד לעמוד בפרץ. הוא היה הציר של הציבור היהודי ושליחם להתיצב לפני שרי הממשלה, לבקש מהם לטובת עמו ולהשפיע עליהם השפעה חיובית בכל הדרכים ובכל האמצעים שבידיו.

בכמה מקהילות ישראל שבארצות מערב־אירופה היו שתדלנים שקנו לעצמם שם במעשיהם ובפעולותיהם לטובת בני קהילתם, ולפעמים אף לטובת בני המדינה כולה. וכך התאזרח השתדלן בכמה קהילות פולין, באשר היה צורך חיוני בו. הוא היה הדובר של הקהילה היהודית, הגן עליה בהיותו הטוען שלה בפני הרשות ובפני בתי המשפט, ואף נסע בשעת הצורך לעיר הבירה לפעול שם אצל המוסדות המרכזיים הממשלתיים לטובת בני קהילתו.[1]

השתדלן חייב היה להיות אדם הגון, נקי־דעת, איש מוסרי וחרד, ולפעמים צריך היה למלא גם את יתר התפקידים הדתיים בקהילה בשעת הצורך, כגון: לשמש חזן, בעל תוקע וכדומה.[2]

דבר המובן מאליו הוא שהשתדלן היה בעל־נימוסין, יודע לועזית, וידע את הדרך היאך להתיצב לפני המלכות ושריה. בהרבה מקרים קיבל על עצמו אחריות אישית בפני הממשלה. עלול היה להיענש קשה שעה שניבצר ממנו לעמוד בהתחייבותו או להוכיח אמיתות דבריו ונימוקיו.

[1] תעודה מעניינת, המכילה החלטה על מינוי שתדלן מקומי לשתדלן של ועד ד׳ ארצות, נדפסה ב״פנקס ועד ד׳ ארצות״, הערוך בידי י. היילפרין, ירושלים תש״ה, עמ׳ 311.

[2] על מילוי תפקידים דתיים על ידי השתדלן בימים הנוראים ראה ״שלחן ערוך״ ״אורח חיים״, הלכות ראש השנה, סימן תקפ״א ס״ק ו׳ בדברי ״המגן אברהם״, ונהגו לעבור לפני התיבה פרנסים ומנהיגים שיודעים בצער הדור.

השתדלן הכללי של כל יהודי פולין הוכתר ואושר על־ידי ועד ד׳ ארצות. השתדלן המקומי היה מוכר על ידי ראשי קהילתו וכפוף לה בלבד.

קהילות ישראל בפולין סבלו רבות מהכמורה העויינת, שמתקופה לתקופה גוללה על היהודים "עלילת דם" והאשמות קשות אחרות. על השתדלן הוטל בעת־צרה כזו לעשות הכל למען מנוע אסונות כבדים, ולפעמים אף כדי סיכון חייו. ידוע ב"תולדות קהילת פוזנא" פרשת השתדלן שלה ר׳ יעקב, אשר עונה למות בבית הסוהר, בעת שנחקר בקשר ל"עלילת דם".

בקאליש היתה מסורת ארוכה של שתדלנים שפעלו בה, והיו קרויים "שתדלנים ונאמנים". השתדלן הראשון בעיר זו — ר׳ לייב שתדלן — פעל בשנת ת׳—1640, ונראה שהיה שתדלן מובהק ומנוסה עד כדי כך, שבאותה תקופה פעל גם בקהילת פוזנא שעה שנזקקה לעזרתו החיונית, וקהילה זו אף קצבה לו שכר שבועי של חמשה זהובים[3].

לנו זכור השתדלן האחרון מלפני כחמשים שנה שהיה מכונה "וארטסקי השתדלן". כבר היה אז זקן מופלג, אבל התאמץ עוד לעמוד בתפקידו, אם כי בזעיר אנפין, כי שדה פעולתו היה כבר מוגבל — מעין שריד וזכר לשתדלנים בדורות שעברו.

על מידת האחריות הרבה שהקהילות הטילו על השתדלנים, אפשר לדון מתוך זה, שקהילת דובנא השביעה את השתדלן, עם התחלת פעילותו, בשבועה חמורה שימלא את תפקידו באמונה.

(מתוך "העתקות מפנקס הקהל של העיר דובנא" המודפסות בספר "דובנא רבתי" מאת הרב ח. ז. מרגליות, עמ׳ 121, ווארשא, תר"ע).

★

שמשים. בין יתר התפקידים של עובדי הקהילה בשכר, יש למנות את השמשים מבצעי החלטותיה ופקודותיה. השמשים היו מכונים בתעודות פולניות עתיקות "סקאלני" כלומר: איש־בית־הכנסת (או בית־המדרש) וממושג זה נבע שם המשפחה "שקאלניק" שהיה נפוץ מאד בפולין, ברוסיא וגם בליטא.

כמבצעים היו השמשים בודאי אנשים בריאים וחזקים, "אנשי חיל", אשר לא חתו מסרבנים ומרדנים, שהיו ללא ספק לפעמים בקהילות, והיה צורך להשתמש נגדם גם בכוח־הזרוע, ביחוד בגביית הקנס שהטילה הקהילה על המפירים את המשמעת הפנימית, בהתאם לסמכותם החוקית לכך. ויזכרו

[3] תקציב ההוצאות של קהל פוזנא נדפס בספר "בית ישראל בפולין" הערוך בידי י. הלפרין הוצאת המחלקה לעניני הנוער של ההסתדרות הציונית. ירושלים, תשי"ד כרך ב׳ עמ׳ 247.

תקציב זה מדגים את מיבנה הקהילה על עובדיה ופקידיה, מפרט את משכורותיהם וכן "כל מיני הוצאות לבני־ברית ולשאינם־בני־ברית בשנת שצ"ט 1638. אפשר לשער שבדומה לזה היה נהוג בקהילות אחרות בפולין־גדול ואף בקאליש.

לטובה שלושה שמשים בקהילה הקאלישאית במחצית הראשונה של המאה ה־15 ושמותיהם: אברהם, שמואל וישראל, שהצטיינו בעוז־רוחם ובכוח גופם. שלשתם מוזכרים בתעודות בית המשפט מאותה תקופה. אף הם הצטיינו בזאת שהיו מוכנים תמיד לבוא לעזרת אחיהם בעת שהתגרו בהם ה״גויים״, וקרה שהתנגדו בכוח אף לאצילים פולניים ובאו לידי תגרת ידים עמם.

מתחוור, שתפקידיו של ה״שמש״ אז היו מקיפים וחשובים יותר מתפקידיו של השמש בתקופות מאוחרות ועד ימינו. ״השמש״ היה, נוסף על תפקידו כמבצע הוראות ראשי הקהילה, וודאי גם של הרב — גובה מסים וממונה ומפקח על שמירת קיום החלטות הקהילה במקום, ואף מחוץ למקום. הוא היה נשלח גם ל״ירידים״ (ימי־השוק השנתיים שמהם התפרנס חלק ניכר של בני הקהילות) לעמוד לימין בני קהילתו שלא יקופח חלקם בעניני משא ומתן עם בני קהילות אחרות, וכן שלא יוטלו עליהם מסים גדולים מדי. ״השמש״ היה חייב גם לפקח שבני קהילות אחרות לא יבואו ל״הסיג גבולם״ של בני הקהילה, דהיינו: לקנות מאת האיכרים והאצילים ולקפח פרנסת בני המקום. סידור מוסכם כזה היה קיים בין הרבה קהילות לשם השלום ומניעת חילול־השם.

מסתבר ששרתו בקהילות גם שמשים לתפקידים פשוטים, אבל עלה עליהם במדרגה ״השקולניק״ שבזמנים מאוחרים עלה לפעמים אף לתפקיד המכובד של השתדלן.

מישרת ה״שמשות״ בקהילת קאליש בדומה למקובל בקהילות אחרות, היתה ודאי זכות שעברה בירושה מאב לבנו או מחותן לחתנו, וכדומה. מבין השמשים בקאליש, הזכורים לנו בעשרות השנים האחרונות, היו יודעי תורה, שומרי מסורת ובקיאים במנהגים, אנשים שידעו לכבד אחרים וראויים להתכבד.

ג. מוסדות הקהילה

1. בית הקברות

המוסד הראשון שיסדה קהילת קאליש היה בית הקברות. בשנת 1287, ה׳ אלפים מ״ז לספירתנו, 23 שנה לאחר מתן הזכיות ש״בתקנון הקאלישאי״. רכשו ראשי יהודי קאליש, כברת קרקע לשם ייסוד בית הקברות.

כיום קשה לתאר לעצמנו את ערך המפעל הזה בשעתו, לאור הסבל הרב של יהודי הישובים הראשונים, אף בענין קבורת מתיהם. בהעדר בתי קברות יהודיים (עמדנו על ענין זה למעלה בפרק ״התקנון הקאלישאי״) היה הכרח להוביל מתים לבית קברות מרכזי במרחק רב, או אף לערי שלזיא, ולהיות נתונים בדרך למשיסה ולעלבון, לסחיטה ולחילול־השם על ידי כל גוי

שנפגש להם בדרך. מעשה רכישת הקרקע על ידי ראשי קהילת קאליש בשביל בית הקברות היה איפוא מעשה רב ונועז, שהקל לא רק את מצבם הם, אלא אף את מצב כל היהודים השוכנים בישובים זעירים קרובים ורחוקים.

נראה שמאז מתן "התקנון הקאלישאי" גדלה האוכלוסיה היהודית בקאליש במידה ניכרת. לפי דברי ההיסטוריון שטרנברג הגיע מספר היהודים בפולין בימי בולסלב הצנוע ל־14% מן האוכלוסיה הכללית, וודאי שהמכוון הוא לאוכלוסיה שבערים. אחוז זה כלל לא מבוטל הוא, ונעלה מכל ספק הוא, מתוך בחינות שעמדנו עליהם בפרקים הקודמים, שחלק גדול מיהודי פולין התרכז אז בקאליש. הודות לכך היה מצב הקהילה מבוסס למדי מבחינה כספית עד שהיה באפשרותה לרכוש חלקת אדמה לא קטנה ולהתחייב לתשלום שנתי גדול בשעתו.

והנה תרגום האמנה של רכישת הקרקע מתוך קובץ תעודות היסטוריות הנקרא "קודקס דיפלומט. וילקופולסקי" משנת 1287, מספרה 574, המאושרת על ידי הדוכס.

"בשם ה׳ אמן אנחנו פזשמיסלב 2 בחסד עליון דוכס פולין. ברצוננו להודיע לכול, או לכל מי שכתב זה יגיע לידו, אשר ריפיניוס בן ישקוס ויהודי קאליש ערכו חוזה והתיצבו בפנינו והודיעו באופן חפשי בלי כל אונס, אשר ריפיניוס העביר את נחלתו — ההר — שנמצא בגבול אחוזת ירושתו פודגורז׳שע סמוך לשדות של נחלתנו, דוברזשיץ קטן, לרשות פרנסי קאליש ולכל קהילתם למטרת בית קברות, תמורת תשלום תמידי של שישה טאלאנטים פלפל ושני טאלאנטים כרכום. מצד שני התחייבו היהודים הם ובניהם ובני־בניהם בעתיד על התשלום הנ״ל לריפיניוס הנ״ל מדי חג בחגו של מרצין הקדוש (באיום) בהוצאה לפועל ועונש של מושל העיר. אם לא ישלמו את התשלום בזמנו, הרשות בידי ריפינוס הנ״ל להשתמש בהר שלו, ואין שום רשות להיהודים לטעון נגד זה, וגם אין מקום לטענת התיישנות. את כל זאת קיבלו עליהם הצדדים, ואנחנו מאשרים זאת ונותנים את התוקף החוקי.

מקום המעשה סמוך לקאליש. ביום א׳ השבוע השלישי לצום הגדול, בשנת אלף מאתים שמונים ושבע.

בית קברות זה הוא הראשון, כפי שידוע לנו עד היום, שהוקם על ידי יהודי פולין בקהילותיהם והיה קיים לשימוש בו עד סמוך למלחמת העולם השניה. כלומר: בתקופה של קרוב לשש מאות וחמשים שנה.

וזה המצב הטופוגרפי של בית קברות זה: היתה לו צורת שטח נרחב ובאמצעותו גבעה נישאה וגבוהה למדי ביחס לאדמת הסביבה, שהיא כולה אדמת מישור, ולכן היא מסומנת באמנה — ההר. אולם נראה היה בדמות רבדים, רובד על גבי רובד, שיתכן שבמרוצת הדורות כוסו, מתוך הכרח של

צפיפות, שורות הקברים הראשונים שבו בשכבות אדמה, כדי לאפשר כריית קברים נוספים על גביהם, דבר המותר לפי הדין (ראה יורה דעה סימן שס״ב סעיף ב׳).[1]

בית קברות זה שימש, כאמור, מאות שנים ובו מצאו מנוחתם כבוד, דורות על דורות המוני יהודי קאליש והסביבה. בו נמצאו קבריהם של גדולי רבני קאליש, עד כמה שזכרונם נשמר, החל ברב ישראל שפירא המכונה הדרשן הגדול, הריב״ן בעל ״הבית יהודה״, בעל ״המגן אברהם״ ועוד ועוד, שעל קבריהם באו יהודי העיר להשתטח ולהתפלל ביום צרה.

תשעה באב בבית־הקברות

[1] השערתי זו מלפני עשרות שנים, שלא מצאתי לה אישור, לא מפי שרידי זקני קאליש המעטים, החיים אתנו, ולא מפי שום אסמכתא שבכתב, נתחוורה לי ונתבססה כמציאותית זה מקרוב, סמוך להדפסת ספר זה, מתוך דברי הגאון רבי יצחק אלחנן ספקטור ז״ל, רבה של קובנה, בספרו ״עין יצחק״ שאלות ותשובות, חלק ״יורה דעה״ סימן ל״ד וילנא, תרמ״ט. בדונו בשאלת שפיכת עפר על קברים, הוא כותב בין שאר דבריו ״והגידו לי אשר בק״ק קאליש במדינת פולין, שפכו מכבר עפר על בית הקברות הישן. רק מקום הקבר של רבינו ״מגן אברהם״ זצ״ל ומקום הקבר של רבינו בעל אלי׳ רבא זצ״ל הניחו קברי הגאונים הצדיקים נ״ע הללו שלא לשפוך עליהם עפר כפי שיהי׳ יכולים לילך על קבריהם״.

פעולה דומה לזו בוצעה בקהילות עתיקות מועטות בלבד כגון: קראקא, פרעשבורג, פרנקפורט על מיין ופאריז.

ראה בספר כל בו על ״אבלות״ מאת הרב יקותיאל יהודה גרינוואלד (ניו־יורק תש״ז עמ׳ 171, הדן בשאלה זו.

יהודי קאליש היו נוהגים לבוא ולהשתטח על קברי אבות וצדיקים בעת צרה של הפרט או הכלל, כמנהג ישראל בכל המקומות, והירבו לבוא במיוחד בחודש אלול, בימי הרחמים והסליחות ובעשרת ימי תשובה.

אף בט' באב רגילים היו לבקר בבית הקברות כפי מנהג עתיק (נזכר עוד בתוספות מסכת תענית דף ט"ז א) בדיבור המתחיל יוצאין לבתי קברות, וליהודי איטליא אף היתה תפילה מיוחדת בלכתם על הקברות בט' באב. (ראה בית־עקד ספרים לפרידברג, אות תפילה מס' 1628).

בית קברות זה היה מעולף אגדות וסיפורי־עם שונים, ואחת מהן מוסרת על מצבת־אבן שבמעלה הגבעה וסביבה שתים־עשרה אבנים, ולפי המסורה מדור לדור קבורים כאן רבי ושנים־עשר תלמידיו, שהומתו ביחד על קידוש השם בעת עסקם בתורה, בגלוי וללא פחד, באחת השחיטות שנפגעו בה קשה יהודי קאליש. וכשם שחיו ולמדו תורה בצותא כך מצאו מנוחת־עולמים ביחד, לקיים מה שנאמר "בחייהם ובמותם לא נפרדו".

מרובות היו בבית־קברות זה אבני מצבות עתיקות מאוד שהאותיות החרותות על גבן נשחקו וניטשטשו. ניכרות בהן שיני הזמן ואין לדעת ברורות מאיזו תקופה הן ומי קבור תחתיהן.

כאמור הופסקה הקבורה בבית קברות זה תקופה קצרה לפני מלחמת־העולם השניה מתוך הכרח, הואיל וכל השטח היה גדוש קברים למעלה מן המידה. קהילת קאליש הקימה בית קברות חדש, לא הרחק מתחנת הרכבת, והוא עמד לשימוש זמן קצר בלבד, עד פרוץ מלחמת־העולם השניה. בבית קברות חדש זה מצא מנוחתו הרב יחזקאל ליבשיץ ז"ל, ובעצם קבורתו נחנך בית הקברות לפי מנהג ישראל, להתחיל בשימוש בית קברות חדש בקבורת אישיות דתית חשובה. על קברו הוקם אהל בנוי כולו שיש.

את בית הקברות הישן החריבו קלגסי היטלר ועקרוהו משרשו. את המצבות עקרו וסללו בהן את גדות נהר פרוסנה שבעיר. את שטח הקרקע ישרו בדחפורים והפכוהו כיכר־מעבר במידה שלא נשאר שום זכר ושריד מבית קברות עתיק זה, וגם בבית הקברות החדש ניכרת ידם הטמאה של חיות־הפרא שהספיקו להחריבו ולהשחיתו ברובו.

2. בתי כנסיות

בקאליש, כפי מסורת עתיקת־יומין, כבכל קהילות ישראל, התרכזו החיים הדתיים והציבוריים בבית הכנסת ומסביבו. כן ברור, שמוסד דתי זה היה קיים כאן באיזו צורה שהיא משעה שהתלקט המנין היהודי הראשון במקום. אולם על הקמת בית כנסת בקאליש במיוחד למטרה זו על ידי יהודי המקום, ובכספם, ידוע לנו רק משנת רי"ח — 1358, כאשר המלך קאזימיר, בעת

גדות הנהר פרוסנה סלולות במצבות

ביקורו בקאליש, העניק ליהודי קאליש רשיון להקמת בית כנסת, היות שלפי החוק הפולני באותו זמן אסור היה להקים בית כנסת אלא אם כן הואיל המלך ליתן רשיון לכך.

מסתבר שרשיון זה הושג אחרי הרבה השתדלויות והוצאות כספיות, שהרי היה הכרח להתגבר על ההשפעה החזקה של הכמורה הקאטולית שהתנגדה לבניית בתי כנסת ליהודים ושניסתה בכל הזדמנות להצר את צעדיהם בכל שטחי החיים.

נראה שבית כנסת ראשון ועתיק זה, שבנינו הותר על ידי המלך, אינו "בית הכנסת" שהיה קיים בימינו עד השואה, שהיה בנוי על מגרש שנקנה על ידי ראשי הקהילה בתקופה מאוחרת מזו של הקמת בית הכנסת הראשון. מגרש זה נרכש בשנת ת"ט—1659. לפי האישור הרשום בספרי האחוזות, ולפי סימון הגבולות שבתעודת־מכר זו, נראה שהוקם סמוך לחומת העיר, שזהו מקום בית הכנסת הידוע לנו.

בית כנסת זה היה בנוי אבנים, בנין איתן מאוד, והיה מכונה בתעודות עתיקות: בית הכנסת הגדול. מעניין הדמיון הרב של בית־כנסת זה לבית־הכנסת בפינסק שהוקם לפני כשש מאות שנה.

בנין זה היה גבוה מאוד, ובשעת הקמתו ודאי היה הבנין הגבוה ביותר בעיר, על כל פנים גבוה מכל בתי היהודים בעיר, שהיו אף הם בעלי קומות,

מחמת הצפיפות והגבלת הבניה היהודית. דבר זה היה בהתאם לדין שבית הכנסת צריך שיהא גבוה מכל בתי העיר (ראה שולחן ערוך "אורח חיים" הלכות בית הכנסת, סימן ק"נ סעיף ב'). נוסף על גבהו התנוסס על גגו מעין "מגדל צופים" במקום מבוצר, בדומה לסיגנון הבנייה של הרבה בתי־כנסת עתיקים בפולין, שנבנו במכוון (לפי דעתו של ההיסטוריון באלאבאן, בפקודת השלטונות) כדי שיוכלו לשמש מקום תצפית וביצור לשם הגנה במקרה התנפלות של אויב.

בית כנסת זה עם מבואיו הרחבים ושלושת יציעיו לעזרת נשים, על אף האפלולית ששרה בפנים האולם רחב־המידות, היה למקדש מעט לדורות רבים, ודור אחרי דור בא בשעריו לשפוך צקון לחש מלא התרגשות קודש.

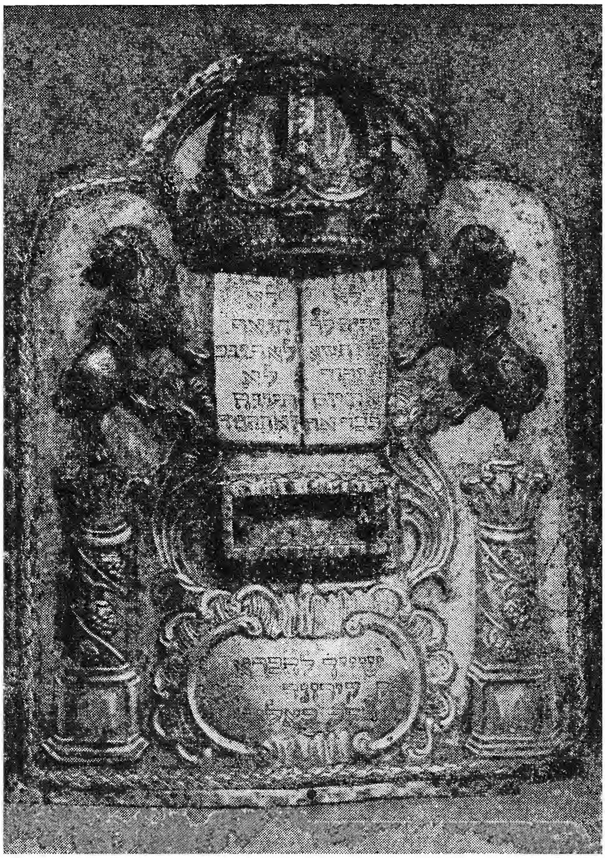
עם גידולה של האוכלוסיה היהודית בעיר קאליש והשתכנותה בפרברים וברחובות מרוחקים מן המרכז — נתרבו בה ממילא מקומות־תפילה, וביחוד מנינים ("שטיבלאך") לחסידים לפי השושלות של האדמור"ים השונים. בידינו רשימת בתי כנסיות בעיר בתקופה הסמוכה לפרוץ מלחמת־העולם השניה ונביאה להלן.

כן נתייסדו על־ידי חברות בעלי־מלאכה מנינים בשביל חבריהן, כגון: חברות חייטים, קצבים, סבלים, פרוונים, מהן חברות שהיו אף הן עתיקות והתקיימו דורות. בידינו תצלום טס של ספר תורה שהיה שייך לחברת פרוונים, והתאריך הרשום על הטס הוא שנת תקס"ג—1803*. חברי חברות אלה התאספו במניניהם לתפילה בעיקר בשבתות, וכן נזדמנו יחד ב"שמחת תורה" לתפילה, להקפות, להליכה בסך עם ספר התורה לבית הכנסת הגדול, ואחר כך לסיום התורה ולהתחלתה ולקידושא־רבא.

חברות אלה תועלתן היתה מרובה בשעתן. היה בהן משום עידוד לחבריהן שעה שעל "בעל המלאכה" הביטו מגבוה, ולא מעטה היתה עזרת הגומלין שבין חברי כל חברה וחברה. חברות אלה מינו לעצמן מורים מדריכים — "רביים" שלימדו לחבריהן בשבת בבוקר, או אחרי הצהרים, פרשה בחומש, עין יעקב וכדומה.

אולם אם מקומות התפילה נתרבו בעיר, נשאר "בית הכנסת" (ואם נאמר בית הכנסת סתם — הכוונה היא ל"בית הכנסת הגדול") מקדש־מעט מרכזי וראשי בעיר. בשבתות ובחגים שקק מרוב מתפללים ומבאי־מועד לשמוע אל הרינה והתפילה של החזנים המפורסמים שכיהנו בו פאר תמיד ובכל הזמנים, כפי שנרחיב את הדיבור בפרק על החזנים. במאת השנים האחרונות

* טס זה הוא מאוספם של ה"ה פליא ואיסר דזיאלושינסקי ויישר כוחם על אדיבותם לאפשר לנו את צילומו.

הטס של חברא (קירזנר) פרוונים

השכילו חזניה לאמן מקהלות יפות להפליא. ומה נרגשים ונעימים הזכרונות היפים והנלבבים החבויים בעומק הלב של כל אחד מאתנו לבית כנסת זה. זכרונות מימי חג ושמחה; זכרונות מימי צרה מצוקה ואבל, עת נתכנסו בו יהודי קאליש מאוחדים בהרגשת אחים־לצרה.

עוד לא רחוק הזמן שהיו מעמידים חופות וסידרו קידושין לפני בית הכנסת, והיו מביאים לשם את החתן והכלה אף מרחובות מרוחקים, ברוב עם וברוב טכס, מלווים על ידי "הכלי־זמר" המסורתיים.

ועוד מנהג עתיק יפה היה קיים בקאליש: בשבת הראשונה לאחר הנישואין

היה החתן בא עם המחותנים, ההורים והקרובים לבית הכנסת והיה עולה לתורה ומנדר כפי נדבת לבו. ודאי, כמה נימוקים למנהג זה והעיקר שבהם — כיבוד ה״מקדש מעט״ הראשי והמרכזי בעיר. ואין מן הצורך להזכיר שכל העניינים שנשאו אופי רשמי כגון: קבלת פנים לאישים חשובים, רב חדש שנתקבל לקהילה או סידורים חגיגיים בקשר למאורעות חשובים, כל אלה מצאו מקומם אך ורק בבית הכנסת הזה.

מן הראוי להזכיר כאן שני בתי־מדרש שנתקיימו בקאליש, האחד העתיק, המיוחס, בשם בית המדרש של ״המגן אברהם״, באשר לפי המסורת היה בו מקום ישיבתו ועיסוקו בתורה וכאן חיבר את פירושו לשולחן ערוך ״אורח חיים״, המכונה ״מגן אברהם״. ואף זאת מפי המסורת מדור לדור, שפירוש זה נוצר מתוך המציאות היום־יומית של ההוי הדתי, מכיון שבעל ה״מגן אברהם״ שימש דיין מיוחד לשאלות בקשר לדיני שולחן ערוך ״אורח חיים״. מנהג זה למנות דיין מיוחד למטרה זו — אף הוא עתיק. וכך נשא בית מדרש זה שמו של ה„מגן אברהם״ משך שלוש מאות שנה בערך.

בבית מדרש זה לא פסק קול התורה לא ביום ולא בלילה מאות בשנים. כאן למדו — בעיקר בחורים שהקדישו עצמם לתורה — את שעוריהם בגמרא ופוסקים בפני עצמם, או בהדרכת למדנים, רבנים ודיינים, שבאו במיוחד להגיד את שעוריהם, או בהדרכת ראשי־ישיבה קבועים, שהרי כאן התקיימה ישיבה קבועה מזמנים עתיקים לבחורים מקומיים ולבחורים שבאו מערים אחרות. לבית מדרש זה יצאו מוניטין כמקום־תורה חשוב של מתמידים ללא גבול, ולפיכך היו הורים מהרבה קהילות בפולין ואף ממרוחקים שולחים לכאן את בניהם להשתלם בלימודי התורה. לא בכדי היתה קאליש מכונה ״קובנה של פולין״, באשר העיר קובנה בליטא היתה מפורסמת ומפוארת כמקום תורה חשוב.

בעשרות השנים האחרונות עמדנו לפני תופעה חדשה: בחורים רבים, בני הורים חסידים, שאף הם בחרו לעצמם את דרך החסידות, עזבו את בית המדרש הזה ועברו ללמוד ב״שטיבלאך״, כלומר: בבתי־כנסיות של חסידים, כל אחד ל״שטיבל״ של הרבי אשר אביו הסתופף בצלו.

מן הראוי גם להבין את הרקע לעזיבת בית־המדרש על־ידי בחורי החסידים. בית־מדרש זה שימש אכסניה לכל הבחורים לומדי התורה, ובציבור זה השתקפה הבבואה הרוחנית התרבותית של ״הכלל״, אשר הכיל בתוכו מגמות והשקפות של כל החוגים בעיר. וחוגים אלה כבר היו אז שונים ומגוונים, היו בחורים ״משכילים״, אשר נוסף על לימוד תלמוד ומפרשיו, נהו אחרי ההשכלה, שהתבטאה בלימוד תנ״ך עם מפרשיו, ולפעמים אף עם מפרשים חדשים, אשר דעתם של המקפידים על טהרת המסורת והאדיקות לא היתה נוחה מהם. כן עסקו בחורים אלה, שהריחו את ריח ההשכלה, בלימוד שפות לעז. היו מהם שהתחילו לסלסל בשערותיהם ובמלבושיהם. עם קום

התנועה הציונית חדרה רוחה גם לבין כתלי בית־המדרש, וכמה בחורים נטו אחרי הציונות בסתר ובגלוי. כל זה היה זר לרוח השמרנית של החסידים, והפחד מפני ההידבקות הניע את בחורי החסידים להתרכז במקום שבו יהיו מוגנים מפני הרוחות הסוערות הפורצות להן דרך ללבותיו של הנוער לומד התורה. בשטיבלאך למדו תורה על פי הדרך הישנה שהתוו לעצמם. הם עסקו בחסידות והתארגנו לנסוע בצוותא מזמן לזמן להקביל פני רבם, ובעיקר הירבו לנסוע אליו בחגים ובימים הנוראים.

התגברות תנועת "אגודת ישראל", בעיקר בחוגי החסידים, השפיעה מאוד גם על הנוער החסידי שהתארגן ב„נוער אגודאי" וכדרכו היתה פעילותו מלאה התלהבות חסידית ומרץ שופע און. ושוב מילאו ה"שטיבלאך" תפקיד של ריכוז הכוחות והכוננות לפעולה בעת כל אירוע ציבורי, כגון: בחירות לועד הקהילה, למועצות עירוניות, ועל אחת כמה וכמה בחירות לה„סיים" (הפארלאמנט הפולני), שהיה מאורע מכריע בחיי המדינה, הכלכלה והתרבות של יהודי פולין.

בית־מדרש שני היה בעיר שנקרא "בית המדרש החדש" ונוסד בימי כהונתו של הרב בעל "נפש חיה", בשנת תרכ"ג בערך, על ידי נדבנית חשובה, בשביל בעלי בתים למדנים חשובים, אשר שאפו למקום נוח ושקט, שבו יוכלו לקבוע עתים לתורה לשמה, ולדיון "הלכה למעשה" בבעיות היוצאות מן הגדר הרגילה בחיי הקהילה. יש לציין את רגשי הכבוד והשבח שהגה הגאון בעל "נפש חיה" לחברי בית־מדרש זה, ואת דברי העידוד שלו כלפיהם (בספרו "נפש חיה" חלק "יורה דעה" סימן ס"ה) בשתפו את למדני בית־המדרש בבירור שאלה דתית חשובה מאוד שעמדה על הפרק בחיי הקהילה, והיא: בניית מקוה לפי שיטה חדשה עם שיפורים ותיקונים מועילים למשתמשים בה. אף בבית־המדרש החדש נשמר "נוסח אשכנז" וכל הקשור בו, בדומה לבית המדרש הישן. רק בבתי־הכנסת של החסידים — ב"שטיב־לאך", — הונהג נוסח ספרד.

במכתב מקאליש שפירסם ר' אברהם וועלצמן (אביו של ר' שמואל, ההיסטוריון של קאליש) בעתון "המגיד" שנה ט' שנת תרכ"ו גליון 37, נאמר: "הואיל ובית המדרש הישן קטן מהכיל כל הבאים בו להתפלל, התעוררה הנדיבה מרת חנה פרענקעל בת מרת הענדעלע נעלקען, וקנתה בית־אבנים טוב והידשה בו בנינים וכתלים והכינה אותו לבית־מדרש גדול ורחב־ידים, והקדישה אותו הקדש עולם לקהילה. בבית זה אגף מיוחד לתלמוד־תורה לבני עניים. היא הוסיפה אף מורים ומשגיחים נאמנים ועל־ידי זה נתרבו עוד מנדבים להרים את קרן ה"תלמוד תורה". פקודת הגבאות ניתנה על שכם נכדה של הנדיבה הנ"ל, ה' ראובן ישראל ויינגאט". ובהמשך הוא מספר על חגיגת חנוכת בית מדרש זה, על העברת ספרי־תורה מבית הרב בעל "נפש חיה" לבית־המדרש החדש הזה בכבוד רב וברוב עם, בלוית

הפורטים על נבל. הרב דרש מענינא דיומא ועל ערך המפעל הגדול שהוקם. (אם כי מכתב זה נתפרסם בשנת תרכ"ו — ברור מתוך ספר "נפש חיה" שבית־המדרש הזה נוסד בשנת תרכ"ג).

כאמור למעלה אף לאחר ריבוי בתי הכנסיות והמנינים בעיר נשאר "בית הכנסת הגדול" המקום המרכזי לחלק גדול של יהודי הקהילה. רבים מהיהודים הפשוטים, "ההמון", שמרו לו אמונים בהתאם לחיבה המסורתית של אבותיהם למקום קדוש זה. יצוין שביחוד הנשים שמרו מכל יקר על הרגש הקדוש, שהנחילו להן בילדותן אמהותיהן וסבותיהן ל"עזרת נשים" שבבית הכנסת הגדול, ואפילו נשיהם של חסידים נלהבים לא ויתרו על הרגלן לבוא להתפלל בו בשבתות ובחגים. כל אשה שמרה על מקומה. (ה"שטאָדט", כפי ההגדרה שהיתה מקובלת בשימוש הלשון היהודית) שעל פי רוב עבר אליה בירושה כמזכרת יקרה מאם או מסבתא, שאף הן, לפי המסורת שבידן קיבלו את המקומות מדורות שקדמו להן. משפחות חדשות בעיר ראו לעצמן זכות וכבוד לרכוש מקום בעזרת נשים בשביל נשיהם ובנותיהם. "מקומות" למכירה נזדמנו במקרים מיוחדים, וביחוד בעת שהצאצאים האחרונים של משפחה ותיקה עזבו את העיר לצמיתות.

לא מעטות ההרפתקאות שעברו על בית כנסת זה. הוא נתחלל פעמים רבות בעת הפרעות ביהודי העיר. בשנת תרי"ז—1857 נשרף ונבנה מחדש בצורתו הקודמת.

בעת שואת יהודי קאליש בין שאר יהודי פולין כילו הרוצחים את זעמם גם בבית־כנסת עתיק זה והרסוהו עד היסוד בו ובמקומו נטעו גן.

גם בית כנסת ציוני היה קיים בעיר בתקופה האחרונה. רעיון חיבת ציון היתה לו מסורת של דורות בקאליש, כפי שנדון בנושא זה בפרק מיוחד "חיבת ציון בקאליש". ואין תימה בכך, שבשעה שנתעוררה "הציונות המדינית" היכתה שרשים עמוקים בכמה חוגים בעיר. ועם ראשית הפעילות הציונית נתארגן "מנין ציוני" ואחר כך גם בית כנסת מסודר כהלכה, בדומה ליתר בתי־הכנסת, אם כי שכן בדירה שכורה.

עם התרחבותה וגידולה של התנועה הציונית וחדירתה גם לתוך חוגים חרדים שמצאו את מקומם בתנועת "המזרחי", הקים לעצמו אף חוג־חרדים זה בית־כנסת המזרחי.

שני בתי־כנסת אלה שימשו נקודות אירגון וביצור לרעיון הלאומי שתועלתן המעשית היתה רבה, ביחוד בתקופת השלטון הרוסי, שעה שכל פעולה ציונית היתה אסורה והעושים בה היו עלולים, לכשיאסרו, להישלח לסיביר. במסגרת "בתי כנסת" אפשרית היתה הפעולה הציונית, שהרי בתי כנסת היו מותרים בממלכה הצארית.

בית כנסת ל״נאורים״ (או ״מתקדמים״) הוקם בעיר על ידי חוג יהודים שרגלם האחת עוד עמדה על קרקע המסורת, אבל עינם ולבם לרוח ה״התבוללות״. שאיפה עמוקה קיננה בלבם להידמות על כל פנים ל״המתקדמים״ שבתוך יהודי גרמניא ולחקות אותם בסדרי חייהם הדתיים. כך היה קיים איזה זמן ״בית כנסת״ מתואם להשקפותיהם של בני חוג זה בדירה שכורה, עד שהקימו לעצמם בשנת תרע״א—1911 בנין מפואר בסגנון בתי הכנסת של היהודים הנאורים במערב אירופה. גם סדריו הפנימיים היו שאולים משם.

לבית־כנסת זה הוזמן חזן צעיר, בעל קול יפה ונעים מאוד, אשר אירגן גם מקהלה טובה ומאומנת יפה. המיסדים והראשים של בית כנסת זה היו רפאל פרנקל, מוריץ פרידמן, זיגמונד גרוס, הרמן לנדוי, המבורגר, רוזן, פיקרסקי, בוסאק, ד״ר צוקער, מארקוס האלץ, אלכסאנדער פרעגער, אדאם שרייער, יצחק מייזנר, ועוד כמה יהודים עשירים, אשר בחיצוניותם ובדרך חייהם היו שונים מרובו של ההמון היהודי, ואשר התנכרו בתו ״דייטשן״, ובית כנסת שלהם היה קרוי ״די דייטשע שול״. כשנודע בעיר שהוכנסה בו מפוחית־רגל=״פוסהארמאניע״ ״הוחרם״ בית כנסת זה על ידי החוגים החרדים וביחוד ע״י ״החסידים״ אשר ראו במוסד זה חיקוי לבתי כנסת של ״המתקנים הריפורמאים״ שבמערב אירופה. אמנם לא זכור לי שהשתמשו גם בשבת בכלי־נגינה זה, אלא בחגיגות שחלו בימות החול, כגון: חנוכה, פורים, טכסי סידור קדושין, חגיגות בר־מצוה.

הנוער אשר הספיק לטעום טעם השכלה ותרבות מודרנית, הירבה לבוא לבית כנסת זה בשבתות ובחגים. היה בדבר זה משום אופנה וסימן של ״אינטליגנטיות״ לאלה שמבקרים בו.

גם בית כנסת זה נהרס על ידי קלגסי היטלר עד היסוד ולא נשאר לו כל זכר. במקומו נמצא כיום מחסן פחמים.

3. חברות צדקה וחסד

מרובות היו ה״חברות״ (כך היו קרויים לפנים כל מיני מוסדות למטרת צדקה וחסד שהתנהגו בסדר וברוח המסורת) בקהילת קאליש — קהילה עתיקת יומין ועתיקת מסורת ומנהגי ישראל — ומי ימנה את כולן! במידה שהידיעה בידינו ננסה להציב זכרון למוסדות אלה ולפעולותיהם הרבגוניות שהיו חתומות ברגש ה״רחמנות״ היהודית על כל חלש, כושל, ומוכה גורל בשדרות הדלות שבעיר. העושים בהן לא זכו עד שיוזמנו לכך. הם ידעו וחשו היכן עזרתם נחוצה והכרחית.

א. חברא קדישא*

בראש וראשונה יש להזכיר חברה זו שכינוה גם גחש״א (ראשי תבות: גמילות חסד של אמת). המיבנה שלה, אופן פעולותיה ונוהגיה ודאי לא היו שונים מאלה שבכל קהילות ישראל. החברות בה לא היתה מן הדברים הקלים. לא כל אחד יכול להתקבל כחבר בה. דרושה היתה גם ״זכות אבות״ וגם ״זכות עצמית״, כלומר: בהרבה מקרים עברה זכות החברות בירושה מאב לבנים, שהרי תפקיד זה היתה בו זכות של כבוד. אולם גם האדם מצד עצמו מחויב היה להיות ראוי לשמש חבר ב״חברא קדישא״ בהתנהגותו הטובה והישרה מבחינה דתית.

ואם כי תפקידיה של ״חברא קדישא״ לא היו קלים, ובוודאי לא נעימים ביותר, מרובים היו האנשים בכל קהילה וקהילה אשר בחפץ לב שאפו לקבל עליהם את העול להימנות עם חבריה ולזכות במצווה רבה זו של גמילת ״חסד של אמת״ בגופם ולפעמים גם בממונם. קבלת חבר חדש ל״חברה קדישא״ היתה קשורה בטכס מיוחד, מעין ״קידוש״ והכשרת האדם לקראת תפקידו החשוב.

חברי ״חברה קדישא״ היו נוהגים, נוסף על תפקידם, למלא גם תפקיד של ״ביקור חולים״ במקרים רבים, ולעזור בשרותם לחולים, על פי רוב לעניים שיד קרוביהם לא השיגה לספק להם את העזרה הדרושה.

ל״חברה קדישא״ היו ימי מסורת של התכנסות לצום ולסעודה משותפת אחרי הצום, ימים אלה היו: ב׳ שמות, דהיינו: היום השני בשבוע של פרשת שמות וז׳ אדר, יום מותו של משה רבינו.

צום זה — מנהג ותיקין הוא ונועד לתפילה ולבקשת סליחה מן המתים, שמא לא נהגו בהם בכבוד הראוי בעת שהתעסקו בקבורתם.

על גודל תפקידם של חברי ״חברה קדישא״ וקשיו תעיד העובדה שבקאליש היה קיים מנהג מקדמת־דנא, לברכם בחגים בברכת ״מי שברך״ מיוחד לפני תפילת מוסף (נגענו בנוהג זה בפרק ״מנהגים״).

ב. חברות שונות

היו קיימות חברות ״לינת הצדק״ ו״ביקור חולים״ שחילקו רפואות ומכשירים לחולים עניים. וכן חברת ״הכנסת כלה״ לעזור לכלות עניות ולספק להן את ההוצאות הדרושות לנשואיהן. לכל חברה וחברה היו עסקנים משלה, אשר התמסרו למילוי תפקידם במרץ ובמסירות. במקום שהשלטונות לא

* מן הראוי להעיר כאן, שבקהילות ישראל, לפנים, היו כל החברות שהתאגדו לדבר מצוה, כגון: גמילות חסדים, ביקור חולים, הכנסת כלה, מצויינות בשם ״חברא קדישא״, אלא שבמרוצת הזמן נתייחד שם זה אך ורק לחברה שעוסקת ב״גמילות חסד של אמת״ עם הנפטרים.

דאגו לבריאות הציבור, ובקהילות היו מרובים העניים והדחוקים — עשו חברות אלה גדולות ונצורות לקיים נפשות בישראל.

בעתון "המגיד" משנת תרל"ו, גליון מס. 9, כותב יהודה ליב גאלדענבערג אשר שהה בעיר איזה זמן כעובר אורח, על מוסדות הצדקה שבעיר קאליש ומשבח מאוד את פעולות עסקניה. במיוחד הוא מדבר על המוסדות המפורטים להלן:

א) "גמילות חסדים" לסוחרים בראשות ר' יעקב מאמלאק והרב ר' חיים אלעזר ואקס.

ב) "בית החולים היהודי" שבראשו עומד מאמראט (על מוסד זה נייחד את הדיבור להלן).

ג) "בית תמחוי", שבו מחלקים פעמיים ביום לחם ותה לעניים ללא הבדל דת.

בשנים האחרונות לפני פרוץ מלחמת־העולם השניה נוסדה בקאליש על־ידי עסקנים ותיקים חברה לתמיכה בחולי שחפת. נראה שדבר זה היה הכרח החיים, מאחר שנתרבו, מפני סיבות קשיי הקיום, חולי השחפת בין היהודים. החברה תמכה בחולים אלה בממון, ובקיץ שלחה הולים אלה לקיטנה ביערות הסביבה.

היו עוד חברות מסוג אחר שתפקידן היה שקידה על לימוד התורה בצוותא,

חולי שחפת בקיטנה ביחד עם עסקני החברה

כגון: חברת ש״ס, חברת משניות, חברת עין יעקב. נציין כאן עוד שתי חברות, האחת בשם ״שומרים לבוקר״, שחבריה היו משכימים בשעה מוקדמת מאוד בין בקיץ ובין בחורף, ומתאספים בבית המדרש לקונן ביחד על חורבן בית המקדש ולאמירת תהילים עד זמן תפילת שחרית. לחברה זו היה שמש, אשר עבר לילה לילה על בתי החברים לעוררם לקום. הכרזתו בקול עצוב ״קומו יהודים, שומרים לבוקר!״ עשתה את שלה, ומיד אחריה התחילו יהודים לנהור לבית הכנסת.

חברה שניה היתה ידועה בשם ״משכימי קום״, שתפקיד חבריה היה יום־יום להשכים קום לבית המדרש ולהתפלל תפילה בזמנה.

מקדמת דנא היה קיים בקאליש, כמו בכל קהילה בישראל, מוסד חינוכי לילדי עניים ויתומים בשם ״תלמוד תורה״. הרב ועסקנים חשובים ראו חובת כבוד לעצמם לטפל במוסד זה באופן קבוע ומתוכנן, כדי שילדי העניים יקבלו חינוך דתי לתורה וליראת שמים, לקיים מה שנאמר ״הזהרו בבני העניים, שמהם תצא תורה״ (מס׳ נדרים פ״א. א). מלבד הדאגה החינוכית הקדישו העסקנים הרבה מכוחם וממרצם גם להלבשת ילדי ה„תלמוד־תורה״ והנעלתם במיוחד בחורף.

בקאליש סופר על דבר טיפולו האבהי והמסור של רבי שלמה אייגר ז״ל, בהיותו רבה של קאליש לפני כמאה ושלושים שנה, בהלבשת ילדי הת״ת בחורף. עד שקם והבטיח לנגיד אחד שאם ינדב כמה מאות מעילי־חורף, הדרושים לילדי הת״ת, ישפיע על אביו הצדיק הגדול רבי עקיבא אייגר, הרב מפוזנא, שיתפלל להחלמתו ממחלה קשה שתקפתו, ונדבן זה אמנם נענה להצעת הרב. גם הרב ר׳ יחזקאל ליבשיץ ז״ל שמר על מסורת־חובה־וכבוד זו וטיפל ב״תלמוד תורה״ במרץ רב כל ימי ישיבתו בקאליש. מוסד זה היה שוכן בתקופה האחרונה בבנין מיוחד, ליד בית המדרש, וסמוך לפרוץ מלחמת העולם השניה הוקם בשבילו בנין חדש, רב־מידות ויפה והוא ניצל מצפרני הנאצים. עתה תפוס בנין זה על ידי אחד המוסדות העירוניים.

קיים היה בקאליש גם מוסד חינוכי לילדות, בנות משפחות עניות, נתון לפיקוחם של החוגים המתבוללים. במיוחד טיפלו בו נשי המתבוללים אשר הכניסו בו מרוחן, רוח ההתבוללות הפולנית, ואף השם שניתן למוסד זה היה פולני ״אוכרונקה״ (בית מחסה), דבר המעיד על טיבו של מוסד חינוכי זה.

זוהי אחת התופעות השליליות של חוגי החרדים בפולין אשר הקדישו כל כוחם ומרצם לחינוך הבנים, ולחינוך הבנות ברוח היהדות לא שמו לב כלל. מרבית בנות החרדים ביקרו עד סמוך לפרוץ מלחמת העולם הראשונה בבתי־ספר עירוניים או בגימנסיות ממלכתיות, ואם לחינוך היהודי של בנותיהם לא דאגו — לבנות עניים לא כל שכן.

בעשרות השנים האחרונות נוסד בעיר גם בית־ספר־למלאכה, שבו קיבלו חינוך מקצועי בני משפחות מעוטות־אמצעים שידם לא השיגה להעניק לבניהם חינוך תיכוני.

בית־ספר זה היה, כנראה, מרכזי ולא היה מכוון לילדי הורים יהודים מקאליש בלבד. בשנת תר"ץ — 1930 — היה מצבו הכספי של מוסד זה בכל רע, עד כדי כך שפורסם על אודותיו כרוז (ודאי על ידי מישהו מהקרובים לו) בעתון היהודי בלשון הגרמנית, "דער איזראעליט" שהופיע בפראנקפורט, גליון מס' 26 של שנת 1930. בכרוז בא תיאור ביה"ס הזה: לומדים בו 80 תלמידים, תקציבו השנתי מגיע למאתיים אלף זלוטים. סכום זה הושג עד כה על ידי יהודי פולין בלבד. הרעת המצב הכלכלי של יהודי פולין מונעת מהנהלת ביה"ס להמשיך בפעולתו, ואם לא תתקבל עזרה כספית מחוץ לארץ — נשקפת סכנה לקיומו.

המכתב מלווה תצלומים של עבודת חניכי ביה"ס.

פעל בעיר סניף "טא"ז" (חברה לשמירת הבריאות) אשר עשה הכול למען בריאותם של ילדים חולים, בני עניים, שבקיץ נשלחו לקייטנות מיוחדות.

כן פעלה אגודת "בית־לחם" לתמיכה במשפחות דחוקות במיצרכי־אוכל לכבוד שבת וחגים.

מושב הזקנים

עם מוסדות־החסד החשובים שבעיר נמנה "מושב הזקנים", ששכן בבית שנבנה במיוחד בשבילו. מוסד זה, וכן המוסד לחינוך הילדות, שהזכרנו לעיל, נבנו ונתקיימו מקרנות־עזבונות של יהודים מקרב המתבוללים, אשר על כן היה קשור שמם של המנדבים במוסדות אלה.

במושב הזקנים התאכסנו כמה זקנים בני מאה שנה ומעלה ועליהם היתה גאוות המוסד. היה קיים במוסד זה גם "בית כנסת" מסודר יפה להנאתם של הזקנים והזקנות.

★

קהילת קאליש היתה מן הראשונות בפולין שהכניסה עוד לפני עשרות שנים חידוש רב בשעתו, והוא: אפיית מצות לפסח במכונות, המצאתו של נחתום באוסטריא בשנת 1856. שיטה זו הוכנסה לראשונה בכמה קהילות ישראל בגרמניא, וכשעמדו להכניסה גם בפולין, קמה סערת־רוחות קשה ביהדות פולין, כי בין גדולי רבני פולין ניטש ויכוח נוקב בשאלה זו. אלה מחמירים להשתמש במכונות אלה מפני חשש חימוץ, ואלה — מקילים. לא כאן המקום להרחיב את הדיבור בשאלה זו. יצוין רק שאחד מרבני קאליש מן הדור הקודם התיר להשתמש במכונות אלה. הקהילה רכשה מערכת מכונות והקימה את התנורים וכל הדרוש לאפיית מצות. הקהילה החכירה את המכונות מדי שנה בשנה על ידי מיכרז פומבי וכל המרבה במחיר זכה בהן.

המיכרז התקיים שנה שנה, אור לט"ו בשבט, במעמדם של באי כוח הקהילה ועסקנים ובראשם הרב.

כל ההכנסה של המפעל הזה היתה קודש ל"קמחא דפיסחא", לתמיכת עניי העיר לימי הפסח הממשמשים ובאים. יש רק להעיר ש"המהדרין" היו נזהרים מלאכול מצות אלה בפסח.

4. בית החולים היהודי

כל עיר שאין בה עשרה דברים הללו, אין תלמיד חכם רשאי לדור בתוכה, בית דין מכין ועונשין וקופה של צדקה... ובית הכנסת ובית המרחץ, ובית הכיסא, רופא ואומן ולבלר (וטבח) ומלמד־תינוקות. (סנהדרין י"ז ע"ב)

כבר לפני מאות שנים הוכיחה קהילת קאליש דאגה לנפגעים במחלות, ביחוד בשעת מגיפות שפרצו בעיר מזמן לזמן בגלל התנאים הסניטריים הירודים. למגיפות הללו היתה אף הגדרה מיוחדת — "העיפוש", רחמנא לצלן. כשנדון ברופאים היהודים בקאליש בפרק מיוחד, נראה שכאן היה רופא יהודי מפורסם עוד לפני מאתים שנה ומעלה, ואין ספק שהשפעתו על טיב הרפואה בעיר היתה ניכרת.

בעבר היה ידוע "ההקדש" שבו אוכסנו חולים עניים בהתאם לתנאי הזמן. בשנת תקצ"ה — 1835 — נוסד "בית חולים" יהודי, בתרומותיהם של התושבים היהודים, עם כל הסידורים המקובלים בעולם לגבי מוסד כזה, והוא היה קיים ליד הקהילה שהיתה אחראית להחזקתו ולפיקוח עליו. התקציב למוסד זה בא בחלקו ממועצת העיריה, מתשלומים מיוחדים שנגבו מאת יהודי העיר להחזקת הקהילה ומוסדותיה, "האֶטט".

מנהלו ועובדיו של בית חולים זה היו יהודים. בין רופאיו היו גם לא־יהודים, בעיקר רופאים למחלות מיוחדות.

לאמיתו של דבר השתמשו בבית חולים רק יהודים עניים ומעוטי־יכולת, כי בזמנים שעברו לא היה מקובל בין יהודי פולין להיכנס בעת מחלה לבית־חולים לשם ריפוי. כל חולה התרפא בביתו על ידי רופא פרטי, או על ידי החובש, כל זמן שהמחלה לא היתה חמורה ביותר. מובן שאיבחון המחלה לא עמדה בזמנים שעברו על רמה גבוהה, וקרה שאם מישהו לקה במחלה מידבקת, הוחזק אף הוא בביתו כשבני משפחתו מטפלים בו. עבר זמן רב עד שהדור הישן השתחרר מהשקפה נושנה זו והפסיק לראות עלבון בהכנסת חולה לבית החולים לשם ריפוי.

בהתחלת שנת תרצ"א — 1931 — קרו כמה מקרי מות של יולדות בבית חולים זה, דבר שגרם לזעזוע קשה בעיר. אז קמו בין יהודי העיר שדרשו מיזוג בית־חולים זה עם בית־החולים העירוני הפולני. דרישה זו נתקלה בסערת מחאות מצד רוב יהודי קאליש, ומזימת דורשי המיזוג לא הצליחה. נעשו מאמצים כספיים מצד יהודי העיר, כדי להכניס שיפורים במוסד זה והוא המשיך בקיומו כמוסד יהודי עצמאי.

ד. המצב החמרי וחובותיה של הקהילה בעבר

מלחמת קיום קשה לחמה קהילת קאליש מעודה, שהרי אחרי כל גל פרעות, דליקות, מחלות ושאר "מרעין בישין" שעברו עליה מפקידה לפקידה, זקוקה היתה קודם כל לסכומים כבירים לשיקומה בכלל ולעזרה לפרט.

סכומים אלה היו ברובם מתקבלים מתמיכת הקהילות־האחיות, הקרובות והמרוחקות שמצבן לא נתערער, ועוד יותר מהלוואות ממקורות לא יהודיים.

מכיון שהופעה זו של חורבן ובנייה מחודשת, חזרה ונשנתה בזמנים סמוכים מדי, והיה הכרח מדי פעם בפעם להשיג את הכסף הדרוש בהלוואות ואף ברבית קצוצה, נתרבו במשך הזמן חובות הקהילה ועלו למעלה ראש, לממדים שכבר לא היתה כל יכולת בידה לפרעם, והנושים — אצילים פולנים, כמרים וראשי מנזרים רדפוה על צואר בכל הדרכים והאמצעים ועל ידי ערכאותיהם. נושים אלה דרשו את הענשת ראשי הקהילות בכל חומר הדין ורב היה סבל הקהילה בשל כך.

נעביר כאן לפני הקורא כמה ידיעות מתחום זה.

1) בשנת 1699 — תנ"ט — אנו מוצאים ידיעה בספר תעודות העיר ברסלה, על אמנה שנחתמה בין ראשי קהילת קאליש ובין יורשי שפייל בברסלה, בקשר לחוב שמגיע לאלה האחרונים בסך 1700 רייכסטלר. סך זה מתחייבים יהודי קאליש לסלק בצירוף הרבית בסך 294 רייכסטלר תוך תקופה של תשע שנים.

(ד"ר ע. לנדסברג, ברסלה "חובות יהדות פולין" בשנתון של החברה היהודית לספרות, פרנקפורט 5669—1908 עמ' 269).

2) בה' סיון שנת תס"ט — 1709 — באו שני שליחים, באי־כוח קהילת קאליש לפוזנא, לבקש עזרה מאת הקהילה וזו נענתה להם ושלחה על ידם אלף שילינגים (זהובים טפלים). סכום זה הושג על ידי הטלת מס מיוחד על כל חברי הקהילה. (שם. שם)

3) שטר התחייבות מיום 13.5.1713 — תע"ג — חתום על ידי מורשים מראשי קציני יהודי קאליש יעקב יואכים ולייבל לצרוס, שקיבלו סחורות שונות בשווי של אלפיים רייכסטלר מאזרח עיר ברסלה, ושמו כריסטוף טרויטש. עיסקה זו באה לשם הצלת יהודי קאליש ממצוקתם על ידי מכירת הסחורות שקיבלו והתחייבו לסלק חוב זה תוך 4 שנים. על יפוי הכוח שניתן לשנים אלה חתומים, מלבד יתר ראשי הקהל, גם חמישה מהנשיאים של קהילה זו. (שם. שם.)

4) לפי התחייבות שאושרה על ידי בית־הדין בקאליש ביום 20.6.1713 — תע"ג — היתה הקהילה המקומית חייבת לאזרח עיר ברסלה בשם כריסטיאן ברטולומיאוס סך של 4300 רייכסטלר. מסך זה נשארה הקהילה חייבת יתרה בסך 1720 רייכסטלר. כפי הנראה היו יהודי קאליש, הגרים בברסלה, חייבים ואחראים גם הם לפרעון חוב זה. היו מהם שרצו להשתחרר מזכות חברותם בקהילת קאליש ומעול החוב. אולם מטעם קהילת קאליש הוסבר להם, כי לא בהם תלויה השתחררותם מאחריות ומחברות הקהילה. (שם. שם.)

5) בשנת 1719 — תע"ט — איים שר האוצר על יהודי פוזנא וקאליש בנעילת כל בתי־הכנסיות אם לא יפרעו את המס המגיע מהם למועד הקבוע, והיה הכרח שועד ד' ארצות יתמוך בהם בסך 400 זהובים.

(פנקס ועד ד' ארצות, ערוך בידי ישראל היילפרין. ירושלים. תש"ה, עמ' 503).

6) בשנת 1727 — תפ"ז — קיבלה יהדות פולין־גדול מאת הכמורה בפוזנא הלואה בסך 28000 זהובים. על השטר חתמו באי־כוח שלוש הקהילות הראשיות: פוזנא, ליסא וקרוטושין. סכום זה ניתן במתנה ליהודי קאליש, כדי להקל עליה את מצוקתה.

היה גם מקרה שקהילת קאליש שלחה עזרה לקהילת פוזנא בסך 100 טלר. הדבר היה בשנת תקס״ג — 1803 — לאחר שיהודי פוזנא סבלו קשה מדליקה שעשתה שמות בשכונה היהודית.

ה. תקנות ישנות (דפים מתוך פנקס הקהילה)

בהיותנו בצוותא חדא, אנחנו אלופי פו״מ[1] דפה קהלתנו ופקחנו עינינו, בהיות שאינו פה בקהלתנו בית עבור הקהל דפה, אשר בהתאספם יחד לישב ולהמתיק סוד בעניני הקהלה, על כן הסכמנו ועלה במוסכם מאתנו, שהבית הקטן אשר ידור בו הרב הגאון אב״ד נ״י, השייך לאלופי קציני הקהלה, יהי׳ חדר אחד בשטח התחתון הנקרא שטיבל, ובתוכו שני חלונות נגד הבהמד״ר[2] דקהילתנו. זה החדר יהי׳ שייך תמיד לישיבת הקהל בעת אשר יצטרכו להתוועד בעניני הקהילה, ושאר החדרים אשר בבית הנ״ל יהי׳ שייכים לבית דירה עבור הרב הגאון אב״ד נ״י דפה קהילתנו יע״א[3], וכה יהיו וכה יקום בכל ישיבה לנו ולבנינו עד עולם. נעשה פה קאליש יום א׳ זיין מנחם אב, שנת תקפ״א לפ״ק.

עוד זאת באנו אנחנו לחדש דבר, בדבר התקנה אשר היתה מקדמת דנא שהאלופי הפו״מ דפה קהלתנו, אינם יכולים ליתן עירנות[4] לשום אחד מבני קהלתנו או ממקום אחר, בלתי שיתוועדו מקודם אלופי קציני הקהל או רובם מהם, ולכל הפחות יחתמו עירנות פרנסים על כל העירנות, וגם באם שירצה אחד מבני עירנו או מחוצה ליקח עירנות עבור בעל מלאכת חייטים, אזי מקודם צריך להשיג לעצמו רשיון מן הפרנסים דחברה חייטים. ולראי׳ על כל הנ״ל באנו עה״ח[5] יום א׳ זיין מנחם אב תקפ״א לפ״ק.

גם זאת היתה מקדמת דנא ועתה באנו כמזכיר ולהזהיר העם, שמשועבדי קהלתנו אינם יכולים לכתוב שום תנאים או ראשי פרקים בלתי הראות להם כתב עירנות מאלופי פו״מ בקהלה, הן בעירנו והן חוץ לעיר, וחוץ מזה אינו רשאי שום אדם אשר אינו ממשועבדי הקהלה לכתוב שום תנאים או ראשי פרקים, הן פה בעירנו יע״א, והן חוץ לעיר, בביטול הכתב אשר יכתבו וחוץ אשר ייקנס זה האיש בקנסות, בעבור שכתבים כאלה המה שייכים למשועבדי הקהלה, כי זה למעמד ומצב הקהלה, ע״כ בני קהלתנו אינם יכולים ליתן לכתוב אותם לשאר בני אדם. ולראי׳ באנו עה״ח בח״י[6] ממש. נעשה פה קאליש יום א׳ זיין מנחם אב תקפ״א לפ״ק.

נאום הק׳ שלמה במי״ז קרא
נאום יצחק אייזיק בראקמאן
נאום צבי הירש ברמ״ק
נאום יוסף בר״ג

בהיותנו בצוותא חדא אנחנו אלופי יחידי סגולה הדאזארצעס ושקלנו בפלס שכלינו גין[7] להסכסוכים שנתהוו בין כבוד הרב הגאון אב"ד דקהילתנו ובין נאמני העיר גין כתיבת שטרי קנינים ושארי דברים, והנה אחרי שחקרנו על אמיתות הדברים איך הי' מקדמת דנא וגם כן שאלנו את פי הזקנים באלו ענינים, יצא מאתנו ליסוד מוסד לחוק עולם מבלי ישונה שום דבר ארצה, כפי התקנות אשר יבואר ונוסדו למטה.

א) ראשונה, כל שטרי התחייבות ושטרי קנינים, דהיינו: כתובה דאורייתא ותוספות כתובה שטר חצי זכר או שלם, שטר חליצה ותנאים אחרונים, אשר יתהוו בין הצדדים ביום החופה הכל כאשר לכל, שייך לבדו רק לנאמני העיר, הן הכתיבה והן השכר מהנ"ל.

ב) ומה שנוגע עם כתיבת שטרי קנינים ושטרי הלוואה או שארי שטרות שלא בזמן החתונה, הברירה יהי' ביד הבעלי־בתים ליתן הכתבים הנ"ל לכתוב אצל הרב אב"ד נ"י או אצל נאמני העיר, כפי רצון כל אחד ואחד, ומה שיכתוב כבוד הרב הגאון אב"ד נ"י, הן שטרי מכירות או שארי כתבים הצריכים קבלות קנין מחויב הרב הגאון לקרוא להבד"צ[8] ולחזן שיקבלו הקנינים מן הצדדים, בכדי שלא יופחת הכנסתם, כפי תקנות הקהילה שני זהובים וחצי המגיעים להם מן קבלת קנינים, אך בפירוש הותנה שבענינים עזבונות או שארי דברי ריבות אשר יתרחשו בין אנשי קהילתנו לא יוכלו נאמני העיר להכניס א"ע[9] בענינים הנ"ל או לפשר הצדדים הנ"ל, כי עניני עזבונות ודברי ריבות שייכים להרב הגאון אב"ד נ"י עם הבד"צ לבד, ורק יהי' לב"ד שמש(?) כח לפשר בעלי דין בבית הכנסת קודם שבועה.

ג) אם אחד מבני קהלתנו יתרה את צד שכנגדו שיעמוד עמו לדין, אזי מקודם מחוייב הבד"צ לילך אצל הרב הגאון אב"ד נ"י, וברשותו של הרב הנ"ל יוכל להתרות את הצדדים, אכן לא ישנה שום דבר בהתראתו, כפי הנוסח אשר יאמר לו הרב הגאון אב"ד נ"י.

ד) גין כתיבת פסק דין אצל הבד"צ יהי' בזה האופן, הרב הגאון אב"ד נ"י או אחד מן הדיינים, מחוייב לכתוב הפסק ב"ד בעד צד אחד בלתי שום שכר כתיבה ממנו, רק בעבור מעות פס"ד, והעתקה מפס"ד הנ"ל יכתוב הבד"צ בעד צד השני ושכרו יהיו כפי התקנות הקהלה, ששה גדולים פ'[10] בעד שכר הכתיבה, אך אם יצוה הרב הגאון אב"ד נ"י שהבד"צ יכתוב גם הפסק הראשון, אזי יש רשות להבד"צ לתבוע גם בעד כתיבת פסק ראשון מן הצדדים ששה גדולים פ' הנ"ל, ומחוייב הבד"צ לציית בכל הנ"ל להרב הגאון אב"ד בלתי שום סירוב, ותמיד הן אם יכתוב הרב אב"ד הפסק עבור הצד אחד, או לא יכתוב הרב הגאון אב"ד, יתבוע מאת הצדדים הששה הגדולים פוליש הנ"ל עבור הבד"צ, קודם אשר יאמר הפס"ד לבעלי הדינים

אשר להם הרוב, ובשעה שמעיינים הבד״ד בד״ת, מחוייב הבד״צ לילך לחדר הסמוך עד שיגמרו הפסק דין.

ה) גם הכרזות אשר יתן שום אדם להכריז, הן איזה מכירות נחלאות או איזה שיעבוד ושטרי הלוואות, מחוייב הבד״צ קודם הכרזה הראשונה ואחרונה להודיע מזה להרב הגאון אב״ד נ״י, ואין רשות להבד״צ ליתן הודעה איך שהכריז שלש פעמים הענין בבה״כנסת[11] עד שיופיע מזה להרב הגאון אב״ד נ״י, למען אשר יוחתם ג״כ הודעתו של הרב אב״ד נ״י על הכרזות.

ו) מן קבלות קנין על פסק ב״ד או על פשר, אינו מגיע שום תשלומין הן לנאמני העיר, או להרב הגאון אב״ד נ״י.

ז) תנאים או ראשי פרקים אינם יכולים לכתוב נאמני העיר או אפילו הרב הגאון אב״ד נ״י בעצמו, בלתי ידיעה ורשות מן הדאזארצעס, ורק לנאמני העיר הורשה לכתוב בלאנקעס דהיינו רשימות מן הצדדים על ההתחייבות בלי שום נוסח שטר או כתב, לקשר בקשר חרמות או קנסות, כפי נוסח התנאים דהיינו הבלאנקס יהיו רק בחתימת שני הצדדים, מבלי שיהי׳ נכתוב על הנייר הנ״ל שום דבר יותר.

ה) באם שיתרחשו אצל הרב הגאון אב״ד נ״י לשלוח איזה כתבים לקהלות אחרות, דהיינו, שטרי חליצות או כדומיהם, כתבים כאלו שייכים לבד להרב הגאון אב״ד נ״י לבדו, ואין להם שום חלק בזה לנאמני העיר.

ט) הנאמני העיר מחוייבים לציית לכבוד הרב הגאון אב״ד נ״י בכל הענינים הנ״ל בלתי שום סירוב, לקיים כל התקנות הנ״ל אשר נוסדו מבלי יפול שום דבר ארצה, ומהיום והלאה להשתיק פיהם לבלי ידברו סרה על כבוד הרב הגאון אב״ד נ״י או לבזות אותו אצל אנשי קהלתנו נ״י, אכן באם המצא ימצא שלא עמדו בדיבורם, ולא יקיימו ככל הנ״ל, אז בפעם ראשון ייקנסו בהעברה על ארבעה שבועות ויקנסו על חצי שכירותם, ובפעם השני יקנסו בהעברה על שמונה שבועות עם שכירותם, ובפעם השלישי יקנסו באיבוד שירותם.

כל הנ״ל נעשה מאתנו אלופי קציני יח״ס[12] בצירוף האלופי דאזארצעס לחוק ולצמיתות עד עולם. ולראי׳ באנו עה״ח. קאליש יום ד׳ י״א שבט שנת תקפ״גימל.

נאום הקטן שלמה במי״ז קרא
נאום צבי בר״י ב״ש
ניום הק׳ אברהם בר״ד ברך
נאום הק׳ יהודה לייב במ״ה פייבל
נאום הק׳ זאב וואלף בהמנוח
הגאב״ד זצ״ל

נאום ישראל בר"ש ארקוש
נאום מיכאל חיים בהרב המנוח מהר"ל
נאום שלמה מרדכי מראגשני
נאום זאב מיכאל בר"מ
נאום זלמן שנעער

ולתוקף ולאשר כל התקנות והתנאים המבוארים למעלה אשר יסדו יחידי אנשי סגולה באסיפה מלא בצירוף הדאזארצעס[13], באנו בעצמנו עה"ח לאשר ולקיים כל הנ"ל מבלי יפול שום דבר ארצה ככל האמור למעלה.

קאליש יום ד' י"א שבט תקפ"ג לפ"ק

נאום שבתי מלובלין נאום גד במ"ה יהודה ליב ש"ץ ונאמן דק"ק הנ"ל

הערה: בין הכתבים שהגיעו לידי כפי שהודעתי בהקדמה, מצאתי דפים בשם "תקנות ישנות" של ראשי קהילת קאליש מלפני כמאה וארבעים שנה. דפים אלה הם אולי השרידים היחידים מתוך ספר התקנות של קהילה זו. ניכר שנעתקו ביד נאמנה. תוכנם — "ריגלמנט", סידור העבודה, והיחסים בין ראשי הקהילה הרב, הבית דין צדק ויתר עובדי הקהילה, למען הסדר והשלום. והרי הם כאן לפני הקורא ככתבם וכלשונם בלי כל שינוי ותוספת.

כדי להקל על הקורא הוספתי בסוף, ביאור ראשי תיבות ומלים לא שגורות שבתקנות אלה.

לפי התאריך נראה שתקנות אלה תוקנו בימי כהונתו של הרב ר' משה אפרים אשכנזי, ונראה שהיו דין ודברים בינו ובין שאר עובדי הקהילה שהיו מכונים אז "משועבדים", בתקנות אלה נתכוונו ראשי הקהילה להגן על כבוד רבם.

ביאור ראשי־תבות ומלים לא שגורות

1 פו"מ = פרנסים ומנהיגים.
2 הבה"מדר = הבית המדרש.
3 יע"א = יכוננה עליון, אמן.
4 עירנות = הזכות להיות נימנה עם תושבי העיר, שוה־זכיות.
5 עה"ח = על החתום.
6 בח"י = בחתימת ידינו.
7 גין = בנידון.
8 בד"צ = בית דין צדק, חבר הדיינין.
9 א"ע = את עצמם.
10 פ' = פוליש.
11 בבהכנס"ת = בבית הכנסת.
12 יח"ס = יחידי סגולה מנכבדי העיר, שאינם נמנים עם ועד הקהילה.
13 דאזארצעס = ראשי ומפקחי הקהילה.

ו. קהילת קאליש והגליל

כך קראה וחתמה עצמה קהילת קאליש, על שום שמספר קהילות קטנות בסביבתה היו מסונפות לה מראשית הווסדן. היא סיפקה להן את השירותים הדתיים, ובידה היה הפיקוח על עניניהן הציבוריים, שהרי קהילות קטנות אלה לא יכלו משום בחינה, לא תקציבית ולא אירגונית, לעמוס על עצמן עול של החזקת המוסדות והסגל הדרוש לקהילה. לכן הוכרחו, וודאי מתוך שיתוף בתקציב ההוצאות, לקבל את השירותים הדתיים מידי קהילת קאליש.

בין קהילות אלה יש למנות את: בלאשקי[1], קוזמינק[2], ריכוואל[3], סטאווישין ואוסטרובה.

בכתבי הרבנות שקהילת קאליש נתנה לרבניה בשעת שנתקבלו לכהן בה, שהעתקיהם נמצאים בידינו, החל מהרב ר׳ אבלי חריף בשנת תקכ״ז מלפני כמאתים שנה בערך, וכן בכתב רבנות שניתן להרב ר׳ משה אפרים אשכנזי בשנת תקפ״א, מפורטות הקהילות הנ״ל כעומדות תחת מרות רבנות קאליש.

במאוחר, בשנת תרי״ב, בכתב הרבנות שניתן להרב ר׳ צבי הירש חיות, נכלל בגליל קהילת קאליש רק קוזמינק בלבד. בכתבי הרבנות המאוחרים יותר, של הרב ר׳ שמשון ארנשטיין משנת תרמ״ו ושל הרב ר׳ יחזקאל ליבשיץ משנת תרס״ו, לא נזכרו הקהילות הנ״ל בכלל.

הדבר מתבאר בכך: לאחר שהקהילות הללו גדלו במספר נפשותיהן ונתבססו, נשתחררו לגמרי מעולה של קהילת קאליש ונעשו עצמאיות על ידי ייסוד המוסדות הדרושים להן. רק קהילת אוסטרובה הסמוכה לקאליש, אם כי לאחר חלוקת פולין האחרונה נשארה בידי גרמניא, היתה עוד זקוקה במידת מה לרבנות קאליש, שכן מיסדיה של קהילה זו, שהיו בעיקר בני קאליש, הניחו ביסוד תקנותיה את היותה כפופה לקהילת קאליש. ואכן עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה בשנת תרע״ד — 1914, היה בא לקהילה זו מדי שבוע בשבוע דיין מטעם הרבנות מקאליש לסדר עניני הדת המקומיים,

[1] בלאשקי — נמצאת במרחק של 20 קילומטר מקאליש.
בשנת 1764 נמצאו בה, ביחד עם היהודים שבכפרים הסמוכים, 310 נפשות.
בשנת 1859 נמצאו בה, ביחד עם היהודים שבכפרים הסמוכים, 1667 נפשות
בשנת 1897 נמצאו בה, ביחד עם היהודים שבכפרים הסמוכים, 2320 נפשות

[2] קוזמינק — 21 קילומטר מקאליש.
בשנת 1856 נמצאו בה, ביחד עם היהודים שבכפרים הסמוכים, 211 נפשות.
בשנת 1897 נמצאו בה, ביחד עם היהודים שבכפרים הסמוכים, 433 נפשות.

[3] ריכוואל 21 קילומטר מקאליש.
בשנת 1856 נמצאו בה, ביחד עם היהודים שבכפרים הסמוכים, 124 נפשות.
בשנת 1897 נמצאו בה, ביחד עם היהודים שבכפרים הסמוכים, 151 נפשות.

ביחוד בזמנים שהרב המקומי היה נעדר מן העיר. כפי שזכור לנו היה הדיין האחרון שמילא תפקיד זה רבי משה מורגנשטרן, חתנו של הדיין ר׳ אלעזר טרויבע ז״ל.

ז. מיבנה הקהילה בתקופה האחרונה

כבר הזכרנו את היסוד שעליו הושתתה הנהלת הקהילה — הבחירות. יסוד זה היה קיים בכל התקופות פרט למקרים וזמנים יוצאים מן הכלל, כשהנהלת הקהילה הורכבה מלמעלה על ידי הרשות. מובן שבמקרה זה השתלטו על הקהילה אנשים קרובים למלכות ולרווחה, או שפרנסים תקיפים לקחו לעצמם את השלטון בכוח הזרוע, בניגוד לדעתו ולרצונו של הציבור הרחב.

לא ידועה לנו צורת הבחירות בתקופות שעברו, באיזו מידה היו דומות מבחינה טכנית ואירגונית לבחירות של ימינו; אם נתקיימו תוך מאבק של יסודות מנוגדים ששאפו להגיע לידי השלטון ובמה התבטא מאבק זה.

ידוע לנו, כי במאת השנים האחרונות בערך, היה שלטון הקהילה בקאליש — כבקהילות גדולות אחרות בפולין — רובו בידי משכילים (אינטליגנציה) עשירים, יודעי לועזית ומקורבים לרשות ברב או במעט. הם נבחרו בבחירות שנערכו מזמן לזמן על ידי מספר לא רב של בוחרים, בעלי זכות בחירה, מכוח תשלום שהיו משלמים כמס־קהילה בשיעור מסוים.

היה זה כמובן מאליו, שהללו הם ״פני העיר״ ולהם יאה השלטון בקהילה, אם כי יש ונתנו מקום בו גם לאיזה יהודי דתי, אשר ״המשכילים״ נאותו להכניסו לחברתם בגלל עשירותו ויכלתו להידבר אתם.

בתקופה שההתבוללות הרימה ראש בפולין, וראשי הקהילה ברוב הקהילות הגדולות היו מתבוללים, או נוטים להתבוללות, ניכרה שאיפת ראשי הקהילה להחתים בצביון ההתבוללות את הקהילה ומוסדותיה, ואף להכניס מרוחה לחינוך הדור הצעיר במידה שחינוך זה היה נתון בידם.

בקאליש היו ראשי הקהילה עד פרוץ מלחמת־העולם הראשונה רובם ממשפחות המתבוללים העשירים: מייזנר, מאמראט, גרוס, זאקס, ועוד. בששים־שבעים השנים האחרונות ידוע לנו אחד מראשי הקהילה, יהודי דתי, ר׳ בעריש שימקעויטש. במאוחר יותר נכנסו במקומו ר׳ יצחק אדער ור׳ זעליג פרידע ואחרים. דרושה היתה התאמצות מרובה בעת הבחירות להכניס יהודי דתי־עממי לתוך הנהלת הקהילה.

עם הדמוקרטיזציא של סדרי החיים בפולין בעת תקומתה, אחרי מלחמת העולם הראשונה, כשנתחדשו החיים הציבוריים על ידי הקמת מוסדות תחיקה, סיים נבחר ומועצות עירוניות, קיבלו גם הקהילות היהודיות תחיקה חדשה של בחירות כלליות להנהלותיהן. וכך ניתנה האפשרות לציבור היהודי בכללו לבחור לעצמו מנהיגות קהילה לפי רצונו, הבנתו וצרכיו.

מעתה נתקיימו הבחירות תוך מאבק קשה של המפלגות והחוגים השונים שברחוב היהודי. המפלגות המדיניות היהודיות, בעיקר של מפלגות הפועלים, שבזמן שלטון רוסי בפולין, התקיימו בסתר, מאימת הרשות שאסרה את קיומן, עכשיו, משקיבלו חופש פעולה נחלצו במלוא המרץ לבסס את כוחן ולהשליט את השפעתן בציבור היהודי על ידי הכנסת באי־כוחם במספר גדול ביותר להנהלת הקהילה. ואם כי זו האחרונה — תקפה וכוחה היו מוגבלים, אף־על־פי־כן היוותה את השלטון האוטונומי היהודי בחיי התרבות והציבור של האוכלוסיה היהודית.

בקאליש, כבכל קהילה בפולין, היו מאורגנים הזרמים הפועלים בתוך הציבור היהודי, החל בימין הקיצוני — אגודת ישראל ועד לשמאל הקיצוני — ה״בונד״. כל זרם וכל פלג יסד לעצמו מוסדות כלכליים ותרבותיים, כדי לחזק על ידי כך את שורותיו ולארגן את אנשיו סביבו אירגון ראוי לשמו. מובן מאליו ששאיפת כל זרם היתה לעמוד במיבחן בעת הבחירות, לנצח ולצאת מהן בכוחות מחודשים.

וזאת לדעת: הבחירות לקהילה היו מעין מבוא ושדה־נסיון לבחירות למועצות העירוניות ולסיים הממלכתי, שבהן הוטל על הציבור היהודי להילחם על קיומו ממש. המפלגה אשר רכשה מספר באי־כוח גדול יותר לקהילה, היתה צפויה להתקדמות גם בשדה פעולתה לבחירות האחרות.

בשנים האחרונות קם דור עסקנים צעירים שנתמחו בעבודה הציבורית. מהם נתבלטו בקאליש מבין החרדים יוסף משה העבער, פלינקער, חננאל רוזנבלום ועוד. ומבין הפועלים: שמואל ארקוש, מאיר וולף שעפס, יחיאל טענצער, שמואל קאפלאן, מיכאל אייזנברג ועוד.

ח. רשימת בתי־הכנסיות, מוסדות הדת והתרבות של הציבור היהודי בקאליש בשנת תרצ״ט — 1939 — סמוך לפרוץ מלחמת־העולם השניה וערב שואת יהדות פולין, לפי הרחובות.

רחוב פ. א. וו. — בית הכנסת הגדול, תלמוד תורה, בית המדרש חברת „משכימי קום״. חדרים של אגודת ישראל. בית חסידי גור, הרבי מזיכלין, אגודת אנשי ווליא, לינת הצדק, פועלי ציון ימניים, הספריה של וועלטסמאן, בית מסחר הספרים של קאפאלן.

רחוב פיסקאז׳ווסקה — חברה קדישא, בית המדרש החדש, בית החולים היהודי, גן־הילדים של היימנובה.

רחוב קאנוניקים — בית הקהילה, המקווה, קופת גמילות חסדים, בית־לחם.

רחוב באבינא — ההסתדרות הציונית והספריה שלה, בית חסידי אלכסנדר.

רחוב גאדווארנא — חברא קדישא, חברת משניות, בית המטבחים, בית הרב.

רחוב טשאסנא — בית החסידים של האברכים (חסידי גור), השומר הצעיר, בית החסידים של הרבי מווליא, קלוב "מארגנשטערן", (הבונד), ספריה על שם בורוכוב, אגודת הסוחרים הזעירים.

רחוב שאפענא — הסתדרות "פועלי אמוני ישראל", בית חסידי סקרנביץ, בית חסידי סוכטשוב, בחצר קערטשקער שני שטיבלעך, אגודת נוסעי היארידים.

רחוב ווארשאווסקא — בנק הסוחרים, אגודת הסוחרים הסיטונאים.

רחוב פיעקראסקא — לשכת בית הדין הרבני, מקום פעולתו הרבנית של הרב מנדלי אלטר, בית תפילה של אפט.

רחוב פילסודסקיעגא — הבנק הקואופרטיבי, הבנק לאשראי של חסידי אלכסנדר, בנק הסוחרים של חסידי גור, הסתדרות מזרחי ובית הכנסת שלה, בית התפילה של באראקס, בית החסידים של יוסף משה העבער.

רחוב פולאווסקה־וויעסקה — אגודת בעלי־מלאכה, החלוץ המרכזי, אגודת התעמלות וספורט, גורדוניה, התאחדות צעירי־ציון "ויצו", בית חסידי גור.

רחוב קרוטקא — "הסינגוגה", בית הכנסת של הנאורים.

רחוב קושציושקא — "חבצלת" בית ספר לנערות של המזרחי, בית היתומים, ברית טרומפלדור, בית הספר תחכמוני של המזרחי, ה"חדר" של ר' זלמן יאנקלעוויטש.

רחוב קופערניקא — "הבונד" ומוסדותיו, אגוד הנוער "צוקונפט", "מאר־גענשטערן", אגודות מקצועיות, אגודת בעלי מלאכה סוציאליסטית.

רחוב פיאסקאווא — חברת אנשי וולין.

רחוב דובזיצקא — בית־תפילה, בית מטבחיים.

רחוב נויי־שוויאט — בית הקברות הישן.

רחוב ווידאק — בית הקברות החדש.

רחוב ליפובה — אגודת אורגי התחרים (בין־לאומית).

רחוב אלעיא־יוזעפינא — "מכבי", בית ספר עממי, התיאטרון היהודי, הקולנוע של ריין, קלוב השחמטאים, סקצית כדורגלנים בשם "הכח".

רחוב סטאווישינסקי — "מושב זקנים" ובית כנסת.

רחוב טורעצקא — בית התפילה של כץ.

רחוב לודזקה — בית היתומות.

★

בידינו דו"ח מקיף של הקהילה, מוסדותיה ופעולותיה משנות תרצ"א—תרצ"ו, 1936 — 1931, והוא הדו"ח האחרון של קהילת קאליש, שהרי מוסדות הקהילה שנבחרו לאחר התקופה הזאת, האחרונה לפני השואה, כבר לא הספיקו למסור כל דו"ח.

מדו"ח זה אנו למדים, שהמדובר בו הוא במוסדות הקהילה שנבחרו בחודש מאי 1931 והתחילו במילוי תפקידיהם באוקטובר אותה שנה.

למועצת הקהילה נבחרו על ידי חברי הקהילה הפרנסים: 1) יוסף משה העבער, 2) חננאל ראזענבלום, 3) מענדל בעריש טרויבע, 4) שלמה כהן, 5) דוד פערלע, 6) יעקב כהן, 7) פרופ' אשר באקלאר, 8. פרץ גולדשטיין, 9) לייזער אופנהיים, 10) הערש נאוואמיאסט, 11) נטע בלויצוירן, 12. ואקס־שטאק, 13) חיים משה וייץ, 14) פיניע וויינריב, 15) יצחק איצקוביטש, 16) אברהם הערש גאלדבערג, 17, יחיאל טענצער.

מועצת הקהילה בחרה את ההנהלה הזאת: 1) יוסף משה העבער, 2) חננאל ראזענבלום, 3) נח היללער, 4) אברהם הערש גאלדבערג, 5) משה וולף טרויבע, 6) רפאל גרינבוים, 7) גוסטאב מארקאווסקי, 8) שמעון וידאבסקי.

עסקנים אלה היו באי־כוח כל החוגים בעיר, החרדים, החסידים, הציונים והפועלים.

מועצת הקהילה בחרה לנשיא שלה את הפרנס מענדעל בעריש טרויבע, ולסגנו את הפרנס יעקב כהן. ההנהלה בחרה לנשיאה את יוסף משה העבער, שניהל את פעולת הקהילה, ולסגנו — את נח היללער.

להלן גם הדו"ח הכספי של הקהילה בתקופה הנזכרת, דו"ח מאלף מאוד, ואפשר להסיק ממנו כמה מסקנות על מצבם הכלכלי של יהודי קאליש בתקופה זו.

דו״ח כספי לשנים תרצ״א—תרצ״ו

	1931 מ־1.9—31.12	1932	1933	1934	1935	1936 עד 30.6	סך הכל
הכנסות:							
עטאט (מסי הערכה)	18.396.99	87704.70	53.515.16	46.631.40	44.560.71	25.832.48	276.649.44
מקומות בביהכנ״ס ונדרים		87.704.70			1.796.—	600.95	3.955.44
בית השחיטה	43.568.45	139.906.10	125.094.35	132.124.65	113.022.61	41.628.93	595.345.09
מכירת קרקעות בבית הקברות	1.387.—	7.365.90	5.764.—	7.043.—	9.223.—	1.205.—	31.987.—
רשיונות למצבות		1.055.—	4.128.—	2.833.—	586.—	95.—	8.697.—
החכרת מכונות לאפיית מצות		2.000.—	1.500.—	1.500.—	2.250.—	1.500.—	8.750.—
הכנסות בלתי נראות מראש		1.886.14	4.067.75	714.32	600.—	677.50	7.945.31
	63.352.44	241.476.33	[1]194.068.86	190.846.37	172.046.32	71.539.86	[2]933.330.18
הוצאות:							
פקידים ופנסיונרים	27.494.09	125.377.85	109.353.10	110.607.88	96.345.17	30.941.95	499.517.04
מנהלה	4.492.07	13.061.23	10.026.73	9.524.75	11.011.14	4.257.13	55.806.95
עזרה דחופה	9.310.85	29.909.28	25.974.61	22.741.35	22.530.98	16.788.73	127.245.72
הקצבות	21.548.14	60.687.63	45.972.72	44.360.68	41.622.81	15.582.50	229.774.48
	62.845.15	229.035.99	191.327.16	187.234.66	171.510.10	67.570.31	912.344.19

א) כפי שאנו רואים היה הסעיף העיקרי בדו״ח — העטאט או מסי ההערכה, מקור־ההכנסה הראשון בכל קהילה וקהילה, שהחל בשנת 1933, פחת והלך משנה לשנה, ומסתבר שזה היה הגורם הראשי למצבם החומרי הקשה של יהודי קאליש.

ב) כן אנו רואים את הסעיפים „עזרה דחופה" ו„הקצבות" בסך —.357 אלף זהובים, בערך 40% מן התקציב, ואף זוהי הוכחה להידלדלותם של יהודי קאליש עד כדי הכרח של תמיכה בהם בסכומים גדולים כאלה. על כל פנים הנהלת הקהילה הזאת השכילה למלא את תפקידיה ביעילות.

1) אינו משתווה בסך 60 גרושים. נראה, שהמספרים נשתבשו בעתון שבו נדפס הדו״ח.

2) אינו משתווה בסך 90 גרושים. נראה, שהמספרים נשתבשו בעתון שבו נדפס הדו״ח.

שער פנקס הקהילה בתקופה האחרונה.
ניתן שי לקהילה מאת ר׳ מנדל בעריש טרויבע.

פרק תשיעי

רבנים

(ראשי בית־דין, דיינים, גדולי תורה, מחברים וראשי ישיבות)

בזמנים שעברו, כשהדת השליטה מרות מאחדת ומייחדת על יהודי הגולה בכל קהילות ישראל, כשבציבור שלטו אירגונים שהמסורה נר לרגלם, והמשפחה היתה מוקפת אוירה דתית והוי יהודי, אז היו הרבנים מנהיגיו, מחנכיו ומדריכיו של העם המיחל למוצא פיהם. אז היה מוצדק הפתגם התלמודי "מאן מלאכי? רבנן". לפיכך לא יובהרו לנו חיי הדת והציבור בתפוצות, בטרם נדע ידיעה ברורה ומקיפה את תולדות רבני הקהילות וחיי האישים גדולי התורה שבהן, פעולותיהם, השפעתם, מאבקם וכו'.

כמסקנה מהשקפת יסוד זו תיכננו לכתחילה להקדיש בחיבורנו זה מקום נרחב לתולדות הרבנים של קהילת קאליש ואישיה. אולם מפאת ההיקף הכמותי המרובה של פרשה זו, היה הכרח בידינו לקבעה כחלק מיוחד של חיבורנו. מאותה סיבה יתכן שהופעתו של חלק מיוחד זה בדפוס לא תחול סמוך להופעתו של החלק הראשון, לפיכך ראה המחבר חובה לעצמו לכלול בחלק הראשון סקירה תמציתית של תולדות רבני קאליש.

★

בפתיחת פרק זה עלינו לעמוד על ענין מופלא אחד, והוא: בעוד אשר בכמה קהילות צעירות מקאליש (כגון: למברג,, קראקא ופוזנא) ידועים לנו מנהיגיהן הרוחניים, מורי הוראה ומרביצי תורה, לכל הפחות כבר מהתחלת המאה הרביעית לאלף הנוכחי לספירתנו, הרי בנוגע לקאליש יש לנו ידיעות על ראשוני רבניה רק מהתחלת המאה ה־ה' ואילך. קשה להעלות על הדעת שקהילה זו, העתיקה והמפורסמת, התקיימה קרוב למאתים וחמשים שנה, מאז נוסדה, בלי רבנים ומנהיגים רוחניים.

יש להעיר שקאליש היתה ידועה בעולם הישראלי מחוצה לפולין (מאתים שנה לפני שנת ת', שכן רבי ישראל איסרלין (חי בק"ס—ר"ל) מזכירה בספרו "תרומות הדשן" ספר פסקים וכתבים סימן ע"ג, בנידון יהודי שהיה אנוס לברוח מפייזרן וברח לפוזנא, מעיר הר"י איסרלין שיכול היה לקבוע דירתו בקאליש.

וכמדומה, שכאן לפנינו המקור הראשון בספרות הרבנית, שבו נזכרת קאליש.

שתי אסמכתות מתוך דברי "המגן אברהם", שחי בקאליש בראשית המאה הה' ומראשוני גדולי התורה שלה הידועים לנו, נותנים מקום לשער שבקאליש שימשו רבנים גדולים לפני "המגן אברהם" ולפסקי־הדין שלהם היה תוקף ומשקל רב להתירא.

וכך כתב המג"א ב"אורח חיים", הלכות שבת, סימן רמ"ד.

"פה בעירנו נוהגין היתר לשכור עובד־כוכבים בקבלנות ליקח זבל מן הרחוב (היהודי) בשבת, וצריך לומר דגדול אחד הורה להם כך".

סתם ולא פירש את שם הרב שלפניו, שהורה להם היתר זה, וודאי מפני ששמו נשכח ברבות הימים.

ובמקום אחר, בהלכות פסח, סימן תס"ז, כתב המג"א:

"פה ק"ק קאליש נוהגין היתר מהקדמונים ליקח אגסים יבשים קטנים מן הנכרים ולעשות מהן משקה לפסח". כפי שאנו רואים מדגיש המג"א כאן שהיתר מקומי זה ניתן ליהודי קאליש מהקדמונים, משמע — נוסף להוכחה הקודמת — שבקאליש פעלו רבנים לפני זמנו של המג"א, ומכיון ששמותיהם לא היו ידועים לו הזכירם באופן סתמי "הקדמונים".

כאן יש עוד להעיר על תעודה ממשלתית משנת 1551 — שי"א — המובאת בקובץ התעודות "דיפלומאטאריוש" מאת הנרי ברסון, מס' 51. בתעודה זו "מזכה המלך זיגמונד את יהודי פולין־גדול ומזוביא לבחור לעצמם רב ראשי "דוקטור", או שופט לבירור ושיפוט כל מיני תביעות לפי תורת משה, ואשר לא יהיה אחראי בפני כל רשות שהיא מלבד בפני המלך".

זכות זו ניתנה ליהודי פוזנא עשר שנים לפני כן, ורבם היה זכאי להיקרא רב ראשי של יהודי פולין־גדול. זכות זו נתרחבה אחר כך וניתנה לכל קהילה וקהילה לבחור ברבה היא. אין איפוא להעלות על הדעת שקהילת קאליש לא השתמשה בזכות זו, אשר ודאי תועלת מרובה היתה בה לקהילה ולציבור היהודי שבה, מתוך היותה עצמאית ולא תלויה בקהילות אחרות.

אין ספק שאישור רשמי זה היה למעשה אישור לעובדה קיימת מזמן, שהרי למעלה מכל ספק הוא שקהילת קאליש לא היתה שרויה בלי רב.

ושוב הוכחה להשערתנו זו: הרב ר' יעקב ב"ר בנימין הכהן אבד"ק פרנקפורט דמיין כותב בספרו "שם יעקב" שאלות ותשובות סימן ס"א (פרנקפורט דמיין, תק"ב): "ובחפשי ראיתי "בחידושי רבנן מקאליש", ומאחר שספר מודפס בשם זה לא ידוע לנו, מסתבר שהיה מצוי בידי לומדי תורה בכתב יד, תופעה רגילה בתקופה זו, אלא שאבד במשך הזמן. והרי זה מוכיח שרבני קאליש הקודמים בה היו מפורסמים בתורתם ובפסקיהם, וכתביהם היו עוברים מיד ליד בין רבני ישראל, והוכרו כמוסמכים מאוד.

את הסיבה למיעוט הידיעות על רבני קאליש הקדמונים יש לראות בכך שיהודי קאליש עזבו את עיר מגוריהם תכופות, עקב התלאות וההרפתקאות שעברו עליהם, וכן באבדן תעודות וספרי הקהילה בעת הדליקות המרובות

שפקדו את קאליש. כתוצאה מכל זה נשכח ברובו זכר פעולות הקהילה ואישיה בימים עברו.

ועוד אילו הערות לתולדות הרבנות בקאליש:

א) קהילת קאליש היתה נוהגת להמתין אחרי פטירת רב מספר שנים עד לבחירת רב חדש. מנהג זה היה קיים בכמה קהילות עתיקות, כגון פראג. בזה מתבאר חלל־הזמן הריק שבין רב לרב.

ב) קהילת קאליש לא מינתה מעולם אחד מבני עירה לרבה, אף כי מרובים היו בה למדנים מובהקים בכל מקצועות התורה. טעמו של מנהג זה, שהיה רווח בכמה קהילות עתיקות, וורמייזא, פוזנא ועוד, הוא הרצון להימנע ממכשולים, העלולים לבוא אם הרב הוא מאנשי המקום ומעורה ביחסי ידידות וקירבה משפחתית עם בני העיר, וכידוע "אין נביא בעירו". לפיכך היתה קהילת קאליש נוהגת תמיד, עד הזמן האחרון, להביא את רבניה ממקומות אחרים, ולפעמים אף ממרחקים.

ג) כן נהגה קהילת קאליש לא להתקשר לכתחילה עם רבניה לתקופה שלמעלה משלוש שנים, ואף מנהג זה היה קיים בכמה קהילות עתיקות כגון בריסק דליטא ופוזנא.

(הערה: אסמכתא לנוהג זה יש למצוא בדברי הרמ"א בשולחן ערוך, חושן משפט, סימן של"ג סוף סעיף ג').

מסתבר, שכעבור תקופת שלוש השנים, אם הצדדים היו מרוצים זה מזה, האריכו, או חידשו את ההסכם ביניהם לתקופה נוספת.

ואולי אף זו היא סיבה, שעל אודות כמה רבנים שהיו ידועים כרבני קאליש, מעטות הידיעות שבידינו, בגלל זמן־כהונתם הקצר.

מנהג זה של הגבלת זמן ההתקשרות בין קהילת קאליש ובין הרב נתבטל במשך הזמן, ורק בכתב רבנות אחד שהעתקו נמצא בידינו, שניתן בשנת תקכ"ז לר' אברהם אבלי הכהן (ר' אבלי חריף ז"ל), נאמר עוד: "קבלת כבוד הרב הנ"ל לקהילתנו יצ"ו, על משך עשר שנים" בכתבי רבנות מאוחרים שבידינו לא נזכר כלום על דבר הגבלה כלשהי בזמן התקשרות שבין הקהילה ובין הרב.

מתוך כתבי הרבנות אפשר לעמוד על זכויותיו וחובותיו של הרב כלפי הקהילה וכן על אלו של הקהילה כלפי הרב, על כמה נוהגים ציבוריים וחברותיים, על שיעור המשכורת שניתנה לרבנים וכו׳. כמה מהעתקי כתבי רבנות שהגיעו לידינו הבאנו בפרק זה של ספרנו הואיל וכמדומה לנו הם הטפסים היחידים המצויים, והוספנו להם ביאורים.

בקהילת קאליש שהיתה מקום־תורה מפואר מקדמת דנא, היו תמיד מצויים גדולי־תורה אדירים, ראשי ישיבות, מחברי ספרים תורניים חשובים. רבים מהם אף לא מילאו שום תפקיד רשמי של רב או דיין בקהילה, אבל השפעתם היתה רבה ומבורכת על הכלל והפרט. לפיכך נעלה זכרונם של כמה אישים גדולים, במידה שהם ידועים לנו, בספרנו זה.

אין המחבר מתיימר שהספיק לאסוף ידיעות על כל רבני קאליש ואישיה, על אף טירחתו המרובה בחיפוש כל המקורות האפשריים תוך תקופה רבת שנים. כאמור, לא נשמרו תעודות וזכרונות של הקהילה ולא כל שכן רשימות על פעולות אישיה והרבה נאסף מפי השמועה והמסורת, ובכמה מקרים קשה היה לברר ולקבוע את התקופה שבה חיתה ופעלה אישיות זו או אחרת בקאליש.

לגבי כמה אישים היה קיים ספק אם חיו בקאליש או בקאלוש שבגאליציא, ולא מעטה הערבוביה מבחינה זו. כמה רושמי רשימות נכשלו בכיוון זה, והמחבר לא אסף לספרו את המסופקים האלה עד שיתבררו בהחלט.

כאן המקום לציין שכבר מן המאה הד׳ ש—ת, שבה נגענו למעלה, שהיא בבחינת "נעלם" בשבילנו בנידון שמות גדולי התורה בקאליש — ידועים לנו שמות כמה אישים שחיו בה והם ממנהיגי ועד ד׳ ארצות, וכן ידועים לנו מגיה מומחה יודע־מסורה, שפעל במנטובה ועד סאלוניקי הגיע, הערים שבהן התקיימו דפוסים עבריים. נדבר על כך במפורט בפרק "מגיהים בני קאליש". ודאי, אלה לא צמחו על קרקע צחיחה ומציאותם מעידה על אוירה של תורה ותרבות תורנית בעיר זו.

לא העליתי בפרק זה את שמותיהם ופעולותיהם של אישים שלוחי יהדות קאליש לועד ד׳ ארצות ולועד פולין־גדול, הואיל והקדשתי פרק מיוחד לנושא חשוב זה.

רשימת הרבנים וגדולי התורה בקאליש בתקופה של שנת ת׳ עד שנת ת״ק

א. רבי שלמה זלמן ב״ר ירמיהו יעקב

הוא הרב הראשון הידוע לנו כרבה של קאליש. לפני כן רב בגרידיץ. כיהן בקאליש משנת ת׳ עד שנת תש״ד.

לידינו הגיעה סליחה־קינה שחוברה על ידו לרגל פרעות בקאליש וחתם את שמו בראשי־התבות של החרוזים האחרונים שבה, (הבאנו אותה למעלה בפרק מאורעות ומעשים בחיי היהודים בקאליש).

מקאליש הלך לבריסק דליטא וכיהן שם בש׳ ת״ד—ת״ז.

ב. רבי אליהו ב״ר יחיאל

כיהן כרב בקאליש בש׳ ת״ז, כפי שנראה מתוך הסכמתו לספר ״נחלת יעקב״ מאת ה״ר יעקב בר׳ אברהם מלייפניק (אמסטרדם, תפ״ב) ומחוות־דעת בשמו בס׳ ״מאמר קדושין״ לחושן משפט סי׳ מ״ח מאת הר׳ קיים קדיש (פראג. תקכ״ד).

ג. רבי יהודה קרא

היה רב בקאליש במחצית הראשונה של מאה הה׳ ונפטר בעודו צעיר לימים, בן כ״ב שנה.

הערה: אחיו רבי ישראל מילא תפקיד דיין בקאליש בשנת תט״ז עד שנת תמ״ד.

ד. רבי ישראל בר׳ נתן שפירא

היה מפורסם בשם ר׳ ישראל הדרשן, כנראה על שום כוחו בדרשנות. נכדו של ר׳ נתן אשכנזי, רב בגרודנו. מחבר ״מבוא שערים״ על ״שערי דורא״ ועוד חיבורים.

ר׳ ישראל היה בן דודו של ר׳ נתן שפירא מקראקא, בעל ״מגלה עמוקות״ וחתנו של ר׳ ישראל איסר ב״ר יחיאל, בנו של המהרש״ל.

ר׳ ישראל כיהן בקאליש כנראה בשנות תי״ח — ת״ם ויסד בה ישיבה גדולה ללימוד תורה. מתלמידיו שנתפרסמו אחר כך כגדולי תורה הם: בעל ״המגן אברהם״, ר׳ יחיאל מיכל, מחבר ספר ״שערי שמים״, ור׳ אביעזר זעליג מרגליות, מחבר ספר ״כסף נבחר״ וספר ״חיבורים לקוטים״, ועוד גדולי ישראל.

חידושי תורתו של ר׳ ישראל שפירא על יורה דעה עד סי׳ ר״א נדפסו בשם ״בית ישראל״ (ברלין, תפ״ו).

ר׳ ישראל נפטר בקאליש בשנת ת״ם בערך.

ה. רבי יהודה ב״ר ניסן

המכונה לפי ר״ת שמו הריב״ן, וכן ה״בית יהודה״ ע״ש חיבורו בשם זה. הוא היה התנו של ר׳ זכריה מנדל קלויזנר מקראקא (הידוע בחיבורו ״באר היטב״ לשולחן ערוך). הריב״ן, לפני שנתקבל כרבה של קאליש כבר היה מפורסם כרב גדול וכיהן בקהילות טרנוב, אלקוש שינאוי, טומשוב. בשנת תמ״א נתקבל לרבה של קאליש.

הוא נתפרסם בחיבורו הגדול ״בית יהודה״ בשתי מהדורות: הראשונה ״חידושי אגדות״ למסכתות יבמות, כתובות, קדושין, גיטין, הולין, ובבא קמא (זולצבאך, תמ״ז). השניה, חידושי הלכות על מסכתות הנ״ל (דעסוי, תנ״ח).

הריב״ן היה מקובל ועסק גם בקבלה מעשית. הוא כתב ספר תורה לעצמו, והכניס בו שינויי כתיב בצורת האותיות לפי שיטתו. בצוואתו שהיתה שמורה בקאליש ומובאת להלן השתבח מאוד בס״ת זה שכתבו בקדושה ובטהרה, ואף מזכיר במקום אחר כי ״זקוקין דנורא״ ניתזו מקולמוסו בעת הכתיבה. ספר־תורה עתיק־יומין זה היה נשמר בבית הכנסת בקאליש כ״חמדה גנוזה״ והיו מוציאים אותו לקרות בו פעם אחת בשנה בלבד, ביום הראשון של חג השבועות לקריאת קבלת התורה. כשנתקבל ר׳ אליהו ראגאליר לרבה של קאליש בשנת ת״ר, וראה ס״ת זה עם השינויים שבו, הפסיק את הקריאה בו. כעבור כמה שנים, כאשר בעל ״ה״נפש חיה״ ר׳ חיים אליעזר ואקס כיהן כרבה של קאליש, עיין מחדש בענין ס״ת זה והתיר בו את הקריאה לאחר שבירר שאלה זו עם גדולי ישראל ובפרט עם חותנו ר׳ יהושע׳לע מקוטנא.

בימי בעל ה״נפש חיה״ התחוללו פרעות ביהודי קאליש. ההמון הפולני החשוך פגע בגוף וברכוש יהודי ואף חילל את בית הכנסת וקרע את ספרי התורה שבהיכל ובתוכם ספר־תורה יקר זה.

הערה: במפורט יותר על מאורע טראגי זה כתבתי בספרי תולדות רבי ח. א. ואקס ת״א, תש״י עמ׳ 41.

הריב״ן נפטר בשנת תנ״ו בערך ומקום מנוחתו בקאליש.

★

כאן ניתנת הצוואה שלו:

״כי זה כל אדם שסופו למות, אני זקנתי לא ידעתי יום מותי, כי בימי חנוכה אלו, בשנת תמו״ט רגלם[1] נעשיתי בן ע״א שנה, וכל זמן שחנני ה׳ לראות ולכתוב אמרתי אספר בין בני לקיים למען אשר יצוה את בניו אחריו ושמרו דרך ה׳ לעשות צדקה ומשפט[2], כי ראשית חכמה יראת ה׳, ואתם הדבקים בה׳ אלהיכם חיים כולכם היום לילך בדרכיו ובדרכי אביכם באשר ראיתם הנהגתי שלי מה טוב ומה נעים שיהי׳ ברא כרעיה דאבו״ה[3].

בראשונה אני מצוה לבני האלופים כמוהר״ר בנימין שיחי׳ ולבני האלוף כמוהר״ר אברהם שיחי׳ שיתאמצו בכל יכלתכם להוציא לאור להדפיס חדושי תוספות על תשע מסכתות עם מסכת סוכה שעדיין אצלי ולא גמרתי אותה,

[1] דברים ל״ב, ל״ה. כך מקובל להפנות בטוי רע כלפי שונאיהם של ישראל. תמוט=שנת תנ״ה, ואכן נפטר בסמוך לזה בהגיעו לגיל ע״ב שנה.

[2] בראשית י״ח, י״ט.

[3] בתלמוד מס׳ עירובין דף ע׳ נאמר: יורש כרעי׳ דאבוה הוא. ומזה נתהווה הדבור השגור ברא כרעיה דאבוה = האב הוא ברך אביו.

ועל זה מונח אצלי שט״ח[4] בח״י[5] מקויים, שכמה שיעלה הפדיון טוב מזה שייך לו לבדו בעד טרחתו שליש ושני שלישים לי עם זוגתי תחי׳ ולבני שיחי׳ וגם הוא בכלל, ולמען ידעו דורות הבאים ביוקר עומדים לי, שממש מסרתי נפשי עליהם. כמה כרכורים כרכרתי עד שלמדתי בעל פה היחוד הקדוש והנורא רי״ג נימין וסודי כל מ׳ יום דר״ח אלול וגם כל לילי שבת קודש חצות לילה דוקא ותועלת שלי היא, כאשר ירדתי לעומקו של הלכה פעמים עלתה כולה קמשונים, כסו פני חרולים[6] עמוק עמוק מי ימצאנה. יש תוספות עם רש״י מתנגחים, כל בעלי תריסין תלו זייניהם מהרש״ל ומהרש״א, וכאשר זכרתי היחוד הקדוש הנ״ל והמשכתי נימין ואורותיו האיר ה׳ עיני ברחמים בעיני פקוחא דאריך, והאיר עיני במאור תורתו להבין הדבר על בורין היטב הדק וכמה פעמים תרצתי קושיות התוספות על רש״י שניכרים היו לי דברי אמת.

ובכן ידעו דורות הבאים שתורתי ת״ל[7] תורת אמת, בשגם שהעבודה הזו היתה כבדה עלי מאד בימי הקיץ לילות קצרים, ובכל ערב שבת לא נחתי כל היום עם בחורי חמד בני הישיבה שלי שמוכרחים היו להגיד לפני כל מה שנתחדש כל השבוע ואח״כ עם ריש דוכנא[8] ובני בעלי בתים להגדיל תורה ולהאדירה, והייתי עיף ויגע ואחר סעודת שבת הוכרחתי לשמור הזמן קודם חצות ולכוון תחילה חמישה יחודים ואח״כ יחוד הגדול והקדוש הזה בנקודותיו ובטעמיו הנימין ותיקונו דיקנא דאריך, ג״כ בטעמיו ובנקודותיו, שלזה צריכנא מאד דעת צלולה וכמעט שעה קטנה עסיקנא בזה, ופעמים תקפה עלי שינה ונפלתי אחורי מגודל העייפות, ושבח לשמו הגדול שלא ניזקתי, וכמה וכמה שנים הייתי מיחד בע״פ יחודים אלה עד שכמו שבשנת תמ״ח או תמ״ט בא לידי כתב דרך תפילה והוספתי עליו נופך משלי מתוך היחוד שמבואר הוא ״בעץ החיים״[9] וסדרתי אותו סדר איך ומה להתנהג בו והוא גנוז באוצרותי.

ואני מצוה לבני שיחי׳ שילמדו מתוך ספר ״עץ החיים״ שערי היחודים ואח״כ יוכלו להבין מתוך כתב התפילה של היחודים האלה להתנהג ג״כ, כי בדוק ומנוסה הדבר הזה שתועלת גדול להבין אמרי בינה ולעמוד על עומקה של הלכה ולכוון לאמיתה של תורה. בתשובה שלי הרבה חידושי דינים חדשתי ת״ל כגון איסור חדש היתר גמור הוא במשקות בזמן הזה, וגם הרבה חידושי דינים כיוצא בהן, וראוי ונכון להביאם לבית הדפוס לזכות בהם.

[4] שטר חוב.
[5] בחתימת יד.
[6] משלי כ״ד, ל״א.
[7] תהלה לא־ל.
[8] המסייע ללמד את הנערים.
[9] ספר בתורת הקבלה לר׳ חיים ויטאל.

דרשות שלי יחלקו בני שיחי׳, כי יש מהדורה קמא ומהדורא בתרא בדרשות של שבת תשובה וכן דשבת הגדול. אחר יקח משבת תשובה בתרא ומשבת הגדול קמא, והשני יקח מתשובה קמא והגדול בתרא, ודרשות להספידא, כמעט על כל פרשיות שבתורה הם זולת שלשה או ארבעה, והרבה כפולים כמה פעמים, וודאי, אילו הנחתי לבני סך חשוב הייתי מצוה עליהם להביאם לבית הדפוס. כדי שעל הטוב יזכר שמם כשמן הטוב כל הגאונים שהספדתי אותם עם דברי תוכחות ומוסר בודאי לרצון יהיה לכל בני דורנו, וגם להדפיס לפחות שתים עשר דרשות — שש משבת תשובה ושש משבת הגדול ממהדורה בתרא, כי פלא הם, ויהיו נקראים שנים עשר דרשות של מה״ריב״ן על דוגמא שנים עשר דרשות של מהר״ן והוא רבינו ניסים, למען ידעו דורות הבאים לדרוש כך ולא הפלסתר שחדשות מקרוב באו שמעיילים פילא בקופא דמחטא[10] ומבזין תורתנו הקדושה. אבל תורתי ת״ל ניתנה לאמת, בנויה לתלפיות משלי ולא על פי הקדמות משאר ספרים, בטוח אני בשמו הגדול שיקויים בי ואדברה בעדותך נגד מלכים ולא אבוש[11] ממש בפמליא של מעלה, ולא אבוש לנשמתי, כי יש לי הבטחה בחלומי שבהלולא דילי יותן רשות לנשמתי לקיים בה בהראותו את עושר וגו׳ ואת תפארת וגו׳ ימים רבים שמונים ומאת יום[12]. כמו שגילה המגיד של הרב בית יוסף, ונרשם אצלי איך ומה היה הדבר, ובאיזה מוצאי שבת היתה זאת והסיבה לזה שגילו לי זאת. ואני מצוה לבני שיחיו ולנכדי שיחיו ולכל יוצאי חלצי שידרשו וילמדו תורה כזו ולא כחדשות מקרוב באו, כי פגול הוא ולא ירצה.

שארי הדרשות של תוך השנה וכן של נתינת ספר תורה יחלקו שני בני שיחיו. חדושי פוסקים ימצאו מפוזרים אחת לאחת, אבל תלמיד אחד ר׳ הירשל מאנאראוו או מליזענסק אשר למד אצלי בק״ק טורנא לקח הרבה חדושים על יור״ד[13] בת״כ[14] בפ״מ[15] שיחזירן לידי רק שיעתיקם, ובגד בי ועבר על ת״כ בפ״מ, וכמה פעמים כתבתי לו ולחברו ואין פה להשיב לי כלל. וכל ימי נצטערתי על איבוד תורתי ולא ניתן למחול כלל. יש כרך שרשמתי מה שנתחדש לי ברש״י על התורה והרבה קושיות ופשטים טובים, וגם כרך מיום עמדי על דעתי כל מה שנתחדש לי בשבת על התורה רשמתי לזכרון בקצרה, ואח״כ כמה פעמים לקחתי איזה דבר מהם והרחבתי הדיבור ולמדתי עד שנעשה דרוש שלם גם בזה יחלוקו.

[10] מעבירים פיל דרך נקב המחט.

[11] תהילים קי״ט, מ״ו.

[12] מגילת אסתר א׳ ד׳.

[13] יורה דעה.

[14] בתקיעת כף.

[15] בפה מלא.

וזיכני ה׳ ברחמיו בס״ת הכתובה בתענית ובטבילות וכוונת השמות על פי רזי התורה ובקדושת שמו הגדול בעשרה, ואני באתי אחריו למלאות השמות ומחדש חידוש השמות הקדושים ועדיין רישומם ניכר בה׳ ראשונה כמו יוד בזויות ימין. והיא מרגניתא דלית בה טימא כלל[16]. במשך זמן שידור בני בנימין פה קאליש תהיה הס״ת בחזקתו וברשותו. אבל ביום שיקבע דירתו בקראטשין או במקום אחר תהיה בחזקת שניהם דהיינו שנים או שלוש שנים יהיה הס״ת אצל אחד מהם ואח״כ כזמן הנ״ל אצל השני, ויחזור חלילה עולמית. כל זמן שיהיה הס״ת בחזקת וברשות בני בנימין יהיה הספר ״עץ החיים״ שלי וגם הסידור הנכתב בחזקת וברשות בני אברהם שיחיה שיתן לו ספרי קבלה הנ״ל.

הערות:

צוואה זו אם כי העתקיה היו שמורים בידי כמה מיחידי סגולה בקאליש, לא נודעה מחוצה לה, והיא אינה ידועה לחכמי ישראל רושמי צוואות. כמדומה לי שטופס הצוואה שבידי הוא השריד היחיד, ולפיכך הבאתיה כאן לפירסום ככתבה ללא כל שינוי, זולת פסיקים ונקודות שהכנסתי בה להקל את הקריאה.

פרט לכמה משפטים שבה, שיסודם בתורת הסוד, הרי ברובה היא מובנת למדי. בדאגת כותבה, שחידושי תורתו יבואו על תיקונם, על ידי זה שבניו ידפיסו אותם לזכות בהם את הרבים. ואכן בנו ר׳ אברהם קיים את צוואת אביו והדפיס את ספרו הגדול ״בית יהודה״ בשנת תנ״ח סמוך לפטירת אביו. ספר זה, וכן קודמו, לא זכו להדפס בשנית.

והיתה מסורת בפי זקני קאליש שמפני שהריב״ן לא התיחס בכבוד הראוי לבעל ״מגן אברהם״ לא זכו ספריו להידפס בהוצאה שניה, אם כי גדולי התורה מחשיבים אותם מאוד. לעומת זאת נדפס ה״מגן אברהם״ פעמים לאין ספור ופירסומו רב בתפוצות ישראל.

ו. רבי אברהם אבלי

בן הקדוש ר׳ חיים סג״ל הלוי גומבינער, בעל ה״מגן אברהם״, היה מוכתר בשם ״דיין מצוין דק״ק קאליש״.

עוד בימי הריב״ן (ראה הערך הקודם) שהיה מפורסם כאחד מגדולי הרבנים התחילה זורחת שמשו של אחד ״דל בישראל״ עניו וידוע חולי, ותחילתו כמלמד תורה לבחורים צעירים, הלא הוא ר׳ אבעלע מלמד, כך היה מכונה בקאליש, ובני העיר אף לא שערו ולא פיללו שמלמד זה עתיד להיות מוכתר על ידי ספרו כפוסק בכל תפוצות הגולה, וכי השולחן ערוך ״אורח

16 מרגלית שאין להעריך אותה.

חיים" ייקרא מעתה על שם חיבורו ה"מגן אברהם", ושעל ידו יצאו מוניטין לעירם נוסף על היותה כבר מפורסמת עד כה.

ר' אברהם אבלי בא לקאליש בהיותו עלם צעיר, עם זרם פליטים, אודים מוצלים נטולי־בית לאחר הפרעות ביהודי פולין שנערכו על ידי חיילות המצביא צ'ארניצקי בשנת תט"ו—ט"ז, 1656—1655. בפרעות אלה נהרגו הוריו של ר' אברהם אבלי בעיירת מולדתם גומבין, והוא, השריד, כיתת את רגליו לעיר קאליש, שהספיקה להתאושש אחרי פרעות אלה, שאף היא סבלה מהן במידה קשה. הוא בא לקאליש לפי השמועה על חיי התורה שנתחדשו בה, בתקוה שיוכל כאן להמשיך בלימוד התורה.

הוא נולד בשנת שצ"ה, בערך, שם אביו — ר' חיים. על אמו מספרת אגדה שהיא היתה נוהגת בוקר־בוקר לסור בחפזה לעזרת הנשים שבבית הכנסת, להתפלל תפילה קצרה בלשון אידיש וזה תרגומה:

"צפרא טבא, אלקים רחימאי, איני יכולה לבלות פה הרבה. עלי ללכת הביתה להכין אוכל למען אברהמ'לע, שיהא לו כוח לעסוק בתורתך הקדושה, ושלום לך אלקים רחימאי"*.

רבי אברהם אבלי בעל ה"מגן אברהם"

* שרידים מקהילת גומבין מאת הרב י. ל. זלוטניק במאסף "רשמות", עמ' 217 "דביר", ת"א, תש"ז.

ללמדך, שהילד אברהמ'לע חלוש היה מילדותו ורבה היתה דאגת אמו לבריאותו. וכשנצטרפו לחולשת ילדותו כל ההרפתקאות שעברו עליו בימי האימים, פחד המות, התייתמותו מהוריו, טלטוליו בדרכים — אין תימה שנעשה חלוש וידוע־חולי לכל ימיו. לפי דברי בנו ר' חיים בהקדמתו לספר "מגן אברהם", היה חולני ומרותק למיטתו, וכך הוא כותב שם:

"ברוך אברהם לאל עליון אשר מגן צורו בידו וכוחו לסבול, לקבל עליו יסורים של אהבה שלא היה בהם ביטול תורה, כי אף על משכבו היה נאנח, ולא משו תלמידיו מבית אהלו וכמעט שלא היה בו כוח וכו' ".

בקאליש מצא לו העלם הצעיר הצמא לתורה את מקומו ויכול לרוות צמאונו בה. כאן הגה בתורה יומם ולילה כפי עדותם של כמה מגדולי ישראל בני זמנו והודות להתמדתו זו ולכשרונותיו עלה מעלה־מעלה בידיעת התורה.

לאחר שנשא לאשה את מרת דינה בת רב מעיירה שבסביבת פוזנא, הוכרח להתעסק כמלמד תורה לבחורים, כדי למצוא את לחמו בצער ובדוחק. עניותו הפכה לאגדה בקאליש. עוד הצביעו על המרתף שבו שכן, וסיפרו שאת רובי חידושי תורתו כתב בפחם על הקיר, באין לו דיו ונייר, ועוד. אצל צאצאיו רווחת מסורת, שעל אף חולשתו הלך ברגל לפוזנא מזמן לזמן, כדי לעיין בספרים שלא היו מצויים בקאליש.

במקרה נתגלה לאחר הרבה שנים כגדול בתורה ובהלכה, ואז נתמנה לדיין בעיר, בעיקר בבית המדרש לעניני שולחן ערוך "אורח חיים", באשר הצטיין מאוד בבקיאות בו. בדרך זו יצר את חיבורו "מגן אברהם" שנעשה מקור ידיעה ולמוד דיני אורח חיים, המסדר ומכוון את אורח חייו של כל יהודי, משעת התעוררותו בבוקר עד שכבו לישון, הן בימות החול והן בשבתות ובחגים.

ספרו נכתב בקיצור נמרץ וזקוק היה לפירוש שיסביר, את דבריו, ואכן ניסו כמה מגדולי ההוראה לכתוב הערות וביאורים לו. הגדול בהם הוא ר' שמואל הלוי קעלן בפירושו "מחצית השקל". הודות לו נעשה ה"מגן אברהם" חיבור השווה לכל אדם מישראל, לפשוטי־עם וללמדנים.

בדומה להצלחתו החומרית של בעל "מגן אברהם" בחיים, כך היתה "הצלחת" חיבורו לפירסום. עוד בשנת תל"א קיבל הסכמות מגדולי רבני זמנו על חיבורו, ובדעתו היה להדפיסו. אחיו רבי יהודה, מיקירי עיר קראקא, נחלץ לסייע עמו, אבל נפטר באמצע ההכנות להדפסה. עבר זמן מרובה, כתב היד התגלגל מיד ליד. המחבר נפטר בינתים, ואז התעורר בנו ר' חיים לענין זה, ואחרי שנות עמל והשתדלות הצליח להוציא את כתב היד מידי זרים. בתוקף פסק דין של ועד ד' ארצות, ולהדפיסו על ידי ר' שבתי משורר בס. הביבליוגרף והמו"ל, בעיקר דיהרנפורט (אף הוא בן עיר קאליש), בשנת תנ"ב, עשרים שנה לאחר שהחיבור הוכן לדפוס על ידי מחברו.

החיבור היה מסומן על ידי המחבר בשם "נר ישראל", אלא שבנו הוסיף ליד ראשי התבות של השם נ"י את השם "מגן אברהם" לזכר אביו הגדול.

ספר ה"מגן אברהם" נפוץ מאוד מיד להופעתו ואף נתחבב מאוד. בקהילות רבות נוסדו חוגים וחברות ללימוד בו בצוותא. לא עברו עשר שנים וההוצאה הראשונה אזלה מן השוק. בשנת תס"ב הדפיסו המו"ל שנית.

יתר חיבוריו הם: א) "זית רענן" פירוש על "הילקוט שמעוני" ובראשו קונטרס "שמן ששון", ביאורים על פרשיות התורה בראשית, נח, לך לך, וירא, וחיי שרה, ב) "מגן אברהם" על התוספתא מסדר נזיקין, מלבד כתבי־יד רבים שאבדו. אף הוא חיבר שני פיוטים והם:

א) "ארץ ישראל היו בה עשר קדושות", קינה לט' באב, שהיתה נאמרת בבית הכנסת בקאליש בט' באב מדי שנה בשנה.

ב) פיוט לכבוד התורה "אנשי לבב, שמעו לי".

ה"מגן אברהם" נפטר בקאליש בשנת תמ"ג, מקום קברו היה ידוע ומקודש מאוד, ורבים הלכו להשתטח עליו בתפילה ובתחנונים בעת צרה.

כאמור השאיר אחריו בן — ר' חיים, שממנו נסתעפו כמה משפחות חשובות בפולין ובראשן משפחת צמח על שם הספר "צמח לאברהם", שחיבר ר' צבי הירש הלוי רביעי להמג"א. חתנו ר' משה יקותיאל קויפמן ז"ל ישב על כס הרבנות בקהילות קוטנא, חזר אחר כך לעיר מולדתו קרוטושין. היה זמן ידוע דיין בקאליש. נפטר לפני שנת תצ"ב.

שער ספר "מגן־אברהם" דפוס ראשון. דיהרנפורט, תנ"ב.

קינה לתשעה באב*

אשר חיבר הגאון בעל מגן אברהם על קדושת ירושלים וארץ ישראל וגליות השכינה וסנהדרין לאומרו בט״ב בניגון „יום אכפי״. וחתום בראשי חֲרוזות אברהם בן רבי חיים קדוש.

ארץ ישראל היו בה עשר קדושות
איכה פרשה השכינה עשר פרישות
ירושלים נאמרו בה עשרה דברים
איכה עשר גליות גלו המורים.

ארץ ישראל מביאין ממנה עומר ובכורים ושתי הלחם
ועתה נפשם יבשה ועוללים שאלו לחם.
וגלתה השכינה מכפורת לכרוב ולא נחם
ועל זאת מאנה נפשי הנחם.

(ארץ ישראל היו בה עשר קדושות
איכה פרשה השכינה עשר פרישות)

ירושלים אין בית חלוט בה
ועתה הוחלטה לצמיתות בית מדהבה
וגלתה לחניות בי דינא רבה
וירדה המשפט[1] עד תהום רבה

(ירושלים נאמרו בה עשרה דברים
איכה עשר גליות גלו המורים)

בעיירות המוקפין משלחין מצורעים
איכה עתה מלאים בעלי נגעים
וגלתה שכינה למפתן ממעשה צעצועים[2]
ואמות הספים נדים ונעים

(ארץ ישראל היו בה עשר קדושות
איכה פרשה השכינה עשר פרישות)

* הקינה הזאת הדפיס חתנו של המג״א הגאון ר׳ משה יקותיאל קויפמאן אבד״ק קוטנא בסוף ספרו לחם הפנים דפוס הענא תע״ו. הקינה מיוסדת על (פ״א מ״ו) במס׳ כלים עשר קדושות וכו׳.

1 פי׳ שלא דנו דיני נפשות.
2 פי׳ הכרוכים.

ירושלים אין מוציאין בה גזוטראות,
איכה מלאה טומאה ועינינו רואות[3]
וגלתה סנהדרין לעיר מלאה תשואות
והגליות התחילו ממשמשות ובאות

(ירושלים נאמרו בה עשרה דברים
איכה עשר גליות גלו המורים)

רבתי עם אוכלים שם קדשים קלים
ועתה אכלו טפוחי עולים
וגלתה שכינה לחצר קדש הלולים
ימלאו מטפסין ועולים

(ארץ ישראל היו בה עשר קדושות
איכה פרשה השכינה עשר פרישות)

ירושלים אין נעשית עיר הנדחת
ועתה היו מדיחיה מתוכה מסרחת
וסנהדרין היתה ליבנה בורחת
ורגז ושחק ואין נחת

(ירושלים נאמרו בה עשרה דברים
איכה עשר גליות גלו המורים)

הר הבית אין נכנסין לשם נדות
ועתה מושלכים שם שכולות וגלמודות
והתחילה שכינה למזבח לדדות
מקום שלמים וזבחי תודות

(ארץ ישראל היו בה עשר קדושות
איכה פרשה השכינה עשר פרישות)

ירושלים אין עושין בה כבשונות
ועתה מלאה קיטור עשנות
וגלו סנהדרין לאושא ותקנו תקנות
וצפנו חדשות וגם ישינות

(ירושלים נאמרו בה עשרה דברים
איכה עשר גליות גלו המורים)

מחיל ולפנים אין גוים נכנסין
איכה נכנסו שם בעלי תריסין
וגלתה שכינה לגג אמה טרקסין
איכה נחשבו לנבלי חרסין

(ארץ ישראל היו בה עשר קדושות
איכה פרשה השכינה עשר פרישות)

[3] פי׳ מפני אהל הטומאה.

ירושלים אין עושים בה אשפתות[4]
ועתה מושלכים בה עקרבים כקשתות
וגלו ליבנה מבקשי נכלי דתות
איכה נמשכו בחבלי אדם בעבותות

(ירושלים נאמרו בה עשרה דברים
איכה עשר גליות גלו המורים)

בעזרת נשים אין טבול יום בא לה
איכה נכנסו לתוכה מחוסרי טבילה
וגלתה שכינה לחומה ענן ואבק רגלה
ויאבל חיל וגם חומה אומללה

(ארץ ישראל היו בה עשר קדושות
איכה פרשה שכינה עשר פרישות)

ירושלים אין עושין בה פרדסות וגנות[5]
ועתה סרוחה נבלתם בכל מחנות
וסנהדרין גלו לאושא בכדור בנות
מתגלגל ובא בכל פינות

(ירושלים נאמרו בה עשרה דברים
איכה עשר גליות גלו המורים)

רובדים לישראל אין נכנס שם מחוסר כפורים
ועתה באו לשם מלאי חטאת נעורים
וגלתה שכינה מחומה לעיר ולהרים
וקראה בראש הומיות ליד שערים[6]

(ארץ ישראל היו בה עשר קדושות
איכה פרשה שכינה עשר פרישות)

ירושלים אין בתיה מטמאין בנגעים
איכה עתה טומאתה בשוליה נוגעים
וגלו לשפרעם כל אבירי הרועים
המה היוצרים ויושבים נטעים

(ירושלים נאמרו בה עשרה דברים
איכה עשר גליות גלו המורים)

[4] פי' מפני השרצים.
[5] פי' מפני טרחם.
[6] פי' שמא יחזרו בתשובה.

בעזרת הכהנים אין ישראל נכנס לה
איכה מלאה חללים ובדם מגואלה
וגלתה שכינה להר ששמנה אגור לה
ויחרד כל ההר בחיל ורתת וחלחלה

(ארץ ישראל היו בה עשר קדושות
איכה פרשה שכינה עשר פרישות)

ירושלים אין מביאין בה עגלה ערופה
ועתה רחובותיה בדם הוצפה
ועלית לך לבית שערים הנך יפה
כסולת מנופה בשלש עשרה נפה

(ירושלים נאמרו בה עשרה דברים
איכה עשר גליות גלו המורים)

חגריים ופסחים לא יבואו בין האולם ולמזבח
איכה עתה באו שמה יחדיו עור ופסח
וגלתה לה שכינה למדבר אין צומח
ויחיל מדבר קדש ונתן ריח

(ארץ ישראל היו בה עשר קדושות
איכה פרשה שכינה עשר פרישות)

ירושלים אין מגדלים בה תרנגולים
ועתה עופות טמאים בה מקננים בבתים ובמגדלים
וסנהדרין גלו לצפורי כור הלולים
היושבת כצפור בראש הרים גדולים

(ירושלים נאמרו בה עשרה דברים
איכה עשר גליות גלו המורים)

ידים ורגלי שאין מקודשין אין נכנסין להיכל
ועתה איכה חלו בה ידי סכל
וגלתה שכינה למקומה עם כל אבקת רוכל
ועל זאת איככה להתאפק אוכל

(ארץ ישראל היו בה עשר קדושות
איכה פרשה שכינה עשר פרישות)

מתי ירושלים אין מלינים בה
ועתה לנין בתוכה לינות הרבה
וגלו סנהדרין לטבריה תהום רבה
והשח יושבי מרום קריה נשגבה

(ירושלים נאמרו בה עשרה דברים
איכה עשר גליות גלו המורים)

קדש קדשים בה עול כהנא רבה
קדושתה קיים אף כשהיא חריבה
ומטבריה עתידה לעלות בחבה
התנערי מעפר קומי שובה

(ארץ ישראל היו בה עשר קדושות
יהי רצון שיהיו באות וממשמשות
ירושלים נאמרו בה עשרה דברים
יהי רצון שתרוממנה עשרה קרנות
ישרים).

אנשי לבב שמעו לי*

אנשי לבב, שמעו לי — אהללה אל אל שמחת גילי.
מנת חלקי וכוסי — התומך גורלי בתורה צוה לנו
תורת ה׳ תמימה. שדיה כמגדלות והיא חומה
מוצבת ארצה וראשה מגיע השמימה. וזאת התורה
אשר שם עדות ה׳ נאמנה. ממנה יתד ממנה פנה.
תורת חסד על לשונה זכרו תורת משה פקודי
ה׳ ישרים. מלוגמא ללב ולעינים הם קלורים. במה
דברים אמורים בתורה שקבל מסיני
יראת ה׳ טהורה. בה אבן פנתה ירה.
ובה עליותיו במים קירה. בהלכה מסיני ל׳.
מצות ה׳ ברה מאירת עינים. באור פני מלך
חיים. הגנוז וצפון ליראי שמים ככל התורה אשר צוך
משפטי ה׳ אמת צדקו יחדו. הן הן שלוחיו הן הן
עדיו. פודה ה׳ נפש עבדיו. כאשר דברת ביד עבדך

★

ז. מתקופה ראשונה זו ידועה לנו משפחה חשובה מאוד, אשר שלושת בניה, אנשי שם וגדולי ישראל, חיו ופעלו בקאליש:

בעת גזירת ת״ח ות״ט נמלט על נפשו מידי הרוצחים הקוזקים ר׳ מאיר מקרעמניץ הוא ושלושת בניו. והם:

הראשון, ר׳ שמואל, שהצטיין בעשרו ובנדבנותו. אגדה מספרת שהביא עמו לקאליש חביות זהב וכסף, והודות לידו הרחבה שהיתה פתוחה לכלל ולפרט, יכלה קהילת קאליש לחדש את קיומה כמקדם. בביתו שכנו תורה

* ראה: ישראל דאווידזאן, אוצר השירה והפיוט כרך רביעי, עמוד 106 נומר 1848+ וראה גם שם עמ׳ 350 בערך אברהם אבלי.

וגדולה במקום אחד. הבן השני, ר׳ יהודה ליב, עזב את קאליש לאחר שנקרא לכהן כרבה של קהילת ליסא. כינה את עצמו קאלישער, והוא אבי המשפחות קאלישער וקאליש, הנפוצות בעולם. הבן השלישי, ר׳ יוחנן, אף הוא נדד מקאליש ונתקבל לדיין בקהילת מזריץ שבגליל פוזנא, והוא ידוע כמחבר ספר ״אורח מישור״ — ביאור על הספר ״דרכי משה״ להרמ״א (זלצבוך, תנ״ב). למהדורה שניה של ספר זה הוסיף, מלבד ההוספות עליו, כדי ספר גדול בפני עצמו, חידושים על מסכת נזיר (ברלין, תפ״ג).

הוא היה פעיל כמגיה הש״ס שנדפס בפרנקפורט ע״נ אודר בפקודתו וביזמתו של השתדלן והנדבן ר׳ יששכר בערמן סג״ל לעהמאן מהאלבר־שטאדט.

ר׳ יוחנן חיבר את ה״עין משפט״ למסכת נדרים שבהוצאת ש״ס זה.

בתקופה זו פעלו בקאליש מתלמידיו של ר׳ ישראל שפירא שנודעו בהמשך הזמן כגדולי ישראל ומחברים חיבורי תורה חשובים. הם באו לקאליש לאחר מאורעות הדמים של שנת תשט״ו והשתקעו בה.

ח. רבי יחיאל מיכל בר׳ אריה סג״ל

התחנך מנעוריו בקאליש, חי ופעל בה. היה דרשן ומוכיח ונסע על פני ערי ישראל להשמיע דרשותיו ותוכחותיו. הגיע עד פראג ושם הדפיס את ספרו ״שערי שמים״, המכיל ח״י דרושים שלו (פראג תל״ה). בסוף ימיו עלה לארץ ישראל.

ט. רבי אבי עזר זעליג ב״ר יצחק אייזיק מרגלית מפלוצק

חתנו של האלוף המרומם כהר״ר אליקים מקאליש. אף הוא הצטיין כדרשן ונודע בחיבוריו ״כסף נבחר״ (אמסטרדם, תע״ב) ו״חיבורי ליקוטים״ (שם תע״ה) על מסכתות הש״ס.

את קאליש עזב לאחר שריפה גדולה עשתה בה שמות, עבר לגרמניא וחי זמן־מה בהאלברשטאט. הגביר הנדבן הר׳ בערמן סגל הכניסו לבית מדרשו ודאג לקיומו, ואף תמך בו למלא שאיפתו לעלות לארץ ישראל. אולם לא האריך ימים בה, ונפטר בצפת סמוך להגיעו לארץ הקדושה.

י. רבי משה ב״ר שבתי הכהן הש״ך

אף הוא מחבורת בני־הנוער שהגיעו לקאליש אחרי שנות מאורעות הדמים, למד בה תורה ועלה בידיעתה מעלה מעלה.

ר׳ משה היה מבאי ביתו של הגביר הנדבן ר׳ שמואל מקרעמעניץ שהודות לנדבנותו התאוששה קהילת קאליש וחידשה את קיומה, ולאחר שנודע לר׳ שמואל יחוסו ולמדנותו של ר׳ משה, התחתן בו ונתן לו את נכדתו, בת חתנו ר׳ ישראל קאצעננעלנבוגן, שנתייתמה בילדותה ונתחנכה בביתו.

ר׳ משה נתקבל אחר כך לרבה של קהילת פודהייץ (פודוליה). בעת מלחמת התורכים בשנת תל״ז 1677 נלכדה עיר זו על ידם. רבים מיהודיה נשמדו ומעטים הלכו בשבי וביניהם ר׳ משה ומשפחתו.

אחר כך התישב בעיר זלוטשוב, גאליציא, ושם נפטר.

יא. רבי משה בר׳ הלל מוילנא

בא לקאליש לשמוע תורה מפי בעל ה״מגן אברהם״. בהגהותיו על ספר ״בית הלל״ שחיבר אביו ושהוציא על ידו, הוא מכנה את ה״מגן אברהם״ מורי ורבי.

כיהן כרב בקמפנה ובסוף ימיו כראב״ד ודרשן בוילנא.

יב. רבי יהודה אריה ליב בר׳ דוד קאליש

היה רב בקרמזיר (מיהרין) ולובזץ מחוז פוזנא. בקאליש נתקבל לרב כנראה אחרי פטירתו של ה״בית יהודה״ וכיהן בה עד שנת תס״ה, שאז נתמנה לרבה של קהילת האשכנזים באמשטרדם ונפטר שם ביום ז׳ כסלו ת״ע.

בתקופה זו היה רבי ישראל איסר בר׳ משה, נכדו של המהרש״א, אחד מחברי הרבנות בקאליש.

יג. רבי יצחק זעליג קרא

מוצאו מעיר גלוגאו רבתי, שם אביו ר׳ אריה יהודה לייב, מנכבדי קהילה זו, והוא ממוצא משפחת ר׳ יהודה יידל קרא, שהיה רב בקאליש הרבה שנים לפניו.

ר׳ יצחק זעליג כיהן כרבה של קאליש משנת תע״ד עד שנת ת״ץ. מכאן הלך לברסלה במקום שמילא תפקיד רב הקהילה משנת תצ״א עד שנת תצ״ד. אחר זה שימש תקופה קצרה כחבר הרבנות וראש הישיבה בפוזנא. כן שימש זמן קצר כרבה של דסוי ומכאן נתקבל לאב״ד הנובר והמדינה. וכיהן שם עד יום פטירתו, י״ד סיון שנת תקט״ו.

הוא היה פעיל גם בענינים יהודיים כלליים שמחוץ לעניני הקהילות שבהן כיהן כרב. הוא היה בין הרבנים שחתמו בשת תצ״ו על החרם שהוכרז על ר׳ משה חיים לוצאטו (רמח״ל), וכן היה פעיל מאוד בפולמוס שבין ר׳ יעקב עמדין־יעב״ץ ובין ר׳ יונתן איבשיץ. תחילה עמד לצדו של יעב״ץ, אך ברבות הימים עמד על טעותו בהאשימו את ר׳ יונתן שהוא מן הנוהים אחרי שבתי צבי — וחזר בו, אף ניסה להשפיע על מקורביו שיחזרו אף הם מהאשמה זו.

יד. כדיינים בקהילת קאליש במחצית השניה של המאה הה׳ יש לציין את רבי שאול בר׳ לייב חסיד; רבי עוזיאל בר׳ ישראל; ר׳ שמואל דיין ואת רבי שלמה הלוי.

טו. אחרי ר' יצחק זעליג קרא כיהן זמן קצר כרבה של קאליש משנת ת"ץ עד שנת תצ"ב רבי צבי הירש בן שמואל הלוי.

טז. אחריו יש לציין את רבי אליעזר לייזר בר' יצחק מליסא כרבה של קאליש. בתקופת כהונתו זו חתם על מספר הסכמות על ספרים של מחברים שונים.

מקאליש הלך לשברזנץ וכיהן בה כרבה עד לשנת תק"ט. בפולמוס יעב"ץ אייבשיץ עמד לצדו של יעב"ץ.

יז. רבי יהודה בר' שמחה צינץ

היה רב בשיניוי ומשם נתקבל לרב בקאליש.

יח. רבי אברהם בר' מתתיהו הלוי מקאליש שימש ראש בית דין בקהילת גלוגו בש' תצ"ב. בנו ר' אליעזר היה מתושביה החשובים של קאליש. בנו ר' אהרון משה היה ראש בית־דין בקהילת אינוברוצלב (הוהנזלצה) ונפטר שם בחודש אדר ב' שנת תקנ"ט.

ר' יעקב ב"ר יוסף ב"ר יעקב שטרימר

יליד קאליש. נקרא על שם סבו. אבותיו נהרגו באקליש בימי גזירת צ'ארנייצקי. נראה שאחר כך התישב בעיר שטרים מחוז פוזנא, (בגרמנית נקראת העיר "שרים", באידיש "שטרים" ועל שם כך נקרא שטרימר). הוא היה אחיו הבכור של הביבליוגרף ר' שבתי בס, (ראה הערך הסמוך). היה גדול בתורה בנגלה ובנסתר. נתפרסם בכך שהיה מן הנוהים אחרי שבתי צבי בתחילת הופעתו, אבל לאחר שש"צ עזב את דת ישראל והתאסלם, הפסיק כל קשריו עם שצ"אות..

חכמי זמנו השפיעו עליו מיטב השבחים: החסיד הנעלה, גאון התורה, מקובל אלוקי, איש אלוקים יאמר לו. ואף ר' יעקב עמדן, שאין דרכו להפליג בשבחים, מהללו כגאון וצדיק. אחיו ר' שבתי מזכירו תמיד ביראת הכבוד. בשנת תמ"ז — 1887 היה ריש מתיבתא באדריאנופול. בשנת ת"ן — 1890 נימנה עם החכמים האשכנזים בירושלים, ונפטר בה בשנת תע"ב — 1712.

מכתבי ר' יעקב לא נתפרסם דבר. לדברי הביבליוגראף יוהן וולף השאיר ר' יעקב כתבים בקבלה, אבל אחיו ר' שבתי אינו מזכירם כלל. כן כותב וולף שספרו הביבליוגרפי הנודע של ר' שבתי בס "שפתי ישנים" חובר למעשה ע"י ר' יעקב, ובס קרא את שמו הוא עליו. אכן, דבר זה אינו מתקבל על הדעת. לא יתכן שבס יקפח זכר אחיו הגדול, שכל כך העריצו.

ראה 1) י. יעבץ, תורת הקנאות, תקי"ב עמ' 58.
2) א. ל. פרומקין. תולדות חכמי ירושלים, חלק ב' עמ' 76, ירושלים, תרפ"ה.
3) ל. לוין במונאטסשריפט הברסלאי, 1937 כרך 81, עמ' 175—74.

רבי שבתי משורר — בס

(ת״א—תע״ח)

הוא צויין בשעתו כאבי הביבליוגרפיא העברית. היה אף מדפיס ומוציא לאור ספרים תורניים ועשה רבות למען הספר העברי.

נולד בקאליש לאביו ר׳ יוסף בשנת ת״א. הוריו נהרגו בשנת תט״ו בעת ״גזירת צ׳ארניצקי״, שבה ניספו רוב יהודי קאליש. אחרי הטבח עזב שבתי היתום הצעיר את קאליש יחד עם אחיו הגדול ר׳ יעקב ואחרי נדודים הגיעו לפראג. שבתי הצטיין בקול ערב ונתקבל כמשורר־בס אצל החזן הפראגאי המפורסם ר׳ ליב ״שיר השירים״, ומכאן חניכתו משורר־בס, שהיתה חביבה עליו כל ימי חייו. בעת הדפיסו חמשה חומשי תורה עם פירושי ״שפת חכמים״ טבע בשער כדגל המדפיס, שהיה מקובל אז, תמונת חזן עובר לפני התיבה ותוי נגינה בידיו הפונות כלפי ימין, ולשמאלו כתוב: יודע נגן.

לא הזניח את שקידתו על ידיעת התורה. למד מפי אחיו שהיה גדול בתורה, ובהשפעת חכמי פראג למודי־שפות זרות ומדעים, התמסר אף הוא ללימוד שפות. בתקופת ישיבתו בפראג למד להכיר את חיי המציאות וסיגל לעצמו השקפה רחבה על מצבו של היהודי בכלל ובפרט. חושו הער והמעשי הכניס בלבו שאיפה חזקה לתקן מה שניתן לתקן בחיי הרוח של עמנו, וביחוד בדרך הלימוד והחינוך של נערי ישראל בעירו ובסביבתה, שנראה בעיניו כנחותים. לשם זה הדפיס מחדש בשנת תכ״ט את הספר ״באר משה״ על התורה מאת ר׳ משה שערטילש, הכולל תרגום המלים קשות־ההבנה שבתורה וחמש מגילות ביהודית־אשכנזית. כן הגיה אחר כך בתקופת ישיבתו (בשנת ת״ם) באמשטרדם את הוצאת התנ״ך בתרגום יהודי־אשכנזי, שנעשה על ידי יוסף יוזלן וויצנהוזן; אף סידור תפילות מסודר ומלא הוגה על ידו.

אולם כל מעייניו היו נתונים להדפסת חיבורים משלו. חיבורו הראשון היה מסכת ״דרך ארץ״, מדריך ליוצאי דרכים. חיבורו השני — ״שפתי חכמים״, פירוש על רש״י, שנדפס בחומשים רבים בצד פירושו של רש״י. ואם בתחילה נזכר שם מחברו בשער ההוצאה, הרי במרוצת הזמן נשמט שמו מאיזו סיבה, ורבים הנהנים מפירושו זה, אף כי אינם יודעים מי חיברו.

בספרו השלישי ״שפתי ישנים״ זכה לשם ״אבי הביבליוגרפיא העברית״, הואיל והוא הספר הראשון המכיל רשימת שמות הספרים העברים שנדפסו והנמצאים עדיין בכתבי־יד. ספרו זה נדפס אף הוא בשנת ת״ם ועשה רושם גדול בעולם היהודי והלא־יהודי.

מתוך חיבתו לספר העברי נתעוררה אצלו השאיפה לייסד בית דפוס משלו. בשנת תמ״ד עשה בוינה בהכנה להקמת דפוס, אחרי נסיונות רבים וקשים הצליח להקים בית דפוס בדיהרנפורט בשנת תמ״ט בערך ובו הדפיס שורת

ספרים חשובים, ובראשם (בשנת תנ״ב) את ה״מגן אברהם״ שהשקיע בו הרבה עמל ואמצעים והוציאו בצורה מהודרת. משאזלה ההוצאה הראשונה תוך עשר השנים הראשונות, הדפיס את הספר מחדש.

לעת זקנתו סבל הרבה והוחזק במאסר עקב משפט על ביזוי הנצרות והממשלה בספריו — עלילה שהעלילו עליו הישועיים. אולם לאחר מכן זוכה במשפט על סמך טענות התגוננותו ההגיונית. לאחר זה שקע בדכאון ובחולשה ומסר את הנהלת הדפוס שלו לידי בנו יוסף. נפטר בדיהרנפורט בשנת תע״ח, והובא למנוחת עולמים בבית הקברות של קהילת קרוטושין.

משנת ת״ק עד שנת ת״ר

יט. רבי יוסף חיים בר׳ אלכסנדר סנדר

חתן ר׳ יצחק זעליג קרא, לשעבר רב בקאליש. כיהן כרבה של קאליש עד שנת תקכ״ג בערך. מחמת הלשנה עזב את קאליש ועבר לגרמניא ואחר־כך נתקבל לרב בקרמזיר.

יט (א). רבי צבי הירש אב״ד ור״מ דק״ק קאליש

נתן הסכמתו ביום י״ד תמוז תקל״א להדפסת ה״חושן משפט״ בהומבורג.

כ. רבי אברהם אבלי בר׳ יחיאל מיכל הכהן

מכונה ״ר׳ אבלי חריף״, מוצאו מגזע ר׳ יחיאל מיכל מנמירוב שנהרג על קידוש השם בשנת ת״ח.

ר׳ אברהם אבלי נולד בלאסק בש׳ תצ״ח ונתחנך בעיר זו, שהיתה ידועה בלמדניה ובישיבתה.

בשנת תקכ״ז נבחר לאב״ד ור״מ בקהילת קאליש בעודנו צעיר לימים, כבן שלושים, כי כבר בעלומיו נתפרסם כגדול בתורה, אבל נחבא אל הכלים, בורח מן הכבוד, מסתפק במועט לקיום משפחתו. רק במקרה נודע לפרנסי קאליש על אודותיו ושלחו שליחים להציע לו את הרבנות בקהילתם, ולא בקלות נתרצה לכך.

והנה כתב הרבנות[1] אשר שלחה עדת קאליש אל הרב הגאון מוה״ר אברהם אבלי הכהן להיות אב״ד בקרבה.

ה׳ בחכמה יסד ארץ, כונן שמים בתבונה, ראשית חכמה קנה, ובכל קנינו קנה בינה. להולכי בתמים, ינחילם כבוד חכמים, ביראת ה׳ תוסיף שנות חיים ואורך ימים.

אמת מה נהדר היה כהן הגדול, כנזר הנתון על מצח מלך מלכי רבנן, ומה נכבד היום כי נגלה עלינו אור יקר תפארת גדולת איתן האזרחי, הוא אברהם

כהן לאל עליון אשר מלובש בלבוש מלכות, והברכות חותמין באברהם ארזי לבנון[2] חץ שנון, אשר מן השמים פסקו לו גדולתו, כהנא מן השמים קא זכו, והנה זה היום שקוינו וזכינו לראות עוזו וכבודו, בבוא הכהן אל הקודש פנימה לישב על כסא כבודו, כסא מלכותו, ממלכת כהנים וגוי קדוש ישראל, ראשית תבואתו לקהלתנו הקדושה. ובכן ויהי בישורון מלך, בהתאסף יחד ראשי עם קודש ה"ה אלופי ראשי רוזני קציני מנהיגי קהלה ובצירוף רוב מגין ורוב בנין עדה הקדושה ובתוכם ה׳, אשר מידו עלינו השכיל לחדש את המלוכה לחיים ולשלום ולהצלחה ולברכה. שמורה בכל וערוכה, וזה יצא ראשונה במוסכם, שפה אחת מוסכמת, למנות עלינו איש אשר על פיו יבוא כל אחד על מקומו בשלום.

ונתנו חכמים עיניהם בכהן הגדול עומד ומשמש על גבי המשבח[3]. בשבח המעלות מפורסם בחכמה וביראה שם טוב, על גביהן עולות ומדות נכבדות של ת"ח הוא במעולות, הוא ניהו כבוד אדוננו מורינו ורבינו עטרת ראשנו, הרב הגאון הגדול מופת הדור פרי עץ הדר נ"י, פ"ה, ע"ה[4] כ"ש[5] כמו"הרר[6] אברהם אבלי הכהן בן כבוד הישיש הרבני המופלג החסיד כמוה"רר יחיאל מיכל הכהן, וקבלנו אותו בקבלה מנויה וגמורה. שיהיה אב"ד ור"ם[7] בקהלתנו ק"ק קאליש[8] יצ"ו שהוא יורה וידון ידון, ובידו יהיה שבט מושל להדריך את עם הקודש לשמור בארחות חיים, קצין יהיה לנו, אימתו יהיה מוטל עלינו, הוא יהיה לעם מול האלהים להורות לנו חוקי אלהים ותורתו, ולהרביץ תורה בישראל, ואנחנו מחויבים להחזיק ישיבה של בחורים ולהספיק להם מזון לא פחות מן ששה בחורים, כדי להגדיל תורה ולהאדיר. ובשבתו על כסא ממלכתו, לו מקל ורצועה לרדות ולענוש במקהלותנו, למי שיסרב לנטות ימין או שמאל להטות מדרך האמת ומסילתו, ובעוברו על ד"ת[9] לנגד ה׳ יתעבר, יריע אף יצריח על אויבי ה׳ יתגבר, אליו ידרשו ומפיו תורה יבקשו, וכמו כן חלקנו לו כבוד לישב על כסא דין ומשפט לדון בין איש לרעהו, ובצירוף בד"צ[10] בי דינא רבה דקהלתנו יצ"ו, כי יפלא דבר למשפט בין דם לדם, בין לדין דיני ממונות ודיני קנסות דברי ריבות, ובאת אל הכהן השופט אשר יהיה בימים ההם ובזמנה, והאיש אשר יעשה בזדון לבלתי שמוע אל הכהן ואל השופט יפורסם קלונו וליתן עליו פתקא דשמתא[11] על מי שיסרב לעמוד לדין או יסרב מלקיים הפס"ד, רק לפרנס החודש[12] יהיה רשות להוציא אותו בשבת ראשון מהחרם על קיום הפסק, ושוב הפרנס חודש השני אין רשאי להפקיע מחרם כלל. וזאת תהיה משכורתו משלחן גבוה זכו, לזכותו במתנת כהונה ליטול חלק בראש, חלף עבודתו עבודת הקודש, ארוחתו ארוחת תמיד מדי שבוע בשבוע סך ששה זהובים מקופת אלופי קציני הקהל יצ"ו, ובשבוע שרגל חל בתוכו שכירות כפולה, דהיינו שלש רגלים כסדרן, ומוספי שמיני עצרת רגל בפ"ע, וגם בראש השנה שהמלך יושב על כסא רחמים וכשחכם יושב ודורש ברבים, והקב"ה מוחל עוונותיהם

של ישראל, המה שתי שבתות בשנה דהיינו בשבת תשובה ושבת הגדול, מן כל דרשה שמונה זהובים מקופת הקהל, חוץ המגיע מהחברה ז״ז, כנהוג שני רביעית חיטין ומדה אחת יין ושתי מדות מי״ד על חג הפסח. ומן כתיבת התנאים לא פחות מחמשה זהובים משני הצדדים, ואיש את קדשיו לו יהיה, לסדר קדושין בקהילתנו יצ״ו, ווזי דחזי לרבנן הוא מעות חופה כנהוג, מכל מאה זהובים זהוב אחד, ומן מאה ראשונה שני זהובים. גם שייך לכבוד הרב הנ״ל הכנסות פנקס דמתא להעתיק כל הקרקעות ונחלאות לפנקס, וכפי התיקון וחק הקצוב בפנקס דקציני הקהל דקהלתנו[13] ומן מעות פס״ד יקח החצי על חלק שלו, אמנם כשיהיה מן ההכרח להוסיף דיינים אזי יקח פי שנים כאחד מן הדיינים, ומכשרי קהל בשעת כתיבת פרנסים לפנקס מגיע לו שמונה זהובים, גם מחוייבים קציני הקהל לקנות למתנה לכבוד הרב הנ״ל פרי עץ הדר ומהודר על חג הסוכות, ולכל הדברות ולכל האמירות קדמו קריאה לשון חיבה[14] המוכשר בחבת הקודש, יהיה כבודו ראשון למקראי קודש, וקדושתו לכל דבר שבקדושה, לברך ראשון לעליות התורה בכל שבת ושבת יהיה חיוב, וביו״ט של רה״ש וברגלים הוא חיוב רק ביום ראשון, וכשיהיה ברית מילה הוא חיוב להיות הסנדק לישב על כסא של אלי׳ ז״ל, וזולת שאר הכנסות וחלוקת כבוד הרבנות מה שהיה להרבנים קדמאין קשישי, כמו כן יהיה לכבוד הרב הנ״ל לא יגרע כחו בשום דבר. גם חלקנו כבוד לכבוד הרב הנ״ל את כל הישובים שבסביבותינו הסמוכים ונראים לקהלתנו וסרים למשמעתנו. דהיינו ק״ק אסטראווי ובלאשקא וק״ק קאזמינקא וק״ק ריכוואהל וסטאבשין שיהיו הישובים האלה לכבוד הרב הנ״ל, וכל הכנסות הישובים הנ״ל שהיו לרבנים הקודמים כמו כן יהיה שייך לכבוד הרב הנ״ל בכל יפוי כח שבעולם, והמה מחויבים לקבל עליהם אימת מלכותו כמאז ומקדם. ומעות חופה וסידור קדושין, ומבלעדו לא ירים איש את ידו לתת קדושין בלתי רשות והרמנא לישובים הנ״ל בלתי הסכמת כבוד הרב הנ״ל, ולשלוח אתרוגים לכל הישובים על חג הסוכות כמאז. גם מחוייבים אלופי קציני הקהל ליתן דירתו לפ״כ[15] כנהוג, ובאם שיהיה מן הצורך לתקן הדירה אזי יתוקן הכל מקופת הקהל, גם פטור כבוד הרב הנ״ל מכל המסים וארנונות ומן שאר נתינות, הן כסדרן והן שלא כסדרן, ומעות שחיטות עופות, כמו שהיה מימי קדם שנות עולמים לגאוני עולם כבוד הרבנים דקהלתנו הקדושה בל יפול דבר ארצה מכל הטוב. וקבלות כבוד הרב הנ״ל לקהלתנו יצ״ו על משך עשר שנים, על כל הדברים האלה כרתנו ברית אמת ושלום עם כבוד אדוננו מורינו ורבינו הגאון המופלג כמוה״רר אברהם אבלי הכהן אב״ד ור״ם קהלתנו ק״ק קאליש יצ״ו. בכפלים לתושיה לילות וימים מצודת סלעים יהיה משגבו, ישכון מרומים, ובימיו ובימינו תושע יהודה וישראל ישכן לבטח בתשועת עולמים.

ולראיה מהימנא באנו על החתום, ה"ה אנחנו האלופים ראשי רוזנים קצינים ומנהיגים פה קהלתנו ק"ק קאליש וראשי אקלומי[15א] הגליל פוזנן יצ"ו ובצירוף האלופים קצינים יחד סגולה.

כהיום יום ו' עש"ק יום עשירי לחדש אלול, שנת תקכזי"ין לפ"ק

נאום אברהם בא"א ה"ה מוה"רר הפ' זצ"ל מקאליש
ונאום הק' יששכר הלוי מקאליש
ונאום בנימין וואלף בהמנוח הר"ר פייביש בר"ש מקאליש
ונאום יחיאל פישל במוהר"ר יודא מקאליש
ונאום אלי בן כהר"ר דוד זצ"ל
ונאום הק' משה בר"י ז"ל מבית יפה
ונאום צבי הירש בר"פ זצ"ל
ונאום משה במוהר"ר נפתלי צבי זצ"ל
ונאום יודא בן כה"רר אלי' זצ"ל
ונאום בנימין וואלף במהור"ר יהודה ליב זצ"ל
ונאום יהודה ליב כמוה"רר יעקב סגל זצ"ל
ונאום יאקלה בא"א כה"רר ליזר סגל זצ"ל
ונאום חיים מנחם מן במהו"רר יצחק נתן נטע
ונאום מרדכי במוה"רר יהודה פו"מ[17] מקאליש
ונאום יעקב בהרב המנוח מהו"רר משה זצ"ל מקאליש
ונאום דוד במהור"ר קלונימוס קלמן זצ"ל
ונאום אברהם במה"רר נפתלי כ"ץ זצ"ל
ונאום יהודה ליב בהמו"רר אברהם בר"פ
ונאום אלכסנדר סענדר בר"י מבית יפה זצ"ל[17]
ונאום מתתי' בן לא"א כה"רר יהושע סגל זצ"ל
ונאום יהודה ליב בר"י זצ"ל מקעמפנא

והרי תוספת של ביטוי הסכמה מתוך סיפוק ושמחה החתומה על ידי שלושת הדיינים, חברי בית דין צדק בקאליש.

האי יומא דקא גרים למארי אילפי[18], דיפריש עלן זיוו בכלילות יופי, ותלה לן כיפי[19] רוני רוני השיטה, התנופפי ברב הדרה המחושקת ברקמי זהב, המהוללה דביר ארמון ומפוארה, ה"ה כבוד אדוננו מורנו ורבינו האי אילנא דשרשא רב, ויציץ ציץ פרח פרי טוב למאכל ולעינים, ומאירים כהלכה כבוד מוה"רר אברהם אבלי הכהן, שנתקבל למז"ט בקהלתנו, להיות רב ומורה לישב על כסא הוראה לאורך ימים. ובכן נודה לאלהינו אשר הגיענו לזמן הזה, וכן גם ידינו תכון עם ה"ת האלופים ראשים קצינים ומנהיגים י"ס[20] וגם עלינו יזרח ה' וכבודו על כולנו, ויחדיו נגילה ונשמחה בו ובתורתו.

הכ״ד אנחנו האלופים דיינים מומחים בד״צ
דקהלתנו ק״ק קאליש הבאים עה״ח יום הנ״ל
נאום שמעון במוה״רר פנחס זעליג
ונאום יהודה בן לא״א כמוה״ו אליעזר ליפמן זצ״ל,
ונאום הק׳ צבי הירש בר״ב ח׳ מו׳ צבי הירש זצ״ל

הערות:

1) נהוג היה בקהילות ישראל עת שנתקבל רב, להתקשר אתו בכתב מעין חוזה, והיה קרוי „כתב רבנות". בו היו מפורטים התנאים שעליהם באו במוסכם שני הצדדים. עוד כיום, נוסף על הערך רב־העניין שבכתבי הרבנות למקרא התנאים שבהם עד לפרטי פרטיהם, וכן שמשכורתו של רב גאון זה ר׳ אבלי חריף, היתה שישה זהובים לשבוע, סכום אפסי כמעט אפילו בימים ההם, יש גם עניין מיוחד בכתבי הרבנות בכלל שיבואו להלן, ובכתב הרבנות שלפנינו בניסוחו ובסיגנונו. ניתן כאן מקום נרחב לסופר הקהל שהיה ודאי תלמיד־חכם מובהק, להראות את רוב יכולתו בביטוי חפצו בפסוקים ובחצאי פסוקים, באימרות חז״ל, בלשון נופל על לשון ובשימוש בפתגם התלמודי „מאן מלכי רבנן" (במס׳ נדרים כ. ב. מנוסח: מאן מלאכי השרת רבנן) ורחשי תהילה שבח וכבוד למכביר, שנכתבו בלהט ובהתלהבות רבה.

כתב הרבנות של ר׳ אבלי חריף היה שמור קרוב למאתיים שנה בידי צאצאיו בקאליש, וניתן כאן במלואו ללא כל שינויים, מלבד תוספת נקודות, פסיקים, ומראה מקומם של האמרות ופענות ראשי התבות המובאות בו.

2) האותיות המנוקדות — ר״ת אבלי.

3) פראפרזה למזבח.

4) נר ישראל, פטיש החזק עמוד הימיני (מס׳ ברכות כ״ח, ב).

5) כבוד שמו.

6) כבוד מורנו ורבנו הרב ד׳.

7) אב בית דין וריש מתיבתא.

8) ישמרה צורה וגואלה.

9) דברי תורה.

10) בית דין צדק.

11) חרם.

12) נראה שבאותו זמן עוד היה קיים בקאליש הסדר המסורתי של שנים־עשר פרנסי־חודש, פרנס פרנס לחודש, שעל פיו היו נחתכים עניני הקהילה.

13) יתכן שהמכוון לפנקס שבו רשום רכוש נכסי דלא ניידי של בני הקהילה ותנועת מכירות, הגם שהיה קיים מוסד עירוני רשמי למטרה זו.

14) מס׳ יומא ד. ב. ובדברי רש״י להתחלת ספר ויקרא.

15) לפי כבודו.

15א) מעין מועצת המחוז. ראה ערוך השלם לקאהוט בערך זה.

16) פרנס ומנהיג.

17) שנים מראשי הקהילה שבאו על החתום מוסיפים בצד שמם מבית יפה, והם מצאצאי רבי מרדכי יפה מפוזנא בעל הלבושים, שתפסו מקום חשוב בחיים הדתיים והצבוריים בקאליש.

18) אילפא אמורא בא״י בדור הראשון (מסכת זבחים י״ג, א, תענית כ״א, א).

19) מרגליות, נזמים לאמור: שנשפיע אור וזיו. (מס׳ עירובין צו. ב. ומס׳ כתובות פ״ב ב).

20) יחידי סגולה.

בעלותו על כס הרבנות בקאליש התנהג כאחד מגדולי הרבנים בדורות שעברו בצדקותו ובגאונותו. השאיר אחריו בכתב יד חידושי תורה בהלכה ובאגדה, אבל נשרפו באחת הבעירות בקאליש. עמד בחילופי שאלות־ותשובות עם רבני דורו ודבריו מובאים בספריהם. לא הירבה ליתן הסכמות, אם כי מחברים רבים פנו אליו בבקשת הסכמתו לחיבוריהם. את סירובו זה נימק מתוך עניוותו. ביום ט״ו שבט שנת תקס״ט נפטר, ומנוחתו כבוד בקאליש. ימים רבים עוד סיפרו בקאליש על אורח חייו ועל הליכותיו הנפלאות.

בקאליש אמרו עליו מר׳ אברהם (בעל המגן אברהם) עד ר׳ אברהם (אבלי) לא קם כאברהם.

כינוי משפחתו היה טרויבע, וממנו הסתעפה משפחת טרויבע, הכוהנים, שבניה היו נפוצים, בכמה קהילות בפולין. מהם תלמידי־חכמים, עסקנים ואנשי־מעשה חשובים. שני בניו ר׳ בנימין וולף ור׳ איצק היו מנכבדי והשובי קהילת קאליש.

זוהי הכתובת החרותה על מצבתו

פה נטמן כהן לאל עליון, רבא דעמיה ומדברנא דאומתיה,
רבינו אברהם אבלי בן הרב רב יחיאל מיכל הכהן זלה״ה
אב״ד דק״ק קאליש יע״א. נאסף אל עמיו בן שנים ושבעים שנה
ברביעי בשבת בחמשה עשר בשבט בשנת תקס״ט לפ״ק. שמש
בכתר הרבנות ושפט את ישראל פה ק״ק קאליש יע״א
שנים וארבעים שנה, משנת תקכ״ז עד שנת תקס״ט לפ״ק.

תנצב״ה

כא) רבי שמואל היה ראש בית דין בקאליש בשנת תק״פ.

כב) רבי משה אפרים אשכנזי. אישיות נעלה ודגולה. מוצאו מגליציא המזרחית. היה בנו של ר׳ מרדכי ב״ר צבי הירש ב״ר נתן מברודי בן רבי צבי אשכנזי ״החכם צבי״, חתנו של רבי מאיר קריסטיאנופולד (הרב מברודי בעל מחבר ספר ״יד המאיר״). הוא כיהן קודם כרב בקהילת בורשטין, גאליציא. ר׳ משה אפרים היה שאר בשרו של רבי יעקב לורברבוים, הרב מליסא מחבר ספר „חות דעת״ ושאר חיבורים שנתפרסם בהם כגאון, והוא שהציע לפרנסי קאליש להושיב את קרובו ר׳ משה אפרים על כסא הרבנות בקהילתם — וכך עשו. בשנת תקפ״א התחיל ברבנותו בקאליש.

כתב הרבנות

א) אשר שלחה עדת קאליש אל הרב הגאון מו״ה משה אפרים להתמנותו לאב״ד בקרבה. בעזר השם יתברך ויתעלה. שמענו אדוני, נשיא אלקים אתה בתוכינו.

ב) מנדיבי עם קרית קאליש כתר מלוכה לך יתנו, וילוו אליך וישרתוך ועל ערוגת מטעך תטענו נצח בך יגילו, אימתך והדרך בפינו יעבורו. עד עולם יוכן כסאך. ובך יתרועעו אף ישירו, ובפיהם ובפיך בקול יגבירו.

שלום לאדונינו, מכנף הארץ זמירות. ג) להשמיע, ממרחק נרון בעת נחזהו, אלינו יריע. צאן קדשים רוגשים מילין קול הידד להשמיע, קוראים אדוניהם למרחוק יבוא שלום נרו יופיע. מן יום ברוא אלקים אדם על הארץ, בכל ביתו לנאמן שמהו, ולמשול בכל יצור מאז הפקידהו, סגר הממשלה בידו אחריו בעת תום חייהו, שמו אדון לביתו לבנות ולהרוס לעקור ולנטוע, יגזור על ימין קבוצת גוי וקהל גוים קרית מלך מגיד ומשמיע. פנה אל שמאל, ישיתהו בתה. ד) אשר לא עבד בו ולא יזרע. ממשלת כל גבור מדור דור לפניו עומדים, לוחמי מלחמות ד׳ ועל דלתי התורה שוקדים. שומרי מצוותיו ולדבריו חרדים. הם נשיאי המטות הם העומדים על הפקודים, דורנו זה לפניו כי בא, אנשי קריתינו עת נכחו וקראו. רבים התאוו היותם הורים מלכי ונסיכי אלוף נעורי, לשווא שמרו זה. מאז גמר אומר ראשית צורי, למה זה הבל תיגעון, למה תרצדון הרי הלא כן צוה המלך, ועתה הנה זה היום שקוינוהו, להושיב עטרת מלכנו בראשינו, ה״ה כבוד אדונינו מורינו ורבינו הרב הגאון המאה״ג החריף ובקי פאר ישראל המפורסם כבוד מו״ה משה אפרים אב״ד דק״ק בורשטין. ה) והוא מרומים ישכון לנהל צאן מרעיתו, צאן ישראל בקריתנו, פה קריה עליזה קאליש יע״א עיר ואם בישראל, ישור על אנשים במרעה שמן לנהלם, ועל מבועי מים כשתילי זיתים ישתלם. וכאומן את היונק כל הימים ינשאם וינטלם, ממעיני תורת ד׳ צבאות אשר בקרבנו תשקנו. ועם בחורי חמד הנולדים פה פרי בטנינו, ואלה מרחוק יבואו לשמוע בלמודים וישכונו בתוכינו, ואותו יום יום ידרשון תורת ד׳ יורמו, הנה אדונינו זה אב לכולנו: כי יהיה ריב בין אנשים, ישפוט אדוננו עם היושבים על מדין כבוד בצד״ק דקהלתנו בין איש ובין רעהו, והאיש אשר יקשה ערפו לבלתי שמוע בקול הורים בנעימות אמרותיו במועצת ודעת, ובמוסר השכל יונעם לאזן שומעת למזימות עריצים, יתן מגרעת ויתרוממנה קרנות צדיק. וכי יפלא ממנו. ז) דבר באחת מכל מצוות ד׳ ונעלם ממנו, על פי התורה אשר יורינו אדונינו, נשמור לעשות, לא נסור ימין ושמאל.

לעיתים הנועדים, טרם יבואו המועדים, חג המצות וחג האסיף ולעיתים מיוחדים תורת ד׳ בתוכחת מוסר כאב את בנו ירצנו, ומארשת שפתיו בל ימנענו. ח) תועים מדרך ישיבם וינתק מוסרותינו, ביראת ד׳ באומר ודברים, וזאת פאר הנזר לכבוד ולתפארת אדונינו זה, ובשבת וביום הראשון למועדים, וביום הכסא עת קרוא מקרא, או לקריאת שלישי הכי נכבד אדונינו זה.

גם מבני עירנו אשר יחננו ד׳ מבניהם אשר ילדו, המה ילדו על ברכי אדונינו להיות סנדק עת יוכנסו לברית. גם כל עניני סידור קידושין אדונינו יסדר והוא הקדוש. זאת אשר תשיג יד אדונינו לחק הקצוב מעירנו פה. והיתה

שכר לחילו. שלש מאות וחמשים ר״ט מדי שנה בשנה. ט) שכרו מכתיבת התנאים בשידוך הנעשה בין אנשי עירנו פה חצי פראצענט מכל מאה. מן מעות פס״ד החצי, ובאם יוכרח להוסיף דיינים, אז יקח פי שנים כאחד הדיינים. כל הקנינים מעניני נחלאות לכתוב בפנקס דמתא לו לבדו יהיה וישולם לפי ענין הקנין. י) העיירות הקטנות השייכים לקהלתנו יע״א הן המה ק״ק בלאשקויא, ק״ק קאזמינקע ק״ק ראכוואהל, ק״ק סטאוושין, הכנסות הקבועות אשר היה שייכים לרבנים הקודמים מן המקומות הנ״ל הנה כעת המה שייכים לאדונינו זה בכל יפוי כח שבעולם. והמקומות הנ״ל מחוייבים להטות שכמם ולסבול עול מלכותו עליהם, ומבלעדו לא ירים איש את ידו לסדר קידושין בלתי רשות מכבוד אדונינו הנ״ל ובטרם יסולק לו מעות חופה כפי המגיע, וגם שלא למנות שו״ב במקומות הנ״ל בלתי היתר ורשיון מאדונינו הרב הנ״ל. והוא גם הוא ישלח אתרוגים למקומות הנ״ל בימי החג, כפי הנהוג כמקדם ולא יפול דבר ארצה, מכל מסים וארנונות ומעות שחיטות עופות ונתינת בשר כשר נקי יהיה לביתו אדונינו זה מבלתי תת מאומה, כאשר היה לרבנים הראשונים אשר היו בעירנו פה. על כל הדברים האלה קשרנו קשר אמץ וחזק כרתנו ברית את כבוד אדונינו מורנו ורבינו הרב הגאון המפורסם נ״י הנ״ל וענדוהו עטרות פאר המלוכה דגלו להרים, ימלא ה׳ בידו לרומם נדכאים ולהגביה ישרים ומכל שוד ינצל, ואנחנו בצלו נשמרים, ישבע שובע שמחות וכנשר יחדש נעורים עד בוא משיחינו, ויגיה עלינו על הר ציון מרום הר הרים.

גם זאת בפירוש נאמר שהרב הגאון הנ״ל יתפלל בשבתות בהכנסת הגדולה ובפרטות בימים הנוראים, כי את כל אלה עשו כבוד אלופי פרנסי קצינים ונגידי עם מנהיגים דקהלתנו יע״א פה ק״ק קאליש, ובצירוף כל יקירי ונכבדי עם ונגידי עירנו איש לפי מהללו בהסכמת רוב מנין ורוב בנין, ותכון מלכותו לדור דורים, ובמשכנות ובבית מנהלינו והורינו אשר היו דרים, גם אדונינו זה ישב בתוכם השקט יבטח עד עמוד הכהן לאורים אמן סלה.

פה קאליש יום גימל ו׳ שבט תקפ״א לפ״ק

ועל החתום באו ראשי הקהילה:

נאום הק׳ שלמה במי״ז קרא
ונאום צבי הירש ברמ״ק
ונאום יצחק אייזיק בראקמאן
ונאום שלמה מרדכי מראגאשני
ונאום יוסף בר״ג
ונאום מיכאל חיים בהרב המנוח מהר״ל

ונאום יהודה לייבוש בהגאון מוה״ר מאיר נ״י מלאסק
ונאום זלמן שנעער
ונאום נתן ברז״ק

יתר החתומים:
יוסף רעדליך

פייבש בהרב הגדול הצדיק מוה׳ יעקב זצ״ל
אברהם בר״ד בר״ק
זאב וואלף במהרי״ל זצ״ל
יהודה ליב ברל״ס
פייבש שנעער
לייזר בר״א מאמלאק
שמחה לייב וייל
יחיאל מיכל הכהן
מיכאל ברמ״א מבאררג
אברהם הירש ב״ר ליזר ז״ל
חיים בר״ים שטארקמאן
אברהם בר״פ ז״ל
יוסף בן מו״ה פנחס ז״ל
אלעזר בר״י
משה מיכל פלאם
יעקב בר״מ רוס
דוד בר״י ברה״ם
מיכאל בר״י

אברהם בן הר״ר שלמה יצ״ו
יהודה ליב בר״ב
מיכאל לאנדא איש לונטשיץ
יהודה לייב במו״ה פייבל
קלמן טונקעלבלום
אברהם ב״ר ענזיל נעלקין
צבי בריב״ש זצ״ל
אליעזר ליזר בר״מ סג״ל
שמעון סג״ל
יידל בר״י מלאסק
ישראל בר״ש זצ״ל
מענדל ברנ״ק
ישראל משה ברי״פ
משה בר״א כהנא שפירא
ליפמן גינם מק״ק קאמין
נפתלי צבי הירש במהר״ששק
ליזר בר״ב
צבי הירש בר״א הלוי

א) על ההעתק של כתב־רבנות זה שבידי, רשום שנעתק מתוך גוף כתב־היד שהיה שמור בבית הקהלה בקאליש. הוא ניתן כאן ללא כל שינוי, מלבד הוספת נקודות, פסיקים ומראה מקומות של כמה פסוקים שבו. הקורא ודאי יעמוד על אי אלו הבדלים שבנוסח בין כתב רבנות זה ובין זה שניתן מלפני חמשים וארבע שנים לר׳ אבלי חריף. הסופר רצה להביע כאן מרחשי ההגות שבלבו. הסיגנון, כבקודמו, משובץ בפסוקים ובאמרות, ואף הוא כולו שיר ושבח לרב החדש. אולם נעימתו שונה מזה שבקודמו, דור־דור וסופריו.

ב) בראשית כ״ג, ו׳.

ג) ישעיהו כ״ד ט״ז.

ד) שם ה׳ ו׳.

ה) קהילה בגאליציא ע״י סטאניסלאב.

ו) יכוננה עליון אמן.

ז) דברים י״ז ח׳.

ח) תהלים כ״א ג׳.

ט) במשכורת זו אנו רואים התקדמות רבה לעומת המשכורת שהוקצבה לר׳ אבלי חריף בסך שישה זהובים לשבוע, לפי הסכום שלפנינו הוקצבה לר׳ משה אפרים משכורת בסך של 7 רייכסטלר לשבוע. ערכו של הרייכסטלר היה אז לכל הפחות 8 זהובים. אין שום ספק שיוקר המחיה עלה בהרבה בתקופת 54 שנים אלה, וייתכן שמצבה הכספי של הקהילה נשתפר בהרבה מאז.

י) נראה שפנקס הנחלאות המוזכר בכתב רבנות לר׳ אבלי חריף שהתנהל בקהילה היה קיים גם בימי ר׳ משה אפרים. דבר מפליא מאד!

ר' משה אפרים היה תלמידו וחסידו של רבי משה לייב מסוסוב, ויש גירסא אף של „היהודי הקדוש" והוא עצמו התנהג בחסידות מופלגת בשעה שרוב בני העיר היו מתנגדים, וכשלמדני העיר שוחחו אתו בדבר תורה לא היתה להם „קורת רוח" מרבם זה, באשר כחסיד ועניו גדול לא רצה להתגנדר בידיעותיו בתורה כי מאוד שמר על „הצנע לכת".

לימים שוב נזדמנו אנשי קאליש לליסא ובעת ביקורם בבית הרב התרעמו בפניו שהמליץ על קרובו שהוא למדן ולמעשה אינו מצטיין בלמדנותו, — ענה להם ר' יעקב: הנה עבר זמן רב מאוד מאז ראיתיו באחרונה. הואיל ונעשה חסיד בינתים יתכן ששכח תלמודו.

ואכן ר' משה אפרים היה אחד מהגדולים הנסתרים ורוב גאוני דורו החשיבוהו מאד, ועמדו אתו במשא־ומתן של הלכה. הוא התנהג בקאליש כרבי, נתן סגולות לחולים, ואף הראה מופתים בריפוי חולים שפנו אליו.

נפטר ביום י"ז תמוז שנת תקצ"א והשאיר אחריו בקאליש ובסביבה שם וזכר טוב.

בנו ר' חיים צבי היה דיין בקאליש ואחר כך נתקבל לרב בקהילות זאויכוסט וליפסק. אף הוא היה רבי של חסידים. בנו השני, ר' זלמן, לקח לאשה את נכדתו של ר' לוי יצחק מברדיטשוב, היא היתה בת חתנו ר' ליפא.

כ"ג. רבי שלמה איגר

נתקבל לרבה של קאליש בשנת תקצ"ה, ארבע שנים אחרי פטירתו של ר' משה אפרים ז"ל.

ר' שלמה היה בנו של רבי עקיבא איגר, הרב מפוזנא אשר גאונותו וצדקותו היו לדבר פלא ולאגדה אף בימיו — תקופת גדולי ישראל. ר' עקיבא הקים בפוזנא ישיבה גדולה ואליה נהרו תלמידים למאות. מכל קהילות ישראל בעולם פנו אליו בשאלות בעניני דת והלכה. היתה מתהלכת אימרה „כי מפוזנא תצא תורה והוראה".

בנו ר' שלמה נולד בשנת תקמ"ז ונתחנך בפיקוחו של אביו הגדול. בשנת תקס"א השיאו אביו את מרת רבקה, בתו של ר' ישראל הירשזוהן־צנצמינר, אחד מעשירי ווארשא וחשוביה. מחותנו של ר' חיים דודזון, רבה של ווארשא. ר' שלמה התמיד בלימוד התורה, אבל עסק גם במשא־ומתן, בעסקי קבלנות של בניית כבישים, וגשרים לצרכי הממשלה. דרכו היה לא להפסיק את לימודיו לצורך נהול עסקיו, אלא תוך לימודו בתורה, עשה מה שצריך במהלך עסקיו הגדולים.

ר' שלמה הצליח בעסקיו בתקופה הראשונה והתעשר עושר רב, התמסר אף לעסקנות צבורית בוורשא, כן פעל באיסוף כספים לתמיכת הישוב בארץ

ישראל, ונתפרסם לתהילה בכל רחבי פולין בגדולתו בתורה, בפקחותו ובבקיאותו בהויות העולם, ואמרו עליו שאצלו תורה וגדולה במקום אחד.

ר׳ שלמה היה מגדולי המתנגדים לחסידות, אבל לא התיחס בזלזול לחסיד שתורת ה׳ חפצו והמדקדק במצוות. בנו ר׳ ליבלי בחר לו את דרך החסידות והתחיל להסתופף בצלו של הרבי מקוצק; דבר זה העציב מאוד את רוחו של ר׳ שלמה.

ר׳ שלמה היה מראשי המדברים במחלוקת הגדולה שבין מדפיסי ש״ס סלאווטא ובין מדפיסי ש״ס וילנא, ועמד לצדם של אלה האחרונים.

רבי שלמה איגר

בעקב המרד הפולני הראשון נגד השלטון הרוסי ושידוד מערכות הכלכלה במדינה, ירד ר׳ שלמה מנכסיו והוכרח להשתדל לקבל רבנות באיזו קהילה חשובה. הוצעה לו רבנות פראג, פראנקפורט על מיין. ואף ראשי קהילת קאליש פנו אליו בהצעה לקבל את הרבנות בקהילתם — ולבסוף הסכים להצעת קאליש.

והנה מכתב בשורת ראשי הקהלה קאליש שבחרו עליהם לרב רבינו שלמה איגר ז״ל.

פה קאליש יום א׳ ד׳ אייר תקצ״ה לפ״ק

שמחת לבב כהולכי חלילים, לבוא בחדר קדשו קודש הילולים,
מבשרות צבא רב בנועם ממללים, השיר כליל התקדש מצלצלים,
לה״ה אדונינו מורינו הרב הגאון עטרת ראשינו השר בישראל
החכם השלם במו״מ המפורסם שלשלת היוחסין כקש״ת הרב
מוהר״ר שלמה איגר נ״י.

יום בשורה הוא, לא נהי׳ מחשים למלאות דברינו, אשר החלנו לגלות אזני כבוד אדונינו מיום הוועד אשר הוגבל לנו עפ״י פקודת הקאמיסיאן יר״ה, כן נהיית וכן נעשתה, הנה ביום החמישי העבר נועדו יחד כל העדה כולם קדושים בבית הכנסת הגדולה בעזרת האנשים פה קהלתינו אל הבחירה, ויבואו גם ראשי העצה מפה בתוכם והציעו את הארבעה גאונים אשר בחרנו מהראויים להמנות והערכנו לפניהם מאז אשר בשמותם יקראו קאנדידאטן לבחור מהם א׳ המיוחד והמרוצה לעם, ולאיזה מהגאונים הללו אשר רוב העדה יסכימו אותו ירצה להושיבו על כסא המשפט פה קהלתינו. ובעה״י זה היום שקווינוהו מצאנוהו מעשי ידינו כוננו להטות לבב העדה אליו ישמעון ואותו יבחרוהו לכונן על כסא ממלכתו בקהלתינו המעטירה, וענו ואמרו כל העם יחי המלך שלמה! יגדל שמו וכסאו יהי׳ נכון עד עולם. אי לזאת נוחיל על מכתב מעלת אדונינו בהקפת בי דואר, לבאר הכל באר היטב כל פרטי הדברים אשר הסכמנו עליו, וגם לכתוב בכתב הרבנות שכבוד אדונינו יקבל להתנהג פה מנהג רבנן קדמאי גאונים ראשונים אב״ד הקהלתינו, כענין להתפלל בביהכ״נ וכדומה, שאר מנהגי הרב אשר הם לתהלה ולתפארת הקהלה, ואחר הגיענו תשובתו הנכבדת על כל אלה נעשה אל כבודו כתב הרבנות בחת״י כולו, או רוב עם, גדולים וגבירים נגידים וחכמי העיר עליו יחתמו. ומעתה יוכל כבוד אדונינו לעשות פעולות למהר ולהחיש להגיע מפראנקפורט דמיין כתב מחילה שימחול לו, כי אנחנו מצפים יום ביאתו לרגעים נבחנים למתי יבא איש אשר יורה לנו ואשר יצא ויבוא לפנינו לכל ענינים ההכרחים, כאיל תערוג על אפיקי מים כן נפשינו תערוג אליו, ואותו יום יום ידרשון.

עוד זאת ידע כבר אדונינו, כי כל העדה כולם מבקשים וחפצים באהבתם אותו שיקבל אדונינו להבטיחנו בזאת שלא יחזור לכה״פ תוך זמן עשר שנים, וכבוד אדונינו לא יחשוב בזה כאלו שאלו דבר שלא ביושר, אך הוא מפאת הישר והטוב שארית ישראל לא יעשה עולה, וחלילה להשתמש בכסא דמוקרא זמן מה ואחר יעוף לחזור בהם כי מבלעדי פסידא דלא הדר הוא אף כי אמרו ניחא לי׳ וכו׳, מה גם באיש אשר רוח אלקים בו וימצא חן בעיני העם לשמוע אליו וגם הוא ידע את העם, טבעיהם ונימוסיה׳ ואחר אשר הורגל בהם המן ראוי׳ לעזוב אותם ללכת למקום אחר, וגם איננו מתנגד לש״ע חושן משפט

(סי׳ של״ג)[1] אשר שם נאמר לענין פועל מלמד וסופר אשר נשכרים למלאכתם, לא כן ידמה הרב שבעיר אשר כל מלאכתו מלאכת ה׳ להורות לעם ה׳ ותורת משה, אשר נאמר עליו כי כן צותי, מה אני בחנם אף אתה בחנם עליו נאמר באמת כי לי בני ישראל עבדים עבדי הם, כי זאת באמת עבודת ה׳ להתנהג העם בדרכי התורה והיראה ושכירתן איננה שכר מלאכתן רק שכר בטילה, ואינם מושכרים לבני עדתם העבדים רק למלאכת שמים.

ואדרבא כל בני העיר נשאלין אליהם וכמו שהשיב רבא ב״מ דף צ׳. וגם ידע כבוד אדונינו כי כן היום נבשר בשורות מז״ט עלי שבתו לכסא המלכות הנה אל כבוד אביו הגאון נ״י לק״ק פוזנא וגם מאתו נכף למחול על רובו תורתו לבקש מאנשי פראנקפורט למחול אותו למען יחיש מעשהו ונזכה לראותו בשמחה באהבים, דברי ידידיו הנהו מברכים את כבה״ר בברכת מז״ט ורום הודו ויגביה קרנו וכו׳.

דברי הבעה״ח
יהודא ליב בהרב המנוח מו״ה שרגא פייבל זצ״ל
נאום שמעון במהרי״ל ז״ל סג״ל
זאב וואלף בהרב המנוח הנאב״ד זצלה״ה מקאליש
ברוך הירש בר״מ
משה שפירא
ברוך מאיר בר״ש אונגער

בשנת תקצ״ה קיבל עליו עול רבנות קאליש ועמד בה עד שנת ת״ר, עת שנקרא לעלות על כסא אביו הגדול בפוזנא, שנפטר כשנתיים לפני זה. רבה היתה פעולתו של ר׳ שלמה בפוזנא, מלבד מילוי תפקידיו כרב בפיקוח דתי, בלימוד והרבצת תורה, פעל בערות במלחמתו ברוח החדשה שפרצה לשם מגרמניא, רוח המתקנים בדת, וכן עשה גדולות באירגון הקהילה ומוסדותיה. עשה הרבה בתנועה למען העסקת יהודים בעבודת האדמה, שלא הצליחה מסיבות בלתי תלויות בו.

לאחר כמה שנים קשות שעברו עליו בפוזנא בעקב התנגדות חוג הריפורמאים לפעולותיו, והמאבק הקשה עמם ועם הקרובים אליהם ברוח — שוב עמד על פרשת דרכים, וכשפנו אליו ראשי הקהילות קאליש לאחר פטירת רבי אליהו ראגולער, הרב שבא אחריו, בהצעה לחזור לקאליש, ובשמחה ובכבוד רב יקבלו אותו לרבם, הסכים ר׳ שלמה ובא לקאליש לסדר את כל

[1] ראה, בחושן משפט סימן של״ג סוף סעיף ג׳ בדברי הרמ״א, האומר ומהאי טעמא (כי לי בני ישראל עבדים ולא עבדים לעבדים) אסור לפועל אפילו מלמד או סופר להשכיר עצמו להיות בבית בעל הבית בקבע שלשה שנים.
ובשאלות תשובות, חתם סופר, אורח חיים סי׳ ר״ז נידון ענין זה במפורש.

הסידורים לחזרתו. נסע לפוזנא לשם פרידה מהקהלה והעברת משפחתו לקאליש. תוך כך חלה ונפטר ביום י״א טבת שנת תרי״ב, בן שישים ושבע שנה.

ר׳ שלמה השאיר אחריו הרבה חידושי תורה, מהם נדפסו:

א) הגהות על שולחן ערוך „יורה דעה" בשם „גליון מהרש״א" (קניגסברג תרי״ט).

ב) הגהות רש״א (ש״ס ווילנא תקצ״ב) בשם „גליון מרש״א".

ג) שאלות ותשובות, והם בתוך ס׳ שו״ת אביו ר׳ עקיבא אייגר.

וזו הכתובת החרותה על מצבתו:

פ״נ ה״ה אדמ״ו שר התורה והחכמה נזר
ישורון הגאון מ״ו שלמה אב״ד ור״מ דפ״ק
בן המאור הגולה רבנו עקיבא איגר זצו״קל
נאסף אל עמיו י״א טבת לס׳ ונחיה ולא נמות. לפ״ק
שמש באה ועלטה כסתה פני תבל
לבשה חכמה קדרות ותושיה עטתה אבל
מרום עלה מורה דרך לישרים ותועים
הה! עדרי צאנו נטש אביר הרועים
אראלי שחק גברו את מצוקי ארץ
יושבת פאזען רפתה מעמוד בפרץ
גזע אביך בחיר ד׳ בך נחמנו
רוחו בקרבך היתה נפלנו קמנו
זיו כבודך חלף מנו פנה הודך
למי נפנה עתה מי יכהן אחריך.

★

במאה זו נודעו מספר אישים חשובים ילידי קאליש או שגדלו ונתחנכו בה והם:

כ״ד. רב אהרן בן יהודה הכהן קארפינקל

יליד קאליש. היה רב בקהילת נאהאד ומשנת תק״ס ראב״ד בברסלה. חיבר ספר „שאילתות אבי״ה" בסוגיות הש״ס ופלפול בדינים בדרך שו״ת (ברלין, תקס״ו).

נפטר בברסלה בן נ״ד שנה.

כ״ה. רבי שמעון ב״ר יהושע פייבלמן הלוי

בשנת תקנ״ז נשא את בתו של ר׳ מתתיהו, אחד מנכבדי עיר קאליש. ישב בקאליש עד שנת תקפ״ח שעה שנתקבל לרב בקהילת פורדון ואחר כך

רב ברוגוזין. חיבר ספר „שער שמעון" חידושי הש"ס, דרשות והספדים (וארשא, תרמ"ה).

היה גיסו של רבי עקיבא אייגר מפוזנא.

כ"ו. רבי מרדכי ב"ר יצחק

מגיד ד„חברא קדישא" בקאליש.

חיבר ספר „מאמר מרדכי", פירוש על חד גדיא (דיהרנפורט, תקכ"ד).

כ"ז. רבי משה סוכצ׳ובר המכונה ר׳ משה חריף

יליד קאליש. היה גאון מפורסם בדור שלפני מאה וחמשים שנה בערך. רב בקהילת רוגוזין, גליל פוזנא ומשם נתקבל לרב בסוכאצ׳וב. עמד בקשרי ידידות ובקשרי־שאלות־ותשובות עם כל גאוני הדור, וביחוד עם ר׳ עקיבא אייגר, שכתב לו שתי תשובות בספר שו"ת ר"ע אייגר, מהדורא תנינא, סימן כ"ב וסימן פ"ב.

ר׳ משה העמיד תלמידים גדולים ומופלגים. בעל החידוש רי"מ היה מתלמידיו בנעוריו.

אביו של ר׳ משה, ר׳ יעקב, היה גר בקאליש והיה גדול בתורה בנגלה ובנסתר, ואף מגדולי החסידים, ואולי מהראשונים בפולין־גדול שכיתת רגליו מקאליש עד מזריץ, לרבו ר׳ דב בער, המגיד הגדול, תלמידו של הבעש"ט. אחר זה נסע להרבי מלובלין „החוזה", שכיבדהו מאד וכינה אותו „יעקב סבא קדישא".

ר׳ יעקב ישב כמעט כל ימיו על העליה שבבית המדרש בקאליש ועסק בתורה ובעבודה, בעוד שאשתו ניהלה איזה עסק לפרנסת המשפחה.

מסופר: אביו של ר׳ יעקב, רבי משה הרב מווארטא חמישה בנים היו לו, כולם גדולי תורה, כולם צדיקים, ואמר עליהם סמוך לפטירתו, שאם החסיר ח"ו דבר מה מן התורה — הניח חמישה בנים שהם כנגד חמישה חומשי תורה.

ר׳ יעקב היה בזמנו אישיות אגדית בקאליש. אמרו עליו שהוא בעל „רוח הקודש" ובעל מופת.

סיפרו עליו: בוקר אחד באו אליו תלמידיו לשמוע את השעור וראו על פני הדלת החיצונית כתובות „סוכצוב". כשנכנסו וספרו זאת לר׳ יעקב לא הגיב כלל אלא שמר את הדבר בלבו. במשך היום בא שליח מיוחד מאת בנו ר׳ משה שהיה רב ברוגוזין, ובידו מכתב לאביו בשאלה דחופה: הואיל והוזמן לקבל רבנות בקהילת סוכצ׳וב, מה עליו לעשות, להסכים או לסרב. והוא מבקש לשלוח את התשובה בידי השליח.

ר׳ יעקב נזכר באותיות „סוכצ׳וב" שהיו כתובות על הדלת וענה לבנו, שמן השמים גילו לו שעליו לקבל את הרבנות בסוכצ׳וב.

כ״ח. רבי אליהו ראגאלער

יליד ליטא. אביו ר׳ יעקב צוין כגדול בתורה ובמעשים טובים, ואף בנו ר׳ אליהו היה מן המצוינים בגאוני יהדות רוסיא וליטא לפני למעלה ממאה שנה, נקרא ראגאלער על שם העיירה ראגולי שבה כיהן כרב. אחר כך קראוהו גם ר׳ אליהו קאלישר, על שם רבנותו בעיר קאליש, והיו שכינו אותו הגר״א השני, כלומר: השני לאחר הגאון מוילנא. ואכן, היו בו מתכונותיו של הגאון מוילנא, ובדרכו הלך כל ימי חייו.

צנוע במאוד מאוד ולא נודע ברבים. אין לשער את מידת גדולתו בתורה בנגלה ובנסתר. עמידתו הנועזת על האמת היתה ללא חת.

כאמור מילא ר׳ אליהו תחילה תפקיד רב בקהילת ראגאלי (ליטא), כעבור זמן־מה פנו אליו ראשי קהילת וילנא והציעו לו כהונת ראב״ד בעירם. בו בזמן פנו אליו גם ראשי קהילת קאליש והציעו לו רבנות בעירם, והוא החליט לעבור לקאליש, שבה כיהן בשנות ת״ר—תר״י.

וזה נוסח המכתב של ראשי ואלופי קהילת קאליש שהריצו לר׳ אליהו. ב״ה יום א׳ ט׳ ניסן ת״ר:

בשמחות וגיל נבואה להיכל ה״ה רב האי גאון, פאר הדור עמוד הימיני, עטרת ראשנו נזר ישראל וקדושו הרב הגאון אמת מופת הדור איש אלקים כק״שת[1] מוה״רר אליהו יחי׳ נצח וכא״לש[2] הן הדברים הנאמרים מפינו ונכתבים על ידי המליץ בינותינו עד כה. ועתה באנו למלאתם במעשי ידינו כוננו דברינו האלה, מול הדר גאונו למען ינוחו רעיונותיו הקדושים. הננו להודיע את כבודו הרם, כי זה תמול ביום שבת קודש נועדנו עשרה האנשים כלנו יחד, הנבחרים מכל העדה, כולם קדושים עדת קהלתנו, בהסכם ובעצה אחת לבחור את כבודו הרם, לעטרהו בכתב הרבנות פה בקהלתנו ולקבלו עלינו לראש, ולהיות לנו לרב ומורה.

ואנחנו נכונים לקבל עלינו עול מוראו, והוא ישפוט את עמו במישרים, והננו מזרזים את כבודו הרם שיחי׳ מיד בהגיעו אגרת הזאת להכין עליו הדרך ולקחת פאס[3] על שנה תמימה, ובלי אחור מיד אחר חג הפסח הבע״ל[4] לשים לדרך פעמיו לנסוע מנוה אהלו. והיה בהגיע מכתבנו זה, נא מאת כבודו הרם, למחול על כבודו למהר חיש תשובתו הטהורה באר היטב, „כי יקבל עול המשרה על שכמו ולשבת על כס רבנותו לשכון כבוד בתוכנו״. ועוד בו

[1] כבוד קדושת שמו תפארתו.
[2] וכל אשר לו שלום.
[3] דרכון.
[4] הבא עלינו לטובה.

יבואר יום נסיעתו מנוה קדשו, למען נוכל לשער את יום בואו קרוב למחוז אהלנו, למען נהיה נכונים לנסוע בערך עשר פרסאות לקבלו שם במצהלות ורננה הנה בקרית קהלתנו הקדושה, בגילה ושמחה עוז וחדוה במקומנו, אשר יהיה לנו לכבוד ולתפארת, ואולי מכתבנו הזה יגיענו בימי חול המועד פסח, אשר כבודו אפשר ימאן בכתיבת ידו הטהורה, ימחול כבודו לצוות על אחד מבניו החריפים שיחיו, לכתוב את אשר ישים בפיו אלינו, כי נחוץ הוא לנו לדעת מאד, כי יגלה לנו רצונו הטוב ויום נסיעתו משם. ומזה נדע יום בואו לחיים ולשלום. וכבודו הרם ידע כי כתב הרבנות אל כבודו הרם לא יחסר ולא יגרע ממכתב הרבנות אשר ניתן אז להגאון מהר״ש איגר, אשר נתקבל לק״ק פוזן מפה ואם בהספקה זו היה די אליו, אשר התרגל מנעוריו ברוב עשרו, והיה מטופל בבנים ובבנות, הננו מקוים כי יהיה גם לכת״ר בריוח, ובעז״ה ישלמו אתנו ואנחנו את כבודו. גם טרם יום נסעו משם יודיענו שנית לאמן דבריו הראשונים, ויתאמת לנו מועד ביאתו הנה, אזי נסע ונלכה לנגדו לקבל בשמחה ובאהבה ולהכניסו פה קהלתנו בכי טוב, ולהושיבו על כסא ההוראה, ולהופיע רוח קדשו עלינו לשכון כבוד בעירנו, ובאורו נראה אור, והיתה מנוחתו לכבוד ותפארת שלם ושאנן עד בוא ינון. אלו דברי תלמידיו המתאווים יום בואו לחיים ולשלום ועינינו רואות את מורנו.

אלופי מנהלי ומנהיגי עדת ישורון ושבעה מיטיבי טעם
טובי העיר הנבחרים על החתום בתשוקה רבה ובאהבה עזה,
נאום ישׂשכר ויינגוט נאום הק׳ זאב וולף כהן בהגא״בד זצלל״הה
נאום זאב מיכאל בראוומאן (באספת יום אתמול היה בהסכמה, אך היום נסע מפה, ולזאת באתי עה״ה כי היה בהסכמתו לחתום, גרשון דרעהער.
נאום שמעון סגל מאמלוק
נאום שמחה לייב וייל יע״י ש״מ[5]
נאום שלמה מרדכי קויפמן
נאום שמואל נעלקען
נאום זאב שמואל בר״ל רעדליך
נאום ישעיה בר״ה זאקס.

ר׳ אליהו הרביץ תורה בקאליש וקירב אליו תלמידים רבים שנעשו לגדולי־תורה. אף עמד בו העוז לתקן כמה תקנות במנהגים „עתיקי־יומין" בקאליש: הוא הפסיק את הקריאה בספר התורה שנכתב על ידי ה„בית־יהודה". הוא ביטל את המנהג המקודש בעיני ההמון — ההליכה „לתשליך"

[5] יגיד עליו רעו(?) שלוח מצוה.

בראש השנה, ועל אחת כמה וכמה „שלא ילכו אנשים ונשים יחדיו". הוא ביטל את אספת העם לקדוש הלבנה בחוץ במקומות בלתי נקיים בבירור, ואפילו מנהגים יסדום קדמונים, כגון אמירת פיוטים בשבתות שבין פסח לעצרת, אחר שעל ידי זה מאחר הצבור זמן קריאת שמע ועל כן קם וביטלה, ועוד.

בשנת תר"י, השנה הששית לרבנותו בקאליש, עבר עליו משבר קשה עד כדי כך שהשתדל אצל ד"ר אליעזר הלוי, מזכירו של השר משה מונטיפיורי, שידבר עליו טובות בפני רוטשילד, שיקציב לו תמיכה כספית שיוכל לנוח ג' ד' שנים ולשבת על התורה ועל העבודה. לענין זה לא היו תוצאות מעשיות.

(הערה: הואיל וזכיתי, שמכתב מעניין זה של ר' אליהו הגיע לידי במקורו, מאת ר' צבי קאנל ז"ל, שהיטיב והעמידו לרשותי, ניתנת כאן הפכסימיליא שלו).

באין ברירה נשאר ר' אליהו על משמרתו בקאליש, כשהוא מוקף מצד אחד אישים ידידים גדולי־תורה, כגון ר' אלעזר הכהן טרויבע, דיין בקאליש, האחים הרבנים ר' ארי' לייב ור' ישכר ויינגאט ועוד ועוד, ומצד שני היה קומץ של "הפני", שרב ליטאי זה לא היה לפי רוחם ואף לא היו מסוגלים להבינו ולהעריכו והראו לו התנגדות עצומה בכמה מקרים.

בשנת תר"ח התמוטטה בריאותו. וחלה במחלה חמורה. כשתקפה עליו מחלתו מאוד הפציר בידידיו שיתפללו בעדו, סילק עצמו מרבנות וכתב כתב פיטורין לראשי הקהילה, כדי שיוכלו למנות רב אחר במקומו, ובני העיר לא יסבלו בינתיים.

נפטר ביום י"ט מרחשון שנת תר"י ובא למנוחת עולמים בבית העלמין בקאליש. קברו נכרה בין קברו של בעל ה"מגן אברהם" ובין קברו של ה"בית־יהודה".

והיה דבר פלא, שמקום זה בין שני גדולי קאליש לא נתפס בתקופה של מאה וחמישים שנה, כאילו עמד וחיכה שר' אליהו ראגאלר ימצא כאן מנוחתו.

חלק מחידושי תורה שלו נדפסו בספרו "יד אליהו" (ווארשא, תר"ס). יתר כתביו נשארו רובם בכתב יד, ורק חלק מהם נתפרסם במקומות שונים.

הערותיו לספר "ספרא דצניעותא" נתפרסמו על יד ביאורו של הגר"א לספר זה.

גם אשתו הצדקנית לא האריכה ימים אחריו, וכעבור ארבעים וחמישה

בעזה"י [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

אשר לא [illegible] כי [illegible]

[illegible]

[illegible] רוסעל [illegible]

וכל [illegible] ר' [illegible] רוסעל [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] רוסעל [illegible]

[illegible] רוסעל [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] רוסעל [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ימים לפטירת בעלה, נפטרה גם היא. עדת קאליש הקימה מצבות על קבריהם, וזה הנוסח החרות על מצבת ר׳ אליהו ז״ל:

פ. נ.

כבוד הרב הגאון הגדול האמתי החסיד
המפורסם בכל קצוי ארץ, חריף ובקיא
בח״ת בנגלה ובנסתר, איש אלקים קדוש
מאור הגולה מרן רבנו אליהו ראגאליר
נ״ע זצו״קל להה״ה, בהרב מו״ה יעקב ז״ל
מק״ק נאיי שטאט סוגינר במדינת זאמוט
והיה רב ואב״ד פ״ק קאליש עשר שנים,
ונגנז ארונו ביום כ׳ מרחשון תר״י
לפ״ק. תנצ״ב

והנה הצוואה של רבי אליהו ראגאליר:

הקדמה, אשר כל מקום שאכתוב לשון ההו״א יומ״א[1], הוא היום אשר אין לפתוח פי לשטן ח״ו. לכן כתבתי בלשון ההוא יומא:

יען כי לא ידע האדם את עתו, ובפרט בימים האלו בעוה״ר[2], לזאת אני מצווה ומזהיר את בני שיחיו, בגזירת כיבוד אב, שלא יתעצלו כלל מללמוד תורה לשמה, ע״מ לעשות ולקיים, ואם בסדר זרעים וקדשים, שיהיה הלימוד במקום מעשה, כאילו היה בידם לקיים וקיימום, ועקרו הוא החיזוק כמ״ש חזק ואמץ בתורה ובמע״ט[3], לא לשום קנית שם ח״ו שיאמרו עליהם שבח, בקי או חריף, כי כל השבחים הבל ורעות רוח, כי אין שום אדם המשבח עומד להמשובח בעת צר לו ח״ו כפי שראיתי בעיני, אשר כל הכבוד והשבח שמכבדים העולם את האדם הוא ממש כארס נחש ועקרב, ואינם מועילים כלום, ואינם נכללים בכלל כל מידי דמעלי להאי קשה להאי וכו׳. לכן המובחר שבלימוד לשמה הוא, שיהיה האדם מסתיר עצמו מללמוד תמיד ברבים, אם לא מי שזוכה ללמוד עם תלמידים לש״ש[4] להרביץ תורה. אמנם זו מלאכה גדולה, כי טבע האדם להשיג חמדה שיהיה סברתו ולימודו נחשבת ומקובל

[1] יום המיתה, מס׳ מועד קטן כ״ה ע״ב.
[2] בעוונותינו הרבים.
[3] ובמעשים טובים.
[4] לשם שמים.

באזני המקשיבים, ועי״ז נהנה מכבוד התורה, ופגול הוא לא ירצה, אם לא האדם שהוא גבור גדול לבטל הנחת והשמחה במאמרים שזכרנו כי הכל גראין כאוהבין וכו׳ ואין עומדין וכו׳ וזה הכלל סובב על כל ענין וענין, להתפעל האדם לעשות וללמוד לשמה, ולא לקבל נחת וכבוד מבני אדם, כי אין בזה ממש, אין בכבודם שום ממש, ולא לחנם הזהירו לברוח מן הגדולה, והמקבל בלבו נחת ושמחה על השבח שמשבחין אותו, ועל הכבוד, ידע נאמנה שהוא פגום בנפשו, ומגרש ממנו קן התורה ואכסניא של תורה, ואחרית הענין הבל ותהו, ומקנאין בו בני אדם, וגורם לו קטטה ומריבה ושנאת חנם למי שמנגדו, ואלף רעות כמוה, אמנם המדה הטובה להסתר ביום המעשה בכל האפשרי, וזה נקרא למעלה צנוע, ועליו נאמר והצנע לכת עם אלהיך. גם העיקר אף שתזכו בני שיחיו, להיות בקי במסכתות או בפוסקים, שלא תרבו לדבר לפני זולתכם להכיר הבקיאות ח״ו, כי בזה נאבד כל העמל והיגיעה לשמה, כי כללו של דבר, הכל תלוי בכוונת הלב ולשם שמים בכל רגע ובכל תנועה ובכל מעשה, גדולה או קטנה.

ואף בעניני הגשמי להיות הכוונה לעבודת הבורא עי״ז: גם בעת אמירת קדיש ובעת התפלה ובעת ברכו ובעת תפלת מוצאי שבת, אע״פ שיש להדר אחרי זאת, עם כל זאת ח״ו מלחשוב מחשבת חוץ שיהיה נופל במחשבתם לעשות נחת רוח לנשמה של אחד ולהצילו מדינה של גיהנם וחיבוט הקבר ח״ו מלצרף מחשבה זו בעת האמירה, ואף קודם האמירה והתפלה, כי בזה תפסידו את כל העמל והתפלה והקדושה ח״ו, כי הכלל אשר למעלה אינם סובלים שום כוונה זרה, כ״א הכל לשם שמים, ולהלל ולשבח ולפאר את הבורא בנפש חפצה ובשמחה גדולה יותר מכל הטובות שבעולם, על אשר זכיתם להיות בר ישראל ולעבוד את ה׳: גם תהיו זהירים שתגידו קדיש ולהתפלל כל שנים עשר חודש ועוד י״א ימים יותר. ובשנת עיבור כל י״ג חודש, ואין בזה שום חשש לעשות האב כרשע כי אדרבא נפשי בשאלתי, שבכל מקום שתוכלו להתפלל לפני העמוד בחול ולהפטיר בנביא הנכתב דוקא על הקלף, ובגלילה בשבת ויו״ט, באופן שלא יהיה פטפוטי דברים וקפידא בזה לזולתכם, אזי לעולם תעשו כן, אף שאינני גוזר עליכם ח״ו לעשות כן, אחר זמן י״ב חודש וי״א יום, רק בחינה לחוס עלי בזה, כי תדמו לנפשכם כאילו מאן דסני לי נידון ביסורים קשים ומרים שאין לשער כלל, ולא יוכל שום אדם לצייר זאת בנפשו, וביחוד צער הגלגול כי ידעתי בנפשי אשר לא קיימתי אחר מני אלף שהיה מוטל עלי לקיים, והיה בידי, אילו לא פגמתי בימי נעורי וחרפי, כי הייתי בגדר היכולת, להיות גדול הדור, ועל ידי סיבות מתהפכות ועניות ויסורים קשים לא עליכם נתגבר היצר, בעת שלא היה באפשרי לשקוד על התורה עד שקטנתי מאד מלהלחם כנגדו, ועיקר גרם לי העניות וטרדות הרבנות כמאמר חז״ל בפ״ק דסנהדרין, הטל עליהם צרכי צבור והם כלים מאליהן, וז״ש כלאם כמו בית הכלא כי

על ידי ביטול תורה נעשה היצ״ט[5] חבוש בבית הכלא; והיצה״ר[6] משתחרר, (עיין אבות דר״נ היצ״ט הוא חבוש בבית האסורין, וזה רומז אשר בידך אפקיד וכו׳ פדיתה אותי ה׳ וכו׳. עיין ילקוט שמעוני ריש האזינו נפש במקום משפט). ולכן אין לך ב״ח[6א] אלא מי שעוסק בתחת לשמה, ומסיק שמעתתא אליבא דהלכתא, ולא לדרך הפלפול לבדו כ״א בקצרה מה שנוגע להלכה כדרכי תוס׳ ור״ש ור״ן ורשב״א ורמב״ן, ולא לפנות לדרכי החריפים הגדולים, כי פגול הוא לא ירצה לפי ה׳ כ״א מה שנוגע לענין דינא:

לזאת עליכם בני שיחיו, המשא הזאת להשלים מה שחסרתי, כי באמת כל ביטול תורתי בעסק רבנות הנ״ל רק בגללכם, לפרנס אתכם ולכלכל אתכם בכבוד ועל ידי זה נטרדתי בעוני מלקיים תלמודי בידי, ונאבד ממני מה שאספתי כעמיר גורנה בימי נעורי וימי חרפי, גם על ידי הרבנות הוכרחתי לעסוק הרבה בחריפות, ותחת אשר אבדתי, אשרי מי שבא לכאן ותלמודו בידו, תזכוני בצדקתכם ולימוד תורתכם לשמה בדרך הנזכר להאמר עלי אין פרץ ואין יוצאת (עיין ספ״ב דברכות) אשרי העם שככה לו וכו׳, וככה תפקחו עין על צאצאיכם שיחיו. כי כל ככה עיכובא, ולזה אמר אשרי העם שה׳ אלהיו כי אז מיחד שמו עליו, כאשר מניח אחריו שומרי התורה ע״פ השגחתו כל ימי חייו, וכמש״כ בפרק הבא על יבמתו, לזרעך אחריך וכו׳ בזמן שזרעך אחריך כפי אזהרתך, (לשון אחריך הוא להלוך אחרי עצתו ולימודו כמ״ש בירושלמי הוריות שטעו באחריך אחריך אפילו על שמאל שהוא ימין, וכן בסנהדרין צדק צדק וכו׳ אחרי ר״א ללוד וכו׳ וכן וילך מנוח אחרי אשתו אחרי עצתה) ולא שיאמר עליך ארור שזה ילד, ארור שזה גדל, ונוהגין בו חול ואין השכינה שורה עליו, וז״ש על מי כו׳ על העצים ועל האבנים כמו אומרים לעץ אבי אתה (נמחק איזה תיבות ונטשטש) יבשים וקשים כאבן ואינם עושים פירות, והסירותי את לב האבן. נמצא הבן שאינו נוהג כשורה גורם קללה לאביו ולאמו, ואיך לא יבוש האדם בעוה״ז ובעוה״ב שעל ידו נתקללו אבותיו, וכן ע״י הכעס טורף נפשו באפו ומסלק השכינה כביכול וייעתק צור ממקומו, צור ילדך תשי כו׳ דיורד האדם מסטרא דדוכרא בחינת זכרון ורחמים (וז״ש צור ילמדך תשי) לסטרא דנוקבא שכחה, ודין שרויה עליו, (ונ״ל כי מסלק ה׳ אלפים דנפש כידוע בכתבים שלי באורך מאד. בסוד למה תכ״ה רע״ך וכו׳ ועל יד״ז מסתלק אור הרוח מעל הנפש, כי א׳ בחינת אף ובחינת פנים וחוטם. והמ״י כי הדברים ארוכים מאד בכתבים שלי) ולכן טוב ארך אפים מגבור כי על ידי אריכת אפים ומתאפק ושותק בכעסו, ניתן לו נפשו מסטרא דזכר שהוא הגבורה כמ״ש מבלי יכולת ה׳ שלא יאמרו תשש כחו כנקבה, צור ילדך תשי ודוק (עיין פרק אין עומדין),

[5] היצר טוב.
[6] היצר הרע.
[6א] בן חורין.

ולכן למע״ש[7] שתזהרו מכעס וקפידא ח״ו כמ״ש ספ״ק דקדושין רגזן לא עלתה בידו אלא רגזנותו ואינו פועל כלום, וכשתזכרו סוף כל האדם, ושכל הנמצא בעולם הבל, יפוג הכעס ממילא, ואף ליסר את בנו צריך שלא יוסיף על המדה לכעוס באמת, כי ח״ו יוכל להיות מכשול גדול מכעס, כמו שאירע כמה פעמים בימי, רק בנחת, ולכן הדר בחו״ל כאילו עובד כו״ם, כי קליפת כעס בחוצה לארץ כמ״ש בנדרים, והכועס כאילו עובד ע״ז, וביומא דרתח לא מצלי כדאיתא בפרק הדר בעירובין, נמצא טורף נפשו הוא התפלה (עיין ברכות פ״ק) באפו, כי אי אפשר לכוון, ולכן א״א להורות הלכה ביום הכעס. ועיין ריש פרק אלו דברים:

למה״ש[7] להיות בני ותלמידי וכל מי שהיו דברי מקובלים בעיניהם, וביחוד כל העיירות אשר הייתי למורה (דיין ?), זהירים לקרות ק״ש ש״ש[7א] בזמנה לחשבון עמוד השחר, ולהתפלל מנחה קודם שקיעת החמה וק״ש של ערבית משעת צה״כ דוקא אף אם לפעמים יצטרכו להתפלל קודם צאת הכוכבים, צריכין לזרז לקרות ק״ש תיכף בהיות צה״כ כל ג׳ פרשיות כראוי לכוון לצאת ידי מ״ע[8] של יצ״מ[9]. והעיירות הנ״ל לא יסורו מזה, וחייבים להזהיר השמש שלא יאחר ח״ו, כי זה עיקר היסוד והאמונה, לקרותה בזמנה, ולאחר זמנה לא קיים כלום, ודומה באיחור פ״א כאילו לא קרייה מעולם:

גם בקשתי ונפשי בשאלתי מבני שיחיו ומתלמידי שיחיו אשר קבלו ממני בימי חרפם ונערותם אף כי אח״כ גדלו ונעשו גדולים יותר ממני, שילמדו בעבור תיקון נפשי המחוסרת תיקון בעוה״ר[10], משניות סדרי זרעים, או סדר טהרות, ולחזור עליהם כמה פעמים עד שיהיו בקיאים:

ההוא יומא שלא להספיד כלל, ועל זאת אני גוזר באיסור נח״ש[11] בלי שום הוראת היתר כלל, ולהודיע תיכף לכל העיירות הקרובות והרחובות, ובפרט להעיירות המכירים אותי אשר ברוסלאנד, שכן גזרתי בנח״ש שלא ניתן למחילה כלל, שלא להספיד כלל, ושום הוראת היתר לא יועיל, כי יש טעמים כמוסים מאד אשר לא נתן לכתוב כלל, ואין כדאי להאריך בזה הפרט:

ההוא יומא, שלא למהר הקבורה, רק לשהות לא פחות מכ״ד שעות שלמות, ואין בזה חשש משום בל תלין כלל:

תקנות קלות וקטנות אני מצוה להעיירות אשר עבדתי אצלם עבודת הקודש בהוראות ודיני ממונות, להיות זהירים באלה הענינים:

[7] למען השם.
[7א] של שחרית.
[8] מצות עשה.
[9] יציאת מצרים.
[10] בעוונותינו הרבים.
[11] נידוי, חרם, שמתא.

(א) שלא לחתום על הגט שום שמש ב״ד או שארי שמשים, ואף שיהיה מוחזק לכשר מאד ובן תורה משום לא פלוג:

(ב) שלא לקדש הלבנה בחצר ביהכנ״ס ובכל מקום שיש חשש איננו נקי כראוי, וטוב לקדש ביחידות בביתו, לראות בעד החלון הפתוח, מלקדש במקום שאין נקי ברור, וכן בתשליך ק״ו ב״ב של ק״ו[12], כי ראוי לבטל המנהג של תשליך לגמרי מחמת כמה טעמים גדולים, אשר בזמה״ז איננו ראוי לנהוג כלל בזה, וגם מעיקרא לא ניתן המנהג כ״א לגדולי חקרי לב שיודעים מה הוא, ועושין כל דבריהם בצינעא, אבל בזמה״ז[13] פרוץ מרובה על העומד מאה פעמים, וכמה קלקולים גדולים ראיתי בזה וד״ל. ובעיקר כי כל המקומות אשר אצל הנהר אינם נקיים בכל צד, ולא ימלט מלהיות דבר מאוס בתוך ד׳ אמות, או מלא עיניו. בעיקר אני גוזר באיסור גדול וגזירת התורה, שהנשים לא ילכו כלל וכלל לעשות תשליך, כי גדול עונם מנשוא, אם יעברו על איסור זה. וגם מהרבנים הגדולים אשר קטנם עבה ממתני, בקשתי מאד שיעשו איסור זה בצירוף הסניף של איסור זה, ואשרי להם אם יגדרו ויחזקו זה את זה ליפול קלא באודנא, אשר לעולם נתבטל מלכת הנשים לתשליך, אף שלא במקום שאנשים הולכים ולא יזיזו ממקומם ללכת להגיד התשליך כלל.

(ג) שלא לומר שום פיוט ביוצר של יוהכ״פ קודם ק״ש, וכן אני גוזר בגזירת התורה, שלא לומר שום פיוטים של השבתים דספירה קודם ק״ש ותפלה, רק יאמרו לאחר שמ״ע.

צוואה זו נדפסה בראש ספרו ״יד אליהו״, וממנה אפשר לעמוד על אישיותו והגותו המוסרית. בעמוד הסמוך ניתנת הפכסימיליא של המכתב שר׳ אליהו ראגאל שלה לד״ר אליעזר הלוי.

כט. רבי צבי הירש חיות

אחרי פטירתו של ר׳ אליהו ראגאליר נתקבל לרבה של קאליש ר׳ צבי הירש חיות.

יליד עיר ברודי, נצר ממשפחה מיוחסת מאוד בישראל ואף אביו ר׳ מאיר היה אדם נשוא פנים, עשיר, מכבד תלמידי חכמים ואף סופרים משכילים. ביתו היה פתוח לאנשי רוח מכל החוגים. אמו מרת העסא ריבה בתו של ר׳ שלמה פשעווארסער מברודי, חתן ר׳ משה רוקח, אב״ד זלוטשוב וזבורוב, בנו של ר׳ אלעזר רוקח, אב״ד ברודי ואמסטרדם.

[12] קל וחומר בן בנו של קל וחומר.
[13] בזמן הזה.

ר׳ צבי הירש גדל ונתחנך בסביבה של רווחה חומרית ורוחנית. עלה מאוד בעודו צעיר לימים בידיעת התורה והמדעים. בן עשרים ושתים נסמך לרבנות ונתקבל לרב בקהילת ז׳ולקיב, הנודעת ברבניה הגדולים. ישב על כסא רבנותה כעשרים ושלוש שנים. כאן פירסם את חיבוריו המסתעפים לכמה סעיפים חשובים, והם: חקר עיקרי האמונה ויסודותיה, הגהות על התלמוד, מחקרים בתורה שבעל פה, מחקרים בתולדות נוסחאות ומנהגים, בחקר שיטת הרמב״ם ועוד.

ר׳ צבי הירש חיות נתפרסם מאוד בחיבוריו אלה בכל תפוצות ישראל. רחב נושא זה מלהכניסו במסגרתנו זו. (במפורט כתבנו עליו בספרנו המיוחד לתולדותיו: ר׳ צבי הירש חיות פרשת חייו ופעלו (תל־אביב, תשט״ז). כאן נמסור רק, שפירסומו הגיע מקצה מזרח גאליציא לקאליש הרחוקה (ויתכן שעמד בקשרי מכתבים ובמשא ומתן של מחקרים עם כמה מלמדני קאליש שנטו אף הם להשכלה ולחקר). ומשעזב את קהילת ז׳ולקיב, בא לכהן כרבה של קאליש. יש עוד לציין שקדם להתקבלותו כרב — ביקורו של ר׳ צבי הירש בקאליש בשנת תר״ח. בעת שהותו שם דרש בשבת בבית הכנסת

הגדול, דרשתו עשתה רושם רב והיתה זכורה לבני קאליש עת שדובר בו ברצ״ה כמועמד לרב קהילתם.

כתב־רבנות שניתן מאת קהילת קאליש לר׳ צ. ה. חיות

יהי ה׳ עמנו! יחיל ויבצע לטוב מעשינו!

יום ט״ו לירח סיון ברית עולם יהיה ל׳

קומה אדונינו! לפנינו ילך שרינו!

צלח בלי ירח! הודך ישא רוכב שחקים! חיים יאריך וברכה תשא מאת ד׳ לעולם!

קהל קודש קאליש מכלל יופי צבי תפארה היא העיר רבתי עם מעולם, רבתי בתורה מלאתי חכמה, צדק ילין בה, אשר רבניה מאז גאונים, גדולי ארץ, בצילם חמדנו לשבת, היו לנו למחסה ולמעוז, וכאשר סר צילם והורד עדינו נשארנו כערער בערבה, כצאן תועה היינו באין מנהל באין מורה דרך, תרנו בקצוי ארץ אחרי איש יעצור בעדתנו, וימן לנו ד׳ בחמלתו איש כלבבינו לאמור ״זה יעצור בעמי נשיא אלקים יהיה בתוככם״ זה דודינו אדונינו מורינו ורבינו הגאון הגדול אבי החכמים ראש הנבונים כבוד ישראל צבי תפארתם מו״ה צבי הירש חיות נ״י, הנה דודי דומה לצבי ולעופר האילים כן יחיש פדות עמו וינהלם למחוז חפצם. לא אלמן קאליש, כרמו עוד בתה לא יהיה, אסורה בגדי אלמנותי אעדה בלו כמאז, אתיפה כימי קדם בעלומי מגיני ארץ מאד נעלה, כי גם עתה העיר לי ד׳ גואלי צדק מרחוק, הקם צבי לצדיקים ולישרי לב שמחה, באורו נלך ובצילו נחיה ונתלונן, על מי מנוחות התורה ינהלני, ועל נאות היראה ירביצנו, ומתורת פיהו יאלפנו, בקולו נאזין ובדבריו נשמע כי חיות הנה, יעזקני יסלקני אף יגדור פרצותינו, מטה עוז יהיה בידו כשבט מושל יניפנו יצו מרגוע, ובלעדו לא ירום איש את ידו ואת רגלו לצוות דבר ולגזור אומר, כי על פיו ישק עמו ונחלתו לצאת ולבא ותחת רגליו ידברו ישב על כסאו בשלום ויוכיח בצדק עדתו. ד׳ יתן עוז לבחירו להרם קרן עמו, יאושר בארץ אוה למושב לו, וימציא פדות ורווחה חוסי בו. נשירה לדודינו שירת דודים ונודה לד׳ כי גמל עלינו.

ציץ פורח צבי תפארתנו,
בוסר גומל יהיה נצנו,
ימלא פני ארצנו תנובה,
יערב לחיך יטעם אבה,

הקים ה׳ לנו מלך
ידיו רב לו במועצות ודעת,
רבים מעון ישב עד שיבה וכלה,
שמור ישמרם לבד ברעות,

חיל באלהים תעשה,
יהי לך לישועה,
והוא יבוס צריך קמיך יעשה,
תמוך יתמוך גורלך מושיע.

וזה יהיה משפט המלך ודברתו בעדתנו עבודת הקודש: הוא יקנן איתן מושבו לתורה ולתעודה את צאן קדשים בחורי חמד, אם מבנינו יולדו על ברכינו, או אם אלה ממרחק יבואו להסתופף בצלו, יפוצו מעינותיו חוצה לרוות צמאונם ממקור מים ישק עדרימו, מבאר חפרוהו שריו במשענותם, שיעור אחד תמיד מדי יום ביומו, יוסף ה׳ וירבה חילו, כמוהו נצר משרשיו, יפרה ואת משמרת הקודש ישמור, להוציא אסורים בכושרות בדבר הוראות איסור והיתר ומארחות נשים, להמצא לכל שואליו דבר כהלכה. וכי יהיה ריב בין אנשים ועליו ישליכו את יהבם, והיה אם בין להרשעות או לזכות בו מקום משפטם החריץ.

הרב ישפוך לפני אלקים שיחו כפעם בפעם בבית הכנסת הגדולה על מרומו ברוב עם הדרת מלך.

בשבת הגדול ובשבת תשובה ולעתים מיוחדים ידרוש אדונינו בביה״כנס הגדולה בדבר הלכה, ובתוכחה, מגולה על משובת העם ופרעם. יואל ד׳ יצליחו לעשות פרי דבריו בלב שומעיו.

מלבד הדרשה בז׳ אדר בבית הכנסת הגדולה, אשר יקבל הרב שכר ביטולו מחברה ביקור חולים שלושה רו״כ (רובל כסף).

גם בשלש רגלים יבואו לראות פניו, ירמסו חצריו, ביום ראשון של חג, הלומדי תורה, וביום השני יבקרו בהיכלו האלופים והמנהיגים עם נדיבים אפרתי עמנו, ישמיעם הרב דבר בעתו כפי מצב האנשים באו עדיו יום ביומו.

גם על תהליכות ומשטר הקהלה יפקח הרב עיניו.

וזה נזר וכו׳ לכבוד ולתפארת אדונינו בשבתות וביום הראשון למועדים, ביום הכסה, וביום הכפורים בקרוא מקרא, לקריאת שלישי הרי נכבד הוא אדונינו.

וכי יולד בן, על ברכיו יכנס בברית של אברהם אבינו, ואיש את קידושו לו יהיו והוא הקדוש.

וזאת משפט המלוכה חוקו קצוב מדי שנה בשנה שש מאות רובל כסף

שכר ביטולו, וישג זאת מהקאססע של העטאט על ידי קוויטונג (מקופת הקהילה על ידי קבלה) על קבלת הכסף.

וכי יקח איש אשה מבנותינו יתן להרב רח״ש (רב חזן שוחט) מנדן הכלה בעת יבואו בברית הקישורים, חצי פראצענט (אחוז) עם כתיבת התנאים, ולזמן הנשואים פראצענט אחת שלמה מהמאה, לא פחות.

וכי ישאל אותו על ריב לשמוע מה בפיו, ואת מי הצדקה על פי דתנו דין תורה, אזי משכרתו אשר יתנדבו שואליו יחצה הרב את הדיינים, והיה חצי אחד להרב והחצי השני לאחוזת הדיינים.

גם הציוווילנא, הוא הרשיון מהרב לנשואין, או כי יולד ילד, וחס ושלום מהעדר, אשר הרב יתן על כל אלה עדותו, יקח הרב משכרתו שלמה ממבקשיו.

משכנו כבוד בתוכנו כמשכנות הרועים היו לפניו לכבודו ולרצונו, חנם אין כסף.

ומעיר קאזמינקא הסמוכה לנו, כל ההכנסות הקבועות לו, ומבלעדי רשיון אדוננו לא ירים איש ידו לסדר קדושין שמה, ושו״ב (שוחט ובודק) לא ימנה שמה עד יושיט לו אגרת בקורתו.

גם אשכר יקריבו לו לחג הסוכות פרי עץ הדר. מכל מסים וארנונות גם ממס הפאכט הן מבשר עופות והן מבשר שור ומריא יהיה׳ חפשי כמלפנים.

על כל הדברים האלה באנו בברית יחד ונתקשרנו בקשר אמיץ וחזק עם כבוד אמ״ו (=אדוננו מורנו ורבנו) ואיש מאתנו לא יחלל חוזינו את אדונינו עד עולם וגם אתה אדונינו את בריתם תשמור עד זקנה ואחרית, ועד לא יתום כוחך אדונינו אל תעזבנו ואל תטשנו לנצח, ותחזינה עינינו משיחנו תמים, בימיו תושע יהודה וישכון ישראל לבטח אמן״.

נאום שמואל קאטס
נאום גרשון בר״י׳ דרעהר

נאום אברהם קמפנר
נאום שמואל פרענקל
משה מאיר ווארניצע

מלבד חתימות ראשי העדה האלה, חתמו עוד כמאה אישים בני עעיר קאליש, וכנראה מחשובי העיר, על כתב־רבנות זה.

★

בקאליש פעל רצה״ח לפי רוחו. בכמה שטחים ודאי שקמו לו מתנגדים וביחוד מבין החסידים. אולם שמו היה גדול בחוגים רחבים מבני־ברית ואף

יחי ה' עמנו

קהל קודש קאליש מכלל יופי צבי תפארה

אדונינו מורינו ורבינו הגאון הגדול אבי החכמה ראש הנבונים כבוד ישראל

צבי ותפארתם מוה׳ צבי הירש חיות

קאליש

צבי

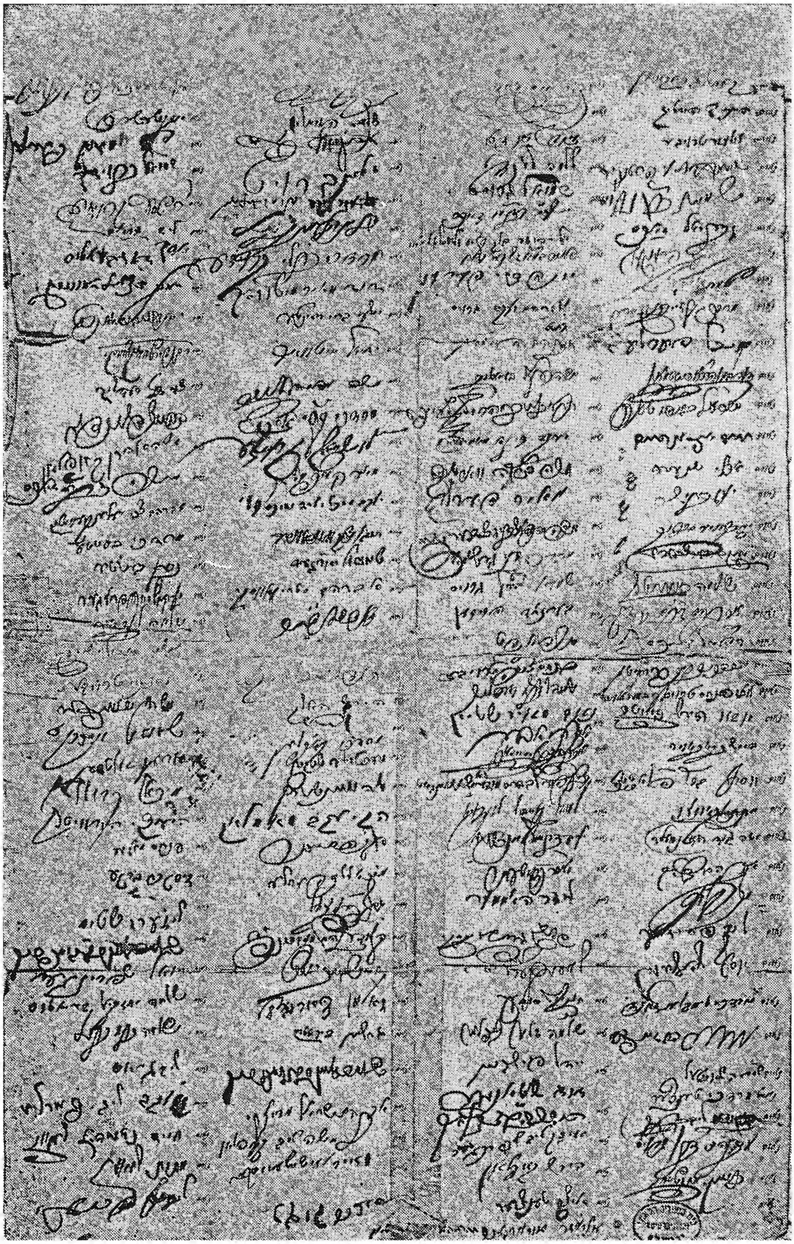
חיות

וזה יהיה משפט המלך

וזאת נזר המלוכה

וזאת משפט המלוכה

כתב הרבנות שניתן לרצ״ה חיות

חתימות חשובי העיר על כתב הרבנות

מחוגים של אצילי פולין, שבהשפעתם פעלו לטובת ישראל בכמה הזדמנויות. לא הספיק לשבת כאן שלוש שנים והנה חלו הוא ואשתו ונסעו לשם רפוי למארינבד. לא עבר זמן מרובה ושניהם הלכו לעולמם. ר׳ צבי הירש חיות נפטר ביום א׳ מרחשון, תרט״ז והוא רק בן ארבעים ותשע שנה ובלבוב מנוחתו כבוד.

ואלה חיבוריו:

א) תורת הנביאים המכונה ״אלה המצוות״ (ז׳ולקיב, תקצ״ו).

ב) ספר עטרת צבי, כולל ששה מאמרים בחקר דברי הרמב״ם ועוד (ז׳ולקיב, תר״א).

ג) הגהות לתלמוד בבלי נדפסו בש״ס הוצאת וינא, דפוס שמידט, בשנת תר״ג.

ד) דרכי הוראה, שני חלקים על התנהגות החכמים בהוראות ודינים (ז׳ולקיב, תר״ה).

ה) מבוא התלמוד (ז׳ולקיב, תר״ה).

ו) שאלות ותשובות מהר״ץ (ז׳ולקיב, תר״ט).

מלבד הנ״ל פירסם פרקי חקר בכתבי עת שונים.

על מצבתו חרתו בניו חרוזים אלה:

צוף אמרי נועם נטפו שפתותיו
בקע לב אבן בהוד מדברותיו
יראת שדי מעזו, צדק עולמים
חכמה תורה ומדע בו נתאמים
ילידי תבונתו רבו לבלי ספורות
וירבו ויעצמו ויהיו למאורות
תורת אמת נתנה לו למנה
וישפוט את ישראל עשרים ושבע שנה.

ל. רבי מאיר אויערבאך

מגזע רבנים גדולים דור אחרי דור. אביו, רבי יצחק איציק, היה בנו של רבי חיים, הרב בלינטשיץ, המפורסם בשעתו כאחד מגדולי הרבנים בדורו.

חיבר את הספר הידוע בחוגי לומדי תורה "דברי משפט", רבי יצחק בנו ויתר על כסא הרבנות שלו בפלוצק, קהילה גדולה וחשובה, כדי לעלות על כסא הרבנות בלינטשיץ לאחר פטירת אביו, בהתאם לצוואת אביו הגדול, שלפיה רק בניו וצאצאיו ימלאו מקומו ברבנות לינטשיץ. ר' מאיר נולד ביום א' אדר שנת תקפ"ה בעיירה זאלושין. התחנך על ידי אביו הגדול ועלה מאוד בידיעת התורה.

רבי מאיר כיהן כרב בקהילות קוואהל ואחר כך בקולו, ולא נתרצה מאיזו סיבה שהיא להצעת קהילת לינטשיץ למלא את מקום אביו לאחר שנפטר בשנת תר"ו, והמשיך ברבנותו בקהילת קולו.

בשנת תרט"ו בא לקאליש להספיד את אחד מגדוליה, והוא דודו, רבי אליעזר אויערבאך שנפטר בדמי ימיו. הספדו הרעיש לבבות והשאיר רושם רב על בני קאליש. ובסמוך לכך הציעו לו את כסא הרבנות בקהילתם.

רבי מאיר קיבל הצעת בני קהילת קאליש ובא לקהילתם בשנת תרט"ז וכיהן בה ארבע שנים בלבד. בשנת תר"כ עזב ר' מאיר את פולין ועלה ירושלימה. צעד פתאומי זה הפתיע את רוב מוקיריו בעירו ובמדינה, שהרי ר' מאיר עמד אז בעצומו של הפירסום, כאחד מגדולי הרבנים בשעתו.

תהיינה מה שהיו הסיבות שהביאו לעלייתו הפתאומית לארץ ישראל, דבר אחד הוא בגדר הודאי, שאחת הסיבות והחשובה ביותר היתה חיבת ציון שלו. מבחינה זו הלך בעקבות גדולי רבני קאליש מזה מאות שנים, אשר דגלו באהבת ארץ ישראל והתישבו בה בנסיבות ובתנאים קשים.

ר' מאיר נתקבל בירושלים בכבוד גדול ורב היה הרושם שעשה מכל הבחינות בגדלותו בתורה, בחן אישיותו ובכשרון המנהיגות שניחן בו. היו בו "תורה וגדולה במקום אחד".

אותה שעה כיהן כרבה של העדה האשכנזית בירושלים רבי שמואל סלאנט, אשר מרוב ענוותנותו לא רצה לשאת את התואר "רב ראשי". עם בואו של ר' מאיר, דרש ר' שמואל שישחררוהו מתפקידי הרבנות הראשית וימנו לתפקיד זה את ר' מאיר, וכך הוכתר ר' מאיר בהסכמת כל החוגים האשכנזים בירושלים בעטרת הרבנות הראשית של עיר הקודש.

ר' מאיר הביא עמו סכום כסף עצום בשעתו, שחסך בגולה. כסף זה שימש לו קרן למחיתו ולא הסכים לקבל כל משכורת. אדרבא, הוא חילק מכספו תרומות למוסדות ציבוריים ולאנשים פרטיים. הוא הקים ואירגן על יסודות בריאים את העדה האשכנזית בירושלים ועשה גדולות אף בשטחים אחרים, כגון בניית שכונות חדשות מחוץ לחומה, גאולת אדמה מידי ערבים למען

התישבות יהודית. הרביץ תורה לאין שעור וגבול והיה מכונה הרב מקאליש. אף הבית והחצר שקנה נקרא בירושלים חצר הרב מקאליש, ובאידיש "דער קאלישער חצר". פירוט פעולותיו בירושלים תוך שבע־עשרה שנות ישיבתו בה דורש ספר שלם, ואף נכתב לא מעט על תולדותיו.

ר' מאיר נפטר בשנת תרל"ז.

מחיבוריו נדפסו עוד בחייו הספר "אמרי בינה" שנתפרסם מאוד בין חוגי הרבנים והלמדנים. בהקדמתו לספר זה רשם מתולדותיו ותולדות משפחתו.

ל"א. רבי חיים אלעזר ואקס

נתקבל לרבה של קאליש כשנתיים לאחר שרבי מאיר אוערבאך עזבה וכיהן בה משנת תרכ"ב עד שנת תרמ"א, תקופה של עשרים שנה בערך.

הוא נולד בעיירה טרנוגרוד (פלך לובלין) בשנת תקפ"ב. אביו ר' אברהם יהודה לייבוש, שהיה תלמיד־חכם מצוין לימד את בנו בנעוריו, ואחר כך שמע הבן תורה מפי רבנים גדולי הוראה. מנעוריו הצטיין בגדלותו בתורה ובגינוני תפארת, ושמו הלך לפניו. הוסמך לרבנות בעודו צעיר לימים.

רבנותו הראשונה היתה בקהילת מולדתו ועמד בה כעשרים שנה. בהיותו אב"ד בטארנוגרד היה ביתו בכפר האמער הסמוך, ושם היה חוכר בית חרושת לתעשית ניר, שעבדו בו פועלים נוצרים בשבת על פי ההיתר של הרב מצאנז. אנו למדים מזה על קשריו עם הרב מצאנז, דוד אשתו הרבנית, וכן על דרכו להיות כפוף לו ולקבל היתרו, אם כי היו רבים הנוגדים להיתרים מסוג זה.

(בית צאנז מאת הרב א. י. ברומברג עמ' כ"ב. ירושלים, תשט"ו).

בשנת תרכ"ב נתמנה כרב בקאליש, ואם כי עוד היה צעיר לימים וטרם הגיע לשנתו הארבעים שבה מיד את לבם של יהודי קאליש מצד גדולתו בתורה (והרי יהודי קאליש הצטיינו ברובם בידיעתם בתורה) וכן בנועם הליכותיו ומידברו הנאה, כדרשן, ובאופן קבלתו פני כל בסבר פנים יפות.

מקאליש, הקהילה העתיקה והמפוארת, יצאו מוניטין לר' חיים אלעזר ברחבי יהדות פולין, ומהרבה מקומות פנו אליו בבירור שאלות הלכתיות וענינים מסובכים.

סמוך לבואו לקאליש מתה עליו אשתו, מרת בלימה בת אחיו של הצדיק ר' חיים מסאנדז. כעבור זמן־מה נשא את מרת שפרה מירל בתו של רבי יהושע'לע מקוטנא, שנחשב בתקופה ההיא לגאונה של פולין, והיה נערץ ומקובל מאוד אצל כל היהודים החרדים, בין מתנגדים ובין חסידים. אין

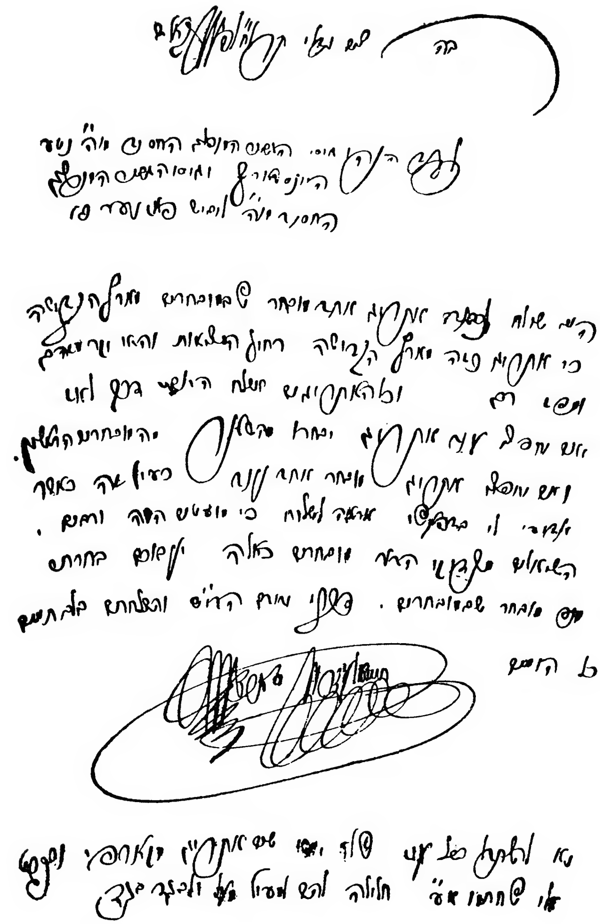
ספק, שדבר התקשרותו של ר׳ חיים אלעזר עם ביתו של ר׳ יהושע׳לע הוסיף הרבה לפירסומו.

ר׳ ח. א. ואקס היה פעיל מאוד בחיים הדתיים והציבוריים בקאליש. תיקן הרבה תקנות חשובות שהיה בהן צורך השעה. ואין מן הצורך להזכיר שהרביץ תורה וניהל ישיבה גדולה וממרחקים נהרו בחורים לקאליש לשמוע תורה מפיו. חלק מחידושי תורתו פירסם בספרו ״נפש חיה״ ומכאן הכינוי שקיבל ״בעל הנפש חיה״ הואיל וספרו זה נתחבב מאוד על לומדי התורה.

בעל ״נפש חיה״ קנה לו את עולמו, בנוסף על פעולותיו הגדולות והמבורכות בכך, שהקדיש מכוחו ואונו לקידום רעיון ישוב ארץ ישראל. הוא פעל גדולות בשטח זה ולפעמים אף מתוך סיכון בריאותו. הוא קנה בארץ ישראל חלקות אדמה שהיו נטועות עצי אתרוג, שיפר את המטעים ואף הוסיף עליהם. את האתרוגים שקיבל שנה שנה מנטיעותיו מכר במחירים טובים, וההכנסה היתה מוקדשת להמשך התמיכה בישוב ארץ ישראל ומוסדותיו. רבות יש לספר על נסיעתו לארץ ישראל יחד עם חותנו ר׳ יהושע׳לה בשנת תרמ״ו, על תכניותיו ופעולותיו לביצור הישוב. (בספרי תולדות ר. ח. א. וואקס שהופיע בשנת תש״י, פירטתי, אגב תולדותיו המפורטות, גם את פעילותו הנלהבת בשטח ״חיבת ציון״). כאן רצוני למסור פרט אחד המראה עד היכן הגיעה מסירותו ואהבתו לארץ ישראל ויושביה: שנת תרל״ז היתה שנת בצורת קשה בארץ ישראל ובירושלים, ועניי העיר ורבים מתושביה מן המעמד הבינוני סבלו חרפת רעב. מן ההכרח היה להמציא לירושלים מזון בכמות הגונה, ובאופן דחוף ביותר. בידי הרב וואקס לא היו אותה שעה האמצעים הכספיים הדרושים לפעולת הצלה תכופה זו, מה עשה? שלח שליח מיוחד ליהודי עשיר בעל אחוזה כפרית בסביבת קאליש, כדי לבקש ממנו תרומה כספית גדולה למטרה חשובה זו. לאחר ששמע העשיר את המבוקש ממנו, אמר לשליח: אם הענין נחוץ וחיוני כל כך, הוא מוכן לנדב עשרת אלפים רובל, אך בתנאי שהרב מקאליש ימכור לו תמורתם חלק מעולם הבא שלו, ולא באמירה בלבד, אלא בשטר־מכירה בפני בית הדין ושני עדים. כשנמסרה תשובה זו להרב, לא פיקפק הרבה אלא נתרצה מיד לעסק זה, שיצא אל הפועל. הרב קנה בכסף שקיבל כמות גדולה של תפוחי אדמה, אורז ושעועית ושלחה מיד לירושלים, בזאת החיה אלפי נפשות רעבות והצילן מחרפת רעב.

אל תלמידיו התיחס יחס אבהי מאין כמוהו. ואף בחר לו מבחירי תלמידיו ללמדם תורת הקבלה לילה־לילה.

על יחסו החיובי והער של בעל ה״נפש חיה״ להחדיר את ידיעת תורת

מכתבו של ר׳ ח. א. ואקס בנידון אתרוגי א״י

הקבלה ולהפיץ ספריה בין העם, תעיד העובדה, ששידל את המדפיס ר׳ פייביל בעלכאטאווסקי בפיעטרקוב, שאר בשרו של חותנו ר׳ יהושע מקוטנא, ואף נתן לו יד, לגשת להדפסת ספרים ידועים וחשובים בתורת הקבלה.

בשנת תרל״ו הדפיס המדפיס הנ״ל את הספר ״מקור חיים״ על טור ״אורח חיים״ עם פירושו של ר׳ חיים הכהן מארם צובא, על פי קבלה. ר׳ חיים

הכהן היה מתלמידיו של ר׳ חיים ויטאל. בעל ה״נפש חיה״ כותב בשער הספר: ״ואם כי דבריו הקדושים בנויים על פי סודות התורה, בכל זאת הוא שוה לכל נפש ופשטות אמריו מלאים תוכחת מוסר להעיר ולעורר את האהבה המוסתרת בלב עם ה׳, ורשפיה רשפי אש להלהיב לבבות בני ישראל אל התורה ואל היראה״.

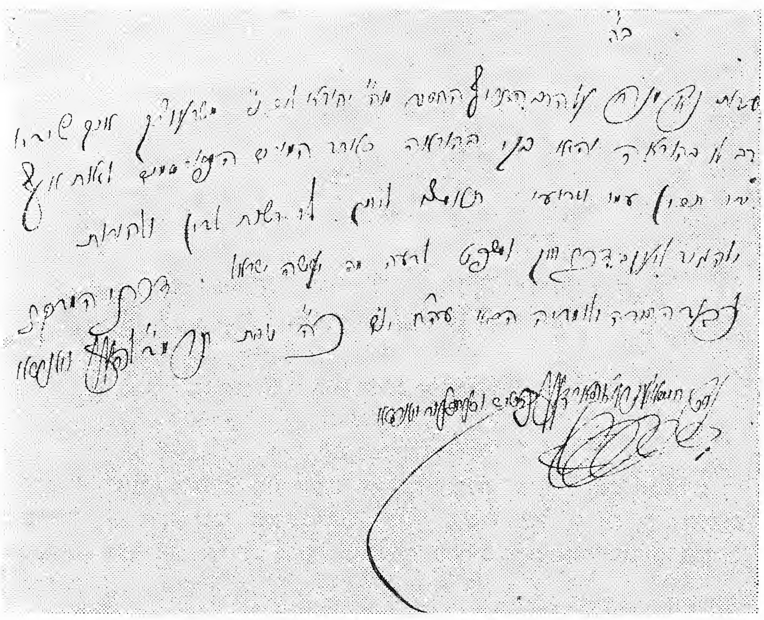
נוסף על כך מלווה הספר במכתב גלוי מאת בעל ה״נפש חיה״ מיום י׳ אדר תרל״ו שנכתב בקאליש. מספר זה הופיעו שלושה חלקים, בשנת תרל״ח.

א) על הלכות הנהגת האדם בבוקר;

ב ו־ג) על הלכות שבת;

ד) על הלכות פסח.

ר׳ ח. א. ואקס היה דעתן ותקיף בדרכו, לא חת מאיש ולא נשא פנים אף לתקיפים.

כתב ״היתר הוראה״ שר׳ ח. א. ואקס נתן לר׳ י. ל. גרויבארט

היה מעשה וסירב לקבל פקודת שר הפלך הרוסי, שדרש ממנו בעת סידור קידושין לבתו של אחד מעשירי קאליש מהמקורבים לו, לוותר על דרישתו להרחיק את הגברות, שהיו מלובשות לא בצניעות, והחזיקו בידיהן את כלונסאות הקופה. תשובת הרב היתה: "בעניני דת אין רשות להתערב אפילו לשר הפלך", בסופו של דבר נתמלא רצונו של הרב ורק אז נערך הטכס. אולם שר הפלך פקד מיד על פיטורי הרב מכהונתו והוא הוכרח לעזוב את קאליש. מכאן הלך לוארשא, שם עסק בעניני־ציבור ענפים ובהקמת ישיבה גדולה. כעבור זמן־מה נתקבל כרב בקהילת פיוטרקוב.

מרוב פעולותיו והתאמצויותיו המרובות חלה מחלה אנושה, בעת ששהה למטרת נופש בכפר הסמוך לקאליש גברה עליו מחלתו. נפטר ביום א׳ דראש חודש תמוז שנת תרמ"ט, ובקאליש מנוחתו כבוד.

לב. רבי שמשון ארנשטיין

נולד בקמפנה (מחוז פוזנא), בשנת תקפ"ו בערך, לאביו ר׳ משה ולאמו מרת בלומה בת הגביר ר׳ זאב וולף ליפשיץ חתן הגאון ר׳ מאיר צילך אבד"ק

רבי שמשון ארנשטיין

לאסק. ר׳ שמשון הצטיין מילדותו כעילוי בידיעת התורה, ומסופר שרבי עקיבא אייגר בחן אותו עוד בהיותו צעיר מאוד, ואמר עליו: "זה הקטן יהיה אחד מגדולי פולין בתורה".

ר׳ שמשון נשא את בתו של הגביר ר׳ מנדל גלברד מבלאשקי הסמוכה לקאליש, והיה סמוך על שולחן חותנו עד שנסמך לרבנות. כיהן כרב בקהילות קראשניויץ ואחר כך באוזרקוב, הסמוכה ללודז, ומשם נתקבל בשנת תרמ״ו לרב בקאליש. מסופר שלא הוא ולא קהילת אוזרקוב הסכימו בתחילה שיעבור לקאליש, ורק מתוך לחץ רב מצד קהילת קאליש נתרצה רבי שמשון לעבור לקאליש, בשנת תרמ״ו.

והנה כתב הרבנות

אשר שלחה קאליש אל הרב הגאון מו״ה שמשון ארנשטיין להיות אב״ד בקרבה.

שחר עלה
מרום רקיע
שמש הופיע
וענן כלה
נתן לקהלתנו
בחסד האל
המושיע וגואל
רב ואלוף לראשנו
מחמדים כולו
שת בתורה עמלו
היא תנחהו
מאד תשמחהו
עליה תמיד יתבונן
דת אל לכונן
קרית קאליש
אנשיה כל איש
לאור ישרו ישירו
ופעלו מפז יוקירו!

כשחר פרוש על ההרים לבשר לאסירי לילה כי אתא בקר, כן אנחנו גם אלינו בקע השחר זהרו, גם לנו עדת קאליש היתה אורה, אלקים ראה בענינו ומחסורנו בהיות קהילתנו עדר ה׳ נפוץ זה כמה שנים, כצאן אשר אין להם רועה, ויירא לנו בחסדו איש כלבבנו, לשימו לאב לרב ואב״ד פה ק״ק קאליש יע״א, לאורו נסע ונלך הוא הרב הגאון הצדיק, כליל המדעים, כלו יפה אף נעים, מדברותיו נוגה מפיקים ירוצו כברקים ירקיעו לשחקים, לוקח נפשות

שומעי אמרותיו, ואשרי ההולכים באורחותיו. גדול מרבן שמו מוה׳ שמשון בהרב מוה׳ משה ארנשטיין שליט״א. שכירותיו לשנה אלף וחמש מאות רובל כסף מעטאט, ודירה נאוה בבית הקהילה הנועד מאז למשכנות הרב. מלבד הלעגאטען הנהוגים פה. הסדרי קדושין, הסנדקאות וכל ההכנסות אשר לרב פה מכבר: וכבוד מרן רבינו שליט״א, עליו להורות ולדון כמשפט רבני קהלות ישראל לדרוש בשבת שובה, שבת הגדול וזיין אדר, ולהתפלל בבית הכנסת הגדול, ערב ובוקר תמידים כסדרם, וכבוד כסא גאוני פה יגדל וינשא למעלה עד יבנה ה׳ ירושלים על תלה לשם ולתהלה סלה, חתמנו יום ב׳ באדר השני, שנת תרו״ם כי בא עת לחננה.

פה ק״ק קאליש.

נאום אלופי דאזארעס
נאום יעקב בר״א מאמליק
נאום משה בר״א טענצער
נאום דובערש שימקעוויטש

אחריהם באו חתימותיהם של 164 מבני העיר, באי כוח בתי כנסת וחוגים שונים בעיר.

ר׳ שמשון, כשם שהצטיין בגדלותו בתורה כך הצטיין בעניוותו ובצדקתו, ורבות מסופר עליו בקאליש מבחינה זו.

כרבנים הגדולים שקדמו לו בקאליש — אף הוא לבו היה הומה לציון, ועם פטירתו של בעל ה״נפש חיה״, פנה בקול קורא לכל רבני ישראל בפולין שימשיכו לתמוך במפעל הפצת אתרוגי ארץ ישראל, רעיונו של ״נפש חיה״.

ר׳ שמשון נפטר ביום כ״ג כסלו שנת תרס״ג, וגדול היה האבל בעיר, רבני הסביבה, ואף מקהילות שבמחוז פוזנא, באו להספידו ולבכותו.

ר׳ שמשון השאיר ספר בכתב יד בשם ״נזירות שמשון״ על מסכת נזיר. חתנו היה רבי נחום אש, רבה של צ׳נסטוכוב, אחד מגדולי רבני פולין בדור האחרון.

לג. רבי יחזקאל ליבשיץ

היה בן זמננו, ואף בני עירנו שלמטה מגיל העמידה הספיקו להכירו. הדור הצעיר ביותר שמע על אודותיו הרבה, ואין איש חולק על כך שגילם בתוכו אישיות בעלת שיעור קומה, וביצר לו מקום כבוד בין גדולי רבני דורו.

נולד בשנת תרכ״ב בעיירה סרידניק (פלך קובנה). אביו רבי הלל היה אחד הרבנים הגדולים ובן גזע רבנים דור אחרי דור.

רבי יחזקאל הצטיין מנעוריו בכשרונות נעלים. למד והתחנך בנעוריו ב״בית התלמוד לנערים״ בקעלם מיסודו של ר׳ שמחה זיסל זיו המכונה בפי תלמידיו ״הסבא מקעלם״, שהיה מטובי תלמידיו של ר׳ ישראל מסלנט, מיסד תנועת המוסר בישראל.

רבי יחזקאל ליבשיץ

ר׳ שמחה זיסל הקים בקעלם בתרכ״ח בערך את ״בית התלמוד״ לחינוך בחורים צעירים ברוח שיטתו המוסרית. מוסד זה נוסף על השקידה הרבה בלימודי התורה ניתנה הדעת בו גם על הרבה דברים שלא היו מצויים במוסדות התורה בזמנו, דהיינו: ידיעת התנ״ך, שפת עבר ודקדוקה, ידיעת השפה הרוסית. ונופף נוסף בו — הקפדה על סדרים טובים, דיקנות ונקיון. בית זה צויין כבית ״אשר בכל פינותיו רחפה אצילות תפארת והדרת קודש״.

ר׳ הלל ליבשיץ, אביו של ר׳ יחזקאל, שר שיר תהילה בתיאורו המפורט במאמרו על מוסד זה בכתב העת ״הלבנון״, תרל״ה, גליון 46, חתום בשם הא״לה מפלונגיאן. הוא כותב שהכניס למוסד זה את שני בניו, ולפי המשוער אחד מהם הוא ר׳ יחזקאל. אין פלא שדרך חינוכו של מוסד חשוב זה הטביע

את חותמו הטוב והמבורך על ר׳ יחזקאל לאורך חייו. (מתוך ספר ״תנועת המוסד״ מאת הרב דב כ״ץ, כרך שני עמ׳ 185 ״ביתן הספר״. תל אביב, תש״י). אחר כך התחנך בהשגחתו של אביו הגדול וכן בכוח שקידתו העצומה עלה מעלה מעלה בידיעת התורה.

בעודו צעיר לימים נשא את מרת רחל לבית פעשעס בביאליסטוק, משפחה נכבדה וענפה מאוד. היא ידעה יפה את כתבי הקודש והשפה העברית ועמדה לימין בעלה כל ימי חייו.

בהיותו בן עשרים וחמש שנים קיבל משרת רבנותו הראשונה בקהילת יורבורג, לטביא. לא עבר זמן רב ומוניטין יצאו לו, לרב צעיר זה, כלרב ותיק, גדול בתורה, אמן הדרשנות. סגנון דבריו המלוטש, השכלתו ונימוסיו האצילים, ועל כל אלה אהבתו לשלום והליכתו בשביל־הזהב מעל למפלגות, העמידוהו בשורת הרבנים הגדולים בדור.

מיורבורג הלך לכהן כרבה של קהילת בוסק (קורלנדיא), אבל רק לתקופה קצרה בלבד.

מכאן הוזמן לרבנות בפלוצק, קהילה ידועה וחשובה. בשנת תרנ״ה עבר עם משפחתו לפלוצק, עיר פלך.

אישיותו נתעצמה כאן ביותר, באשר בא במגע עם ענינים חיוניים יהודיים רבים בהיקף גדול יותר, ועם חוגים אחרים מכפי שהורגל בהם עד כה בקהילות ליטא. כאן קמו לו כמה בעלי־מחלוקת, מאחר שלא היה נוטה לבטל דעתו בענינים מכריעים ועקרוניים.

בפלוצק סיים את חיבורו הגדול ״המדרש והמעשה״ על חמשה חומשי תורה, והדפיס את חלקיו הראשונים על בראשית ושמות.

בעומק הגיונו בבקיאותו ובחריפותו היקנה ספר זה למחברו פירסום רב והעלהו למדרגת גדולי הדרשנים והפרשנים ומנהיגי היהדות ברוסיא ובפולין, עד שקהילות גדולות וחשובות כפטרבורג והאמבורג הציעו לו את כסא הרבנות אצלן. וכן פנתה אליו קהילת קאליש בהזמנה כזו, לאחר שקהילה זו היתה שרוייה מספר שנים ללא רב, מאז פטירתו של רבי שמשון ארנשטיין.

ואכן קיבל רבי יחזקאל את הצעת קהילת קאליש.

והנה כתב הרבנות[1]

אשר שלחה עדת קאליש אל הרב הגאון מוה׳ יחזקאל ליבשיץ להיות אב״ד בקרבה.

למזל טוב

בשם ה׳ ובעזרתו.

[1] המעתיק מעיר שהעתיק מתוך גוף כתב הרבנות המקורי, שקיבל מידי הרב י. ליבשיץ למטרת העתקה.

מפי עליון נורא עלילה, אשר לו הגדולה, תצא המלה, והיות זאת עולה יחזקאל עלה יעלה לעיר קאליש המהוללה, כרבא דבי כולא, לראש לעדה סגולה, בשמחה וגילה, אלקים יכוננה עד עולם סלה.

בהתאספנו יחד אנחנו התומי מטה, תושבי עיר קאליש, בחרנו בנפש חפצה ובדעה אחת את הרב האי גאון הנודע בתבל לתהלה ולתפארת, כליל המדעים, בר אבחן ובר אוריין ויאי ויאי א/[1], כק״שת ב/[1] מוהר״ר יחזקאל נ״י בהרב הגאון הגדול המפורסם בתבל המהולל בהלולים ובתשבחות כבוד שמו מפארים מוה׳ הלל ליב שליט״א, להיות לנו לראש לרב ומורה ואב בית דין יורה וידין ידין לנהל את העם ולהורות להם הדרך אשר ילכו בה, ואת המעשה אשר יעשון עפ״י דרכי התורה והיראה.

וזאת עבודת ופקודת כבוד הרב הגאון שליט״א

א) לפקח בכל עניני הדת, לכלכל כל דבר במועצות ודעת, לשקוד ולעיין בכל מילי דמתא בעינא פקוחא כאשר חננו ה׳, לגדור גדר ולעמוד בפרץ ויהיו עיניו ולבו על כל הדברים הנוגעים לטובת כל העם בכלל ובפרט, לתקן וליישר כאשר עיניו תחזינה מישרים עפ״י התוה״ק, לקבוע עתים בשיעורין בגפו״ת,[2] ללמד את בחורי חמד אשר בתורת ה׳ חפצים ויגדיל תורה ויאדיר.

ב) בכל עת אשר יתוועדו רוזני מנהלי הקהילה ויחידי עם סגולה קרואי העדה בעסקי ועניני הציבור ויפלא מהם דבר ובקשו לכלכל דבריהם בפני כבוד הרב הגאון האב״ד שליט״א ליהנות ממנו עצה ותושיה. ישב בראש לחוות דעתו הרחבה כאשר עם לבבו.

ג) המורי הוראה[3] אשר ישנם בתוכנו להקל מעל כבוד הרב הגאון נ״י משא העבודה עבודת הקודש, הם ישאו אתו במשא ההוראה בכל עניני או״ה[4] וחלילה להם לקבוע מקום לעצמם בין בדברי ריבות בין למכירת חמץ ולשאר מילי דמתא רק בבית הרב הגאב״ד שליט״א, ותחת נשיאותו יהי׳ מושב בית דינא של מורי הוראה ועל פיו תהי שלמה מנת חלקם בהכנסה זו, ועל פיו יעזרו לכל העדה.

ד) חלילה למורי הוראה או לדיינים קבועים לסדר קדושין, גיטין והלוצות וכן להורות בשאלת הריאה וכדומה שבאיטליז[5] ובמקולין[6] בלי ידיעת הרב הגאב״ד נ״י והסכמתו. כי ענינים כאלה מחוייבים להיות בפני כבוד הרב הגאון נ״י ובלעדו לא ירים איש את ידו להזדקק להם.

א/[1] נאה ונאה, ב/[1] כבוד קדושת שם תפארתו.
[2] גמרא פוסקים ותוספות.
[3] הדיינים.
[4] איסור והיתר (בעניני שאלת טרפות וכשרות).
[5] חנות לממכר בשר.
[6] בית המטבחיים.

ה) צדק תבענה שפתיו פעמים בשנה לעדת מי מנה[7] בשבת הגדול ושבת שובה ויהי׳ מטיף לעדתו, כדבר המלך ודתו, במוסר השכל ודעת, שירעב לאזן שומעת.

ו) השוחטים ובודקים כן הנאמנים באיטליז ובמקולין נתונים הם תחת שבט מישור שבט ממשלתו, ובכל עת מחוייבים השו״ב א/[7] להראות סכיניהם לפניו ועיניו תחזינה מישרים לישב הדורים ולהסיר מכשול ופוקה במשפט וצדקה. גם מחוייבים הם להביא לפניו כל שאלות האיטליז ועל פיו לבדו יפתחו כל חרצובות השאלות שלהם, ואם יהיה מהצורך למנות שוחט אחר, לו משפט הבחירה.

ז) הסנדקאות שייכים לכבוד הרב הגאון נ״י וכל חלוקת הכבוד הנהוגה בקריתנו מאז מרבני קשישאי, וכן ההכנסות הנהוגות מאז יחלק מנת כבוד הרב הגאון שליט״א בלי מגרעת, ובלי למרות עיני כבודו ח״ו.

וזאת פרי תבואתו של הגאון האב״ד שליט״א

א) שכירות מהכנסות הקהילה הקבועה בהקאססע סך אלף וחמש מאות רו״כ לשנה, מלבד שכר הדירה סך חמש מאות רו״כ לשנה.

ב) ההכנסות מהנישואין שייכים לכבוד הרב הגאון נ״י.

ג) מהכנסות גיטין וד״ת[8] ומכירת חמץ וכשרות רחיים לפסח וכו׳ נוטל הרב הגאב״ד[9] שליט״א בראש כנהוג מקדמת דנא. כל זה נעשה בהסכם כל תושבי עירנו ובראשם נכבדי עדתינו, לומדיה, גדוליה וגביריה יחיו, ומעתה עתירתנו כי יהי נועם ה׳ עלינו ומעשה ידינו כוננה עלינו ומעשה ידינו כוננהו, וכסא כבוד הרבנות של מורנו הרב יחזק־אל ישגבו ויאמצהו ויאריך ימים ושנים על נשיאותו זאת בקרב מחננו יע״א.

ולראי׳ ואות אמת באנו כולנו בזאת החותמת היום יום ב׳ לסדר ברית כהונת עולם[10], ט״ז בחודש הרביעי[11] דהאי שתא תרס״ו לפ״ק פה קאליש יע״א.

בינש הכהן ווארטצקי
שמואל שבתי מאנספלד
יוסף הכהן קאפלאן
מרדכי מאמעלאק
צבי יהודה הלוי מאמעלאק
נחום אלעזר בריש

[7] הכוונה לעם ישראל (במדבר כ״ג, י׳). א/[7] שוחטים ובודקים = השוחטים.
[8] דיני תורה.
[9] הגאון אב בית דין.
[10] פרשת פנחס.
[11] טעות המעתיק, כנראה היה כתוב במקור החודש התשיעי.

אחרי חתימות ראשי העדה הנ״ל באו עוד 192 חתימות באי כוח בתי כנסת ובני חוגים שונים בעיר.

ובסוף: לאשר ולקיים את כל החתומים למעלה באו הדאזארעם בעצמם על החתימה. יום א׳ ואתחנן תרס״ו לפ״ק פה קאליש.

עמנואל גראסם אהרן זעליג דאנציגער

זאב וואלף בר״י מאזעס

בשנת תרס״ו עלה על כסא רבנות בקאליש, ועשרים וחמש שנה עמד בתפקידו זה. לא נוכל במסגרתנו זו להעלות אף המעט מן המעט מפעולותיו־מפעליו בתוככי קאליש בפרט ובשטח הישראלי צבורי בכלל. את תולדותיו המפורטות ימצא הקורא בחלק השני של ספרנו זה. בתקופת כהונתו בקאליש היה פאר הקהילה, ואמנם גם הוא התפאר בקהילה עתיקת יומין זו. לא היה ענין ציבורי אשר לא הכניס בו מרוחו, ואת הכול החזיק בתחום מבטו והשקפתו. הגדיל לעשות בחינוך ילדי ישראל עניים ויתומים — לתורה וליהדות. תצויין עזרתו ודאגתו המיוהדת לכמה משפחות נכבדות שירדו מנכסיהן, דבר שהיה בגדר סוד בקאליש, ורק מעטים ידעוהו.

לא נעלים אף את ההתנגדות לו מצד כמה חוגים בקאליש, אשר לא יכלו להשלים בעיקר עם ה״אינטליגנטיות״ של הרב בשיחו ובשיגו, עם הילוכו המתון־מתון, עם לבושו המהודר. בפולין שמלפני כחמשים שנה היה בזה מן החידוש והבלתי רגיל.

תוך תקופת כהונתו בקאליש הוצעה מועמדותו, על ידי חוג מקורביו ומכבדיו, לרבנות קהילת לודז, אלא שלא השיג את רוב הקולות בעת הבחירות.

כן בחרו בו כרבם ראשי קהילת קובנה, אך כשנודע לו על ההתנגדות לו מצד איזה חוג בקהילה זו, נרתע ולא קיבל את משרת הרבנות בה.

משפרצה מלחמת העולם הראשונה בשנת תרע״ד — 1914 — שהה בחוץ לארץ. בשובו לאחר שנה ומחצה בערך, מצא את קאליש בחורבנה, כשרוב תושביה היהודים מדולדלים ועניים. התייצב בראש הפעילים לעזרה ולשיקום. עם שחרורה של פולין, כשקמה ממשלה לאומית רבונית פולנית, והוכנסו צורות־מימשל דימוקרטיות במדינה, ובערים הוקמו מועצות עירוניות, נבחר גם הוא, ברשימת הצירים של הציבור היהודי הדתי־לאומי בעיר, למועצת עיר קאליש.

כן היה מראשי המדברים בין רבני פולין לטובת אחדות ישראל ובנין ארץ ישראל. הוא נבחר כציר יהדות פולין לאספה המכוננת של "הסוכנות היהודית" שנתקיימה בציריך בשנת תרפ"ט — 1929.

כן נבחר לנשיא אגודת הרבנים בפולין.

מאוד השתוקק לעלות לארץ ישראל ולהתישב בה, אך לא עלה בידו לבצע שאיפתו זו, דבר אשר העציב את רוחו מאוד.

בחנוכה שנת תרצ"ב חגגה קהילת קאליש חג חצי יובל לרבנותו בקהילה. לא עברו ארבעה חדשים ורבי יחזקאל חלה מחלה אנושה, ונפטר ביום ב', תענית אסתר. מנוחתו כבוד בקאליש בבית הקברות החדש, ועם קברו נחנך ונקדש בית קברות חדש זה בהתאם למסורת היהודית לחנוך בית־קברות חדש על ידי קבורת אישיות דגולה בו.

נשיאות ועידת אג' הרבנים בפולין בווארשא. טבת, תרצ"ב.

עומד ר' אהרן לוין הרב מזשעשעוו. יושבים ר' יחזקאל ליבשיץ, ר' דוד בעער הרב מאוזרקוב. ר' מאיר וארשאביאק רב במוקטוב. בשורה שניה יושב ר' ירחמיאל משה נח ראפופורט הרב מראווע.

צוואתו

אל הקהילה החביבה והחשובה בעיר קאליש ד׳ עליהם, יחיו.

זה לי עשרים שנה ויותר עבדתיכם בעבודת הקודש, מי גבר יאמר זכיתי לבי, ובפרט מי שעסקו עם הציבור, וכאנוש — אנוש כמוני, אפשר שנתרשלתי בעבודתי, אפשר שלא יצאתי י״ח (ידי חובתי) בהנהגת הציבור ובחובת התוכחה, אפשר שקפחתי את מי מכם באמון או בכבוד. אבקש להכריז בכל בתי התפילה את תחינתי ובקשתי שימחלו לי כולם בלב שלם, ובזכות זה מן השמים ירוחמו.

ולפי שכידוע כל מקפחי הרבים בדברים שבממון — תשובתם קשה, והתיקון האחד הוא לעשות צרכי הרבים, על כן אני מנדב מעזבוני הקטן סך שש מאות זהובים, היינו: שלש מאות, לשכלול בנין בית המדרש — מגן אברהם בעירנו, ושלש מאות זהובים מחצה לתלמוד תורה, ומחצה, לבית היתומים לנערים, כי שניהם חובת הציבור המה.

עפ״י המנהג הקבוע וכמדומה גם עפ״י שורת הדין מחוייבת הקהילה לקבוע פרס הגון לפי הערך לזוגתי הצנועה תחי׳. אבקש את ראשי הקהילה להתנהג עמה לפי כבודה, ולהשביעה רצון כפי האפשר, ואין צ״ל (צריך לאמור) לסלק לה תיכף כל הנ״ח (הנשאר חוב) ממשכורתי — — — בלי שום גרעון כלל, וכ״מ (וכבוד מעלתו) שישתדל למלא בקשתי זאת בשלמות משכרתו תהי׳ שלמה מאת ד׳.

שנים רבות יגעתי ועמלתי כפי יכלתי לחזק מעמד בית היתומים לנערים בעירנו בין בחומר ובין ברוח, אבקש מאנשי קהילתנו להתאמץ בהחזקתו גם להלאה בדרך התורה והמצוה כמו שהיה עד כה.

אם יצטרך חו׳ בני הרב הג׳ החרד דבר ד׳ כמוה״ר אליעזר יחי׳ ליהנות מזכות ירושתו המגיעה לו עפ״י הדין להיות לו יד ושם בהנהגת הרבנות וההוראה בעירנו — אז אבקש מכם שתהיינה ידיכם אמונה לעשות רצונו בזה — וחלילה למי שיה׳ לצערו או להכלימו, כי לו יאתה המשרה בכל הפרטים, ובגלל זה יברככם ד׳.

ישפות ד׳ שלומו על הקהילה ושפע רב לחיים ולברכה.

בברכת הצופה לרחמי שמים

יחזקאל בהגאון מוה״רה

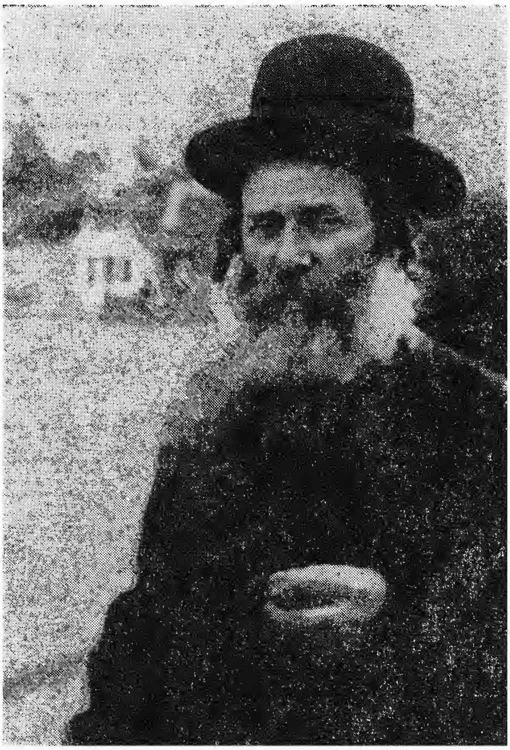
וינה ה׳ נצבים תפר״ח.

צוואה זו נכתבה כארבע שנים ומחצה לפני פטירתו, בהיותו בוינה ונתפרסמה אחרי הפטירה בעתון המקומי, ״קאלישער וואך״ מס׳ 14 תרצ״ב.

לד. רבי מנדלי אלטר

הוא היה הרב האחרון שכיהן בקהילת קאליש עד פרוץ השואה ובו נחתמה שרשרת הכבוד עתיקת־היומין של רבני קאליש.

ר׳ מנדלי היה בנו הרביעי וצעיר בניו של רבי יהודה אריה ליב, הרבי מגור, בעל ה״שפת אמת״. נולד בשנת תרל״ח.

ר׳ מנדלי אלטר

הצטיין מנעוריו בכשרונות נעלים ונתפרסם כעילוי. כבן חמש עשרה הכניסו אביו בברית הנשואין עם בתו של רבי אברהם ישכר הכהן, האדמו״ר מראדומסק. לאחר שנתאלמן מאשתו זו, נשא את בתו של ר׳ משה פריבס מורשא, נכדתו של בעל ה״נפש חיה״ ונולדו לו ממנה שלושה בנים ושלוש בנות.

במקום מגוריו, בגור, היה יושב מסוגר ומכונס בביתו ועוסק בתורה לשמה. בהשפעת אביו הגדול אשר שימש לו מופת ודוגמא, סיגל לעצמו את הכשרון לשמור על זמנו לא להוציא אף רגע אחד לבטלה. לפי כך הנהיג לעצמו סדר־חיים מיוחד. לקבלת פני אנשים ומקורבים קבע שעות מיוחדות. יתר שעות היום היה יושב בחדרו ומתייחד עם ספריו, המלאים הערותיו, שרשם בשולי דפיהם, והם בכל מקצועות התורה.

אולם אין פירוש הדברים שהיה רחוק לגמרי מהויות העולם. הוא התענין מאוד במצב היהדות החרדית בפולין, בחינוך הבנים וכו׳. חסידי גור כינוהו בשם "הפיקח". ואכן, במשך הזמן גדל והתפתח לעסקן בעל משקל בשטחי־פעולה שונים, וביחוד בשדה התרבות והחינוך החרדי בפולין.

הוא שעמד על הצורך בעתונות חרדית, וביזמתו התחילו להופיע בוארשא בשנת תרס״ח — 1908 — עתון יומי חרדי בשם "הקול", ושבועון בשם "הקול קול יעקב", ואחר כך אף עתון יומי בלשון אידיש בשם "ווארשאווער צייטונג". הודות לכך התקדם רעיון ארגון החרדים בפולין ובעולם ככוח עצמאי, הפועל לפי צרכיו והבנתו, ללא השפעה זרה.

כן יזם והקים ישיבה גדולה בעירו גור בשם "דרכי נועם" על יסוד סדר־לימוד חדש ומעניין. לישיבה זו יצאו מוניטין בפולין, ומאות בחורים התקבצו אליה, להתחמם כנגד אורה.

בשנת תר״פ נתקבל לרבה של פאביאניץ וגם בה פעל רבות בשדה החינוך החרדי. ביזמתו הוקם בנין מיוחד לישיבה. בחריצותו ובידיעתו בניהול ענינים ציבוריים השפיע השפעה מבורכת על חיי הדת בעיר ובסביבה.

היה פעיל ב"מועצת חכמי התורה" וב"אגודת ישראל" שנמנה עם מנהיגיה. עם פטירת ר׳ יחזקאל ליבשיץ מקאליש, שהיה יושב־ראש אגודת הרבנים בפולין, נבחר ר׳ מנדלי בשנת תרצ״ה ליושב ראש אגודה זו.

חיבה נפשית מיוחדת הגה בלבו לארץ ישראל. חיבה זו ירש מאביו בעל ה"שפת אמת", בכל נימי נפשו היה קשור לארץ הקודש. שלוש פעמים ביקר בארץ ישראל, ובכל פעם ביצר את מצבה ועמדתה של היהדות החרדית בה. ואף חשב רבות על הכשרת הקרקע להתישבות־קבע של חרדים בארץ. אולם מחשבה זו לא נצטרפה למעשה מסיבות חיצוניות וכלליות.

זמן מה אחרי פטירתו של רבי יחזקאל ליבשיץ הוזמן ר׳ מנדלי על ידי קהילת קאליש לכהן בה כרבה. אולם עקב הקשיים בסידורו של ר׳ אליעזר, בנו של ר׳ יחזקאל הנפטר, נתעכבה עליית ר׳ מנדלי על כסא הרבנות בקאליש, הואיל וסירב לבוא לקאליש כל עוד לא תמלא הקהילה התחייבויותיה כלפי ר׳ אליעזר ומשפחת הרב המנוח. הענין נמשך עד שנת תרצ״ח ורק אז בא לקאליש.

וכך נתקיים המאמר "התורה מחזרת על אכסניא שלה" (בבא מציעא פ"ה א.) כי מצד אמו היה הדור הי"א לה"מגן אברהם" ז"ל, ואשתו הרבנית היתה נכדתו של ר' חיים אליעזר וואקס בעל ה"נפש חיה" ז"ל.

והרי זכרון שני גדולי ישראל אלה קשור עם קאליש עד עולם.

בתקופה הקצרה של כהונת ר' מנדלי ברבנות בקאליש, הספיק להשפיע השפעה מבורכת על הרבה ענינים בקהילה, ואף המתנגדים לו תחילה נענו לו לבסוף- וקיבלו את סידוריו והוראותיו.

לא הספיק לשבת כאן על כסאו כשנתים והנה פרצה מלחמת העולם השניה שהביאה כליון חרוץ על יהדות פולין וקהילת קאליש בתוכה.

עוד בז' אדר שנת תרצ"ט, חצי שנה לפני פרוץ המלחמה, נתקיימה בווארשא אסיפת רבני פולין, והיא האסיפה האחרונה שלפני השואה. השאלה המטרידה באסיפה זו היתה "גזירת השחיטה" שממשלת פולין עמדה לגזור. כיו"ר אגודת הרבנים פתח ר' מנדלי את האספה במלים חוצבות להבות ואמר בין היתר: "גזירת השחיטה נגזרה לא על הבהמות אלא עלינו. הם מדברים בשם בעלי־החיים האלמים, בשם הצדק והיושר האנושי והמוסרי. את מי הם רוצים להונות — אותנו היהודים? מלומדי־נסיון אנו ויודעים ברורות כי גזירת השחיטה אינה נוגעת לבעלי־החיים, אותנו רוצים לשחוט. זכרו היטב: אותנו רוצים לשחוט!..."

ואכן נשחטה יהדות פולין בלי רחם. וכאשר תקפו הפורענויות של מלחמת־העולם השניה, ויהודים בערים ובעיירות פולין ביקשו להם מקלט מאימת קלגסי היטלר, ורבים ברחו ממקומותיהם לעיר הבירה ווארשא, בחשבם שבעיר גדולה זו יימצא להן רוח והצלה, היה גם ר' מנדלי בתוכם ויחד עם רבבות יהודים נסתגר בגיטו ווארשא. בהוודע לנאצים על מציאותו של ר' מנדלי בגיטו חיפשוהו בלי הרף, אבל מדי פעם בפעם עלה בידו להתחמק מידיהם, ואם כי היתה לו האפשרות להינצל, על ידי הצטרפות לאחיו, הרבי מגור, בעת שהצליח לעזוב את גיא ההריגה, בחר להישאר עם אחיו, המוני ישראל בוארשא, עד שסוף סוף נתפס על־ידי הנאצים והובל יחד עם יהודים אחרים בקרונות המות לאושביץ.

רבות רבות מסופר על פעולותיו בגיטו לטובת הקלת מצבם של אחיו בית ישראל הנתונים למשיסה ולכליה ועל דברי העידוד שלו במצבים נואשים. אולם מעשהו האחרון חורג ממעשה גבורה והופך לאגדה של קדושה עליונה. הוא עודד את הנוסעים אתו בקרון בדברים לוהטים להיכון למות על "קידוש השם". כולם האזינו לדבריו מתוך חרדת קודש. נשכח הרעב והצמא ואף התינוקות חדלו מבכי. פתאום נעצרה הרכבת לפני הגיעה לאושביץ, ואז הכריז ר' מנדלי: מי שיוכל להביא לי מעט מים, הנני מבטיח לו מחצית חלק העולם הבא משלי. קפץ יהודי אחד מתוך הקרון וחרף נפשו והביא לו מעט מים. כולם חשבו שהרב רצה לרוות את צמאונו במים אלה, אבל הוא לא

שתה מהם, אלא נטל ידיו וקרא בקול את תפילת "הוידוי". וכך הלך לקראת המות בקדושה ובטהרה...

(הערה: אותו יהודי שהביא לו את המים נשאר בחיים ומפיו נודע דבר זה).

בנו בכורו של ר' מנדלי ר' אברהם יששכר, מילא את מקום אביו כרבה של פאביאניץ, לאחר שעבר לקאליש. הוא ידוע כמחבר ספר תולדותיו של סבו החידושי רי"מ ז"ל. בשם "מאיר עיני הגולה". בנו השני, ר' חיים אלעזר, ייבדל לחיים טובים, נמצא בירושלים ועומד בראש ישיבת "שפת אמת".

רשימת חברי הרבנות, ראשי בית־דין, ודיינים בתקופת ת"ר — ת"ש

לה. רבי ישראל וויינגאט

נקרא ר' ישראל מורה הוראה, שימש בתפקיד ראש־בית־דין בימי הרב ר' אליהו ראגאלער, רבה הגדול של קאליש בש' ת"ר—תר"י. מחידושי תורתו נמצאים בס' חידושי מהר"א מאת ר' אליעזר אוירבאך.

לו. רבי אלעזר הכהן טרויבע

דור שני או שלישי לר' אבלי חריף, רבה של קאליש בשנות תקכ"ז—תקס"ט. ר' אלעזר היה מחשובי הדיינים וגדולי התורה בראשית המאה השביעית לספירתנו, והיה נחשב מאוד בעיני הרב הגדול ר' אליהו ראגאלער המזכירו בספרו בכבוד רב.

ר' אלעזר קירב צעירים צמאים לידיעת התורה ואף דאג להתפתחותם. אחד מן הצעירים שהיו מקורבים לו הרב יוסף מאָססינג מזכירו בסוף ההקדמה לספרו "י"ב דרשות" וכך הוא כותב: "לזכר עולם יהי' צדיק ה"ה כבוד אדמ"ו הרב המפורסם מהו"רר אלעזר טרויבע איש קאליש אשר גידל אותי לתורתנו הקדושה. ד' ישלם פעלו ותהא משכרתו שלמה".

לז. ר' משה מורגנשטרן

חתנו של ר' אלעזר טרויבע, אף הוא מגדולי למדניה של קאליש ובעל הוראה. היה דיין שלא־על־מנת־לקבל־פרס והתפרנס ממסחר היין. בעת שבקהילה הסמוכה אוסטראווע, שנמצאה אז מעבר לגבול הרוסי, לא היה רב נסע ר' משה כמעט שבוע בשבוע למלא בה תפקיד רב, כי לפנים היתה קהילה זו שייכת לקהילות שבגליל קאליש.

ר' משה מילא בסוף ימיו תפקיד דיין בפוזנא. כשחלה שם חזר לקאליש. נפטר ביום י"ג אלול תרפ"ז.

לח. ר׳ בנימין בנו של ר׳ משה מורגנשטרן.

אברך יקר־מידות ומתמיד בלימודי התורה. כשנסמך להוראה נתקבל לדיין בקאליש. נמצא, ששרשרת הרבנות של ר׳ אבלי חריף בקאליש לא פסקה כחמשה דורות.

ר׳ בנימין נרצח על ידי הגרמנים מיד בפרוץ מלחמת העולם הראשונה לאחר שכבשו את קאליש בשנת תרע״ד 1914.

הי״ד

לט. רבי אליהו זינגר

מילידי וורקי. בנעוריו למד תורה בקאליש. היה מתלמידיו המובחרים של

רבי אליהו זינגר

בעל ה״נפש חיה״ ונסמך על ידו לרבנות. כשנודעה הצטיינותו בתורה, לקחהו לחתן אחד מעשירי העיר, ה׳ פייפר.

ר׳ אליהו היה תקופה רבת שנים מראשי הרבנים בקאליש. הצטיין בחכמתו ובמתינותו. גילה יחס לבבי ל״חיבת ציון״. עידד וחיזק את העולים לארץ ישראל. וכשאחד מבני העיר חזר מארץ ישראל העיר להזור: עליך להתחזק ולעלות בשנית, ויקויים בך הנאמר בתורה על יונת נח: וישלח את היונה ולא יספה שוב אליו עוד (בראשית ח. י״ג).

ר׳ אליהו ניהל ישיבת אברכים תלמידי חכמים, ומאוד מאוד קירב את תלמידיו. היה מכובד מאוד בעיר.

ר׳ אליהו הקים מבניו דור רבנים:

בנו בכורו ר׳ יצחק מאיר, היה חתנו של האדמו״ר ר׳ שמואל צבי, הרבי מאלכסנדר בעל ״תפארת שמואל״ ומילא תפקיד רב באלכסנדר. היה מפורסם כאחד מגדולי התורה בין חסידי אלכסנדר.

בנו השני ר׳ שרגא פייביל היה רב בקהילת אוסטרוב.

בנו השלישי ר׳ חיים אלעזר מדייני קהילת לודז׳.

מצאצאיו המעטים שניצלו משואת הכליון נמצאים בישראל. בן בנו ר׳ שרגא פייבל, ר׳ יחיאל מנחם, מתלמידי ישיבת לובלין, ניצל באורח פלא. כיום הוא ראש ישיבה בניו יורק.

מ. רבי זאב וולף מוזס (מאזיש)

נולד בביאלא הסמוכה לבריסק דליטא, בי״ג אייר תרכ״ג לאביו החסיד ר׳ יהודה יודל מאזיש בן ר׳ אלכסנדר זיסקינד מאזיש מחסידי קוצק, ולאמו לאצא בת ר׳ יהודה לייב היינסדורף מווארשא. נתיתם מאביו בילדותו, חונך והודרך על ידי אמו וע״י דודו ר׳ נח שחור ז״ל. נלקח לחתן על ידי החסיד ר׳ ראובן ישראל פרנקל ז״ל בעל אחוזה ברוסוציצה (=רישׁשיץ) ליד טורק, לבתו רבקה. ברוסוציצה היה סמוך על שולחן חותנו, ישב על התורה ועל העבודה והעמיד תלמידים רבים. חותנו היה ידוע כבעל־צדקה נדבן ו״מכניס אורחים״. לאחוזתו נהרו תמיד בכל עונות השנה אורחים מסוגים שונים: רבנים, תלמידי חכמים, זקני חסידים, גבאים מחצרות אדמו״רים וסתם עוברי אורח, באשר הבית היה פתוח לרווחה לכול.

באוירה זו של תורה ומעשים טובים, בסביבה של תלמידי חכמים וחסידים מכל קצווי פולין בגר והתפתח ר׳ וולף (שהיה קרוי בפי העם ר׳ וועלוויל) והתכשר לקראת תפקידו בעתיד. אין ספק שמידותיו התרומיות להתענין בגורלם של באי בית זה הרחיבו את ידיעותיו גם בעניני החיים, בהויות העולם, בחיי הפרט והכלל של ההמון היהודי בפולין על כל טיפוסיו ודמויותיו.

משפסק להיות סמוך על שולחן חותנו, העתיק מושבו לעיר טורק ושם עסק בתעשית אריגים. בשנת תרנ״ח נפטרה אשתו, ולפי עצת חותנו לקח לאשה את חנה מרים בת גיסו ר׳ יוסף מנדל הרמן.

רבי וולוול מאזעס

כעבור זמן־מה העתיק מושבו לקאליש ופעל בתעשיית תחרים בשותפות עם אחיו ר׳ יהושע דוד. בימי המשבר של מלחמת רוסיה־יאפן הפסיד את רכושו והוכרח לחסל את עסקיו.

בהיותו ידוע כגדול בתורה, כאדם פיקח ונבון, המחובב ומכובד על הרבים, נבחר לראש בית דין בקאליש ומאז תפס מקום חשוב ברבנות, בציבור ובחיי הקהילה בכלל מתוך עירנות רבה, וניהנה מיחס כבוד אליו מצד יחידים ומצד הציבור, כראוי לאישיות דגולה. בתקופת פעילותו זו נתפרסם לא רק בקאליש אלא גם בסביבה הקרובה והרחוקה, ועינינים קשים, פרטיים וציבוריים, הופנו אליו כדי שימצא להם פתרון והתרה, ואכן, דעתו היתה נשמעת ומקובלת על כולם.

עם כיבוש קאליש וחורבנה על ידי קלגסי גרמניה בשנת תרע״ד — 1914, לא עזב ר׳ וולויל את העיר כדרך שרבים עזבוה בימים הראשונים של הכיבוש, אלא נשאר למלא את תפקידו כראב״ד דמתא, במקומו של הרב

ר׳ יחזקאל ליבשיץ, שנעדר אז מן העיר לרגל מחלה. כשאסר הכובש הגרמני "בני ערובה" מתוך העדה היהודית, נאסרר גם הוא ונשלח למקום בלתי ידוע והתענה יחד עם יתר המעונים בני קהילתו.

עם שובם של היהודים הראשונים לקאליש כעבור תקופה מסוימת, כדי לחדש את חייהם בה היה גם ר׳ וועלוויל בין החוזרים. מאחר שדירתו וספרייתו העשירה וכל אשר לו עלו באש, שעה שהכובש הצית את העיר, הוכרח להתכנס לחדר צר של אחד מידידיו שהיה דר באחד הבתים ששרדו מן הבערה, ומיד חזר למלוי תפקידיו — דאגה לצרכי הציבור המעונה והמדולדל שרבו בו הנצרכים והעלובים שירדו מנכסיהם. לכולם נענה בסבר פנים יפות והרגיע רוחם של קשי־יום. גם אז ראינוהו בתוך התנאים הקשים האלה יושב על התורה כמימים ימימה.

בתפקיד ראש בית־דין בקאליש עמד כשלושים ושמונה שנה עד עלייתו לארץ ישראל בשנת תרצ״ה. מאז ואילך עסק בתורה ובעבודה. בשנותיו האחרונות חלה מחמת תאונה, קיבל את יסוריו באהבה. לא היתה ניכרת בו שום תרעומת ובדרכו — דרך התורה והחסידות — המשיך עד שנתבקש לישיבה־של־מעלה ביום ב׳ שבט תש״ט.

ר׳ וועלויל ז״ל דרכו היה, תוך לימודו ועיונו בספרים, לרשום את חידושי תורתו. ספריו מלאים הערות שרשם בשולי הדפים. בנו בכורו הדגול ר׳ יהודה ז״ל, ויבדל לחיים ארוכים חתנו ר׳ מנדל שרצקי, הוציאו לאור מחידושי תורתו בספר בשם "ילקוט עוני".

צאצאי ר׳ וועלויל ז״ל הם דור מבורך בפעולה ובמעש בארץ. מהם מעורים בחיי הציבור והתרבות.

מא. רבי אליעזר בן הרב יחזקאל ליבשיץ

רב כשרונות, מלא וגדוש תורה, שפות ומדעים. לפי צוואת אביו היה צריך למלא את מקומו כרבה של קאליש, אבל מפאת התנגדותו של חוג גדול בקהילה, נתעכב הענין כמה שנים. לבסוף הוסכם שימלא תפקיד של ראש־בית־דין בקאליש. נפטר בשנת תרצ״ח.

מב. מתקופה זו ידועים לנו שמות הדיינים הותיקים שכיהנו בתפקידם זה רבות בשנים. והם:

רבי לייבוש דיק, שם משפחתו לנציצקי, התפרנס ממסחר ביין לקידוש ולהבדלה.

רבי יוסף דוד ווארשאווסקי*.

*עמד בשו״ת עם הגאון ר׳ מרדכי שלום שבדרן. תשובותיו מובאות בספר שו״ת מהר״שם חלק ו׳, ירושלים תש״ו.

רבי איטשע פרידע שהיה קרוי ר׳ איטשע חנני׳ס ז״ל.
רבי צבי מאיר שטרקמן ז״ל.
ר׳ יחיאל גוטגולד.
ר׳ מאיר ולטפריד, בן אחיו וחתנו של הרבי מווליא.
ר׳ ליפמאן בר׳ שבתי מאנספלד.
ר׳ איטשע באהאריער.

אישים גדולי־תורה בתקופת ת״ר—ת״ש

מג. רבי אליעזר אוירבאך

בן זקונים לרבי חיים אויערבאך רבה של לונטשיץ, מחברי ספר ״דברי משפט״. ר׳ אליעזר היה מכונה ר׳ אליעזר׳ל משום עדינותו, ענוותו, וצדקותו שנעשו אגדות, ובמיוחד בשל הגותו בתורה יום ולילה.

נפטר בגיל צעיר, בהיותו בן ל״ב שנה.

מחידושי תורתו נדפסו:

א) קונטרס ״מים חיים״ נדפס בשולי ספר ״דברי חיים״ לאחיו ר׳ יצחק איציק (ברסלה, תרי״א).

ב) ״מגדנות אליעזר״ על אגדה (פיטרקוב, תרע״א).

ג) ״דברי אליעזר״ על חמשה חומשי תורה (שם, תרע״א).

ד) ״חידושי מהר״א (פיטרקוב, תרפ״ה).

ואלה הטורים החרותים על מצבת קברו בקאליש:

אשרך קבר בנית גבר איש אמת לאמתו
לינת גוי׳ טהורה ונקיה מעיל צדק ואדרתו
יודעי צדקתו יתנו תהילתו בקהל עם רוממותו
עלתה השמים בעדי עדים גרת בית ושכנתו
זכה משנתו וגדולה יראתו ומצא כדי גאולתו
רבים יפארוהו גדולים יקוננוהו בשובו אל אדמתו
ה״ה הרב הצדיק החריף מו״ה אליעזר בהגאון
המפורסם מו״ה האב״ד דק׳ לונטשיץ
בעהמח״ס דברי משפט. נו״נ ביום ד׳ תשרי תרט״ז לפ״ב.

לר׳ אליעזר היו שתי בנות: א) מרת יאחעד, נשואה להרב שמואל שמעלקא פריעדענזאהן. ב) מרת רחל אשת ר׳ אברהם שלמה בן ר׳ יחיאל מיכל פערלע מעיר קאליש. היא עברה אחר כך ללודז ועסקה בסחר בדים גדול. היתה מפורסמת באמנותה ובצדקותה.

ר׳ שמעלקא פריעדענזאהן בן הרב ר׳ יהושע מקאלנא ישב הרבה שנים בקאליש ועסק בתורה לשמה. אחר כך נתמנה כדיין בלודז.

נפטר בלודז בשנת תרע״ז. השאיר אחריו בכתובים חבורים בחידושי תורה.

מד. רבי שרגא פייבל וויינגאט

תלמידו של רבי יחזקאל לנדוי בעל ״הנודע ביהודה״ שקירבו מאוד, ולמד עמו שעור לפני הלימוד בישיבה. גדול בתורה, ידיד נפש לר׳ אליהו ראגאלער ואף כתב לו תשובה שנדפסה בספרו ״יד אליהו״.

מה. רבי יששכר וויינגאט

מחשובי עיר קאליש, גדול בתורה.

ממקורביו של הרב אליהו ראגאלער אשר בתשובתו בספרו ״יד אליהו״ לו ולאחיו ר׳ אריה ליב, הוא מרומם אותם בידיעת התורה (ראה חלק הפסקים סימן כ׳). חיבר כמה חיבורים על מסכת הש״ס. מהם נדפסו:

א) ״פתחי שערים״, חידושים על שלושה פרקים אחרונים במס׳ בבא מציעא (הרובשוב).

ב) ״פתחי שערים״, חידושים על סדר זרעים ומועד (בילגורייא. תרס״ט).

ג) ״פתחי שערים״, חידושים על פרק איזה נשך במסכת בבא מציעא (דורנפורט. תקע״ט).

ד) ״שער הלקוטות״ הגהות על הש״ס. נדפסו בתוך ש״ס וילנא.

מו. ר׳ אריה לייב נעלקען

מילידי קאליש. חי הרבה שנים בברסלה, סוחר ותלמיד־חכם מובהק. חיבר ספר ״חידושי מהר״ל״ (פשמישל. תרפ״ט). בצוואתו ציווה לבניו לשלוח מעזבונו מדי שנה בשנה לירושלים סך מאה מרק.

נפטר בברסלה בשנת תר״ע.

מז. ר׳ ראובן בר׳ שמואל נעלקען

מחבר ספר ״דודאי ראובן״, פירוש על התורה (ווארשא. תרמ״ט).

מח. ר׳ בנימין יעקב וויינטרויב

חיבר ״ספר ידידיה או תפילין דמרי עלמא״ (בשפה הגרמנית) ביאור מצות תפילין ודיניה (ווארשא. תרכ״ו — 1866). הסכמות לספרו זה קיבל המחבר מאת רבי ח. אלעזר וואקס בעל ה״נפש חיה״, מאת הרב יעקב שמחה רעהפיש הרב בקמפנא, ומאת הרב שמשון ארנשטיין הרב באוזרקוב, ואח״כ בקאליש.

מט. רבי יוסף בר׳ אהרן מעססינג

נולד בקאליש ונתחנך בפיקוחו של רבי אלעזר טרויבע, אחד מדייני קאליש המפורסמים בזמנו. ר׳ יוסף מילא תפקיד של מורה הוראה ומחנך בכמה קהילות בראדזיעוו, ואחר כך בקהילות אחדות שבגליל פוזנא. חיבר עשרה ספרים בדרוש ובהלכה. כל ספר שלו מלווה פיוטים לשבתות ולמועדים.

נפטר בשנת תרנ״ב בלונדון בדרכו לארץ הקדושה.

נ. רבי ישראל זיטמן

בן משפחה מיוחסת בקאליש. חתנו של האדמו״ר רבי ליבלי אייגר בלובלין והיה סמוך על שולחנו.

חיבר ספר ״עזרת ישראל״ על מסכתות הש״ס. (פיטרקוב. תרס״ז).

נא. רבי צבי יהודה בר׳ מרדכי מאמלוק

נכד הרב שרגא ויינגאט. הצטיין מנעוריו בלימוד התורה. כשגדל שמע תורה מפי רבי אברהם בורנשטיין, הרבי מסוכסשוב.

כשנשא אשה, עסק במסחר זעיר לפרנסתו אגב קביעת עתים לתורה ועלה למעלה עליונה בבקיאות וחריפות.

חיבר כמה ספרים חשובים:

א) ספר ״מלחמות יהודה״, שאלות ותשובות בהלכות תפילין ומזוזות (פיעטרקוב. תרס״ז).

ב) ספר ״אביר הרועים״, והוא תולדות רבו הגאון רבי אברהם מסוכטשוב, שני חלקים (פיעטרקוב. תרצ״ה).

נב. הרב מאיר צבי ב״ר יהודה ליבוש מזור

נולד בקאליש בשנת תרכ״א, 1861. נתחנך מנעוריו בלימוד התורה ועלה בידיעתה מעלה מעלה. תלמיד מובהק של ר׳ חיים אלעזר ואקס ז״ל בעל ה״נפש חיה״ ועל ידו גם הוסמך לרבנות.

נשא לאשה את בתו של הרב אברהם אבא הכהן גרינפלד שכיהן ברב בקהילת זאגורוב (פלך קאליש). אחר פטירת חותנו מילא מקומו, לפי הוראת רבו בעל ה״נפש חיה״, כרבה של קהילה זו משך חמש שנים. אחר זה נקרא לכהן בקהילת רדזיוב (פלך ווארשא) וישב בה על כסא הרבנות עשרים וחמש שנה.

בזמן מלחמת־העולם הראשונה עבר לעיר וולוצלווק הקרובה, ומשם לווארשא, כאן הרביץ תורה, ואף היה פעיל בשדה העסקנות הציבורית־דתית.

נבחר כחבר הועד הפועל של "אגודת ישראל" והשתתף בה באופן פעיל. כן היה בין העושים והמעשים להקמת "ישיבת חכמי לובלין" ועשה הרבה להחזקתה כחבר המועצה של מוסד זה. אף הקדיש זמנו ומרצו לטובת בנין הארץ והיה סגן הנשיא של חברת "בית ונחלה" שהקימה את בני ברק.

היה מחסידיו ומקורביו של הרבי מסוכטשוב הגאון בעל ה"אבני נזר". ולאחר פטירתו היה מקובל גם על בנו רבי שמואל, שמילא את מקום אביו כאדמו"ר בסוכטשוב, בעל "שם משמואל", ועל נכדו האדמו"ר ר' דוד בעל "חסדי דוד".

נפטר בשנת תרצ"ח בעיר ווארשא ושם מנוחתו כבוד.

בניו, ובראשם ר' אליהו מזור, שהיה נשיא הקהילה בווארשא עד פרוץ מלחמת־העולם השניה, נמצאים בישראל, והם מחשובי התעשיינים במקצוע היהלומים בארצנו. ר' אליהו נבחר לחבר הכנסת הראשונה בישראל, והוא מוסיף לפעול בעניני ציבור השובים.

נג. רבי אליהו ב"ר ביינוש ווארצקי

יליד קאליש. הצטיין מנעוריו כמתמיד גדול בלימוד התורה. נסמך לרבנות ונתקבל לרב בקהילת פיוטרקוב קויאב, בשנת תרנ"ה, וכיהן בה עד יום פטירתו לאחר מלחמת העולם הראשונה.

נד. הרב אליעזר איטשע בן ר' מתת שפירא

יליד קאליש (בשנת תרל"ו, בערך) הצטיין מנעוריו בידיעת התורה. נסמך לרבנות ונתקבל לרב בקהילת גולין על יד קונין.

נה. רבי משה אליהו בר' מאיר הלפרין

נולד בעיר לובלין בשנת תרל"ב. הצטיין מנעוריו בידיעות תורניות וכלליות. אחד מרבותיו שהכניסו לתוך פרדס של הקבלה והחסידות היה רבי גרשון חנוך ליינער, האדמו"ר מראדזין "בעל התכלת". הוא הושפע מאוד מרבו ונעשה לאחד מחסידיו הנלהבים, לאחר שרבי זה שם עליו עין לטובה. בן שבע־עשרה שנה נשא את בתו של העשיר והנדבן ר' בער אדער מקאליש והיה סמוך על שולחנו למעלה מעשר שנים. כאן נתבגר ועלה מאוד בידיעות התורה והחסידות.

לאחר ששמעו יצא למרחקים הוזמן ר' משה אליהו לכהן כרב ראשי בקהילה החרדית בלונדון. בעת שנסע ללונדון, ליווהו רבי יחזקאל ליבשיץ, הרב בקאליש, שהתיחס אליו בידידות, ומאוד חפץ ביקרו, אבל הוא לא קיבל שם את משרת הרבנות מחשש שמא לא יתחנכו בניו ברוח חרדית מובהקת, לפי שאיפותיו.

בשנת תרע״ב נתמנה כחבר בית הדין הרבני בלודז.

בשעת הבחירות לסיים המחוקק הראשון בפולין, נבחר ר׳ משה אליהו כציר הסיים בלודז. הוא כבר הספיק אז להתפרסם כנואם מזהיר, כעסקן מצוין וכבקי בחמש שפות אירופאיות.

אף בסיים התיחסו אליו בכבוד רב, עם כל מראהו ולבושו הפטריארכאלי יהודי, ואף נבחר כחבר לועדה הצבאית. היה עליו ללחום הרבה באנטי־שמיות שגברה אז בפולין בכל השטחים, וביחוד בהתנפלויות של אנשי הצבא על היהודים בדרכים וברכבת.

טרח הרבה בעבודה ציבורית. היה פעיל בועד הפועל של ״אגודת ישראל״ וכחבר מועצת גדולי התורה בפולין.

בחודש אדר תרפ״א השתתף בכנסיה הגדולה של ״אגודת ישראל״ שהתקיימה בוינה, ובעת מסירת דין־וחשבון מכנסיה זו לפני חבריו במפלגה ביום ב׳ דחול המועד פסח תרפ״א נפטר תוך נאומו. לבו החולה לֹא יכול להבליג על צרת ישראל — ופקע.

השאיר אחריו הרבה כתבי־יד בהלכה ובפלפול, שאבדו בעת שואת יהודי פולין.

שנות מגוריו בקאליש נחרתו עמוק, בלבם של בני התורה בעיר. כל מי שעמד במחיצתו ראה בו אישיות זכה ואצילה, ובני קאליש התפארו בבן־עירם זה.

נו. הרב יואל פוקס

בנו של רבי דוד דב, הרב מסומפולנא (פלך קאליש), שהיה מחשובי חסידי הרבי מאלכסנדר, ועם זה היה ביתו בית ציוני לאומי. בנו יואל הצטיין מנעוריו בלימודי התורה והתמיד בהם. הוא נסמך לרבנות בעודו צעיר לימים. נשא לאשה את בתו של ר׳ בנימין חיים וולקוביטש מקאליש — אחד מחשובי הקהילה — והיה סמוך על שולחן חותנו הרבה שנים, כדי שיהיה סיפק בידו להשתלם ולהתקדש לקראת מילוי כהונת הרבנות. נוסף על כך שקד על לימוד שפות זרות, ואמרו עליו ששלט בשמונה שפות שלמדן בעצמו. עיר רבנותו הראשונה היתה טולישקוב ליד קאליש. אחר כך כיהן כרב בקהילות רדזיוב וסומפולנה, במקום אביו שנפטר. היה מועמד לרבנות בקהילת בנדין מטעם הציונים המזרחיים, אבל לא הצליח להיבחר שם. רבנותו האחרונה היתה בקהילת בלאשקי הסמוכה לקאליש. היה אדם כליל־המידות ואציל־הרוח. ציוני־מזרחי מסור בלב ונפש. בקהילת בלאשקי רבו מתנגדיו בשל ציונותו ואף סייעו בהטלת עלילת־שוא עליו, שביזה תמונה מקודשת לנוצרים בבית־הספר העירוני, שבו הורה דת לילדי ישראל. דבר זה דיכדך את נפשו, משום שנטרד הרבה לחקירות ודרישות על־ידי השלטונות הפולניים. כתוצאה מסבלו זה חלה ונפטר בלודז, בחג השבועות

שנת תרפ״ט. השאיר אחריו חיבור גדול על שולחן ערוך, שנשאר בכתובים. גורל כתב זה אינו ידוע.

נז. רבי צבי הירש בן רבי בנימין מאקאווסקי
(תרמ״ד—תרצ״ח).

יליד עיר קאליש. עוד בנעוריו נתפרסם כתלמיד־חכם מצויין, למד תורה בסוכצ׳וב בבית מדרשו של הגאון האדמו״ר רבי אברהם בורנשטיין.

למד וידע גם לשונות: רוסית, פולנית וגרמנית. לאחר שנסמך לרבנות כיהן זמן־מה כרב בקהילת גולין (פלך קאליש) וכשעזב עיר זו משום־מה, וחזר לקאליש, התחיל להתעסק בהוראת לימודי הדת לילדי בני ישראל שקיבלו חינוכם בבתי־ספר תיכוניים ממשלתיים בקאליש. הוא נתחבב מאוד על הפקידות הרוסית בשל נועם הליכותיו. חיבר חוברת בשפה הרוסית על מהות היהדות ועיקריה, שעשתה רושם רב.

עם פרוץ מלחמת־העולם הראשונה בשנת 1914, כשעזבו השלטונות הרוסים את קאליש וחזרו לאדמת רוסיא, הצטרף אליהם ר׳ צבי הירש מאקאווסקי, באשר נחשב כפקיד רוסי וחובתו היתה ללכת באשר הלכו השלטונות.

קרוב לעשרים שנה ישב ברוסיא, כיהן כרב בקהילות פוצינקא, ואחר כך בקהילת מליטופול, שם הראה את כוחו בעסקנות, בשדה התורה ובציבוריות היהודית ומאוד נתחבב על כל השדרות שבקהילות שבהן פעל.

אחרי גלגולים קשים זכה לעלות בשנת תרצ״ב לארץ ישראל, עם רעיתו ובתו הצעירה בהשאירו ברוסיא את בנו יחידו ובנותיו.

התישב בתל־אביב ועל אף היותו שבור ורצוץ וחולה לב, התחיל לפעול בכוחות מחודשים בכמה שטחים ברבנות, בציבוריות ובמחנה ״המזרחי״. ביזמתו נבנה בית־כנסת יפה ברחוב הרמן כהן בתל־אביב, הנושא את שמו ״תפארת צבי״.

היה גדול בתורה ובהכמה וניחן בהגיון ישר ובכושר ספרותי תורני.

חיבר שני ספרים:

א) ״יחוה דעת״ שאלות ותשובות (תל־אביב, תרצ״ה).

ב) ואשיבה שופטיך, בשאלת חידוש הסנהדרין בזמן הזה (תל־אביב, תרצ״ח).

בשנת תרצ״ב שימש חבר בית־דין־צדק של הרבנות הראשית ביפו־ת״א והיה פעיל במידה רבה. נפטר בשנת תרצ״ח.

נח. הרב יעקב אבטליון—ליטמן

נולד בלודז בשנת תרנ״ט לאביו ר׳ שמואל יוסף ליטמן. נתחנך אצל סבו, אבי אמו רבי צבי הכהן שטולמן, רב קהילת באביאק ע״י ולוצלבק. נשא את

בתו של רבי דוד דב פוקס הרב מסומפולנה. בביתו השתלם ועלה בידיעת התורה. הושפע גם מרוח הציונות הדתית ששררה בבית חותנו.

לאחר מלחמת העולם הראשונה עבר לקאליש והיה כאן ממיסדי בית־הספר הדתי־לאומי "תחכמוני" ומראשי מוריו ומחנכיו.

כעבור כמה שנים נקרא לקהילת טהורן לכהן בה כרב. מכאן עבר לקהילת קולו ומילא בה תפקיד מנהל בית הספר הדתי "יבנה".

בשנת תרצ"ו עלה עם בני ביתו לארץ ישראל, כיהן כרב במושבה "נחלת־יהודה" כשמונה שנים, ועזבה עם נפילת בנו במלחמת השחרור. התישב ביפו ומילא תפקיד רב בבית הכנסת "מוריה".

היה פעיל במפלגת "המזרחי" ושקד הרבה על חיזוק ארגון עולי קאליש. היה נואם ודרשן מלהיב לבבות, משך בעט סופרים ופירסם מאמרים מעת לעת.

נפצע פצעי מות בתאונת דרכים ביום י"ז תמוז תשט"ו ובו בלילה נפטר.

דמות קורנת, אציל נפש, ממצניעי לכת בתום דרך, נטל עליו יסורים מאהבה בטורח הרב של עסקי ציבור באמונה.

נט. הרב שלמה דב בן יחיאל ד"ר זיגמונד שטיין

נולד בקאליש בשנת תרנ"ז. אביו התפרנס מיגיע כפיו. בשנת תרס"ה עברו הוריו לברלין ושם קיבל חינוך דתי, בשעות שלאחר לימודי בית הספר הממשלתי, בתלמוד תורה של עדת "ישורון". המשיך ללמוד בבית־הספר לרבנים מיסודו של הרב עזריאל הילדסהיימר. מנעוריו בלטה נטייתו לפעולה ציבורית במוסדות תמיכה ועזרה. בשנת תרפ"ג עבר לקלן, נתקבל למורה לימודי קודש, בבית־הספר התיכון החרדי "יבנה". היה פעיל בהוצאת ה"מקראות גדולות", על־ידי הוצאת שוקן בברלין.

עם השתלטותם של הנאצים וכשרבני קלן עזבו את העיר, מילא הוא בחריצות ובמסירות נפש, את התפקיד של רב מחנך, משפיע, מעודד ומנחם.

בשנת תש"ב שלחו הנאצים אותו ואת רעיתו וארבע בנותיו לעיר מינסק ומאז נעלמו עקבותיו.

יהי רצון, ומעשיהם הטובים שלו ושל אשתו, יהיו לעלוי נשמותיהם הקדושות ולזכרון נצח.

ס. ר' מרדכי ב"ר אברהם וייץ

יליד קאליש, תלמידו של רבי שמשון ארנשטיין, הרב בקאליש. תורני וצנוע. היתה לו זיקה לחקר תולדות גדולי ישראל בכלל ותולדות רבני קאליש בפרט. וכן בחקר תולדות אישים ומשפחות שמוצאן מקאליש. עשה לילות כימים בעיון ובחיפוש מקורות.

את פרי מחקריו פירסם בכתבי עת חרדיים, ואף חיבר ספר "עטרת פז", תולדות רבי עקיבא אייגר, שנדפס בקאליש בשנת תרצ"ח.

סא. ר׳ צבי נחום בר׳ מרדכי שרגא פרענקל מקאליש

חיבר ספר "תורת צבי" על התורה (קאליש. תרפ"ח).

סב. ר׳יחיאל בר׳ משה נחום קמינסקי

יליד אוזרקוב. חתנו של ר׳ יצחק שלמה רוזנולד וסמוך על שולחנו. התמיד בלמודי התורה ונסמך להוראה. כיהן כרב בכמה קהילות בפולין.
את חידושיו בהלכה ובאגדה על סדר הפרשיות צירף לספר "תורת צבי" מאת ר׳ צבי נחום פרענקעל (קאליש. תרפ"ח).

סג. ר׳ שרגא פייבל בן ר׳ ירחמיאל יוסף ליפשיץ מקאליש.

חיבר ספר "ציונים לתורה" סימני התלמוד בבלי, ביאור מקיף על כל הנוטריקון וראשי תבות שבש"ס. כתב־היד נמצא בידי ר׳ יעקב צבי יוסקוביץ בתל אביב. הספר מחזיק רל"ח עמודים ונגמר בקאליש בג׳ אדר שנת תרח"ץ.

סד. ר׳ שמואל צבי בר׳ אברהם וועלטסמאן

יהודי תמים ומצויין, ביבליוגראף. ציוני־דתי ומסור לרעיון זה מעודו. נרדף מאוד בשל ציונותו. השתתף בכמה קונגרסים. כמעט כל ימיו אסף

ר׳ שמואל וועלטסמאן

חומר לתולדות יהודי קאליש ורבניה. שאיפתו היתה לפרסם ספר מקיף על נושא זה, אבל לא זכה לכך ורוב החומר ירד לטמיון.

פירסם מאמרים בעתונות, ביניהם מאמר מעניין "לתולדות חיבת ציון בקאליש שנתפרסם בירחון "המזרחי" שנערך ע"י ז. יעבץ בשנת תרס"ג עמ' 349.

סה. רבי זלמן בן־יעקב (ינקלביץ).

נולד בשיראדז בשנת תרנ"ו. שם אביו ר' רפאל. מנעוריו חונך על התורה כשגדל שמע תורה מפי הגאון הנודע הרבי מאוסטרובצה, ונעשה גדול בתורה. התפתח אף לעסקן חרוץ, מסור ודגול בחוגי החרדים שביהדות פולין. בצעירותו עבר לגור בעיר קאליש וכאן מצא לו שדה־פעולה נרחב כמחנך ועסקן. נתמנה למנהל התלמוד־תורה "יסודי התורה" והעלה את המוסד לרמה חינוכית גבוהה. היה פעיל כאן בשדה הציבוריות תקופה רבת שנים. נבחר כנציג "אגודת ישראל" להנהלת הקהילה ולמועצת העיר.

בשנת תרצ"ה עלה לארץ. תחילה שימש מנהל תלמוד־תורה "תורת אמת" בחיפה, אחר כך קיבל על עצמו את הנהלת תלמוד תורה "סיני" בתל־אביב. נתמנה כמפקח של זרם החינוך של "אגודת ישראל". פעמים רבות נשלח בשליחויות לארצות אמריקה הלאטינית, ושם עשה להרמת קרן היהדות החרדית) שהיה ממנהיגיה בארץ. חבר פעיל של הכנסת השניה והשלישית. נפטר לפתע פתאום בליל כ"ג באדר א' תשי"ט, בלכתו לישיבת הכנסת, שבה התכונן לנאום.

פטירתו עוררה התרגשות רבה בחוגי היהדות החרדית בארץ.

סו. ר' מאיר שלמה יהלום־קלפר

נולד בערב יום הכיפורים שנת תרנ"ב בקאליש לאביו ר' אשר זעליג ולאמו לאה.

נתחנך משחר חייו לתורה ולמצוות. כאשר בגר נכנס לתנועה הציונית־דתית "המזרחי" והיה פעיל בה.

בשנת תרפ"ב עלה ארצה. ישב זמן־מה בירושלים ואחר כך עבר לחיפה. התמחה כאן כמעתיק תכניות־בנין והתפרנס מעבודתו זו.

ידע לקבוע עתים לתורה. התמסר למחקרים בתלמוד ואף פרסם פרי מחקריו מזמן לזמן.

בט' בתמוז תש"י חלה לפתע וכעבור עשרה ימים נפטר.

רעיתו, מרת צפורה לבית טפר, ילידת ליטא, פעלה למען פירסום מחקרי בעלה, בהתאם למשאלתו, והם הופיעו בספר בשם "נר למאיר". ירושלים, תשי"ג.

פרק עשירי

קרית־ספר

א) רשימת הספרים, בסדר א־ב, שחיברו גדולי קאליש, שמות מחבריהם, תכנם, מקום וזמן הדפסתם, כוללת גם כתבי־יד כפי שנודעו מפי סופרים וספרים.

ב) מפתח המחברים, בסדר א־ב.

פרק זה הוא מעין השלמה לפרק הקודם לו — רבנים — ובו פירוט חיבוריהם (אלה שנדפסו ואלה שנשארו בכתב־יד) של רבני קאליש ותלמידי־חכמים שבה, אשר חתרו ועמלו לחרות דברי־תורה שלהם בספר.

חלק מאישי קאליש שברשימה זו אין בידי, לצערי, ידיעות על חייהם, פעלם וזמנם. — יהי זכרם קדוש בציון פעולותיהם בתורה, למען כבוד קהילת קאליש שקמו בה גדולי־תורה, הן בתקופות שעברו והן בתקופה האחרונה.

עלי עוד להעיר, שרובו של פרק זה מבוסס על יסוד רשימותיו של ר' שמואל וועלטסמאן ז"ל שהגיעו לידי. תשמש זכותו זו, שעמל להקים זכרון לגדולי־תורה בני־עירו, גם עדות וזכרון לשאיפות־חייו הנאצלות.

א. רשימת הספרים

1. אבני שש, הר' יוסף מעססינג, פירוש על פרקי אבות, ברעסלא, תרכ"ו'
2. אגדות ריב"א, הר' יוסף מעססינג, פירוש על סדר הגדה של פסח, ברעסלא, תרכ"ז.
3. אגודות אזוב מדברי, הר' מיכאל דוד וויינגאט, כולל שאלות ותשובות על ד' חלקי השו"ע, וחידושים על מסכתות שבת ועירובין. פיעטרקוב, תרל"ט.
4. אורח מישור, הר' יוחנן קרעמניצער, פירוש והגהות על ספר "דרכי משה" להרמ"א על טור יורה־דעה, שהוציא לאור על פי שני כתבי־יד ובתוכו תשובות על השגות האחרונים על הרמ"א. זולצבאך, תנ"ב.
5. אורח מישור, הר' יוחנן קרעמניצער, חידושים על מסכתות נזיר ובסופו חידושים יקרים על הרמב"ם הלכות נזיר וחגיגה, גם מהדורא

בתרא ממנו על "דרכי משה" יורה־דעה הוספות ענינים על מה שהדפיס כבר בזולצבאך, והשגות על ספר "מנחת יעקב". בערלין תפ"ג. לעמבערג, תרכ"ד.

6. אילת השחר, הר' דוד לעווענטהאל, כולל שירים ומליצות, מכתמים ומשלים, שירי תהילה ושירי קינה בלשון צח ונקי, ווארשא, תר"ד.

7. אמרי בינה, הר' מאיר אויערבאך, חדושים על שולחן ערוך "אורח חיים" ויורה־דעה", ו"חושן משפט". ובסופו קונטרס שאלות ותשובות, ד' חלקים, ירושלים, תרל"א, תרל"ו.

8. אמרי בינה, הר' מאיר אויערבאך, ח"ג. חידושים, חושן משפט ח"ב "אבן העזר", שאלות ותשובות רבות. בכתב יד אצל בניו.

9. אניות סוחר, הר' משה יקותיאל קויפמאן ז"ל, פירוש על התורה, כעין ילקוט חדש, הקדמות חדשות על פי פוסקים והמצאות חדשות על פי שיטת התלמוד, כתב־יד אצל בנו הר' זאב וולף כץ.

10. ארונו של יוסף, הר' יוסף מעססינג, פירושים נחמדים על התורה. ברעסלא, תרל"ה.

11. אשי ישראל, הר' ישראל יפה ש"ץ. ביאור פירוש והערות על ספר "תורת העולה" מאת הגאון הר' משה איסרליש, על עניני קרבנות ועל מדות בית המקדש ועניני תכונה ופילוסופיא ובו כ"ג פרקים חמ"ד (קעניגסבערג ?) תרי"ג.

12. באורים, הר' משה בר' הלל, על כל ילמדנו רבינו שבמדרש. מצורף לספר "בית הלל" על התורה מאביו הגאון. נשאר בכתב יד.

13. באר יהודה, הר' אברהם קלעטשעווסקי, חידושים על איזה הלכות הרמב"ם. ווארשא, תרמ"ה.

14. באר יהודה, הר' אברהם קלעטשעווסקי, חלק ב', חידושים על הרמב"ם הלכות תפילין, מזוזה, ס"ת, ציצית, ברכות ועוד. פיעטרקוב. תרס"ה.

15. בית דוד, הר' דוד ראטה, כולל שאלות ותשובות וחדושים על הלכות טריפות, ד' חלקים, כתב יד אצל נכדו הר' הענוך לובינסקי, בוולוצלאוועק.

16. בית יהודה, הר' יהודה בר ניסן, חדושי אגדות מסכתות יבמות, כתובות, קדושין גיטין, חולין, ובבא בתרא, נלקט מתוך חבורו הגדול "בית יהודה" על חדושי הלכות, זולצבאך. תמ"ז.

17. בית יהודה, הר' יהודה בר' ניסן. חדושי הלכות על גמרא, פירוש רש"י ותוספות, על מסכתות יבמות, כתובות, קדושין, גיטין, חולין, בבא קמא, בבא מציעא, בבא בתרא, ונקרא כמו כן בשם חדושי מהרי"בן. מצורף אליו בראשו איזה חדושים על שיטות מסכתות שבת וביצה מספר "מועד דוד" מאת הר' דוד אופענהיים, דעסוי, תנ"ח.

18. בית יהודה, הר' יהודה ב"ר ניסן. חידושי הלכות על גמרא, פירוש רש"י ותוספות על מסכת סוכה. ולא גמר אותם. נשאר בכתב יד.

19. בית ישראל, הר' ישראל שפירא, חדושים על טור "יורה דעה" עד סימן ר"א. ובסופו "בית פרץ" חדושים על מסכת מגילה והלכותיה ודיני קריאת התורה ונפילת אפיים ודיני ש"ץ ונשיאת כפים והלכות בית הכנסת, מנכדו הר' יששכר בער ב"ר פרץ. בערלין. תפ"ו.

20. ברכת אברהם, הר' אברהם טרוימאן, חדושים על גפ"ת. נשאר בכתב יד.

21. ברכת אפרים, הר' אפרים סג"ל. צוואה לבניו, כוללת דברי תורה, מוסר ויראת שמים. נדפסה בסוף ספר "פתחי שערים". בילגורייא. תרס"ט.

22. גוראריה, הר' יהודה אריה ליב בר' דוד. דרושים נחמדים על התורה ובסופו קונטרס אחרון "בדק הבית" פלפולים וחדושי דינים מהגאון בעל "תורת חיים" על טור "אבן העזר". אמשטרדם, תצ"ג.

23. גל נעול, הר' יוסף מעססינג, פירוש על מסכת מגילה, ונלוה אליו "שבע שמחות" י"ד פרושים לפורים. ברעסלא, תרכ"ו.

24.* גלגל החוזר, הר' יחזקאל ליבשיץ, סיפור יסודתו בקורות היהודים באשכנז, נעתק משפת אשכנז. ווארשא, תרמ"ו.

25. גליון מהרש"א, הר' שלמה אייגער. הגהות וציונים יקרים על הש"ס והאלפסי ונדפסו בתוך הש"ס. ווילנא, תקצ"ב, תרמ"ג.

26. גליון מהרש"א, הר' שלמה אייגער. חדושים והגהות קצרים ויקרים על שלחן ערוך "יורה דעה" מראשו ועד סופו. ונדפסו בתוך השלחן ערוך. קעניגסבערג תרי"ט, לעמבערג, תרל"א, תרל"ו, ווילנא תרל"ח ונדפסו כל הגהות בשלמות. ווילנא, תר"כ, תרנ"ה.

27. דברי אליעזר, הר' אליעזר אויערבאך. דרשות על התורה, לאדז, תרע"א.

* בשער הספר כתוב מאת "סופר מהיר" אולם ידוע שר"י ליבשיץ תירגמו.

28. דודאי ראובן, הר׳ ראובן נעלקען. פירושים יקרים ונחמדים על התורה, בראשית שמות, מה שאסף וליקט מספרים שונים. ב״ח, ווארשא, תרמ״ט.

29. דרכי הוראה, הר׳ צבי הירש חיות, מבאר דרכי החכמים בהסכמת והחלטת פוסקים להוראה, אשר אחזו בהם הפוסקים הקדמונים, והחילוק שיש בזה בין חכמי הספרדים ובין חכמי האשכנזים, ודברי תקנות קדמונים שנתבטלו במשך הזמן, והרחיב לדבר על המנהגים ותועלתם וכו׳, ובסופו קונטרס ״הוספות לספרי״ תשובות לשאלות ולהשגות גדולי הדור, ובראשם הגאון הר׳ משה סופר על ספרו ״תורת הנביאים״. זאלקאווא, תר״ב.

30. דרוש הספד, הר׳ אלכסנדר זאב יפה, הספד על הרב ר׳ יוסף מייא מברעסלא, והרב ר׳ אריה ליב גוטמאן אב״ד וואלשטיין. כתב יד אצל ר׳ אהרן זעליג יפה בווארשא.

31. דרוש הספד, הר׳ אלעזר הכהן טרויבע. הספד על גיסו הרב ר׳ שלמה זלמן פראסט אב״ד זלאטשעוו. כתב יד אצל ר׳ איטשע נחום פראסט בקאנין.

32. דרושי תורה, הר׳ ישראל עלקושער. דרושים יקרים. כתב יד ברשימת ר׳ דוד אופענהיים 326.9 מס.

33. דרשות, הר׳ יהודה ב״ר ניסן. דרשות על כל פרשיות התורה לכל שבתות השנה. נשאר בכתב יד.

34. דרשות, הר׳ דוד הלוי לנדא. דרושים נפלאים. כתב יד אצל הרב אב״ד פינטשוב.

35. דרשות, הר׳ יוסף מעססינג. חמשים דרשות יקרות. נשאר בכתב יד.

36. הגהות הש״ס, הר׳ מאיר אויערבאך. הגהות על הש״ס ומשניות ורמב״ם ועל ראשונים ואחרונים ועל אגדה. כתב יד אצל בניו.

37. הגהות הש״ס, הר׳ צבי הירש חיות. חדושים והגהות יקרות ומחוכמות על כל הש״ס ונדפסו בתוך הש״ס. וויען, תר״ג.

38. המדרש והמעשה, הר׳ יחזקאל ליבשיץ, ה׳ חלקים על התורה יפרד לשני ראשים:
(א) חלק הדרושים, על כל פרשיות התורה כסדרן, יאיר נתיב המקראות הקדש, ולישר מסילה בהרבה משאלות החיים עפ״י התורה והמצוה.
(ב) חלק ההלכה, יבאר בו הרבה מקצועות שבתורה עפ״י דרכי ההלכה

והפלפול הישר וכו׳ ונלוה אליו קונטרס ״הגיונות מוסריים״ לימי התשובה והסליחות. ווארשא ופיעטרקאוו. תרס״א, תרפ״ט.

39. הנך יפה, הר׳ חנוך הענוך בר׳ אליקים. דרשות, נשאר בכתב יד.

40. הספדים, הר׳ יהודה בר׳ ניסן, כולל דרשות הספדים על הגאונים גדולי הדור עם דברי מוסר. נשאר בכתב יד.

41. זית רענן, הר׳ אברהם אבלי הלוי גומבינער. פירוש וביאור קצר על כל ״הילקוט שמעוני״, מה שהשמיט בעל המחבר ״ברית אברהם״ ויש בו כמה מרגליות ובסופו ״שמן ששון״ דרושים על התורה עד פרשת חיי שרה. דעסוי תס״ד, וויניצא תק״ג. גם נדפס עם הילקוט שמעוני. ווארשא, תרל״ו.

42. חבורי לקוטים, הר׳ אבי עזרי זעליג מרגליות. חדושי גפ״ת וקצת שאלות ותשובות. וויניציא, תע״ה.

43. חדושי דינים, הר׳ אברהם אבלי הלוי גומבינער. קובץ חדושים על שלחן ערוך, ״יורה דעה״, ״חושן משפט״, ו״אבן העזר״. נשאר בכתב יד.

44. חדושי מהר״א, הר׳ אלעזר אויערבאך. חדושים ופלפולים בד׳ חלקי השלחן ערוך וכמה שאלות ותשובות. פיעטרקוב, תרפ״ב.

45. חדושי מהר״ל, הר׳ אריה ליבוש נעלקען. קצת חדושים ופלפולים במסכתות גטין, כתובות, בבא קמא, וקצת שאלות ותשובות ונלוה לסוף ספר ״זבד טוב״ מאת הרב ר׳ זאב וואלף פאפערש מפרעמיסלא. פרעמיסלא תרנ״ח.

46. חדושי פוסקים, הר׳ יהודה בר׳ ניסן. חדושים על שולחן ערוך. נשאר בכתב יד.

47. חדושים ופסקים, הר׳ אליה׳ בר׳ יחיאל. חדושים על שלחן ערוך ״חושן משפט״. נשאר בכתב יד.

48. חדושים, הר׳ אברהם אבלי הלוי גומבינער. חדושים על מסכתות זבחים ומנחות. נשאר בכתב יד.

49. חדושים, הר׳ יחיאל מיכל סג״ל. הדושים נחמדים על שלחן ערוך ״חושן משפט״. באור יפה מתוך הש״ס ופוסקים. נשאר בכתב יד.

50. חדושים, הר׳ יחיאל מיכל בר׳ עוזיאל. חדושים נפלאים על גפ״ת, וחדושי אגדות מכמה סוגיות עמוקות. נשאר בכתב יד.

51. חדושים, הר' צבי הירש ב"ר שמואל הלוי. חדושים על מסכתות הש"ס ודרושים נחמדים. כתב יד בבית עקד הספרים של הסמינאר לרבנים, בברלין.

52. חדושים, הר' שלמה אייגער. חדושים על איזה מסכתות ועל סוגיות הש"ס גם חדושי תורה ודרושים. כתב יד אצל נכדיו ר' יצחק אייגער בירושלים, ור' שמעון חיים אייגער בווארשא.

53. חדושים, הר' צבי הירש חיות. חדושים יקרים על הרמב"ם. נשאר בכתב יד.

54. חדושים, הר' שלמה זלמן פראסט, חדושי תורה בפלפול ובאגדה ועל כמה מסכתות. כתב יד אצל נכדו הרב ר' אפרים שלמה זלמן וויינגאט, אב"ד ליפנא.

55. חדושים, הר' חיים נחום הלוי מרגליות. חדושים על משניות ועל הלכה ואגדה. כתב יד אצל נכדו הרב ר' אפרים שלמה זלמן וויינגאט, אב"ד ליפנא.

56. חדושים, הר' ישכר וויינגאט. חדושים על כל מסכת בבא מציעא. כתב יד אצל נכדו הרב וויינגאט הנ"ל.

57. חדושים, הרב דוד הלוי לנדא. חדושים ופלפולים. כתב יד.

58. חדושים, הר' יוסף מעססינג. חדושים בש"ס ופוסקים, ובהם על מסכת קדושין. נשאר בכתב יד.

59. חדושים, הר' מיכאל דוד וויינגאט. חדושים יקרים בהלכה ובאגדה. כתב יד אצל בנו הרב מליפנא הנ"ל.

60. חדושים, הר' ישראל זיטמאן. חדושים על כל מסכתות הש"ס. כתב יד אצל בנו ר' עקיבא זיטמאן בלובלין.

61. הר' יעקב דוד יודקעוויטש. חדושים ודרושים על התורה נביאים וכתובים ואגדה. כתב יד אצל חתנו ר' איטשע מענדעלזאן בווארשא.

62. חדושים, הר' שמשון ארענשטיין. חדושים על שולחן ערוך "אורח חיים", "יורה דעה" ו"חושן משפט" וגם חדושים על מסכתות שונות. נשאר בכתב יד.

63. חדושים, הר׳ אברהם קלעטשעווסקי. חדושים ופלפולים על סוגיות הש״ס. כתב יד אצל בנו ר׳ ישראל מנחם בקאליש.

64. חדושים, הר׳ אריה ליבוש נעלקען. חדושים על ״אבן העזר״ הלכות כתובות וקדושין, וחדושים על סוגיות הש״ס. נשאר בכתב יד.

65. חדושים, הר׳ שמואל פרידענזאהן. חדושים ופלפולים בשולחן ערוך ״אורח חיים״ ו״יורה דעה״. נשאר בכתב יד.

66. חיבת חופה, הר׳ אלכסנדר זאב יפה. חדושים ופלפולים על מסכתות כתובות. נשאר בכתב יד.

67. חיים ארוכים, הר׳ משה יקותיאל קויפמן כ״ץ. חדושי דינים על טור ״אורח חיים״. כתב יד אצל בנו ר׳ ברוך.

68. חסד לאברהם, הר׳ אברהם טרוימאן. חדושי אגדה ומעט חדושי פלפול. ברעסלא, תרי״ב.

69. חקי חיים, הר׳ משה יקותיאל קויפמאן כ״ץ. פירוש נחמד וחדושי דינים בקיצור מופלג מפוסקים ושאלות ותשובות האחרונים על ספר ״ישמח ישראל״ מאת הגאון מו״ה ישראל שמואל קליפארי מקראקא, כולל סימני הדינים מכל ד׳ חלקי הטורים בסדר א־ב בערכין. והיה בלי פירוש, וחיבר הוא עליו פירוש וכו׳ וצרף בתוכו כמה חידושי דינים מאת חותנו הגאון בעל ״מגן אברהם״. בערלין, ת״ס. סדילקוב, תקצ״ד.

70. חקי דעת, הר׳ משה יקותיאל קויפמאן כ״ץ. פירוש נחמד וחדושי דינים על ספר ״ישמח ישראל״ מאת הגאון מו״ה ישראל שמואל קליפארי על חלק ״יורה דעה״, בערלין, ת״ס. סדילקוב, תקצ״ד. ונדפס עוד עם פירוש ״עוללות צבי״ מאת הרב הר׳ אברהם צבי פריעדלענדער אב״ד יעגערענדארף. וויען, תרכ״ה.

71. חוקי משפט, הר׳ משה יקותיאל קויפמן כ״ץ. פירוש נחמד וחדושי דינים על ספר ״ישמח ישראל״ על חלק ״חושן משפט״. דיהרנפורט, תנ״א, אמשטרדאם, תנ״ג, סדילקוב תקצ״ד.

72. חוקי דרך, הר׳ משה יקותיאל קויפמאן כ״ץ. הגהות ובאור על שולחן ערוך ״אבן העזר״, כסדרו. דיררנפורט, תק״ז.

73. הקת הפסח, הר׳ משה יקותיאל קויפמאן כ״ץ. פירוש על הגדה של פסח, דרושים נחמדים. כתב יד ר׳ חיים מיכל, מהאמבורג מס. 247.

74. י״ב דרשות לריב״א, הר׳ יוסף מעססינג. דרשות מיוסדים על ימי חנוכה. ונחלק לשנים א) ״ארון העדות״ דרושים בפסוקי תנ״ך ובאגדות ובמדרשים שונים כנגד י״ב נביאים, שאנו קורין בהם. ב) ״חנוכת יוסף״ חדושים בש״ס ופוסקים בהלכות חנוכה. קראטאשין, תרכ״א.

75. י״ב דרשות מהריב״ן, הר׳ יהודה ב״ר ניסן. י״ב דרשות משבת תשובה ומשבת הגדול. נשאר בכתב יד.

76. יד אליהו, הר׳ אליהו ראגאלער. שני חלקים, ח״א כולל שאלות ותשובות על כל חלקי השולחן ערוך הלכה למעשה, וחקירות וספיקות לדינא בעיון רב ועמוק ונלוה בסופו ספר הכללים בעניני הש״ס עפ״י סדר א״ב, ח״ב כולל חדושים בסוגיית הש״ס גם כן עפ״י סדר א״ב. ווארשא, תר״ס.

77. יד הקטנה, הר׳ יעקב דוד יודקעוויטש. י״ג דרושים נחמדים לשבת הגדול ושבת שובה. ווארשא, תרס״ט.

78. יד יקותיאל, הר׳ משה יקותיאל קויפמאן כ״ץ. פירוש על תנ״ך. כתב היד אצל בנו ר׳ יהושע הערשל כ״ץ.

79. ידידיה, הר׳ בנימין יעקב וויינטרויב. נקרא גם כן ״תפלין דמרי עלמא״ עניני הלכות תפילין בלשון אשכנז ככתבם. מדובר בו נכבדות על מאמר חכז״ל תפילין דמרי עלמא מהו כתוב בהו. ב׳ חלקים, ווארשא, תר״כ.

80. ירושת משה, הר׳ משה רופא ב״ר בנימין וואלף. סגולות ורפואות בל״א = (בלשון אשכנז). פרנקפורט דמיין, תל״ז. וילמרשדורף, תל״ז.

81. ירום משה, הר׳ משה רופא ב״ר בנימין וואלף. כללים יפים מהרבה מיני חלאים והרבה רפואות וסגולות בל״א (בלשון אשכנז). אמשטרדם, תל״ט. פראג, ת״ע. פראנקפורט דמיין, ת״ע.

82. כבוד הלבנון, הר׳ דוד לעווענטהאל. משלים ושירים. ווארשא, תרכ״א.

83. כל הכתוב לחיים, הר׳ יוסף חיים ב״ר אלכסנדער סענדער. דרושים נחמדים וחדושים ופלפולים. כתב יד אצל נכדו הרב ר׳ שלמה ענגעלמאן, אב״ד קלאדאווא.

84. כלי הדיינים, הר׳ משה יקותיאל קויפמאן כ״ץ. מהדורא בתרא. באורים על ״חושן משפט״ של ספר ״ישמח ישראל״ וקיצור דיני דברי האחרונים. כתב יד אצל בנו ר׳ יהושע העשיל כ״ץ.

85. כמבוא התלמוד, הר׳ משה פאפעלויער. היא שלשלת הקבלה של תורה שבעל פה מימות משה רבינו עד זמנו של מרן בעל השולחן ערוך. בערלין, תר״ס.

86. כסניפים אתנחומא, הר׳ שמשון הכהן קריסטאל. פירושים וביאורים על מדרש תנחומא. כתב יד אצל נכדו ר׳ משה ערדבערג בקאליש.

87. כסף נבחר, הר׳ אבי עזרי זעליג מרגליות. פשטים ודרושים נחמדים על התורה. אמשטרדאם, תע״ב. ליווארנו, תקנ״ד.

88. לחם הפנים, הר׳ משה יקותיאל קויפמן כ״ץ. קצת שולחן ערוך ״יורה דעה״ עם ביאור וחדושי דינים מלוקטים כסדר שולחן ערוך מפוסקים אחרונים, ובסופו קונטרס אחרון על קצת הלכות. הענא, תע״ו. ווילהעלמערשדארף, תפ״ו. פיורדא, תקכ״ו.

89. לחם הפנים, הר׳ משה יקותיאל קויפמאן כ״ץ. מהדורא בתרא על שולחן ערוך ״יורה דעה״ מהלכות יין נסך ועם תקון לחם הפנים. חלק א׳ נדפס ביחד עם ספר ״מגן אברהם״ קצת פירוש תוספתא נזיקין מאת חותנו ״בעל מגן אברהם״ אמשטרדם, תצ״ב. פיורדא תצ״ג. פיורדא, תקכ״ו.

90. לקוטי יצחק, הר׳ יצחק איצק ראטהאלץ. חדושי גפ״ת על מסכת בבא קמא, בבא מציעא, בבא בתרא, כתובות, קדושין, שבועות, חולין, וחדושים על התורה. ב׳ חלקים. ווארשא, תרכ״ז.

91. לקים דברי אגרת, הר׳ צבי הירש חיות. מדבר בו מעניני האגדות ומגמתם ואיך נסדרו ובאו כלולים יחד בתוך התלמוד עם הלכות ודינים, ולמה לא עשאום מדור בפני עצמם. כתב יד אצל בנו הרב ר׳ יצחק חיות, אב״ד בראדי.

92. מאכלת אברהם, הר׳ אברהם כ״ץ. פירוש על שחיטות ובדיקות מהרי״ו. פראנקפורט דמיין, תע״ג. הענא, תע״ט.

93. מבוא התלמוד, הר׳ צבי הירש חיות. כולל ל״ג פרקים מבארים היסודות הקבועות והעקרים והענפים שהנהיגו חז״ל בשני התלמודים בבלי וירושלמי. זאלקאווא, תר״ה.

94. מגד השמים, הר׳ שמואל פריעדענזאהן, חבור גדול חדושים בהלכה ואגדה ודרשות. נשאר בכתב יד.

95. מגדנות אליעזר, הר׳ אליעזר אויערבאך. פירוש בדרך פשט ורמז על מגילת אסתר ועל תהלים וליקוטי תנ״ך ואגדות חכז״ל ועוד שאר לקוטים. פיטרקוב, תרע״א.

96. מגן אברהם, הר׳ אברהם אבלי הלוי גומבינער. פירוש על שולחן ערוך ״אורח חיים״ ודברים בקצור ועומק ישר ובבקיאות. המחבר בעצמו קרא לספרו בשם ״נר ישראל״, ובנו המביאו לדפוס בפעם הראשונה הסב שמו ל״מגן אברהם״ והשאיר את השם ״נר ישראל״ בראשי תבות על ידי השם ״מגן אברהם״. הספר מפורסם בכל תפוצות ישראל ומחברו נחשב בין אחרוני הפוסקים, ונדפס הרבה פעמים.

97. מגן אברהם, הר׳ אברהם אבלי הלוי גומבינער. פירוש קצר על קצת תוספתא נזיקין, נלוה אליו ספר ״לחם הפנים״ חב׳ על שולחן ערוך ״יורה דעה״ מהלכות יין נסך והלאה עם תקון ״לחם הפנים״. ח״א. אמשטרדם, תצ״ב. עוד נדפס בתוך הלכות רב אלפס. וויען, תקס״ו. ווילנא, תרמ״ג.

98. מדרש כתובה, הר׳ אלכסנדר יהודה הלוי מרגליות, חדושים וביאורים על מסכת כתובות. ווארשא, תקפ״ג.

99. מיכל המים, הר׳ יחיאל מיכל בר׳ עוזיאל. חדושים על מסכתות גיטין, כתובות, קדושין. כתב יד אצל נכדו הרב ר׳ משה הלוי אב״ד צעהלים.

100. מלחמות יהודה, הר׳ צבי יהודה הלוי מאמעלאק. כולל שאלה ותשובה בהלכות תפילין ומזוזה בדין כתיבת חצי אות שלא כסדרן, ונלוה בסופו חדושי סוגיות. פיעטרקוב, תרס״ח.

101. מנחת בית יהודה, הר׳ חנוך הענוך הכהן שאטטטין. תוכנו של ספר זה לא ידוע ונשאר בכתב יד.

102. מנחת שמואל, הר׳ שמואל פריעדענזאהן. חדושים ופלפולים בשולחן ערוך ״יורה דעה״ מה שנלקט מתוך ספרו הגדול ונלוה אל ספר ״חדושי מהר״א״ בסופו. פיעטרקוב, תרפ״ד.

103. מסכת דרך ארץ, הר׳ שבתי בס משורר. לכנענים וסוחרים ועוברי דרך ונפרד לשלושה דרכים: א) ״דרך צדיקים תפילות ותחינות לעובדי דרך; ב) ״דרך התגרים״ על מדות ומשקלים ומיני מטבעות וערכן בכל הארצות; ג) ״דרך המלך״ להורות הדרך לכל הערים הגדולות ומרחקן זו מזו, והכל בל״א ((בלשון אשכנז). אמשטרדם, ת״ם.

104. מספר תמרורים, הר׳ צבי הירש חיות. הספד על מות הקיסר פראנץ הראשון מלך עסטרייך. זאלקאווא, תקצ״ה.

105. מרגליות התלויה בגלגל חמה, הר׳ משה בר׳ ישעיה. על מהלך השמש והירח וסבת הלקויים להבין דרכי התכונה בהלכות קדוש החודש להרמב״ם ושאר ספרי תכונה (חסר מקור ושנת הדפוס).

106. נזר הקודש, הר׳ יחיאל מיכל בר׳ עוזיאל. פירוש רחב ודרושים נפלאים על מדרש רבה בראשית, ומרבה להשיג על היפה תואר. יעסניץ, תע״ט.

107. נפש חיה, הר׳ חיים אליעזר וואקס. כולל שאלות ותשובות בג׳ חלקים ב״אורח חיים״, ״יורה דעה״ ו״אבן העזר״ וחלק ד׳ הוא חדושים על סוגיות הש״ס, בראש ספרו נמצאים חדושים להלכה ולמעשה בדבר איסור אתרוגי קורפו. פיעטרקוב, תרל״ז. ניו־יורק.

108. נר שבת, הר׳ יעקב פיעטרקאווסקי. פירוש על שיר השירים מבאר מגילת שיר השירים על דרך קדושת השבת מתחילתו ועד סופו וכולו מלא אהבה להש״י. פיעטרקוב, תרס״ז, תרע״ד. ווארשא, תרצ״א.

109. סדר שמות אנשים ונשים, הר׳ אברהם אבלי הלוי גומבינער. חקירות בדבר שמות בעניני גטין. כתב יד אצל חתנו הרב ר׳ משה יקותיאל קויפמאן כ״ץ.

110. סמיכת משה, הר׳ משה אפרים ב״ר מרדכי. חדושים על סוגיות הש״ס. כתב יד אצל הרב ר׳ צבי יחזקאל מיכעלזאהן, מו״ץ בווארשא.

111. ספר דרושי, הר׳ אשר גרוניס. מבאר מאמרים בתלמוד ובמדרש הנראים לעין זרים ותמוהים. מבאר אותם על פי החקירה. כתב יד אצל המחבר.

112. ספר זכרון לריב״א, הר׳ יוסף מעססינג. תוכן הספר לא נודע לנו. נשאר בכתב יד.

113. עדת יעקב, הר׳ יעקב פיעטרקאווסקי. שאלות ותשובות, ג׳ חלקים על ענין הסמיכה ומניית סנהדרין בזמן הזה. מבאר ומברר דבר הרמב״ם, שהורה לנו הדרך לסמוך ולמנות דיינים וסנהדרין בזמן הזה. גם הרבה חדושי הלכות סמיכה והנסמכין ומצות התלויות בהם, והכל בדברים ברורים ועל יסודות חזקות וקבועות בש״ס ופוסקים ראשונים ואחרונים. ובראשו מאמר ״שער הזקנים״ מדבר בו בארוכה אודות

המחלוקה הגדולה שהיה בין הגאונים הגדולים ר׳ יעקב בי רב ור׳ לוי בן חביב בענין הסמיכה בימיהם, ומצדיק את הרב ר׳ יעקב בן רב נגר הרב מהרלב״ח. כתב יד אצל המחבר.

114. עזרת ישראל, הר׳ ישראל זיטמאן. חדושים על מסכתות שבת, עירובין, פסחים. יומא, סוכה, ביצה, ראש השנה, תענית, מגילה, מועד קטן, חגיגה ובסופו הגהות וחדושים על אורח חיים. פיעטרקאוו, תרמ״ז.

115. עטרת משה, הר׳ משה אפרים בר׳ מרדכי. חבור גדול ויקר על סוגיות הש״ס. כתב יד אצל נכדו הר׳ סעדיה זיכלינסקי בלאדז.

116. עטרת צבי, הר׳ צבי הירש חיות. כולל ששה מאמרי חקר שונים. זאלקאווא, תר״א.

117. עין ישראל, הר׳ ישראל יפה שץ, יבאר ברחבה בדרך מחקרי כל השמות המושאלים המסופקים והמשותפים, אשר השתמשו בהם ספרי הזוהר הקדוש וחכמי הקבלה עפ״י סדר א״ב, מלוקטים מספרי המקובלים והכל בלשון קל ומובן. נשאר בכתב יד.

118. עקב רב, הר׳ יעקב מאמעלוק. חדושים ופלפולים על עניני רוב וחזקה. ווארשא, תרמ״ד.

119. פירוש התוספתא, הר׳ אברהם אבלי הלוי גומבינער. פירוש קצר על כל התוספתא מהש״ס. נשאר בכתב יד.

120. פירושים ובאורים, הר׳ יהודה בר׳ ניסן. כולל פירושים על רש״י על התורה ובו הרבה קושיות ופשטים טובים. נשאר בכתב יד.

121. פרי אשר, הר׳ אשר גרוניס. חדושים שונים בהלכה. כתב יד אצל המחבר.

112. פרי עץ הדר, הר׳ חיים אלעזר וואקס. פלפולים להלכה בדבר איסור אתרוגי קורפו. נשאר בכתב יד.

123. פתחי שערים, הר׳ ישכר וויינגאט. חדושים על שלושה פרקים האחרונים במסכת בבא מציעא, והוא הלק שני לספרו ״שער הלקיטות״. הרובשוב, תקס״ט.

124. פתחי שערים, הר׳ יששכר וויגגאט. חלק ג׳ חדושי הלכות על סדר זרעים ומועד ושאלות ותשובות. בילגורייא, תרס״ט.

125. קול יעקב, הר׳ יעקב פיעטרקאווסקי. כולל שני פירושים על סדר התפילות א) ״לב אבות״ ב) לב ירושלים. לכל סדר הברכות וקריאת שמע ותפילה. מלוקטים מפי סופרים וספרים. פיעטרקאוו, תרע״ד.

126. שו״ת מהר״ץ, הר׳ צבי הירש חיות. ג׳ חלקים. זאלקאווא, תר״י.

127. שאלות ותשובות, הר׳ יהודה בר׳ ניסן. כולל שאלות ותשובות וחדושי דינים בהלכה. כתב יד באקספארד מס. 808.

128. שאלות ותשובות, הר׳ יהודה אריה ליב בר׳ דוד. כולל שו״ת חדושי דינים וגם חדושי אגדה. נשאר בכתב יד.

129. שאלות ותשובות, הר׳ שלמה אייגער. כולל שו״ת וחדושי דינים בחלקי ״אורח חיים״ ו״יורה דעה״. כתב יד אצל נכדו ר׳ יצחק אייגער בירושלים.

130. שאלות ותשובות, הר׳ אליהו ראגאלער. כולל שאלות ותשובות בכל מקצועות שבתורה. כתב יד אצל בנו הר׳ יהושע ראבינאוויטש אב״ד קלעצק.

131. שאלות ותשובות, הר׳ צבי הירש חיות. שאלות ותשובות ממנו מימי נעוריו. כתב יד אצל נכדו ר׳ שאול חיות בוויען.

132. שאלות ותשובות, הר׳ אליעזר אויערבאך. שאלות ותשובות הרבה לגאוני דורו ופלפולים וחדושים יקרים בהלכה ואגדה. נשאר בכתב יד.

133. שאלות ותשובות, הר׳ חיים אליעזר וואקס.שו״ת רבות על ד׳ חלקי שולחן ערוך. בכתב יד.

134. שאלות ותשובות, הר׳ שמשון ארנשטיין. שו״ת על ד׳ חלקי שולחן ערוך בכתב יד.

135. שאלות ותשובות, הר׳ יעקב דוד יודקעוויטש. שאלות ותשובות וחדושים על ד׳ חלקי השולחן ערוך. כתב יד אצל חתנו ר׳ איטשא מענדעלזאן בווארשא.

136. שבעה קני המנורה, הר׳ שלמה זלמן פראסט. תוכן הספר לא ידוע. נשאר בכתב יד.

137. שיטת גיטין, הר׳ צבי הירש חיות. חדושים ופלפולים על מסכת גיטין. נשאר בכתב יד.

138. שמירת שבת, הר' משה יקותיאל קויפמאן כ"ץ. דיני שבת מלוקטים מספר "ישמח ישראל" עם הוספות ממנו. אופבאך, תמ"ח.

139. שמן ששון, הר' אברהם אבלי הלוי גומבינער. דרושים נחמדים על התורה בחריפות ובקיאות נפלא. ולא נמצא ממנו רק עד פרשת חיי שרה (השאר נאבד) ומחובר לספרו "זית רענן" בראשו. דעסוי, תס"ד. וויניציא, תק"ג.

140. שער הלקיטות, הר' ישכר וויינגאט. חדושים על פרק איזהו נשך, ממסכת בבא מציעא בפלפול עצום. דיהרנפורט, תקע"ט.

141. שער הלקוטות, הר' ישכר וויינגאט על הש"ס ונדפסו בתוך הש"ס. ווילנא, תרמ"ג.

142. שער שמעון, הר' שמעון פייבלבמן סגל לוי. חדושים יקרים על ברכות, ביצה, כתובות, גיטין ובסופו דרושים נחמדים. ווארשא, תרמ"ה.

143. שערי יראה, הר' יחיאל מיכל סג"ל. דרושים ופשטים מלאים מוסר השכל ויראת ה', מסודר בי"ח שערים, והוא חלק ב' לספרו הראשון. נשאר בכתב יד.

144. שערי שמים, הר' יחיאל מיכל סג"ל. כולל דרושים ופשטים נפלאים וערבים מסודר במ"ח שערים, ונקרא גם כן "שערי חכמה". פראג, תל"ה.

145. שפתי חכמים, הר' שבתי בס משורר. פירוש על רש"י שעל התורה, מלוקט מכל המפרשים. נדפס בפני עצמו, ואחר כך כמעט בכל הוצאות של חמשה חומשי תורה.

146. שפתי ישנים, הר' שבתי באס משורר. רשימת כל הספרים שחוברו מיום כתוב ספר עד זמנו מה שראה או שמע או מצא זכרו בספר אחר ומסודר בו שם הספר ומחברו מה מהותו וענינו, מקום ושנת דפוסו וכמותו למדת הבוגין. וגם מספרי כתבי יד לא הניח ידו. ובראשו מפתחות לכל הספרים למיניהם. ובסופו "שער בת רבים" מפתח לשמות כל המחברים והכל כסדר א"ב ועד אחרון, סדר תפלות לכל השנה. וקצת פיוטים וזמירות. אמשטרדם, ת"ם. עוד בלי התפלות עם קצת תוספות ההגהות ונוסף בו חלק ב' רשימה מכמה מאות ספרים עם מפתחות ככל הנ"ל מאת הר' ארי צבי רובינשטיין. זאלקאווא, תקס"ו. עוד עם הגהות רבות מהמחבר והגהות הר' צבי בר' אריה מבערלין. כתב יד צעדנער מס. 693.

147. תולדות אפרים, הר' אפרים לעווי. פירושים וחדושים על התורה נלקט זעיר שם מחבורו על מדרש רבה ונלוה לספר "קובץ הדרשות חוברת ו' מאת הר' מאיר ווארשאוויאק אב"ד מאנקוטאוו". ובסופו קונטרס "דרך אפרת" כולל קצות דרכיו מעשיו והנהגתו במילי דשמיא. ומילי דרך ארץ אשר קבצו בניו ממכתביו ששלח להם בענינים שונים. ווארשא, תר"ץ.

148. תורת אשם, הר' משה בר' הלל. חדושי הלכות על מסכת ראש השנה, יומא, מגילה, תענית, חגיגה. נשאר בכתב יד.

148. תורת נביאים, הר' צבי הירש חיות. נקרא גם "אלה המצות", חיבור כולל י"ג מאמרים להראות כי תורת ה' תמימה. זאלקאווא, תקצ"ו.

150. תורת צבי, הר' צבי נחום פרענקל. כולל פשטים ודרושים על התורה וקצת לקוטים בש"ס. קאליש, תרפ"ח.

151. תפארת שמשון, הר' שמשון ארנשטיין. חדושים נחמדים על שולחן ערוך "אבן העזר". נשאר בכתב יד.

152. תשובות ריב"א קטן, הר' יוסף מעססינג. שו"ת על הלכות פסח, ונלוה לו בסופו "יד שערים" שנים עשר דרשות לשבת הגדול בפסוקי התנ"ך ובאגדות ובמדרשים שונים. ברעסלא, תרכ"ד.

נוספות

153. אביר הרועים, הר' צבי יהודה הלוי מאמעלאק. תולדות הרב הגאון אברהם בארנשטיין אב"ד בסוכאטשווו. שני חלקים. פיעטרקוב, תרצ"ה.

154. מאמר מרדכי, הר' מרדכי בר' יהודה. פירוש על חד גדיא בדרך מוסר השכל. דיהרנפורט, תקכ"ד.

155. נפש חיה, הר' חיים אלעזר וואקס. באורים ודרושים על התורה. חלק א' לספר בראשית. ווארשא, תרצ"ג.

156. נפש חיה, הר' חיים אלעזר וואקס. דרושים לשבתות וחגים. ווארשא, תרצ"ה.

157. פירוש על ספר מלאכי שבתרי-עשר, הר' יחזקאל ליבשיץ. נשאר בכתב יד.

158. ילקוט עני, הר' זאב בר' יהודה מאזיש. לקוטים פירושים על התורה. תל־אביב, תשט"ז.

159. יחוה דעת, הר' צבי בר' בנימין מאקובסקי. שאלות ותשובות. תל־אביב, תרצ"ה.

160. ואשיבה שופטיך, הר' צבי בר' בנימין מאקובסקי. בענין חידוש הסנהדרין, תל־אביב, תרצ"ח.

161. עטרת פז, הר' מרדכי בר' אברהם ווייץ, תולדות רבי עקיבא אייגר. קאליש, תרצ"ח.

162. קונטרס עטרת תפארת למטה קרא מאת הנ"ל תולדות משפחת קרא. בסוף ספר "בית אהרן" לר' אהרן הרב מקולו. פיעטרקוב, תרצ"א.

163. ציונים לתורה, הר' שרגא פייביל בר' ירחמיאל יוסף ליפשיץ, סמני התלמוד בבלי, כלומר ביאור הנוטריקון שבתלמוד. כתב יד בידי ר' יעקב צבי יוסקוביץ בתל־אביב.

164. נר למאיר, הר' מאיר יהלום־קלפער רשימות לתולדות חייו, ומאמרי חקר שלו. ירושלים, תשי"ג.

165. קינה לדוד הר' דוד ויטקאווסקי בר' שלמה זלמן. הספד על אביו.

166. שאילתות אבי"ה הר' אהרן בן יהודה הכהן קארפינקל. סוגיות ופילפול בדינים בדרך שו"ת. ברלין, תקס"ו.

167. זכרון לריב"א ר' יוסף בר' אהרן מעססינג. חידושים על מסכת ברכות ועל מסכת ראש השנה. ברלין, תרס"ט.

168. אגודת אזוב מאת ר' דב בעריש בוימגולד מקאליש, ביאורים לחמשת הספרים. תל־אביב, תשי"ט.

169. תולדות רבי חיים אלעזר וואקס בעל ה"נפש חיה" מאת ישראל דוד בית הלוי. תל־אביב, תש"י.

170. רבי יום טוב ליפמן העלר בעל "התוספות יום טוב" מאת ישראל דוד בית הלוי. תל־אביב, תשי"ד.

171. רבי צבי הירש חיות מאת ישראל דוד בית הלוי. תל־אביב, תשט"ז.

172. תולדות יהודי קאליש מאת ישראל דוד בית הלוי. תל־אביב.

173. תולדות רבני קאליש מאת ישראל דוד בית הלוי. תל־אביב. בכתב־יד.

174. ספר מי באר, חידושים על מסכתות מאת ישראל משה בר׳ יהושע אלי׳ זיסקינד. פיעטרקוב, תרס״ז.

175. אמרי בינה, דרשות מאת הר״מ אויערבאך, כתב יד, היה בידי הרבי מגור זצ״ל ומסרו לידי הרב י. י. פרנקל בת״א.

176. מלכות ישראל, מלכות בית דוד לאור מציאותנו היום, מאת ד״ר שמואל סולניק. ירושלים, התש״ג.

ב. מפתח המחברים

ליד כל שם מחבר רשום המספר שבו מסומן ספרו ב״קרית ספר״

א

הר׳ אביעזרי זליג 42, 87
הר׳ אברהם אבלי הלוי גומבינער 41, 43, 48, 96, 97, 109, 119, 139
הר׳ אברהם טרומן 20, 68
הר׳ אברהם קלעטשעווסקי 13, 14, 63
הר׳ אברהם כץ 92
הר׳ אליעזר אויערבאך 27, 44, 95, 132
הר׳ אלעזר הכהן טרויבע 31
הר׳ אליהו ראגאלער 76, 130
הר׳ אליהו בר׳ יחיאל 47
הר׳ אלכסנדר יהודה הלוי מרגליות 98
הר׳ אלכסנדר זאב יפה 30, 66
הר׳ אפרים סג״ל 21
הר׳ אפרים לעווי 147
הר׳ אריה ליביש נעלקען 45, 64
הר׳ אשר גרוניס 111, 121
הר׳ אהרן בן יהודה הכהן קארפינקל 166

ב

הר׳ בנימין יעקב וויינטרויב 179

ד

הר' דוד הלוי לאנדא 34, 57
הר' דוד לעווענטאהל 6, 82
הר' דוד ראטה 15
הר' דוד וויטקאווסקי 165
הר' דב בעריש בוימגולד 168

ז

הר' זאב בר' יהודה מאזיש 158

ח

הר' חיים אלעזר וואקס 107, 122, 133, 155, 156
הר' חיים נחום 55
הר' חנוך העניך בר' אליקים 39
הר' חנוך הענוך הכהן שאטטין 101

י

הר' יהודה בר' ניסן 17, 18, 33, 40, 46, 75, 120, 127
הר' יהודה אריה ליב בר' דוד 22, 128
הר' יחזקאל ליבשיץ 24, 38, 157
הר' יחיאל מיכל בר' עוזיאל 50, 99
הר' מיכל סג"ל 49, 143, 144
הר' יוחנן קרעמיניצער 4, 5
הר' יוסף מעססינג 1, 2, 10, 23, 35, 58, 74, 112, 152, 167
הר' יוסף חיים בר' אלכסנדר 83
הר' יעקב דוד יודקעוויטש 61, 77, 135
הר' יעקב מאמלאק 118
הר' יעקב פיעטרקאווסקי 108, 113, 125
הר' ישכר וויינגאט 56,123, 124, 140, 141
הר' ישראל עלקושער 32
הר' ישראל זיטמן 60, 114
הר' יצחק איצק ראטהאלץ 90
הר' ישראל יפה 11, 117
הר' ישראל דוד בית הלוי 169, 170, 171, 172, 173
הר' ישראל משה זיסקינד 174
הר' ישראל שפירא 19

מ

הר׳ מיכאל דוד וויינגאט 3, 59
הר׳ מאיר אויערבאך 7, 8, 36, 175
הר׳ מאיר יהלום־קלפר 164
הר׳ מרדכי בר׳ יהודה 154
הר׳ מרדכי בר׳ אברהם ווייץ 161, 162
הר׳ משה אפרים בר׳ מרדכי 110, 115
הר׳ משה בר׳ הלל 12, 148
הר׳ משה בר. יקותיאל קויפמן כ״ץ 9, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 78, 84, 88, 89, 138
הר׳ משה רופא 80, 81
הר׳ משה פאפעלויער 85
הר׳ משה בר׳ ישעיה 105

צ

הר׳ צבי הירש חיות 29, 37, 53, 91, 93, 104, 116, 126, 131, 137, 149
הר׳ צבי הירש בר׳ שמואל הלוי 51
הר׳ צבי יהודה מאמלוק 100, 153
הר׳ צבי נחום פרענקל 150
הר׳ צבי בר׳ בנימין מאקובסקי 159, 160

ר

הר׳ ראובן נעלקען 28

ש

הר׳ שבתי באס־משורר 103, 145, 146
הר׳ שלמה אייגער 25, 26, 52, 129
הר׳ שלמה זלמן פראסט 54, 136
הר׳ שמשון ארענשטיין 62, 134, 151
הר׳ שמואל פריעדענזאהן 65, 94, 102
הר׳ שמשון הכהן קריסטאל 86
הר׳ שמעון סג״ל לעווין 142
הר׳ שרגא פייבל ליפשיץ 163
ד״ר שמואל סולניק 177

פרק אחד עשר

מנהגים

בישוב היהודי עתיק־היומין, בקאליש, היו רווחים מקדמת דנא כמה מנהגים מיוחדים בחיים הדתיים והציבוריים, והם שונים מאשר בחלקי פולין אחרים. מנהגים שהעירו את תשומת לבם של חכמי ישראל בדורות שלפנינו. מנהגים אלה — מהם שנתקיימו עד הזמן האחרון ומהם שבטלו.

ואלו הם המנהגים הידועים לנו:

א) פה בעירנו נוהגין היתר לשכור עובד־כוכבים בקבלנות ליקח הזבל מן הרחוב, והעובדי־כוכבים עושים המלאכה בשבת, ואף על גב דמלאכה דאורייתא חשדא וצריך לומר שגדול אחד הורה להם כך משום דבשל רבים ליכא חשדא.

(מגן אברהם סימן רמ״ד סעיף קטן ח׳)

ב) פה ק״ק קאליש נוהגין היתר מהקדמונים ליקח אגסים יבשים קטנים מן הנכרים ולעשות מהן משקה, דהיינו, ששופכים עליהם מים קרים ושורה בתוכו עד שנעשה משקה. אבל לבשלו עם האגסים נוהגים איסור.

(מגן אברהם סי׳ תס״ז סעיף קטן ה׳)

ג) היו נוהגים בבית הכנסת לברך בימי החגים, לפני תפילות מוסף, במי שבירך מיוחד את הקברנים (החברא קדישא).

(מגן אברהם סי׳ רפ״ד סעיף קטן י׳)

הערה: מנהג זה היה קיים אף בקהילת קראקא, ואולי גם בקהילות ישראל אחרות. וטעמו של מנהג זה יובן אולי בזאת שבזמנים שעברו קרו תכופות מקרי תחלואה קשים ומרובים, ובעקבותיהם מגיפות ר״ל, והתעסקות בקבורת המתים הרבים היתה מעשה שיש עמו סכנת נפשות, ובברכה מיוחדת למתעסקים במצווה רבה זו התכוונו לעודדם.

ראה: א. יערי ״תפילות מי שברך״ ברבעון ״קרית ספר״ כרך ל״ג חוב׳ א׳ וב׳.

ד) מגיד שבא לעיר ורצונו לדרוש בבתי תפילה, עליו לקבל רשות על כך מאת הרב.

הערה: מקורה וטעמה של תקנה זו יש לראות בכך שבמאות השנים האחרונות יחד עם הופעתם של דרשנים גדולים יראי ה׳ מוסמכים ומקובלים על הציבור, הופיע גם סוג דרשנים אשר ״שלומי אמוני ישראל״ הביטו עליהם בחשד מסוים, וביחוד לאחר תקופת ״שבתי צבי״ והנוהים אחריו בגלוי ובסתר. אחד הרבנים המפורסמים, שחי לפני שלוש מאות שנה, רבי משה מפרמיסלא, כותב בספרו ״מטה משה״, שער רביעי דף 35, דפוס ווארשא, על סוג דרשנים בימיו: ״ולא כאותן הבאים ושוטטים בארץ, ובכל מקום שיבואו יעמדו לפני קהל ועדה ודורש ברבים, וכל זה להתיהר כדי להחזיקו חכם ודרשן ובקי, אף אם אינו חכים, וכל מחשבתם היא להתגלות ולהתנשא כדי שיכבדו אותו ושיתנו לו מתנות״. אין פלא איפוא שתיקנו תקנה שדרשן הבא לעיר צריך לקבל מאת הרב רשות לדרוש לאחר שיתהה על קנקנו ויעמוד על טיב אישיותו על ידי בדיקת ההמלצות שבידו.

תקנה כזו תיקן גם ועד הקהילות במדינת ליטא בשנת שפ״ח ובמאוחר גם בשנת תכ״ז, כפי שנראה מתוך פנקס המדינה או פנקס ועד הקהילות במדינת ליטא סימן ק״ל וסימן תקצ״ו. ״עיינות״ ברלין תרפ״ה, ערוך ע״י ש. דובנוב.

ה) הרשות לדרוש בבית הכנסת הישן נהוגה רק לרב הקהילה ״המרא דאתרא״.

הערה: יתכן שתקנה זו היתה מכוונת בעיקרה לכבוד המקום ולכבוד הרב, וכדי להדגיש שבמת בית הכנסת הגדול מיועדת אך ורק לדרשת הרב בשעה שהוא דורש לפני רוב העם. ואכן, תקנה זו היתה נשמרת בקאליש עד לעשרות השנים האחרונות, (חוץ למקרים מיוחדים, כשהופיעו בעיר אישים חשובים ומפורסמים בעולם הרבנים), והדרשנים היו דורשים דרשותיהם, במידה שזכור לי, בבית המדרש של ה״מגן אברהם״ או ב״תלמוד תורה״.

ו) אין אומרים עלינו לשבח בסיום תפילת מנחה, אלא תיכף אחר תפילת שמונה עשרה של חזרת הש״ץ מתפללים מעריב.

הערה: מנהג זה היה רווח בקהילות עתיקות שהיה נהוג בהן להתפלל בנוסח אשכנז, כגון: פוזנא, פרנקפורט דמיין ועוד. ולפי דברי הב״ח בטור ״אורח חיים״ סימן קל״ג, הטעם לקביעת עלינו לשבח בסוף התפילה הוא: לתקוע בלבנו קודם שנפטרים לבתיהם יחוד מלכות שמים, ושיחזק בלבנו אמונה זו שיעביר גלולים מן הארץ. ולפי שאין הולכין לבתיהן אחרי תפילת מנחה אלא תוכפין תפילת ערבית, לא אמרו ״עלינו לשבח״ אחרי מנחה.

מדברי ר׳ משה ן׳ מכיר בספרו ״סדר היום״ סימן ל״א משתמע שיש עוד טעם למנהג זה והוא דוחה אותו ואף מתריע עליו, וכך הוא כותב: יש מי שאינו אומר עלינו לשבח אחר תפילת מנחה מטעם לפי שאין קריאת שמע בתפילת מנחה אין מקום לומר עלינו לשבח, כי במקום שיחדנו שם אלוקינו אנו משבחים אותו שאין עוד מבלעדיו לאמת היחוד ולקיימו, אבל במקום שאין יחוד בפועל אין מקום לזה השבח, והמחבר חולק על דעה זו ואומר, אדרבא צריך ויפה לומר את השבח הגדול הזה, והלואי שיאמר האדם אותו כל היום כולו.

וכן דעת המקובלים. ואכן הונהג כמעט בכל המקומות. ראה ״מגן אברהם״ סימן קל״ב סעיף קטן א׳.

ז) בשעת קריאת התורה בשבת ויום טוב יוצאות הנשים מבית הכנסת. מהן שהולכות לבתיהן וחוזרות לתפילת מוסף, והיו קוראות להפסקה זו בלשון יידיש ״האלבע שולצייט״ לאמור: מחצית זמן התפילה.

הערה: יתכן שטעמו של מנהג זה הוא להניח אפשרות לנשים לשים עין על הנעשה בבתיהן בזמן העדרן, וכן להניק את התינוקות, ולהאכיל את הטף וגם לסעוד את לבן, מחשש חולשה בזמן התפילה הנמשכת כמה שעות.

ואולי עוד מטעמים שכיום קשה לעמוד עליהם, כיון שמנהג זה עתיק־יומין הוא, עוד מלפני כשלוש מאות שנה, שהרי ה״מגן אברהם״ מזכירו בהלכות שבת סימן רפ״ב ס״ק ו׳ וכה דבריו: ״וכאן נהגו הנשים לצאת חוצה״.

(הערה: ב״מגן אברהם״ דפוס דירנפורט, תס״ב. כתוב: ״וכן נהגו״, במקום ״וכאן נהגו״. וב״מגן אברהם״ עם ביאורי הגאון מוילנא, דפוס שקלאוו, הנוסח ״וכאן״. על כל פנים ברור שעוד בימיו היה נהוג כך.)

ח) לעת תפילות כל נדרי ומעריב בליל יום כפור, עזרת הנשים שבבית הכנסת תהא סגורה ואין שום רשות לנשים להיכנס לבית הכנסת.

הערה: תקנה זו יתכן שתוקנה בשל הדאגה והחשש לדליקה, מחמת ריבוי נרות ביו״כ בבית הכנסת. ואכן ידועים מקרים שגרמו לקרבנות בנפש על ידי מבוכה שקמה בעזרת נשים ועקב דליקות. מקרה חמור מאוד מעין זה קרה בעיר לונטשיץ בשנת תר״ס בליל יום כפור, וכתוצאה מהבהלה והמבוכה ניספו שלושים ושלוש נשים.

ט) אסור לנשים ללכת לתפילת ״תשליך״ בראש השנה.

הערה: תקנה זו נתקנה ע״י ר׳ אליהו ראגאליר לפי צוואתו בסוף ספרו ״יד אליהו״. ווארשא, תר״ס. וכמו כן בספרנו זה בערכו בפרק רבנים.

י) חתן שנפטר, קוברים אותו בטלית גדול.

הערה: בקונטרס אחרון שבספר "לחם הפנים" מאת הר' משה יקותיאל קופמן ז"ל חתנו של בעל "מגן אברהם", מובא מאורע זה בקאליש לפני כשלוש מאות שנה. עובדא הוי, בקאליש נפטר חתן אחד, והמנהג שם שקוברים חתן בטלית לכבודו, וקנו לו טלית חדש ועשו לו רק שני ציצית, על פי הוראת איזה חכם. לאחר הקבורה היה לב המורה הנ"ל נוקפו, ושאל המורה מן מרא דאתרא. והראב"ד והר"מ דק"ק קאליש עשה מזה שאלה ותשובה להראב"ד דק"ק ליסא, ולבסוף הורה מרא דאתרא הנ"ל שיקחו עוד שני ציצית ולהניחם על ארון החתן הנ"ל מבחוץ ולא לפתוח אותו.

יא) נקבע שלא יהיה ההספד לנפטר שוה לכל נפש ביקרא דשכבא כדי למגדר מילתא, ואין חולקין כבוד בהספד רק להאלוף.

הערה: במונח "אלוף" התכוונו לנבחר הקהילה לועד פולין גדול ורק אותו היו רשאים להספיד בכבוד מיוחד.
(קינה לדוד עמ' 4 מאת מחבר קאלישאי)

יב) נשים אינן מלוות את המת, אפילו את הקרוב, אלא במעט דרך ואין יוצאות לבית הקברות עם ההלויה.

יג) כשמעמידים מצבה על קבר, ידרוש אחד מן הקרובים מענינא דיומא כדי לעורר לבות בני אדם.
(קינה לדוד הנ"ל, עמ' 4)

יד) נפטר אשר בחייו השתמש במקל להליכה בשבת מחמת זקנה או חולשה, היו מכניסים לו את מקלו לתוך קברו.
(מפי הישיש ר' הירש ווייץ)

טו) בליל שבת אחרי קבלת שבת בבית הכנסת לא היו אומרים פרק "במה מדליקין" כנהוג בהרבה קהילות והטעם: הואיל והרב וחשובי בעלי הבתים ישבו שעה לפני כניסת השבת ולמדו בצוותא מסכת שבת, וחששו ל"טירחא דציבורא" אם יאמרו שוב את הפרק "במה מדליקין".

טז) היה מנהג להתחיל להניח תפילין שנים או שלושה חדשים לפני הבר־מצוה. אנו למדים זאת מדברי ה"מגן אברהם": ועכשו נהגו להניח תפילין ב' או ג' חדשים קודם הזמן, לפני שנמלאו י"ג שנה ויום אחד".

(הלכות תפילין סימן ל"ז ס"ק ד')

יז) היה מנהג שבפורים קרא החזן את המגילה ולא ה״בעל קורא״ התמידי. וכך כותב ה״מגן אברהם״, הלכות מגילה סימן תר״ץ ס״ק ב׳: ״אבל במדינתנו החזן קורא לעולם המגילה״.

יח) ממנהגי שמחת תורה. בגנזך בית הכנסת היו שמורים שני דגלים עתיקים מאוד, אחד מצבע ורוד והשני ממוזג בצבעים שונים, והיו מוציאים אותם רק בליל שמחת התורה ובעת שאנשי החברות השונות שבעיר: שומרים לבוקר, משכימי קום, חברות החייטים, הפרוונים, הקצבים, הסבלים וכו׳ באו לחצר בית הכנסת וספרי תורה בידיהם ובפיהם שירה וזמרה וגילה רבה, היו מקבלים את פני הבאים שני זקני השמשים ובידי כל אחד דגל משני הדגלים העתיקים הנ״ל. וכך הלכו שני שמשים אלה בראש כל הקפה והדגלים בידיהם עד תום כל ההקפות. אין לשער את גודל השמחה והתרגשות קהל המתפללים, וביחוד הילדים, למראה הדגלים האלה.

רק הרב הוזמן להקפה א׳, וקהל המתפללים לקחו ספרי תורה איש מיד רעהו עם כל הקפה והקפה שהתחיל בה החזן.

הערה: לפני כחמישים שנה היו ידועים בקאליש שנים מעובדי הקהילה ותיקים ומובהקים, והם:

האחד — ר׳ אברהם יעקב המוביל את עגלת הנפטרים לקבורה בבית הקברות, זקן מופלג בעל זקן ארוך, היורד על פי מידותיו, שהוסיף לו הדרת כבוד, והיה מכונה מפי ההמון ״האכספדיטור״.

השני — ״איטשקע באס״, אף הוא כבר לא צעיר לימים, ששימש בתפקיד הבאס אצל חזני קאליש.

שניהם מילאו תפקידם בנשיאת הדגלים בשמחת תורה מתוך כבוד וחיבה משך עשרות שנים, ולא היו מוכנים למסור תפקידם זה לאחר בעד כל הון. שניהם האריכו ימים מאוד.

יט) בבוקרו של חג שמחת תורה עובר שמש בית הכנסת את הרחוב היהודי ובידו שני פטישים של עץ ודופק על דלתות הבתים מנגינה הדומה כמכה בתוף. זקני קאליש סיפרו שלפנים היה השמש חגור סינר לבן ארוך וכשנשמע קול דפיקות הפטישים היו מוציאות בעלות הבית תופינים, י״ש וממתקים ושמות לתוך סינורו.

כ) בשעת בין השמשות אחרון של הפסח היה רווח מנהג בקאליש ש״בני התשחורת״ מכינים מעין גולם־דחליל ומוליכים אותו ברחוב היהודי וקוראים לפניו בקולי קולות של צהלת נעורים ושל שעשוע ושובבות: ״חָמצדיגע

ברכו", לאמור: הכונו לברכו של מעריב במוצאי החג. ועם החשיכה שרפו אותו באש.

הערה: טעמו ויסודו של מנהג זה יתכן לבאר בכך, שבאחרון של פסח כבר פגה המתיחות של הזהירות הרבה הנהוגה בפסח והפחד והדאגה שלא להיכשל ח"ו "במשהו חמץ", ולפיכך רבתה השמחה במוצאי החג לאחר חסל סידור פסח, והתירו לעצמם ההמונים גם צחוק ושעשוע כלפי חוץ, ועיר עיר ומנהגיה.

בילדותי ראיתי בעיירת מולדתי פיוטרקוב־קויאב, אף היא בפולין־גדול, מנהג דומה לזה באחרון־של־פסח, אלא בשינוי מקום. לא ברחוב אלא בפנים בית־המדרש. בחורי בית המדרש, לאחר שהיטיבו לבם ביין ובזמירות החג, היו מחפשים להם איזה קרבן מבין „הנמושות" של באי בית המדרש שנתרצה לשמש שליח ציבור לתפילת מנחה האחרונה של חג הפסח. ליד הש"ץ הזה הסתדרו הבחורים כעין מקהלה שליוותה אותו בנגינת החג, כמו את החזן.

בעת שהחזן המדומה גמר את התפילה הקיפוהו הבחורים ורקדו עמו עד כלות הכוחות בקריאת "חָמצדיגע ברכו".

מנהג זה חזר מדי שנה בשנה וגרם לעליצות רבה.

ראה 1) מאמרו של ע. בן־עזרא, הימים האחרונים של פסח, בשבועון "הדואר", ניו־יורק. שנה תשי"ב, גליון כ"ב, עמ' 431.

2) מאמרו של ויניג בקובץ, פנקס פאר ליטעראטור געשיכטע, שפראַך, פולקלור או ביבליאגראפיע. באנד 1 עמ' 65—62, 27—1928. ניו־יורק, 1928.

3) ב"ספר קולו" תשי"ט עמ' 67 מסופר על מנהג זה בעיר קולו, אף היא קהילה עתיקה בפולין גדול, נראה שמנהג זה נתפשט בכמה קהילות שבחבל זה. וכן שמעתי מפי עדי ראיה על מנהג זה בעיירות אושנשין וציכוציינק בסביבת ולוצלבק.

כא) היה נהוג שחתן בשבת הראשונה לאחר הנישואין בא עם קרוביו להתפלל בבית הכנסת הישן, הגם שמקום תפילתם בבית־תפילה אחר.

הערה: ודאי כמה טעמים למנהג זה, שבדומה לו היה רווח בקהילות הספרדים. ואולי יש לו אסמכתא במסורת היהודית שבעבר הרחוק, כפי שמובא בפרקי דרבי אליעזר פרק י"ז. "משחרב בית המקדש התקינו שיהיו חתנים הולכין לבתי הכנסת ולבתי מדרשות, ואנשי המקום רואין את החתן ושמחין עמו".

כב) פעם בשנה, ביום כ״ב סיון, יום שנקבע לתענית ציבור לזכר פרעות וחילול ספרי תורה בשנת תרל״ח, היו מוציאים מהגניזה את גוילי ספרי־התורה הקרועים והניחום על הבימה של בית הכנסת, ובני העיר התאספו בבית הכנסת לתפילה ולאבל לזכר הקרבנות וספרי תורה שחוללו ביום הנ״ל, ובהרבה מאורעות ופרעות שעברו על יהודי קאליש.

פרק שנים עשר

חיי הכלכלה

התקופה הקדומה

הזכרנו למעלה, בפרק ב׳, קיום ישוב יהודים בקירבת קאליש בראשית התישבותם בעיר זו בשם ״זידובו״. נעלה מכל ספק הוא שעיסוקם של היהודים במקום זה היה חקלאי־גנני. אולם יש להניח שצביונו של ישוב זה היה מעורב כצביונם של הישובים בפולין בתקופה הנידונה, חציו כפרי וחציו עירוני, כי משנתרבו האוכלוסים היהודים בשטח כפרי מצומצם זה, לא יכלו להתקיים מן החקלאות והגננות בלבד, וודאי שהיו בין יהודי המקום שעסקו במסחר ובמלאכה.

המסחר היה מורכב אז ממסחר זעיר של חליפין ותיווך בצרכים חיוניים יום־יומיים בינם לבין השכנים הנוצרים, וכן היו בין היהודים שעסקו במסחר גדול של יבוא סחורות, בשמים, וכדומה מארצות הקדם. בזכות קשריהם המצוינים שהביאו עמם מארצות מוצאיהם יכלו לפתח מסחר יבוא של סחורות קולוניאליות כמעט ללא התחרות.

כן התעסקו היהודים ביצוא של מצרכים שפולין נתברכה בהם, כגון: תבואות, צמר כבשים, פרוות דונג, הענבר היקר שהובא גלמי משפות הים שבארצות הבאלטיות לסביבת קאליש והותך כאן במשרפות מקומיות, וכדומה.

יהודים בעלי אמצעים כספיים גדולים יכלו לחכור מאת הנסיך או המלך, עסק יציקת המטבעות, שהרי היו שהביאו עמם ידיעת מקצוע זה מארץ מוצאם. מהם שיצקו מטבעות ששם חרות עליהם באותיות עבריות, והמטבע באותיות ״יוסף קאליש״ אין הוכחה למעלה ממנה שהמטבענות בנסיכות קאליש היתה בידי יהודים (כמדובר על כך למעלה בפרק הראשון).

מלבד המסחר עסקו במלאכה ובאומנויות, ביחוד באלה שנדרשת להן מדרגת־תרבות גבוהה יותר, לדוגמא: זהבות. והיו מלאכות שמטעמים דתיים היו אך ורק בידי יהודים ועליהן נדבר להלן בפרק מלאכה ואומנות.

כבר בשנת 1354 היה דוד מקאליש ידוע כבנקאי שהתישב בברסלה, ובצד עסקי האשראי שלו ניהל גם מסחר מקיף.

במאה זו היתה קאליש אחד ממרכזי־המסחר החשובים בפולין. בידי הסוחרים היהודים בקאליש היה כמעט המונופולין של המסחר במוצרי

המזרח, ובעיקר בשמים. במאה ה־15 הוצא המסחר מידי סוחרי קאליש ועבר לידי סוחרי לבוב וקראקא, אבל סוחרי קאליש נשארו ראשונים במעלה במסחר התבואה. הסוחרים היהודים מקאליש עשו גדולות במאה ה־14 וה־15 לטובת המסחר הפולני על ידי קשרי המסחר הערים שלהם עם ברסלה בפרט, ועם שליזיא בכלל.

(ב. מארק געשיכטע פון יידן און פוילן. ווארשא. 1957, עמ׳ 265).

תוך תקופת המאה הי״ג והי״ד חל גם שינוי יסודי בחיי הכלכלה של יהודי פולין לאחר שקם להם מתחרה קשה. המתישב הגרמני בערי פולין שהיווה את היסוד העירוני, הביא עמו ממולדתו גם את רוח האנטישמיות, והשפעתו הלכה וגברה בכיוון סילוק היהודים מן המעמדות הכלכליות שכבשו לעצמם. בתנאים אלה הוכרחו היהודים להתעסק במקצוע שהיה פתוח לפניהם והוא הלוואות בריבית, דבר אשר הכנסיה הנוצרית אסרה על הנוצרים לעסוק בו והתירה ליהודים.

מקצוע זה היה מכניס, אבל סכנה לא מעטה היתה כרוכה בו, הואיל והגביר את שנאת ישראל שלא היתה מועטה גם בלאו הכי.

וכך מצינו במאה הי״ד כמה מיהודי קאליש שעסקו בעסקי אשראי כספי ובשל כך נזקקו לערכאות ושמותיהם רשומים בפנקסי בתי־המשפט. היו מהם שאף עלו למדרגת בנקאים מובהקים, מקומיים וארציים.

במרוצת הזמן גדל מספר היהודים שעסקו בעסקי כספים אלה מתוך הכרח, הואיל ונעקרו מעמדות־הקיום שהחזיקו בהן.

בארצות מערב אירופה הקדים תהליך זה בהרבה שנים, כבר במאה ה־6 וה־7, לאחר שהתפתח שם באופן חפשי מעמד סוחרים מקומי. מעמד זה הוציא מידי היהודים את המסחר הזעיר ואת המלאכה, ומצד שני שקדו ראשי המנזרים ובעלי־האחוזות להרחיק את היהודים מכל רכוש קרקעי, בין בבעלות ובין בחכירה, דבר שהביא לניתוק היהודים מעבודת אדמה בכל צורה שהיא.

על סף תקופה זו כותב אחד מגדולי בעלי הסמכות הדתית, רבי יהודה החסיד מרגנשבורג ד׳ תתק״ו—תתקע״ז—1217, שאין ליהודים להתעסק בעסקי ריבית כל עוד יש בידם להתפרנס מעבודת אדמה.

מאוחר במקצת, בסוף המאה הי״ב, כותב גדול יהודי אחר, ר׳ אלעזר בר נתן ממינץ, מתוך צידוק והמלצה על היהודים ״שהם נאלצים להתעסק בריבית, לפי שאין להם שדות וכרמים שיתפרנסו מהם״.

בקשר להתרחבות עסקי האשראי התפתח תפקיד לוואי של ״המתווך״ לאשראי. בתקנות מיוחדות נקבע גובה העמילות שהמתווך צריך לקבל.

ודאי הדבר שרק חוג מצומצם מיהודי קאליש, ״חוג אילי הכסף״, עסקו בעסקי אשראי אלה. יש בידנו ידיעות מתקופה זו על מסחר גדול וזעיר, שבו היו עסוקים מרבית יהודי קאליש, כפי שנוכיח להלן.

המסחר במוצרי הכפר

מתוך רשימות פנקסי בית המכס בקאליש בשנת 1580/1 נראה שיהודי קאליש העבירו דרך בית מכס זה בלבד 4479 עורות (בכלל זה 134 עורות שוורים, 2370 עורות תיישים, 635 עורות כבשים). נוסף על כמות זו שלחו 972 הבילות דונג, פרוות, צמר, חֵלב (במשקל כ־30 אבנים) צמר גפן, ונוצות.

באותו פרק זמן נרשמו, שוב בבית המכס באוסטרזשעשוב ליד קמפנה, שילדברג בגרמנית, סחורות יהודי קאליש ובהן גם כמות גדולה של עורות (11,705), רובם עורות תיישים, אריגים, מגלים וסבון. רשימה זו מוכיחה שיהודי קאליש מילאו אז תפקיד גדול בסחר הארץ.

את המוצרים קנו היהודים מבעלי אחוזות וכפריים שבסביבתם והוציאום למכירה בערי שלזיא ובעיקר בברסלא.

כאשר פרץ המסחר היהודי והתרחב, היה הכרח לפקח עליו, לארגן אותו, וליצור לו מסגרות חוקיות לשם ויסות סדריו הפנימיים, כדי להמנע מהתחרות בין היהודים בינם לבין עצמם. ועד פולין־גדול תיקן כמה תקנות למטרה זו. וכך אנו קוראים בפנקס תקנות המדינה משנת תמ״ד—1684, שלכל עיר ועיר יש מעין ״חזקה״ על מקומות מסוימים בסביבה לקניית צמר וגידולי קרקע מידי בעלי האחוזות, ואסור ליהודי בעיר אחרת לבוא ולקנות בגבולותיה ולהתחרות באנשי המקום. העבריינים נידונו כמסיגי־גבול, וכשנתפסו נקנסו בקנסות, ונוסף על הקנס נענשו בזאת, שאסור היה לכל יהודי להוביל אותם ואת סחורתם בעגלותיהם.

והנה טופס התקנה ככתבה:

״שום אורח אינו רשאי לקנות שום סחורה בקהילות אחרות כ״א (כי אם) מיהודים דוקא, ואין רשאי לעכב שם יותר כי אם ג׳ ימים ולא יותר. גם אותם הדרים חוץ למדינה, אזי אין רשות להם לקנות שום סחורה בסביבות איזה קהילה כפי התקנה הקדומה, ואסור לבני הכפרים היהודים ליקח אותם על העגלה להסיעם שיסבבו בעיירות לקנית שום סחורה, ובשגם שכבר קנו אותה מיהודים הדרים בכפרים, אזי כאשר יבואו אנשי הקהילות שמה — כל הקודם זכה באותה סחורה. כאשר שבני מדינתנו באו בקובלנה רבה על אנשי ק״ק גלוגא, ועל אשר אנשים היושבים מחוץ למדינה שמסיגים גבול שגבלו ראשונים ובאים למדינתנו וקונים צמר ושאר סחורות אצל פריצים וכפריים, כ״א מבני מדינתנו. בכן עלה במוסכם שהוא חתיכה דאסורא לבני מדינות אחרות לבוא למדינתנו לקנות איזה סחורה מפריץ או מכפרי, יהא מי שיהא, כי אם שרשאי לקנות מיהודים במדינתנו רק שיהא בלא ערמה

ותחבולה בעולם, ובאם שיעברו ע״ז, רשות ניתנה לקהילה הסמוכה לקבלם ולעכבם ולענשם ולקנסם בלי שום פ״פ (פתחון פה) וטענה ומוחה ומעכב בעולם״.

התקנה הנ״ל נתיסד (מחדש), ועד זדון תע״ח, הועתק אות באות ע״י השמש ונאמן מהר״ן בק״ק קאליש והבאתי זאת לפנקס הקהל שי׳, למען יהא לזכרון להם לדורות הבאים. ואיידי דזוטר שלא יהא מורכס (ומכיון שקטן הוא שלא ילך לאיבוד).

נאום הק׳ החופ״בק[1] זדון, גליל פוזן.

כן אנו מוצאים יהודים חוכרים בתי־מכס ממשלתיים, מסי המדינה, הכנסות של בעלי אחוזות, משרפות יי״ש, מוזגים ואכסנאים.

והרי תעודה מעניינת משנת שפ״א—1621, מתוך הארכיון של קהילת פוזנא, בקשר ליהודי מקאליש המתענין בחכירת בית־המכס בעיר גנייזנו ומבקש עזרה כספית מאת מוסדות היהודים הציבוריים, כנראה לשם מתן פקדון הנדרש ממנו על ידי הממשלה. וזו לשון התעודה:

״היום יום ה׳, ח״י אדר שפ״א לפ״ק.

נתמצע[2] כ״מ[3] יעקב מקאליש יצ״ו[4] המתעסק במכס עיר גניזן בפני קהל ועדה, והציע דבריו במושב זקנים עם ועדה הקדושה, וביקש מהקהל יצ״ו להיות לו לעזר ולסייע בדבר המכס הנ״ל, מאחר שמגיע מזה תועלת לכלל ישראל. ובכן הקהל יצ״ו נתרצה לו להלוות לו אלף זהו(=בים) פו׳ (פוליש) בחנם (בלי ריבית) על חצי שנה כשיתן להם ערבות מספקת. וכל זאת איננו שוה לו, ובין כך הרחיבו והגבילו הדבר עד יריד גניזן, אייר הסמוך, שפ״א לפ״ק. ואז יתאספו העדרים יחד ראשי ומנהיגי הקהל עם ראשי ומנהיגי המדינה, ואז יציע דבריו לעיניהם וכאשר יגזרו כן יקום. ולעומת זאת נתקשר כ״מ יעקב הנ״ל שלא לעשות שום דבר חדש במכס.

לעדות ולראיה כתבתי בפנקס הקהל יצ״ו להיות לחוק ולא יעבור וכיתד בל ימוט.

(מתוך ספר לאנדססינודע מאת ל. לוין עמ׳ 70).

לפני שנת שצ״ד, באמצע המאה הי״ז, רשום אהרן מקאליש, חוכר המכס בגנייזנו ביחד עם איכל מעיר זו. שניהם חכרו אחר כך גם את המכס בעיר וורעשנו, בניגוד להתחייבות שנתנו לועד פולין־גדול. על כן יצא הועד הנ״ל בדרישה שהללו יבטלו את חכירת המכס בוורעשנו, יען שאינה לטובת הכלל, ובאם לא יצייתו, מאיים הועד עליהם בחרם.

(מתוך ספר הזכרונות ב׳ של קהילת פוזנא שנתפרסם על ידי ד״ר ל. לוין בנויע מאטעריאליען צור געשיכטע ד. פיערלענדער סינאדע, נדפס בפראנקפורט. יאהרביכער, לשנת תרס״ו—1905 עמ׳ 93 וגם בספר מיוחד).

סחר חוץ

בתקופה מאוחרת, בסוף המאה ה־17, אנו מוצאים את יהודי קאליש פעילים במרכזי־מסחר חשובים בגרמניא וביחוד בערים ברסלה ולייפציג, אם כי יש לשער שיחסי־מסחר אלה נוצרו בתקופות מוקדמות מהתאריכים המקריים שבידנו.

העיר ברסלה, בירת שלזיא, היתה — בזכות תנאיה הגיאוגרפיים — מרכז מסחרי רב־ממדים בתקופה ההיא. לירידים השנתיים שלה, המפורסמים בעולם המסחרי באו אף סוחרים יהודים מכמה ערי פולין וביניהם מקאליש, עד כדי כך שמצאו לנחוץ להקים לעצמם בית־כנסת מיוחד בשנת תנ״ט—1698, שבו התפללו כמאתים בני קאליש, ואף החזיקו לעצמם שמש, ״נאמן ושתדלן״ לבני עירם. הראשון מבני קאליש ששימש בתפקיד זה היה נתן בן בנימין, שהוסמך על ידי ״ועד פולין־גדול״ לשם פיקוח והגנת עניני בני עירו בתוך המסחר היהודי המקיף ולשם מניעת התחרות בינם לבין עצמם. כן היה תפקידו לתווך בין בני עירו ובין השלטונות המקומיים, בנידון קבלת רשות ישיבה ותשלומים שונים המוטלים עליהם. נראה שיהודי קאליש אשר סחרו עם ברסלה ישבו כאן ברוב עתות השנה, באשר שימש מקום מחיה לחלק ניכר של יהודי קאליש[5].

בפנקסי הירידים בברסלה לשנת 1685 ביום 27/3/85 רשומים יהודי קאליש המפורטים להלן: שמואל יוכם (יואכים), אליהו ליבל, שמואל יונה, אהרן יוכם, מארקוס איזאק (זה האחרון — נרשם כאן גם בשנת 1696/7 ביחד עם איזאק מרקוס. שמו המלא היה מארקוס איזאק דרעער. הוא רשום בתפקיד מתווך. כעבור מאתים שנה אנו מוצאים בקאליש משפחות בשם דרעער ויתכן שמוצאם ממארקוס איזאק זה), ויתר בני קאליש באי היריד הנ״ל הם: טוביה שלמה, שמואל שמעון, שלמה אליהו, דוד ליבל, יעקב גכבר, אליהו ברוך, מיכאל בנימין, ליבל אברהם, אלכסנדר יוכם, יוכם דוד, ייעקב מרקוס, ליבל הירש, יעקב שמואל, יעקב משה, משה מרקוביטש.

ביום 2/4 של השנה הנ״ל רשומים: דוד יעקב, יעקב לאזארוס, מרקוס איזאק, איזאק שמעון, ובנו שמעון איזאק (הם היו מתווכים במסחר הצמר, הבן המוזכר כאן שילם מכס בברסלה עוד בשנת 1678 על פרוות, אריגים ועוד), יעקב יוכס, שמואל אברהם.

ביום 4/4 בשנה הנ"ל רשומים: שמואל יעקב ועוד אחד בשם דומה לזה בתוספת החניכה גלברט, בעל זקן צהוב, כנראה לשם היכר והבדלה בין שני אלה.

בנובמבר 1696 ביקרו ביריד "אלישבע" בברסלה בני קאליש המפורטים להלן: יעקב אברהם, איזאק אברהם, אברהם יחזקאל, שלמה יוזף, אברהם שמרלוביץ, שמואל ליבל, מרקוס איזאק דרעער, אליהו שמואל, נתן שמואל.

בשנת 1699 שהה כאן מיכאל אברהם עם בני משפחתו וכן אהרן הערש, אברהם יוכם (זה האחרון נזכר עוד ברשימות משנת 1673. שמו המלא הוא אברהם יוכם קאפאן, והוא אף ביקר בירידים בלייפציג בשנות 1677, 1678. בשנת 1697 שהה ביריד ברסלה יחד עם שני בניו, ונרשם כסוחר צמר. אגב שמו נזכר בין היהודים הרמאים).

יהודי אחר מקאליש בשם מרקוס קאפאן (אולי קרובו של זה) נזכר בפנקס היריד בברסלה עוד בשנת 1652.

(לפי מאמרו של הרב ברנרד ברילינג בכתב עת "יודישע פאמיליען פארשונג" לשנת 1930 עמ' 370, 417).

מתוך רשימות אלו מסתבר שהיו בני משפחות ידועות שביקרו בירידים בקביעות, מדי שנה בשנה, וכן ברור שנרשמו בפנקסים רק הסוחרים הגדולים או המתווכים שהיו זקוקים לסמכות רשמית. יתר באי הירידים — והם הרוב — לא נרשמו, ודאי כדי להימנע מן התשלום שהיה מוטל על באי הירידים.

ד"ר דב וינריב בספרו "מחקרים בתולדות הכלכלה והחברה של יהודי פולין" (ראובן מס, ירושלים, עמ' 26) קובע על יסוד מחקרים ומקורות מיוחדים, שבמאה הי"ח נמצא בידי היהודים 1/10 של היבוא ו-$\frac{3}{4}$ של היצוא הפולני. ברור שהישג זה לא בא בבת אחת, אלא כתוצאה מעמל רב תוך תקופות ושנים. כן הוא קובע שהיצוא על ידי יהודי פולין היה מפותח כבר במאה הי"ז ובמידה מסוימת אפילו במאה הט"ז.

לסיכום פרשה זו:

א) יהודים מכרו בעיקר בברסלה, פרוות מעובדות ובלתי מעובדות וקנו אריגים, מרכולת שונה, סחורות משי, אבנים טובות, מיני סידקית, סחורות מתכת וברזל.

ב) רשימת היהודים שנכנסו לברסלה בין 26 במרץ ובין 5 באפריל שנת 1685, שבה נרשמו אלה אשר בעברם את העיר שילמו את המס הקבוע, מראה שבין 332 יהודים שבאו תוך 11 ימים אלה, היו 177 מפולין ובהם 32 מקאליש.

ביריד "אלישבע", בנובמבר 1696, נמצאו בין 73 יהודים מפולין 14 מקאליש.

אף שלטונות ברסלה העידו על חשיבותם של היהודים בשביל מסחר עירם. משפנו העירונים (בערך בשנת 1691) למועצת העיר בבקשה להרחיק את מתחריהם היהודים מברסלה, לא נענתה. השלטונות הדגישו בתשובתם שעם יהודי פולין וליטא יש להתנהג באדיבות יתרה "הואיל וכל המסחר הפולני ורוב המסחר הליטאי והרוסי נמצאים בעצם בידי היהודים".

בשעה שרצו לאסור על יהודי פולין וליטא לערוך מנינים ולפתוח בתי־כנסיות בעיר זו, פנו לשלטונות בשנת 1696 ו־1701 והודיעו שאם יסגרו את בתי־הכנסיות שלהם יעזבו את ברסלה ויעבירו את מסחרם למקום אחר. ואכן השלטונות היו מתחשבים ביהודי פולין וליטא ומקילים עמם גם בענין זה.

הוא הדין גם בקשר להירידים השנתיים הגדולים והמפורסמים בעיר לייפציג. לפי הרשום בפנקסי המבקרים בירידים אלה במחצית השניה של המאה הי"ז עד המחצית הראשונה של המאה הי"ח, כלומר: בתקופה של מאה שנה בקירוב, ביקרו בו מדי שנה בשנה יהודים סוחרים מקאליש, ונראה שביקורים אלה לא היו מקריים, לעת־מצוא, אלא קבועים ועומדים, לעתים מזומנות. אף הם לא באו כיחידים אלא משפחות־משפחות, דבר המוכיח שהליכתם ליריד זה לא היתה ארעית אלא מתוכננת לכל ימי היריד.

רשימת השמות ארוכה מכדי להביאה בשלמותה והיא נמצאת בספרו הגרמני של ד"ר מאקס פרוידדנטהל, "לייפציגער מעססעגעסטע, די יידישען בעזוכער דער לייפציגען מעססעגעסטע אין דען יאהרען 1675 ביז 1764" י. קויפמאן פערלאג, פראנקפורט א. מ.

מן המאה הט"ז נודע לנו על אברהם מארק מקאליש, חותנו של ד"ר מארק מאיר רייגבאך מפוזנא. שניהם עשו חיל במסחר של דאנציג, שבוצע על ידם בהיקף מסחרי רב־ממדים. אברהם מארק נתעלה גם לתפקיד ספק החצר בימי זיגמונט הזקן. (י. הילפרין בית ישראל בפולין עמ' 167).

קאליש שמרה על מקומה כמרכז למסחר בכל התקופות ובכל התנאים שבהם היתה נתונה, אף עד לתקופה האחרונה, הואיל ותמיד שימשה מעין מרכז לסביבה יהודית גדולה.

מאז נקבע על ידה הגבול הרוסי־גרמני בשנת 1813 קבעה כאן הרשות הרוסית תחנת־מכס מרכזית בנקודת הגבול "שציפיורנו" ודרכה עבר חלק גדול מהיבוא שבא מארצות מערב־אירופא לרוסיא הגדולה, וכך גם נעשתה קאליש מרכז גדול לעמילי־מכס שטיפלו בשיחרור היבוא ממכס. הוקמו כאן משרדים למטרה זו והועסקו בהם פקידים במספר רב.

עמילי־מכס גדולים לא מקומיים, פירמות נודעות, שפעלו בתחנות המכס ליד גבולות מרוחקים מקאליש, פתחו אף הם סניפים בקאליש ושלחו לשם את מנהליהם ופקידיהם היהודים (לפי הרוב היה מקצוע זה מופקד בידי יהודים), שהתישבו בעיר ישיבת קבע. הללו הביאו עמם מן הרוח והתרבות של מקומותיהם, והשפעתם על יהודי המקום היתה לא מעטה מהרבה בחינות.

בתקופה האחרונה הקימו לעצמם הסוחרים היהודים בקאליש איגוד בשם "אגודת הסוחרים" לשם הגנה על עניניהם, וכן התארגנו בפני עצמם הסוחרים הזעירים.

שני איגודים אלה קיימו קשרים עם מרכזיהם בעיר הבירה ווארשא.

מלאכה ואומנות

בחברה היהודית היתה המלאכה לא בגדר ירושה ולא אידיאל מקצועי בלתי־אם כורח החיים. משנתישבו יהודים במקום, וביחוד כשנתרבו למעלה מן המספר המשוער או שנקבע מראש, הוצרכו למקורות־פרנסה נוספים וניצלו את כל האפשרויות הכלכליות שניקרו לפניהם.

ודאי שחלק ניכר מן האוכלוסיה היהודית בקאליש התפרנס ממלאכה ואומנות. המלאכה, שהיתה מקצוע עיקרי ליהודים, היתה בעלת שתי חטיבות. האחת שירתה רק את הסביבה היהודית, והיא מסוג הקשור בדרישות הדת, למשל: קצבים (בגלל כשרות), חייטים, שהיו מרובים מאשר בעלי מלאכה אחרים (מחשש שעטנז), יינגים (מחשש יין נסך), אופים (מטעם זהירות מפת גויים), אורגי־טליתות ושזרי ציצית, סופרי סת"ם (ספרים, תפילין, מזוזות).

כן אפשר לשער שבניית בתי־כנסיות, שקהילות פולין, ואף הקטנות שבקטנות, שקדו עליהן, היתה בידי יהודים, וכבר בתקופות הקדומות היו בפולין בנאים יהודים ומומחים לציור וקישוט פנימי של בת־הכנסיות, אשר ציירו על הקירות והסיפונים ציורים בעלי תוכן תנכ"י.

מקצוע החקיקה במצבות — ודאי שהיה בידי יהודים, וביניהם אנשי עם ברוכי כשרון והמצאות.

החטיבה השניה שירתה גם את הסביבה הלא־יהודית וכללה כמה וכמה מקצועות, בכלל זה סיפוק צרכי אוכל, שהרי לפי התקנון הקאלישאי "רשאים היהודים לסחור בצרכי אוכל ולנגוע בהם". משמע שדבר זה נאסר עליהם לפני זה, ומאחר שהותר, ודאי אחזו היהודים במקצוע זה שהיה צורך חיוני להאוכלוסיה הכללית לא פחות מאשר להיהודים.

שונות ורב־גוניות היו המלאכות שבהן עסקו היהודים בפולין. מעידה על כך העובדה שבשנת 1618 פירסם סופר אנטישמי מיצינסקי ספר בשם "ראי הכתר הפולני" ובו הוא מוסר על מלאכות שונות המבוצעות בפולין על

ידי יהודים, גברים ונשים, והן: פרוונות, עבודות משי, צורפות ושזרות.

נביא כאן תעודה משנת 1662 המאשרת את חלקם של היהודים בקאליש במלאכת ייצור בכמה מקצועות חיוניים:

"המלך יאן קזימירז' מאשר חוקת אגודות האומנים (צכים) למלאכות: רצענות, אוכפיות, נפחות, חגורות, נגרות, חקלאות, ארנקאות, חרטות וזכוכית בעיר קאליש."

בסעיף א' של חוקה זו נאמר: אסור לשום בן אדם בעיר הזאת, נוצרי או יהודי לייצר או למכור את תוצרת המלאכות הנ"ל על אדמות העיר, האצילים או הכנסיה, וגם בפרברים. ואל יהין להוביל תוצרת מוגמרת למכירה מי שאינו חבר כאן (בקאליש) באגודת האומנים ולא קיבל חברות, באזהרת עונש החרמת התוצרת בידיעת השלטונות על ידי ראשי וצעירי האגודה השייכת למקצוע, וועד לשכת הממשלה יחליט למי להועיד אותה, מחוץ לימי הירידים שקיבלו זכויות לכך. כל אומן הנכנס לאגודה עליו לשלם זהוב ו־18 גרושים לכך.

בערסאן "דיפלומטריוש" ווארשא (פולנית) תעודה מס' 358 עמ' 202.

מדבר זה, שיהודים נכללו בכלל בעלי המקצוע האמורים בתעודה, מסתבר שאמנם היו כאלה במציאות.

קאליש היתה נודעת בצורפי זהב יהודים עוד במאה הט"ו.

וזוהי הסיבה של יגיעת יהודי קאליש ובעלי מלאכה שבהם להתרכז בסמוך לשוק הראשי ומסביבו, באשר הצרכן הכללי שימש להם מקור פרנסה ומחיה.

כן נשמרה בין התעודות של לשכת המלך זיגמונט הראשון "תעודת ברזל" שנתן מלך זה ליהודי ביעניאש (בנימין) שנשפט עם אומן נוצרי בקשר לציורי יד שלו (שיפער, קולטור געשיכטע עמ' 226).

בין יהודי קאליש מלפני מאות בשנים היו שהצטיינו בידיעת מקצוע ההדפסה, ההגהה והמו"לות, כפי שנזכירם בפרטות בפרק מיוחד מוקדש לנושא זה. הופעה זו מפליאה מאוד בעינינו, מאחר שלפי מיטב ידיעתנו, לא התקיים בקאליש מעולם בית־דפוס עברי שעסק בהדפסת ספרים. רק בזמן האחרון, סמוך לשואה, התחיל בית־דפוס מקומי להדפיס אף ספרים של מחברים מבני המקום. בדפוס זה ובדפוס שני נדפסו השבועונים המקומיים בלשון יידיש, שהתחילו להופיע בעשור האחרון לפני פרוץ מלחמת־העולם השניה.

לפי מסורת עתיקה היו קיימות בקאליש עוד בעבר הרחוק אגודות בעלי־מלאכה יהודים כדוגמת "הצכים" הפולנים. התארגנותם היתה הכרחית לשם קיומם והגנת עניניהם החיוניים כלפי פנים, בתוך הקהילה, וכלפי חוץ (השלטונות העירוניים, אגודות בעלי מלאכה פולניים וכדומה).

ידועות לנו: 1) "חברא קירזנער" — "אגודת הפרוונים". זוהי כנראה הקדומה ביותר. ממנה הגיע לידנו טס לספר־תורה משנת תקס"ג—1803, אשר תצלומו ניתן למעלה[6], 2) אגודת החייטים, 3) אגודת הסַפרים, 4) אגודת הפחחים, 5) אגודת התפרים, 6) אגודת הכובענים, 7) אגודת האופים, 8) אגודת הנגרים.

מאגודות אלה היו שנוסדו משכבר הימים, ונשאו על עצמן גם "חותם מסורתי" ומלבד התפקידים החמריים דאגו גם לצרכי הדת של חבריהם. כבר נזכר למעלה שהיו לכל אחת מהן מנין לתפילה בציבור, ספרי־תורה משלהן, ואף מורים מגידים שלימדום לימודי־קודש בשבתות ובחגים.

העסקנים שעמדו בראשי האגודות היו נקראים אף הם בשם המסורתי "פרנסים ומהם שנבחרו או נשלחו למועצת הקהילה ולהנהלתה, והיו מיופי־כוח לדבר בשם חבריהם, בעלי המלאכה.

בתקופה האחרונה הורחב מאוד ארגון בעלי המלאכה בעיר, אשר הקיף כמעט כל המקצועות ואף הוקם בית־ספר־למלאכה.

מספר בעלי־המלאכה היהודים בפולין במאה הט"ז היה פי־שלושה ממספר הסוחרים — ידיעה זו מצויה בחוברת פולמוסית בעלת שם לטיני: "תשובת היהודים בדבר המסחר הניתנת לרגל קובלנא של סוחרים מקראקא", שיצאה לאור בשנת 1539.

אותו יחס מספרי שבין שכבת הסוחרים היהודית ובין שכבת בעלי המלאכה היה, בלי ספק, פרי התפתחות ארוכה. לפיכך ניתן להוכיח גם בתקופה של ימי־הבינים המאוחרים, שאנו דנים בה, ששכבת בעלי־המלאכה היתה גדולה הרבה במספרה מכל יתר השכבות הכלכליות ביחד. עם זה יש להעיר שלמעמד בעלי המלאכה היו שייכים בימים ההם גם חנונים, משום שהמלאכה היתה קשורה בהחלט עם המסחר.

בימים ההם לא בושו לעסוק במלאכה, הרגשה שנולדה במאוחר בלבו של חלק מיהודי פולין. עוד במאה הט"ו אנו מוצאים בין הפרנסים של קהילת קראקא גם בא־כוחם של בעלי המלאכה. (מדברי ד"ר י. שיפער בתולדות הכלכלה היהודית עמ' 552).

כך, לדוגמא, במיפקד יהודי קאליש משנת 1764 אנו למדים, כי 44% מיהודי קאליש התפרנסו ממלאכה. לפי מיפקד מאוחד יותר משנת 1786 — יוצא שלמעלה מרבע האוכלוסיה בקאליש התפרנסו ממלאכה וחרושת. (ראה להלן פרק: האוכלוסים היהודים בקאליש).

החייטות תפסה במאה הט"ז מקום מכובד בתוך מעמד בעלי־המלאכה היהודים, מפני שהבגדים המוכנים היו אחד המוצרים שהיהודים היו מוליכים לשוקי־חוץ, וביחוד לרוסיא.

בשנות 1793—1795 בתקופת כיבוש מחוזות פולין על ידי פרוסיא הוברר שבין יהודי מחוז קאליש היו 353 חייטים יהודים לעומת 270 נוצרים. ודווקא

הסנדלרים היו משום מה במספר אפסי כמעט בין היהודים — 3 לעומת 965 נוצרים. הופעה מוזרה זו מזדקרת גם בתקופות מאוחרות יותר.

הוא הדבר ביחס לאורגים. יהודי אחד על 200 נוצרים. (מתוך מאמרו המקיף של יעקב יעקבסון בירחון "לתולדות ומדע היהדות" (גרמנית) ברסלה, כרך 65 עמ' 46—45).

תעשיה

א. אריגים

עוד בשנת 1825 היו בקאליש שני יהודים יבואנים־סיטונאים של חוטי צמר־גפן, והם: יוזעף רעדליך וחתנו לודביק מאמראט. באותה שנה בא ראש ועדת הווייבודסטבה בהתקשרות עם שני סוחרים אלה לשם פתיחת סניפים למכירת חוטי צמר־גפן בפאביאניץ ובטורעק. הודות לפעילותם של שני יבואנים הללו התפתח מקצוע האריג בידי היהודים בפלך קאליש.

פעילותם היתה ברוכה לטובת היהודים כדי כך שאחד העסקנים הפולנים, דמות חשובה בשטח פיתוח התעשיה הפולנית, קבל לפני השלטונות על היבואנים היהודים האלה ובנימוקים אנטישמיים רצה להוכיח שפעולתם מזיקה לתעשיה המקומית. לאמיתו של דבר נתברר ההיפך, והם זכו לתמיכת השלטונות בהמשך פעילותם. הודות למרצו של מאמראט התפתח אף בפאביאניץ מקצוע האריגה והוא היה אף חלוץ התעשיה המקומית. הוא תמך באורגים על ידי אשראי של חוטים לשתי־וערב כל ימות החורף, כדי שיספיקו להכין מלאי של אריגים, ובאביב קיבל מהם את התוצרת, כשהיא עדיין במצב גולמי והובילה לקאליש לצביעה. אותו דבר חזר ונשנה בטורעק, שעל ידי הספקת חוטי צמר־גפן יכלו היהודים לבצר להם מקום בתעשיה המקומית. זו היתה נבדלת מזו של פאביאניץ בעיקרה: כאן היו האריגים דקים ושימשו לסינרים ולציפיות, לכרים ולכסתות, בעוד שבפאביאניץ יצרו אריגים לחליפות זולות.

כאן המקום להזכיר, שבקאליש גופה ובסביבתה היו עוד שני בתי־חרושת גדולים לאריגים יקרים מצמר משובח, שמוניטין יצא להם למרחקים, דהיינו: בתי־החרושת של רעפאן ופידלר.

לאמיתו של דבר לא היו יהודי קאליש עסוקים בעצם ייצור האריגים, ותפקידם היה ודאי בעיקר בשרותים שמסביב למקצוע זה: סיפוק מיצרכים, תיווך, הובלה וכדומה, ויתכן שמספר מועט מהם אף עסק בפועל במלאכת האריגה. הד לענין זה אנו מוצאים בשאלות־ותשובות שבין שני גדולי רבני הזמן הזה, רבי שלמה ליפשיץ, הרב בווארשא, בעל "חמדת שלמה" ורבי שלמה אייגר, הרב בקאליש, בקשר להיתר מלאכת האריגה בשבת על ידי פועלים נוצרים בבית חרושת יהודי (ראה "חמדת שלמה", חלק "אורח חיים", סימן ט' וסימן י').

מאמראט הנ״ל העביר במאוחר את פעולותיו לשדה הבנקאות בקאליש. מצאצאיו הגיעו הדור השלישי והדור הרביעי לקצה גבול ההתבוללות.

(לפי: 1) ספרו של ד״ר פיליפ פרידמן ״דזשעיע זשידוו וו׳לאדזשי״ (פולנית) עמ׳ 137, 138. 2) ״ספר פאביאניץ״, תל־אביב, תשט״ז עמ׳ 18, 19).

ב. תעשיית התחרים

שלא כמקצוע האריג, שעיבודו היה בעיקר בידי לא יהודים. הוקם מקצוע תעשייתי שני בקאליש על ידי יהודים בלבד ואף נעשה רובו על טהרת העבודה היהודית, ורק במאוחר חדר אליו הפועל הפולני, על ידי גורמים שונים.

כוונתנו לתעשיית התחרים (שפיצען בלע״ז), הנרקמים על גבי בד, וכן על גבי אריג של חוטים דקים, (טיול בלע״ז) הנלקחים ליפות בהם כרים וכסתות, וילאות ושמלות. במאוחר התרחבה תעשיה זו והקיפה כמה סוגים רבגוניים ועד לידי תעשית וילאות הגיעה.

מקצוע התחרים סיפק פרנסה בכבוד לאלפי משפחות יהודיות בעיר זו. לתוצרת זו של קאליש יצאו מוניטין עד למרחקים בכל רחבי ממלכת רוסיא הגדולה, ואכן כבשו את השווקים בכל הערים והעיירות.

בכמה מרכזי תעשיה כגון: לודז, ווארשא, ויליקי שליד וילנא וכן במוסקבה ניסו לפתח תעשיה זו ולהתחרות בקאליש, אבל ללא הצלחה. קאליש היו לה, כנראה, תנאים מיוחדים להצלחת מקצוע זה. קודם כל, נהר פרוסנא הזורם בעיר ובסביבתה, שמימיו יפים מאד לליבונם התקין של התחרים. שנית, קאליש שכנה אז בקרבת הגבול הגרמני ועמידתה בקשרים תמידיים עם מרכזי תעשיה זו בסאכסוניא, מרכז תעשית התחרים בגרמניא. אף מקום בתי החרושת לייצור מכונות־הריקום של התחרים היה בעיר פלאון שבסאכסוניא; המתעניינים עמדו בקשר תמידי, בלתי אמצעי, וידעו את הנעשה והראוי לעשות במקצוע זה. כן עמדו בעלי־מקצוע זה שבקאליש בקשר עם העיר סט. גאללען בשווייצריא, מקור התחרים העדינים, ישבו בה לפרקים ולמדו מהם את הדרכים לשיפור המקצוע. הודות לקשרים אלה יכלה קאליש להעלות תדיר את טיב תוצרתה על ידי השגת דוגמאות ואופנות חדשות — תנאי עיקרי למקצוע זה, וכך יכלה קאליש להתקדם וליעל את המקצוע מכל הבחינות, דבר שהעלה אותה לשיא ההצלחה בשטח זה.

כיצד צמחה תעשיה זו בקאליש?

ראשית צמיחתה היתה שלא לשמה, כנסיון של תעשיה ביתית צנועה, ובהמשך הזמן — לשמה. קאליש נמצאה מאז חלוקת פולין האחרונה ואישורה בידי הקונגרס הוינאי בשנת 15—1814, על הגבול שבין רוסיא וגרמניא.

לפי החוק היה כל תושב העיר וסביבתה הקרובה, שגר בה שלושה חדשים, זכאי לקבל תעודת־מעבר חדשית ללא תשלום לעבור את הגבול. דבר זה הניח אפשרות לבני קאליש לפתח ולקיים קשרים עם התושבים שמעבר לגבול. אלה מהם שביקרו מזמן לזמן בערים הקרובות לגבול, הביאו עמם בחזרה כל מיני תוצרת גרמנית, שהיתה זולה ויפה לאין שיעור מתוצרת רוסיא לפני כשמונים־תשעים שנה.

ויש גם לזכור את קשרי המשפחה הרבים על ידי שידוכים בין היהודים משני עברי הגבולות, שנתקיימו ונמשכו כל הדורות ועד הזמן האחרון — דבר שאפילו חציצת הגבול בין רוסיא וגרמניא, לא יכלה לנתקם. קשרי־משפחה אלה ודאי גרמו ביקורים תכופים ותמידיים זה אצל זה, וכן חיזקו את הרצון לקניית מיצרכיהם מעבר לגבול, שהיו לפי טעמם.

גם את התחרים שנעשו מיצרך עממי חשוב ונדרש לאוכלוסיה, הביאו מגרמניא, תחילה בכמויות קטנות, ומשנתרחב הביקוש — בכמויות גדולות והולכות. אחד היבואנים של מוצר זה בקאליש, יהודיה בשם מרת מייטה מייזנר, מצאה לה למועיל לנסות את ייצור התחרים בקאליש גופא. לשם כך הביאה שתי מכונות־ריקום של תחרים, ונסיונה עלה יפה.

בעקבותיה הלכה אשה אחרת, מרת איטה וינטר, אף היא מן הראשונים שנטעו מקצוע זה בקאליש, ובמרוצת הזמן נתרבו בעלי־יזמה מיהודי קאליש שהביאו מגרמניא מכונות־ריקום רבות לשם ייצור רב־ממדים. משהספיקו ללמוד את תנאי המקצוע ותיאומו לצרכי השוק המקומי — העלוהו למקצוע מכניס יפה.

ואלה היו החרשתנים הראשונים שהניחו את היסוד לתעשיה זו בקאליש, מלבד מייטה מייזנר ואיטה וינטר בעלות המרץ והאירגון: פרענקעל, יוסף דוד מייזנר, יצחק אדער, נחום פערלע, אייזיק פאלאטש, מיכאל קרויזע. ומן הדור הצעיר שהגדיל לגלות דרכים חדשות לקידום תעשיה זו: מענדעל בעריש טרויבע, יוסף מאמלוק, גורני, יוסף משה געלב, הערש טשיינק, שמואל פלאקוביטש, ועוד. מהם שפיתחו מלכתחילה את הייצור בממדים רחבים, ויחד עם מכונות הריקום הביאו אומנים מומחים מגרמניא שלימדו את הפועלים היהודים דרכי־עבודה זו; מהם ששלחו לגרמניא פועלים יהודים שהצטיינו במקצוע, על מנת שישתלמו שם במידה רבה מזו האפשרית בקאליש גופא.

ואכן, הפועלים חזרו משם לאחר שהתמחו יפה יפה במקצוע. מבעלי המרץ והיכולת שבהם קמו תעשיינים חדשים והיו אף שהצליחו לתפוס מקום בין גדולי התעשיינים שבעיר.

ועתה נעמוד קצת על סוגי מכונות־הריקום; בראשונה השתמשו במכונות־יד קצרות, $4\frac{1}{2}$ מטר אורכן, אשר תוצרתן היתה מוגבלת בכמות, והפועל

העובד בה הוצרך להאריך את שעות עבודתו כדי 12 שעות ביממה ויותר. לעבודה מסוג מכונה זה דרושים היו, מלבד הפועל הראשי, המומחה, עוד שני עוזרים או עוזרות, שעליהם הוטל להשחיל את החוטים שנקרעו או שניתקו מן הארג, שעליו נרקמות הדוגמאות. הללו היו נקראים "המתקנים" או "המתקנות".

במרוצת הזמן החליפו כמה חרשתנים את מכונות היד במכונות מונעות במנוע דיזל, גז, ובאחרונה החשמל. מכונות אלה היו משלושה סוגים: האחד — שתי שכבות ארג מתוחות עליו, השני — שלוש שכבות והשלישי — ארבע שכבות. מהן היו מיועדות לייצור מיוחד — לריקום על גבי ארג "טיול".

למכונות אלה היו דרושים תדיר מונטרים־מכניקים מומחים לתיקון ולכיוון מהלכן.

החמרים הדרושים לייצור התחרים, שהובאו בעיקר מעבר לגבול, היו הבד שעליו בוצע הריקום (בד זה היה מסוגים שונים ואיכותו קבעה את טיב התוצרת) וחוטי צמר־גפן מעובי שונה. הבד העדין והחוטים דקים שימשו לתוצרת המשובחת.

ייצור זה הצריך מקום מרווח להתנעתו ולאנשים העסוקים סביבו. לתעשיין בעל כמה מכונות היה נדרש אולם גדול והשקעות להקמת בנין מתאים לבית חרושת. בזכות בתי־חרושת חדשים אלה גדלה העיר ונתרחבה. במרוצת הזמן הוקם גם אזור מיוחד שבו התרכזו בניני בתי־החרושת של היהודים.

על הפועלים בענף זה נוסף סוג של עובדי משרד, כגון: פקידים, מנהלי חשבונות, רושמי הדוגמאות של התחרים, וכן סוכנים־נוסעים על פני מרחבי רוסיא כדי לאסוף הזמנות.

בתקופה של שלושים שנה כמעט שלא היה משבר רציני בענף זה, מחוץ לשנות מלחמת רוסיא־יאפאן ב־5־1904. מספר העוסקים בו גדל והלך ונוצר מקור פרנסה לא רק לבני קאליש, אלא גם לבני העיירות הסמוכות שנהרו למרכז תעשייתי זה. אף לליטא ולוולין הגיעה השמועה על האפשרויות הכלכליות שבקאליש, ובאו משם מספר משפחות להשתקע בה.

בשנות 1909—1910 הומצאו בגרמניא מכונות־ריקום חדשות, שאורכן 9 מטר במקום $4\frac{1}{2}$ מטר. מובן שמכונות חדשות אלה היו גם יעילות יותר מכל הבחינות. אז ריחפה סכנה על תעשייתה של קאליש, באשר לא יכלו לעמוד בהתחרות מצד מכונות חדשות אלה. ואכן חלק ניכר מתעשייני קאליש היה נאלץ להחליף את המכונות. תוך זמן קצר נתחוללה מהפכה במקצוע שברובו הועבר מעבודת־יד לעבודת־כוח. רבות מן המכונות הישנות יצאו מכלל שימוש, ואת מקומן תפסו מכונות־כוח, שתוצרתן פי כמה וממילא רבה כדאיותן.

חלוקת תפקידי העיבוד היתה דומה כמעט בכול לזו שבעבר. ההבדל היה רק בכך שמקומות־העבודה הקודמים, שנשאו אופי של בתי־מלאכה, קיבלו מעתה דמות של בתי־חרושת על כל הקשור בהם, שהרי מכונות־הכוח דרשו סידורים בדומה לאלה המקובלים בבתי־חרושת. הפועל שרצה להמשיך ולהתקיים ממקצוע זה נתחייב לסגל עצמו לתנאים החדשים, ולמעשה רוב פועלי מכונות־היד עברו לעבודת מכונות־הכוח, ורווחיהם גדלו.

שינוי כביר זה, שהגדיל את התוצרת פי כמה וכמה, לא הביא לידי חוסר־עבודה. אדרבא, מספר הפועלים גדל והלך, באשר גם השוק גדל והביקוש לתוצרת קאליש גבר עד כדי כך שעל סף מלחמת העולם הראשונה הופיע סוג־מכונות חדיש ביותר, "אוטומטים" בעלי $13\frac{1}{2}$ מטר שבכוחם ליצור כמויות מרובות במינימום של פועלים מומחים. אף הן הוכנסו לקאליש ורובם של הקשורים לענף זה הסתגלו אל המכונות הללו.

בצד תעשיית התחרים צצו בתי־חרושת־ומלאכה שעסקו במלאכות־לוואי, כגון: בתי־חרושת לטיול, למלמלה, בתי ליבון, בתי גיהוץ, קרטונזש ושאר דברי־עזר הכרחיים.

עמדתי בפרק זה רק על עיקרי הדברים של תעשיה רבגונית זו, בלא להיכנס לפרטי־פרטים. מן העניין לנו למסור עד כמה הצליח העובד היהודי לייצור לעצמו קיום בענף תעשייתי חשוב וחדש זה. את מספר העובדים בו העריכו קרוב לרבבה. כן לא נתכוונתי להציג פרק זה כאידיליה בין המעבידים והעובדים. וודאי שכבר אז, לפני חמישים־שישים שנה, ניטש מאבק קשה במקצוע זה. היו בו — כבכל ענפי התעשיה — מנצלים ומנוצלים. לא מעטים היו בקאליש שנאבקו קשה על קיומם, ואין זו מטרתי להרחיב את הדיבור בפרשה זו.

אזכיר בקצרה רק זאת, שתנועת הפועלים השואפים לשחרור שנתעוררה בסוף המאה שעברה ברוסיא, חדרה גם לפולין, וכך נתחוללה התעוררות בין המוני פועלים יהודים ובמרכזי־תעשיה שונים והגיעה גם לקאליש. בתחילת המאה הנוכחית התקשר חלק ניכר מפועלי התעשיה שבה לתנועת הפועלים. אמנם חלק ניכר בלבד, כי רובו של ציבור הפועלים היהודים בקאליש השתייך לשכבות החרדים, שומרי המסורה, שכל רצונם וישעם בעבודה היו — קיום ופרנסה ורחוקים היו מלהתערב עם שונים.

אותם הפועלים היהודים שהושפעו מרעיונות השחרור של תנועת הפועלים ואשר ראו את עצמם כחלק מן ה"פרוליטריון" השתתפו באופן פעיל בנסיונות של הפיכה, שמצאו להם מקום גם בקאליש בשנות 1905־6, ולאחר שדוכאו נסיונות אלה, נאסר מספר ניכר של פועלים יהודים. שהרשות הרוסית שמה עין עליהם, והם גורשו לסיביר — דבר שהשאיר רושם קשה על קאליש היהודית השמרנית.

לא עברו ימים מרובים ופרצה מלחמת־העולם הראשונה בשנת 1914. קאליש היתה הראשונה לכיבוש על ידי הגרמנים וראשונה לפורענויות שירדו אז על העולם בכלל ועל יהדות פולין וקהילותיה בפרט. קאליש נשרפה בחלקה הגדול על ידי הכובש והיא ירדה פלאים ועמה התעשיה שידי יהודים טיפחוה בעמל רב משך שנים רבות.

עם שיקומה של העיר לאחר כמה שנים חודשה העבודה בתעשית התחרים במידה מצומצמת, הואיל ועם איבוד השוק הרוסי בעת המלחמה, פחת הביקוש לתוצרת זו. עבדו רק כדי למלא את הצורך הפנימי של פולין. רבים מפועלי מקצוע זה הפכו למחוסרי־עבודה, ורבים עברו מתוך כורח הקיום למסחר הזעיר; מהם שעזבו את העיר לבקש לחמם במקומות אחרים. מהם שהלכו לגרמניא לעבוד כל עבודה קשה, מאחר שבמלחמה גוייסו רוב המוכשרים לעבודה והורגש שם מחסור בפועלים. קבוצת פועלים יהודים מקאליש הלכו לעבוד במכרות הפחם שבגרמניא והם הסתגלו לתפקידם ואף השתכרו יפה.

כמה מהתעשיינים חיסלו את בתי החרושת שלהם, ומיבניהם הותאמו לבתי דירה שהצורך בהם היה רב, לאחר ששני שלישים ממרכז העיר נשרפו על ידי הגרמנים. אחדים מהתעשיינים עברו לעסוק במסחר הגדול. תעשית התחרים פינתה את מקומה בחלקה לתעשית הוילונות. אז הקים ה׳ שמואל פלקוביץ בית־חרושת גדול לוילונות בקאליש, וכעבור מספר שנים עם עלותו לארץ, השתמש ה׳ פלקוביץ במומחיותו הגדולה והקים בית־חרושת לוילונות בבני־ברק, זה היה בית־החרושת הראשון בכל המזרח והצליח מאוד.

יצוינו כאן כמה נסיונות של בני קאליש לטעת את תעשית התחרים בארץ, אבל ללא הצלחה. הראשון היה דוד שטרן, שהביא עמו עוד בשנת 1925 שתי מכונות־ריקום, ועל אף המרץ הרב שהשקיע בנסיון זה, לא הצליח. היה נסיון שני בעזרת הנדיב מר סלוצקי, גיסו של הרב קוק ז״ל, להקים תעשיה זו במושב קטן ״עמק הארזים״ ליד ירושלים. והנה אך הספיקו לסדר את המכונות ולהוציא את התוצרת הראשונה — ופרצו מאורעות־הדמים של שנת תרפ״ט — 1929 והמקום על כל אשר בו נחרב עד היסוד.

הארכתי במקצת בפרשה זו של יצירת עמדה כלכלית כה חשובה בקאליש על טהרת פועלים יהודים, הואיל ותופעה זו יש בה כדי לסתום פיות משטינינו, שיהודים מסוגלים רק לסחר־מכר. הוכח שאם ניתן ליהודי ״אויר לנשימה״ היה מוכשר ליצור אף בגולה עמדות כלכליות חשובות.

כתוצאה חשובה מכך אפשר לראות הקמת דור עמלים שנתחנכו לעבודה ולתבונת־כפים, שבחלקו עלה לארצנו ומילא בה תפקידים חשובים בבנינה, בשחרורה ובכיבושה. וכן עבר מספר הגון של עמלים אלה לאמריקה ואף שם חידש את תעשיית התחרים המבוצעת שם בעיקרה על ידי היהודים.

ג. תעשיית בובות

אף בשטח זה יירשמו היוזמים היהודים כחלוצי הענף התעשייתי החשוב הזה. שני בתי־חרושת לבובות הוקמו בקאליש. הראשון על ידי פינגרהוט והשני על ידי פינטשבסקי באופטוועק ליד קאליש. שניהם העסיקו פועלים יהודים במידה זעומה מאד ושימשו מקור פרנסה ליהודים מעטים, בעקיפין, בעבודות הלוואי לתעשייתם.

תוצרתם של שני בתי חרושת אלה הצליחה מאוד בטיבה וכבשה את השוק בערי רוסיא.

ד. שונות

בידי יהודים בקאליש היו נוסף להנ״ל עוד בתי־חרושת של תעשיות שונות, ולא נוכל לדון בפרטות על כל אחד מהם, אלא לכוללם יחד. היה בית חרושת גדול לכחול־כביסה, בתי משרפות לבנים, מינסרות עצים ועוד. בבתי־חרושת אלה בוצעה העבודה בעיקרה על ידי פועלים לא־יהודים, מחוץ לפקידים ומפקחים, שהיו יהודים.

להלן ניתנת רשימת בתי מלאכה של יהודים למקצועות שונים, וכן מספר בעלי מלאכה ובעלי אומניות חפשיות בקאליש, כפי שנרשמה בתקופה סמוך לפרוץ מלחמת העולם השניה:

1) 10 טחנות קמח.
2) 6 בתי־מלאכה למברשות.
3) 5 בתי בד.
4) 3 בתי־מלאכה לסבון.
5) 4 חורטי מצבות.
6) 12 בתי חרושת של תעשיות קטנות שונות.
7) 17 מאפיות.
8) 10 מאפיות מגדנים.
9) 15 מהנדסים.
10) 15 רופאים.
11) 5 מילדות.
12) 9 חובשים־גלבים.
13) 11 רופאי־שינים.
14) 3 טכנאי־שיניים.
15) 16 עורכי־דין.

ב־31 כפרים שבסביבה התגוררו משפחות יהודיות שעסקו במידה מסוימת בחקלאות, בגננות ובמשק חלב.

היו עוד יהודים במספר לא רב שעסקו בעבודות גופניות קשות, כגון: בורסאים וסוללי כבישים. נתברר שההמון היהודי בקאליש עבר ברובו בתקופה שבין מלחמת־העולם הראשונה בין השניה לעמל פרודוקטיבי וחי מיגיע כפיו עד כמה שהדבר ניתן לו.

ה. עזרה הדדית

מצויה היתה בין יהודי קאליש מידת עזרת גומלין בכלכלה על ידי ״גמילות חסדים״ בצורה המסורתית העתיקה, וגם בהיקף גדול יותר בשכבת הסוחרים הבינוניים בינם לבין עצמם, הן בכסף מזומן והן בערבויות בבנקים. בשעת משבר בעולם המסחר קרה לא אחת שסוחר ״יורד״ סחף עמו את מיטיביו, בחינת ״כשל עזור ונפל עוזר״. ודאי היה בערבויות אלה מעין ״שמור לי ואשמור לך״, אף על פי כן ערכן ההדדי היה רב בשביל הסוחר היהודי שנזקק אף הוא למכור את סחורתו באשראי ולפעמים לזמן ארוך.

לפני מלחמת־העולם הראשונה נוסד בעיר, על ידי עסקנים יהודים מגדולי החרשתנים והסוחרים, בנק לאשראי הדדי. אם כי מספר הבנקים בעיר היה גדול למדי והאשראי ניתן לכל אחד לפי כושרו, שאפו העסקנים הסוחרים לבנק יהודי, ״לפינה משלהם״. בשנת 1916, כשחזרו יהודי קאליש לעירם אחרי שעזבוה בפרוץ המלחמה, נוסדה על ידי עסקנים פעילים בשדה הכלכלה ״צרכניה יהודית״ שעמדה לעזור למאות משפחות של סוחרים זעירים ובעלי־מלאכה בסיפוק צרכי אוכל ומיצרכים חיוניים שונים במחירים זולים. אמנם בראשה עמד בנקאי יהודי מראשי המתבוללים בעיר, אבל מוסד זה נשא אופי עממי ונתחבב מאוד על כל שדרות העם בעיר.

הפועלים הקימו אף הם צרכניות (״פועלי ציון״ ו״בונד״) לחבריהם.

אחרי המלחמה, עם שיקומה של פולין וחקיקת חוקה קואופרטיבית כללית, הוקם בווארשא ״מוסד קואופרטיבי אשראי יהודי מרכזי״ אשר נתן עזרה כספית והדרכה לייסוד מוסדות אשראי יהודיים בערי המדינה. גם עסקני קאליש נעזרו במוסד זה והקימו בעיר כמה מוסדות אשראי. מבחינה זו הפריזו מאוד. לא השכילו העסקנים ללכת בדרך מעשית ומועילה, ובמקום מוסד יהודי עירוני מרכזי, שישמש את לקוחותיו מתוך ידיעת מצבם וצרכיהם ויקטין את ההוצאות ככל האפשר — הקים כל זרם חברותי בנק לעצמו. וכך יסדו בנקים: הציונים, החסידים. והסוחרים נזקקו אף לשני בנקים. כל חוג עסקנים שאף למכשיר כספי משלו, מתוך הנהה שמי שבידו המאה — לו גם הדעה. אין תימה, איפוא, שמוסדות כספיים אלה קפאו במסגרותיהם הצרות, ומהם שמעדו ושמטו מיד בפגוע בהם המשבר הראשון.

ראויים להיזכר עוד כמה ארגונים לעזרה הדדית בעלי צורה מקורית:

ארגונים

א) עוד לפני המלחמה הראשונה היתה קיימת בעיר "חברת הארבעים", כלומר: ארבעים אנשים משכבה בינונית התאגדו לקבלת עזרה הדדית במקרי מחלה להם ולבני משפחותיהם. תמורת תשלום חדשי קבוע נשלח רופא, שחברה זו התקשרה עמו במיוחד, לביתו של החבר שנזקק לעזרה רפואית. כן קיבל החולה את הרפואות בבית מרקחת שהחברה היתה קשורה אתו. חברה זו, שכללה אנשים בעלי השקפות שונות, אדוקים ומתקדמים, התקיימה תקופה ארוכה.

ב) איגוד אוריגינלי שני קם בעיר סמוך לפרוץ המלחמה הראשונה בשם "חברת המאה", ובו נתאגדו מאה אנשים מחוג הבינונים, שבניהם הגיעו לפרקם, במטרה להקל לעצמם את עול הוצאות הנישואים תוך עזרה הדדית. התקציב היה בנוי על יסוד תשלום חבר, וכל חבר, שהשיא בן או בת, קיבל מאת כל חבר מעין "מתנת דרשה" — סכום כסף קבוע של כמה רובלים. סכומים אלה נצטרפו לסכום הגון בשעתו.

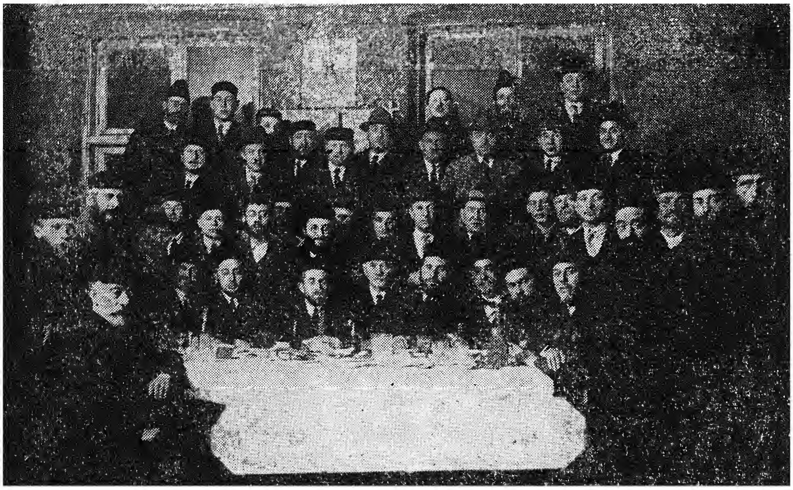
חברה זו לא התקיימה זמן רב מסיבות שונות, ובעיקר בשל פרוץ המלחמה, כשחבריה נפוצו למקומות שונים במדינה.

התקופה האחרונה 1981 — 1939
(סקירה כללית)

עם שחרורה של פולין בשנת 1918 ותקומתה לעצמאות, נרתמו גם היהודים, מכל הבחינות, בעול קימום המדינה, ובדין קיוו לשיפור מצבם.

אולם הצעדים הראשונים של פולין בדרך לעצמאותה היו רוויים דם יהודי. נערכו פרעות בכמה ערים; הצבא הפוזנאי בפיקודו של האלר היה ספוג רעל אנטישמי. חיילי צבא זה ערכו ציד על כל יהודי בעל זקן שנפגש להם בדרכים. ברכבת עינו את הזקנים עד זוב דם. משנתארגנו המוסדות הממשלתיים המרכזיים והעירוניים, מצאו להם רוב הפקידים, עובדי המוסדות האלה, מקום לגבות את חובם וסיפוק יצרם האנטישמי בכל שעת־כושר.

במיוחד הורע מצב יהודי פולין בימי גרבסקי, הידוע בגזרותיו, שנתן דחיפה לסוחר הפולני להתארגן נגד הסוחר היהודי וכתוצאה מהתארגנות זו התפשט "החרם" על הסוחר היהודי במסווה של סיסמאות לאומניות. סבל רב נגרם לשכבת הסוחרים הזעירים היהודים אשר נדלדלו יותר ויותר וידם

אסיפת הסוחרים הזעירים בקאליש

כבר לא השיגה להחזיק בחנויות, כך שרובם הגדול כוננו להם "מעמד" בשווקים. אולם גם כאן לא הונח להם וכל מיני גזירות רעות ירדו עליהם חדשות לבקרים. כך, למשל, נקבע שהשורות הקדמיות בשווקים שייכות לסוחר הפולני, ורק האחרונות הותרו ליהודים...

וקרה שיהודים עלובים אלה, מהם שהיו פעם במעלת בעלי פרנסה — מסודרים יפה, כשבאו בבוקר עם מרכולתם הדלה לשוק, בתקוה להשתכר כמה פרוטות לחיונה — לא מצאו בכלל את שולחנותיהם במקומם, או שמזמן לזמן התנפלו עליהם בריונים ושדדו מהם את רכושם הדל — והשאירום בידים ריקות מכל וכל.

מן הכפרים ומנקודות־הספר שליד הגבול הרוסי זרמו לערים המוני פולנים שכבשו לעצמם את המסחר הזעיר, והם נעזרו במידה רבה על ידי הממשלה הפולנית ושליחיה, שחתרו בכל הדרכים להוציא את המסחר מידי היהודים.

עקב מצב היהודים בפולין שהחמיר והלך בהשפעת ההסתה "האֶנדקית" (מפלגה לאומנית פולנית), הרימה האנטישמיות ראש וחדרה לערי המדינה כולה.

ניצני "הנאציזם" נראו בפולין יותר ויותר, ביחוד עם כריתת הברית בין פולין וגרמניא ואז התחוללו הפרעות בפשיטיק, במינסק, — מאזוביצק בבייאלסק שבשלזיא, ועוד.

כזו היתה המציאות היהודית בפולין ערב חורבנה ובעריה בכלל ובקאליש בפרט, בתקופה שבין מלחמה־העולם הראשונה לשניה. יהודי קאליש שנפגעו כל כך קשה בתקופה זו ושטרם הספיקו להתאושש מבחינה כלכלית — אליהם הגיעה הרעה מכל עבר. יתכן שחלק ניכר מהם עוד החזיק מעמד בתעשיה, במסחר ובמלאכה, אבל ההמון סבל נוראות והיה אחוז דכאון. רבים ניסו מזלם במסחר זעיר בערים ובעיירות שבחבל פוזנא, אצל אוכלוסיה שמעולם לא הצטיינה ב״אהבת ישראל״, ולא רבה היתה הנחת ששבעו שם יהודי קאליש במסחרם זה שאחזו בו בדלית ברירה. האוירה נעשתה דחוסה מיום ליום עד לבלתי־נשוא. רבים התחילו לחשוב על הגירה מארץ זו. ביחוד הנוער היהודי לא יכול להשלים עם מצבו העלוב.

ואכן בתקופה זו עזבו רבים מיהודי קאליש את עירם, היגרו לארצות שונות. מאות משפחות עלו לארץ, התישבו בה ומצאו בה את קיומן ועתידן.

[1] החונה פה בקהילת...

[2] עמד בפנינו.

[3] כבוד מהור״ר.

[4] ישמרהו צורו וגואלו.

[5] בית כנסת זה היה מיועד בעיקר כדי לשמור על מנהגיהם כפי המסורת בידיהם מאבותיהם בעיר מולדתם. אגב, נוהג זה שבני עיר מחזיקים לעצמם בתי כנסת כשהם נמצאים בנכר — נוהג עתיק הוא ומוזכר כבר בתלמוד ״בית כנסת של יהודי רומא במחוזא״ (מס׳ מגילה כ״ו) ובעוד מקומות. נגד בית כנסת זה של אנשי קאליש בברסלה וכן נגד יתר בתי כנסת בעיר זו שנוסדו ע״י יהודים באי הירידים התנהג קיטרוג קשה מצד ראשי אגודת הסוחרים והכמורה שדרשו חיסולם ואף גירושם של כל היהודים שנשתקעו בברסלה והודות לערות של באי כוח ועד ד׳ ארצות לא נמלאה דרישתם של שונאי ישראל אלה. ראה: מאמרו של דב ברילינג, ״ועד ד׳ הארצות והתעניינותו בענין בתי כנסת בברסלה במאה הי״ז. בירחון ״סיני״ חוב׳ מרחשון שנת תשט״ו.

פרק שלשה עשר

חסידות, חסידים ואדמו״רים בקאליש

א

עם הפצתה של תורת החסידות שנוסדה ע״י הבעש״ט, בפודוליא ובוולין וחדירתה ללבם של יהודים יחידי סגולה בקהילות קרובות ורחוקות, הגיעה וחדרה אף ללבם של יחידים, בעלי השראה מיוחדת, בפולין ובכמה מקומות של ״פולין־גדול״ ואף בקאליש, אם כי לפי מהותה הרוחנית והלך מחשבתה היתה יהדות פולין־גדול המתנגדת רחוקה מן החסידות כרחוק מזרח ממערב. אולם אין מעצור לרוח.

ידועים לנו מספר אישים בפולין־גדול, בדור שלישי ורביעי לחסידות, שתפסו מקום חשוב בעולם החסידות ומהם אף הוכתרו לאדמור״ים, כגון ר׳ נחום ישראל מליפנא שהיה מגדולי חסידי קוצק וגור, ולאחר פטירתו של בעל חידושי רי״מ הוכתר בכתר הצדיק מליפנא. וכן האדמו״ר ר׳ יוסף גרשון מדבורט (וארטא), ידועים לנו שמות של חסידים מפורסמים כגון: ר׳ מאיר מקוואהל, ר׳ מאיר מנחם מליפנא. ר׳ יעקב יצחק מוולצלאווק, מילידי ליפנא אף הוא, היה מחסידי קוצק ונתפרסם ב״פתקא״ שהגיש להאדמו״ר ר׳ אברהם מרדכי מגור, עם הכתרתו כאדמו״ר בשנת תרס״ה, ר׳ גבריאל סיטנר, בקולו. ר׳ אלעזר טרויבע הדיין ור׳ מרדכי סלוצקי בקאליש, שהיו משרידי חסידי קוצק ועוד רבים במקומות אחרים. לא נוכל כאן להרחיב את הדיבור יתר על המידה ולפרטם.

נזכיר עוד רק את רבי אליהו גוטמאכר, הצדיק מגריידיץ, תלמידו של רבי עקיבא אייגר. אם כי היה רחוק מדרכי החסידים ולא שימש אדמור״ים, התנהג כאחד האדמור״ים, ומקום מושבו היה בפולין־גדול שבחבל פוזנא, בארץ אשכנז אז. אין ספק שהוא הושפע מגדולי האדמור״ים שבפולין שהיו רגילים לבקר בבית רבו ר׳ עקיבא אייגר בפוזנא, ואולי גם מהחסידים הראשונים שבקהילות פולין־גדול מעבר לגבול. הוכחנו בספרנו זה, שהגבול לא הפסיק את היחסים שבין היהודים משני עברי הגבול וסדנא דפולין־גדול חד היה.

אשר לקאליש ידוע לנו, שחי כאן לפני כמאה וחמישים שנה חסיד נלהב בשם ר׳ יעקב, אשר כיתת את רגליו מקאליש עד למזריץ, מקום מושבו של המגיד הגדול, ר׳ דוב בער, כדי ״להסתופף בצלו״ (וכידוע, המגיד הגדול

היה תלמידו וממלא מקומו של הבעש״ט). לעת זקנתו נסע ר׳ יעקב אל הצדיק מלובלין הידוע בשם ״החוזה״, שהעריכו מאד, וכינהו ״ר׳ יעקב סבא קדישא״ (במפורט עליו — בפרק ״רבנים״ שבספרנו זה, בקטע על בנו ר׳ משה חריף מסוכאטשוב). אין ספק שר׳ יעקב זה היה ממניחי היסוד לחסידות בקאליש.

במאוחר במקצת ידוע לנו ר׳ משה אפרים אשכנזי, רבה של קאליש בשנות תקפ״א—תקצ״א שהתנהג, נוסף על רבנותו גם כ״רבי״, קיבל פתקאות, נתן סגולות לחולים ויצר מסביבו אוירה של חסידות (במפורט מדובר עליו בפרק ״רבנים״). בזמנו כבר הספיקה החסידות לחדור עמוק לקהילות פולין־גדול, ואף להקיף מספר רב של הנוהים אחריה. כבר היו מצויים חסידי פשיסכא, קוצק, וורקי, שהקימו לעצמם בתי־תפילה מיוחדים (״שטיבלאך״) ובהם התפללו בנוסח ספרד שנתקבל אצל החסידים מראשית צמיחתה. דבר זה היה בניגוד להמקובל והנהוג כאן מקדמת דנא, וגרם לפירוד ולמריבות בקהילות.

עשרות שנים לאחר מכן, נתרחבה ונסתעפה החסידות בפולין והעמיקה לתוך שכבות רבות, כבר היו מצוים בקאליש, כמו בערי פולין־גדול אחרות, המוני חסידים המסתופפים בצלם של אדמור״ים שונים, ועיר זו לא פיגרה מבחינה זו אחרי שאר קהילות בפולין המרכזית והמזרחית.

״החסידות״ נתחזקה בקאליש גם על ידי כך, שמעשירי העיר ואף מבין ״המתנגדים״, השיאו בנותיהם לבנים מבתי־אבות עשירים וחשובים מערים אחרות, ואף ממרוחקות. דבר זה נעשה מעין אופנה ועל פי רוב השתייכו כבר בני הנוער הללו לזרם החסידי, והם שהביאו עמם את התלהבות הנעורים ואת רוח הלוחמות וההעזה החסידית.

עם כל הכבוד והחיבה שרחשו החותנים לחתניהם, הנבדלים מהם בכל, ניכרו בהשתייכותם לשני עולמות נפרדים. חסידי קאליש סיגלו לעצמם את כל הלך הרוח ודרך החיים של החסידים ואף את הלבוש החסידי — הזיפיצא של משי וכובע הקטיפה בשבת ובחג, ויחידים נלהבים — אף את השטריימיל, ואין צריך לומר ששקדו על הנסיעה אל ה״רבי״ לעתים תכופות, לשבת או לחג, ומנסיעות אלה שבו מחוזקים ומעודדים ברוחם. כל נסיעה להרבי היתה מעין מאורע ליחיד, למשפחתו ולחבריו. כן הוכנסו יתר מנהגי החסידים, שזרותם בלטה מאוד על אדמת קאליש, כגון: התפילה בשעה מאוחרת, בלא להקפיד על תפילה בזמנה, והיו מזקני החסידים שהאריכו בתפילתם, ביחוד בשבתות, עד אחרי חצות־היום. הניגון החסידי כבש לו מקום, הן בתפילה והן בכל שעת שמחה וחדווה, וביחוד בחגים, ואף הריקוד החסידי לא נעדר.

יצויין שעם הווי חסידי זה נשתררה בחוגי החסידים, וע״פי רוב בין בני כל חוג לעצמו, שהיו מקורבים ביותר איש לחברו, רוח של ידידות וריעות

אמת מרובה לאין ערוך מזו שאצל שכבה אחרת ביהדות. בין החסידים היה מפותח מאוד הרגש של עזרת־גומלין. כל אחד ידע — ברב או במעט — את מצבו החומרי של חברו, וכשאחד מהם היה נתון במצוקה — מיד הושטה לו העזרה הדרושה מתוך השתתפות לבבית במצבו.

רבים האירועים שהתרקמו סביב ענין זה, אולם מאחר שקצר המקום מלהתרחב, אמסור דבר אחד בקשר לנוסח התפילה, הגובל במידה מסוימת בפולקלור החסידי־עממי שבפולין והוא נוסח ״ויצמח פורקנה ויקרב משיחה״ שבקדיש, הנהוג אצל חסידים, והמתנגדים לחמו בנוסח זה בתוקף. מסופר שחסיד בא לבית המדרש ביום הזכרון לאביו, וירד לפני התיבה להתפלל כשליח־ציבור, כפי הדין. אך כשאמר ״ויצמח פורקנה״, ניגש אליו הרב, והזהירו בחריפות, שאם ישנה בקדיש הבא נוסח זה, יגורש מבית המדרש. ״אם כך״ — הגיב החסיד — ״לא אומר גם ׳בחייכון וביומיכון׳״. העוקץ היה ברור וחריף למדי.

בקאליש סיפרו בדיחה זו: מעשה בחותן ידוע בעיר, מתנגד, שאהב להתגרות בחתנו החסיד. פעם ביום ראש חודש, איחר החתן מאוד לבוא מן ה״שטיבל״. לאחר שבירכו זה את זה בחודש טוב ומבורך, כנהוג, העיר החותן לחתנו: ״אמנם אמרת היום קדושת כתר, אבל פוטערקוכען לא תקבל״. לאמור: מה חג הוא היום אם אין אוכלין בו פוטערקוכען?

וזה ביאור הענין: הפוטערקוכען — עוגה אפויה בחמאה וממותקת מאוד — היתה כמעט מעין פולחן אצל יהודי קאליש ופולין־גדול. יהודי שחזר בשבת, או בחג, מבית־הכנסת, מיד קידש ובירך על מזונות — מנה גדושה של ״פוטערקוכען״. ולא בכדי דבק ביהודי קאליש הכינוי ״לקקנים״.

ואשר לקדושת כתר בתפילת מוסף של ראש חודש כמו בשבת ובחג, הרי היתה נהוגה אצל החסידים בלבד. בעיני מתנגדים היה מוזר מאוד לומר קדושת כתר בימות החול.

ומאורע אחר:

חסיד ירד לפני התיבה בבית כנסת שמתפללים בו נוסח אשכנז וכדרכו סיים תפילת ישתבח ״מלך יחיד א—ל חיי העולמים״. אולם מכיון שלפי נוסח אשכנז אין אומרים ״יחיד״, העירו לו אחר כך הגבאים ברוגזה: ביי אונז גיבט עס ניכט ״יחיד״. לאמור: אצלנו אין אומרים יחיד. וכמעט שפיהם הכשילם ח״ו, כאילו אינם מאמינים ביחיד.

ב

זכורים לי כמה מטיפוסי חסידים מובהקים בקאליש מלפני כחמישים שנה. אז כבר היו חסידי גור רוב מנין ורוב בנין בין חסידי העיר. ביניהם היו חסידים זקנים, תלמידי חכמים מופלגים, כגון: ר׳ משה מורגנשטרן

(שהיה מכונה אף ר׳ משה ר׳ אלעזר׳ס, על שם חותנו ר׳ אלעזר טרויבע, הדיין (שהזכרנוהו לעיל); ר׳ בנימין מקובסקי, סופר סת״ם; ר׳ משה מייראנץ ובנו ר׳ יעקב יוסף; ר׳ לייזר לוקסנבורג, בניו, וחתניו ר׳ משה לובינסקי ור׳ איטשע באהאריער; ר׳ מאיר ברלינר; ר׳ יעקב אייזנברג; ר׳ יהושע דוד מוזס, אחיו של ר׳ ולויל מוזס הרא״בד, ועוד רבים שלא היו מוכרים לי מקרוב, כאותם שפירטנו קודם. יצויין זכרו של אחד הנלהבים שבחסידי גור, ר׳ אליעזר אדלר, שישב רוב עתות השנה בגור, וכששהה בבית, היה ביתו לתורה ולתפילה — ה״שטיבל״.

חסידי גור היו ידועים כמתנגדים קיצוניים לציונות מראשית צמיחתה. התנגדות זו בלטה בכל הזדמנות שהיא. בבחירות או במאורע ציבורי אחר, לא היתה כל אפשרות של איחוד והבנה ביניהם ובין החוגים הלאומיים שבעיר, הגם שתועלתה היתה ודאית מבחינה לאומית. אולם לא מעטים מחסידי גור, שעלו ארצה החל בעליה הרביעית, ובנו בה את קיומם ועתידם.

משנתמנה לרבנות בקאליש ר׳ מנדלי אלטר, בנו הצעיר של הרבי מגור בעל ״שפת אמת״ ז״ל, התנהג אף הוא במידה מסוימת כרבי, וחסידי גור קיבלו על ידו עידוד וחיזוק.

את המקום השני מבחינת מספרם תפסו חסידי אלכסנדר שהצטיינו — כרבותיהם — במתינות ובפחות תקיפות, מאשר חסידי גור, ואף ביניהם היו לומדי־תורה מופלגים, עסקנים ואנשי מעשה, והיו ביניהם שלבם נהה אחרי חיבת ציון וציונות, אם כי בגלוי לא העזו לפרסם את רגשותיהם.

מהם יש להזכיר את השרידים של זקני חסידי בית וורקי והם: ר׳ מנדל טרויבע, ר׳ משה הערש סופר, ר׳ ישעיהו שעער. כידוע השושלת של אלכסנדר — מבית וורקי מוצאה. בין זקני חסידי אלכסנדר היו ר׳ גרשון ירוזלימסקי, ר׳ משה אפרים קאווע, שהיה מכונה ר׳ משה בלאשקער, יהודי יקר וחביב, בעל הדר דרדקי, ורוב ילדי קאליש עברו את חדרו ונשאו בלבם זכרונו האבהי, האחים ר׳ מאיר ור׳ זלמן, ור׳ מנדל טרויבע בניו של ר׳ מנדל הנ״ל, ר׳ שמואל העבער, בניו וחתניו, חותני ר׳ נחום שורק, ר׳ ישראל לייב שרדוקי, דיין בקהילת קונין ואחיו ר׳ ליפמן ישעיהו, ר׳ יששכר, ור׳ פייביל, הם, בניהם וחתניהם. ר׳ ירחמיאל דונקלמן ובניו וחתניו. ר׳ יצחק אדער וחתנו ר׳ בעריש בוימגולד. עם הדור השני של חסידי אלכסנדר היו נמנים ר׳ מנדיל בעריש ואחיו ר׳ משה וולף טרויבע, ובני משפחת העבער הענפה, ועוד ועוד.

בשנת תרפ״ב—1922— נתארגנה קבוצה מחסידי אלכסנדר לשם עליה לארץ ישראל על מנת להתישב בה, לאחר שיעלה בידם ליצור קיום לעצמם. הם עלו באותו זמן לבדם, בלי משפחותיהם. בראשם עמד ר׳ יעקב העבער ואליהם הצטרף אחד מחסידי גור, ר׳ יעקב פישר, בעל מקצוע בייצור סבון.

ואכן מטרתם הקרובה של חברי קבוצה זו היתה ייצור סבון, בהנהלתו. אולם נסיונם זה לא הצליח, אם כי כולם עבדו קשה, הסתפקו במועט, וחיו חיי קבוצה. חברי הקבוצה התפזרו, ומהם שעזבו את הארץ. נשאר ר׳ יעקב העבער שהשתקע בפתח תקוה, והתפרנס ממשק חקלאי זעיר. הוא הגיע לזקנה מופלגת ונפטר בשנת תשי״ד. ר׳ יעקב ״בעל המקצוע״ של הקבוצה הזאת התישב בירושלים ונפטר שם.

חסידי אלכסנדר היו סובלנים מאוד ולא הקפידו אם הצטרפו לבית־הכנסת שלהם חסידים של רבי אחר, או צעירים שנתפסו לגינונים מודרניים בלבוש וכדומה. ממתפללי בית כנסת זה יש לציין את ר׳ אברהם ליכטנבוים (חתנו של ר׳ אברהם היימן). מוצאו ממזרח פולין. היה מחשובי חסידי טרוסק. עסק בבנקאות ועל ידו עזרו בניו המצויינים. בית זה הצטיין במדות נעלות. בנו בכורו ר׳ מוטיל הצטיין כבעל־תפילה נאה ומהוגן, והיה מכובד ומקובל על חסידי אלכסנדר, וכן הבן השני ר׳ בעריש.

כך בערך היה צביונם של יתר החסידים בקאליש שהשתייכו לאדמו״רים של השושלות השונות בפולין.

בתי כנסת מיוחדים היו אף לחסידי סוכטשוב, סקרניביץ וסטריקוב.

ג.

משגדלה האוכלוסיה היהודית בקאליש ומספרה הוכפל כמעט הודות לשגשוג הענף התעשייתי שלה, ייצור התחרים, באו לשם יהודים מחפשי קיום ופרנסה, מקרוב ומרחוק, לאחר שהגיעה אליהם השמועה על ״תור הזהב״ בקאליש. נמשכו לשם גם מקורבים וקרובים של אדמו״רים אחרים, כדי למצוא קיום לעצמם. בעקבות המקורבים האלה עברו לעיר גם אדמו״רים לאחר שמצאו לעצמם כר לפעולה בקרב חסידיהם.

אדמו״רים אלה לא היו מן המפורסמים שבפולין, אבל השתייכו לשושלות חשובות וידועות. האדמו״ר הראשון שבא להתישב כאן, היה רבי ישעיהו ולטפרייד, בן האדמו״ר ר׳ אברהם משה מראספשע, וחתנו של ר׳ יחיאל דאנציגר, האדמו״ר מאלכסנדר. היה איש צורה, והצטיין כבעל תפילה ויודע נגן, ירושה מאבותיו האדמו״רים. ידע לעורר אימון ולמשוך אליו יהודים פשוטים, שלבם נהה אחר רבי וגינוניו, והם אף דאגו לקיומו ולהחזקת ביתו בכבוד.

יצוין שאדמו״ר זה היה מגזע רב־יוחסין שנמשך זה דורות, עד רבי אליקום געץ, הראב״ד בהאנובר והילדסהיים מלפני כמאתים וחמישים שנה, אשר בדרכו לארץ הקדושה בא לפוזנא להפרד מקרוביו, ומכמה סיבות נתעכב כאן, ונחשב בין גדולי ״חכמי פוזנא״. הוא ידוע כמחבר הספר ״אבן השוהם״, שאלות ותשובות (דירנפורט, תצ״ג) ועוד חיבורים.[1]

בנו ר׳ מאיר נתקבל לרב בלאסק. לאחר פטירתו מילא את מקומו בנו ר׳ אליקום געץ. בנו ר׳ מאיר נפטר בנעוריו והניח בן גדול, ר׳ ישעיה, האדמו״ר מפשדבורזש. בנו ר׳ עמנואל מילא מקום אביו כאדמו״ר. לאחר פטירתו הוכתר בנו ר׳ אברהם משה כאדמו״ר ממלא מקום אביו, ועבר אחר זמן־מה לגור בראספשע, וחסידיו נקראו לכן ״חסידי ראספשע״. לר׳ אברהם משה נולדו חמישה בנים וחמש בנות. ואחד מבניו היה ר׳ ישעיה שהתישב בקאליש בשנת תרע״א בערך. הוא נפטר ביום י״ב מנחם־אב תרצ״ד.

מבני משפחה חשובה זו נמצאים בארץ ופעילים בכמה ענפים. מהם נזכיר את בנו של ר׳ ישעיה — ר׳ יחיאל, בן תורה, הולך בדרכי החסידות וחי ממלאכת־כפים, כחשמלאי.

האדמו״ר השני שהתישב בקאליש היה רבי אלימלך שפירא, חתנו של הרבי מזיכלין, ונקרא אף הוא הרבי מזיכלין. הוא מצאצאי האדמו״ר מגרודזיסק. חותנו הרבי מזיכלין היה מגזע רבי שמואל אבא מזיכלין, שהיה מפורסם בשעתו כבעל־מופת, ודעת גדולי חסידי קוצק וגור לא היתה נוחה ממנו בשל כך. כן היה מצאצאי רבי משה אפרים אשכנזי,[2] רבה של קאליש מלפני כמאה ושלושים שנה, שהזכרנוהו בתחילת פרק זה.

רבי אלימלך שפירא ישב בקאליש על התורה והעבודה וגם אליו נמשכו ברובם יהודים פשוטים, אבל היה מקובל ומכובד גם על חוגי חסידים אחרים בעיר, וכן החשיבו אותו גדולי האדמו״רים שבפולין.

[1] רבינו אליקים געץ מאת פ. ז. גליקסמן. לודז, תרצ״ו.

[2] ר׳ משה נתנאל, בנו של ר׳ שמואל אבא, לקח לאשה את בתו של ר׳ חיים צבי מזאויחבוסט, בנו של ר׳ משה אפרים (ראה: ס׳ ״להב אש״ תולדות רש״א מזיכלין, בסופו ב״שם ושארית״ בתוספת עמוד ה׳).

פרק ארבעה עשר

חזנים

א

קהילת קאליש העמידה לעצמה חזנים, שליחי ציבור, לבית הכנסת שלה, כשם שהעמידה לעצמה רבנים, דיינים ויתר משמשים בקודש.

אין ספק שחזניה היו מן המשובחים לפי תנאי הזמן. אולם ידיעות ברורות יש בידינו רק על החזנים שמלפני כמאה וארבעים שנה, ולא לפני כן. וחבל, שהרי החזן — מלבד תפקידו העיקרי כשליח ציבור — מילא תמיד תפקיד תרבותי וציבורי בקהילות פולין.

אולם לא נקפח זכר חזן אחד מלפני כשלוש מאות שנה, לפי ידיעה שהגיעה אלינו על אודותיו, מתוך דבריו של איש קאליש, ר' אביעזר זעליג מרגליות בהקדמתו לספרו "חבורים לקוטים" (ראה על אודותיו בפרק רבנים, בערכו).

וכה דבריו: "פעם אחת התפלל בקהילתנו חזן שלנו, על טוב יזכר שמו ר' ברוך, והיה אומר פזמון "מלאכי רחמים" בהתעוררות גדולה כל כך "אולי יחוס עם עני ואביון" עד שהתחילו אנשים ונשים לבכות בבכיה גדולה. ואמר אחד מן ראשי ופרנסי העיר: כשמת אביו לא יכול להוריד דמעות ובהתעוררות, וזה החזן היה מוריד דמעות באמרו י"ג מידות, וביותר בימים נוראים היה מן המעוררים בהתחילו מלת "יתגדל" והרים קולו בניגון. או באמרו זכרנו לחיים, או מכלכל חיים לא היה שום אחד בבית הכנסת שלא נשבר לבו לשוב בתשובה, ובפרט כשניגן "סדר העבודה" ביום הכפור, היו כולם שופכים לב כמים, אשר לא כן במדינות אחרות שאין להם לא ניגון ולא התעוררות, אבל החזנים במדינתנו יכלו לעורר בקולם".

תיאור תמים ופשוט, אבל לוקח לב. דרך אגב, אנו למדים מתיאורו שהנוסח וסדר התפילה של הימים הנוראים לא נשתנו מאז ועד היום.

ב

ידיעה ברורה יותר בידינו על אודות חזן מתקופה מאוחרת יותר, מלפני כמאה וארבעים שנה, מתוך העתק "כתב החזנות" שלו שהגיע אלינו. שמו ר' גד, והיה חזן בקהילות פלוצק, שיכנאווצע ושעפס ונתקבל כחזן בקאליש בשנת תקפ"א. מתוך "כתב החזנות" (ר' להלן) שקיבל מראשי קהילת קאליש אנו למדים שקהילה זו ביקשה "איש יודע נגן בנעימות קול זמירות ישראל

ויראה ה׳״. נראה שר׳ גד זה היה חזן מתאים לדרישות ולרוח קהילת קאליש, ועל כן התקשרו עמו לכל ימי חייו. כן אנו רואים מכתב זה, שר׳ גד היה אחיו של החזן בקאליש שלפניו, ר׳ יחיאל מיכל, שנפטר בדמי־ימיו והשאיר אלמנה עם שלושה יתומים רכים בשנים. הרשות היתה בידי החזן הזה להחזיק שני משוררים ״אחד באס ואחד זינגער״. את מחיתם מצאו באספם תרומות־כסף בקופסה מאת בני העיר, פעם בשבוע.

החזן ר׳ גד נתן לקהילה כתב התחייבות מצדו לקיים את כל התנאים שהותנו ביניהם, וכן הוא מתחייב לתמוך בידי גיסתו, אלמנת אחיו המנוח, בשליש ממשכורתו שיקבל מן הקהילה.

מן הראוי להעיר, שחזן זה נוסף על תפקידו כש״ץ (שליח ציבור) מילא בקהילה גם תפקיד של ״נאמן״, שכן הוא חותם ״ש״ץ ונאמן פה ק״ק קאליש״. תפקיד הנאמנות התבטא בזאת שהיו מוסרים בידו ענינים מיוחדים הדורשים אמון מיוחד, כגון: עניני מזכירות, עניני כספים, עניני עדויות ואישורים. ולפעמים גם נציגות הקהלה כלפי השלטונות.

והנה כתב החזנות אשר ניתן למו״ה גד ש״ץ[1] אשר היה מקודם חזן בק״ק שיכנאווצע ובק״ק שעפס בעז״ה.[2]

בהיותנו בצוותא חדא, אנחנו אלופי קציני הקהל, בצירוף אלופי יחידי־סגולה בקהילתנו ק״ק קאליש יע״א, ופקחנו עינינו על עבודת פנים היא עבודת הקודש, דבהכ״נסת[3] דפה יע״א[4], בענין הנוגע לשליחא־דציבורא לעמוד לפני התיבה להתפלל ולכבד את ה׳ מגרונו, מצאנו וראינו שההכרח עלינו לבקש ולמצוא איש אשר יודע נגן בנעימות קול זמירות ישראל ויראה ה׳. והנה הקרה ה׳ לפנינו מקרה טהור, ה״ה התורני מו״ה גד במה״ריל, שהיה ש״ץ מקודם בק״ק פלאצק וכעת בק״ק שעפס, איש יודע נגן בשיר ושבח והודי׳ ליוצר כל, ויראה ה׳, וראוי לפסוע פסיעה לפני היכל הקודש ולפני התיבה, לעמוד לשרת אצלנו במקדש־מעט הוא בה״כנס דפה קהילתנו אשר לנו שארית בגלות החל הזה, עלה במוסכם אצלנו באסיפה מלא ובצירוף כבוד אלופי קציני רוזני ויחידי סגולה להתמנות את ה״ה התורני מו״ה גד במה״ריל הנ״ל לשליחא דציבורא שיהי׳ חזן דמתא פה קהלתנו יע״א. וזאת יהיה׳ לו שכירותו מקופת הקהל דקהלתנו, מן הפעכטער של הקרופקי[5] סך ששה ושלשים ר״ט[6] על כל קווארטאל[7], ועוד יהא לו כל הסניפים השייכים

[1] ש״ץ = שליח ציבור.
[2] בעז״ה = בעזרת ה׳.
[3] דבה״הכנס = דבית הכנסת.
[4] יע״א = יכוננה עליון אמן.
[5] הפעכטער של הקרופקי = חוכר מס הקהילה מצריכה וממשא־מתן.
[6] ר״ט = רייכסטלר, מטבע של כסף עובר לסוחר.
[7] קווארטאל = רבע שנה.

מקדמת דנא להש״ץ, דהיינו: מעות נדרים ברגלים, והן בשארי שבתות השנה, וגם בעת סיום הספר מחמשה חומשי תורה. מעות רח״ש[8] מהחתונה חצי פראצענט. שעוה מיום הכיפורים חלק שלישי, מעות תנאים חצי פראצענט אחד מן השני הצדדים, דהיינו: מצד החתן ומצד הכלה, לא יוכל ליקח יותר אף חצי פראצענט משניהם וזה בשותפות עם הבד״צ[9]. שכר כל הכתבים ושטרי קנינים לחצאין עם הבד״צ. מן קבלות קנין, הן אצל שטרי מכירת, או בשעת החתונה, מגיע לו שני זהובים וחצי וגם זה בשותפות עם הבד״צ. וזה מכל צד חמשה גדולים טובים. אך בפירוש הותנה שמן כל הקבלות הקנינים אשר קודם החופה, לא יוכל לתבוע יותר אך שני זהובים וחצי. כפי המגיע מן קבלות קנין. הגם שיהיו בשעת החתונה איזה קבלות קנינים. מן מחצית השקל[10] חלק שלישי, ממעות אתרוג חלק שלישי, מיולדת נקיבה חי חי יזכור דהיינו שש פניג, מעות ״מי אדיר״[11] לפחות שני זהובים וחצי. מעות מזמר קודם החתונה ואחר התנאים שני זהובים וחצי. מעות ״אחד יחיד״[12] שני זהובים וחצי. מן כתובה דאוריתא שני זהובים וחצי. מן תוספת כתובה[13] בזה האופן. אם יהיה׳ סך הנדן עד חמש מאות ר״ט יקח ששה זהובים. מן חמשה מאות ר״ט עד אלף ר״ט יקח תשעה זהובים. מן אלף ר״ט עד למעלה יקח סך שלושה ר״ט וזה בשותפות עם הבד״צ. מן כתיבת שטרי חצי זכר[14] יהי׳ ג״כ שכרו עם הבד״צ בשותפות, כפי המבואר לעיל אצל תוספת כתובה, דהיינו: לפי הסך של שטר ח״ז. ורשות יהי׳ להש״ץ הנ״ל להחזיק שני משוררים, דהיינו: אחד באס וזה הוא אשר כעת אצלינו הנקוב בשם הר״ר איצק נ״י, ואחד זינגער, ויוספק די מחייתם ע״י הביקס[15], לכל אחד אשר יסבבו בכל שבוע פעם אחת. דירה יהיה׳ להחזן הנ״ל אותה דירה עצמה אשר הי׳ דר בה החזן אחיו שלו המנוח מו״ה יחיאל מיכל, והרעפאראציע[16] אשר יהיה נצרך בדירה הלז יהי׳ נעשה מקופת הקהל. בחנוכה יש לו רשות לילך אל הבעלי־בתים לביתם לזמר שם עם באס וזינגער אחד, כנהוג.

[8] רח״ש = רב חזן שוחט, ההענקה שניתנה להם בעת חתונה צוינה בראשי תיבות רח״ש.

[9] הבד״צ = הבית דין צדק (חברי הרבנות).

[10] מחצית השקל = שכל אחד שוקל בפורים.

[11] מעות ״מי אדיר״ = זמר שהחזן שר לכבוד החתן והכלה בעת היכנסם לחופה.

[12] מעות ״אחד יחיד ומיוחד = זמר שהחזן שר לכבוד החתן בעת עלייתו לתורה בשבת.

[13] תוספת כתובה = שהבעל מתחייב לאשתו נוסף על כתובתה. בשליש הסכום בערך.

[14] שטר חצי זכר = שטר שהאב מתחייב בו לבתו בסכום ממון מסוים בתור חוב וקובע זמן פרעונו שעה אחת לפני מותו, והוא מתנה שאם יתנו יורשיו, הבנים הזכרים, לבתו מחצית החלק המגיע לבן־זכר מעזבונו, יהיו פטורים מלשלם סכום שהתחייב בו בשטר זה.

[15] הביקס = קופסת־הצדקה.

[16] רעפאראציע = בדק בית.

נגד זה מחוייב הש״ץ הנ״ל להתפלל בבהכנ״ס ולעמוד לפני התיבה בשבתות השנה ובראשי־חדשים ובכל שבוע בשני ובחמשי. ומחוייב להיות ראשון מעשרה בטלנים המשכימים ומאחרים לבהכנ״ס. ובתענית ציבור מחוייב ג״כ להתפלל לפני התיבה, ובימים הנוראים איזה תפילות וגם בהושענא רבה. ולא נקביל פנים ברגלים פני שום יחד מבני קהלתנו יהי׳ מי שיהי׳. גם לא יהי׳ רשות ליסע מקהלתנו בלתי רשות ורשיון מאלופי קציני הקהל. והתמנות הזאת לא תפסיק עבותות האהבה הזאת בין בני קהילתנו ובין הש״ץ הנ״ל כל ימי חייו של הש״ץ הנ״ל, רק באופן שיתנהג עצמו בדרך הישר כראוי ונכון להש״ץ, וכפי התנאים המבוארים למעלה. כל הנ״ל נעשה בהסכמת אלופי קציני הקהל ובצירוף והסכמות אלופי יחידי־סגולה מבני קהילתנו הבאים עה״ח. יום שמונה עשר לחודש תמוז שנת חמשת אלפים חמש מאות ושמונים ואחד. לפ״ג פה קאליש יע״א

נאום הק׳ שלמה במי״ז קרא
נאום צבי הירש ברמ״ק
נאום יצחק אייזיק בר״א בר״פ
נאום יוסף בר״ג
נאום שמעון סג״ל
נאום משה מיכאל פלאם
נאום הק׳ יהודא ליב במו״ה פייבל
נאום ישראל בר״י פערעץ
נאום צבי הירש בר״ס
נאום יודל בר״ח מלאסק
נאום ליב בר״י ז״ק זצ״ל
נאום צבי הירש בר״י זאקס
נאום מיכאל חיים בהרב המנוח מהר״ל
נאום זלמן שנעער
נאום ישראל בר״ש בר״מ
נאום הק׳ דוד מאיר ברה״פ
נאום זאב מיכאל בר״מ
נאום ליפמן גינז מק״ק קאמין
נאום פתחי׳ בר״מ
נאום שמחה לייב וייל
נאום נתן ברנוק
נאום יהודה ליב במו״ק
נאום שלמה מרדכי מראגאשני
נאום מענדל ברנ״ך

והנה בהמשך, הסכמה ואישור של הש״ץ הנ״ל של כתב החזנות הניתן לו בתוספת אילו תנאים מצדו:

אחרי שהצליח ה׳ את דרכי, ובאתי הנה פה ק״ק קאליש, עיר ואם בישראל, וכבוד אלופי קציני הקהל בצירוף אלופי יחידי־סגולה קבלו אותו להיות להם לשליחא דציבורא ולחזן דמתא פה קהלתינו יע״א. כפי הכתב חזנות שחתמו ונתנו לידי, אי לזאת מודה אני בהודאה גמורה והתקשרתי עצמי בקשר אמיץ וחזק, שלא באונס והכרח כלל, להיות פה ק״ק קאליש לחזן דמתא כפי הכתב חזנות אשר הועתק מע״ל[17] עם כל התנאים המבוארים בו, ומתחייב אני את עצמי לא יאוחר מן יום דלמטה עד משך שלוש שבועות לכל היותר, לבוא פה עם בני ביתי ולקבוע דירתי ולהתחיל שירתי עבודת הקודש, וגם זה אני מודה ומחייב אני עצמי בחיוב גמור ואמיתי, היות אף שאלופי קציני הקהל קצבו שירתי בכתב החזנות שיש לי מהם על כל קווארטאל סך ששה ושלושים ר״ט, עם כל זה היות שאשת אחי המנוח ז״ל, מרת מיכלה, נשארה אחר מות בעלה ואחי המנוח ז״ל גלמודה, בלי משען ומשענה עם שלשה ילדים יתומים קטנים, ואין בקופת הקהל ממה ליתן לה הספקתה, גלל כן ותרתי נגדה עם ילדיה מן ר״ח ניסן העבר עד משך שלשה שנים, דהיינו: עד אי״ה ר״ח ניסן שנת תקפ״דלת לפ״ק ליתן לה מן השכירות שלי כל קווארטאל סך שנים עשר ר״ט, באופן באם שלא תנשא לבעל במשך שלש שנים הנ״ל. אכן באם שתנשא לבעל אזי ההתחייבות הלז תפסיק, ועוד זאת אני מודה איך שקבלתי מאלופי וקציני הקהל סך שמונים ר״ט עבור הוצאות הדרך להביא אנשי ביתי לכאן. כל התחייבות והתקשרות הנ״ל נעשה בת״ק[18] ובפ״מ[19] דלא כאסמכתא ודלא כטופסי דשטרא. ולראי׳ על כל הנ״ל באתי בעצמי עה״ח פה קאליש יע״א יום ג׳ כ״ג מנחם תקפ״א לפ״ק.

נאום גד במ״ה יהודה לייב ש״ץ ונאמן דק״ק קאליש.

בפני חתם עצמו התו׳[20] מ״ה גד ש״ץ דפה קהלתנו יע״א ולראי׳ חתמתי יום הנ״ל.

נאום בנימין בינש במה״ורר פרץ ז״ל, נאמן ושתדלן דק׳ קאליש.

הערה:

הבאתי את ״כתב החזנות״ במלואו, ככתבו וכלשונו, ללא כל שינוי ותיקון, מאחר שעם כל הפרטים המורכבים של תנאי המשכורת שבו, כתב זה מדבר

[17] מע״ל = מעבר לדף.

[18] בת״ק = בתקיעת כף.

[19] ובפ״מ = ובפה מלא.

[20] התו׳ = התורני, תלמיד חכם.

בעדו ונותן תמונה בהירה מן המושגים והיחסים של הקהל לפקידו בימים ההם. יודגש שלחברי המקהלה "הבאס והזינגער" לא הובטח כל תשלום, מלבד שהם רשאים לסובב פעם בשבוע, ועפ"י הרוב היה זה ביום ששי, מבית לבית בעיר, והקופסה בידם, לאסוף נדבות לטובתם. נראה ששירותם זה היה להם בבחינת תוספת לאיזו התעסקות קבועה שממנה התפרנסו ולפיכך הסכימו לאופן גמול זה, ולא היה בו מן המפליא, ואף לא ראו שום עלבון בכך.

ג

ר׳ ישראל ב"ר ידידיה יפה

בשעתו היה ידוע ומפורסם בשם ישראלקע סובאלקיר. נולד בשנת תקע"ג באחת העיירות שבקורלנדיא. היה מגזע רבי מרדכי יפה בעל "הלבושים". אביו היה קרוב לרבי שניאור זלמן מלאדי, בעל "התניא" ו"שלחן ערוך הרב", יוצר שיטת חב"ד בחסידות. (זה נראה מדברי אביו המובאים בביאורו של ר׳ ישראל יפה לספר "תורת העולה", חלק ג׳, הצעה ד׳, במכתב לבניו "נתגדלתי על ברכי דודי זקני הגאון האמתי וכו׳ מו"ה שניאור זלמן, אשר בשמו קראתי את אחיך הצעיר, האברך המופלג מוה"ר שניאור זלמן יפה.)

יש דעה שאביו, לאחר שעזב את רוסיא, נתקבל לרב בקהילת לייפניק באוסטריא.[1]

ר׳ ישראל ודאי קיבל את חינוכו הראשון מפי אביו, אך כבר בימי נעוריו נתגדל בין חכמי וילנא ומינסק ועלה אף הוא למעלת תלמיד־חכם מצוין.

בהיות לו נטיה לזמרה, השתלם בה ונודע לחזן מהולל, ונתקבל בעודו צעיר לימים כחזן בקהילת סובאלק וכיהן בתפקידו זה למעלה מעשרים שנה, בתקופה שכיהנו בה פאר כרבני הקהילה הגאונים המפורסמים רבי יצחק אייזיק חבר, ורבי יחיאל הלוי הלר בעל מחבר ספר "עמודי אור" (קניגסברג).

בשנת תר"ך נתקבל לחזן בקהילת קאליש ועמד בכהונתו זו תקופה רבת־שנים. זקני קאליש שזכרו עוד את ר׳ ישראלקי איש ליטא הביעו התפעלותם ממנגינותיו שהיו בעצם אימפרוביזציות שיצרן בעמדו כשליח־ציבור לפני התיבה בבית הכנסת, ולא רשם אותן לפי תוי נגינה[2]. ואכן, הוא חותם תמיד ישראל יפה ש"ץ (=שליח ציבור) ונאמן בקאליש, ש"ץ בלבד.

על ערכו כחזן חשוב לפי הטעם וההבנה שבתקופה ההיא, לפני כמאה שנה, אנו למדים מכללא, מתוך זה שכיהן עשרות שנים בשתי הקהילות החשובות סובאלק וקאליש, וכן מתוך מודעה שפירסם בעתון "המגיד" לשנת תרכ"ו — 1866 — פעם בגליון מס׳ 12 עמ׳ 96 ופעם שניה בגליון מס׳ 13 עמ׳ 104, וזו לשון המודעה:

שני משוררים טובים

״מבקש אני משוררים מפוארים באסס וטענאר לספחם אל משמרת עבודת הקודש, ועלי לתת להם די מחסורם בכבוד. קהילתי הנכבדה תתמכני על זה בימין צדקה וברוחה הנדיבה, הלא נודע אל כל איש כי קרית קאליש היא אחת מקהילות הגדולות אשר בפולין המדינה, ואבן פנה מאבני נזר, המתנוססות על אדמתה לשם לתהלה ולתפארת, והיא הלא תדע לשלם בטובה פעולת שכיר אשר אליה הוא נושא את נפשו״.

ועל החתום ישראל בהרב מ׳ ידידיה
ש״ץ ונאמן בק״ק קאליש וע״א.

נראה שבימיו עוד היתה קיימת המסורת בקאליש שהמקהלה תהיה מורכבת משני משוררים עיקריים ״באס וטענאָר״ הוא הוא ה״באס והזינגער״ שמלפני חמשים שנה, בימי החזן ר׳ גד.

עם זה אין ספק, שהעובדה שבתקופתנו היתה קיימת בבית הכנסת בקאליש מקהלה רבת־משוררים, רובם ילדים בעלי קולות עדינים ומצלצלים, שהשתתפו במקהלה מתוך נטייתם וכושרם לנגינה, ומתוך חיבת הוריהם לחזנות — עובדה זו ודאי ששרשה נעוץ במסורת העתיקה של החזנות בקאליש.

החיבה למקהלות גדולות בהשתתפות ילדים צעירים היתה קיימת ברוב בתי הכנסיות של קהילות פולין־גדול, במידה שחזניהם השכילו והצליחו לחנך דור משוררים צעירים.

אולם על זה שר׳ ישראל יפה היה גם תלמיד חכם מצוין, בקי בספרות התלמודית ובספרות הפילוסופית הדתית של ימי הבינים וידען גדול בתורת הסוד — היא הקבלה — אנו למדים מתוך חיבוריו ומאמריו החשובים במחקר הלשון העברית והארמית, שפירסם בכתבי־העת של זמנו: ״הלבנון״, ״המגיד״ ו״הכרמל״[2] [3].

הוא נודע ונחשב מאוד בעולם התורני על ידי הוצאה־מחדש של ספר ״תורת העולה״ להרמ״א בשני חלקים עם ביאורו ״אשי ישראל״. ספר ״תורת העולה״ לא בא בדפוס זה כשלוש מאות שנה, ועצם הוצאתו מחדש מוגה ומנוקד משגיאות־הדפוס, היה מאורע חשוב בשעתו, ולזכות גדולה נחשב הדבר להמהדיר ר׳ ישראל יפה, בתוספת ביאורו הנפלא, אשר היה בנותן טעם לשבח למהדורא החדשה. ספריו מעידים על בקיאות רבה בספרות התלמודית וחדירה יסודית לבירור מושגים ושמות, להקלת ההבנה בספרו של הרמ״א (נדפס בקניגסברג, תקצ״ג).

החלק הראשון מלווה בהסכמת רבי יעקב צבי מעקלענבורג, מחבר הספר הנודע "הכתב והקבלה", המשבח את מו"ל הספר וביאורו.

לביאורו מקדיש ר' ישראל יפה מבוא עשיר־תוכן, שבו הוא מסביר בהרחבה תורת הרמ"א ואת שיטתו בענין הקרבנות.

החלק השני הופיע, כנראה, בסמוך להופעת חלקו הראשון. בפתיחה הוא מודה לראשי קהילת סובאלק "אשר ימלאו מחסורי לכלכלני זה עשרים ושתים שנה מאז נהייתי להם לש"ץ, בשבט חסדם ובמשענת חמלתם תמכו בידי להפיץ תורת הרמ"א זי"ע".

בסוף הספר באו הסכמות וחרמות (שלא להסיג גבול המ"ול) מאת גדולי רבני הזמן והם:

רבי דב בעריש מייזלש, הרב מווארשא
רבי ישעיה מושקאט, הרב מפראגא ע"י ווארשא
רבי יצחק מאיר בעל החידושי רי"מ
ר' אליעזר הכהן, הרב בפלאצק חתן ר' יעקב מליסא
רבי מאיר אורבאך, הרב מקאליש
רבי ישראל מסאלאנט

וכמו כן מאת הרבנים מלומזא, סטאוויסק, קאוונא, מינסק, פינסק, הורודנא, ווילנא.

הדפסת ספר זה, שודאי הזקיקה אותו לבקר בהרבה ערים לקבל הסכמת הרבנים ולאיסוף חתימות מוקדמות, ואחר כך פירסום הספר והפצתו ברבים גרמה לו "ששמו לפניו יהלך" וכך נתקבל כש"ץ לחזן לעיר המרוחקת ממרכזי יהדות שבפנים רוסיא — קאליש, השוכנת על הגבול של גרמניא.

עם ישיבתו בקאליש הוציא מחדש את הספר "שער השמים" וכך כתוב בשער הספר: פתח עינים להולכי בדרך תמים, לבוא עד תכונת חכמת הקבלה האמיתית, יסודתו בהררי קודש, ועיונים מפז יקרים, ואל השכל הישר מאד קרובים.

הכינו וגם יסדו בלשון ספרד הרב החכם השלם המקובל האלהי כמוה"רר אברהם כהן אירירי ז"ל מגולי ירושלים אשר בספרד, אשר יצק מים על ידי רבו הרב המקובל האלהי כמוה"רר ישראל סרוג ז"ל מתלמידי האר"י ז"ל, ונעתק ללשון הקודש ע"י הרב החכם השלם המקובל כמוה"רר יצחק אבוהב ז"ל.

נדפס ראשונה באמסטרדם, ושנית בדובנא, וכעת נדפס שלישית, בתיקון כל מעוות וטעות הדפוס אשר רבו בראשונים, גם להקל על המעיין הכינותי לו מבוא. בו יבואר תולדות הקבלה הנאמנה, והוראת שמות המושאלים אשר ישתמשו בם בעלי החכמה ההיא.

בחסדי ה' אתי

הצעיר בעמו ישראל במוה״רר ידידי' יפה ש״ץ בקאליש יע״א (ווארשא זה השער לי' לפ״ק תר״כ).

הספר נפתח בהסכמת רבי דוב בעריש מייזלש הרב בווארשא, המשבח מאוד את המו״ל ר' ישראל (והמכנהו הרב המופלג השלם המפורסם המשורר הגדול וכו') ואת מבואו.

הסכמה שניה מאת רבי ישעיהו מושקאט הרב מפראגא ע״י ווארשא, וגם הוא מרומם את המו״ל ואת מבואו.

הסכמה שלישית מאת ר' חיים אלעזר ואקס הרב מקאליש בעל ה״נפש חיה״. והרביעית מאת רבי ישראל יהושע הגאון מקוטנא, הכותב על המו״ל, כבוד ידידי החכם השלם. המבוא בן שלושים ושלושת הפרקים, כתוב בסגנון ברור ומוליך את הקורא מן הקל אל הכבד בתורת הקבלה ויסודותיה.

מתוך ההסכמות האלו של גדולי רבני פולין בשעתם נראה, שר' ישראל יפה כבר היה ידוע כמלומד ותלמיד־חכם מצוין ומקורב לחוגי הרבנים המפורסמים.

להשלמת תיאור פעילותו הספרותית, מן הראוי לרשום כאן את מאמריו־מחקריו שפירסם בכתבי העת הידועים לנו.

בהצופה־להמגיד שנת התרל״ה, בגליון י״ג, נדפס מאמרו בשם ״ברנש דטור״. בגליון מספר כ״ג של אותה שנה, נדפסה תשובתו להמתוכחים אתו בשם ״לשון רכה״. במאמריו אלה נראה כחוקר מעמיק בידיעת השפה הארמית לשם הבנה ברורה של מאמרי חז״ל בתלמוד בבלי.

ב״המגיד״ שנה ו' (שנת תרכ״ב) גליון 13 עמ' 102 פורסם מאמרו בשם ״חקר מלין אור״.

כפי שהוא מציין, היה תחת ידו ספר בכתובים בשם ״עין ישראל״ לבאר בדרך החקירה שמות מושאלים ומשותפים אשר בספרי הקבלה.

אין בידינו ידיעות יותר מפורטות על אודותיו בתקופת ישיבתו בקאליש, אבל נעלה מכל ספק הוא, שהשפעה רבה היתה נודעת לו בעצוב חיי התרבות והרוח בעיר זו, ורבים הלכו לאורו, לרוות צמאונם בספרות המחקר הישראלית.

מהמסופר עליו בקאליש בקשר למסע עם להקת משורריו מחוץ לעיר, נראה שהיה אדם ער, שמח ובעל תחבולות, וכך סיפרו:

באחד ממסעיו בערב שבת לעיר אחרת, שאליה הוזמן להתפלל בשבת עם מקהלתו — והימים ימי סתיו וגשמים עזים, והדרכים משובשות, ולא יכלו להגיע למחוז חפצם, והשבת מתקרבת — סר באין ברירה לכפר אחד בדרך. נכנס לבית היהודי שבכפר וביקש רשות לשבות בביתו הוא ואנשיו, ושכרו ישלם כמה שידרוש. היהודי לא הסכים באשר לא רצה שהחזן יפריע את מנוחתו. ר' ישראל ביקשהו שוב: אנא, רחם עלינו, עוד מעט יחשיך היום

והשבת באה ואנה נלך? אך היהודי מסרב, באשר בשבת זו — רוחו קשה עליו מאוד, מפני שעליו לשלם אלף כסף לאדון הכפר, ובידו אין אף פרוטה לפורטה, ואיך ישמע זמר על לב רע? בפעם אחרת — אדרבא, יקבלם ברצון! ר׳ ישראל המשיך להפציר בו ואמר לו: יודע אתה? יש לי בשבילך עצה טובה כיצד להשיג את הכסף. מיד נתרצה הכפרי והסכים שיתארח עם מקהלתו בביתו, הראה להם כל יום השבת סבר פנים יפות ואותות ידידות, ואף ביקשם לזמר לפניו.

אחרי השבת שאל המארח את ר׳ ישראל: ״ובכן, מה העצה שבידיך למעני ואוכל להשיג אלף כסף שחייב אני להכניס לאדון הכפר?״

— ״פשוט מאוד״ — ענה החזן — אם בידיך אלף ליטרות שעוה, העבירם לקאליש. שם מרובה הדרישה לשעוה, ומחירה עלה מאוד, תמכור סחורתך ותקבל את הסכום הדרוש לך״.

— ״אבל אין בידי כלל שעוה״ — טען המארח.

— ״אם כן מה אשמתי״? — ענה החזן — ״אמרת שכסף אין לך, חשבתי ששעוה יש לך״...

פרע ר׳ ישראל את החשבון שהוגש לו ונסע לדרכו.

לעת זקנתו היגר לאמריקה, לבלות שארית ימיו בבית בניו, ושם נפטר בשנת תרמ״ח.

מקורות

[1] היילמן ר׳ חיים מאיר, בית רבי, חלק א׳ דף נ״ו. ברדיצ׳וב, תר״ג.

[2] ספר זכרון לסופרי ישראל, נערך בבית מערכת ״האסיף״ ווארשא, תרמ״ט, עמ׳ 5.

[3] צינוביץ, מ. ב״נרות לשבת״, שבועון, קונטרס קכ״ט, תשרי תש״ט.

[4] בערשטין מ. ה. פתגמים מחוכמים. לונדון, תרס״ב, ע׳ 26.

[5] זאלודקאוסקי אליהו, קולטור טרעגער פון דער אידישער ליטורגיע. אמריקא, 1930, עמ׳ 215.

ד

ר׳ נח זאלודקובסקי

נודע בכינוייו ר׳ נח לידער, או ר׳ נח ״הבכיין״ מפני שבתפילתו עורר את שומעיו לבכי. נתקבל לחזן בית הכנסת בקאליש מספר שנים אחרי שר׳ ישראל יפה הלך משם, וקאליש התפארה מאוד בחזנה החדש.

ר׳ נח נולד בעיירה דווריץ, מחוז גרודנה, להורים חרדים מאוד. בהיותו בן חמש כבר נראה בו כשרון לזמרה. הוא חיבר שיר לכת, ולימדו לחבריו

ב״חדר״ ויום יום בלכתם הביתה ביקרו בבתי אנשי העיירה ושרו שירים בשכר שלוש פרוטות. הכסף נשמר בידו של הילד נח עד שנצטבר לסכום הגון, ותמורתו נקנה ש״ס וילנא, מתנה לבית המדרש שבעיירה. זו היתה המצאתו הראשונה של ר׳ נח בשדה הזמרה הדתית לטובת התרבות הדתית.

בן עשר נסע ללמוד בישיבה שבקהילת זעטעל. שם שקד מאוד על לימוד גפ״ת (=גמרא, פירוש רש״י [או: פוסקים], תוספות). מרוב התאמצות

ר׳ נח זאלודקובסקי

בלימוד חלה מאוד. אביו, שהיה למדן וירא שמים וידע גם פרק בנגינה, שר ליד מיטת בנו החולה ממיטב הזמירות של חזני ליטא הגדולים, כדי לעודדו ולשמחו, עד שהחלים.

ואם כי בלב העלם נח נתעוררה תשוקה עזה לזמרה ולהשתלמות בה, לא זנח את לימודיו בתלמוד ופוסקים, אך כבר הספיק להתפרסם כמיטיב זמר.

בהיותו בן תשע עשרה היה קולו עדין כשל פעמון כסף, ושומעי תפילתו התענגו עונג רוחני רב ממתיקותה.

מישרת חזן לראשונה קיבל בעיירה בוטן, ואף־על־פי שאז כבר הלך שמו לפניו כחזן טוב, לא הסתפק בידיעותיו והלך לשמוע פרק בחזנות מעולה מפי החזן בטרוקי, על יד וילנא, ר׳ יעקב משה אביליוב.

כשביקר פעם בוילנא, הוזמן על ידי גבאי בית הכנסת לתפילת שבת והפתיע את הקהל הוילנאי, את ה״מבינים״ בחזנות והמחונכים על חזנות

טובה עוד מימי החזן ר׳ יואל דוד לעווענשטיין=סטראשונסקי המפורסם בכינויו: — ״דער ווילנער בעל־הבית׳ל״.

אחרי זה קיבל מישרת חזן בקהילת לידא, ומכאן הכינוי שניתן לו ר׳ נח לידר. במשרתו זו עמד שלוש שנים.

מזמן ישיבתו בלידא מסופרת האפיזודה המענינת הבאה בצירוף ״שיחת חולין״ נאה:

פעם, בשבת־מברכים של חודש אלול, התארח בבית רבה של קהילה זו, רבי יצחק יעקב ריינס, אורח חשוב, ר׳ משה שפירא, בנו של רבי אייזל הריף מסלונים, רבה של ריגא.

לשבת זו בא העירה גם החזן מאיר לידער לשעבר ההזן דפה שעבר לקהילת טשיריגוב והוזמן להתפלל בבית הכנסת. וקהל ״עמך״ רצו־אצו רובם לשמוע את תפילת החזן האורח, שהיה ידוע להם מזמן שרותו כאן, נגד רצונו של הרב שדעתו לא היתה נוחה ממנו ושלא כיבדהו ביותר. בעלי הבתים החשובים בעיר והרבנים הלכו לשמוע תפילתו של ר׳ נח שהתפלל אותה שבת בבית המדרש.

אחרי התפילה ניגש הרב מריגא לר׳ נח ואמר לו בלשון זו: אצלך היה ״הכל יודוך״ (כלומר: השראה של שבת, ושומעיך מודים לך, על שם התפילה בשם זה לשחרית), ואצלו — ״המאיר לארץ״ כלומר: שמו מאיר — ותפילתו חול, שכן תפילת ״המאיר לארץ״ היא במקום ״הכל יודוך״ בשבת.

ר׳ נח הוזמן אח״כ להתפלל בבתי הכנסת במרכזי יהדות פולין, לובלין, בריסק, וולקוביסק, ביאליסטוק, לודז ווארשה ואף לברלין. בכל מקום הפתיע ושבה את לב הקהל. פירסומו הגיע לאמריקה ואנגליה ואף משם הוזמן לבוא ולכהן כחזן, אבל לא נתרצה להזמנות האלה, והחליט לא לעבור ימים אלא להשאר בתוך קהילות פולין ורוסיא.

כמה שנים היה חזן בוולקוביסק, ונתחבב מאד על כל החוגים שבעיר. אף נתפרסם בקהילות הקרובות שבסביבה ומחוצה להן. החזנים מקרוב ומרחוק באו אצלו ללמוד חזנות וראו לעצמם כבוד גדול להיות מתלמידיו.

תמיד שקד על חקר ולימוד דרכי הנגינה הדתית ובחיבור מנגינותיו שכתבן לפי תוי נגינה ואספן אחר כך בספר בשם ״תפילת נח ועבודת אליהו״.

מלבד מנגינות לתפילות, חיבר מספר רב של מנגינות לשירים לאומיים. רק מעטים ידעו, כי את המנגינה המפורסמת ל״שאו ציונה נס ודגל״ שהיתה מושרה ברחבי התפוצות — אביה מחוללה הוא ר׳ נח. הוא הדבר לשני השירים באידיש, היהודי הנע ונד הנצחי״ ״ומה לך, נפשי, כי נרדמת״.

מוולקוביסק עבר לקאליש בשנת תרמ״א.

למעלה מארבעים שנה כיהן כחזנה של קאליש, וביתו שימש בית ועד לטובי הנוער הלאומי, שנפשם צמאה לשירה ולזמרת יהודית, ואף להשכלה

ודעת כרוח היהדות הדתית לאומית, שר׳ נח ובניו השפיעו על באי ביתו.

היה מגדולי החזנים שבדורו, ואף בשנות עמידתו היה קולו עדין וערב עד שאמרו עליו ש״זמיר מקנן בגרונו״.

אין לתאר במלים את כוחו והשפעת תפילותיו על כל באי בית הכנסת, בין בשבתות ובין בחגים, וביחוד בימים הנוראים.

בקולו הדק והלבבי, היוצא מלב יהודי בעל רגש דתי עמוק, באנחותיו ובבכיו על צערם של ישראל וגלות השכינה — זיעזע את הלבבות והרעיד נימים חבויות בנפש שומעיו.

במיוחד זיעזע את לבן של בנות ישראל, המתפללות בעזרת נשים בבית הכנסת, שנמשכו תמיד לשמוע את תפילותיו של החזן הנערץ. ומי כבת ישראל, האם והאשה, מצירה תמיד, אם על פרנסה ואם על צער גידול בנים? וכמה הוקל על לבן בהרעיפן דמעות נאמנות בשעת התפילה.

הד רב היה לתפילת העבודה של ר׳ נח ביום הכפורים, ששם טוב יצא לה בכל פולין ואף מחוצה לה, ולרבים מהחזנים שימשה דוגמה ומופת.

ר׳ נח זכה להעמיד מבניו, דור של חזנים טובים ומפורסמים. בניו נולדו ונתחנכו משחר ילדותם באוירה טובה וזכה, אוירה של נגינה דתית והכרה לאומית ומשא־נפש להתקדם תמיד בעבודה עצמית ובשקידה על הלימודים.

מבניו אף ביקרו בקונסרבטוריות בחוץ לארץ והצטיינו מאוד. בנו אליהו, בהיותו בן עשרים ואחת שנה, נתקבל לחזן בבית הכנסת ״סיני״ בווארשא, שהיה בית־ועד לחכמים, לסופרים וליהודים לאומיים. הוא פירסם מזמן לזמן מאמרים ב״הצפירה״ בשם ״שרטוטים מוסיקאליים״ וחתם עליהם ״אב״ן״ (=אליהו בן־נח). כעבור זמן־מה הוזמן לכהן כחזן בבית הכנסת ברוסטוב. אף זכה לשמש חזן מספר שנים בבית הכנסת המפורסם ״טהרת הקודש״ בוילנא, ואחר כך בלודז וביאליסטוק. בשנת 1925 הוזמן למלא תפקיד חזן ראשי בעיר ליברפול (אנגליא), הוא חיבר מספר רב של נגינות דתיות שאספן בספר ״מנגינות ישראל״ וכן חיבר מנגינות לשירים לאומיים.

בכל מקום הימצאו טיפל בחינוכו המוסיקאלי של הנוער שהתרכז באגודות ״הזמיר״ וכדומה.

בעת ישיבתו ברוסטוב שימש מורה לתורת המוסיקה בקונסרבטוריא המקומית והירבה לכתוב מאמרים על נושאים מוסיקאליים, שנתפרסמו בעתונות.

הבן השני יוסף סיני, שנולד בקאליש, היה בעל קול טנור אדיר. לאחר שגמר את הקונסרבטוריא בברלין, נתקבל כאן כחזן. בשנת 1924 כיהן כחזן ראשי בבית־הכנסת החדש המרכזי בגלזגו (סקוטלנד).

הבן השלישי יעקב היה בעל קול טנור לירי. אף הוא השתלם בבתי־ספר גבוהים למוסיקה והיה חזן בבתי הכנסת בברסלה ובהנובר. משנת 1926 — חזן בבית הכנסת ״אוקספורד״ בגלזגו.

הבן הרביעי שאול, אף הוא ממיטיבי־נגן מילדותו, שאף ללמוד רפואה, והוא כיום רופא ברמת־גן, ומחבב בהזדמנות להשמיע תפילה נאה כשליח ציבור.

ר׳ נח זכה לראות את בניו יהודים טובים ונאמנים ואף חזנים גדולים. והוא — כשמו כן היה: ״נוח״ לבריות, מחובב ומכובד על כל בני העיר על ידי נועם הליכותיו ונימוסיו היפים. בכל עיר שישב בה, ובאחרונה בקאליש, היה ידיד ומקורב לרבנים, מהיותו גם הוא תלמיד־חכם וקרוב לחוגי לומדי תורה. עם זאת ידע את הדרך ללבם של המוני היהודים הפשוטים.

הוא נפטר ביום ח׳ תמוז שנת תרצ״א, יודעיו נושאים בלבם את זכרו היקר.

ה

התקופה האחרונה

אחרי מותו של ר׳ נח לא קל לבני קהילת קאליש להסתגל להזן חדש, ולא במהרה עלה בידם למצוא מועמד מתאים שימלא את מקום הנפטר. רק כעבור כמה שנים נתקבל החזן שמואל בוניופקע מביאליסטוק, ששימש כאן זמן קצר בלבד, והוזמן לבית הכנסת של הנאורים בלודז. אחריו נתקבל כחזן מרדכי שוארצנברג והוא שימש בתפקידו זה עד פרוץ מלחמת העולם השניה. אתו נפסקה שרשרת חזני קאליש שנמשכה קרוב לשלוש מאות שנה.

★

בקאליש היה קיים גם בית־כנסת לנאורים, כדוגמת בתי־כנסת כאלה בווארשא, לודז, וילנה, צנסטוחוב ועוד, שאף הם היו העתקה וחיקוי לבתי כנסת של ״המתקנים״ בגרמניא (עליו דיברנו במפורט בפרק הקהילה).

בית־כנסת זה התקיים בקאליש מספר שנים בדירה שכורה, עד שנת 1912, שאז בנתה קבוצת יהודים מתבוללים עשירים בית־כנסת, במיוחד לפי טעמם ובדוגמת בתכנ״ס בערים אחרות ואף הכניסו בה ״מפוחית־רגל״ (״פוס־הארמוניע״) לליווי המקהלה, ובעיר כינוה ״אָרגעל״ כגון זו שהיתה בביכנ״ס מסוג זה בגרמניא. אליבא דאמת השתמשו בה רק בחנוכה, בפורים, ובעת סידור חופה וקדושין לזוגות צעירים. גם מנהג זה של עריכת חופות בפנים בית הכנסת הועתק ע״י המיסדים מערים אחרות. היהודים האדוקים החרימו כמעט את בית הכנסת הזה ודעתם לא היתה נוחה מאלה שביקרו בו.

עם פתיחת בית הכנסת הזה הזמינו המייסדים חזן צעיר מוכשר, את ה׳ שלמה קופער (בנו של ר׳ יעקב ביאליבזיגער בלודז, שהיה ידוע כבעל־תפילה חסידי מצוין, ובשנותיו האחרונות שימש בעל־מוסף בימים הנוראים בחצרות

רביים בפולין). שלמה קופער היה מטובי התלמידים של בית הספר לחזנים בצ׳נסטוחוב מיסודו של החזן הנודע אברהם בער בירנבוים.

היה לו קול יפה ונעים ובטכניקה הנהדרת שלו הקסים את שומעיו. בית כנסת זה היה תמיד מלא בשבתות ובחגים, הואיל ורבים — ואף בלתי חברים בו — באו לשמוע את תפילותיו הערבות של החזן קופער. בתוכם היו רבים מן הנוער שבעיר, שלבם ערג למשהו יפה וקוסם, שזכה לו רק במידה זעומה בחיי החולין שלו.

עם פתיחת ביכנ״ס זה הוזמן כמנצח על המקהלה מר אלימלך קרוטיאנסקי, והחזן קופער אירגן וחינך מקהלה ממושמעת בהנהלתו של מנצח זה. ה׳ קופער אף אירגן את לימוד הזמרה בבתי הספר היהודיים ובאגודות הנוער שבעיר. היה גם פסנתרן מצוין, ובעצמו ליוה את שעוריו ואת הקונצרטים שערך באגודות הציוניות בעיר בחגים לאומיים.

החזן קופער עבר אח״כ ללייפציג ושימש חזן בבית הכנסת שם.

מלייפציג עבר למנצ׳סטר (אנגליא) כחזן בביהכנ״ס שם.

המנצח מר קרוטיאנסקי שבא לקאליש מרוסיא, הביא אתו השכלה מוסיקאלית מפוארת והוא עשה הרבה, תוך תקופה של עשרות שנים, לפיתוח הנגינה בעיר. כיום הוא יושב בחיפה ומשמש מורה לנגינה בפסנתר. כפי שהודיעני התקיימה בביכנ״ס למתקדמים הנ״ל מקהלה מעורבת של גברים, נערים ונערות, ולאחר שהרב ליבשיץ ז״ל פנה אליו שיבטל את השתתפותן של הבחורות במקהלה זו — נשמע לו, ומאז היתה המקהלה מורכבת מגברים וילדים בלבד.

מר קרוטיאנסקי חיבר יצירות — מנגינות לביכנ״ס ולשירים לאומיים ועממיים. בשנים האחרונות, לפני פרוץ מלחמת העולם השניה, שימש אף כמנצח המקהלה של ביהכנ״ס הגדול בעיר.

הודות למסורת המפוארת, בת מאה שנה בערך,של חזנות טובה בקאליש, היו ניכרים התעוררות וצמאון בלב הנוער לידיעת מוסיקה יהודית וכללית, וכך נוסדו מקהלה ותזמורת כלי־נשיפה על־ידי האגודה להתעמלות ולספורט. ואחרי כן קמה אגודת ״הזמיר״. מקהלות התקיימו גם ליד אירגוני הפועלים שבעיר.

פרק חמשה עשר

מדפיסים, מגיהים ומו״לים בני קאליש

כבר במאה הד׳ לספירתנו אנו מוצאים בפתחי ספרים, או בעמודיהם האחרונים, כנהוג אז, שמותיהם של בני קאליש, אשר ידם היתה בהדפסת הספר כמול״ים, מדפיסים או מגיהים. ומפליא ביותר הדבר נוכח העובדה שבקאליש גופא לא היה קיים — לפי הידיעות שבידינו — דפוס להדפסת ספרים לא בתקופה הקדומה ולא בתקופה מאוחרת, ואף על פי כן קמו בה בעלי־מקצוע בהדפסת ספרים, שראו במקצוע זה את תעודת חייהם. והנה רשימת האישים הידועים לנו שעסקו במקצוע זה:

א

ר׳ אברהם בן יצחק קרא, אשכנזי מקאליש, נדד והגיע עד סאלוניקי, ויניציא ומנטובה. השתתף בהוצאת הספר ״יסוד התשובה״ לר׳ יצחק בן הקדוש ר׳ משה עליס; נדפס בסאלוניקי שנת שמ״ז.

כן השתתף בהוצאת הספר ״יורה חטאים״ לר״א מגרמיזא, (ויניציא. שמ״ט) ובהוצאת ״חמשה חומשי תורה״, מנטובה ש״ן.

לציון ערך השתתפותו בהוצאת החומש במנטובה נביא מדברי המו״ל בהקדמה: ״גם חן וכבוד יתן ה׳ אל האיש הזה העולה לקראתנו ה״ה החכם כמוה״רר אברהם בכה״רר יצחק קרא נ״י מק״ק קאליש, אשר הרחק הרחיק ללכת מעיר מולדתו, ולמחיה שלחהו אלוקים זה מנטובה, ויהיו דבריו עם המנות כמר אפרים ז״ל ובו תמכה ימינו עד אשר נכנס בעובי הקורה להוציא לאור משפט החומש היפה והנהדר הזה, בתוספת טובה וברכה כאשר עיני כל יחזו ועפעפיו יבחנו״.

ב

ר׳ שבתי משורר — בס (ת״א—6ע״ח).

אחד מבני קאליש הדגולים והמפורסמים במאה הה׳, אשר פעל רבות כמחבר, כביבליוגרף העברי הראשון, כמו״ל וכמייסד דפוס גדול בדירנפורט, גרמניא, בשנת תמ״ט בערך, כמדפיס ספרים רבים וחשובים. את תולדותיו ופעולותיו רשמנו בפרק רבנים (ראב״ד, דיינים, גדולי תורה ומחברים).

יצוין כאן שבמרצו ובתבונתו הרבה, קידם בזמנו בהרבה את ענין הדפסת הספרים העברים, לצרכיהם של המוני בית ישראל, שכן ספרי הוצאתו הצטיינו מכל הבחינות, הן בהידור ההוצאה והן בהגהה טובה וקפדנית, ומוניטין יצאו להם בין קוני הספר העברי כמעט בכל תפוצות ישראל. הדרישה לספריו היתה רבה מצד הקונים עד כדי כך שמדפיסים עברים אחרים העלימו מעל שערי הוצאותיהם את מקום הדפוס שלהם ובמקום זה התחכמו והדפיסו באותיות זעירות מאוד את המלים כמש״נ, ראשי תיבות, של ״כמו שנדפס״ וליד זה — שוב באותיות גדולות בדיהרנפורט, ועל ידי כך הגדילו את תפוצת ספריהם ואף העלו את מחיריהם.

בית הדפוס של ר׳ שבתי עבר אחרי מותו לידי יורשיו ואחר כך נתגלגל לידים זרות שבעליו המשיכו להדפיס בו עוד עשרות בשנים לפי מיטב המסורת של בית דפוס זה.

בשנת תק״ל — 1770, שמונים שנה לאחר שנוסד דפוס זה, הדפיסו בו עתון יהודי באותיות עבריות ובשפה הגרמנית ברובו, שהיה מיועד לחוג סוחרים יהודים.

ג

ר׳ שניאור זלמן בן יהונתן כ״ץ מקאליש היה פעיל בהוצאת הספרים:

1) ״שני לוחות הברית״ (הש״לה) אמסטרדם, תנ״ח.
2) ״יד יוסף״ מאת ר׳ יוסף בר׳ חיים צרפתי, שם ת״ס.
3) קיצור של״ה שם תס״א תס״ז, ובברלין תע״ה.

ד

ר׳ יצחק בן־אליהו מקאליש.
מדפיס ״קול סליחות״ מנהג אלזאס. פרנקפורט ענ״מ, תפ״ד.

ה

ר׳ קלונימוס־קלמן בן יהודה־ליב (ממשפחת יפה ושפירא) מקאליש הגיה והדפיס מסכת מגילה. אמסטרדם, תפ״א.
היה אחד המו״לים של ספר ״קב וישר״ עם תרגום יהודית־אשכנזית. יסניץ, תפ״ה.

ו

ר׳ יהושע בן אביגדור מקאליש הוציא לאור ספר ״דרך הישר״, מוסר, תפילות ודינים. ברלין, ת״ס.

ז

ר׳ מאיר בן זליג מקאליש הוציא לאור הגהות וחידושים לבעל הט״ז. האלה, ת״ע.

ח

ר׳ יצחק אייזיק בן צבי הירש לוי מקאליש.

אחד השותפים לדפוס העברי ביסניץ. הדפיס בשנת ת״פ תפילות ״דרך ישרה״.

ט

ר׳ בנימין בן יחיאל מקאליש הוציא לאור ספר ״פירוש המסורה״ לר׳ יעקב בן יצחק צוזמר, הרב בסנדומירזש. אמסטרדם, תס״ב.

י

ר׳ יחזקאל בן הקדוש מוה״רר יעקב הי״ד, איש ווערון לע״ע, דיינא דק״ק קאליש. הגיה הוצאת ספר תהלים בפירושו של הר״מ אלשיך בשם ״רוממות אל״. אמסטרדם, תנ״ה.

היה מגיה קבוע בבית הדפוס של עטיאש באמסטרדם.

יא

ר׳ יששכר בן צבי מקאליש.

אחד המדפיסים את סידור התפילות בדיסוי, תס״ד.

יב

ר׳ קלונימוס בן צבי מקאליש.

מו״ל סליחות בדפוס של ר׳ שבתי משורר־בס. דירנפורט, תס״ה.

יג

ר׳ יהודה לייב בר׳ נפתלי מקאליש היה סַדר בבית הדפוס של ר׳ משה בן אברהם אבינו בשנים ת״נ — תנ״ד, בסאלוניקי.

יד

ר׳ יהודה ליב בר׳ אליהו מקאליש תמך בהדפסת ספר ״תקוני זהר״ בבית הדפוס של ר׳ שלמה פרופס באמסטרדם בשנת ת״ע.

טו

וכן נזכרים כסַדרים בבית הדפוס בפראנקפורט דאדר בשנת תנ״ז-נ״ט:
ר׳ אברהם ב״ר צבי כ״ץ מקאליש.
ר׳ צבי ב״ר קלונימוס כ״ץ מקאליש.
ובבית הדפוס בעיר הענוי בשנת תס״ח, נזכר כסַדר ר׳ חיים בר׳ צבי הירש הכהן מקאליש.

טז

ר׳ נתן בן משה מקאליש חזן בדסוי הגיה ספר ״קרבן אהרן״, באור על הספרא היא תורת כהנים, מאת ר׳ אהרן בר׳ אברהם אבן חיים. דסוי, תק״ב.
וכן את ״מסכת מגילה״ עם מפרשים. שניהם נדפסו בבית הדפוס של חותנו ר׳ אליהו ב״ר משה בנימין וולף בדיסוי.

יז

ר׳ יוסף בר׳ הירש קאלישער הוציא לאור קונטרס של מנהג ק״ק פוזן בפרנקפורט דאדר בשנת תק״ל.

יח

ר׳ אלכסנדר סנדר קאלישר, אחד המו״לים של שו״ת הרשב״א. ז׳ולקיב, תקנ״ח.

יט

ר׳ חנוך משה טרויבע מקאליש הוציא לאור מחדש ספר ״מגילת יוחסין״ של המהר״ל וחתנו ר׳ יצחק הכהן ויחוס הגאון מהרשש״ך ויחוס האדמו״ר ר׳ חנוך הניך מאלכסנדר. הספר נדפס בלונדון.

מקורות:

1) אוצר הספרים מאת ר׳ אייזיק בן-יעקב וילנא, תרל״ז-תר״ם.
2) תולדות הדפוס העברי באירופה התיכונית מאת ח.ד. פרידברג, תרצ״א.

פרק ששה עשר

רופאים יהודים בקאליש

קאליש, כבירת פולין־גדול וכמרכז ישובי גדול, ודאי הקימה מתוכה רופאים מומחים, או שמשכה אליה רופאים גדולים בעלי שם, שפרנסתם היתה מובטחת להם כאן. ויש לשער שאף על קאליש לא פסח הרופא היהודי, הקובע לעצמו מקום כבוד במקצוע זה בכל הארצות ובכל הדורות.

העובדה, שהגאון הנודע ר׳ מרדכי יפה מפוזנא, בעל הלבושים, מתיר לרופאים יהודים להתלבש בתלבושת כמנהגם של הרופאים הנוצרים, מוכיחה על הערכת הרופא היהודי גם בעיני בעל סמכות דתית גבוהה כגאון הזה (ראה בספרו ״לבוש עטרת זהב״, סימן קע״ח).

מבין הרופאים היהודיים שפעלו בקאליש ידוע לנו בראש וראשונה הרופא משה בן בנימין וולף הי״ד ממזריץ, המכונה גם משה רופא מקאליש. חי במאה השבע עשרה, למד רפואה באיטליא, מטובי תלמידיו של הרופא היהודי הידוע בשעתו שלמה קוניאן, אשר ערכו כמורה לרפואה צוין במיוחד. משה ק. מצרף לשם אביו האותיות הי״ד לאמור: השם יקום דמו. נראה שנהרג על קידוש השם, ונהוג לציין כך את הקדושים באותיות אלה בעת שהועלה זכרונם.

משה קאליש ידוע גם בשני חיבוריו ברפואה בשפת אידיש־דייטש לפי הדיאלקט האידישי שבפולין גדול, שהיו מכוונים לתועלת המוני ישראל לשיפור מצב בריאותם.

שם הספר הראשון: ״ירושת משה״ סגולות ורפואות, נדפס בפרנקפורט דמיין, תל״ז, 1677. שם הספר השני: ״ירים משה״ נדפס באמסטרדם תל״ט — 1679. תוכנו: כללים ברפואה, סגולות ורפואות. בשער הספר הוא מודיע שהוכתר בכתר הרופאים ברומא. כן הוא ממשיך בשער ספרו, בחרוזים ותוכנם, שהרופאים שנתנו הסכמותיהם לספרו היו נוכחים בעת שנבחן והציגו לו כל מיני שאלות רפואיות. גם בהקדמתו הוא מדבר בחרוזים באידיש־אשכנזית:

מאן קאן וואהל פערשטעהן וואס מיר פעלט
דאס דאקטארירען קאסט פיעל געלט
דען עס האט שוין לאנג געוועהרען
דריבער האב איך מיך טהון פערצעהרען
דארום האב איך דאס ביכליין געמאכט אזוי קליין
וייל איך זאל ויעדער קעננען קאמען אין מיין לאנד הערײן....

וזה תרגום החרוזים:

ונקל להבין לנכון מה לי חסר,
ללמוד רפואה עולה בהרבה כסף,
כי זה כבר נמשך זמן כביר
עקב זה אכלתי כל רכושי,
ולפיכך חיברתי את ספרי כה קטן
למען אוכל לשוב לארצי...

נראה מזה שחי בדוחק כספי ואמר להיבנות מספרו זה.

ויש לציין שלא רק מוריו, גדולי הרופאים באיטליא, אלא גם החוגים הפולנים, ציינו את משה הרופא כגדול הרופאים בזמנו.

בספרו ״ירושת משה״ הוא מדבר על נסיונו רב־השנים ברפואה. מאוד הוא מאמין בכוח הריפוי של תרופותיו, על־ידי אמונתו הבלתי מזועזעת באלוקים, לאמור:

״שבהכרתו הדתית האמין בעזרת ה׳ בפעולותיו הרפואיות, וודאי שזו היתה סיבת הצלחתו במקצועו״.

לספרו ״ירים משה״ הוא מצרף הסכמות ותעודות של גדולי הרופאים האיטלקיים בפדובה, ונציא וירונה. הוא מצטט מתוך ספריהם של היפוקרטס, גאלן, אבן סינה ואריסטו.

בספרו זה הביא 139 תרופות והוראות, המכוונות במיוחד לעניים שידם לא תשיג לנסוע אל הרופא והכרח להם להתרפא בביתם.

בשנת 1710 הופיעו שני חבוריו אלה בשפה הגרמנית. הוא מת בקאליש. גם בנו היה רופא מצויין.

נכדו ד״ר צדיג היה רופאו הפרטי של Jerome Bonapartes ושל אשתו הנסיכה מוירטמבורג. הוא המיר את דתו.

ר׳ שבתי בס, המו״ל והמדפיס המפורסם, יליד עיר קאליש הדפיס ״ספר סגולות ורפואות״ עם הקדמת בנו ר׳ יוסף, ואביו כותב עליו ״רופא אומן״ (דירנפורט, 7702).

בסוף המאה ה־18 פעל בקאליש הרופא יונה מאיר, מוכתר בשם יועץ החצר.

בשנת 1793 כאשר כבש המלך הפרוסי פרידריך וילהלם השני את קאליש, עמד יונה מאיר בראש קהילת קאליש. בתקופת שלטון פולין קיבל הנחות ויתורים על רכושו בעיר ובכפר.

תירגם ספר רפואי של הופלנד לפולנית וכן תירגם מרומית לגרמנית ״לוחות״ מאת המוסד הרפואי ליד האוניברסיטה בוילנא ופירסמם בברלין בשנת 1810.

היה חבר בחברת המלומדים בפרנקפורט דמיין.

מלבד הרופאים היהודיים הידועים לנו שדיברנו על אודותיהם, נראה

שהיו עוד רופאים שפעלו בקאליש. הוכחה לכך תשמש העובדה הבאה: בשנת 1622 ו־1623 פירסם הרופא הפולני סבסטיאן סלישקובסקי את חיבוריו האנטישמיים שבהם הוא מאשים את הרופאים היהודיים, שהם מרעילים בשיטתיות את החולים הקתוליים, והוא טוען, שאדיבותן של השלטונות ביחס להרופאים היהודים גורר עונש מן השמים בצורת מגפות, אשר על כן הוא דורש הגבלת זכויות הרופאים בפרט וגזרות על היהודים בכלל.

כנגדו חיוו רופאים נוצרים אחרים את דעתם על פעולותיו הספרותיות של סלישקובסקי, שרק האנטישמיות מדברת מתוך גרונו וקנאתו ביהודים המצליחים באומנתם. וזה מה שכותב סלישקובסקי בספריו שהרופאים היהודים אינם לומדים בכלל בבתי־ספר גבוהים לרפואה בשל איסור הכנסיה הנוצרית — דבריו אלה נובעים מתוך טמטום מוחו, ורופאים נוצרים הגונים מכחישים את דברי שטנתו ומאשרים שאכן אף היהודים לומדים רפואה בבתי־ספר גבוהים באיטליא.

המסורת של רופאים יהודיים גדולים בקאליש לא פסקה עד ימינו. סמוך לפרוץ המלחמה העולמית הראשונה פעלו בתוכה כמה רופאים, שמהם יש להזכיר את הד"ר ברוקמן, שרכש לו שם גדול כרופא וכאדם מצויין. וכן ד"ר צוקר, שהיה אף עסקן מהוגן בצרכי ציבור, ועוד.

מקורות:

דובנוב ש., דברי ימי עם עולם, כרך ששי, ע' 174, "דביר" בע"מ, תרצ"ב.

Dr. L. Lewin, Jüdische Aerzte in Grosspolen. Jahrbuch d. jüd. Literatur Ges. in Frankfurt a. M. VI. — ע' 380, 5672, 1911

M. Berson. Słownik biograficzny — ע' 61

Carmoly, histoire des médecins juifs — ע' 234

פרק שבעה עשר

חיבת ארץ ישראל בקאליש

כבר מהתחלת המאה הה' לספירתנו יש בידינו ידיעות על כמה מקאליש שעלו לארץ הקדושה והם רבנים גדולי תורה, מקובלים — אישים מפורסמים בדורם. נראה שבקאליש היתה כבר אז אוירא דהתעוררות לעליה לארץ־ישראל. ואם נתבונן בזכרונות העליה לא״י מדור דור, נמצא כי כל רב וגדול מחכמי ישראל שעלה לא״י השפיע ומשך אחריו כמה וכמה אנשים מהמון בית ישראל שבסביבתו, שעלו אף הם והתישבו בה, וצירפו עצמם לישוב היהודי הנמצא בה וחיזקו את כוחו של ישוב זה שהתקיים מאות שנים בסביבה עוינת שוממה ובלתי מיושבת. ואם נסקור את האישים החשובים שעלו לא״י מקאליש והעלו עמם — בהשפעת צעדם זה — כמה וכמה מבני קאליש, נמצא שכבר לפני מאות שנים עזרה קאליש לישוב בני עמנו בא״י ולחיזוקו של ישוב זה[1א].

הראשון שעלה בימים ההם לאה״ק היה הרב יעקב שטרימר, בן הקדוש ר' יוסף, אחיו של ר' שבתי משורר־בס, מחבר הספר הביבליוגרפי הראשון "שפתי ישנים" והפירוש המפורסם על רש״י "שפתי חכמים".

ר' יעקב היה יליד קאליש וישב זמן־מה בפראג. בדרך עליתו לא״י עשה זמן־מה במצרים, ואחר כך נתקבל לראש מתיבתא באדרינופול, והעמיד שם תלמידים רבים וחשובים, ביניהם רבי אליעזר ב״ר יעקב נחום אב״ד באדרינופול, לאחר מכן — הראשון לציון בירושלים.

ר' יעקב, שבא ירושלימה בשנת ת״א בערך הרביץ תורה ברבים, כפי שכותב עליו אחיו ר' שבתי בס בספרו "שפתי ישנים" ו"אור תורתו של הגאון החסיד נרו זורחת בעיר הקדושה ירושלים" ואף נפטר בה[2].

בשנת תס״ז עלה לאה״ק מבני קאליש המצוינים רבי יחיאל מיכל סג״ל ב״ר אריה ליב מחבר הספרים "שערי ציון" ו"שערי שמים". הוא הרביץ תורה בקאליש, וכל ימיו לא מש מאהלה של תורה.

את התפעלותו והתרגשותו מעלייתו לא״י ביטא בחתימתו על הסכמה שנתן בדרך עלייתו, בעיר גיצנהוזן (גרמניא), לספר "עבודת הבורא" להמקובל ר' שמעון עקיבא בער ואלה דבריו: "דברי המדבר לכבוד האכסניא של תורה. על דרך הטוב, אשר אנכי הולך לעלות לציון ברננה, קרית דוד חנה".

כותב בחפזי יום ג' י״ח אדר״ב שנת תס״ז.

אחריו עלה לארה״ק רבי אבי עזרי זעליג מרגליות, דיין מצוין בקאליש,

בן ר׳ יצחק אייזיק מפלוצק, מחבר ספר ״כסף נבחר״ ו״חבורי לקוטים״. הוא היה מוכיח ודרשן נלהב בקאליש ובעוד כמה קהילות ולכן נקרא גם ״הדרשן״. בדרכו לא״י שהה זמן־מה בהלברשטדט והיה אחד מיושבי בית המדרש של הראש והקצין ר׳ בערמן סג״ל בעיר זו, ומוחזק על ידו ואף נשלחו הוא ואשתו לא״י ע״י הנדיב הזה שכילכל מחסורו גם בארץ הקודש.

לפני עלייתו היה ״מלא רגשי כיסופין דגאולה״, כפי שהוא כותב בהקדמה לספרו ״חבורי לקוטים״.[4] לאחר מסירת קורות חייו הוא כותב: ״והנה לאחר היותי מוכיח לרבים משך זמן ימים רבים, נתקבלתי להיות מוכיח בק״ק פראג ובמדינת פולין בכמה קהילות קדושות, בקשו ממני אנשי קהילתנו להיות בקהילתנו ק״ק קאליש יע״א. והנה היום אשר זקנתי ושבתי לא ידעתי יום מותי, ושמתי לדרך פעמי ליסע לארץ הקדושה עלי לעורר הלבבות ולתקן המכשלה, ועברתי בכמה מדינות, ולא מצאתי שיכולים לקרב הגאולה כמו אנשי מדינת פולין, אשר הריחו ביראת ה׳ ומגודלים מנעוריה. אבל בעו״ה (בעוונותינו הרבים) הגאוה וחמדת הממון זהו שאור שבעיסה המעכב וכו׳״.

נלהב לאהבת א״י עד כלות הנפש ממש היה רבי אברהם אבלי סג״ל הלוי גומבינר, דיין מצוין בקאליש, הידוע כאחד הפוסקים האחרונים ומחבר ספר ״מגן אברהם״ על ״אורח חיים״, וכך מכנים אותו ״המגן אברהם״.

מרוב חיבתו לאה״ק חיבר קינה בת כ״ב בתים. אמנם לא הצטיין בעוז הביטוי בשירה, ורק במלים פשוטות ורגילות הוא מבכה את חורבן ירושלים וארץ הקודש וגלות השכינה והסנהדרין. תחילתה של קינה זו היא, ״ארץ ישראל היו בה עשר קדושות וכו׳״ (בערכו בפרק רבנים של ספר זה עמדנו בהרחבה יתרה על אישיותו, והבאנו את הקינה בשלמותה).

את הקינה הזאת חיבר במכוון לאֲמרה בט׳ באב, בין יתר הקינות, ואמנם נאמרה זמן רב בבית הכנסת בקאליש בניגון של הקינה ״יום אכפי״.

מלבד זאת מרובים המקומות בספרו ״מגן אברהם״ שבהם הוא נותן ביטוי לחיבת אה״ק שלו, ואף (במידה ידועה למעמדו וזמנו), לרגש של הכרה לאומית, ומאוד יקר היה בעיניו כבוד ישראל.

נביא לדוגמה דברים מעטים משלו:

ב״מגן אברהם״ סימן רי״ח ס״ק ט׳ בנידון ״על נס של אדם מסוים״, הוא מעיר בסוף: ועוד אפשר דבעינן דוקא כיואב (בן צרויה, שר צבאו של דוד המלך) שיצא טבעו בכל העולם כגיבור ישראל, ובעוונותינו הרבים אין לנו עתה כיוצא בו. ובסימן רמ״ח, סעיף ד׳ נאמר: והעולה לא״י אם נזדמנה לו שיירא אפילו בערב שבת, כיון בדבר מצוה הוא יכול לפרוש ופוסק עמם לשבות, ואם אחר שיהיו במדבר לא ירצו לשבות עמו, יכול ללכת עמהם חוץ לתחום מפני פיקוח נפש. על זה מעיר המג״א בסעיף קטן ט״ו: והעולה לא״י דוקא להתישב, ויש אומרים אפילו על מנת לחזור, כיון דאפילו מהלך ד׳

אמות בא״י מצוה היא. וידוע שכאשר הוא מביא דעה בנוסח זה מבלי להתנגד לה — שפוסק הלכה לפיה.

ושוב בהלכות ט׳ באב ס״י תקנ״ב, כותב הרמ״א: ונוהגים להרבות קצת בסעודה ראשונה כדי שלא יזיק לו התענית. ע״ז מעיר המג״א בסעיף קטן י״א: ולי נראה טעם אחר, מפני שבזמן בית שני היה יום טוב ט׳ באב, והיו מרבין בסעודה, אף עכשיו לא זזו ממנה, להיות לזכרון שיהפך במהרה בימינו לששון ולשמחה.

בסימן תקס״א בדין הרואה ערי יהודה בחורבנן אומר ערי קדשך היו מדבר וקורע, מעיר המג״א בס״ק א׳ בחורבנן, אעפ״י שיושבין בהן ישראל כיון שהישמעאלים מושלים עליהם — מקרי חורבן.

בסימן תרפ״ח בהלכות מגילה בדין כרכים המוקפים חומה מימות יהושע בן־נון, אפילו אינן מוקפין עכשיו קורין בט״ו, מעיר המג״א בס״ק א׳ ״תקנו כך כדי לחלק כבוד לארץ ישראל״.

טעם זה הוא אצלו כל כך ודאי ומובן מאליו עד שאינו מזכיר את מקורו — ה״בית־יוסף״, הגם שהוא נזהר תמיד לומר דבר בשם אומרו.

בידי צאצאיו של ה״מגן אברהם״ מסורת מדור לדור שסמוך לפטירתו הביע את צערו על שלא זכה בחייו מחמת עניותו וחולשתו לעלות לא״י. אולם הוא בטוח שלאחר פטירתו של כל אדם מישראל נשאר הגוף בגולה והנשמה עולה תיכף וקובעת לה מקום בארץ ישראל.

במשך המאה הששית לספירתנו לא ידוע לנו על עלית אנשים חשובים מקאליש לא״י, אולי מפני שמעטו בתקופה זו בכלל לעלות, או שלא נשמרו רשימות וזכרונות בקשר לכך, כי בכלל מיעטו לכתוב, והמעט שישנו — נשמר בדרך פלא.

רק מסופה של מאה זו ידוע לנו על יהודי תלמיד חכם ועסקן בצרכי ציבור שעלה מקאליש יחד עם אשתו התיישב בצפת ונספה בעת הרעש בה בשנת תקצ״ז. הוא הוצא אח״כ מתחת לחורבות כשהוא מעוטף טלית ותפילין. שמו ר׳ יוסף בן שבתי מקאליש. שמו רשום ברשימת עשרים ושנים גדולי חסידי ישראל הרוגי הרעש, ונאמר עליהם ע״י הרב בהספדו: עושי מצוות וצדקה, נצרפו ונתנסו ביסורי דוחק וחליים, אהבתם לארץ הקדושה גברה על כל פגעי זמנים״[3].

זה מה שהיה ידוע לנו על ר׳ יוסף ותו לא, אולם במקרה נתגלתה איגרתו שכתב לאחיו בקאליש כתשובה לשאלותיו בנוגע לפרטים על אודות החיים וההווי בא״י, ומתוכו נוכל להכירו ביותר. איגרת זו היתה בידי קרוביו, היא תורגמה לגרמנית ונתפרסמה ע״י המתרגם הסופר שלמה לויזון בספרו הגרמני המכיל תיאורים של ארבע ערי הקודש בארץ ישראל, תיאור המקומות הקדושים וקברי הצדיקים. ספר זה היה בלתי־ידוע ובלתי־מצוי, וכשהגיע באקראי לידי הסופר מר אברהם יערי תירגם את איגרתו של ר׳ יוסף לעברית ופירסמה בלווית הערות מאירות־עינים בירחון ״סיני״[3א].

והנה בסמוך להדפסת ספרי זה זכיתי והגיעו לידי כתבים ותעודות בקשר לתולדות הקהילה ואישים בני קאליש, ובין כתבים אלה שלוש איגרות מר׳ יוסף זה, כתובים לאחיו ולקרוביו, ואחת מהן כתובה במשותף על ידו ועל ידי אשתו. האגרות הללו כתובות בלשון אידיש, ותכנן: הראשונה תיאור נוגע ללב על מסעם, מאז עלו על הספינה ועד הגיעם לארץ הקדושה. תאריך האגרת הוא: יום ה׳ י״ד טבת תקצ״ה, ונכתבה בצפת אל אחיו ר׳ אברהם אבלי. האגרת השניה גם היא מצפת, בלי תאריך, ונכתבה רובה ע״י אשתו מרת גאלדא אל אחותה מרת מיכלא, ובעלה ר׳ יוסף מוסיף אף הוא פרישת שלום ובעניני המשפחה. כן הוא מחזק את דברי אשתו על הרגשת אושרם שזכו להגיע לארץ הקודש, ושבעד כל הון שבעולם לא ימירו את מצבם במצב יהודי הגולה.

האגרת השלישית — תוכנה מחיי הישוב בצפת סמוך לחורבנה על ידי הרעש, והיא כוללת גם כמה ידיעות רבות־ענין על מספר היהודים בצפת, ארגון הכוללים, ואחרון אחרון — תיאור רגשות לבו של עולה מפולין שזכה לעלות לארץ ישראל ולהנות את נפשו ממראות הארץ.

מתוך אגרות אלה נודע שם המשפחה של כותבן, והוא — מאנספעלד, בן משפחה משורשת בקאליש מזה דורות. איגרות אלה הועתקו מתוך כתב־יד ישן הנעתק מגוף הכתב שהיה בידי ר׳ אליהו קאפלאן מקאליש. לפי מיטב השערתי העתיקו ר׳ שמואל ועלטסמאן, שאסף חומר היסטורי לתולדות יהודי קאליש משך עשרות שנים, הואיל וכתב־ידו מוכר לי, זה למעלה מחמישים שנה. וזהו ההעתק שבידי מחבר ספר זה, שתורגם על ידו לעברית.

האגרת השלישית היא זו שתורגמה ע״י א. יערי מגרמנית לעברית. תרגומה הגרמני הוא תרגום חפשי ממקורה שנעשה בידי ש. לויזון, כפי שהוא עצמו מעיר על כך. ואכן, היא לקויה בחסר וביתר. חסרים בה משפטים שלמים, לעומת זאת נוספו משפטים שאינם בכתה״י כפי שהשויתי, וכן מרובים בה הפרשי תוכן ונוסח לאין ספור. ראיתי איפוא את עצמי נאלץ לתרגמה מחדש תרגום מדויק ולפי רוח כותבו. לצערי העתק איגרת זו שבידי אינו שלם, והשלמתיו לפי תרגומו של יערי. וכן הוספתי מראה המקומות של הפסוקים ומאמרי חז״ל שבאגרות, וניכר שכותבם היה תלמיד חכם. שלוש האגרות הללו יבואו בסוף פרק זה, מפאת הענין הרב שיש בהם בכלל, ולבני קאליש בפרט.

ואף נזכיר לטוב את רבי שלמה איגר שישב על כסא הרבנות בקאליש בשנות תקצ״ה—ת״ר ופעל רבות באיסוף כספים לטובת עניי ארץ ישראל. אף הכניס ריאורגניזציא בפעולת האיסוף בפולין־גדול.

לעומת זאת רבתה פעילותם של בני קאליש במאה השביעית לטובת ארץ ישראל וישובה, ורבו העולים לא״י בתקופה זו.

קודם כל יש לציין את רבי צבי הירש קאלישר, רבה של טהורן, אשר התיחס תמיד על מוצאו מקאליש. הוא היה בן ר׳ שלמה בנו של ר׳ אריה ליב, יליד עיר קאליש ודיין בליסא, ונקרא קאלישר ע״ש עיר מוצאו. נודע בפעולתו המבורכת ובהתלהבותו ליישב בני ישראל על אדמת אה״ק. לא שקט אף יום אחד בלא לעורר את רבני זמנו לעזרת הישוב באה״ק. עמד בחליפת מכתבים עם כל תפוצת הגולה והצליח לייסד כעשר אגודות ישוב א״י, שאספו תרומות לטובת א״י. לא מעטה היתה פעולתו הספרותית, נוסף על פעולתו המעשית, אשר תישאר לזכרון לדורות. בספרו החשוב ״דרישת ציון״ (ליק. תרפ״ב. טהארן, תרכ״ו) הוכיח בראיות ברורות מן התורה, התלמוד והמדרשים, שהגאולה העתידה לא תהיה אלא אם תקדם לה איתערותא דלתתא [התעוררות מלמטה], כאשר יתחילו בני ישראל לעבוד את האדמה באה״ק. ברעיון זה היה בימיו מן החידוש ליהודי החרד, ורק מפני שמבטאו ומפרשו היה אישיות גדולה ואצילה כר׳ צבי הירש קאלישער, הכה רעיון זה שרשים עמוקים בלבות החרדים וממנו פינה וממנו יתד לרעיון הציוני הדתי, ולאורו הלכו ראשוני המקימים את תנועת הציונות החרדית.

בתקופה זו נודע כחובב ציון גדול להלכה ולמעשה, רבי מאיר אויערבאך, בן משפחת אויערבאך המפוארת ורבה של קאליש. בשנת תר״כ, בהיותו במיטב שנותיו ובמצב חומרי טוב עזב את רבנות קאליש המכובדת מאד, שרבים מגדולי הרבנים ערגו לשבת בה פאר — ועלה עם משפחתו לירושלים. שם נתקבל לאב״ד ולנשיא קהל האשכנזים ומצא לו כר נרחב לעסקנותו ולמרצו לחיזוק הישוב ולהרחבתו. הוא פעל הרבה בשדה הצדקה והחסד. הרביץ תורה הרבה ויסד ישיבה גדולה. ומאוד נתכבד ונתחבב על כל החוגים בירושלים.

היה אחד מיוזמי הרחבת הישוב היהודי בארץ ותמך בכמה פעולות שנעשו בימיו לתכלית זו. השתתף ביסוד השכונה ״מאה שערים״ שהיתה הראשונה שפרצה לה דרך מתוך חומת ירושלים העתיקה ונתנה דחיפה לבניית ירושלים החדשה.

וכן היה רבי מאיר פעיל בכמה נסיונות לרכישת אדמה למטרת התישבות ליד יריחו ובמקומות אחרים, ואף הושיט עזרתו למייסדי המושבה פתח־תקוה.

שמו היה קשור בקאליש, באשר היה נקרא ״הרב הקאלישאי״ ואף לאחר פטירתו בשנת תרל״ז, היתה חצרו בעיר העתיקה נקראת ״החצר הקא־לישאית״, עד שנעזבה מתושביה היהודים בעת מלחמת השחרור.

בחדרים שבחצר זו מצאו להם מחסה עולי קאליש מחוסרי אמצעים עד שהספיקו למצוא לעצמם קיום ודירה.

אחריו נתפרסם במיוחד רבי חיים אלעזר ואקס, מגדולי היחס בפולין,

רעיון חיבת ציון קינן בלבו מנעוריו. הוא נתקבל לרבה של קאליש בשנת תרכ״ב, שנתיים לאחר עליתו של רבי מאיר אויערבאך. לא עברו שנים מרובות ואנו רואים את הרב ואקס עומד בקשרים עם ר׳ צבי קאלישער ועם ר׳ אליהו גוטמאכר מגריידיץ, לשם חיפוש דרכים להרחבת פעולת ישוב ארץ ישראל, ואף התחיל בעצמו בסלילת דרך חדשה למטרה זו, על ידי זה שקנה בארץ ישראל גינות של אתרוגים והושיב בהן עובדים יהודים שיעבדון ויפקחו עליהן. האתרוגים שנקטפו בהן נשלחו אליו לקאליש מדי שנה בשנה למכרם ליהודים המעדיפים אתרוג ארץ־ישראלי לצאת בו ידי חובת מצוות אתרוג בחג הסוכות. וכך התפתחה יפה הפצת האתרוגים ע״י הרב ואקס אשר טיפל בענין זה במו ידיו. דאגתו היתה רבה למכרם במחירים טובים, כדי להגדיל את ההכנסה לטובת ארץ ישראל. ואכן, הרב ואקס שלח מפעם לפעם סכומים ניכרים לארץ ישראל. רבה וחשובה היתה עזרתו ביחוד בשנת הבצורת שהיתה בארץ בשנת תרל״ז, כשרבים מיהודי ירושלים רעבו ללחם. בשנת תרמ״ו עלה לארץ ישראל יחד עם חותנו הגדול הרב ר׳ יהושע טרונק מקוטנא; הוא שהה בארץ שבועות מספר ועמד על צרכיה ועל הדרך שבה אפשר להגדיל לעשות לשם חיזוק הישוב בה.

הרב ואקס נסע בעצמו מעיר לעיר בפולין לשם איסוף כספים לטובת א״י, אף כי פעולה כזו — איסוף כספים בשביל חוץ לארץ — סכנה מרובה היתה בה מצד הרשות הרוסית. ואכן, בעת שעזב את ביתו ועמד לצאת לדרך — נפרד מבני משפחתו כמי שאינו יודע אם יזכה עוד לשוב ולראותם...

פעילותו של הרב ואקס התחילה בשעה שרעיון ישוב א״י היה חדש וזר לרובם של יהודי פולין, וכמו לכל דבר חדש קמו לו מתנגדים בשל רעיון זה. אין קץ לרדיפות שנרדף הרב ואקס מצד כמה מתנגדים, והם רבנים גדולים כמו רבי גרשון חנוך ליינער, הרבי מראדזין. אולם הרב ואקס הלך בדרך שסלל לעצמו, קירב אליו את אלה שלבם ער לציון, ואף הירבה את מספרם, ובצדק נאמר עליו שהוא אבי הרעיון של חיבת ציון הדתית בפולין[4]

אחרי פטירתו ניסה הרב שמשון ארנשטיין שישב אחריו על כסא הרבנות בקאליש, להמשיך את מפעלו, ואף פנה בשנת תר״ן בקול קורא נלהב לרבני פולין ועסקניה החרדים ללכת בדרכו של הרב ואקס בדאגותיו לישוב ארץ ישראל. קול קורא זה חותם בדברים נלהבים, להשתדל שעמלו של אותו צדיק לא יעלה בתוהו.

לבסוף עלינו עוד להזכיר את הרב יחזקאל ליבשיץ, אף שהיה בלתי מפלגתי, בהתאם להשקפתו היסודית שזו חובתו של רב בישראל, אבל ראה חובה לעצמו להיות פעיל בעת הווסדה של ה״סוכנות היהודית״ לארץ ישראל בשנת תרפ״ט — 1929. ואכן, השתתף במועצת ייסודה של הסוכנות בציריך

ואף נבחר להיות חבר לה. הטיף בכל הזדמנות לחיבת ארץ ישראל ועזר לקידום ישובה של הארץ.

והנה תיאור נלהב של יהודי קאלישאי בירושלים, מתואר על ידי השר משה מונטיפיורי באחד מביקוריו בירושלים:

"על אודות רחמנותם ומעשי צדקתם של היהודים העניים בירושלים מספר מונטיפיורי בנחת רוח את המעשים המלבבים האלה: שני יתומים צעירים־לימים באו אל חדרו. תוארם הטוב ומראם הרענן משכו אליהם את עיני. מי דואג לפרנסתכם, ובבית מי תחסו? — שאלתי את הילדים. "אנחנו חוסים בבית יעקב־אהרן קאלישער, והוא דואג לכל מחסורינו, ענוני הקטנים. חשבתי לנכון כי האיש הטוב והמיטיב הזה איש אמיד הוא, אבל כאשר חקרתי על אודותיו נודע לי כי עני גדול הוא, ומלאכתו מלאכת הסיידים, אשר בה ימצא לחמו רק בערבי פסחים, כי אז יסייד כל אדם מישראל את קירות ביתו, ואולם ביתר ימי השנה לא ימצא לו כל עבודה. שלחתי לקרוא לאיש־החסד הזה. הוא בא ופניו עליזים וצוהלים כאיש אוצרות. — "האתה האיש המכלכל בביתך את היתומים האלה?" שאלתיו. — כן — ענה הסַייד, — "היש גם לך בנים? — שבעה בנים יש לי. אם כן איך העמסת עליך משא כבד כזה לכלכל עוד שני יתומים? שאלתיו, ויען האיש ויאמר: אבות היתומים האלה היו שכני הקרובים, וכאשר נשארו הילדים בלי אב ואם ראיתי לי לחובה, להיות להם למגן ולמחסה, ולתת להם מקום בביתי יחד עם ילדי. תהילה לאל, הנם בריאים ושלמים, הם אוכלים אתנו יחד בהיות לי ולילדי לחם לאכול, וכאשר אין לחם בבית ירעבו אתנו יחד".

(מתוך תיאור מסעו השישי של משה מונטיפיורי לארץ ישראל בשנת תרכ"ו ב"ספר הזכרונות" לסיר משה מונטיפיורי, נערך ע"י ד"ר אליעזר הלוי. תרגם עברית י. ח. טביוב, חלק שני, עמ' 116 הוצאת "תושיה", ווארשא, תרנ"ט).

בעתון "המגיד", שנת תרמ"ח—1888, בגליון מס. 10, מיום כ"ה אדר, נדפס מכתב מקאליש חתום ע"י חיים יחיאל טרויבע ובו הוא מודיע שבהשפעת המגיד ה' ברוידא מפלונגיאן שביקר בעיר והלהיב את שומעיו בדרשתו, נוסדה פה חברת חובבי ציון. לראשיה נבחרו השו"ב ה' גלערנטער, וה' אליעזר משה כהן והכותב. וכן הוא מודיע על קיום כמה חברות צדקה בעיר ואנשי העיר תומכים בהן ומקיימים בכל לב את הנאמר מה הוא רחום אף אתה רחום וכו'. וגומר בזה שחותמת של קאליש כחותמו של הקב"ה (קאליש בגימטריא "אמת") ובצדק נוכל לומר: שמך נאה לך ואתה נאה לשמך.

מכתבים בתוכן וברוח הדברים שבמכתב הקודם נדפס שוב ע"י החותם הנ"ל ב"המגיד" מס. 36 ז' תשרי התרמ"ט.

נעלה זכרונה של אחת מבנות קאליש שעלתה לפני למעלה משבעים שנה לבנות ביתה ועתידה בארץ ישראל, והיא מרת צירל צעשיא בת ר' אברהם

ישראל שורק. וזה קיצור השתלשלות הענין: בשנת תר״ן בערך בא לקאליש כשליח מארץ ישראל ר׳ ישראל איסר לעווי, והוא דור שלישי בארץ ישראל, נכדו של הרב המפורסם בגדולתו ובצדקותו, ר׳ יעקב ליב, רבה של שליעשין לשעבר. ר׳ ישראל איסר היה אלמן, הצטיין בכמה וכמה מעלות ורשמו היה רב על כל מי שנפגש עמו, וכשהוצע למרת צעשיא שורק להינשא לו ולעלות ירושלימה, הסכימה לכך. מיד אחרי הנישואין עלה הזוג לארץ ישראל והקימו בית נאמן בישראל. משפחה זו היתה אחת המשפחות הידועות והמפוארות בירושלים.

יש לציין שעלית בת צעירה לארץ ישראל בזמנים ההם, בת משפחה אמידה וחשובה, ופרידתה מהורים, אחים ואחיות וקרובים, היה בהן משום מאורע נדיר ונכבד מאוד.

היא הקימה דור־ישרים מבורך. נפטרה בירושלים בשנת תר״ץ.

בקשר לר׳ יעקב ליב, הנזכר לעיל, מן הראוי לציין שמוצאו ומוצא משפחתו מפולין־גדול, וכן אופן עליתו ביחד עם שני אחיו, רבנים בקהילות על אדמת פולין גדול, יש בה מן האגדי והמפתיע. אולם המסורת שבידי משפחה זו מציינת את המאורע כמציאותי. ומעשה שהיה כך היה: לפני כמאה ועשרים שנה חיו שלושה אחים, אישים חשובים, בני משפחה מפוארת בפולין גדול, שלושתם רבנים בקהילות בחבל ארץ זה, ושמותיהם: ר׳ אשר לעמל בגולין ליד קונין, ר׳ נחום בשאדיק, ר׳ יעקב ליב בשלעשין. אחרי הרפתקאות קשות ואסונות משפחה בפרק זמן קצר, עלו הרהורים במוחו של כל אחד מהם במקומו, שהגיעה השעה לעזוב את הגולה ולקום לעלות בית ה׳. אח לא ראה את אחיו, ולא נפגשו להידבר בענין קשה זה, כמו עליה לא״י עם משפחות רבות נפשות, כשהפרוטה אינה מצויה בכיס...

חלם ר׳ אשר־לעמל חלום, וירא איש זקן כולו עוטה אור, פונה אליו ואומר: עד מתי תהיה כאיש נדהם, ולא תדע את המעשה אשר תעשה? קום לך ירושלימה, וה׳ יהא עמך בכל אשר תלך. בבוקר מסר לאשתו ובני־ביתו את החלטתו לעלות לארץ הקודש, ופה אחד הסכימו אתו לצעד נועז זה.

אז קרא ר׳ אשר־לעמל לבני־עירו להתאסף בבית הכנסת ודרש לפניהם בענין ברית הארץ וקדושת הארץ וחובת הגוף, שעל כל איש מישראל לקיים את הברית הזאת בכל הימים, והודיע להם כי גמור עמו להיפרד מהם ולעלות לציון ברנה.

בעצם פרידת בני הקהילה מרבם, עודם כולם בבית הכנסת, הופיע בבית הכנסת ר׳ נחום אחיו של אשר־לעמל. חשבו כולם שבא אף הוא להיפרד מאחיו לפני עלייתו, והנה מתברר מדבריו, שהוא עצמו עולה עם משפחתו לארץ ישראל ובא להיפרד מאחיו הגדול. כשמוע האחים איש דברי אחיו, שמחו מאוד, ואמרו: עתה ידענו כי ה׳ עמנו, ומן הראוי שבדרך מסעינו נסור לשלעשין להיפרד מאחינו הצעיר היושב שם.

עודם מדברים והנה הופיע בבית הכנסת האח הצעיר ר׳ יעקב־ליב, שאף הוא פניו דומים לפני אחיו הגדולים, ולאחר שמחת פגישת האחים, נודע כי גם הוא החליט לעלות לירושלים ובא להיפרד מאחיו! נקל לתאר את התדהמה הרבה שנפלה על כולם. מיד אמרו כולם: מאת ה׳ היתה זאת ועצתו תקום!

גדול היה הד המאורע הזה בכל פולין־גדול ודורות סחו עליו.

בשנת תר״ג, בסוף ניסן, עזבו האחים יחד עם משפחותיהם, את פולין והגיעו ירושלימה בתמוז תר״ד, כלומר: נשתהו בדרכם למעלה מארבע־עשר חדשים. כשהגיעו ירושלימה והתישבו בה עלו כל אחד מהאחים מעלה־מעלה במלוי יעודים חשובים מאוד, כל אחד מבחינתו הוא. ורבה היתה השפעתם בהנהגת עניני הציבור ובחזוקם של עולי פולין בירושלים. בניהם ובני־בניהם אחריהם שומרים את זכר אבותיהם הגדולים כמשמרת־קודש והולכים בדרכיהם, נושאים ברמה את דגל התורה והיהדות, פעילים בבנין הארץ, והם מיקירי ירושלים עיר הקודש.

פרטי מאורע זה מסורים בספרו של אליהו כיטוב, בשם ״הפותח שער״, פרקים א—ז. מכון להוצאת ספרים. ירושלים, תשט״ו.

★

סמוך לפרוץ מלחמת־העולם הראשונה בשנות תרפ״ז—תרע״ד התחילו לעלות לא״י מבני הנוער שבקאליש והצטרפו לציבור החלוצים העובדים שבארץ.

מבין הצעירים הראשונים יש להזכיר את יעקב בינשטוק שעלה בשנת תרס״ז—1907 ונכנס מיד לחיי עבודה בארץ. היה מראשוני המתישבים בשכונת בורוכוב ונמצא בה עד היום. כן עלה אז משה לובלסקי ז״ל.

בראש הקבוצה השניה שעלתה בשנת תרע״א—1911, עמד שמואל צבי טרויבע, ואף הוא נכנס לחיי עבודה, שירת בגדוד העברי, היה מראשוני המתישבים בכפר יחזקאל ונמצא שם עד היום. כן עלתה אז כעין משלחת של שלושה אנשים מכובדים מקאליש במטרה לברר אפשרות של עיסוק בשבילם ובשביל אנשים שונים בעיר זו, השואפים לקשור את גורלם בגורל א״י. שמותיהם: משה קרקובסקי, מרדכי־מנדל ויינטרויב והירש פרנקל.

עם שובם היתה התעוררות רבה לא״י ותוכננו תכניות שונות אלא שמחמת מלחמת־העולם שפרצה בשנת תרע״ד—1914— וחורבן העיר בעקבותיה, בוטלו התכניות.

אחרי הצהרת בלפור, עם האפשרות הראשונה לעליה, קמה גם בקאליש תנועת עליה של יחידים ומשפחות שגדלה והלכה והגיעה לכמה מאות משפחות שהתישבו בארץ והיכו בה שרשים עמוקים בעבודה גופנית, בהתישבות, במסחר ובתעשיה.

המשפחה הראשונה שעלתה מקאליש בהתחלת שנת תר״פ—1920, היתה זיסקינד בערקא ואשתו. הוא נכנס לחיי עבודה קשה, חלה ונפטר כשנתיים לאחר בואו.

עם השמדת יהודי קאליש ע״י קלגסי היטלר נושאים בלבם בני קאליש בישראל את זכר עירם,הוריהם וקרוביהם שניספו בשואת יהדות פולין.

בני קאליש בישראל התארגנו באירגון לעזרת אחיהם בני עירם, שהתחילו לבוא לארץ אחרי מלחמת העולם השניה, ורבה היתה עזרה זו לברכה ולתועלת של אחים מעונים — בהשתרשותם בארץ.

מבני עיר קאליש הנמצאים בארצנו, דור ראשון ואף דור שני, פעילים בהתישבות, בתעשיה, בעבודה ובמלאכה. מהם המשיכו במעשה אבותיהם עד כדי מסירת הנפש בעבור ארץ ישראל, בפעולות ההגנה ובמלחמת הקוממיות, ומהם שנפלו במלחמה על כבוד עמם וארצם.

ואלה שמות הבנים הקדושים:

גל־עד

לזכרם הקדוש של עולי עיר קאליש, לבניהם ילידי הארץ,

שהערו את נפשם על כבוד ישראל ועל שחרור ארץ ישראל

אברונין יוסף בן שמואל ואסתר

נולד בא״י בשנת תרפ״ה. נתחנך בבית־ספר עממי, ואחר כך חינוך תיכוני בגימנסיא ״בן־יהודה״. בעל מחשבה עצמאית ומלא שאיפת הגאולה.

מילדותו היה קשור לצופי־הים. הצטיין ועלה לדרגת מדריך. בשנת תש״ב נשלח מטעם ״צופי־ים״ להשתלמות באנית ״נפטון״. בעת פעולה ימית נספה. גופתו הובאה למנוחת עולמים ביום ד׳ תשרי תש״ה בבית הקברות שבנחלת יצחק.

הסוכנות היהודית כותבת במכתב תנחומין להוריו השכולים, ״אסון זה הוא מכה קשה למשפחה הצעירה של הימאים העבריים״.

לזכרו נוסד גדוד ימאי הנושאת שמו ״יוסף אברונין״. ״חבל ימי לישראל״ הקדיש סירת אימונים נושאת שמו.

הי״ד

בית־הלוי אברהם בצלאל בן ישראל דוד וחיה פערל

נולד בקאליש בל״ג בעומר תרע״ג.

מילדותו היה לבו פועם לסבל הזולת ומחונן ברגש הרחמים. בהיותו בן שש דרש מהעוזרת שבבית כשאמא יצאה לתת בעין יפה כמו אמא לעניים הבאים. בן שבע עלה עם הוריו לארץ ישראל. היה תלמיד בית ספר עממי

ובוגר גמנסיה "הרצליה". חיבה מיוחדת היתה לו עוד בהיותו תלמיד בית ספר העממי, לקרן הקימת, לדבריו צריך היה לתת הכל, הכל לקרן הקימת. במאוחר בעבדו כפקיד בחברה גדולה קיבל על עצמו פעולת הגביה לקק"ק במקום. מדי חודש בחדשו. מנעוריו הצטיין בכושר תפיסה בכמה מקצועות. וכן בציור ובנגינה. היתה לו זיקה מיוחדת ללימוד ולדעת שפות זרות, וביחוד השפה הערבית. היה פעיל בשדה הספורט ככדורגלן והצטיין מאוד. רבים רצו לראות בו את הכוכב הא"י בספורט זה לעתיד. היה חבר במשלחת הספורטיבית של "הפועל" שנסעה לפולין ולשאר ארצות אירופה. בפולין היטה שכם לעזור לעליה ב׳, הבלתי ליגאלית.

בתקופת המאורעות בשנות תרצ"ו—תרצ"ט, 1936—1939, נתמנה מטעם הסוכנות כמתורגמן לפלוגת הצבא הבריטי שהגיעה ארצה כדי לדכא את הפרעות. בתפקיד זה עמד למעלה משנתיים והצליח בו. הוא השכיל לקשר קשרי ידידות לא רק עם קציני הצבא הבריטי, אלא גם עם שייכים ערבים בכמה כפרים שבהם פעל.

בשנת תרצ"ט—1939 הצטרף לפלוגת כדורגלנים שהפליגה לאוסטרליא לתחרות שם. משנגמרו התחרויות נשאר שם לשם מילוי שאיפתו, להשתלם בבית־ספר גבוה למדעי המסחר. בפרוץ המלחמה העולמית השניה, כשגברה תנועת ההתנדבות למלחמה בהיטלר י"ש ובבעלי בריתו, וכשרומל עמד בשערי ארץ ישראל, התנדב אף הוא לצבא, מתוך סיכוי לחזור לארץ בשורות הצבא האוסטרלי שחנה אז בארץ להגנתה.

הצליח ועלה בדרגה. נפל בקרב בעת מילוי תפקידו ביום כ"ה בטבת תש"ד.

הי"ד

גוטשל צבי בן חנה ויוסף

נולד ב׳ תמוז תרפ"ח בת"א, סיים את הגימנסיא "בלפור" ושירת שנה כנוטר בעמק בית שאן. אחר כך התחיל ללמוד באוניברסיטה פיסיקה, פילוסופיה ומתמטיקה. ב־29 בנובמבר 1947 בצאת הקריאה לנשק, לא היסס. עזב את האוניברסיטה ויחד עם עשרות מחבריו התמסר לנשק באותה רצינות שהתמסר קודם ללימודים. נשלח לגוש־עציון, השתתף בקרב בנבי־דניאל. לאחר שחזר משם השתתף בפעולת "נחשון" ובכיבוש הקסטל. נלחם גם לשחרורן של השכונות העבריות בחזית קטמון — ושם נפל ב־1.5.1948. היה קבור בסנהדריה בירושלים. בט׳ במרחשון תשי"ב, הועבר להר הרצל בירושלים ומצא מנוחת עולמים בין חבריו בבית הקברות הצבאי שם.

הי"ד

גלובינסקי אריה בן־יצחק והינדה

נולד ב־13/2/1920 בקאליש. עלה עם הוריו ארצה בשנת 1935. עם תום לימודיו בבית הספר העממי החל לעבוד בליטוש יהלומים, ובו בזמן המשיך בלימודים בגימנסית־ערב. היה פעיל בגדנ״ע ואחר כך בחי״ש של ההגנה. עוד לפני הכרזת המדינה היה בשורות הלוחמים. התגייס בדצמבר 1947 והשתתף בהגנת ישובי השרון.השתתף במבצע ״נחשון״ לפריצת הדרך לירושלים, בכיבוש הכפרים מסביב ליפו ובמבצע ״דני״ לכיבוש לוד ורמלה. למד בקורס לקשרים והיה לאלחוטאי קרבי. בתפקיד זה השתתף בנסיון פריצה לתוך כיס פלוג׳ה, ונפל בעיראק אלמנשיה ב־20/10/1948. היה קבור בפלוג׳ה. הועבר אח״כ למנוחת עולמים בנחלת־יצחק.

הי״ד

וקס זאב בן יצחק דוד ונחה

נולד ב־6/10/1922. היגר לפאריס. היה פועל דפוס. במלחמת העולם נמלט מפני הפולשים הנאצים לדרום צרפת. משם ברח ב־1943 לספרד, ומספרד העפיל לארץ, והחל לעבוד בבית דפוס בירושלים. ב־1944 התנדב לבריגדה העברית והשתתף בפעולותיה באיטליא ובארצות השפלה. משנשתחרר מן הצבא חזר לארץ ולעבודתו בירושלים והתגורר בעיר העתיקה.

עם פרוץ מאורעות־הדמים עבד בבית הדפוס הממשלתי בירושלים שנמצא בלב שכונה ערבית. הוא וחבריו אירגנו בחשאי את ההגנה של עובדי הדפוס היהודים. נדרש לעזוב את עבודתו ולהתגייס לשורות הבטחון. הצטרף לפלוגות שהבטיחו את שירות האספקה לעטרות, הר הצופים, רמת רחל וכו׳. שירת בפלוגת ״נועם״ שביחידת עציוני והשתתף בקרבות רבים בסביבות ירושלים. בקרבות אלה הראה גבורה יוצאת מן הכלל ולא עזב את עמדתו גם לאחר שנפצע קשה. נפל בקסטל ביום 6.4.148 והובא לקבורה במעלה החמשה. ביום י״ב כסלו תשי״ד הועבר להר־הרצל בירושלים.

הי״ד

זילברמן יצחק בן אליעזר ואסתר

נולד ביום 2.7.1929. עוד כתלמיד בית־הספר העממי ברעננה הצטרף שם לתנועת ״מחנות העולים״, מגיל 14 ואילך היה חבר ההגנה. גמר את הקורס לחשמלאות בבית הספר הטכני מונטיפיורי. עבד בתחנת הכוח בתל־אביב. בתקופת המרי היה פעיל מאוד במשימות המחתרת שהוטלו על נוער ההגנה. ומילא כל פקודה במסירות בלי רתיעה מאימת סכנה או מאסר.

ב־12/12/1947 אחרי הכרזת או״ם התגייס לשירות מלא והשתתף בקרבות רמת־הכובש, ביאר עדאס, כפר־סבא, קילקיליה, בכיבוש תל־ליטווינסקי, סלמה, סאקיה, חיריה והסביבה. בזמן הקרבות נשלח בפקודת הרופא לבית חולים צבאי. אחרי ימים מספר החליט הוא עצמו שהוא בריא, ברח מבית החולים והתיצב להמשכת השירות. בעת הקרבות הסוערים באיזור לטרון, הלך על דעת עצמו והצטרף ללוחמים ושם נפל ביום 26/5/1948. ביום 17/11/1949 הועבר למנוחות להר־הרצל בירושלים.

הי״ד

יזרעאלוביץ יצחק בן־אברהם

נולד בשנת תרפ״ג—1923 בעיר קאליש. בילדותו נתייתם מאביו. למד בבית־ספר עממי ובגיל צעיר התחיל לעבוד בעבודת מתכת. מנעוריו היה שוחר־ציון ומאורגן בתנועת ״השומר הצעיר״. היה עוד נער בן 16 בפרוץ מלחמת העולם והשואה, וכל ימי המלחמה היה במעצר ובשעבוד, מבנה גופו האיתן עמד לו. בשנת תש״ז, 1947, עלה ארצה, התישב בפתח־תקוה, התגייס, שירת בפלמ״ח ונלחם בגבורה. נפל בהתקפה על משטרת נבי־יושע ביום 20/4/1948. נקבר בנבי־יושע ב־20/5/1948.

הי״ד

לבקוביץ יוסף בן צבי

נולד ב־17/1/1927 בקאליש. גמר בית ספר עממי והתחיל ללמוד בבי״ס תיכון. פרצה מלחמת העולם ועמה הפלישה הנאצית והוא נותק ממשפחתו בעודו נער רך, טולטל ממחנה למחנה, הועבד בפרך, נשא רעב ותלאות, אך החזיק מעמד. ב־5/5/1945 שוחרר על ידי הצבא האמריקני, התאושש מדכאונו בשל אבדן משפחתו והצטרף לחבורת חלוצים. בעזרת חיילי הבריגדה העברית עבר מגרמניא להכשרה באיטליא, בסוף 1945 העפיל ארצה באניה שנוסעיה הצליחו לעלות בחוף הרצליה ללא תקלה. הלך לקיבוץ ״חולתא״ ומצא בו את מקומו במסגריה ובחיי החברה ובשאיפותיה. בחורף תש״ח מילא את חובתו בשמירה ובהגנה. וכשהלך במחלקה לעזרת משמר הירדן נפגע בדרך מפגז ונפל ביום 5/6/1948. נקבר ב״חולתא״. זכרו הועלה בחוברת שהוציא משק ״חולתא״ לזכר חלליו.

הי״ד

לובלסקי (אלון) דוד (דודי) בן משה ודבורה

נולד ב־15/10/1925 בת״א. סיים את בית הספר העממי בת״א ובחר

במלאכת הנגרות. 5 שנים שירת בפלמ״ח והשתתף בפריצת מחנה המעפילים העצורים בעתלית. עם הווסד ההכשרה המגוייסת בכפר־מנחם הצטרף אליה. עם תום תקופת שירותו בפלמ״ח יצא יחד עם חבריו לקיבוץ עצמאי בבאר־יעקב, שהתנחל אחר כך ב״נירים״. הצטיין במידת האחריות בכל מעשיו. חבריו היו רגילים לומר ״אם דוד פה — אין דאגה״. אף במצבים המסוכנים ביותר היה שופע בטחון. היה ממונה על בטחון הנקודה. ב־15/5/1948 הדפו אנשי נירים בפיקודו של דוד את האויב, אך הוא עצמו נפל בהתקפה זו בפגוע בו רסיס של פגז. בו ביום הובא למנוחות בבית הקברות ב״נירים״.

הי״ד

ליטמן אבטליון פינחס בן הרב יעקב זאב וגיטל

נולד ביום כ״א מרחשון תרפ״ו בעיר קאליש, עלה לארץ ב־1936. קנה לו השכלה תיכונית, ושאף ללמוד מדעי החקלאות. גדל באוירה דתית והיה שוחר־אמת מילדותו. בימי מלחמת העולם, בהיותו בן 17, נענה לצו ״למשק ולנשק״ ויצא לשירות בקבוצת ״שדה־אליהו״. התאמן וגוייס כנוטר במשטרת הישובים העברים. בתגרה עם ערבים, שהעלו בהמתם על שדות העמק, נפצע קשה באלה ושכב בבית־חולים. לאחר ששירת כשנתיים וחצי ב״שדה אליהו״, התכונן לבחינות ונכנס לאוניברסיטה למכון החקלאות. בדצמבר 1947 התגייס. בימי שרותו עבר מעמדה לעמדה, השתתף בקרבות בצובה ובניר יעקב. ברבות הימים נתמנה לרב־סמל בפלוגתו. בערב פסח השתתף בכיבוש שייך ג׳ראח. לחם בקטמון, תלפיות, בכיבוש מחנה אלנבי ודיר אבו טור. בקרבות על רמת רחל נפצע. מיד הובל לתחנת איסוף פצועים ושם נחבש, אך המאמצים להצילו עלו בתוהו. דבריו האחרונים היו: אני בן הרב ליטמן מ״נחלת יהודה״.

הי״ד

נפרסטק שמואל בן דוד וחנה

נולד ב־21/1/1929 בקאליש. גמר בית ספר עממי. עם פרוץ מלחמת העולם השניה נמלט אל האזור הרוסי. שירת בצבא האדום מגיל 19 ונכנס לבית ספר לקצינים. עם תום המלחמה פנה ויצא לארץ ישראל. בבואו התגייס מיד.

נלחם בהרי ירושלים. נפגע בפעולה קרבית בהראל ב־18/10/1948. חזר מפעולה מוצלחת בבית ג׳מל והמכונית עלתה על מוקש והוא נפגע, הועבר לבית חולים באבו־גוש וביום 19/10/1948 מת מפצעיו, לפני שהספיקו לנתח אותו. נקבר למחרת היום בקרית ענבים.

הי״ד

פולברמכר אברהם בן יצחק ומינה

נולד ב־12/10/1924 בקאליש. עלה לארץ בשנת 1935. קיבל השכלה תיכונית. עבד כפועל בת״א. כבר בימי לימודיו הצטרף להגנה ושירת בה 7 שנים. בחרדת קודש עשה ימים ולילות באימונים וסיורים, כדי להכיר ולדעת את הארץ, להתחקות על המקומות האסטרטגיים, גשרים, דרכי התחבורה, ואת כל החומר העשיר שצבר, לרבות התצלומים המרובים, היה מצרף למחברותיו גדושות־התוכן.

עם פרוץ מלחמת השחרור, התגייס לגדוד אחד בחטיבת ״גבעתי״. השתתף בפריצת הדרך לירושלים, בקרבות באבו שישה, אשדוד, נגבה, ומשלט אחד. היה סגן מפקד של פלוגה א׳. על אף הפצע שטרם הגליד ועל אף עייפותו מקרבות בלתי פוסקים יצא ב־18/7/1948 להסתערות על בית עפה ונפגע מצרור פגזים. כשניגשו אליו לחבוש את פצעיו, ציווה: להמשיך! לא גמר דברו ונדם. הועבר למנוחת עולמים בנחלת־יצחק. ב־23/1/1951 לפי פקודת המט״כל הועלה לאחר נפילתו לדרגת סגן ראשון.

הי״ד

פרומער אברהם חיים בן נחמן ויהודית

נולד בת״א בב׳ אלול שנת תרצ״ח—1938. התחנך בבי״ס יסודי בגבעתיים ואחר כך בבי״ס תיכון. היתה לו נטיה לנגינה. בגיל 11 התחיל ללמוד נגינה בפסנתר והשתלם בה אחר כך במיוחד. שאף להיי עבודה בקיבוץ. חי תקופה מסוימת בקיבוצי נען ומלכיה.

בשנת תשט״ו—1955 נכנס לשירות הצבא לשנתיים בקירוב, עלה לדרגת רב״ט. שאף לעליה בצבא, עבר בחינה לשם כניסה לקורס קצינים, אולם מסיבה בלתי תלויה בו לא הצליח למלא שאיפתו זו.

ביום כ״ב באייר תשי״ח נפצע קשה בעת אימונים, בהתפוצץ רמון שנשא בחגורתו, ובו ביום נפח נשמתו. למחרת הובא למנוחת עולמים בבית הקברות שבקרית שאול.

הי״ד

קוכמן שמעון בן יחיאל ואסתר רבקה

נולד ביום ו׳ במרחשון תרפ״ה. עם סיימו את בית־הספר התיכון שירת כנוטר בקרית־חיים. בהשתחררו השתלם והיה לרואה־חשבון מוסמך. אהב ספורט והשתייך לאגודת ״מכבי־עתיד״. פשוט וצנוע בהליכותיו, ישר ושלם במעשיו ורצוי לכל חבריו. היה חבר פעיל ב״הגנה״.

עם פרוץ מלחמת־השחרור, עזב את עבודתו, כדי להתמסר לעניני הבטחון.

יצא לפעולות־קרב והצטיין באומץ לבו ובעמידתו האיתנה עד יומו האחרון, בקרב בבית־עפה, ביום י״א בתמוז תש״ח, שבו עמד עם ״פיאט״ בידו מול האויב שהתקרב לישוב.

הי״ד

שילק משה יעקב (מלניק) בן צבי ושרה

נולד ב־7/5/1924 בקאליש. למד בבית־ספר תיכון. כשפרצה מלחמת־העולם השניה נכלא במחנה השמדה. פעמיים ניסה לברוח ונתפס. אך סמוך לשחרור הצליח להימלט על ידי קפיצה מן הרכבת בעצם מהלכה וכל שיניו נשברו בקפיצה זו.

עלה ארצה והתנדב לחוגי עליה ב׳. התחיל לעבוד בארגון זה, ובעיקר בהברחת הגבולות. מחופש כיווני היה מעביר עולים דרך גבול איטליא־אוסטריא ונפצע כמה פעמים בברחו מפני שומרי הגבולות, אבל המשיך בעבודתו זו. הגיע לארץ בשנת 1946. תחילה עבד בחקלאות בפרדס־חנה ובכרכור. אחר־כך גר אצל קרוביו בתל־אביב. עם תחילת מלחמת השחרור התגייס לפלמ״ח ושירת בגדוד הפורצים, חטיבת ״הראל״. ב־10/6/1948 נפצע קשה בהתפוצץ פגז ליד חדר האוכל בקרית־ענבים ומת. כעבור יומיים הובא לקבורה בבית הקברות בסנהדריה בירושלים. ביום ט״ז במרחשון תשי״ב הועבר למנוחות להר הרצל בירושלים.

הי״ד

שקלנובסקי שמואל יצחק בן יחיאל יהודה

נולד ביום ה׳ באלול תרפ״ה. אמו מתה עליו בשחר ימיו. למד בבית־ספר ״בילו״ ואחר כך בבית הספר התיכון ״גאולה״. חונן בקול ערב והיה חבר המקהלה בבית הכנסת ״בילו״. חלם על השתלמות במוסיקה, אך לא הגיע לכך. מגיל 14 היה חבר ה״הגנה״. בן 17 התגייס לחיל הנוטרים ושירת בשער הגולן עד שנת 1945. עם פרוץ המאורעות התיצב בשורות המגינים, השתתף בהגנה על פרברי תל־אביב. בדצמבר 1947 נשלח לנגב, השתתף בשמירה על צינור־המים, בליווי שיירות לנגב ולירושלים. נלחם בעטרות ובהרטוב הנצורה.

בי״ג באייר תש״ח, בשעת אימונים, הרגיש שמואל לפתע שהותר פתיל הרמון שבידו. עמו בחדר היו למעלה מ־20 איש, חבריו למחלקה, מיד תפס את הרמון ואץ החוצה. הרימון התפוצץ בידיו והוא נתרסק. במותו הציל את חיי חבריו. למחרת היום הובא למנוחת עולמים בבית הקברות בנחלת יצחק.

הי״ד

הערות:

[1] יתכן גם, שקאליש שימשה פעם, לפני כחמש מאות שנה, עיר מעבר ליהודים מארצות מערב אירופא שעלו לארץ ישראל. להנחה זו באתי בעקבות מאמרו של החוקר יוסף ברסלבסקי (ברבעון "ציון", סדרה חדשה, שנה ב׳, ירושלים תרצ"ז עמ׳ 69—55) על העליה האשכנזית לא"י במאה הט"ו.

ברסלבסקי מוכיח על סמך מקורות, שהעליה מאשכנז במאה ההיא הלכה לא בדרך נמל ויניציאה, מפאת גזירת האפיפיור משנת 1428 על נעילת שערי עליה בפני יהודים העולים לא"י, והריפובליקה הויניציאנית ביצעה פקודה זו וציוותה לרבי החובלים של אניותיה, להטיל הימה כל יהודי שיימצא באניה המפליגה ליפו. גזירה זו נתקיימה עד שנת 1487 ומתוך הכרח מצאו להם היהודים שרצו לעלות, דרך אחרת, הם הלכו בדרך נירנברג — פוזנא — לובלין — למברג — דרך ואלאכאי — לשיטץ חוטין — ויסנברג (כיום אקרמן) ומשם — בים לערי הנמל בתורכיא עד חלב.

בהמשך מאמרו מסביר ב. שהיהודים בחרו בדרך ארוכה פי כמה, הן ביבשת אירופא והן בים השחור, אולי מפאת היחס השונה לטובה ליהודים בממלכת פולין, הארץ אשר שימשה בדרך כלל מקלט ליהודי אשכנז המגורשים והנרדפים.

על זה מעיר ד"ר יהודה לוין, החוקר המצוין של יהדות פולין־גדול (ב"ציון" שנה ג׳ עמ׳ 88) שהיהודים בחרו אז בדרך זו לא מטעמי "שמא" אלא מטעמי ברי. והוא מסביר דעתו זו בכך, שהמסחר המזרחי הלך במחצית השניה של המאה הט"ו בארבעה דרכים מגירנברג לפוזנא, עיר זו היתה לאחד הגשרים הגדולים ביותר בדרך המסחר אשר הוליך ממערב למזרח. סוחרי נירנברג הלכו מפוזנא ללובלין, ורבים מהם קבעו דירתם בפוזנא, ואין שום ספק שליהודים היה חלק במסחר הגדול הזה.

להשלמת הסבר זה יש ליתן את הדעת על הקול הקורא של ר׳ יצחק צרפתי בתקופה ההיא, שבו הוא פונה ליהודי גרמניא ואיטליא שיעזבו את ארצות מגוריהם הנתונות לשלטון "גוי עריץ, על גוי שומר אמונים יהפוך ידו כל היום" וקורא ליהודים לעלות לתוגרמא (היא תורכיא) ולארץ הקדושה, הוא מסיים במלים אלה: "ועתה ישראל מה לך נרדם בואו ורשו את הארץ, אשר ה׳ נותן לכם, הכון לקראת אלוקיך ישראל, כי הבאים ישרש יעקב, יציץ ויפרח ישראל, ובאו האובדים בארץ אשכנז והנדחים בארץ צרפת, והשתחוו לה׳ בהר הקודש בירושלים".

נראה שקול־קורא זה מצא לו הד רב בלב יהודי אשכנז, להמשיך לעלות לא"י וגם לבחור את דרך מסעם דרך תורכיא. (ראה פרטי ענין זה, ב"דברי ימי ישראל" גרץ—שפיר, כרך ו׳ עמ׳ 242 ועמ׳ 428. וכן ב"דברי הימים לעם ישראל" מאת דובנוב, כרך ה׳ עמ׳ 280).

כל זה הביא אותי לידי מסקנא, שאם יהודי מערב אירופה עלו לא"י בתקופה ההיא שנמשכה כשישים שנה דרך נירנברג — פוזנא — לובלין — בהכרח שעברו דרך קאליש, שהרי אין דרך אחרת בכיוון זה. בימים ההם, כשנסעו בעגלות רתומות לסוסים, היו תמיד זקוקים לתחנות למנוחת־לילה במקומות בטוחים. בעבור העולים לא"י בדרך ארוכה זו לא יכלה להיות טובה מזו של קהילת קאליש, שכבר היתה ידועה ליהודי ארצות מערב אירופה, והיו מהם שהשתקעו בה מזמן, וביחוד שנתיב שיירות המסחר ממערב למזרח עבר דרך קאליש עוד מקדמת דנא, כפי שהזכרנו בפרקים הקודמים, ואין ספק שגם שיירות העולים הלכו בדרך זו. אפשר איפוא לשער שעליה זו דרך קאליש היתה לה השפעה מוסרית על יהודי עיר זו ובגללה נתעוררו אף בלבם חיבה וגעגועים לארץ הקדושה, להלכה וגם למעשה. כך נוצרה ונשתמרה כאן המסורת של אהבת ארץ ישראל.

1א ולטסמן שמואל — חיבת ציון לפנים בקאליש בירחון "המזרח", העורך זאב יעבץ (קראקא, תרס"ג), עמ' 351—349.

2 פרומקין א. ל. תולדות חכמי ירושלים, ירושלים, תרפ"ח—תר"ץ חלק ב', עמ' 76.

3 פרומקין א. ל. תולדות חכמי ירושלים, ירושלים, חלק ג', עמ' 180.
— ד"ר ריבקינד — הרוגי צפת ברעש תקצ"ז. ספר השנה של ארץ ישראל, שנה שניה ושלישית, תרפ"ד—תרפ"ה, עמ' 106.

3א יערי אברהם — אגרת מצפת משנת תקצ"ז. בירחון "סיני", כרך כ"ט, ירושלים, תשיא, עמ' שמ"ה—שנ"ח.

4 בית־הלוי י. ד. — תולדות רבי ח. א. ואקס. ת"א, תש"י.

★

והנה שלוש האגרות שכתב ר' יוסף מאנספעלד לקרוביו בקאליש:

אגרת ראשונה

בעזה"י פה עיה"ק צפת תובב"א[1]. היום יום ה' י"ד טבת תקצ"ה לפ"ק. שפעת שלום ורב ברכה והצלחה לאהובי אחי רחימא דנפשאי ה"ה הרבני מו"ה אברהם אבלי נ"י.

אחי אהובי, הנני מודיע לך שהגענו תהלה לאל ית' בריאים לצפת ביום ד' פרשת וישלח, חמשה עשר בחדש כסלו. אמנם היינו צריכים להגיע הנה לראש השנה, אולם רבות רבות עברו עלינו. עתה אכתוב לך מפלאי ה', למען להבין את החסדים אשר השי"ת גמל אתי בארץ נכר. אשר עבר עלינו מיום חמשה עשר באב עד יום ד' כ' אלול, כבר כתבתי לך על ידי הדואר מאודיסה. עתה אכתוב לך מכל הרפתקאותינו עד היום.

ביום ב' כ"ה אלול הפליגה האניה, ומיד חליתי באופן מסוכן, שלושה ימים רצופים לא טעמתי שום דבר־אוכל מחוץ לזה שהשי"ת חיזק ועודד את אשתי שתהא בכוחה להמציא לי מעט תה וקפה. אחי אהובי, לא תוכל לתאר לעצמך כיצד אשתי ועוד אשה אחרת בישלו בעבור נוסעי האניה. היא אמרה מתוך פחד "לעין הרע" שכבר הפליגה פעם באניה, והיא רגילה בנסיעות על הים.

יום ו' ערב ראש השנה הגיענו לסטמבול, ומכיון ששמענו שבעיר פרצה מגיפת החולירע נשארנו באניה ושלחנו את הדרכונים שלנו העירה לחתימה וקיבלנו אותם חזרה ביום ד' תשרי — והפלגנו, ותהלה לאל הרגשתי טוב ויכולתי לטפל בחולים אחרים, כהרגלי תמיד. ביום א', ערב יום כיפור, עמדה רוח־סערה והאניה על נוסעיה היתה בצרה גדולה עד לפנות ערב, ואז קמה הסערה לדממה וגם האניה התקדמה לאט, כך שיכולנו להתפלל ביום

הקדוש מתוך דבקות והתעוררות ושמחה כמו שכתוב: עבדו את ד׳ ביראה וגילו ברעדה. לאחר שה׳ הצילני ממות לחיים.

ביום ה׳, י״ג תשרי, הגענו לעיר גאליפולי, וכאן עגנה האניה עד יום א׳ דחג הסוכות, יום בו הפלגנו לחיפה, בה מתחילה ארץ הקדושה, ורבה היתה שמחתנו שאנו מתקרבים לגבולה, אבל בעוונותינו הרבים הופרה שמחתנו. כי ביום א׳ לפנות ערב, ליל הראשון של חול המועד, באה רוח חזקה והרימה את האניה לעל והורידה אותה למטה כך שהאניה הוצאה מהמסלול. ומחמת הרוח החזקה טולטלו הסלים הכבדים שבאניה ממקום למקום. חשבנו שקיצנו הגיע. אין לתאר את הפחד שהקיפנו בליל הושענא רבא. אז התעצמה מידת הדין וכמעט שהגענו חס ושלום לידי יאוש, הואיל והמים חדרו לתוך האניה. כל הלילה אמרנו וידוי ונדרנו נדרים גדולים עד שצעקתנו עלתה השמימה, והשית״ב ריחם עלינו, והים נח מזעפו והאניה שוב עלתה למסלול הנכון. והנה ביום שבת קודש שמיני עצרת שוב היינו על יד העיר גאליפולי.

ביום ב׳ כ״ד תשרי התחלנו שוב לפנות לכיון חיפה. תוך זמן זה מת אחד מנוסעי האניה. המלחים חוששים להשהות גופת מת באניה, והם מנחשים בזאת סיכון לאניה ולנוסעיה, והכרח איפוא להטיל את המת הימה. היו רק שנים אני ועוד אחד המוכנים להתעסק בזה. ועשינו לפי הסדר המקובל. הנחנו את המת על קרש חדש וקשרנוהו לקרש, קשרנו גם אבנים לקרש והטלנוהו לתוך הים. והשית״ב יכפר לנו על מה שעשינו מתוך הכרח. האלמנה נתנה לנו עשרה זהובים בעבור טרחתנו, ולא רציתי ליהנות מהמצוה הגדולה שקיימתי וחילקתי את הכסף הזה לצדקה ע״ש רמב״ן (ר׳ מאיר בעל הנס) וצדקות אחרות. השי״ת מילא לי חסרון זה בכפל כפלים ממקור אחר.

ראשית, התחוללה מחלוקת בין עובדי האניה ובין חוכרי האניה, העובדים טענו שהחוכרים מרויחים הרבה מדי, למעלה ממאתים טאהלער (וכנראה נדרשו להנות בהנאה יתירה גם את העובדים) וכמעט שבאו לידי הכאות זה את זה. בין הנוסעים היה הגביר הרבני המופלג המפורסם מו״ה שלמה מקישינוב. הוא הציע לצדדים שימסרו את הדין ודברים שביניהם לידי בוררים — והסכימו. וכך נבחרתי אני ועוד נוסע אחד כבוררים והגביר הנ״ל היה הבורר־המכריע. ותהלה לאל נתקבלה הצעתי לפי שבררתיה. חלקי בשכר בוררות זו היה ד׳ זהובים. הגביר הנ״ל לא לקח שום שכר בוררות. מאז נשאתי חן בעיניו והוזמנתי על ידו לבקרו בתא שלו כדי לשוחח ולבלות אתו, כי היה לו תא מיוחד ליד הרב החובל. וכן ביקש אותי לדבר עם אשתי שתסכים לבשל עבורו והיא קיבלה על עצמה לבשל עבורו. אחי אהובי, מאז לא הוצאתי כל הוצאה על אוכל, מכיון שהגביר נתן להכין כמות כזאת שהספיקה להנות את האחרים. משולחי צפת וטבריה שנסעו יחד אתנו באניה, שהיו רגילים להיות אורחיו של הגביר, נהנו כל כך מהארוחות, עד שביקשו

אף הם שאשתי תבשל עבורם והם יתנו לה מתנה יפה ואשתי הסכימה להצעתם. כך שכולנו אכלנו ביחד והיינו שמחים כבסעודת פורים.

ות"ל[2] ביום א' דראש חודש חשון הגענו לחיפה. עלינו על הר־הכרמל וכן באנו עד מערת אליהו ז"ל. על המערה נמצא מסגד של הישמעאלים ועמדנו רק מרחוק והתפללנו. כאן התפללתי לשלום כל בני הקהילה שלנו ולשלום כל בני משפחתי וידידי, ושמחתי מאוד שזכיתי לדרוך על אדמת קודש ולנשק עפר מקומות הקדושים העומדים בשממותם. אולם בעוונותנו הרבים כאשר הציר (המושל) שמע שאחד מבני האניה מת, גירש אותנו מהעיר ופקד עלינו להימצא עשרים וחמישה יום בקאראנטין, בעיר באראנד, והיא בחוץ לארץ. הגביר רצה ליתן להציר מאתיים זהובים שוחד, אולם כלום לא הועיל. והוכרחנו מתוך פחד צער ועצבות לחזור. היינו מודאגים מאוד על העתיד לבוא עלינו.

היינו בקאראנטין[3] במקום הרחוק מאוד מהעיר וסבלנו מחסור, חסר לנו לחם ומים ועל ידי זה נחלשנו עד כדי כך שתוך כמה ימים נפטרו ששה מהנוסעים. כולם אנשים חשובים, שנים מהם היו לומדים מופלגים, אחד מהם היה חתנו של האב"ד מברדיטשוב ושמו ר' ליפא והיה חותנו של הרב ר' זלמן בן הגאון מו"ה משה אפרים, אב"ד בקהילתנו[4].

ביום ה' ח"י חשון חלה הגביר הנ"ל, הצטערנו כולנו מאוד, כי היה בן תורה וגדולה במקום אחד, וראיתי בעיני קיום דבר שלמה המלך ע"ה, לא יועיל הון ביום עברה[6]. הוא ביקשני שאשים עין עליו, אם כי שהיה קשה לי מאוד מסיבת ריבוי החולים וטיפולי בהם. אולם לאדם גדול כמוהו אי אפשר היה לסרב, וכך שימשתי אותו עד יום ב„ כ"ב חשון. הוא פקד לחלק לצדקה שלושים וששה זהובים וביקשני להשגיח על חפציו ועשרו הרב, הוא הוביל תשעה ארגזים גדולים מלאים, מחוץ לארגזים קטנים וצרורות. חליו התגבר עליו ביום ד' כ"ד חשון. ראיתי אצלו סימני גסיסה. נבהלתי מאוד ושלחתי לקרוא את המשולחים מארץ הקדושה שהיו אתנו באניה, ואמרתי להם, היות וכל רכושו של הגביר נמצא תחת השגחתי, ואין לדעת מה ילד יום, ובכן, אינני רוצה לנגוע בשום דבר אלא במעמדם. הם מצאו את דברי לנכונים — וכך היה. ביום ה' כ"ה חשון נפטר הגביר. נשמתו יצאה בטהרה וקדושה. הוא היה בערך בן שבעים. אחי, להוי ידוע לך שבכיתי על מותו כעל מות אבא. אינך יכול לתאר לעצמך, איך שקירבני ואת הידידות שהראה לי. בעוה"ר[7] לא זכה להיקבר בקבר ישראל. הוא נקבר בסמוך להקרנטין על שפת הים. ברוך דיין אמת! כדברי הגמרא ומי חשוד וכו'.[8]

לאחר הקבורה התדיינו המשולחים ביניהם. כל אחד רצה לקחת את העזבון לעירו, ולבסוף הסכימו לקבל הצעת פשרה שלי, אשר משולחי טבריא יקבלו שליש ומשולחי צפת שני שלישים. וכן התניתי שיתחייבו בקבלת אלה

ושבועה על עצמם, שלא יגעו בשום דבר מן העזבון עד אשר בית־הדין שבטבריא וביה״ד בצפת יחליטו על כך, לפי דין התורה. כי הגביר השאיר חמשה בנים נגידים ומופלגים. על כל זה נתנו המשולחים התחייבות בכתב. אחר כך פתחנו את הארגזים, מצאנו בהם עושר רב. באחד היו חמשת אלפים זהובים במזומן. ועוד ארנק ובתוכו אלף זהובים ומצורפת להם פתקה שכסף זה הוא נדר לצדקה. ארגז אחד היה מלא בכלי כסף, וכן כלי קודש יפים מאוד שעלו הון רב. וכן עגילים ושלוש טבעות־יהלומים שמחירם רב. בארגז אחד היו פרוות מסוג יקר מאוד. ארגז אחד מלא ספרים חשובים ויקרים. אין לתאר את האמידות הרבה של עזבון זה. חילקנו הכל לשלושה חלקים, ומסרנום בידי המשולחים. ובעקב זה הייתי נאלץ כמובן ללכת לצפת אם כי נדרתי לעלות לירושלים תובב״א.

מן הקארנטין רכבנו על חמורים לצפת, וכן אשתי רכבה על חמור, כאילו היתה רגילה בכך, ללא נזק. ת״ל הגענו לכפר ביזנעט. כאן על שפת הים נמצא הקבר של יונה הנביא ז״ל. על קברו בנויה חומה עגולה ללא דלת. התפללנו בחוץ. ובאנו לכפר צרפתה. כאן נמצא בית חומה ישן ובו חדרים ועליו עליה, וזה הוא הבית של האשה מצרפתה והעליה הוא החדר שבו ישב אליהו הנביא והחיה את בנה (מלכים, קפיטל י״ז) וחשקתי מאוד להתפלל בחדרים הללו, וכאשר רק נכנסתי פנימה לחדר הראשון ארבע אמות הראשונות, תקפני פחד ורעדה ויצאתי מהר מתיכו.

ביום ו׳, י׳ כסלו לעת ערב, הגענו לצדון. לא קבלנו מלון והלכנו ל״החכם״. שם גרים יהודים וקוראין אותם פרענקים. הם מדברים בלשון הקודש. החכם היפנה אותנו לבית חומה ובו הקבר של זבולון בן יעקב ע״ה. הלה אמר לנו שרגילים היו יהודי פולין להתאכסן בתוכו ומפני שלא היתה לנו אכסניא אחרת נכנסנו. בבית זה נמצאים שלושה חדרים פתוחים זה לזה. הקבר בחדר השלישי. על הקבר מונחת אבן שיש לבנה (והחדר ארכו שמונה אמות בערך והוא בלי דלת). בחדר הראשון קיבלנו את השבת והתפללנו בהתלהבות רבה. אחר כך נכנסנו לחדר השלישי, פרסנו מפה על השיש ואכלנו שם סעודת שבת בלי שום פחד, שרנו זמירות ושיבחנו והודינו לאל בורא העולם, שהביא אותנו בעזרתו עד הלום.

אחי אהובי, האמינה לי, שבאותה שעה הרגשתי בתוכי כח של קדושה שמרוב שמחה זלגו דמעות מעיני והתבוננתי כיצד אדם שפל כמוני זכה זכיה גדולה כל כך לבואי עד הנה, וודאי שלא בזכותי אלא בזכות אבותינו הקדושים.

ביום א׳ י״ב כסלו הגענו לכפר גוש חלב, המקום נמצא על הר גבוה מאוד, כי ההרים שם גבוהים ונפלאים למראה. כאשר ניצבתי בעמק להביט על ההר ולשבח את השי״ת, נדמה היה לי שההרים מגיעים עד לשמים. לפעמים שוררת בין ההרים חשכה ביום בהיר, אשר איש לא יכיר את אחיו הנמצא

במרחק ארבע אמות ממנו. במורד גוש חלב נמצא הקבר של רבי יוחאי אבי מחבר "הזוהר" הקדוש, ועל ידו הקבר של שמעיה ואבטליון ושל תנאים ואמוראים אחרים אשר שמותיהם לא ידועים לי. אותו יום גשום היה וההר תלול מאוד. מסיבה זו לא יכולתי לטפס אל הקברים, והתפללתי מרחוק.

ביום ד׳ ט״ו כסלו הגענו בשעה טובה לצפת תובב״א.

ביום ה׳ ט״ז כסלו, התפללתי בבית כנסת של האר״י ובירכתי ברכת הגומל, ואחר כך הלכתי על קברי אבות דהיינו: קבר האר״י הקדוש, הושע הנביא ואביו בארי, ר׳ פנחס בן יאיר, הרב בית־יוסף, האלשיך הקדוש, קברי הלל ושמאי, ר׳ יוחנן, ר׳ חוצפית המתורגמן ועוד קברי תנאים ואמוראים. כאן התפללתי גם בעבור כל בני קהילתי ומשפחתי וידידים, בקיצור, אחי אהובי, בלי גוזמא הנני כותב לך שלא הייתי מחליף את ישיבתי בארץ הקדושה בעושר העולם. זה כמה שנים שחשבתי לעלות לארץ ישראל וברוך השם "הבא לטהר מסייעין אותו[10]. איך בידי לתאר את הנסים והחסדים שהשם יתברך גמל אתי עד היום. הן בבריאותי והן בכסף, כי עד היום הוצאתי לערך מאתים טאלער. בטוח אני בהשם שע״י היורשים של הגביר הנ״ל ארויח מחצית הוצאותי. אשתי קיבלה מאת המשולחים מתנה שהבטיחו לה, שמלת משי ושמלת בד ושני יאמפערקיס*, מתנה זו שוה עשרים טאלער.

ביום ב׳ טבת נסעתי לטבריה, בקשר לעזבון, הלכתי אל קבר התנא ר׳ מאיר בעל הנס וסילקתי שם כל הנדרים, וגם הנדרים שמסרו לו בני הקהילה שלנו, רשמתי על פתק שמו של כל אחד ואת בקשתו. בטוחני שהתפילה נתקבלה, מכיון שהמקום הקדוש גורם ומתפללים מעומק הלב, כמו כן הייתי על קברי ר׳ עקיבא, ר׳ אמי, ור׳ אסי, ועל קברי הרמב״ם, ושל״ה הקדוש.

אחי אהובי, לע״ע אני גר בצפת בגלל העזבון של הגביר הנ״ל, הואיל ובית הדין מינה אותי לאפוטרופוס וכל החפצים הם תחת פיקוחי וכאשר יסודר ענין העזבון אשתקע אי״ה בירושלים, כפי שתכננתי וכפי שמחשבותי קשורות בה משנים רבות. השם יודע מחשבות לבי שלאו בעבור הפירות הטובים, ח״ו, נסעתי שמה.

עתה ברצוני לספר לך מה שעבר על ירושלים ועל ערים קדושות אחרות וכן על צפת. בחודש סיון העבר מרדה עיר שכם נגד איברהים פחה, הוא היום האדון והשליט על הארץ הקדושה. וכאשר העיר שכם לחמה אתו וגברה עליו ונפל המצביא הראשי שלו בקרב זה, הוציאו המורדים קול שמחה שהפחה עצמו נפל, ומעתה הם חפשים לעשות כל אחד מה שלבו חפץ. בעקב זה התחילו להתנפל על היהודים, כי הפחה היה אוהב ישראל. באיסרו חג של שבועות, התלקטו הישמעאלים ברחוב, שדדו מאת היהודים כאן ובערים אחרות כל רכושם, וממש לא השאירו להם שריד. את החלונות הדלתות

* כנראה קישוט לשבים.

והתנורים שברו וניפצו, וכך זה נמשך שבעה שבועות, ובעוונותינו הרבים, היה המצב חמור ביותר מאשר בגזירת חמלניצקי, קרעו יותר מארבעים ספרי תורה, אינסו נשים ובתולות. כמעט שעשו כמעשה טיטוס בבית המקדש. בכל בתי המדרש קרעו את הספרים שאף ספר אחד שלם לא נשאר, כמו כן רצחו עשרים אנשים חשובים. וכאשר כמה אנשים חשבו להציל את עצמם ומסרו כל רכושם לידי ישמאלי אחר ממכיריהם, והם הסתתרו אצלו, אף זה לא עזר להם, הם חפרו ומצאו את הכל, אף שהסתירו את הכסף והזהב במעמקי האדמה — מצאו. זה נמשך בעו״ה עד תמוז, כי הפחה הלך בינתים לאביו, והוא מלך מצרים וכוש, וחזר עם עשרת אלפים חיילים רוכבים, מחוץ לצבא אחר, והתחילו להלחם עם המורדים בגבורה עזה, והמיתו אותם במיתות אכזריות. את החשובים שבהם פקד לקרוע לגזרים קטנים, ואת ההמון ציווה להלקות בשבטים, כל זה מעשי ה׳ שנקם נקמת עמו ישראל. אחר כך הכריז הפחה שכל אחד ימסור חשבון הנזקים שלו לידי הציר, והוא יגבה מאת הרוצחים את סכומי הנזקים, ובאם לא ירצו לשלם — ימכרו נשותיהם וילדיהם. הפקודה ניתנה, אולם ללא תועלת, מכיוון שכל מה שנגבה, הוצא על הוצאות של הציר ומשרתיו, זולת זאת שהיהודים ראו נקמה באויבים, באשר היכו אותם יום יום מכות רצח, ותכופות הובאו נשותיהם וילדיהם אל השוק למכירה.

ועתה, הערים הקדושות נשארו בעירום ובחוסר כל. אחי יקירי, כאשר הגעתי הנה התפלאתי על הבתים בלי חלונות ובלי דלתות, אין להם מטות. הייתי נאלץ לישון על הרצפה, באשר אינם יכולים לספק את הצורך הרב מסיבת מחסור בבעלי מלאכה. אין להאמין ואין לתאר את גודל החורבן שהפראים עשו כאן, אולם ה׳ צודק ואנו מקוים שימלא את החסרון וישלח לנו משיח צדקנו בב״א[11] כי״ר[12]. מחוץ לזה אין בידי חדשות.

אחי יקירי, אבקשך לכתוב לי תמיד מחיי אנשי קהילתנו ומחדשות הקורות שם, כי ידיעות אלו מחיות את רוחי. אי״ה, כאשר אשתקע בירושלים, אשלח מעפרה, לידידי כאשר הבטחתים, כי אקח את העפר מקברי אבות שבמערת המכפלה. אולם אחי אהובי, עליך לדבר עם הרבני הקצין מו״ה חיים אליעזר מקעמפנא, ועם ידידי מ׳ מענקי׳, שעליהם לשלם הוצאות המשלוח כפי שהבטיחו. הוצאות הדואר אלה ימסרו לידי הרב מו״ה חיים צבי, והוא ישלחן לבראדי לידי הנגיד מו״ה משה דוד טאפאוער, ומשם ודאי יגיע לידי. אודיעך שקבלתי ממך אגרת קטנה שנכתבה ביום ו׳ טו״ב אב, וזו הגיעתני דרך סטאמבול. אגרתך היתה בין המכתבים שנשלחו להמשולחים של ר׳ משה דוד הנ״ל, ובכן חושבני איפוא, שע״י הנגיד הזה אוכל לקבל תמיד מכתבים. אחי אהובי, אבקשך למען השם לשים עין על אחותך העניה חי׳ ת׳ ותעמוד לה במה שאפשר בידיך. השם יהי׳ לי לעד, שסעדתיה הרבה פעמים למעלה

מיכלתי, ובמידה שאוכל לשלוח לה עזרה מכאן — ודאי שאעשה זאת כי המרחם — ירוחם מאת ה׳, היא בשר מבשרנו ועצם מעצמנו, אתפלל בעדה שלא תצטרך למתנת בשר ודם.

אבקשך, תדרוש בשמי בשלום כל אחד מידידי, ראשית כל הגבאים של החברות שהייתי חבר בהן, ובפרט החברה הקטנה המכובדת מאד הנקראת „אחים ורעים" גם את ידידנו התו"ר מו"ה אבלי גבאי, שמש ואחיו ואת כל משפחתנו, מו"ה מן, מו"ה וואלף מרגליות, ה"ה ישראל רויט, דודי מו"ה יחזקאל, המחותן ר׳ וואלף סופר.

יותר אין לי שום חדשות ואתה שלום וביתך שלום וכל אשר לך שלום.

נאום אחיך הדורש בשלום משפחתך ומצפה למכתבך בהקדם האפשרי.

הק׳ יוסף ב"מ שבתי ז"ל

אגרת שניה

בעז"ה עיה"ק צפת תובב"א

רוב שמחה והצלחה לאחותי האהובה ה"ה האשה הצנועה מ׳ מיכלא שתי׳. אחותי האהובה, ראשית הנני להודיעך משלומנו, ואני תקוה שכך גם לא יעדר אצלך ובני ביתך עד מאה שנה. אחותי האהובה, אם ארצה לכתוב לך בפרטות מה שעינינו ראו, הנפלאות הגדולות אשר השי"ת גמל אתנו, האמיני לי נאמנה אשר עשרה גליונות מעטו מהכיל כל זאת.

הנס הגדול ביותר הוא, ת"ל, שאני רעננה ובריאה יותר מאשר הייתי בבית. אם השי"ת יראה מקצוע מפרנס אף במידה מעטה, אזי מי ישוה לי, כאן חיים טובים ומעונגים. כאן אפשר לקנות מיצרכי חיים בשלושה גרושין יותר מאשר בזהוב אצלנו. היין לפי מחירו — שמונה גרושים פולניים הלוג, וכמו כן תפוזים, לימונים צימוקים, אגוזים, ענבים, ירקות שונים שבבית לא ראיתים הם ממש חינם. תפוזים גדולים כאלו שמחירם אצלנו אחד זהוב וחצי, כאלה מקבלים כאן שניים בעד שלושה גרושים. כן נמצאים פירות שונים אשר בבית לא ראיתים והם טובים מאוד וזולים. משק הבית הנהוג כאן — מוסיף לי יום יום בריאות. הזמנתי אלי אשה שתבוא אלי בכל יום ה׳ ואופה לי לכל השבוע עוגות, תופינים ולחם, המספיק עד ליום ה׳ הבא. הייתי מאחלת לעצמי שתראי בעיניך את משק הבית. אצל העני ביותר מכינים לשבת ששה מיני תבשילים, מפני שהכל בזול. האמיני לי נאמנה, אחותי האהובה, שבחנוכה כבר בשלים כל מיני ירקות כאשר אצלנו בימי חג השבועות. כאן אין חורף. בטבת חם בעת שהשמש זורחת כמו אצלנו בתמוז. כן יש כאן מין שמן בשם שירעס והוא כמו שומן אווזים אצלנו, אולם טעים בהרבה יותר, ובו משתמשים לבישול ולאפיה. האמיני לי שיש לי עוגות בימות החול שלא היו לי כמוהן בחגים. לעומת אנשי המקום אני פזרנית, מפני שזכורים לי עוד מחירי

מיצרכים אצלנו. אחותי האהובה, אם רק יהיה לי איזה סיכוי להתפרנס אינני יודעת מי יכול להיות כל כך שמח בחלקו כמוני. המרחצאות הטובים כאן, חנם אין כסף, אין לתאר, אלה מבריאים אותי יום יום. בלי "עין־הרע" לא היית מכירה אותי עתה, אשרי אדם הבוטח בה' באמת. כאשר הפחידו אותי בבית, חשבתי שלא אחזיק מעמד בנסיעה רחוקה כזו. אולם, אחותי האהובה, מי יכול לשבח פלאי ה', האמיני בעת ההפלגה בים הייתי ערה מאד, בעת אשר רוב הנוסעים חלו מאד וגם בעלי האהוב. גמלתי חסד עם החולים בעת שבישלתי בעבורם, כדי להמלט „מעין־הרע" אמרתי שכבר כמה פעמים הפלגתי בים ורגילה אני עם הים. האמיני לי באמת אם יתנו לי עתה חדר מלא זהב, שאחזור — עֵדי השי"ת שהייתי יורקת על זה.

אינני יודעת בזכות מי הגעתי לכך. לאחר חג הפסח נעבור לגור בירושלים תובב"א. עד היום אי אפשר לעבור עדיין מפני מאורע מיוחד, כפי שתודעי מפי גיסי ר' אבלי, בעלי כתב לו הכל בפרטות. אחותי האהובה, אם רצונך להתענג, בקשי את גיסי שיקריא לפניך מלה במלה את מכתבו של בעלי, תראי מה גדול אלוקנו והוא שוכן את דכא, האמיני לי ששני חלקים מכספי יצאו בדרך, והשי"ת הראה נס לבעלי, והוא הרויח מחצית ההוצאות. כאשר עליתי על האניה והסתכלתי וראיתי שרוב המפליגים הם מיודדים ביניהם, ומהם בני עיר אחת, ואנחנו לבדנו ומבודדים, כאילו סלע ילדנו, הרגשתי בלבי אימה וצער, ואז ניחם אותי בעלי ואמר, שגם לנו מיודעים וידידים והוא אלוק' בשמים והוא עם המבודדים. אחותי האהובה, האמיני לי שבאמת כך הוא, ואני ובעלי גמלנו חסד עם כולם בכל האופנים, והכל יוודע לך מהמכתב לגיסי. בקיצור, אחותי האהובה, בעוד כמה חדשים אשמח אותך במכתבים ותוכחי מה גדולים ואמיצים הם נפלאותיו, אשרי האדם אשר ישליך על ה' יהבו בכל לבו. קברי הצדיקים הנמצאים כאן ערכם רב מאד, במיוחד אני תקוה שבתפילותינו נעזור יותר באשר בכסף בבית. גיסי יקריא לפניך על אילו קברים בעלי הלך ותתפלאי. בעשרה בטבת הלכתי על קברי צדיקים. פחדתי ממש לגשת אל המערות. אני תקוה שדמעותי לא לריק נשפכו אצל תנאים ומקום קדוש כזה.

ועתה, אחותי האהובה, נא לא לדאוג לשלומי ולכתוב לי תכופות, ע"י גיסי ר' אבלי תוכלי לשלוח, אם רצונך תוכלי באותו מכתב שגיסי יכתוב, גם את שלך לשלוח כדי לחסוך דמי־דואר. לא תוכלי לתאר לעצמך עד כמה תחיי את נפשי במכתבך. הנני מודיע לך שקבלתי מתנה מאת המשולחים מא"י שהיו אתנו באניה ובשלתי בעבורם. הם קנו לי משי ובד למלבוש וכן שני ימפריקס אל השבים. מתנה זו עלתה למעלה מעשרים טאלר.

חיי בשלום ובטוב, ממני אחותך המתפללת תמיד לשלום כל המשפחה.

גאלדא בר"ן ז"ל

הנני דורשת בשלום בניך וכלתך לאה, וכן שלום בת אחי נעכה רבקה הטובה. האמיני לי באמונתי שהנני מתגעגעת אליך, אני תקוה שכאשר בעלך ידע יפה שחיטות, יש סיכוי שבעלי ישיג עבורו שירות, ויתכן ברצות ה׳ שתזכי להשתקע בארץ הקדושה עם בעלך.

דרישת שלום לאחותי גיטל ובעלה וילדיה ובפרט בתה האהובה נחמה ובעלה אברהם.

גאלדה הנ״ל

להלן שתי תוספות מאת בעלה של הכותבת הנ״ל.

דרישת שלום ידידותית לגיסתי הטובה מיכלא, לכל המשפחה ולכל בני ביתה. גיסתי האהובה, האמיני באמת, השי״ת הוא עדי שאשתי הטובה ת׳ לא היתה מחליפה שוב את הכל, ב״ה שדברי אליה נתקיימו ורואה שהשי״ת הוא עוזר כביר בכל הדרכים, אשר האדם הבוטח בו בכל לבו באמת. נא לכתוב כדי להחיותני. אחי ש״י יכתוב לך במכתבך מה שתבקשי.

ממני גיסך הנאמן המתפלל לשלום כל המשפחה.

הק׳ יוסף בר׳ שבתי ז״ל

דרישת שלום ידידותית להאשה מ׳ נעכה רבקה ואמה מרים ואחי ר׳ נחום. נחום יקירי, נא לשקוד יפה בעבודתך למען שתהי׳ אדם שלם. אין לך על מי להשען אלא על השי״ת, קודם כל, ועליך בעצמך. במצבה של אמך עתה, עליך לקיים מצוות כיבוד אם ולעזור לה. נעכה רבקה הטובה, נא לכתוב לנו ממצבך. התאזרי בסבלנות וקוי לישועת ה׳, הרע לא יתמיד, אני תקוה בתפילות לעזור יותר מאשר עם כסף בבית. כתבי את יחסה של נחמה אליך במסחר ובכל. חיי בטוב ודרשי בשלום בעלך בשמי.

דרישת שלום ידידותית לאשה מ׳ נחמה. נא ונא לבוא לעזרתה של האשה נעכה רבקה במה שאפשר ולהתיחס טוב, למען שהבריות לא ילעיזו עליך. וודאי תצליחי בכל הדרכים אם תתיחסי אליה בטוב. הטוב והרע רשומים לפני השי״ת. למען השם תקיימי את היארצייט של האשה לאה, אשר את מתפללת על מקומה (בבית הכנסת), שהרי כך ציוותה בצוואה שלה, מי שרוצה לזכות במקומה עליו לשמור על היארצייט שלה. ועליך לסדר נר בכל יארצייט, ושמלמד ילמוד (לעילוי נשמתה) ובעלך ילמוד אצל מלמד שני, כפי שהתנהגתי אני כי „עם מתים אין מתלוצצים״. היארצייט חל ביום כ״ח בחודש טבת. ברור לי שהשנה לא קיימת את היארצייט.

חיי בשלום, ממני יוסף הנ״ל.

אגרת שלישית

שיל״ת[13] בעז״ה פה עיה״ק צפת תובב״א יום ג׳ ז׳ שבט תקצ״ו לפ״ק מגובהי מרומים ומארץ החיים, שפע ברכה והצלחה וחיים וכל טוב לאהובי אחי רחימא דנפשי, הנצמד בקירות לבו הרבני מו״ה אברהם אבלי נ״י ורוב שלום לגיסי, נ״י עם כל המשפחה שלו ומשפחת אשתי שת׳ ולכל בני קהילתנו ק״ק קאליש.

מה יקרת לי יום שבת קודש יום א׳ מרחשון ביום בו שמחנו מאד וצהלנו לקבלת מכתבך מיום ויו כ׳ בתמוז, תקצ״ה[14]. כאדם עיף ויגע המחיה נפשו במים חיים וצוננים, כך החיה את נפשנו מכתבכם שהביא לנו ידיעות מכם. כל אותו יום השתעשענו אני ואשתי ת׳ ושכנינו בקריאת המכתב. היתה משיבת נפש בהודע לנו מבריאותם של בני משפחתנו, ושהכל במצב איתן, ובפרט שהודעת שמכתבי הגיעו אליכם על ידי הגביר מו״ה יוסף רעדליך, דבר זה שמחני מאד, מכיון שנוכחתי שהשי״ת עושה אתי ברחמים ובחסד, והנה רואה אני שהשי״ת מנחני בדרך ישרה וברצונו להצליח את דרכי.

אחי אהובי, לא תוכל להאמין את גודל התשוקה וכליון עינים שלי ויותר אשתי, לקבל ידיעת שלומים מכם וגם מכל בני קהילתנו, ובכן עתה נחמתני, השי״ת ישלם לך כפל כפלים, שתזכה לראות בנחמת ציון וירושלים.

ועתה אכתוב לך, אחי אהובי, על פרנסתה והחזקתה של העיר צפת ת״ו. כאן יושבים שלושה סוגים יהודים.

הסוג הראשון הוא עדת הספרדים הנקראים בפינו פרענקים, היושבים כאן מזמן שבית המקדש היה קיים, מדברים בלשון הקודש, אמנם לא מדויקת, מעורבת בהרבה מלים מן התרגום. הם מבטאים את הקמץ כמו פתח, וכן את הת׳ כמו תּ׳ דגושה. הם מלובשים כמו הישמעאלים, והם נבדלים מהם רק בפיאותיהם, אלא שהזקנים והחשובים שבהם צונפים צניף שחור לראשם ולובשים על בגדיהם אדרת רחבה מאד מאריג שחור, זכרון־אבל על חורבן בית המקדש וירושלים. האנשים האלה הם מטבע כעסנים עצומים ואינם יכולים לדבר במתינות, ושונאים את בני חוץ לארץ, אלא מאחר שהם זקוקים לאנשי חוץ לארץ הבאים הנה, ומקבלים מהם הלוואות כסף, הם מראים חיבה במקצת, ולבם בל עמם. הם סוחרים בכל, ויש ביניהם אנשים אמידים, אולם לא כעשירים אצלנו בחוץ לארץ. העשירים והגבירים הגדולים יושבים באיסטמבול והם נוסעים ללייפציג ושולחים סחורתם לירושלים, דמשק ושכם. ומשלוש הערים הללו נשלחות הסחורות לכל גלילות ארץ ישראל.

הסוג הנזכר פוסקים את שאלותיהם לפי דעת „הבית יוסף״[16]. הם נושאים שתי נשים וכן נהוג אצלם הייבום. כאשר מת אח אחד ובנים אין לו, אז האח השני מייבם את גיסתו ולוקח אותה לאשה. כן נהוג אצלם דין המלקות, ואם

מי שהוא נתחייב במלקות מכריזים עליו בבית הכנסת שלהם, שפלוני בן פלוני יילקה במלקות על שעבר עבירה ומודיעים על העבירה מה היא, וכן נוהגים במנהגים רבים שונים ממנהגינו. מצויים אצלם הרבה ספרים.

כשהייתי בטבריא נכנסתי לבית מדרשם ונתקיימה שם ישיבה, בה לומדים חמישים איש כשכולם יושבים כדרכם על הרצפה, והיו שם שלושה ראשי־ישיבה וכולם למדו הלכות בשר וחלב. בית מדרש זה מרווח יותר מבית מדרשנו בקהילתנו, ובכתליו ארונות מלאים ספרים, ומה התפלאתי כאשר ראיתי ארון אחד מלא בספרי שאלות ותשובות, כולם מסומנים במספרים המגיעים עד למספר 315, ושמותיהם זרים, שבבית לא שמעתי שמעם ולא ראיתים. מסוג זה יושבים בצפת לערך 1000 משפחות.

הסוג השני הם עולים שבאו לארץ ומכונים „חסידים", והם כחמש מאות משפחות. בראשם עומדים חמשה ממונים, והם עוסקים בכל צרכי הצבור שלהם. ועל הממונים האלה — שני אמרכלים, האחד הרב החסיד המפורסם בוצינא קדישא כק"ש[17] מו"ה אברהם דוב[18] נ"י שהיה רב בקהילת אברוטש, זיטומיר והשני הוא הרב החסיד החריף מה' גרשון מרגליות, שהיה רב בקהילת סקאלאט, שניים הנ"ל הם מעל המשגיחים והם הדיינים, ובידיהם הרשות מידי הפחה לכוף את רצונם על בני עדתם, ואף להעניש במלקות כמנהג הספרדים. אף המשפחות מבני עדתם היושבים בטבריא, חברון, שכם נתונים למרותם של שני הרבנים הנ"ל, ואינם רשאים לחדש שום דבר מבלי רשותם של הרבנים הנ"ל.

ההספקה של סוג שני זה ניתנת על ידי שלושה אישים חשובים היושבים בחוץ לארץ. האחד, הוא הרב הגאון המפורסם איש אלקים בוצינא קדישא כק"ש מו"ה משה מסאווראן, השני — הרב וכו' מו"ה ישראל אב"ד דק"ק ריזין, השלישי — הרב וכו' מו"ה יוסל אב"ד דק"ק יאשקאוו. שלושת הרבנים האלה מתעסקים במצוה זו. דהיינו מכאן נשלחים משולחים אליהם והם מצרפים למשולחים הללו אנשים חשובים משלהם, ועוברים על פני קהילות רוסיא, פודוליא, וואלאכיא וגלילות אחרים ואוספים תרומות לארץ ישראל, והכסף הנאסף מביאים אתם המשולחים בחזרם לא"י לפני ראש השנה או אחרי ראש השנה, ואזי מתחלקים הכספים לפי הנפשות, ילד מבן שלשה חדשים ומעלה נחשב לנפש, לענין החלוקה, וכל נפש מקבלת שלשה זהובים לשנה.

לסוג זה ישנה הכנסה מבתים שנרכשו על ידי עשירים בחוץ לארץ למען שיהיה להם חלק ונחלה בארץ הקדושה, והעמידום ברשות ראשי סוג זה. המשכירים את הבתים הללו, ושכר הדירה מתחלק אף הוא לפי הנפשות, ובסך הכל מקבלת כל נפש שלשה זהובים ומחצית לנפש.

כן שולחים גבירים תרומות מיוחדות ונקראות „מעות שבת" והן מתחלקות רק לאביונים.

הסוג השלישי שאליו אני משתייך, מכונים „פרושים". אנו כאן בערך מאה וחמישים משפחות. מנהגינו ותפילותינו כשל מנהג אשכנז. אולם במנהגים אחדים אנו שונים ממנהגי קהילתנו קאליש, כפי שאכתוב לך להלן. בחורף כבקיץ אנו עומדים להתפלל עם אור השחר. לאחר התפילה אנו כולנו אומרים יום תהילים. תפילת יהי רצון (שלאחר אמירת תהילים) נאמרת מתוך לב שבור ואנו מתפללים לשלומם של אחינו בחוץ לארץ ולקיבוץ גלויות. אחר כך מגיד הרבי שלנו שעור גמרא ותוספות ומפרשים, ולבסוף לומד כל אחד פרק משניות בצבור, מעשים המשמחים לב אלקים ואדם. בראש הסוג שלנו עומדים שלושה ממונים העוסקים בצרכי צבור. האמרכל הממונה על כולנו הוא הרב הגאון המפורסם רשכב"ה[19] כק"ש מו"ה ישראל[20] בעל מחבר ס' „תקלין חדתין" וס' „תפארת ישראל" על מצוות התלויות בארץ. בידי הרב הנ"ל ניתנה המרות על כולנו והרשות בידו מידי הפחה לכוף את פקודותיו על כולם. הפרושים היושבים בירושלים אף הם בצלו, ואל להם לעשות שום דבר חדש מבלי הסכמתו. בירושלים יושבים פרושים מאה משפחות.

הספקתנו ניתנת לנו על ידי הגבאים הראשיים של קהילות ווילנא והוראדנא. יע"א לאמור: משולחים שלנו באים אליהם ואליהם מצטרפים שלוחיהם בכל גלילותיהם, ואף לגלילות שלנו: רייסען, אנגליא אונגאריא. ואף משולחינו חוזרים לפני ראש השנה או מיד לאחריו, והכסף שהביאו אתם מתחלק לפי הנפשות. גם לסוג שלנו הכנסה מבתים שנרכשו על ידי גבירים בחוץ לארץ, ואף הכנסה זו מתחלקת לפי הנפשות, וכן יש לנו „מעות לשבת" המתחלקת לאביונים בכל ערב שבת. בסך הכל מקבלת כל נפש אצלנו 4 זהובים. לכל סוג — בתי כנסת ובתי מדרש משלהם. ולכל אחד בית דין משלהם. הפרושים גרים בקרבת מקום זה לזה ויחסי ידידות שרויים ביניהם. הבתים כאן אינם בני שלוש או ארבע קומות, כי האבנים רכות מדי ודומות לאבני שיש לבנות. העיר צפת בנויה בשיפוע הרי חרמון. מעבר השני של ההר יושבים הישמעאלים.

העיר מורכבת מחצרות, בכל חצר שמונה או עשרה בתים. הרבה חצרות מוקפות חומה. שכרתי דירה יפה ושכרה שלשה זהובים לשנה, הייתי יכול לרכשה במחיר של מאה וחמשים טאהלר, והנני משתוקק מאוד לזה, אולי יעזור לי ה' שאבוא לידי נחלה, למען שיהי' לי חלק בארץ הקדושה. כעת אין בידי הכסף הדרוש לכך. השי"ת יכול לעזור בכל מיני דרכים.

אחי אהובי, תוכל לתאר לעצמך את המצוקה כאן. אם ארבעה זהובים צריכים להספיק לשנה שלמה. וברוך ה' שברוב רחמיו וחסדיו נתן לנו שפע של ירקות שיש בהם להשביע את הרעב. משפחות רבות מקבלות סיפוקן מידי קרוביהם וידידיהם היושבים בחוץ לארץ, ואילמלא כך אין כל אפשרות להתקיים כאן, כי המזון העיקרי, תבואה ובשר, עולים כאן ביוקר רב ואין בידינו שום מסחר, כפי שאכתוב לך להלן.

האמינה לי, אחי אהובי, שמשיבת נפש היחידה למי שבלבו יראת ה׳, ויכול להתענג בצאתו עם כל החברותא וידידיו למהלך יום או יומים להשתטח על קברי תנאים ואמוראים, ובדרך מרבים בתפילות ובשבחים. זה הוא התענוג והנחת הגדול ביותר. אין בכוחי לתאר לך את המתיקות והתענוג שהרגשתי בקיץ שעבר בעת שהשתטחתי על קברי הצדיקים בימי ההילולא שלהם. כל תענוגי עולם הזה הם כאין וכאפס לעומת זה. כיצד אפשר להשוות תענוג גשמי של הגוף החומרי אל התענוג העדין שהנשמה מרגישה בו. ברצוני לרשום לפניך מקצת מימי־הלולא אלה:

ביום י״ג ניסן חל יום הילולא ״של הרב בית יוסף זלה״ה[21]. קברו בבית העלמין כאן מול המערה של האלשיך הקדוש[22]. על קברו מצבת אבן־שיש לבנה גדולה ועליה חרות פ״נ[23] הרב הכולל מו׳ה יוסף קארו בעהמ׳ח[24] ש״ע[25]. עלינו מנינים אחדים על קברו ואמרנו יום תהלים, ואחר כך התפללנו תפילות אחדות בלב שבור לשלום עם ישראל, ואחר כך „מי שברך בהזכרת שם כל אחד ואחד העוסק באיסוף הכספים, וכל גביר שקנה כאן בית ומהנה בו את יושבי ארץ ישראל, וכן את אלה שמנדרים „מעות לשבת״. ובכסף הראשון שמגיע אנו משתמשים לקניית שמן להדלקת נרות לעילוי נשמות הצדיק.

בכל ערב ראש חודש חובה לעלות על קברו של האר״י הקדוש[26]. קברו בבית העלמין כאן ולמראשותיו של הרב המקובל ר׳ משה קורדואריי[27].

יום א׳ דחול המועד פסח אצלנו (אצלכם בחוץ לארץ הוא יום שני של פסח) חל יום ההלולא של ר׳ יוסף בנאי. קברו נמצא בבית אחד בתוך העיר. בבתים הרבה כאן אי אפשר לדור, מפני שבתוכם קברי התנאים וצדוקים. בתים אלה ידועים לכולם. על יד בית הכנסת שלנו נמצא בית יפה ואין לדור בו, משום שידוע להם בקבלה מדור לדור, שבתוכו נקברו חנה ושבעת בניה.

בעיני ראיתי מעשה זה בראש חודש שבט אשתקד. הגיע לכאן הרבני מו״ה טוביה מק״ק לאסק עם אשתו ושני ילדיו, ומכיוון שלא מצא דירה מיד, נכנס לדור בבית הנזכר, ואמר שלא ינזק בזכות שילמוד תורה בחדר זה, ואף על פי שרבים הזהירוהו מלעשות כך הוא לא נשמע לאזהרותיהם. והנה, למרבה הצער, אחי אהובי, לא עברו שלשה חדשים ומתו עליו אשתו ושני ילדיו ואף הוא עצמו חלה ונטה למות, אבל תוך כדי מחלתו העברנו אותו לדירה אחרת. אולם ארבעה חדשים נמשכה מחלתו וכשקם — היה בעירום וחוסר כל.

בראש חודש אייר חל יומא דהילולא של התנא אבא שאול זי״ע[28] ואז יוצאים כל בני העיר אל קברו הנמצא מהלך שעה מהעיר, בתוך מערה על הר גבוה. ועל אותו ההר, מהלך חצי שעה ממערה הנ״ל, נמצאים קברי ר׳ פפא ועשרת בניו. אחר כך עלינו על פסגת הר גבוה, ומעברו השני בגיא, נמצאת מערה ובה קברי אביי ורבא, ועוד תנאים ואמוראים אשר שמותיהם לא ידועים. ובקירות חצובים כוכים ועליהם אבנים גדולות, כל המערה חצובה בתוך

סלע אחד והוא דבר פלא. כמעט שעה שלמה הלכנו במערה ובידינו פנסים מוארים, ועדיין לא הגענו לסופה, וחזרנו.

משם הלכנו לקברו של התנא ר׳ יהודה נשיאה, הנמצא באמצע הדרך ועליו גל של אבנים ומסביב לאבנים ארבע קירות. משם הלכנו שתי שעות בין הרים גבוהים מאד עד שהגענו לגבעה נמוכה ושם קברו של יונתן בן עוזיאל. קבר זה מוקף חומה עתיקה בצורת מרובע. באמצע החומה צומח עץ גדול ורב ענפים מתוך הקבר. הענפים מתפשטים במרחק מהקבר, ובלי גוזמא יכולים לישב בצלו אלף אנשים. הענפים מתפשטים בעיגול מסביב לקבר וכל רואהו מתפלא. העלים ירוקים מאד, זעירים וריחנים כבשמים הטובים ביותר. בעלים אלה משתמשים לרפואות שונות ומעלים ריפוי. סמוך לקבר מפכה מעין מים זכים וצוננים וקבלה מסורת בידי אנשי המקום שעץ זה צמח ומעין זה התחיל לפכות מימיו ביום פטירתו של אותו צדיק, ומאז הם במקום זה.

משם הלכנו לקברו של בניהו בן יהוידע (שר צבא של שלמה המלך) אף הוא באמצע הדרך ועליו גל אבנים, ובמרחק מה ממנו אבנים גדולות מונחות זו על גבי זו ללא שום בנין. בכל ראש חודש אייר הובה להשתטח על קברים אלה.

ביום י״ד אייר חוב גדול ללכת לקברו של התנא ר׳ יהודה בר׳ אלעאי הנמצא בכפר זיתון. בפסוק נקרא המקום עין זיתון[50], והוא מהלך שעה אחת מכאן ונמצא במערה קטנה על פני השדה. כותל באמצע המערה מבדיל בין קברו לקבר אביו ר׳ אלעאי.

לא רחוק ממנו על פני השדה קברו של התנא ר׳ יוסי בן סיסי, ושל אחיו ר׳ לוי ושל ר׳ יוסי הלבן. ממולם על גבעה נמצאת מערה ובה קברו של ר׳ כרוספדאי ושל אביו זי״ע.

ועתה אכתוב לך על ההלולא דרבי שמעון בר יוחאי זי״ע ביום ל״ב למב״י[30] וזה חל ביום י״ז אייר. יוצאים מכאן גברים, נשים וילדים לכפר מירון, מהלך שתי שעות מצפת. הכפר נמצא לרגל הר תבור. בליל ל״ג בעומר חובה להדליק כאן ובכל הבתים הרבה נרות לכבודו של התנא רשב״י זי״ע, וכן מדליקים בכל בתי כנסיות ובתי מדרשות, וכן על גבי גגותיהם מדליקים הרבה נרות שאורם נראה עד למרחוק.

במירון נמצאת חצר גדולה מוקפת חומת אבני־גיר בנויה יפה. בתוך החצר בנויים הרבה חדרים גדולים וקטנים, ובהם מקום לאלף משפחות. בקצה האחד של החצר בית כנסת גדול, ועל יד הכניסה לבית הכנסת לצד שמאל מתרומם עמוד הדומה לעמוד האלמימר של בית הכנסת בקאליש, אולם גדול בהיקפו פי ארבעה. בתוך העמוד קברו של התנא הקדוש רשב״י זי״ע, ובאמצע למראשותיו של התנא ז״ל כוך חצוב ובו מקום לשני מנינים, ובתוכו ארון

הקודש עם ספרי תורה. מי שיכול להידחק פנימה ולהתפלל שם, ייחשב לו לדבר גדול ולמצוה רבה. סהדי במרומים כי נדחקתי פנימה בכל כוחותי והגעתי למקום הקדוש הזה להתפלל בו, ואף כי היה סכנה בדבר לרגל הדוחק העצום והחום הרב מהלהבה ומהנרות אולם הבא ליטהר וכו׳[32].

אחי הטוב, האם בכוחי לתאר לך והאם אפשר להאמין, את ההתלהבות את הדבקות, ואהבת ה׳ שהרגשתי אותה שעה? כחצי שעה לא יכולתי להעלות מלה על לשוני מרוב בכייתי, מעיני ניגרו דמעות כמו ממעין נובע ללא הפוגה, וכשראיתי לפני את המקום הקדוש הזה ושאני השפל זכיתי ליכנס הנה לא יכולתי לעצור בדמעותי, והרהרתי בתשובה מעומק הלב. האמינה לי, שאף על פי שהשתטחתי על קברי תנאים וצדוקים, אמוראים, נביאים והתרגשתי עד לבכי רב להשי״ת, אולם במקום קדוש זה אין לשער את הבכיה הרבה ודביקות בבורא ית׳ שנתעוררה בקרבי באותה שעה. התפללתי לערך שתי שעות ושפכתי שיחי מתוך בכי בלתי נפסק. אם כי שחפצתי לעצור בכייתי — לא יכולתי זאת, ואמרתי בלבי שדבר זה לא לפי כוחי, כי מחוץ לדוחק הרב עלתה להבה גדולה מהנרות כמו מכבשן, ורק בחסדי ההשגחה העליונה עצרתי כוח לעמוד בפני הדוחק והחום העצום. בבית כנסת זה מתפללים עומדים צפופים ולא אפריז אם אומר שהיו כאן בערך 8000 איש שנתקבצו מארצות קרובות ורחוקות מבבל, ממצרים, מאלכסנדריא ומארצות המערב, כי הם שוקדים מאד למלא חובם לבוא להלולא דרשב״י.

בקצהו האחד של הכותל הצפוני בבית הכנסת של ר׳ שמעון בר יוחאי, מתרומם עמוד עבה דומה לעמוד שתיארתי לך למעלה, וכאן קבר של התנא ר׳ אלעזר בר׳ שמעון זי״ע, ולמראשותיו חצוב בתוך העמוד כוך ובו מקום לארבעה מנינים לערך. אולם כל היום לא יכולתי להיכנס לתוכו, משום ששם מתפללות הנשים, ורק למחרת התפללתי שם תפילת שחרית. באמצעו של בית כנסת זה תלויה מנורה בעלת שלש מאות קנים ובה דולקות פתילות טבולות בשמן זית, ומתחתיו קערית זכוכית מלאה שמן זית ומפיצים אור גדול עד למרחוק. עולי רגל מנדרים שמן זית ומהם שמביאים אתם נרות שעוה גדולים. הבאים מנדרים שמן בכמות שמספיקה להדלקה למשך כל השנה. ורק ביום ההילולא מעלים מדורות אש בכל פינה שבחצר, ובחדרים נדלקים נרות שעוה. דבר זה מרבה את החום עד לבלתי נשוא. כל אחד תופס את השעוה הנוטפת מהנרות, באשר יש בה כדי לשמש תרופה וסגולה לכל מיני מחלות, דבר שהוא בדוק ומנוסה. וכן בכניסה לחצר מצד ימין מתרומם עמוד כמו הקודמים שהזכרתי למעלה ובו קבר של התנא ב״ק ר׳ יצחק[33]. הוא נזכר באידרא זוטא קדישא, בזוהר פרשת האזינו.

ועתה אכתוב לך על ההדלקה והשמחה הרבה של חגיגת הספרדים. מנהגם לבצע שם את התספורת הראשונה של ילדיהם מיום הולדם, אך ורק בחצר קדושה זו. וכך הוא הסדר: האב מביא את בנו כשהוא לבוש פאר ומקושט

בקישוטים, ומלווה מבני משפחתו וידידים מתוך ריקודים ונגינה בכל מיני כלי זמר מתופפים ורוקדים. כששאלתי, לשמחה מה זו עושה? אמרו לי, מפני שהאב מספר את בנו ומניח לו שתי פיאותיו. ומצוה זו חשובה בעיני הספרדים כמצות הכנסת הבן בבריתו של אברהם אבינו. בעת התספורת מברכים את חתן החגיגה ב„מי שברך" ואת כל בני המשפחה, ונודרים נדרים לעילוי נשמות התנאים הנ"ל. אחרי כן מחלקים לנאספים מגדנות ופירות, יין שרף ויין ביד רחבה.

העמודים הנזכרים למעלה הם גבוהים ומזדקרים למעלה מבית הכנסת ונראים למרחוק. בראש כל עמוד חצוב שקע המכיל 20 מדות שמן, ולאחר שיצקו בו שמן זית מתחיל השמש להכריז על מכירת מצות הדלקה הראשונה לכבוד התנא רשב"י, והמרבה במחיר זוכה במצוה. בהדלקה זו זכה איש עשיר מעכו במחיר 15000 וחמש עשר גרושים, לפי הכסף בפולין יוצא בערך 500 זהובים. ועתה פשט העשיר את המטפחת העדינה והיקרה שצנף לראשו והדליק בה את השמן. וכל הנדחק קרוב ללהבה וזורק בה שמלה או מטפחת נחשב הדבר למצוה רבה, ובמיוחד רב ערך של ההדלקה בעיני הנשים וכל אחת רואה חובה לעצמה לזרוק לתוך הלהבה שמלה, מטפחת או סינר. גם אשתי מרוב שמחה הסירה את סינרה היפה וזרקתו לתוך האש. הספרדים שרים זמירות ותשבחות לבורא עולם ית' בכל מיני כלי זמר ורוקדים. האש נראית עד למרחוק. בקיצור, אין ביכולתי לתאר גדלה של שמחת מצוה זו בליל זה. מי שלא ראה אותה לא ראה שמחה מימיו. וכל אחד מנדר לכבוד נשמת התנא רשב"י זי"ע.

וכשנגמרה הדלקה זו מכריז השמש על הדלקה שניה לכבוד בנו התנא ר' אלעזר. במצוה זו זכה איש עשיר מדמשק במחיר 650 גרושים. הוא פשט את מעילו העליון שעלה 400 גרוש לערך ובו הדליק את השמן שבשקע, וההתנהגות כמו בעת ההדלקה הראשונה. לאחר זה מכריזים על ההדלקה השלישית לכבוד התנא ר' יצחק ובה זכה איש עשיר מאלכסנדריא במחיר 900 גרושים, אשתו זרקה לתוך הלהבה מפת צמר יקרה מאד, ושוב ההתנהגות כמו בהדלקה ראשונה.

וכאן השמש מכריז על ההדלקה הרביעית, לכבוד התנא ר' יוחנן הסנדלר. קברו במערה קטנה במרחק מאה אמות מהחצר, ועליה עמוד אבן ובראשה שקע ובו שמן להדלקה. ובה זכה איש מיפו במחיר 355 גרושים, וכל ההתנהגות כבהדלקות הקודמות. מתחת למערה זו בור מלא מים בלתי זכים ואומרים הבריות, שבהם השרה ר' יוחנן את העורות ותיקן בהם, כי סנדלר היה כפי שמעיד עליו שמו.

הדלקות אלו נמשכות עד אור הבוקר, במשך היום נערכות כל מיני סעודות־מצוה כגון סיום משניות, סיום מסכת בגמרא, הרוב חוגגים סיום ספר הזוהר הקדוש. ההלולא נמשכת שלושה ימים רצופים לפי הסדר הנ"ל. בליל השני

אור ליום ל״ד למב״י קנה את המצוה ההדלקה הרב הקדוש בוצינא קדישא כק״ש מו״ה אברהם דוב נ״י במחיר 150 גרוש, ובשניה זכה הרב החריף מו״ה גרשון מרגליות במחיר 175 גרושים. ואכתוב לך מעשה פלא שראיתי במו עיני. מאחר שבחצר רב הדוחק ואין בו כדי להכיל את כל הנאספים בבה״ז (?), נאלצים רבים לעמוד על גג בית הכנסת, או על זיזי החומה של החצר, וגם כאן רב הדוחק, והנה נפל נער מהגג אל מחוץ לחומה והגג גבוה יותר מפנים בית־הכנסת בקאליש, והקרקע שעליה נפל אינה עפר תחוח אלא סלעית ותלולה. נער זה שהוא בן עשר כבר נחשב למת, והיה לאחר יאוש, כי אם נופל מגובה כזאת אדם גבור לא יחיה אפילו שעה אחת. הדם ניגר מן הנער כמו ממעין, הוריו צעקו ויללו. איש לא פנה אליהם לעזור להם או להקל מצבם. נתאמת מה שסופר מאגדות החורבן „בהך גיסא הלולי וחנגי, ולא הוו ידעו הני בהני״ וכו׳[34].

לאחר שעות מועטות באו ספרדים זקנים אל ההורים של הנער, ויעצום להניחו למראשותיו של ר׳ שמעון בר יוחאי, ומסרו בידם תפילות שעליהם להתפלל. זקנים הללו סיפרו שכבר קרו מקרים כאלה, וכאשר רק עשו כעצתם נהפך הרע לטוב. ההורים מיהרו לעשות כעצתם, ונשאו את הנער לחדר הקבר, התפללו. והנה הנער פקח את עיניו, מיד העבירו אותו לחדר אחר ורוחץ ביין, בשמן זית וחומץ, וזאת היתה לו לרפואה שלמה. והאמינה לי, אחי אהובי, שכעבור שבועיים ראיתי את הנער מתרוצץ בעליצות כדרך הנערים, ובירכתי עליו ברוך מחיה מתים, ובזאת נודע לי הערך הגדול של התנאים הקדושים.

ביום ל״ד בעומר הלכנו למערה של הלל הזקן זי״ע. היא נמצאת לא הרחק מצפת. בצד הכניסה לתוך המערה מפכה מעין מים צוננים וזכים. בכותלי המערה חצובים כוכים ובתוכם אבני־שיש שחורות. בכוכים אלה קבריהם של תלמידי הלל הזקן זי״ע. בקצה העליון של המערה חצוב פתח קטן ובו קבור הלל הזקן זי״ע. כן טיפסנו על הר גבוה ותלול ובתלולותו נמצאת המערה של שמאי הזקן זי״ע. באמצעה נמצא קבר שמאי ואשתו ועליו גל אבנים. בכתלי מערה זו חצובים שלושה עשר כוכים והם קבריהם של תלמידי שמאי. לרגלי אותו הר נמצאת מערה גדולה הנקראת „מערת כוהנים״. בכתליה חצובים כוכים רבים, זה על גב זה, ומעליהם אבנים גדולות. כשראיתי זאת לא היה קץ להתפלאות ליפי המערה וכוכיה החצובים בה מעשה ידי אמן, ומסורת בידיהם שכוכים אלה קבריהם של כוהנים גדולים וכוהנים אחרים מימי בית שני.

קרוב למערה זו, בשדה, קבורים כלתו של שמאי ושני ילדיה. קברה מוקף בארבע אבני־שיש גדולות ועליהן אבן־שיש גדולה. מפליא גדלן של אבנים אלה ועבין. מדדנו את האבן העליונה ומצאנוה 11 אמות ארכה ושמונה אמות עביה. צא ולמד מה גודל האבנים הצדדיות. באבן אחת חצובות כעין שתי אמבטיות, ולפי המסורת, רחצה בהן כלתו של שמאי את שני ילדיה.

בפסגת הר זה מתנשא גוש סלע בצורת כסא, הקרוי בשם כסא אליהו ז״ל. ומסורת בידם שמעל כסא זה יבשר אליהו הנביא את ביאת הגואל במהרה בימינו, אמן.

סמוך לעירנו, מול הר תבור, זורמים מתוך גבעה, מי מגדו. זרם זה נוהר ועובר על ידינו, והטחנה שלנו עומדת על ידו. לרגלי אותה גבעה נמצאת בריכת מים ובה טבלה דבורה הנביאה זי״ע. ואני מדגיש לך, אחי אהובי, שאין בידי לכתוב לך אף החצי ממה שעיני ראו בארץ הקדושה. מי יתנה את הפלאים הכבירים, מה רבה שמחת לבי ומה תענוג אני רוגש על שזכיתי לראות כל אלה. לא הייתי מחליף הקפה אחת על קברות הקדושים שנמצאים על ידינו בלבד, בכל תענוגות העולם. ואף על פי שגדולה המצוקה כאן, הרי מי שלבו תמים — זכות זו להלך על אדמת קודש, עומדת כנגד המחסור.

סהדי במרומים, שפעמים רבות זלגו עיני דמעות כשהעליתי במחשבתי את שמחת הזכיה הגדולה אשר לה זכיתי ולא זכו לה גדולים וטובים ממני, אף לחזות את הארץ הקדושה. וכמה אנשי אמונה וחשובים שבאו אתנו באניה נפחו נפשם על גבול הארץ. מובטחני שלא בזכותי אני אלא בזכות אבותינו הקדושים זכיתי לכך. לאחר חג הפסח הבע״ל בדעתי איה״ש לילך עם אשתי לירושלים ת״ו ואף לחברון, שכם ולמקומות קדושים אחרים שבסביבותיהן, כי חובה להשתטח על קברי צדיקים בימי הקיץ, ובמיוחד על קברי מלכות בית דוד שעל הר ציון, ועל קבר רחל אמנו. אי״ה אקיים את נדרי ואקח מעפר מערת המכפלה ומקבר רחל ואשלח לקאליש. ואי״ה לאחר שתודיעני במכתבך שמכתבי זה הגיעך אכתוב לך החדושים שאראה בירושלים ובסביבותיה. אף על פי שידועים לי הרבה חידושים שאנשים סיפרו לי — לא אכתוב אלא מה שעיני ראו.

אולם ברצוני לכתוב לך מעשה פלא שידוע לבטח שאירע בירושלים בליל שבת שלפני חג השבועות בשנת תקצ״ה.

במקום המקודש ביותר, במקום שראו לפנים את אבן השתיה, בנו המושלמים מסגד גדול, ובו אוצר גדול של זהב וכסף, אבנים טובות וכל מיני כלים יקרים. כי בני אמונתם מכל הארצות תורמים מתנות למסגד זה. בכל יום ששי — שבת שלהם, והוא להם כמו יום ראשון לנוצרים — מתכנסים המושלמים למסגד זה. סביבו עומדים משמרות צבא. בליל שבת הנזכר שמע המשמר קול רעש וקול צעקה גדולה מתוך המסגד. המשמר התחיל לתופף לאות קריאה שיתאספו כל אנשי צבא השומרים על המסגד, וכשנתאספו כולם פתחו את המסגד, והנה שמעו מבפנים קול רעש אדיר ואיום, עד כדי כך שאימה גדולה נפלה על החיילים, ומחרדה ברחו כולם על נפשם, וסיפרו שראו דמות מנורת אש מעל מקום המקדש. איש מהימן מירושלים סיפר לי שאף הוא ראה את האש, אבל לא בדמות מנורה אלא בדמות כוכב־שביט גדול. מקץ שבועות מספר הזמין הפחה אליו את ראשי הספרדים, ונתן להם

רשיון לבנות להם בית־כנסת בירושלים, כי מעת שנבוכדנאצר החריב את ירושלים מנעו בידי היהודים לבנות בית כנסת. גזירה זו נשמרה עד היום הזה. יען שאומה שיש לה בית כנסת בירושלים חשיבותה רבה, ולנו היהודים לא רצו לגמול לנו חשיבות זו, כדי שנזכור שאנו בגלות. עתה עם ביטול גזירת נבוכדנאצר, שלחו הספרדים מיד שליחים לבבל, למצרים ולכל גלילותיהם וגם לארצות המערב לאסוף כסף לבנין בית הכנסת בירושלים. השליחים אספו הרבה כסף ובשובם הוחל במלאכת הבנין, בנין יפה מאד, העומד להגמר לחג הפסח הבע״ל.

גם כוללנו — הפרושים — קיבלו מאמסטרדם, מידי הגביר ר׳ צבי הירש לעהרין ושני חתניו, וכן מאת הגביר ר׳ דוד הולנדר, סכום של 925 דוקאטים, כדי שכוללנו יבנה בית כנסת, והם אף הבטיחו שמיד לאחר יריית אבן־הפנה ישלחו עוד 500 דוקאטים, וכן יפנו אל גבירי לונדון לעורר אותם לנדר סכום כסף לבנית ביהכנ״ס וברצונם להתחיל בבניה אי״ה מיד לאחר חג הפסח הבע׳ל. כן יראה לנו ה׳ נסים ויושיענו בכל עת בב״א.

ועתה אשיב על כל שאלותיך לפי הסדר:

א) ראשית, על התפילות ועל המנהגים בירושלים ת׳ו. אנשי הכולל שלנו היושבים בירושלים הם בערך מאה משפחות והם נתונים למרות רבינו, וכולנו מתנהגים לפי מנהג אחד. הכוהנים נושאים כפים בכל יום. בשבת עולים לתורה שבעה קרואים בלבד ואין מוסיפים עליהם, העולה למפטיר אינו קורא בעצמו את ההפטרה, אלא מברך לפניה ואחריה, ואילו ההפטרה נקראת על ידי בעל הקורא. בימות החול אין אומרים בתפילת מעריב ברוך ד׳ לעולם אמן ואמן וכו׳. אין אומרים פיוטים בתוך תפילות שמונה־עשרה אלא לאחר גמר השמונה עשרה. בשבת חול המועד סוכות וגם בשבת חול המועד פסח וכן בחג השבועות קורין את המגילות קוהלת, שיר השירים, רות, בעל הקורא מברך לפני הקריאה וקורא, וכל הצבור עומד ושומע בהקשבה. מגילת אסתר נקראת בפורים בצפת בי׳ד ובט׳ו באדר אולם בט׳ו בלי ברכה.

ב) הלשון. הלשון המדוברת בפינו אנו, בני חוץ לארץ, הוא כמו במדינתנו, ואילו הספרדים מדברים לשון הקודש. רוב בני חוץ לארץ הזרים כאן הם עולים מרוסיא פודוליא וואלאכיא, מארצות אחרות נמצאים כאן מעטים. לדוגמא: מקאליש ומכל גליל וארשא הנני כאן יחידי.

ג) המסחר. במדינתנו שוררת עתה חרות גמורה ואין זכר לרשיונות מסחר, מכס או מסי מסחר הנהוגים במדינתכם, וב״ה אין אנו יודעים כאן כלום מכל הענינים הללו. הפחה גובה את מסי המדינה מהתבואות והוא נוטל

אחד מחמשה מכל היבול. הכולל שלנו משלם לקופת המדינה מס בסך אלף זהובים פוליש לשנה בעבור כל בני העדה. תמורת מס זה רשאים אנו לסחור כלבבנו. אולם הקונים מועטים הם מחמת העניות השוררת כאן וכל אחד מסתפק במועט.

ד) המושלמים אינם מתלבשים לפי איזו אופנה ובחגיהם לא מתלבשים בתלבושת מיוחדת. הקונה מלבוש לובש אותו עד שהוא נקרע, בקיצור, מנהגיהם ונימוסיהם שונים מאלה של הנוצרים במדינתכם. הללו קונים לעצמם מה שלבם חומד ושותים הרבה משקאות, ואילו המושלמים אין להם כל צורך במותרות. שתיית היין והי״ש אסורה עליהם מדינם. לפני שנים אחדות התיר איבראהים פחה לאנשי חילו לשתות בשעת מלחמה יי״ש, ואילו לגבי כל שאר המושלמים האיסור במקומו עומד, כך שהמסחר הוא זעיר מאד וזולת זאת אין הארץ הקדושה מסוגלת למסחר, והיא מתאימה ביותר לעבודת ה׳. הספרדים עסוקים במסחר בסבבם עם סחורתם ממקום למקום.

(עד כאן מתוך ההעתק שבידי ובסיום מתוך תרגומו של א. יערי).

ה) לימוד התורה כמו אצלנו, לומדים ש״ס עם מפרשים ראשונים ואחרונים, ואילו דרך לימודם של הספרדים שונה לגמרי.

ו) מטבעות הכסף והנחושת הנהוגות כאן אינן טבועות כראוי, ולפיכך משתמשים כאן בעיקר בדוקאטים בעלי משקל מלא, היינו: דוקאטים שמשלמים תמורתם אצלנו עשרים ואחד גולדין פולניים. התמיכות הנאספות למען ארץ ישראל נשלחות לכאן בדוקאטים וגרושים.

ז) אתה שואל איך נושאים כאן שתי נשים. חלילה לנו מלעבור על חרם דרבנו גרשם. אולם הספרדים שלא קיבלו את חרם דרבנו גרשם, להם מותר לישא שתי נשים.

ואחרון אחרון באשר לשאלתך בדבר מציאות בני משה ואיה מקומם. בענין חשוב זה אכתוב לך איגרת מיוחדת, ואתאר לך מה ששמעתי מפי אחדים מחכמינו כאן, כי על יסוד מעשה שאירע כאן לפני שמונה שנים, נשלחו מכאן שליחים למקום שבו נמצאים בני משה לפי ההשערה. כרגע אין אני זוכר כל צרכי את פרטי המעשה, ולפיכך אני דוחה את תשובתי לעת מצוא.

משלוח אגרות פרטיות מכאן נעשית בדרך זו: את האיגרת שיש בדעתנו לשלוח לחוץ לארץ אנו מוסרים לידי הרב שלנו; הלה מעביר את האיגרת לידי הקונסול הרוסי ביפו, שמשם אניות מפליגות לקושטא. חבר כוללנו הדר ביפו מקבל את האגרות מידי הקונסול ומוסר אותן לדואר בקושטא. משם נשלחות האיגרות על ידי דואר היבשה קבוצות קבוצות. קצת צרורות ואיגרות

נשלחות לפי הוראות רבינו לידי הגבאים בוילנא, וקצתן לידי הגבאים בבראד. באמצעותם של גבאים אלה מגיעות האיגרות למקומות המיועדים להן.

בדרך אחרת אין להעביר איגרות. אם תתאחר איגרת אליך או לא תגיע לידיך כלל, אל נא תהי׳ שרוי בדאגה על כך, כי אין לשכוח שקצת איגרות נעכבות או אובדות בתחנות ההסגר.

שואל אתה אם יש בדעתי לחזור לארץ מולדתי הקודמת. שאלה זו מתמיהה אותי מאד. הסבור אתה שיצאתי למסעי הרחוק בלא יגיעה ובלא מלחמות? ה׳ שלח את מלאכי לפני ובלעדי חסדו ודאי שלא הייתי יכול לעמוד בפני כל המכשולים והסכנות שבמסעי זה בדרך ימים. ואודה לה׳ חסדו שהגיעני למחוז חפצי וזכיתי לדרוך על אדמת הקודש, מה שלא זכו כמה מבני לויתי שהיו טובים וחכמים ממני והפליגו אתי באניה, ולבסוף הוציאו את נשמתם על גבול ארץ הקודש ונתקיים בהם מה שאמר הקב״ה למשה: כי מנגד תראה את הארץ ושמה לא תבוא[36]. ואיך זה יעלה על דעתי להמיר את אדמת הקודש שעליה אני יושב כיום, באדמת ארץ העמים שעליה ישבתי לפנים?

האמן לי, כי אדיר חפצי וצקון לחשי, שאזכה להקבר סמוך לקברי הצדיקים שנקברו כאן. רצון זה ממלא את כל לבי. עד כמה קשור אני לארץ הקודש תראה מתוך זה שדחיתי כמה הצעות טובות שהוצעו לי, כדי שלא אהי׳ רחוק מהלך שני ימים מארץ הקודש[37]. במשך כמה שבועות לא היינו אני ורעיתי בקו הבריאות, אולם משחזרנו לאיתננו, נסענו לחמי טבריה ובע״ה שהרחיצה בחמים אלה הביאה לנו מרפא. אנו בוטחים בהשי״ת בכל עת, ואחת אבקש לשמוע ממך תמיד בשורות טובות, ובכל פעם שאני משוטט בין קברי הנביאים, התנאים והאמוראים אני שופך נפשי בתפילה לטובתכם ולאשרכם וכו׳.

היה שלום כנפש אחיך המברכך,

יוסף בן שבתי

הערות

1) תובב״א = תבנה ותכונן במהרה בימינו אמן.
2) תהלים ב׳ י״א.
3) ת״ל = תהלה לאל.
4) קרנטין = הסגר.
5) יע״א = יכוננה עליון אמן.
6) משלי י״א ד׳.
7) בעוה״ר = בעוונותינו הרבים.
8) מסכת ברכות ה׳ עמ׳ ב׳ „וכי חשוד הקדוש ברוך הוא שיעניש בלי משפט צודק״.
9) חכם = רבם של היהודים הספרדים.

10) מסכת שבת קד׳ עמ׳ א׳.

11) בב״א = במהרה בימינו אמן.

12) כי״ר = כן יהי רצון. על התנפלות הפלחים על צפת בשנת תקצ״ד עיין: 1) „קורות העתים״ לר׳ מנדל מקאמיניץ, ווילנא ת״ר; 2) הקדמת ר׳ ישראל משקלוב לספרו „פאר השלחן״ צפת תקצ״ו; 3) בהקדמת ר׳ ישראל ב״ק לספר „עבודת הקודש״ לר׳ חיים יוסף דוד אזולאי.

13) שיל״ת = שויתי ה׳ לנגדי תמיד.

14) נמצא, כי המכתב היה בדרכו מקאליש מאה יום.

15) הכוונה ביניהם לבין האשכנזים, ואילו בינם לבין עצמם מדברים ספרדית או ערבית.

16) ר׳ יוסף קארו, בעל השולחן ערוך.

17) כק״ש = כבוד קדושת שמו.

18) הכוונה לר׳ אברהם דובער מאברוטש, תלמידו של ר׳ מרדכי מטשרנוביל, מחבר ספר „בת עין״ שנדפס בירושלים בשנות תר״ב—תרי״ז. עלה לצפת בשנת תקצ״ב ונפטר בה במגפה ביום י״ב כסלו תר״א. עמד בראש עדת החסידים בצפת ומסר את נפשו על הישוב.

19) רשכב״ה = רבן של כל בני הגולה.

20) ר׳ ישראל בר׳ שמואל משקלוב, מתלמידי הגאון מוילנא, שעלה לארץ ישראל בשנת תקס״ט. יצא בשנת תק״ע בשליחות הפרושים לרוסיא. חזר בשנת תקע״ג, ומאז עמד בראש כולל הפרושים בארץ ונפטר בטבריא ביום ט׳ בסיון תקצ״ט. הוא חיבר מלבד הס׳ „תקלין חדתין״ גם ספר „פאת השלחן״ (ולא „תפארת ישראל״ כפי שנאמר באיגרת). נדפס בצפת בש׳ תקצ״ו.

21) זלה״ה = זכרונו לברכת העולם הבא.

22) ר׳ משה אלשיך, מחבר פירוש „תורת משה״ על התורה. נפטר לפני שנת ש״ס.

23) פ״נ = פה נטמן.

24) בעהמ״ח = בעל המחבר.

25) ש״ע = שולחן ערוך.

26) ר׳ יצחק לוריא אשכנזי המקובל האלקי. נפטר בצפת ביום ה׳ מנחם אב של״ב.

27) אחד מגדולי המקובלים. נפטר ביום כ״ז בתמוז ש״ל.

28) זי״ע = זכותו יגן עלינו.

29) בפסוק מתכוון הכותב לנ״ך, אבל אין שם כזה בנ״ך ויתכן שעירבב את השם זיתן שבדברי הימים ז. י, אחד מבני שבט בנימין בעין זיתן.

30) למב״י = למספר בני ישראל, הכוונה לימי ספירת העומר.

31) בשם הר תבור היו יהודי צפת מכנים את הר העצמון המכונה כיום הר מירון.

32) הבא ליטהר מסייעין אותו (מסכת שבת ק״ד עמ׳ א׳).

33) ב״ק = בן קדושים.

34) הפירוש, שבעת התנפלות הרומאים על העיר טור מלכא שבארץ ישראל ורצחו יושביה היו בצד אחד חגיגות וריקודים, ובצד השני נשפך דם רב ולא ידעו אלו מאלו (מסיבת ההיקף הגדול של העיר) מס׳ גיטין נ״ז עמ׳ א׳.

35) בשנת תקפ"ט חזר לצפת שליח שנשלח לתימן. וסיפר שראה בצנעא אחד משבט דן שסיפר על חירותם ועשרם של בני השבט שלו. דבר זה עורר את ר' ישראל משקלוב, מנהיג כולל הפרושים, לשלוח בשנת תקצ"א שליח מיוחד לתימן, את ר' ברוך בר' שמואל משקלוב, לחפש שם את עשרת השבטים (ראה פרטי ענין זה בספר, „איגרות מארץ ישראל" מאת א. יערי, תל־אביב תש"ג עמ' 342—357).

36) דברים לב, נב.

37) כנראה הציעו לו משרת רב או דיין בדיר אל קאמר שבלבנון.

פרק שמונה עשר

מספר האוכלוסים היהודיים בקאליש והרכבם המקצועי

אין בידינו ידיעות על מספרו, ולא כל שכן על הרכבו המקצועי של הישוב היהודי בקאליש מתקופתו הקדומה, שכן ספירת האוכלוסיה בכלל בוצעה לעתים רחוקות, ויתכן שהישוב היהודי לא שקד על כך. ואף אם היו קיימות ספירות חלקיות לצורך פנימי כגון: הטלת המסים וגבייתם, הרי נאבדו ברובן, בפרעות ובשרפות שפקדו את העיר.

לכן נאלצנו להשתמש, לבירור הנושא של פרקנו זה, בנתונים שהגיעו אלינו.

הידיעה הראשונה על מספר יהודי קאליש מוזכרת בספר „טיט היון" מאת ר' שמואל פייביש בר' נתן פייטיל מווין, תוך תאור השחיטות שנערכו על־ידי המפקד צ'ארנייצקי וחיילותיו בפולין בשנים תט"ו—תט"ז, 1657—1656 וקאליש ביניהן, וכך הוא כותב: „ומשם הלכו (החיילות) לק"ק הגדולה קאליש ושם שש מאות בעלי בתים ונהרגו כמעט כולם".

מכיון שאין בידנו ידיעות אחרות מאותה תקופה, עלינו להתיחס למספר המוזכר כמציאות מאחר שקאליש היתה נחשבת כקהילה גדולה ואחרים כינוה אף כרך „כרכא דכולא ביה", אין המספר של שש מאות בעלי בתים, כלומר: ראשי משפחות, ובס"ה כשלשת אלפים נפש, מוגזם.

כעבור זמן־מה, אחרי הטבח הנ"ל, נתלקטו בעיר פליטים יהודים שנשארו בחיים הודות לכך שהתחבאו בכפרים וביערות, ושוב התחילו להמשיך ליצור לעצמם קיום. כעבור מאה ועשר שנים, בשנת תקכ"ו — 1765, נמצאו בה 702 יהודים בלבד, נראה שלא הספיקו תוך זמן זה להרבות את מספרם, והירידה לעומת המצב שבעבר עוד היתה רבה.

בידינו ידיעות ממשיות ממפקד היהודים הראשון שבוצע בפולין בכלל, מאז שנת 1550, בסוף 1764 ובראשית שנת 1765, לצורך חישוב מס הגולגולת, לפי ספרו של רפאל מאהלער, „יידן אין אמאליקן פוילן אין ליכט פון ציפע־רען", פארלאג „יידיש בוך" ווארשע 1958, בצרוף טבלאות.

לפיו נפקדו אז יהודי קאליש כלהלן:

טבלה 1.

ספירה כללית

נפשות מגיל שנה ומעלה,	יונקים		בס״ה
809	52		861 נפש
מספר נפשות שלא נפקדו מתוך השתמטות, כדי להשתחרר ממס הגולגולת (הופעה כללית אז)			172 ״
		סה״כ	1033 נפשות

טבלה 2.

חלוקה לפי המין והמצב המשפחתי

גברים

נשואים	בנים לא נשואים		
175	22	ס״ה נשואים	197
בנים וחתנים נשואים	משרתים, שוליות ויתומים		
188	23	ס״ה לא נשואים	221
		ס״ה גברים	408

נשים

נשואות	בנות וכלות		
175	22	ס״ה	197
	אלמנות סמוכות על שולחן		
אלמנות	הורים		
15	3	ס״ה	18
בנות	משרתות ויתומות		
174	12	ס״ה גברים	408
		ס״ה נשים	401

ס״ה גברים	408
ס״ה נשים	401
ובס״ה	809 נפשות שנפקדו

טבלה 3.

חלוקה לפי העיסוק

סוחרים	13	
חנוונים	2	
תגרים	2	
ספסרים	1	
חייטים	27	
כובענים	2	
פרוונים	16	
רוקמים	4	
שזרים	9	
לולאים	1	
קצבים	9	(= 8 קצבים, 1 מוכר מעיים).
כורכים	1	
בעלי מלאכות שונות	8	(= 5 דייגים, 3 בלי עיסוק ידוע).
גלבים וחובשים	10	
מלמדים	7	
מנגנים (כלי זמרים)	3	
בדחנים	2	
חזנים	2	
שמשים	3	
שוחטים	2	
שמש בהקדש	1	(מוסד הכנסת אורחים ובית חולים לעניים)
ס"ה	127	

טבלה 4.

המיבנה המקצועי לפי אחוזים

מהמספר הכללי של ראשי משפחות רשומים 127 שעסוקם ידוע ומהוים 67%.

מתוך 127 הרשומים עסוקים במסחר 18 = 9.5%
מתוך 127 הרשומים עסוקים במלאכה 79 = 44%
מתוך 127 הרשומים עסוקים במקצועות חפשיים 30 = 16%

★

בידינו ידיעה נוספת מתקופה קרובה לזמן המיפקד משנת 1764. והיא משנת 1786. לפי הספירה של שנה זו היו בקאליש 454 משפחות, מהם התפרנסו
20.2% מעסקי מסחר, אשראי ותווך.
22.6% ממלאכה וחרושת.
1.1% ממזיגה
3% מאומנויות חפשיות.

(לפי מאמרו של דר. יצחק שיפר, „בבית ישראל בפולין", כרך א' עמ' 192, ירושלים, תש"ח).

ממיפקד זה יוצא, שבשנת 1786 היו בקאליש בערך 2250 יהודים (454×5), פי שנים מאשר בשנת 1764. ומפליא מאוד הדבר, שמספר האוכלוסים היהודים בקאליש הוכפל תוך תקופה של עשרים שנה.

ההרכב המקצועי של יהודי קאליש במיפקד שנת 1897

באותו מיפקד היה מספר היהודים בעיר קרוב ל־8000 נפשות. אולם תוצאות מיפקד זה לא נתנו תמונה מלאה ואמיתית מן ההרכב המקצועי של יהודי קאליש, הואיל והעיסוק נרשם רק על־ידי מיעוט — אלה שרשמו את שפת הדיבור שלהם יידיש (רק 42%). הרוב, 51%, רשמו ששפת הדיבור שלהם היא פולנית.

כיון שהחלוקה המקצועית של מיפקד זה אינה בנויה לפי חלוקה דתית, אלא לפי קבוצות שפת הדבור, נמצא שהמספרים שבידנו משקפים רק פחות ממחצית האוכלוסים היהודים בקאליש.

בקבוצת דוברי יידיש, 3178 נפשות, התקיימו למעלה מ־40% ממלאכה ותעשיה, וקרוב ל־39% ממסחר ואשראי, 6.3% ממשרות, ובעיקר, משירות בבתים, 4.5% היו אנשי הון ובעלי־בתים.

הערה: בכלל מופלא שרק 42% מיהודי קאליש רשמו יידיש כשפת הדבור שלהם, בה בשעה שבכל הממלכה הרוסית, רשמו 95% מן היהודים את העברית או היידיש כשפת הדבור. האם לפרש הופעה זו כהוכחה להתבוללות לשונית של יהודי קאליש במחצית השניה של המאה ה־19? דבר זה אינו מתקבל על הדעת, והוא בניגוד למציאות שידענוה והכרנוה. ענין זה אומר דרשני ובררני. בלחצו של מי נעשה סילוף זה?

דו״ח משנת 1904 מראה שאת פרנסתם העיקרית ינקו יהודי קאליש מתעשית התחרים שהתפתחה בעיר והקיפה אז 25 בתי־חרושת וקרוב ל־400 סדנאות, שבהם היו עסוקים 2038 פועלים, בעיקר נשים (1200 בערך). בשני בתי־חרושת גדולים עבדו 148 יהודים (בתוך 500 פועלים לא יהודים), פועל מומחה השתכר 8—12 רובל ופועלת 2—3 רובל לשבוע.

(ידיעות אלה המציא לנו ההיסטוריון ישעיה טרונק מניו־יורק, ויישר כוחו על טרחתו).

מספר היהודים בקאליש משנת 1764 ואילך

בשנת	נפשות
1817	2305 —
1830	3180 —
1860	4223 —
1875	6923 —
1882	6804 —
1879	8026 —
1908	11318 —
1909	14740* —
1921	15566** —
1931	19300 — 34.9% מן האוכלוסיה הכללית
1939	26000 — 35% מן האוכלוסיה הכללית

מקורות נוספים

שריפטען פאר עקאנאמיק און סטאט. כרך א׳ ברלין 1928.

מאמרו של י. לשצינסקי עמ׳ 18

מאמרו של נ. געלבער עמ׳ 186.

מאמרו של י. קאראלניק עמ׳ 220.

* עליה זו במספר התושבים היהודים חלה בזמן פריחת תעשית התחרים בעיר.

** עליה רבתי זו במספר האוכלוסים היהודים מקורה בכך, שאותה שעה התרכזו בעיר יהודים רבים מעיירות הסביבה לרגל התדלדלותם בתקופת המלחמה ומחוסר בסיס חומרי לקיומם מחמת ניצני האנטישמיות שכבר נראו אז עם תקומתה של פולין.

פרק תשעה עשר

קאליש בועד ד׳ ארצות ובועד פולין גדול

כל המצוי אצל „תולדות היהודים בפולין", ידוע לו על אודות קיום גוף מינהלתי עצמאי של כלל קהילות היהודים בארץ זו בתקופה שלמעלה ממאתיים שנה. הוא היה קרוי „ועד ארבע ארצות" על שום שכלל בתוכו את ארבע המדינות שבממלכת פולין (פולין־גדול עם מאזוביא, פולין קטן, רייסן וליטא). ועד זה טיפל כמעט בכל הענינים היהודיים שבמדינות האלו.

קאליש היתה חוליה בשרשרת הקהילות המאוגדות ב„ועד פולין גדול" שמרכזו היה לראשונה בפוזנא העשירה והמבוססת. לדעת ההיסטוריון מ. באלאבאן, החזיקה בידיה קהילת קאליש בתקופה מאוחרת את ההגמוניה ב„ועד פולין גדול" תוך תקופה רבת שנים. ברשימות שבספרי הזכרונות נזכרים אישים בני קאליש שהיו פעילים בועד זה במידה רבה וכן ב„ועד ד׳ ארצות".

למען דעת ערך פעילותם זו של בני קאליש, עלינו להקדיש כאן מקום להסברה תמציתית על טיבו, תפקידו וערכו של מוסד חשוב זה בחיי קהילות פולין בזמנו.

רבה ורחבה היא הספרות על אודות „ועד ד׳ ארצות" ומרובים בה חילוקי הדעות על עניניו השונים. נביא כאן את עיקרי הדברים והרוצה להרחיב את ידיעתו בנושא זה, יפנה למקורות הרשומים בביבליוגרפיא שבסוף פרק זה.

א) זמן ייסודו של ועד ד׳ ארצות

מחולקות הדעות בין ההיסטוריונים היהודים בקביעת זמן ייסודו של ועד זה. יש המקדימים אותו למחצית הראשונה של המאה השש־עשרה (דעמביצר, הרכבי, שפ״ר). הם ראו בכל ידיעה על התוועדות של רבנים בירידים שבלובלין עדות נאמנה לקיומו המוקדם של הועד. המאחרים את זמן ייסודו לסוף המאה השש עשרה (שור, באלאבאן, שיפר, דובנוב) טוענים לעומתם שבית הדין של הירידים קדם לייסודו של הועד בכללו, ומכיון שבתקנות הסיים הפולני, אנו מוצאים לראשונה הטלת מכ לגולגולת בסכום כולל על כלל היהודים בפולין וליטא בשנת 1581, ואף התעודה המקורית הראשונה של הועד אשר הגיעה לידינו היא משנת שמ״א — משמע שבה בשנה, 1580 או 1581 או סמוך לאותה שנה, נוסד ועד זה.

ב) הרכב הועד ואירגונו

כאמור היה ועד זה מכונה ועד ד׳ ארצות על שם הועדים הגליליים של ד׳ הארצות המשתתפות בו, אבל היה זמן וכלל ג׳ ארצות בלבד. וכך כתוב על שער המסכתות של תלמוד בבלי שנדפס בלובלין בשנת שי״ט: „בהסכמת גאוני עולם וראשי ישיבות בשלוש מדינות פולין, רוסיא וליטא״. גם מהר״ם מלובלין בתשובותיו (סימן מ׳) מדבר על ג׳ ארצות במדינות פולין.

ולפעמים הוזכר אף בשם ה׳ ארצות (בספר „נתיבות עולם״ מאת המה״רל מפראג שער „נתיב הלשון״). יתכן שהרכבו נשתנה מזמן לזמן, אבל בעיקר היה ידוע בשם „ועד ד׳ ארצות״. בשנת שפ״ג — 1623, החל קיומו של „ועד גלילות ליטא״, לאחר שקהילות ליטא נפרדו מועד ד׳ ארצות.

הועד נתכנס תחילה פעם בשנה ואחר כך פעמיים בשנה. מקום כינוסו היה עפ״י רוב לובלין, בעת הירידים הנודעים שנתקיימו בעיר זו, שאליהם נהרו סוחרים מכל ערי פולין וגם מחוצה לה. כן נתקיימו התועדויות הועד בעיר ירוסלב (גאליציא) ולפעמים אף בערים אחרות.

הקהילות היו שולחות חברים ודיינים לדון בכל הענינים הנוגעים לכלל ולפרט, ומהם היה מורכב, „בית הדין של הירידים״ שנעשה כבר ברבע הראשון של המאה הט״ז בית הדין העליון של בית ישראל בפולין.

כן באו לירידים פרנסי הקהילות לדון ולברר עניני המסים. הועד היה איפוא מורכב משני מוסדות: א) אסיפת מורי צדק דד׳ ארצות; ב) מורשון ראשי המדינות. ראשי מדינות אלה נבחרו במספר קבוע על ידי הגלילות והקהילות והם מתחברים לחבורה, ובראשה פרנס משלה. באסיפת פרנסים אלה נבחר פרנס בית ישראל דד׳ ארצות, ונוסף לו נאמן בית ישראל דד׳ ארצות, המשמש גזבר ומזכיר.

ג) תפקידי הועד

א) עניני מסים. הועד חכר מידי הממשלה בסכום מסויים את מס הגלגולת שהוטל על ידיה על יהודי פולין, הושיב ועדות־הערכה שקבעו את הסכום שעל כל מדינה ומדינה להכניס, וכן קבעו את הסכומים שכל קהילה וקהילה חייבת להכניס לקופתו. הקהילות שוב גבו את המסים מחבריהן.

ב) מסים ופרנסה. הועד סידר ופיקח על עניני חכירת המסים המקומיים, החובות ופשיטות־הרגל, פרעון השטרות של הסוחרים, שיפוט ובוררות.

ג) חינוך. הועד פיקח על בני הנעורים ב„חדרים״ ובישיבות, ועל קביעת תכנית לימודים.

ד) ספרים. הוא טיפל בעניני הדפסת ספרים בפולין גופה ובהבאתם מחוץ לארץ, נתן הסכמות ורשיונות למחברים, למדפיסי ספרים או למדפיסים

ספרי מחברים אחרים והזהיר בפני הסגת גבול המדפיסים על ידי המתחרים בהם.

ה) ענייני קהילות. הוא דאג לסידור יעיל של שלטון הקהילות בפולין, עמד בקשר עם קהילות ישראל בחוץ לארץ שביקשו עזרה מקהילות פולין או למטרות אחרות, כגון: משלוח אגרות רדיפה אחרי תושבים שעקרו מקהילות ולא פרעו את חובותיהם, וכדומה.

הוא הטיל חרמות על הקונים רבנות בכסף, ועל המנהיגים הנותנים ידם לכך.

ו) ענינים יהודים כלליים. בשנת תל"ו — 1676 — הוכרז ביריד ירוסלב החרם הגדול של שבתי צבי והכת שלו. חרם זה נשנה בשנת תפ"ב — 1722. בשנת תק"א — 1741 טיפל הועד בפולמוס שבין הר"י עמדין ור"י איבשיץ והקדיש ישיבות לדיון ביעקב פראנק ועדתו.

אחרי גזירת ת"ח ות"ט דאג הועד לכלכלת היתומים המרובים שנשארו ללא דאגה ומחסה.

הועד התמיד לפקח לא רק על החיים הפנימיים הדתיים והמוסריים של יהודי פולין, אלא גם עמד על משמר זכויותיהם כלפי חוץ.

ד) ערכו הרם של הועד בעיני גדולי דורו

רבי מרדכי יפה (ר"ב—שע"ב) בעל „הלבושים", המכונה בפי בני דורו „הראש והעיקר מגדולי ראשי ישיבות ודייני ג' ארצות", מתאר במלים נרגשות (בתשובתו המובאת בשו"ת מהר"ם מלובלין, סימן קכ"ה) את ערכם ומעלתם של חברי הועד ופעולותיהם, וזה לשונו: „מאורות הגדולים המאירים לארץ ולדרים עליה הן הנה ראשי גלויות אריאל, העומדים על משמרת תפארת ישראל וכו', פרנסים וראשים ומנהיגים דשלוש ארצות יצ"ו, ועטרותיהם בראשם, בעלי תריסין, ראשי ישיבות אשר כל בית ישראל נשען עליהם".

ורבי שלמה לוריא, המהרש"ל (נפטר בשנת של"ב), כותב בספרו „ים של שלמה" מסכת בבא קמא דף פ"ח סימן כ"ג, „ראשי ישיבות חשבו להם לכבוד לבוא אל הירידים הגדולים ולישיבות ועד המדינה, עם תלמידיהם המרובים, כשם שכל אציל פולני חשוב היה בא לישיבות הסיים בלוית פמליא גדולה של אצילים קטנים הכפופים לו".

ועוד תיאור על ידי ר' נתן נטע הנובר (נפטר בשנת תמ"ג) בספרו הנודע „יון המצולה", אף הוא בן דורו של הועד, וזו לשונו: „והפרנסים דארבע ארצות היו כמו סנהדרין בלשכת הגזית והיה להם כח לשפוט כל ישראל שבמלכות פולין ולגדור גדר ולתקן תקנות ולענוש אדם לפי ראות עיניהם וכו'. ומעולם לא בא דין ישראל לא לפני דייני עמים ולא לפני שום שר, ולא

לפני המלך יר״ה, ואילו היה הולך בר ישראל לדון לפני דייני עמים היו מענישים אותו בחרפות גדולים לקיים מה שנאמר ואויבינו פלילים (דברים ל״ב, ל״א)״. יש עוד להזכיר, שכל ההיסטוריונים היהודים מרבים לשבח את ההופעה הגדולה הזאת של האירגון הפנימי של יהדות פולין והנהלתו. הופעה נדירה מאוד בדברי ימי ישראל אף בארצות המערב.

מתוך התפעלות רבה למוסד זה ולסדריו בא ההיסטוריון גרץ לידי מסקנה שרק רבי מרדכי יפה שנסע בארצות אשכנז ואיטליה, שהיה בעל ידיעות חיצוניות וגם היה לו חוש הסדר, סגולות בני אשכנז, והדייקנות של האשכנזים, רק הוא היה המוכשר לייסד (ולנהל את ועד הארצות) לא בקלות־דעת ובלי תואר וסדרים כבני פולין.

ה) ועד פולין גדול ומקומה של קאליש בו

ועד זה היה מורכב מקהילות פוזנא, קאליש, לסלו, ליסא, קרוטושין, רוגוזין ועוד מספר קהילות קטנות. בסך הכל היו מאוגדות בו שלושים ושש קהילות. לועד ד׳ ארצות שלחה פוזנא שליחים משלה ושאר קהילות פולין־גדול שליחים משלהן. שליחים אלה היו מכונים מנהיגי המדינה או „פרנסי המדינה״.

ההתוועדויות של ועד־פולין גדול נתקיימו בפוזנא, קאליש, רוגוזין ולפעמים אף בקהילות אחרות שבגליל זה. בהתוועדיות אלה דנו תכופות במשמר הזכיות שהוענקו ליהודים ב„תקנון הקאלישאי״. וכן עקבו בערות אחרי פעולות הכמורה שבחבל זה, אשר פעלה תכופות מתוך שנאת ישראל למען הצר את רגלי היהודים בחיי יום יום, והודות לתגובת מנהיגי הועד נבלמה פעולתה.

המנהיגים העניקו תמיכה ואיגרות־לואי ליהודים זרים שעברו בעריהם, כדי שיבואו ויצאו בשלום.

הם דאגו לבך שסכום מסי הגלגלות הנקראים בתעודות הועד „כרגא דמלכא״ או „מעות ראש״, אשר הוטלו על היהודים, יחושב ויוטל באופן צודק בין הקהילות חברות־הועד.

בין קהילות פולין־גדול הקשורות לועד שלהן שררו קשרים אמיצים, ולא ארגוניים בלבד, אלא אף קשרי אחוה. היתה קיימת הרגשה כאילו הן גוף משפחתי, וכשהאחת מהן באה במיצר עברה תחושת הכאב לגוף כולו. כך קרה בשנת תפ״ז — 1727 — כשקהילת קאליש באה במצוקה כספית. אז לוותה קהילת פוזנא סך 20.000 זהובים, סכום עצום בשעתו, מאת הכמרים של הדום המקומי והעבירה אותו לקהילת קאליש. על שטר מלווה זו חתמו, מלבד מנהיגי פוזנא, גם מנהיגי קהילות ליסא וקרוטושין.

בשנת תקי״ט — 1759 — קיבלו מנהיגי הקהילות הלואה בסך 3000 זהובים לשם מתן תמיכה לקהילת לונטשיץ. סכום זה נפרע אחר־כך על ידי בית הכנסת הגדול בקהילת ליסא.

ותמיד בכל המקרים והמאורעות היה רגש הסולידריות חזק ומפותח בין קהילות פולין גדול.

ראש הועד היה נקרא „פרנס הועד״ והוא חתם על תעודות בזכות שווה עם רב המדינה. עוזרו היה מכונה „נאמן המדינה״. המזכיר — „סופר המדינה״. המעריך — „שמאי המדינה״. השמש — „שמש המדינה״, וכולם נבהרו על ידי הועד, ורובם אנשי תורה וחכמה.

בהסכמת ראשי קהילת פוזנא ופרנסי הקהילות שבמדינה נבחר רב המדינה. רבני המדינה זכו לשמות תואר נעלים וגבוהים. ר׳ משה זכותא מגדולי חכמי איטליא (שפ״ה—תנ״ח) כותב לר׳ יצחק בן אברהם, רבה של פוזנא ״לריש הורמנותא דמלכא[1], רבא דמושוי כיליה[2]. שמשא יומא דעיבא[3], כרב נהוראי סבא, הן שלום ליוצא ולבא, בדברי המרכבה ובהויות דאביי ורבא, זקן היושב בישיבה״...

ומי שהוא כתב בנוסח הבא:

„רב על כל מדינות פולין גדול, מאורים גדולים דמדינה. היה לנו לעינים ראש מושל, קצין הראש, מלכנו יצדק, מלך שלום, הגאון הגדול, פאר הגולה, מופת הדור, עץ הדר הקודש אשר בחר ה׳, ניצוצי אור תורתו יאירו לנו, אשר לאורו נלך, אדוננו צדק, מלאך ה׳ צבאות״.

הועד קיים התוועדויות מזמן לזמן ולפעמים אף פעמיים בשנה. שולחן הישיבות של הועד היה נקרא „שולחן הטהור״ והאסיפה „אסיפת קודש״.

1) לראש (ממלאי) פקודות המלך.
2) הגדול שכל המשא עליו.
3) שמש ביום מעונן, שעה שאורה חודר לכל מקום (מס׳ יומא כ״ח, ב׳).

ז) ראשות ועד פולין־גדול עוברת לקאליש

כאמור למעלה, היתה ההגמוניה בועד פולין־גדול בידי ראשי קהילת פוזנא מפני כמה סיבות. מצבה של יהדות פוזנא היה טוב לאין ערוך מזה של יהדות קאליש. קהילת פוזנא שקטה על שמריה הרבה יותר מאשר קהילת קאליש, אם כי לפעמים טעמה אף היא טעם פרעות, רדיפות, שריפות ועלילות דם. אולם היא לא נידלדלה כל כך כמו קאליש. זאת ועוד: בפוזנא כיהנו, החל במאה השלישית לספירתנו, מהמאה ה־15 ואילך, רבנים נודעים ומפורסמים כמהר״ם מינץ, המהר״ל מפראג, ר׳ מרדכי יפה בעל „הלבושים״ בעל השל״ה ועוד, בה בשעה שידיעתנו על אודות רבני קאליש מתחילה משנת ת׳ ואילך (המאה ה־17), אם כי יתכן מאוד שכיהנו אף בה רבנים גדולים עוד לפני זה, כפי שהוכחתי בפרק רבני קאליש, אלא שמפני המצב הקשה של קהילה זו, ביחוד במאה הד׳, נשכחו שמותיהם. אולם ביחס לפוזנא הרי על ידי עצם העובדה שבעת יסוד „ועד פולין גדול״ שימשו בה רבנים גדולים כהנ״ל, ניתנה לה העדיפות על קאליש, והראשות והמנהיגות של הועד ניתנו בידה. אמנם ניתן לשער שקיים היה במשך הזמן מאבק סביב מנהיגות זו, וודאי לא אחת מהקהילות החשובות יותר, המסונפות ל„ועד״, שאפה לזכות במנהיגות אף היא.

הוכח שבמחצית השניה של המאה ה־י״ז — בערך בשנת ת׳ לספירתנו, מושלות בכיפה הקהילות קאליש, ליסא, וקרוטושין, וההגמוניה היא בידי ראשי קהילות קאליש. ברשותם נמצאה קופת הועד, ומנהיגי קאליש קולם נשמע ברמה בהתוועדויות הגליל. בהתוועדויות אלה השתתפו, נוסף לשליחי הקהילות הנזכרות, גם שליחי קהילות קטנות: פורדון, סוכאטשוב, כלופי ועוד.

אותה שעה כבר שקע הועד בחובות למעלה ראש ונזקק להלוואות מאת ה„ישועיים״ בפוזנא ובקאליש ברבית גבוהה. מאחר שלא היה בידו לפרוע חובותיו בא הועד בשנת תנ״ד — 1694 — לידי פשיטת רגל. נושים שונים שביקשו להציל את כספם התנפלו על היהודים בדרכים, תפסו סחורותיהם בירידים, אסרו אותם והכניסום לבתי סוהר במבצריהם ובטירותיהם.

היהודים הנואשים פנו אל המלך וביקשו עזרתו, והוא מינה קומיסארים מפקחים והטיל עליהם לברר את גודל החובות ולסדר סילוקם תוך כמה שנים.

לא כאן המקום להאריך בהשתלשלות הענינים שנעשו יגעים יותר ויותר, באשר הועד לא יכול לעמוד בהתחייבויותיו. אז השתדל הפרנס ר׳ איציק זעליג מקאליש להשיג במדינה גופה, או בברסלה, מלווה גדול, לכל הפחות

לזמן מסוים, כדי להפיס דעתם של הנושים הטרדנים. עד קבלת המלווה המקווה קיבל פרנס זה הלוואות מאנשים שונים על אחריות קהילת קאליש. בסופו של דבר לא קיבל את המלווה הגדול, והמלווים השונים עטו על קהילת קאליש ותבעו ממנה לפרוע את כל אותם הסכומים שבא־כוח קיבלם. אותה שעה היתה קהילת קאליש שרויה במצב קשה מאוד. למזלה באה קהילת ליסא ונטלה על עצמה חלק מחובותיה של קאליש. מאז עברה הראשות של קופת הגליל לליסא.

ז) ביטול ועד ד' ארצות

מצבה המדיני של פולין במאה הי״ח הביא גם את קהילות ישראל שבה לידי דלדול ולא היה בידי הועד של הקהילות לשלם את הריבית של חובותיהן. המצב הלך והחמיר. השלטון, שבעיניו היה קיום הועד מוצדק במידה שהעשיר את קופתו, לא יכול להשלים יותר עם מצב זה.

בסיים הפולני משנת 1764 הוחלט על ביטול מס הגלגולת היהודי הסיטוני ובמקומו נקבע מס כללי לגולגולת, וכן הוחלט „על ביטול ההתוועדויות, וכל מיני הטלות, גביות וכפיות יהודיות, הנהוגות עכשיו בערים ובעיירות ובישובים היהודים, בשום אמתלה בדויה או פקודה של שר האוצר או שר הגליל. החל ב־2 בינואר 1765 אנו מבטלים (אותן) לתמיד ואוסרים בקנס 6000 זהובים ועיקול רכוש היהודים המסרבים, לטובת האוצר, או המקופחים על פי החלטת הועדה הכלכלית".

כך נתמוטט ונפל האדיר במוסדות ישראל בגלות שנתקיים למעלה ממאתיים שנה. מאז לא נתכנס עוד ועד ד' ארצות. פנקסיו, חשבונותיו ותקנותיו אבדו ועד כה לא נמצאו.

לפי דעתו של ד״ר יהודה־לואיס לוין, התקיים ועד פולין־גדול (באופן רשמי) לכל הפחות משנת 1592 עד שנת 1802. ולפי מסורת שבידי זקני היהודים בפוזנא, נוצר הגרעין של מוסד ארצי זה מלפני כחמש מאות שנה, עם מתן זכויות ליהודי פוזנא לבחור ברב המדינה לפולין־גדול, ניתנה לו ולראשי היהודים שבחבל זה המסגרת לעמוד על זכויותיהם.

גדולים היו האבל והצער של יהודי פולין על ביטול הועד. בפוזנא הודיעו ראשי הקהילה על המאורע בבית־הכנסת בשביעי של פסח אותה שנה, בהודעה זו נאמר בין השאר „פוצץ ונקרע אזור הברית שבו היינו קשורים תמיד מימי תקופת היסוד".

יהודי פולין־גדול לא יכלו לשכוח את ימי הזוהר של הועד ושאפו לחדש את הפעולות באיזו מידה שהיא. ואכן, ועדי הגלילות הוסיפו להתכנס מזמן לזמן לבחירת רבני הגליל ולהתיעץ, אגב, על צרות הכלל. התיעצויות אלה

היו מקריות, ואם כי לא השפיעו על חיי היהודים כמקודם, היה בהן משום נסיון להמשיך את „תקופת הזוהר" של שמירת עניניהם החיוניים מתוך תחושת חובה ואחריות הדדיות.

עוד בשנת תרכ"ז — 1767 — שלוש שנים אחרי ביטול הועד, חתמו ראשי קהילת קאליש על כתב רבנות שניתן לר׳ אבלי חריף ז"ל, בלשון זו: „פה קהילתנו ק"ק קאליש, ראשי אוקלומי הגליל פוזנא יצ"ו".

הערה: 1) את המונח „אוקלומי" נראה לי לבאר מעין מועצת העם, ראה „ערוך השלם", לד"ר קאהוט, בערך זה. והיה שגור בשימוש בחיי קהילות פולין לפנים, ראה פנקס ד׳ ארצות, עמ׳ 286.

2) העתק כתב רבנות זה נמצא בידי המחבר, והובא למעלה בפרק רבנים.

★

נמצא מכתב משנת תק"ע — 1809 — בו פונים פרנסי קהילת קאליש לראשי קהילת פוזנא, בדבר דחיית זמן אסיפת ועד הקהילות שנקראה למטרת דיון בדרכי הפעולה נגד מס־הבשר הגבוה שהוטל על הקהילות בתקופת נסיכות ווארשא (1815—1807). על ועד זה הוטל לבחור במשלחת שתסע לווארשא או לדריזדן לפעול להקלת הגזירה.

וכאן המכתב ככתבו וכלשונו:

ב"ה יום ה׳, טית מרחשון תק"ע שנין לפ"ק (6/X/1809), פה קאליש.

לכבוד האלופים הראשים רוזנים נגידים פו"מ (פרנסים ומנהיגים) מנהלי עדת ישורון דק"ק פוזנא יע"א.

באנו להשיב למעלתכם על אמרותיכם הנעימים מיום זין לחודש הזה, שכפי הנשמע אשר המלכיות עם שלוש בוזיהם (?), ומי יודע לאיזה מלכות יפול גורלנו, וכעת היא בין מלכי למלכי, ואין אנו יודעים בבירור אל מי מהשרים נפנה. ופאת דעתנו נוטה להרחיב זמן הועד עד ארבע שבועות. ובתוך כך נראה בעליל ונדע אל מי לפנות ולבקש על מרודים. ובתוך ההרחבה הזמן נכתב אגרת לקהילות שבדיפארטימנט שלנו, ולהזהיר את העם שיהיו סורים למשמעתנו. ולתשובתם הרמה מצפים ע"י דואר הקודמת להודיע לנו את היום המוגבל אשר תהיו מגבילים, כדי להודיע את הקהילות שבדיפארטמנט שלנו את יום המוגבל לבוא אל הועד.

אנה (?) בכ"ר אלופים פו"מ דק"ק קאליש יע"א
נאום יהודה לייבל במהו"ר מרדכי
" יהודה לייב בר׳ ישראל
" נפתלי במהור"ר משה שמעון יצ"ו
" הק׳ יהודה לייב בריק.

(מכתב זה נעתק מתוך „בלעטער פאר געשיכטע", ווארשא 1938 עמ׳ 145).

במועצת ראשי הקהילות שהוזמנה ע״י הממשלה לוארשא, כדי לדון בשאלת המסים ושנתקיימה בראשית דצמבר 1811, הופיע כבא־כוח קהילת קאליש סאלאמאן זעליג.

ב־1 באפריל 1814 שוב התקיימה מועצת באי כוח הקהילות לפי הזמנת הממשלה (נסיכות וארשא נתבטלה, ופולין נכבשה על ידי צבאות הצאר אלכסנדר[1]).

כבאי כוח קהילת קאליש השתתפו במועצה זו:

וולף טראובע

סימאן לעווי

זאלמן ראזענבלום

(מתוך המקור הנ״ל).

בעת ביקורו של אלכסנדר הראשון קיסר רוסיא בקאליש בשנת 1812, התיצבו לפניו פרנסי הקהילה, והוא שוחח עמהם הרבה. (ראה ש. דובנוב, דברי ימי ישראל בדורות האחרונים. כרך א׳, עמ׳ 219. ״מוריה״, ״דביר״ ברלין, תרפ״ג).

רשימת האישים, בני קאליש, מנהיגים ופרנסים בועד ד׳ ארצות ובועד פולין גדול

(לפי סדר הזמנים)

א

ר׳ מיכאל פעק

מנהיג ההתוועדות הכללית של כל היהודים במלכות פולין. סילק לפני חג מרטינוס שנת שס״ב—1602, לבעל הקצבה של המלך, סטניסלב מרובינסקי סך 100 זהובים פו׳ ע״ח המסים. (הערה: פעק היה סוחר עשיר ועוסק בצרכי הצבור) (פנקס ועד ד׳ ארצות ערוך ע״י י. היילפרין, ירושלים, תש״ה, עמ׳ 489).

ב

ר׳ שמואל ב״ר יעקב(?) קרעמניצר

ראש הועד בשנים תל״ד, תל״ה, תל״ז (1677, 1675—1674).

מעשירי העדה וממיטביה.

קהילת פוזנא פונה אליו באגרת הבאה, המנוסחת בכבוד ויקר רב:

„אל האלוף הראש והקצין המרומם מוהר״ר שמואל. ובתוך האגרת בין השאר נאמר: „כי ידענו שעליו תלוי כל כבוד הגליל, וככל אשר יצא מפיו יעשה, הלא מעכ״ת (מעלת כבוד תורתו) חכם כמלאך אלוקים, ומה נודע אשר לא ידע״.

הערה: פרנסי פוזנא כותבים ומודיעים לו כי האב״ד מדינה ר׳ יצחק ב״ר אברהם, נבחר לאב״ד קהילת פרנקפורט דמיין, וכי השליח מפרנקפורט שהביא את ההודעה, מחכה להסכמתו של הרב הנ״ל, וכי הרב הזה אינו מסכים להאריך ישיבתו בפוזנא אלא אם כן התמנותו תקבע לזמן יותר ארוך מאשר עד כה והנה פרנסי פוזנא שואלים את פי ר׳ שמואל שיחוה דעתו בענין זה.

העתק אגרת זו מתוך „די לאנדס סינודע״ מאת ל. לוין (הערה: נראה לי, ששם אביו של ר׳ שמואל היה יצחק ולא יעקב, כפי שכתב לווין, וכן יש להעיר שבקהילות העתיקות נתמנה רב רק לתקופה של שלוש שנים).

ופניות נוספות לר׳ שמואל — גם הן בנוסח זה.

הזכרנו למעלה, בפרק רבנות, את ר׳ שמואל זה ואת יחוסו.

בשנת ת״ד חתם ביריד ירוסלב, בין יתר מנהיגי הועד, על הסכמה להדפסת הספר „דמשק אליעזר״ מאת ר׳ אליעזר ב״ר שמואל אב״ד אפטא על מס׳ חולין (היילפרין, פנקס עמ׳ 74).

הוא הילווה לקהילת פוזנא בשעת דחקה סכום מסוים נגד משכון פרוכת יקרה (לפני שנת תל״ב — 1672) (שם, שם).

בשנת תל״ז — 1677 הוא חתום בין שאר פולין־גדול על כתב התחייבות בענין ההלואה שלוו מאת הסוחר גולבאך מברסלה (שם, שם).

כן פעל ביחד עם ר׳ יצחק אייזיק זעליג לפדות משבי את ר׳ יקותיאל קויפמן כ״ץ, חתנו של בעל „מגן אברהם״.

ג

רבי ישראל ב״ר נתן שפירא

רבה של קאליש, חתם בשנת תכ״ג בועד יריד ירוסלב על הסכמה להוצאת שולחן ערוך מטור אורח חיים עם חידושי דינים של הרמ״א ומראה מקום בדינים מאת ר׳ משה רבקש (שם, עמ׳ 98).

כן חתם על פסק דין ביריד הנ״ל בשנת ת״ט (שם עמ׳ 117).

ד

ר׳ שלמה בן חיים ור׳ יהודה בן יוסף

מנהיגי יהודי גליל קאליש, חתמו בשנת תכ״ו — 1666 — על שטר התחייבות על סכום כסף שקיבלו בתורת הלואה מאת קובלקובסקי. (הלואה זו היתה לצורך הכלל. שם, עמ׳ 103).

ה

ר׳ יהודה לייב אוברניק

חתם ביריד עם אחרים, בשנת תל״ג, על כתב חיוב לקהילת טיקטין על סך 250 זהובים, שעליהם לפרעם לנושה ידוע. (שם, עמ׳ 144).

ו

ר׳ מאיר ב״ר דוד יוסף כ״ץ

חתם ביחד עם אחרים על כרוז לאוסף כספים לטובת פדיון שבויים, אשר פורסם ביריד ירוסלב בשנת תל״ז (שם, עמ׳ 156).

בשנה זו חתם יחד עם אחרים על הסכמה וחרם נגד מסיגי גבול להדפסת התנ״ך עם תרגום ללשון אשכנז. (שם, עמ׳ 159).

בא בראש החותמים בשנת תמ״ד, ביריד ירוסלב, על הסכמה להדפסת „עין־יעקב״ באמשטרדם (שם, עמ׳ 194).

בשנת תמ״ז חתם ביחד עם אחרים בנידון המחלוקת בין קהילות טיקטין והורודנא (שם, עמ׳ 204).

ז

ר׳ יוסף ב״ר אליהו סגל חנטשינר מקאליש

חתם בשנת תל״ח ביחד עם אחרים על החלטה המאפשרת לקהילת טיקטין לשלוח בא כוח „מנהיג״ בשולחן ד׳ ארצות. (עם, עמ׳ 165).

כן קיבל יפוי כוח לחתום יחד עם אחרים, על התחייבות בשם ועד ד׳ ארצות. (שם, עמ׳ 161).

בשנת תמ״ג חתם יחד עם בא־כוח אחר, על קבלת יתרת הסכום מאת גיאורג מילטנר מברסלא, המגיעה ממנו מסכום ההלואה שצריך היה לתת לועד ד׳ ארצות. (שם, עמ׳ 181).

ח

ר' מרדכי יוסף

חתם בשנת ת"מ — 1670 ביחד עם עוד פרנסים מנהיגי המדינה של כלל היהודים על שטר התחייבות בסך 7.200 זהובים, סכום ההלואה שקיבלו מאת האציל פון מילטנברג מברסלה. (שם, עמ' 169).

ט

ר' יעקב בן זעליג

יחד עם עוד שלושה מנהיגים יהודים התחייב בשבועה ב־22/9/1691 (ו' תשרי תנ"ב), לאחר שכריסטוף ברסלר שיחרר אותם מן המאסר האישי שבו נמצאו, עקב תביעתו כלפיהם וכלפי כלל היהודים במלכות פולין. בהתאם לכתב התחייבות ולפקודת הקיסר, שאם לא ימציאו במשך 7 שבועות מאת מנהיגי המלכות הפולניים שלהם (ועד ארבע ארצות) פרעון של ממש לסיפוקו המלא, אז הדין עמו לשים במאסר אישי לא אותם בלבד, כי אם גם את שאר יהודי פולין שיבואו (לברסלה) עם סחורותיהם, אותם ואת רכושם. (שם, עמ' 224).

י

ר' לייבל בן פייבוש

אף הוא קשור לענין זה בהתחייבות, יחד עם עוד מנהיגים, לפרוע את החוב הנ"ל לאחר ארכתא שניה שניתנה להם. (שם, עמ' 225).

יא

ר, יצחק, המכונה אייזיק ב"ר עזריאל זעליג

בפעולה משותפת עם ר' שמואל, נאמן־המדינה, פדה משבי את ר' יקותיאל קויפמן כ"ץ, חתנו של בעל „מגן אברהם".

חתם בירוסלב בכ"ו אלול תנ"ט, יחד עם מנהיגי ועד ד' ארצות אחרים, על חרם נגד מי שיתחרה בדפוס של ר' פייבוש סגל מזולקובה וידפיס מספריו שהוא מוציא לאור. (שם, עמ' 243).

בשנת תע"ג נבחר יחד עם ר' משה בן הגאון אב"ד קרוטושין מטעם הועד, לבצע ענין בחירתו או מינויו של רב המדינה. כן חתם בשנת תע"ח על החלטה בנוגע להרב מפרעמסלא שלא יכול להמשיך ולדור במקומו מחמת בעלי החובות שהציקו לו מאוד.

בשנה הנ״ל חתם על החלטה בנוגע לתביעה כספית של אחד ממנהיגי הועד. (שם, עמ. 275).

כן חתם באותה שנה על החלטה בנוגע למצב הכספי הרעוע של גליל פרעמסלא בקשר לתשלום מסים (שם, עמ׳ 280).

יב

ר׳ שמואל ב״ר יונה כ״ץ

ראש הועד בשנת תע״ג — 1713 ובשנת תפ״ח — 1728. היה רב, או ראש בית דין, ומילא תפקיד בורר בסיכסוך שבין קהילת פוזנא ושברזנץ.

על מצבתו חרותה הכתובת:

פ. נ.
צנצנת המן, איש ישר ונאמן
תורה לא משה מפיהו לילה ויום
ה״ה הרב מוהר״ר שמואל ב״מ יונה כ״ץ ז״ל
מק״ק קאליש. לעולמו הלך ושבק חיים לנו
יום ב׳ תמוז תצ״ז לפ״ק

ת.נ.צ.ב.ה.

יג

ר׳ יוסף בן אריה יהודה ליב הלוי

הראש הראשון של הועד בשנות תפ״ה—תצ״א 1725—1737, חתום בהסכמה לספר „קול יהודה״ מאת ר׳ יהודה גלונא (אמסטרדם, תפ״ט) וכן על הספר „כתנות אור״, ומעיר שהוא אוסר בתוקף פקודתם ואיום בחרם על כל מי שידפיס את הספרים הנ״ל תוך שש שנים בלי רשיון המחברים. חתם בירוסלב בשנת תפ״ד על החלטה בנידון המשכת המינוי של „השמש״ ביריד ברסלה. (שם, עמ׳ 299).

(הערה: „שמש״ היריד בימים ההם היה מעין מפקח על הסדר שבין הסוחרים היהודים מבקרי היריד, על מניעת התחרות ביניהם. כן הוטל עליו התיווך בין הסוחרים היהודים ובין השלטונות במקום. לתפקיד זה נמנו אנשים מהימנים ונכבדים, אשר היו אחראים בפני ועד ד׳ ארצות ומאושרים על ידו).

יד

ר׳ שמואל פייבש בהרב יהודה לייב פרעגער זצלה״ה

חתום בין אחרים על תעודה שתוכנה שורה של החלטות שהוסכם עליהן בין פרנסי פוזנא ובין מנהיגי ועד פולין־גדול.

תאריכה של תעודה זו הוא ח׳ אדר שנת תצ״ב. בתוספת לתעודה זו נאמר, שניתן יפוי־כוח להרב מוהר״ר פייבש מקאליש, לו ולארבעה אישים נוספים להביא לידי גמר כמה ענינים חשובים, וגם ענין קבלת רב, כנראה שהוא הוא ר׳ שמואל פייבש הנ״ל (ל. לעוין, ד״ר לאנדססינודע, עמ׳ 109—108).

טו

ר׳ יוסף הלוי מקאליש

היה ראש מדינה ומנהיג ועד פולין־גדול שנתקיים בטשאמפון, בר״ח אדר שנת תצ״ב, והוא אף הסכים בשבט תצ״ג להוצאת הספר „אבן השהם״ מאת ר׳ אליקים געץ ב״ר מאיר (דירנפורט, תצ״ג).

טז

ר׳ צבי הירש בן אשר

ממנהיגי ועד פולין־גדול שנתקיים בשבט תצ״ג בקובלין ואף הוא חתום על הסכמה להוצאת הספר „אבן השהם״ שבסעיף הקודם לזה.

יז

ר׳ מאיר בן יעקב

ממנהיגי ועד פולין־גדול שנתקיים בשבט תשי״ג בקובלין, ואף הוא חתם על הסכמה להוצאת הספר „אבן השהם״ הנ״ל.

יח

ר׳ יהודה לייב בר״ש

היה נבחר קאליש לאספת מנהיגי הגליל שהתקיימה בקליטשוב באלול תקנ״ז — 1797, שדנה בשאלת עמדת היהודים למצב שנוצר אחרי חלוקת פולין השלישית בדרום ובמזרח פרוסיא.

יט

ר' משה שמעון

היה המבורר השני לאספת הגליל הנ"ל.

מקורות

(רשימה חלקית)

1) אסף, הרב שמחה, החיים הפנימיים של יהודי פולין, ירחון „מאזניים", כרך י"א, עמ' 193—197.
באלאבאן מאיר, היהודים בפולין על פרשת המאה הי"ז והי"ח בס' בית ישראל בפולין א', ירושלים תש"ח, המחלקה לעניני הנוער של ההסת' הציונית, עמ' 90—109, 44—65 על קאליש מדובר בעמ' 102.

2) גרץ צבי, דברי ימי ישראל, תרגום שפ"ר, חלק ז' מע' 350, וציון א', מעמ' 428 ואילך.

3) גרץ צבי, דברי ימי ישראל, תרגום שפ"ר, חלק ח' עמ' 107.

4) דובנוב ש., דברי הימים לעם ישראל, „דביר", כרך ו', עמ' 193, 262.

5) דובנוב ש., דברי הימים לעם ישראל, „דביר", כרך ז' עמ' 17, 64, 101.

6) דובנוב ש., צוויי כרוזים אין יידיש פונם ועד ארבע ארצות. „היסטארישע שריפטען" יוו"א 1, עמ' 699—702.

7) דובנוב ש., פנקס מדינת ליטא. ברלין, תרפ"ה.

8) דעמביצער ח. נ., ארבע ארצות בסוף ספרו „כלילות יופי". קראקא, תרמ"ח.

9) דעמביצער ח. נ., מכתבי בקורת במאסף „אוצר הספרות", כרך ב' עמ' 193—254.

10) „האסיף", שנתון. ע"י נ. סוקולוב, כרך ב', עמ' 393.

11) „האסיף", שנתון. ע"י נ. סוקולוב, כרך ו' עמ' 155.

12) כנסת ישראל, מאסף חלק ב', עמ' 29.

13) היילפרין ישראל, פנקס ועד ארבע ארצות, ירושלים תש"ה, מוסד ביאליק.

14) היילפרין ישראל, חשבונות ועד ד' ארצות, תרבות למדעי הרוח ט', עמ' 210—222, 527—534.

15) היילפרין ישראל, דער ועד ארבע ארצות און זיינע באציונגען מיט אוסלאנד, „היסטא־רישע שריפטען" יווא", 2, 68—79.

16) היילפרין ישראל, וגלבר ועד ארבע ארצות, בשנות 1739 1753, „ציון" תרצ"ז, 153—187, 331—346.

17) מאהלר ר., תולדות היהודים בפולין, ספרית פועלים תש״י, העמודים לפי מפתח השמות והענינים.

18) דאקומענטען צו דער געשיכטע פון די וועדי הגלילות און פולין. היסטארישע שריפטען יוו״א. 2, 639—649.

19) שיפער יצחק, קולטור געשיכטע פון די יידן אין פולין בעת״ן מיטלאלטר, פארלאג ר. בזשאזא, וואַרשא 1926.

20) שיפער יצחק, דער צוזאמענשטעל פונעם וועד ארבע ארצות. היסטארישע שריפטען יוו״א 1, עמ׳ 73—82.

21) שיפער יצחק, פוילישע רעגעסטען פונעם ועד ארבע ארצות שם, עמ׳ 83—114.

22) ל. לעווין, די לאנדעססינודע דער גרוספאלנישע יודענשאפט. פראנקפורט א. מ. 1926. (גרמנית).

23) ל. לעווין, נייע מאטעריאלען צור געשיכטע דער (גרמנית). פירלאנדעס סינאדע.

פרק עשרים

תרבות, הווי, חברה

וזה תוכנו:

א. קאליש כמקום תורה.

ב. נוסח ואופי.

ג. כיצד חיו יהודים בפולין בכלל ובפולין־גדול בפרט.

ד. נטיה להשכלה ודעת.

ה. יהודים גיבורים ובעלי־זרוע.

ו. שודדים וגזלנים יהודיים.

ז. מקרי המרת דת.

ח. אישים ומשפחות חשובות.

ט. היים מלאך.

י. בתי־ספר דתיים, עממיים ותיכוניים.

יא. עתונות יהודית בקאליש.

דמויות

א. סופרים, עתונאים.

ב. עסקנים.

ג. עסקני פועלים.

ד. מיקירי בני קאליש בישראל שהלכו לעולמם.

ה. מיקירי בני קאליש הנמצאים עמנו לאויו״ש.

ו. משפחות ואישים בקאליש בתקופה האחרונה.

ז. אישים עוסקים במעשי־חסד.

תרבות, הווי, חברה

א. קאליש כמקום תורה

קאליש נחשבה מקדמת דנא כמקום תורה חשוב, ולישיבה רבתי שבה מסורת של מאות שנים, מאז נוסדה על ידי ר׳ ישראל שפירא בזמן כהונתו כרבה של הקהילה בשנות תי״ח—ת״ם. ובצדק אמרו וכתבו על קאליש ״אשר תמיד היתה עיר גדולה לאלקים, כרכא דכולא ביה, בעלי תריסין בעלי קרנים״.

הישיבה ללימוד תורה לשמה נתקיימה בה בתוך כל המצבים הקשים שעברו על יהודי קהילה זו, ומעולם לא פסק בה קול תורה. בידינו עדותו של אחד מחכמי גדולי ישראל שנתחנך בנעוריו בקאליש, מלפני שלוש מאות שנה, וזו היא העדות הראשונה בכתב מהתקופה ההיא, המעידה על מצב לימוד התורה בקאליש באחת מתקופותיה הקשות שעברו עליה. רבי אביעזר זעליג מרגליות בהקדמה לספרו ״כסף נבחר״ (אמשטרדם, תע״ב) כותב על עצמו: ״אוד מוצל מאש הנגף אשר נגפו המוסקויטים (הרוסים) בפרוע פרעות בישראל במדינת פולין בשנת תט״ו, ויקחהו האלוף כמו׳ אליקים מקאליש לחתן, ותהי איתן מושבו כאן, והיינו עוסקים ביחד חמישה אנשים, על הטוב יזכר שמם ר׳ ישראל עלקושר, ר׳ משה כ״ץ (בנו של הש״ך), ור׳ מיכל בעל ״שער שמים״, ור׳ עוזיאל ואני גמרנו ללמוד תורה לשמה ולא לשום פניה אחרת, הן הנאת ממון והן חלוקת כבוד, וגם לאחר השריפה, שלא נשארנו בלתי אם גויתנו, לא עזבנו את תורת אלקינו, ועמדנו על משמרת הקודש אף שהיינו מפוזרים ומפורדים בין הגויים, ממש תחת הארץ היתה דירתנו בבורות, שיחין ומערות, לא כן עתה, בראות הלומדים איזה שעה דחוקה להם מיד בורחים מביה״ס והולכים למדינת אשכנז לאסוף הון וללקוט את הכסף, מה שלא עלתה על דעת שום אחד מאתנו ללכת לאשכנז, כי אם נשארנו במקומנו גם שהיינו מסתפקים בדוחק גדול, וזה עדות עלינו שתורתנו היתה לשם שמים״.

כך כתב בן עיר קאליש לפני שלוש מאות שנה.

יצויין שלומדי קאליש יצאו להם מוניטין ותורתם היתה ידועה הרחק מגבולות עירם, שכן ספרם ״חידושי רבנן מקאליש״ היה לעיני ר׳ יעקב פאפרש והוא מזכירו בספרו ״שב יעקב״ שו״ת, דף כ״א סימן ס״א (פרנקפורט ע״מ תק״ב). נראה שספר זה היה מצוי בכתב יד בלבד, הואיל ואינו רשום בשום רשימה ביבליוגרפית כספר מודפס.

כבר עמדנו למעלה, בפרק הקהילה, על בית־המדרש ע״ש ״מגן אברהם״ בקאליש ששימש כישיבה ומקום תורה לבני המקום ולבנים שבאו ממרחקים להשתלם בלימודי התורה. בפרקנו זה רצוננו לעמוד על דרך הלימוד שהיה קיים בהתאם למסורת רבת התקופות ששלטה כאן. קאליש היתה מכונה ״קובנה של פולין״ בהיותה מפורסמת בפולין כמקום תורה, כמו שקובנה היתה מפורסמת בישיבתה בין ערי ליטא, אולם לא הרי סדר הלימוד שבקאליש כהרי סדר הלימוד בקובנה ובישיבות ליטא. בקאליש, כמו בשאר ישיבות פולין (סדר הלימוד שהיה קיים בכלל, אף לא בישיבות), ניתנה הדעת בעיקר לדרך הפלפול ולימוד סוגיות ושיטות הש״ס על כל המקורות, החל בראשונים ועד האחרון שבאחרונים, בעוד שבליטא תפס ברובו סדר הלימוד את מקום הבקיאות במסכתות הש״ס והעמקנות בהן. במאוחר, בהשפעת הלימוד שהונהג בסוכטשוב, בבית המדרש של הגאון ר׳ אברהם בורנשטין בעל ה״אגלי טל״ וה״אבני נזר״, התחילו גם בפולין, להתמיד בלימוד מסכתא אחת, ולאחר שידעוה כמעט בעל פה, עברו למסכתא אחרת.

עלי להוסיף שאף במקומות שעיקר הלימוד התבסס על הפלפול בסוגיות הש״ס, למדו גם איזו מסכתא. שעור זה היה קרוי בפיהם ״שעור פשוט״ ועל פי רוב היה נלמד לפני השיעור העיקרי, או שהיה ניתן לבחורים צעירים ללימוד עצמי, כדי לעמוד על כוחם בתורה.

היה מצוי כאן טיפוס הלמדן והקובע־עתים־לתורה בין כל השכבות ואף בין יהודים פשוטים, חנונים, תגרים ובעלי מלאכה, וביניהם קמו לא מעטים מחברי ספרים על נושאים בתנ״ך, בתלמוד ובפוסקים, כפי שהזכרנו בפרק ״קרית ספר״ בספרנו זה. אין בידי לרשום אף חלק מועט של תלמידי־חכמים גדולים ולמדנים שיצאו מבני קאליש ושנפוצו בתפוצות כרבנים וכמשמשי־בקודש. נסתפק בציון בעל ה״מגן אברהם״, שבא לקאליש בהיותו עלם צעיר, למד בה תורה ועלה עד שהוכתר כפוסק.

ה״שולחן ערוך״, הקודכס הדתי־משפטי על ארבעת חלקיו, הם ארבעת העמודים שעליהם עומד העולם היהודי, הוחל כידוע, בחיבורו בצפת, בארץ ישראל, ע״י ר׳ יוסף קארו ונגמר בקראקא שבפולין ע״י הרמ״א. אולם אחד מארבעת העמודים האלה ה״אורח חיים״ קיבל בסיס איתן על ידי בעל ה״מגן אברהם״. כמוהו עוד בני קאליש שנתפרסמו כגדולי התורה וההלכה, ורבים רבים ששקדו על לימוד התורה כל חיהם והיו נודעים רק בגבולות עירם.

עיקר לימודם של בעלי־הבתים היה כאן, כמו ברוב הערים שבפולין גדול, שולחן ערוך ״אורח חיים״ בפירושו של ״מגן אברהם״, ובעצם כך היה נקרא בפי כל ״המגן אברהם״ על שם פירוש זה ולא שו״ע ״אורח חיים״,

ושקדו ללמוד חלק שולחן ערוך זה, שהרי היהודי החרד לדתו מחובתו קודם כל לדעת לסדר את אורח חייו למן הרגע שהשכים בבוקר ועד שכבו לישון, ולסגל את התנהגותו, בין בימות החול ובין בחגים, לכל מה שכתוב בספר "אורח חיים".

ויצוין שאף היו בעלי־מלאכה ויהודים פשוטים ועניים שהקדישו את בניהם ללימוד התורה ולא חסכו עמל והוצאות למטרה זו. ואכן, גם מבני עניים אלה יצאו גדולי תורה.

בשנת תרע"ט הופיע בקאליש קובץ תורני בשם "יגדיל תורה", מוקדש לפלפול התלמידים וחידושים מגדולי התורה. חוברת א' י"ג ניסן עטר"ת [= תרע"ט] בדפוס שטשעטשינסקי יצאה לאור תחת בקורת ועד ת"ח [= תלמידי חכמים] על ידי אגודת "בני תורה" בקאליש, ובהסכמת הרב רבי יחזקאל ליבשיץ וראב"ד ר' אליהו זינגר. לעינינו היתה חוברת א' בלבד ולא ידוע לנו אם קובץ זה המשיך בהופעתו, על כל פנים היה זה נסיון ראשון להדפיס בקאליש דבר של ערך תרבותי בצורת ספר בכלל וביחוד קובץ תורני. כי בקאליש לא נדפסו ספרים, עד אז, כפי שציינו בפרק "מדפיסים ומגיהים" מפני שלא היה קיים שם בית דפוס ראוי לשמו. אחר כך נעשו נסיונות להדפיס חוברות מצומצמות, וכן הורחבו הדפוסים לשם הדפסת עתונות מקומית כפי שנדבר על זה להלן בפרק "עתונות אידית בקאליש".*

על כל פנים מעידה עובדת הופעת הקובץ התורני על מרץ, רצון יצירה ועשיה מצד בחורים לומדי תורה, כי אין שום ספק שרק ביזמתם נתאפשרה הופעה זו. מן הראוי לציין שעוד הרבה שנים לפני כן, בשנת תרמ"ז, שלחו תלמידי חכמים צעירים בני קאליש חידושי תורה שלהם לכתב־העת "תורה מציון", קובץ לחידושי תורה, שהתחיל להופיע בירושלים. בכתב־עת זה אנו מוצאים את דבריהם של חיים יחיאל טרויבע, יצחק מאיר קופערוואסר, שמואל צבי ולטסמאן, שמואל פריעדענזון, אברהם פריעדענזון. בשנת תרס"ה אנו מוצאים בקובץ זה תשובתו של הרב צבי יחזקאל מיכלזון לצבי מאקאווסקי בקאליש.

* אגב, כדאי לציין שגם בפוזנא לא היה קיים בית דפוס לספרים עבריים, פרט לנסיון זמני בימיו של ר' מרדכי יפה בעל ה"לבושים" שיסד בית דפוס לשם הדפסת חיבוריו, לפני כשלוש מאות וחמישים שנה. אולם מאז לא הגיע אלינו שום ספר בעל תרבות יהודית מובהקת, שנדפס בעיר זו.

בתקופה מאוחרת יותר, בשנת תקנ"ט, נעשה נסיון שני להקים בה דפוס עברי. הגיע אלינו ספר אחד בלבד שנדפס אותה שנה, והוא ספר "אביעזר" (ביאור דקדוק הראב"ע בפירושו על התורה). מאת הר' שלמה ב"ר אליעזר הכהן מליסא. כעבור זמן־מה הועבר דפוס זה לעיר דיהרנפורט. (ראה: ח. ד. פרידברג, תולדות הדפוס העברי בפולניא, עמ' 90. אנטורפן, תרצ"ב).

כן נעשו נסיונות בכמה קהילות שבפולין־גדול לסלו־אינוברוצלב, טהורן, להקים בתי־דפוס אבל הם לא זכו לאריכות ימים, פרט לקרוטושין, ששם התקיים בית הדפוס של מאנאש, והדפיס ספרים עבריים תקופה של שמונים שנה לערך.

לשלמות תאורם של הבחורים לומדי תורה בקאליש והשתוקקותם העזה לתורה, ייאמר שהיה ביניהם סוג בחורים שנדדו מעיר מולדתם ללמוד תורה בערים אחרות, לקיים דברי חז"ל "והוי גולה למקום תורה" (אבות ד' י"ח), אם כי יכלו לרוות צמאונם דיים מפי גדולי־תורה שבעירם. נוהגים היו לנסוע ל"זמן", בין סוכות לפסח, או בין פסח לימים הנוראים. קרה שנדדו אף לישיבות שבחוץ לארץ.

תופעה זו היתה קיימת בקהילות פולין מקדמת דנא, וכבר עמדו עליה כמה מגדולי ישראל, ובמיוחד ר' משה חגיז (ת"ך—תקי"א), יליד ארץ ישראל שישב ופעל כארבעים שנה בקהילות ישראל שבחוץ לארץ, איטליא, הולנדיא וגרמניא. בספרו "משנת חכמים" (וונזבעק, תצ"ג). הוא כותב בעמוד ט"ו בין השאר: "על טוב יזכרו ויפקדו בדבר ישועה ורחמים אחינו בני ישראל אנשי פולין יע"א, שעם היות שהיא ארץ לא יחסר כל בה, והיא מלאה חכמים וסופרים, בם נמצא ובם היה מימי קדם שיוצאין משם ומכתתין רגליהם כמה תלמידי חכמים וכמה בחורים למדינות אחרות, שעם היות שחזותם בימים ההם ובזמן הזה נראה שעושין כך מחמת הדחק של הפרנסה, עם כל זה המנהג ודאי הותקן ביניהם על האופן האמור". ובהמשך הוא מתריע על כמה יוצאי־דופן והופעות שליליות שבין כלל הבאים ללמוד תורה במרחקים והוא אומר: רק שעכשו בעוונותינו הרבים נתקלקל בידם של אלו ואלו ש"כאשר יחנו כן יסעו", ומי יתן שכבוד התורה במקומו היה עומד בפולין בלחם צר ומים לחץ, ולא היו מתבזים במדינות אחרות.

גם בדורנו היו מצויים בקהילות פולין, בין הבחורים היוצאים ללמוד תורה בערים אחרות, הטיפוס של "כאשר יחנו כן יסעו" הנ"ל, שלאחר העסק הגדול של התכוננות לעזוב בית הורים ועירם וללכת למקום זר, קרה שלא עבר זמן מרובה וחזרו הביתה כלעומת שהלכו, אם משום שלא יכלו להסתגל למקום החדש ולסדרי הלמוד הנהוגים בו, או שלא קיבלו די "ימים" (שבהם הבחור סמוך על שולחנו של אחד מבעלי הבתים שבעיר, מנהג זה היה רווח בכל קהילות ישראל בכלל ובקאליש בפרט, שכל אחד ראה חובה לעצמו לספק יום־מזון לאחד מבחורי הישיבה). על החוזרים הביתה אמרו ליצני הדור, שיצאו ב"תזריע" ושבו "מצורע", כלומר: החישו שיבתם הביתה כשם ששתי פרשיות אלו סמוכות זו לזו, ואף זאת, שלפעמים חזרו בלי החפצים שקיבלו מהוריהם, ואף מוזנחים מבחינה סניטרית.

בתקופה הסמוכה למלחמת העולם השניה, ערב שואת הכליון, רבתה פעילותם של בחורים לומדי תורה בעיר. ביזמתם הוקמו בעיר כמה מוסדות לחיזוק לימוד התורה, והם: א) ישיבת "תורת משה" על שם ר' משה אפרים אשכנזי, רבה של קאליש לשעבר. ב) ישיבת "מגן אברהם". ג) ישיבת "עץ חיים". ד) בחורים שהיו עסוקים כל היום, אם בעבודה לשם קיומם ואם

בעזרה להורים בעסקיהם, התאחדו בקיבוץ לומדי הדף היומי, התאספו ערב ערב ולמדו בקביעות ואף קשרו ביניהם קשרי ריעות וחברות של עזרה הדדית. ה) צעירים דתיים, מהם בעלי מלאכה ופועלים במקצוע התחרים, התאגדו באגודת "תפארת בחורים" ויסדו לעצמם מנין, התאספו בערבים, בעיקר בשבת, לתורה ולתפילה בצוותא, הזמינו לעצמם מורה שלימדם תנ"ך ואגדה. אגודה זו זכתה לתשומת לב מיוחדת מאת הרב ר' יחזקאל ליבשיץ שהתענין תמיד בחבריה ואף נכנס אליהם לפרקים להסתכל מקרוב בפעולותיהם.

קבוצת בחורים לומדי תורה

ארגוני חרדים

בתקופה האחרונה, עם התארגנותם של החרדים בפולין, התקיימו גם כאן ארגונים חרדיים מסונפים למרכזים שבבירה, והם: "פועלי אגודת ישראל", "צעירי אגודת ישראל", "מרכז בעלי מלאכה דתיים" ו"השומר הדתי", אשר על ידי פעילותם טיפחו גם הרחבת ידיעת התורה בין חבריהם.

ב. נוסח ואופי

יהדות קאליש המבטאה את יהדות "פולין גדול" שמרה ושימרה את מורשתה הרוחנית, את "נוסח אשכנז" שהביאה אתה מנקודת מוצאה — גרמניא, החל משפת הדיבור וגומר ברוב הופעות החיים, כפי שהוכחנו בפרק השלישי בספרנו זה.

יהודי בן פולין גדול נבדל היה הרבה מאחיו בן פולין המרכזית, ולא כל שכן בן פולין המזרחית. בן פולין־גדול היה שמרני יותר בכוח יציבותו בת מאות השנים בחבל זה, וכן מתוך מצבו החמרי שברובו היה טוב יותר ומבוסס יותר בחבל ארץ עשיר זה. נוסף על כך היה כאן היהודי בן השכלה ידועה, ידע את השפה הפולנית וביותר את השפה הגרמנית, והיא שהיתה במידה ידועה שפת הקורספונדנציא המסחרית והמשפחתית. נוהגים היו כאן במרבית השכבות לכתוב גרמנית באותיות עבריות. ידיעת הכתיבה באותיות עברית היתה כאן נפוצה מאוד ואף בקרב דלת העם, שכן מצאו בפנקסי הערכאות הממשלתיים בקאליש מלפני מאות בשנים את חתימותיהם של יהודים באותיות עבריות.

ליהודי בן פולין־גדול היו עקרונות ידועים בכל עניני חייו: במסחר, בעניני משפחה וכו׳ ומהם לא זז. מרגלא בפומיה, "איככע געה נישט ארויס פון מיין ראש חודש סידורכען"" (איני יוצא מסידור ראש חודש שלי), כלומר: אינני זז מעקרונותי. כנגדו יהודי בן פולין־קטן, שאבות אבותיו — מוצאם מן המחוזות המזרחיים שבאוקראינה ורוסיא ואף החבל הכוזרי (והוכח שלא מעט דם יהודי ארצות המזרח נתמזג וזרם בתוכם), יהודי זה היה חם מזג, בר־תנועה יותר, "כספית חיה", לעומת בן פולין גדול הקר במזגו, השקט והמנומס.

ברבות הימים נתהווה מעין פער בין שני טיפוסים אלה, שהתבטא בהערכה שהאחד העריך את השני. לפולין קטן, העניה והדלה ברובה, היה כינוי מיוחד בפי יהודי בן־פולין גדול, כנוי של ביטול: "אחוזותיו של מלך אביון". נדירים היו השידוכים בין יהודי שני החבלים האלה, לא כל כך מפאת ריחוק מקום, אלא יותר משום ההבדלים באופי ובתפיסת החיים. מובן שהיו גם מקרים בודדים, שיהודי עשיר מקאליש חיפש לבתו בעל מופלג בתורה ובעל יוחסין וכשמצאהו בפולין־קטן לא נמנע מלהסכים לכך. בפרקנו "חסידות וחסידים בקאליש" הוכחנו שבמאה האחרונה נתרבו השידוכים בין בני קאליש ובין בני המחוזות המזרחיים מכמה סיבות: שיפור מצבם של יהודים אלה (לא מעטים מהם נתעשרו), שיפור תנאי התחבורה וכדומה.

בעיני בן "פולין־קטן" היה היהודי בן "פולין־גדול" טיפוס לא פיקח ביותר, מדקדק כדוגמת האשכנזים, בפרטים ובפרטי־פרטים, שהוא התיחס אליהם כאל "דקדוקי עניות". ואף נוטריקון מיוחד מצא לו גפן ישראל — ראשי תיבות: גרויס פוליש נאראנים (=שוטים בני פולין גדול).

ועוד אמרו על בן קאליש שקמצן הוא, ושורה שלמה של כנויי גנאי הוצמדו לו (כינסם נח פרילוצקי במאמר שהוכנס בספרו זאמעל ביכער, כרך 2, עמ׳ 61) ומפני הכבוד אין אנו פורטים אותם כאן.

לאמיתו של דבר היו בקאליש ובפולין־גדול בכלל בעלי צדקה ומעשים טובים לא פחות מאשר בכל קהילה אחרת בתפוצות ישראל, וכל מוסדות צדקה וחסד שהיו מצויים בהן התקיימו אף בעיר זו, אלא נראה שמתוך אהבה יתרה לחסכון ולחיי חשבון ותכלית, נדבק להם תו הקמצנות המופרזת.

עומדת לפני תמונה חיה ולעולם לא אשכחנה. היה זה בשנת השניה למלחמת העולם הראשונה. יהודי קאליש שעזבו את עירם מחמת המציק הגרמני התחילו לחזור אליה ממקומות פזוריהם, רובם מצאו את בתיהם שרופים. המוצלחים שבהם שבתיהם נשארו עומדים — מצאום ריקים, הדלתות שבורות וכל מטלטליהם נשדדו. במצב איום זה התחיל כל אחד לבנות את קנו מחדש. והנה בליל שבועות בא שליח גוי והודיע שבמחנה שבקירבת העיר נמצאים הרבה יהודים בני עיר סקרניביץ, שהגרמנים חשדום בריגול לטובת הרוסים וריכזום במכלאה, ומצבם נורא, הם גוועים מרעב. אך פשטה השמועה בעיר ומיד התנדבו רבים, לקחו עגלות יד ועברו בעצם החג ברחובות המועטים שהיהודים הצטופפו בהם וקראו לתרומות מזון. בכל מקום נפתחו הדלתות ויהודים הוציאו כל מה שהכינו לחג, מיני מאפה ותבשילים, ושלחום לשבור רעבון אחיהם העצורים. העניים שבעניים נעלבו אם המאספים פסחו על בתיהם. כל זמן ישיבת יהודי סקרניביץ במחנה הריכוז דאגו יהודי קאליש למלא מחסורם מתוך מסירות רבה.

דורשי שמות, שבלבם לא היתה אהבה יתרה לבני קאליש, ושהתיחסו אליהם בזלזול דרשו את השם קאליש "קלוי אש", לאמור: הם ראויים להיות נדונים באש. לעומתם מצאו אחרים את השם קאליש שאותיותיו עולות במספר 441, תואם למלת אמת, שאף אותיותיה עולות במספר 441.

ואכן, בתכונה יפה זו היו מצוינים רבים מיהודי פולין גדול בכלל וקאליש בפרט, שמתוך תמימות, רגש כבוד ונימוס לא יכלו לסבול כל זיוף והעדר אמת, והיו רגילים להגיב בו במקום ובכל לשון של תגובה בשמעם דבר הרחוק מן האמת, אף כי גרמו לעצמם על ידי כך אי נעימות או הפסד.

ג. כיצד חיו יהודים בפולין בכלל ובפולין גדול בפרט

בפרקים הראשונים של ספרנו, כבר הזכרנו שהיהודים היו חומר אנושי רצוי בחלקים גדולים של פולין, ואין ספק שמצב זה הגביר בלבם את הרגשת ההתערות והבטחון בארץ זו. הרגשה זו הפכה ברבות הימים כעין "מסורת" שאין להרהר אחריה, שבפולין מצב היהודים טוב לאין ערוך מאשר בגרמניא.

עוד בתקופה קדומה התבטא ההבדל בין מצב היהודים בגרמניא ובין זה שבפולין גם בהבדלי הנוסח של תפילת "אל ארך אפים" הנאמרת בימי ב׳ וה׳ בסיום תפילת תחנון, שלפי מנהג אשכנז הנוסח הוא: אל באפך תוכיחני וכו׳ והושיענו מכל רע, ולפי מנהג פולין־גדול הנוסח הוא: אל תסתר פניך ממנו, וכו׳ והצילנו מכל רע. הנימוק להבדלים אלה מובא בספר "זכרון אפרים" מאת ר׳ פישל סופר (פאקש, תרנ"ה, בדף מ׳) בשם גאון אחד, והוא שתפילה זו נתקנה בימי חושך ואבדון לישראל, בימי נוסעי הצלב אשר השמידו כמעט את כל קהילות ישראל שבגרמניא. על כן התפללו המוני ישראל אל באפך תוכיחנו, והושיענו מכל רע, שלאחר שבאו מים עד נפש ביקשו שה׳ יסיר מאתם את מר המות, וזה המכוון בלשון ישועה. אולם לשון הצלה יתואר רק על היעצר הרע, כלומר שיציל ה׳ ולא יבוא האף והיגון. במדינת פולין אשר שם לא עברו רוצחים דורשי דמים, ופחד היהודים היה שלא תעבור עליהם כוס התרעלה של גזרות אשכנז, התפללו איפוא: "אל תסתר השגחת ה׳ מאתם, והצילנו מכל רע, דהיינו: שהרעה בכלל לא תגש אליהם.

מעין זה אנו רואים, שמצבם הרע והמיואש של היהודים בגרמניא התבטא גם בפסוקים של "שפוך חמתך", שנוהגים לומר בליל הסדר, לאחר ברכת המזון. לפי מנהג רומא היו אומרים רק את הפסוק שפוך חמתך (תהילים ע"ט ו׳) ולפי מנהג הספרדים והתימנים הוסיפו את הפסוק "כי אכל את יעקב" (שם ז׳), ובאשכנז הוסיפו בימי הביניים, בלחץ הרדיפות, את הפסוקים "שפוך עליהם זעמך וחרון אפך ישיגם" (שם ס"ט כ"ה) ואת הפסוק "תרדף באף ותשמידם מתחת שמי ה׳" (איכה ג׳ ס"ו). מפסוקים מעטים אלה, שאין כדוגמתם לעצמת הביטוי לנקם וקללת ה׳ על אויבי ישראל עד השמדתם המוחלטת, בולט הביטוי לכאבם העמוק המחלחל והמזעזע של יהודי גרמניא כלפי רוצחיהם, ומתוך מצב של אין אונים ואזלת יד נשמעה שאגתם האיומה לאלהי ישראל, אל קנא ונוקם.

כן ידועים דברי הרמ"א בתשובותיו (סימן צ"ה) לרב אחד שהתעתד לקבל רבנות במדינת אשכנז, והזר אח"כ לפולין: "שמחתי בשמעי שלותך וביאתך בשלום, אף כי אמרתי שתשאר באשכנז להיות להם לרב ומורה באחד המקומות, ואולי עדיף טפי פת חרבה ושלווה בה במדינות אלו וכאמרם ז"ל "או בטולך או בטולא דבר עשו" (במס׳ גיטין י"ז ע"א אמר רבא בר חנא החביאני ה׳ בצלך, או הגליני בצל בני עשו שהם מכבדים אותנו), אשר במדינות אלה אשר אין שנאתן גברה עלינו כמו במדינת אשכנז. "מי יתן והיה עד ביאת משיח, ודי בזה". ובתשובה אחרת (סימן ס"ג) כותב הרמ"א: "ולולא כי השאיר ה׳ לנו בארץ הזאת פליטה, ח"ו ישראל לאָלה כסוטה, אך בעזר אורה עוטה, אשר לב המלך ושריו אחרינו נוטה וכו׳". ועוד דוגמאות כאלה ישנן בספרות הרבנית.

כעבור מאתים שנה אנו שומעים מפי הצדיק ר׳ פנחס מקוריץ ש״גלות פולין קלה בעיניו מגלות אשכנז. לדבריו הגלות החמורה ביותר היא בגרמניא, ששם אין יהודי יכול לשבת בלא זכות, ואם יש לו בנים, אסור לו לקיים אצלו אלא אחד. (א. י. השל. במאמרו ר׳ פנחס קאריצער ״יוו״א בלעטער״ כרך 33, עמ׳ 44).

אך על ההבדל הרב שבין גרמניא ובין פולין מבחינה רוחנית התבטא אחד מגדולי האדמו״רים שבפולין במאוחר יותר: מסופר שר׳ אברהם בורנשטין, הרבי מסוכסשוב, חתנו של הרבי מקוצק, היה פעם חולה מסוכן כדי כך שהרופאים גזרו עליו את היציאה לחוץ לארץ למקום מרפא בגרמניא, חזר משם מדוכדך מאד, — גרמניא, אמר, היא עמלק, עליה נכתב בתורה אשר קרך בדרך (דברים כ״ה י״ח), כי היא מקררת את היהודים מיראת שמים. אוירה של ארץ זו מטמא, לא יכולתי לגלות בה שום חידושי תורה. כנגד זה, כשנסע בפעם אחרת למקום מרפא בפולין, העיר, שאפילו האילנות שבפולין רוצים לשמוע קדושה, וכשהתפלל בצבור ביער, שמע מפי האילנות תפילת הקדושה, וכן ענו אמן וברוך שמו.

לא מעטים הם המקרים של ״אורות מאופל״ ביחסי הפולנים אל היהודים, ואף בקאליש למודת־הסבל קרה בתחילת המאה ה־15 שנוצרים ערבו בעד יהודים שהעלילו עליהם עלילות דם. אף בחמישים השנה האחרונות צוינו בה משפחות פולניות ביחסן הטוב והכנה ליהודים ולא נקפה זכרונם.

ד. נטיה להשכלה ולדעת

היה נטוע בהם ביהודי קאליש הרצון ללמוד ולדעת, ובהתמדה רבה למדו שפות וחכמות, וצריך להדגיש שנטייתם זו לא היה בה משום רדיפה אחרי השכלה שפירושה היה קודם כל פריקת עול תורה ומצוות.

ההשכלה והשאיפה־לדעת היו בנות לויה נאמנות ליהודי בן פולין גדול ולא פגעו בהשקפותיו הדתיות ולא הביאו לשום ״קרע״ שבלב, מכאן שזו היתה שאיפה טבעית לגביו, כדבר המובן מאליו, ללא לחץ והשפעת לווי. מצויים היו בעיר זו לומדי־תורה מופלגים, יודעי תנ״ך ושפות, וביחוד השפה הגרמנית וספרותה. עד כמה שקדו כאן על לימוד התנ״ך, תעיד העובדה, כי בשעה שהוכרזה חתימה מוקדמת של הוצאת התנ״ך עם תרגום אשכנזי ועם הביאור של מנדלסון, נתיבות השלום ווין, 1795 — תקנ״ה, נמצאו שמות רבים מיהודי קאליש ברשימת הפרנומרנטים. ואכן התנ״ך עם הביאור הזה היה מצוי בהרבה בתים של יהודי קאליש, אחר כך ברבות הימים קמו לו מתנגדים מתוך חוגי החרדים, ולא מעטים המקומות שבהם נידון הביאור לשריפה.

משנוסדה בשנת תרכ״ג חברת ״מקיצי נרדמים״ להוצאת כתבי־יד של חיבורים עבריים חשובים, פורסם כרוז המייסדים לקהילות ישראל להירשם בחברה זו; אז נרשמו בה רבים מחשובי הקהילות הגדולות שבעולם, ואילו בקאליש נרשמו שישים וארבעה חברים, שזהו המספר הגדול ביותר מאשר בכל קהילה אחרת. בראש הרשימה מתנוססים שמותיהם של הרב ר׳ חיים אלעזר ואקס, הדיין ר׳ אלעזר טרויבע ואחריהם מחשובי העיר דלהלן, לפי הסדר שנדפס ברשימה: ר׳ אברהם סטריקאווסקי, ר׳ אברהם ליבוש לעווינסון, ר׳ איציק ואקס, ר׳ אלעזר אליהו בריש, ר׳ אברהם אבלי זייפע ר׳ אלעזר נעלקען, ר׳ אברהם בר״ל היימן, ר׳ אהרן זיידל, ר׳ אשר מאיעראנץ מקוטנא, ר׳ אברהם הערש גליקסמאן מזגיערש, ר׳ אברהם וועלצמאן, ר׳ בנימין זאב ווינשטאק, ר׳ בינוש מענדעלזאהן מקראטאשין, ר׳ בצלאל ראוויטשער, ר׳ בנימין יעקב וויינטרויב, ר׳ גדליה מאיר לאנדסבערג, ר׳ הירש דוד אייגער, ר׳ דוד שטיין, ר׳ הירש ראטה, ר׳ הירש דרעהער, ר׳ וואלף לעווי, ר׳ וואלף בלאנקענשטיין, ר׳ זלמן שנעער, ר׳ זונדל ראזענגארטען, ר׳ חיים יצחק וונגסאווסקי, ר׳ יחזקאל שטיינמאן, ר׳ יעקב פרעגער, ר׳ יחזקאל מארגענשטערן, ר׳ יצחק יעקב רובינשטיין, ר׳ ישראל האלץ, ר׳ יששכר וואנגסאווסקי, ר׳ יצחק קראלל, ר׳ יעקב מאמלאק, ר׳ ישראל ראטהאלץ, ר׳ יעקב אויערבאך, ר׳ יצחק ווארצקי, ר׳ יוסף קאפלאן, בעד בית המדרש החדש. ר׳ יעקב הערצבערג מברעסלוי, ר׳ ישראל געלעהרענטער, שו״ב. ר׳ ישראל שורעק, ר׳ יוסף פראנקל, ר׳ יצחק מאמלאק, ר׳ יצחק האלטער, ר׳ יהודה הלוי, שו״ב, ר׳ ליפמאן קרויזע, ר׳ לייביש מאזיר, ר׳ לייבוש ראוויטשער, ר׳ לייזער קאפפעל, ר׳ מרדכי גוטפריינד, ר׳ משה בעאטום, ר׳ משה מיכאל טענצער, ר׳ מרדכי קרויזע, ר׳ משה זלמן רזיאלאשינסקי, ר׳ מאיר קויפמאן, ר׳ משה הורוויץ מבלאשקי, ר׳ משה זאקס, ר׳ אהרן סטריקאווסקי, מלאסק, ר׳ מאיר בראקמאן, ר׳ נחמן רייכערט, ר׳ ראובן ישראל פרענקל, ר׳ שמעון פערלא, ר׳ שמואל פרידענזאהן.

(רשימה זו היא מתוך דו״ח של חברת ״מקיצי נרדמים״ שנתפרסם בליק בשנת תרכ״ד, ונמצא בידי המחבר ופירסומה כדאית ומענינת בעבור צאצאיהם, הדור השלישי והרביעי של האישים הנ״ל, הנמצאים אתנו, למען יידעו את יחס אבות־אבותיהם לתרבות העברית המקורית).

התנ״ך בפירושו של המלב״ים, היה כמעט מקודש כאן ומצוי בכל בית שספרים היו מצויים בו. פירוש זה היה פאר הבית, ומאוד שקדו ללמוד בו. פירוש זה, מיוסד בעיקרו על חקירות הלשון ושאיפת מחברו למצוא תורה שבעל פה משובצת ומשוקעת בתוך תורה שבכתב. בהשתמשו לפעמים בהסבר מתוך מדעי הטבע לפי מצב המדעים שבזמנו, ומתוך תורת ההגיון והפילו־סופיא, לקח בדבריו את לבו של היהודי ב״פולין גדול״ תאב הדעת.

אין צריך לומר שבחורים צעירים לומדי תורה אף הם שקדו על ידיעת לשון קודש והתהדרו מאוד בכתיבת מכתב שזור במליצות יפות, הן במכתבי מסחר, והן במכתבי משפחה, וביחוד חתנים למחותניהם.

ה. יהודים גיבורים ובעלי זרוע

כפי שהוכחנו בפרק זה, בפיסקה "כיצד היו היהודים בפולין", חי ההמון היהודי — בתקופות של שקט בין פרעות לפרעות או אסונות אחרים — חיים לא רעים, ובנוגע לפולין־גדול יתכן לומר גם — חיים טובים של פרנסה וקיום טוב. בחבל זה, המבורך באדמה טובה אשר יבוליה מבורכים, המשופעת ביערות ובנהרות, חיו האיכרים, עם הארץ, חיי שפע ובה היה מקום קיום גם ליהודים. ההמון היהודי היה פעיל בהרבה משטחי הכלכלה, והיה רחוק מעצבות וממרה שחורה.

בעתים של פרעות ושוד, לאחר ששקטו הרוחות והחיים שבו למסלולם באיזו מידה שהיא, חידש ההמון היהודי את חייו במרץ מתוך אופטימיות, אשר נתנו לו האפשרות להמשיך לטוות את מסכת חייו הפרטיים והצבוריים.

כבר בתקופה קדומה קרו מקרים רבים של התנפלות דמים על היהודים, אבל היהודי לא נפל ברוחו ולא היה פחדן כלל וכלל. מאנשי ההמון היהודי היו שידעו להשיב "מכה תחת מכה".

הזכרנו למעלה, בפרק הקהילה, את שלושת השמשים היהודיים בקאליש, בעלי זרוע שהטילו פחד על הגויים.

בפוזנא הגינו על עצמם היהודים במאורגן בשנת תמ"ח—1688 בעת שה"שילארים" (תלמידי בתי ספר הישועיים) התכוננו להתנפל עליהם. היהודים הבריחו את הפורעים משך שלושה ימים עד שנרתעו וסרו מעל הרחוב היהודי[1].

בשנת תנ"ו—1696, לרגל "עלילת דם" בפוזנא שהסעירה את הרוחות, היתה סכנה של פרעות דמים נשקפת ליהודים בעיר ובסביבה, ושוב נחלצו היהודים לעמוד על נפשם[2].

רבות סופר ונזכר, דרך אגב, בספרות הרבנית "שאלות ותשובות" על הופעות של גבורה מצד יהודים יחידים, אשר עמדו על נפשם בתקופת השואה של ת"ח ות"ט, וכן בזמן גזירת צרנייצקי. היו מקרים שהרוצחים עצמם סיפרו מתוך השתוממות על גבורתם והתנגדותם של יהודים בודדים.

[1] פרלס, געשיכטע דער יודען אין פוזען. גרמנית. עמ' 63.

[2] ישראל האלפרין ספר הגבורה, חלק א', עמ' 13, "עם עובד", ת"א, תש"א.

בנוגע לקאליש ידוע לנו כפי שמסרנו למעלה, שבעת פרעות של שנת תרל״ח—1878 עצר קצב יהודי צעיר את ההמון המשתולל מלהתנפל על בית הרב.

בפרעות של תרע״ט—1918 הגן על עצמו בחור צעיר ממשפחת קצבים ועמד נגד המון פרוע ומשתולל.

ו. שודדים וגזלנים יהודים

לא יהיה זה מן הראוי להתעלם גם מהופעות שליליות — אמנם בודדות ונדירות מאוד — בחיי ההמון היהודי.

בהתחלת המאה הט״ו פעלה חבורת שודדים יהודים, שגם נוצרים השתייכו לה, בסביבת סלופצא, מחוז קאליש, בני חבורה זו ביצעו התנפלויות על סוחרים שהובילו סחורותיהם מעיר לעיר ושדדו אותם עד שנתפסו ונשפטו בבית המשפט לענינים פליליים שבפוזנא בתקופה ההיא. בספרי בית משפט זה רשומים בהקשר למשפט זה גם יהודי אחד בשם שלמה מפוזנא, ואחד המכונה בעל החוטם העקום. (שיפער, קולטור געשיכטע, עמ׳ 236).

כן רשום בספרי בית המשפט הנ״ל בשנת 1502, משפט שהתקיים נגד כנופית זייפנים של שטרי כסף. מלבד הנוצרים שבכנופיה זו, מפורטים בה גם שמות ארבעה יהודים. מקרים דומים לזה היו גם במחוזות אחרים של פולין. בספרות הרבנית ״שאלות ותשובות״ מוזכרים אף מקרי רצח שבוצעו על ידי יהודים.

ר׳ ישראל מברונא (ק״ס—ר״ל) מביא בתשובותיו בספרו ״תרומת הרשן״ כמה ענינים בנוגע ליהודי פולין. באחת התשובות (סיון רס״ח) נזכרו שני יהודים מפוזנא שרצחו בלמברג יהודי בשם נימן. כן מדובר בספר ״איתן האזרחי״ מאת ר׳ אברהם הכהן רפאפורט (סימן מ״ה) על אודות המצב המוסרי הירוד של ההמון הגס בשנת ת״ח: ״ודעתי שכאשר הרג איש יהודי את חברו ונתפס למיתה, שמן הראוי לענשו כראוי, דבר שהוא לצורך השעה שנתרבו המוסרים״.

בספר הנ״ל מובאים דברי הרב דוד אשכנזי על אודות הרוצח מקהילת מאנסטרישץ. וכן בשו״ת מהר״ם מלובלין (סימן קל״ח).

ההרג הרב משנת ת״ח עת שיהודים רבים נשארו בלי קורת גג ובלי מחיה, לאחר אבדן בני משפחותיהם — גרם אולי לריבוי פושעים בישראל, מאחר שבתקופה אחרת אין אנו מוצאים כל מקור לפריצות או קלקול הדור במידה כזאת.

ז. מקרי המרת־דת בקאליש מתוך אונס או פיתוי

בשטח זה ידועים לנו כמה מקרים, ונעלה אותם לזכרון.

מלבד העינויים השונים והמשונים, שבהם נתנסו בני עיר זו, שהיתה מן הקהלות השמרניות ביותר, היה מקרה המרת דת של אחד מיהודי העיר משום זעזוע רוחני ומוסרי קשה לכל בני העיר.

על מאורע טראגי של פרעות ביהודי קאליש שנגרמו עקב עלילות מומר אחד, נודע לנו מתוך הסליחה־קינה שמסרנו למעלה בפרק, "מאורעות ומעשים בחיי יהודי קאליש".

יש לשער שמומר זה היה מדרי העיר והרע לעשות מתוך רצון נקמה ביהודי עירו, כדרך המומרים.

ב"איזראעליט", עתון יהודי בשפה הגרמנית, גליון מספר 49 לשנת 1879, מתפרסמת הידיעה הבאה: מודיעים לנו מפוזנא על מקרה שקרה בקאליש, שבימינו כמעט קשה להאמין בכך. ילדה בת שמונה, בתו של יהודי מקאליש, התרועעה עם ילדי פקיד נוצרי, ועל ידי זה למדה את התפילות הנוצריות. פעם נשאלה, כנראה, אם ברצונה לעבור לדת הקתולית וענתה בתמימותה בחיוב. תשובה זו הביאה לידי כך שכמה קתוליקים נלהבים החליטו להוציא את הילדה מבית הוריה, להעבירה לעבר הגבול הפרוסי ולהכניסה למנזר נוצרי שבעיר הגבול הסמוכה אוסטרובה על מנת לחנכה לקתוליות. ביצוע פעולה זו נמסר לידי אשה קתולית דתית נלהבת, אשר קיבלה סכום כסף להוצאותיה ולהלבשת הילדה.

ביום א' לפני ראש השנה הגיעה האשה עם הילדה לאוסטרובה. בבוקר נכנסה האשה עם הילדה לכנסיה לערוך תפילת שחרית. התנהגותה המעוצבנת של האשה, תפילתה בקול רם, ומסירת סוד לידת הנוצרי לילדה, עוררה תשומת לבו של נסיך מבית רדזיביל שעמד במקרה על ידה, וכששאל את האשה למוצא הילדה, סיפרה לו שהיא העבירה את הילדה הנה לשם המרה, בניגוד לרצון הוריה.

הנסיך הצהיר שבשום אופן לא ירשה מעשה פלילי כזה, וחובתו להודיע למשטרה על כך. וכן עשה. נציב המחוז פקד על האשה לחזור עם הילדה לקאליש בהקדם האפשרי ולהביא אישור שהילדה הוחזרה להוריה.

הנסיך דאג לכך שאדם ידוע לו, ילווה את האשה עם הילדה לקאליש, ושם שמע חירופים עזים מצד כמה יהודים שחשבוהו בטעות לבעל המעשה. ולאחר שנתברר הענין חזר לאוסטרובה. האשה שהוליכה את הילדה נאסרה בקאליש. הפקיד הפולני, וכן הכומר שהשתתף בעוון זה, לוקחו לחקירה.

הילדה ניצלה הודות ליחסו ההוגן והאנושי של הנסיך.

ידועים עוד שני מקרי המרה בעיר בתקופת חמישים השנה האחרונות, אבל לא מאונס. בת אחת המשפחות הידועות בעיר התודעה לנוצרי צעיר והתאהבה בו. לבסוף התנצרה והתחתנה אתו. קשה לתאר את עלבונם וצערם של בני משפחה זו, אשר סבלו מאוד בעת שעמדו בשידוכים ליתר בניהם, באשר מקרה המרה היה פסול משפחה חמור מאד, ורבים לא רצו להשתדך במשפחה כזו.

מקרה אחר, הנשמע כמעשה פלא, קרה באותה תקופה, בערך.

משפחה יהודית מפולין־קטן עברה לגור בקאליש והשתכנה בעליית בית של שלוש קומות. אבי המשפחה היה יהודי חרד ותלמיד חכם. באחד מלילות החורף התעוררה הבת הבכירה של המשפחה בבהלה ובצעקה. היא שמעה דפיקה בחלון וקריאה בשמה לצאת. התעוררו כל בני המשפחה ונבהלו גם הם, פתחו באמירת תהילים. לאחר שעבר זמן־מה ולא שמעו כלום, הרגיעו את הבת, שודאי היה זה חלום, כי כיצד יתכן שיד אדם תדפוק בחלון בקומה שלישית. כולם חזרו לישון. אך נרדמו, והנה התעוררה הבת בפחד: דופקים בחלון וקוראים לה לצאת! הדבר חזר כמה פעמים באותו לילה. למחרת יצאה הבת מן הבית ולא חזרה, חיפשוה ולא מצאוה. כעבור כמה ימים נודע להורים במקרה, שבתם נמצאת במנזר בווארשא ובו מכינים אותה להמרה.

היה בדבר הזה מן הפלא, צעירה זו שנתחנכה בבית הורים אדוקים מאד, ואף התנהגה כבת ישראל כשרה — כיצד הגיעה לצעד זה?

לפי השתדלות מיוחדת קיבלו ההורים רשות להיכנס לחצר המנזר וישבו שם יום תמים. כשראו את בתם עומדת ליד החלון, ניגשו אליה, בכו בכי רב והתחננו בפניה שתשוב לבית הוריה ולא תגרום להם את העלבון הגדול. אולם כל בכייתם היתה ללא תועלת. הבת אף לא ענתה להם וההורים חזרו הביתה מיואשים ורצוצים.

אולם העניין קיבל מיפנה פתאומי לאחר שהצעירה התעוררה מאיזו תרדמה שהיתה נסוכה עליה החליטה לברוח מן המנזר. אולם כיצד להמלט מכאן, בעוד ששומרים על השער שמירה מעולה? והנה באחד הלילות התלבשה בגלימה של אחת הנזירות שישנה עמה בחדר, השוער חשב שאחת הנזירות לפניו, והניח לה לצאת.

אחרי גלגולים רבים בכמה מקומות הגיעה סוף סוף הביתה אל הוריה וחזרה לדת ישראל.

למאורע זה קשור סיפור אגדי—חסידי שנמסר במפורט בספר "אביר הרועים", מאת רבי צבי יהודה הלוי מאמלאק מקאליש, חלק שני, סימנים רמ"א—רמ"ה (פיעטרקוב, תרצ"ה).

תוכנו של הסיפור הוא: הרבי מסוכצ׳וב הצטער רב צער ונכנס בעבי הקורה של מאורע זה ומאוד מאוד התעצם בתפילה, אף הדריך את ההורים כיצד להוציא את בתם מן המנזר ולהשפיע עליה שתשוב ליהדות, ותפילת הצדיק נתקבלה.

מקרה אחר נסתיים ברע. בשנת תרע״ח—1918. בבית יהודי ידוע בעיר, שירתה אומנת נוצרית אשר הפיקוח והחינוך של בת היהודי הזה היו נתונים בידה, מאחר שההורים היו תמיד עסוקים בחנותם.

יום אחד חלתה הילדה, והאומנת ניצלה את ההזדמנות שההורים עסוקים, הביאה כומר שהעביר את הילדה על דתה בלא שידעו ההורים על כך. מחלתה של הילדה החריפה — ומתה. מיד באו שליחי הכומר ולקחו את הגופה, על אף מחאות ההורים, שרק אז נודע להם על הנעשה. קשה לשער את ההתרגזות ששררה בין יהודי העיר, שום דבר לא הועיל. הילדה נקברה בבית הקברות הנוצרי. ההלויה שנערכה באופן הפגנתי היתה רבת משתתפים כשל אחת הקדושות. סיפרו, שהכומר, בשעת ההספד עליה, אמר לנאספים: ״כל הקברים הם קודש וקברה של מתה זו הוא קודש קדשים ואל יהין איש מכם לדרוך על קבר זה.

בשנת תרצ״ב — 1932.

בנו של חרשתן יהודי ידוע בעיר התאהב בבתו של קצב. יומיים לפני הנשואין, הודיעה הכלה להוריה שהתחתנה נשואין אזרחיים עם נוצרי. אחיה ששמע זאת ירה בה, אבל החטיא את המטרה. הבחורה עזבה את העיר והלכה אחרי בעלה הנוצרי.

בשנת תרצ״ד — 1934.

בנו של בעל אחוזה פולני בסביבת קאליש, נפגש עם בת אחת המשפחות היהודיות שגרו בפרבר העיר והתאהב בה. היא המירה את דתה והלכה אחריו.

כעבור איזה זמן ביקר אותה אחיה, נפגש בביתה עם נוצריה ונקשר בה. היא הסכימה להנשא לו רק לאחר שימיר את דתו — וכך עשה.

ח. אישים ומשפחות חשובות ונודעות שמוצאן מקאליש

בפרק ג׳ בספרנו זה הזכרנו משפחות שיצאו מקאליש בתקופה קדומה ועברו לגור בערים אחרות ואף בארצות אחרות צ׳כיא, הונגריא ועוד, אבל שמרו את זכרון עיר מוצאם שהיתה יקרה להם, בציינם את שמה כשם משפחתם.

מתקופה מאוחרת ידוע לנו ר׳ צבי הירש קאלישר, אבי ״חיבת ציון״ הדתית, נכדו של הרב יהודה לייב מבני קאליש שעבר לכהן כרבה של ליסא. החניכה

קאליש הוסבה, כנראה, גם לקאלישר, וגם לקאליסקי. ואנו מוצאים אותה באנציקלופדיות כשמות אישים חשובים, רבנים ואנשי מדע.

בפרקנו זה נעלה עוד כמה אישים ומשפחות שמעטים יודעים שמוצאם מקאליש.

I

רבי יצחק, הרבי מוורקי, אחת הדמויות המזהירות שבין האדמו״רים בפולין לפני כמאה שנה. שם משפחתו היה קאליש על שם משפחתו מעיר זו. שם אביו היה ר׳ שמעון ועבר לגור בעיירה דזיאלושין. היה נכדו של הרב הגדול ר׳ יצחק מקאליש שהתייחס לצאצאיו של ר׳ מרדכי יפה מפראג ומפוזנא בעל ה״לבושים״.

ר׳ שמעון היה נקרא ״בעל רחמנות״ מפני שריחם על עניים במידה בלתי מצויה. הוא חילק את רווחיו מיגיעו ומסחרו הדל, מחצה לעניים ומחצה לו לפרנסת משפחתו.

בנו, ר׳ יצחק, הצטיין אף הוא מנעוריו בתורה, במידות תרומיות ובאהבת ישראל, אוהב שלום ורודף שלום. היה מתלמידיו של הרבי מלובלין ״החוזה״ ושל הרבי ר׳ בונם מפשיסכא. ובנו ר׳ אברהם משה. אחרי פטירת רבו זה הוכתר לאדמו״ר. תחילה התגורר בפשיסכא ואחרי ישיבה קצרה בה עבר לעיר וורקי והוא אבי השושלת הוורקאית בחסידות.

נפטר באחרון של פסח שנת תר״ח.

בקשר לר׳ יצחק מוורקי שהיה מכונה בנעוריו ״דער שווארצער איטשע״ (= איטשע השחור), הרי סיפור אגדה חסידי שסיפר נכדו הצדיק ר׳ שמחה בונם בנו של ר׳ מנחם מנדל בנו של ר׳ יצחק מוורקי: אני הנני דור עשירי לבעל ה״לבושים״, ומעשה זה אירע לו בימי נעוריו. הוא היה אדם יפה תואר מאד, נטפלה לו מטרוניתא אחת לפתותו לדבר עבירה, והוא ברח מפניה ויצא דרך ביב שופכין ונתלכלכו כל מלבושיו שהיה לבוש בהם, במספר עשרה לבושים, וניצל.

באותה שעה זיכו אותו מן השמים שיחבר עשרה ספרים נגד עשרת המלבושים, וכך עשה, הוא חיבר עשרה ספרים הנקראים בשם לבוש (לבוש התכלת, לבוש עטרת זהב וכו׳) תשעה מספרים אלה נדפסו והעשירי עדיין לא נדפס. ואמר ר׳ שמחה בונם — הייתי נותן כל הון שבעולם למי שיביא את הספר העשירי.

ולאחר הנסיון שר׳ מרדכי עמד בו התפלל שזרעו וזרע זרעו יהיו כלם ״כהי עור״ ותפילתו נתקבלה, וסיים בזה: אנחנו, בני בית וורקי, שהננו מיוצאי חלציו, כולנו ״כהי עור״, ולכן היה אבי השושלתא שלהם ר׳ יצחק נקרא ״דער שווארצער איטשע״[1].

II

בהתחלת המאה ה־ו׳ לספירתנו, היה נודע בקאליש הגביר הצדיק ר׳ אפרים פישל. עליו כותב ר׳ אלעזר ב״ר שלמה זלמן ליסר בעל ספר ״חומת אש״ (ברסלוי, תקנ״ט) בהקדמה לספרו זה: ״וכל בניו ובני בניו — של ר׳ אפרים פישל, השתוקקו על תורת ה׳ לכולם נתן מדור מרחיב, ויכלכלם את נשיהם ובניהם ומשרתיהם, ורב ביתו היה ה״ה חתנו הגאון המפורסם החסיד האמתן מ״ו חנוך העניך הכהן זלה״ה ממשפחת שאטון. (על שם עיירת מוצאם שאטטען שבמדינת העסן).

ר׳ חנוך העניך היה בנו של ר׳ יוזפא (ראב״ד בליסא ואח״כ רב בדוברין (פלך פלוצק) ובסוף ימיו רב בגלוגא רבתי) בן ר׳ משה בן הגאון ר׳ שמואל שאטון = מהרשש״ך — בעל מחבר ספר ״כוס הישועות״ על מסכתות מסדר נזיקין, והיה ידוע בדורו אף כגדול בתורת התכונה. (גם בעל החתם סופר התיחס כאחד מצאצאי המהרשש״ך).

ר׳ חנוך העניך שימש ראש ישיבה בקאליש והרביץ בה תורה לשמה. שבע עשרה שנה היה סגור ומסוגר ולא עסק במאומה, אך בתורת ה׳ חפצו. הוא נפטר במחצית ימיו.

בן בתו שרה חנה, הלא הוא, ר׳ חנוך העניך הכהן, האדמו״ר המפורסם מאלכסנדר שחסידי גור הכתירו אותו כרבם (אחרי פטירתו של בעל החידושי רו״מ) בשנת תרכ״ו עד תר״ל, שנת פטירתו של ר׳ חנוך העניך.

אחת משלוש אחיותיו נישאה לבעל בן משפחה מיוחסת בעיר קאליש, משפחת טרויבע. ובנו ר׳ חנוך העניך משה טרויבע הוציא לאור בשנת תרס״ד מהדורה חדשה של ספר סבו ״כוס הישועות״ (בפודגורזא הסמוכה לקראקא), וכן הוציא מחדש ספר ״מגילת יוחסין״ של המהר״ל, שנדפס בלונדון.

מקורות

ד״ר מ. נ. צבל, משפחת סופרים, בירחון ״סיני״ כרך ח׳, מע׳ רצ״ה ואילך.

ד״ר מ. נ. צבל, ובמלואים למאמר זה בירחון הנ״ל, כרך ח׳, חוב׳ ד׳, ע׳ רכ״ח.

מאיר נאמבערג, תל תלפיות הנקרא גזע יחוס השלם, וורשא, תרע״ב, עמ׳ ט״ו.

III

צבי הירש מקאליש

בשנת תקכ"ב — 1762 מילא תפקיד חזן בבית הכנסת של הקהילה החדשה בבריסטול (בריטניה). אחר כך נתקבל לחבר בבית הכנסת הגדול בלונדון. וכאן אנו מוצאים אותו כשמשו של אחד בשם שמואל חיים יעקב דה פולאק, מוצאו מאוקראינה או מפולין, נתפרסם כבעל שם מלונדון וזכה להשפעה רבה על יהודים ולא יהודים כאחד, בימי מלכותו של ג'ורג' ה־1. אחר כך נתברר שהיה נוכל ורמאי ומטרתו היתה — איסוף כספים בכל האמצעים. גם בתוך יומנו של הירש מקאליש רשומים מעשיו של "בעל שם" זה.

צאצאיו של צבי הירש זה קראו לעצמם קוללינס, שינוי שם מקום המוצא קאליש עם תוספת נון, ומבניהם היו אדריכלים ומוסיקאים נודעים בלונדון, ואולי גם בעל הוצאת ספרים הידוע בשם קוללינס.

יומנו של צבי הירש מקאליש כתוב עברית ונמצא בידי פרופ' בצלאל — ססיל רוט בלונדון (אשתו של פרופ' רות היא צאצא של צבי הירש זה). ביומנו הוא חותם את עצמו צבי הירש בן מוהר"ר יצחק אייזיק סג"ל שתדלן מק"ק קאליש[1].

IV

משפחת קולישער

משפחת קולישער בדובנא ובמרכזי יהדות רוסיה מוצאה מקאליש. ממשפחה זו יצאו אישים מפורסמים, חכמים, משכילים ועסקנים חשובים. מהם ד"ר ראובן קולישער מקיוב, הסופר ר' מיכל קולישער וכן ר' משה ב"ר ישעיהו קאלישער, מחבר קונטרס "מרגלית התלויה בגלגל החמה" ועוד[2].

V

משפחת נעלקען

בניה היו נפוצים על פני ערים רבות במרכז אירופה. מוצא משפחה זו מקאליש, והיתה לפני למעלה ממאה שנה אחת המשפחות החשובות והמיוחסות בעיר זו.

ראש המשפחה הידוע לנו מאז הוא ר' אברהם, שהיה מפואר בנדבנותו בכבדו את התורה ולומדיה, חיתן את בניו ובנותיו עם בני משפחות מיוחסות, גדולי תורה. בתו טויבא היתה נשואה להצדיק התמים ר' אליעזר אויערבאך. בנו בכורו ר' שמואל התישב בברסלה והלך בדרך אבותיו, דרך התורה והיהדות המסורתית. בביתו היו תורה וגדולה במקום אחד. בניו היו תלמידי

[1] פרופ' ס. רות, תולדות בית הכנסת הגדול בלונדון (אגלית), עמ' 164—165. וכן במכתבו של פרופ' רות אלי, מיום י"ח אלול תשט"ו.

[2] ראה ספר "דובנא רבתי" מאת הרב ח. ז. מרגליות. עמ' 22 וורשא תרע".

חכמים גדולים ומחברי ספרים. והוא אבי הנעלקנים בברסלה ובברלין שרובם נתפרסמו במאה הקודמת כאישים חשובים, עסקנים ואנשי מדע. יתר בניו של ר׳ אברהם התאחזו בקאליש והיו ממכובדי ומיקירי העיר מכל הבחינות.

אשתו של ר׳ אברהם, הינדעלע — צדקת מפורסמת בזמנה בפזרונה לצדקה ובמעשיה הטובים. היתה בתו של ר׳ יהודה הלוי פרענקעל מליסא, שנקרא ר׳ יודל חריף ונבחר לרבה של קהילת לוטומירסק (בסמוך ללודז), מחבר ספר ״בית יהודה״ על התורה. נצר מגזע רבנים גדולים באנשבאך ובהענא, אבי משפחת פרענקעל־הלוי המפורסמת מאד בפולין.

בנו בכורו של ר׳ יהודה הנ״ל, ר׳ שמואל, היה אף הוא מחשובי קהילת קאליש, ובנו ר׳ ראובן ישראל פרענקעל קנה אחוזת רוסשיץ (פלך קאליש) והקים בה תעשית כפתורי צדפים. אף ביתו היה נודע כבית יהודי אציל. חתנו היה ר׳ זאב וולף מאזעס ראב״ד בקאליש[3].

בקאליש היו עוד משפחות ותיקות, חשובות ומסועפות מאד, הואיל ולשם פירוט יחוסיהן צאצאיהן ומקומן בחיי החברה דרוש ספר שלם, דבר שהוא מן הנמנע, עלינו להסתפק בהזכרתן לבד, והן: אופנהיים, אפט, אַרקוש, בעאטוס, ברוקמן, בריש, ברלינר, גוטפריינד, דזיאלושינסקי, האלטער, היימן, ווארצקי, זאקס, זייפע, יפה, לאנדסברג, מאמלוק, סטריקובסקי, פערלע, פראשקער, פרענקעל, צארנוזיל, קאפלאן, קאפפעל, קלאפפער, קרייזע, ראטה, שרדזקי ועוד.

ט. חיים מלאך איש קאליש, מנהיג כת שבתי צבי ובני קאליש אחרים חשודים ונחשדים בשצא״ות

במאה החמישית לספירתנו נתפרסם אחד מבני עיר קאליש — ולא לטובה — כאחד מגדולי המנהיגים והמשפיעים בתנועת ״שבתי צבי״ לאחר שש״צ בעצמו המיר את דתו מזמן. אין אנו יכולים להתעלם ממנו בספרנו זה, ונדון בו בקיצור האפשרי.

I

בפתיחה, משהו על שבתי צבי והשפעתו על בני דורו.

גזירות ת״ח ות״ט — 1648—49 עם כל מאורעותיהן עוררו תקוות משיחיות בלב היהודים, בכל מקום שהם. וכשהופיע סמוך לכך ״שבתי צבי״, ראו רבים מבני דורו בשנת ת״ח את שנת בוא המשיח, ורמז מצאו להם בפסוק ״בזאת יבוא אהרן אל הקדש״ (ויקרא ט״ז, ג׳) ובפסוק שני ״בשנת היובל הזאת תשובו איש אל אחוזתו״ (ויקרא כ״ה—י״ג). המלה זאת עולה כמנין ת״ח — 408.

מוטיב הגאולה ויסורי חבלי משיח עובר בכמה מקינות ורשימות על הגזירות של ת״ח—ות״ט.

[3] ראה, ספר ״תפארת אדם״ מאת ר׳ פינחס זעליג גליקסמאן, עמ׳ צ״ז, לודז׳, תרפ״ג.

"זאת שנה גן ה' (?)
חשבנוה איש לנחלתו יהא עולה".

יקונן ר' יום טוב ליפמן העליר, בעל התוספות יו"ט, בסליחתו.

ור' שבתי כהן — הש"ך, שתיאר בצבעים עזים את זוועת השחיטות, שופך את לבו:

"שנת ת"ח אשר חשבתי בזאת יבוא אהרן אל הקדש לפני ולפנים
נהפך כנורי לאבל ושמחתי ליגונים". (בסוף "מגילה עיפה" שלו)
ר' שפטיל הורוויץ בנו של בעל השל"ה אמר בסליחתו על הגזירות.

"ת"ח למספר אלף השישי
אמרתי בלבבי לצאת חפשי".

ר' גבריאל שוסבורג מסיים את ספרו "פתח תשובה" במלים אלה:

"עד מתי קץ הפלאות
כימי צאתנו מארץ מצרים תראנו נפלאות".

ר' נתן נטע האנובר מביא בספרו "יון מצולה" בשם הקדוש ר' יחיאל מיכל מנמירוב. שהאותיות הראשונות של הצורר חמילניצקי (מחולל שחיטות ת"ח ות"ט) מרמזות על הגאולה חמיל — חבלי משיח יביא לעולם.

וכשהגיעו הבשורות מארץ ישראל ומשאר המקומות על התעוררות גדולה על חידוש הנבואה בעזה וגילוי מלך המשיח, מצאה להן קרקע צמיחה להתעוררות המשיחיות בכל ארץ וארץ, ואף בפולין רבו הנוהים אחרי שבתי צבי, מחשובי יהודי פולין נסעו להקביל את פני שבתי צבי וחזרו לפולין מעודדים ומלאי אמונה והתפעלות. אין פלא שרב היה מספר יהודי פולין שנפתו והאמינו במשיח זה.

האכזבה המרה שבאה לאחר שהמיר שבתי צבי את דתו — לא שמה קץ לתנועה השבתאית. גם בפולין קמו חוגים שנשארו נאמנים לתנועה זו. חלק מהדרשנים בקהילות פולין החזיק בדעת המאמינים והפיץ את דעותיהם בסתר או ברמזים. בתקופה ההיא קמו לשבתאים בפולין שני מנהיגים בעלי השפעה מרובה. האחד היה ר' השיל צורף מווילנא, והשני חיים מלאך בן עיר קאליש[1].

II

חיים מלאך מתואר בפנקס ק"ק טיקטין מעת ביקורו שם "גברא יקירא, החכם הכולל, מוהר"ר חיים בן מוהר"ר שלמה, המורגל בפומי דאינשי (בפי הבריות) ר' חיים מלאך". ואכן היה למדן מופלג ומקובל.

את הכינוי "מלאך" מסביר ר' יעקב עמדין כסירוס הכינוי מהלך, דהיינו מהלך ממקום למקום בביקוריו הרבים בקהילות ישראל לשם תעמולה והפצת

דעותיו. החוקר גרשם שלום רואה בזה "הלצה", יתכן שזה היה שם משפחתו, וייתכן שנקרא כך על שם כוחו העצום והתלהבותו בשעת דרשנותו[2].

ודאי שאין כאן מקום להתרחב על "השצאו"ת", שיטותיה ופלגיה, ולאיזו מהן השתייך ח. מלאך. כוונתנו כאן למסור על הפעולות והמעללים שלו.

בימי נעוריו למד מלאך תורה בפולין, הושפע מן ה"שבתאים" שצצו בהרבה מקומות והצטרף למחנה שלהם. בשנת ת"ס — 1690 נדד לאיטליה כדי להשתלם בקבלה, מפי ראש מקובלי איטליה ר' משה זכות במנטובה.

רב זה היפנה אותו אל תלמידו בנימין כהן. בביתו של כהן ישב חיים מלאך שלושה שבועות ולמד חכמת הקבלה. ב. כהן היה שבתאי מובהק והשפיע בהרבה על מלאך.

מכאן חזר מלאך לפולין כשליח השבתאות, והפיץ כאן את תורתו בין חכמי פולין[3]. כוחו המושך במתיקות דרשותיו ובעמקות קבלתו היה גדול, ותלמידים רבים מצא לו כאן. הוא הפיץ דעות מופלגות יותר מכל שהיו רגילים במחנה השבתאים והוכרח בשנת תס"ב — 1702 לעזוב את פולין בשל תעמולתו ההרסנית. אז פנה לארצות הבאלקאן. שלוש שנים ישב באדריאנופול עם שמואל פרימו, סופרו של "שבתי צבי" לשעבר. בסוף שנת תס"ד — 1704 חזר מן הבאלקאן.

שמו של מלאך נודע למרחוק והתחילו להתייחס אליו בחשדנות רבה. ר' יעקב עמדין מספר מפי אביו "החכם צבי" שכתב עליו:

"מלאך רע כהמן
עונה אחריהם אמן".

כשקמה ביזמתו של ר' יהודה החסיד בשנת ת"ס תנועת החסידים לעלות ולהתישב בארץ ישראל, נצטרף אליה חיים מלאך עם כמה מתלמידיו. גורלה של חבורת חסידים זו ידוע. ר' יהודה החסיד עצמו מת ימים אחדים לאחר שהגיע לירושלים. חיים מלאך המשיך בפעולותיו ההרסניות בירושלים ואף היתה לו השפעה חזקה על היהודים האשכנזים שם, עד שהיה הכרח לאחדים מבני פולין שבירושלים לשלוח מכתב תלונה על תעתועיו של חיים מלאך[4]. שם פעל את פעולותיו בהתאם לתורת ש"צ, ובינֵיהן הטיף לבטל את ימי הצום של י"ז בתמוז ותשעה באב ולהפכם לחגים.

מלאך עזב את ארץ ישראל ונדד בארצות הבאלקאן, הקי"רה ופולין. בפולין ריכז את פעולתו בחלקה המזרחי של מדינה זו. כאן נתארגנו קבוצות של חסידי השבתאות הקיצונית שקיבלו את השראתם מחיים מלאך.

אחרי נדודים רבים חזר מלאך לפולין זקן ושבע רדיפות ושם מת לפני שנת תע"ח — 1718. כמה חרפות ובזיונות נעשו לו במותו, כדרך שנהגו עם החשודים בשבתאות[5].

אישיות אחרת ידועה, שמוצאה מקאליש הוא ר׳ יעקב שטרימר, שנכתב עליו: הרב החסיד וקדוש אלוקים, (אחיו של הביבליוגרף ר׳ שבתי בס). נפתה והאמין בשבתי צבי בראשית פירסומו, זמן רב לפני חיים מלאך. אך הוא לא הפיל דבר מחסידותו ואדיקותו, וכשנודעה לו המרתו של שבתי צבי, ניער את עצמו ממנו ומתורתו, והזכיר את שם ש״צ רק לקללה.

בפולין־גדול, כביתר המחוזות בפולין, תססה השבתאות בכמה ערים, כגון: ליסא, קרוטושין, רוגאזין, זלוטאווי שבגליל פוזנא, וכן בערים: לאסק, לוביטש, ואין פלא שגם בקאליש נתגלו ספיחי השבתאות, ואולי בהשפעת חיים מלאך, שבוודאי לא הזניח את עיר מכורתו מלהשפיע עליה את תורתו.

באגרת כתובה על ידי מרדכי דה לאטש, תלמידו של אברהם רוויגו, מתוארת עליית רבו זה בטבת תס״ה לארץ ישראל. בסופה הוא מוסר על הישיבה המיוחדת שנוסדה בירושלים ע״י רוויגו, שבה ילמדו ויתפללו תלמידי־חכמים ויתפרנסו על חשבונו. בין החכמים שנתקבלו לישיבה זו נזכרים כמה בני ערי פולין: ביאלא, אופוטשנא וגם החכם מוה׳ זיינויל מקאליש. רוויגו היה, לפי דעת חוקרי תנועת השבתאות, מהנוהים אחרי תנועה זו. יש לחשוב איפוא שהתלמידים שהושיב בבית מדרשו לא היו רחוקים מתורתו ומאמונתו[7].

לעומת זאת מן החובה לציין כאן, שרב גדול וידוע בזמנו, שמוצאו מקאליש, ר׳ אייזק קאליש, רב בקהילת שטאמפי, אונגריא, נחשד בשבתאות ע״י ג. שלום. לדבריו נמשך הרב הזה אחרי השבתאות כל ימיו בסתר. אולם לדעתי חשד זה הוא ללא יסוד מספיק. בדקתי ענין זה בכמה מקורות, ובמיוחד בספר ״קורות בתינו״, תולדות וקורות רבני שטאמפי, מאת הרב משה שמואל, רבה של קהלה זו. בספר זה מדובר על ר׳ אייזיק קאליש בהערצה שאין כמוה על צדקתו והתנהגותו המופתית ויחסו לפרט ולכלל, שהיה נערץ לא רק בקהילתו, אלא גם בקהילות הסמוכות וגם אצל גאוני זמנו. הוא עמד בשאלות ותשובות עם ר׳ יחזקאל לנדוי, בעל ״הנודע ביהודה״. בספרו זה, חלק חושן משפט, מהדורה קמא, סימנים ג.ד.י.ה. מובאת תשובתו לר׳ אייזיק קאליש והמחבר מפליג מאוד בשבחו. אולי נעוצה האשמתו של ג. שלום בכך שר׳ אייזיק בא בימי נעוריו, כנראה, מפולין לפראג, ולמד תורה מפי ר׳ יונתן אייבשיץ, ובעת הפולמוס יצא נגד ר׳ יונתן, כמו רבים מגדולי דורו, להגנת כבוד רבו. אולם האם משום כך יש לחשדו בשבתאות? והאם בני קהילתו והקהילות הקרובות, שחיו במחיצתו כל ימי חייו וראו את התנהגותו יום־יום ומתיחסים אליו בכבוד והערצה לאין שיעור, האם הם לא הרגישו שמץ דבר משבתאות שלו?

מקורות

1) א. פריימן, עניני שבתי צבי, עמ' 101, ברלין, תרע"ג. גרשם שלום, התנועה השבתאית בפולין, בקובץ "בית ישראל בפולין", כרך ב', עמ' 57, ירושלים תשי"ד.
2) השערתו של יעבץ קרובה יותר למציאות בפולין לשעבר, שכן היו מצויים שם טיפוסים של מהלכים מעיר לעיר וכך כינו "לויפער", "געהער". ובתרגום ללשון קודש — "מהלך" אשר השתלשל ל"מלאך".
והנה ש. י. עגנון בסיפורו ר' משה מבוקש (פורסם ב"הארץ", ערב פסח, תש"ך) מעלה את "פרץ מהלך" ולמה נקרא מהלך, שהיה מוליך ומביא אגרות ממקום למקום. בילדותי הכרתי יהודי חסיד, זקן מופלג שהיה מהלך כל ימיו בפולין לארכה ולרחבה, ועל גבו שקו עם מעט מטלטליו. והוא היה בא כאורח לשבת לקהלות בדייקנות — קהילה וקהילה ושבת שלה, ונקרא שמואל "געהער".
ואף המספר בלשון אידיש, יקיר ווארשאווסקי, מתאר בספרו "נאוועלען" עמ' 105 מ. י. פרייד (ווארשא, 1920) טיפוס של זקן כזה, וללא ספק אינו רק בן־תקופתו, אלא היה קיים גם בשכבר הימים.
3) אגרתו של חיים מלאך, נתפרסמה ע"י ג. שלום ב"ציון", רבעון, שנה י"א, ירושלים. א. יערי, שלוחי ארץ ישראל, עמ' 326.
4) פנקס ועד ארבע ארצות, ערוך ע"י י. האלפרין, עמ' 2/2—260, ירושלים, תש"ה. דוד כהנא, תולדות המקובלים והשבתאים, ח"ב, עמ' 179. "דביר", תל־אביב תרפ"ז.
5) קרויזהאר, פראנק ועדתו, מתורגם ע"י נ. סוקולוב, וראה הערתו בעמ' 214. ווארשא, תרנ"ו.
6) י. יעבץ, תורת הקנאות, עמ' 56, תקי"ב.
א. ל. פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, חב' עמ' 76.
7) אברהם יערי, אגדות ארץ ישראל, עמ' 223.

י. בתי־ספר דתיים, עממיים ותיכוניים

משעמדו בקאליש על הצורך בבתי ספר מותאמים לדרישות ההורים לאחר ש"החדר" הישן כבר לא סיפק את שאיפותיהם לאופן חינוך בניהם, נתעוררה קבוצת עסקנים מציוני המזרחי ויסדו בשנת תרע"ז — 1917 — את בית הספר תחכמוני, לפי התכנית והמגמה של בתי־ספר כאלה שכבר היו קיימים בכמה מקומות בפולין, בגרמניא ואף בארץ ישראל.

בית־ספר זה היה בן שבע כתות ונלמדו בו בעיקר לימודי קודש במידה רבה. תשומת־לב מרובה הוקדשה ללימודי חול בהתאם לדרגה העממית של בית־ספר זה. המנהל הראשון שהטביע חותמו וצביונו של בית ספר זה היה ד"ר יעקב שלום אנגל*, מייסדו ומנהלו של בית ספר תחכמוני ביפו והוא

* ד"ר יעקב שלום אנגל נולד בשנת תרמ"א, באונגריא. בשנת תרס"ז הוסמך בתואר ד"ר לפילוסופיה. בשנת תרס"ט נשלח על ידי ועד תחכמוני באירופה לארץ ישראל. בזמן מלחמת־העולם הראשונה גורש מארץ ישראל על ידי התורכים. חזר לארץ בשנת תרפ"א וקיבל עליו את הנהלת בית הספר "נצח ישראל" בפתח תקוה. בשנת תרפ"ב יסד תלמוד תורה בירושלים, בשנות תרפ"ח—תרפ"ט היה יו"ר הסתדרות המורים בא"י. משנת תר"ץ עד פטירתו כיהן כמפקח על בתי־הספר של "המזרחי".
נפטר בשנת תשי"ד בירושלים.

שהביא עמו לקאליש את הדבור העברי ואת הרוח הארץ־ישראלית.

עם גידול מספר התלמידים שהיו מיועדים לבתי־ספר מסוג זה, התארגנו העסקנים הנ״ל באגודת בתי ספר ״יבנה״, הספיקו לאגור אמצעים כספיים להרחבת החנוך הדתי ויסדו גן ילדים, ואף בית־ספר למסחר בשביל ילדי העיר והסביבה.

תיקון גדול תיקנה אגודה זו בייסוד בית ספר דתי־לאומי לנערות. מעתה קיבל מספר ניכר של נערות חינוך יהודי ולא הוצרכו לבקר בבתי־ספר פולניים. שם בית־הספר הזה היה ״חבצלת״, ומתכונתו כמתכונת בתי־ספר בשם זה בהרבה ערים בתפוצות פולין.

גימנסיא יהודית בקאליש

בשנת תרע״ג—1913, נוסד בית ספר תיכוני יהודי בעיר. מנהלו הראשון היה ד״ר פלדשטיין מוורשא.

על הגורם לפתיחת בית ספר זה אנו קוראים ב״הצפירה״ תרע״ד—1913, גליון מס׳ 92, במכתב מקאליש, חתום על ידי ה—ק, המוסר אגב כמה פרטים על העיר באותה שעה: העיר גדלה והתפתחה לרגל בתי־החרושת שבה והיא מונה כעת 60000 נפש, נמצאים בה בתי־ספר עירוניים וממשלתיים. ההדרים היהודים אינם לפי רוח הזמן. בית־הספר למסחר שנוסד על ידי היהודים, אשר בזמן הראשון היו מרוצים ממנו הורי התלמידים היהודים, משום שהיה רחוק מקנאות הדת, אף הוא שינה את אפיו עד כדי כך שמכריחים את התלמידים היהודים לכתוב בשבת. נראה שדבר זה נתן את הדחיפה להורים דתיים ולאומים לייסד בית ספר תיכוני יהודי, לפי רוח ורצון ההורים היהודים.

בית ספר תיכוני זה, שפעולתו נפסקה עם פרוץ מלחמת־העולם הראשונה, חידש את פעולתו שוב לאחר שיהודי קאליש חזרו לעירם.

בשנת תר״פ—1920 — נמסרה הנהלת המוסד לידי ד״ר אדם נוח בראון מקרקוב*, אשר העלהו לדרגה חשובה מכל הבחינות. בתכנית הלימודים של בית־ספר זה הוקצה מקום נרחב ללימודי התנ״ך, הלשון וההיסטוריה העברית ושלטה בו רוח לאומית ציונית. רבים מתלמידיו נתלכדו בתנועות נוער

* ד״ר בראון נולד בקרקוב בשנת תרנ״ב—1892, קיבל חינוך יהודי מסורתי וחינוך תיכון בגימנסיא פולנית. השתלם אחרי כן בבלשנות ובפילוסופיא. הוכתר בתואר ד״ר לפילו־סופיא. נושא הדיסטרציא שלו היה ״שלילת ההעדר אצל הרמב״ם״.

בתרפ״ד—1924 — עלה לארץ. כאשר נוסד המכון למדעי המזרח באוניברסיטא העברית בירושלים בתרפ״ו, 1926, הצטרף לחבר העובדים המדעים שלו והיה קשור אתו כל השנים. הקדיש הרבה מכוחותיו הרוחניים לחקר הפילוסופיא היהודית בתקופת ימי הביניים בספרד. היה פעיל מאד בירושלים בשטח הפצת תורה ודעת גם בין מבוגרים. נפטר בד׳ אדר תש״ך.

ציוניות. עם פרישתו של ד״ר בראון מהנהלת בית־הספר עברה ההנהלה לידי מר הלינג.

במרוצת הזמן נוסד ליד בית־ספר זה גם בית־ספר עממי, כדי שילדי ישראל יקבלו חינוך יהודי לאומי מראשית חינוכם.

בתי־ספר אלו עמדו בפיקוחה של חברת ״ידידי בתי ספר תיכוניים יהודים בקאליש״. סמוך לפרוץ מלחמת העולם השניה בשנת 1938 רכשה חברה זו מגרש להקים עליו בנין לגימנסיא היהודית בקאליש.

דיבור עברי

היו בקאליש כמה נסיונות של יחידי סגולה להחדיר את הדיבור העברי לתוך הצבור היהודי.

ייזכר כאן מורה לעברית שבא בשנת תר״ע—1910, בערך, מאחת מערי רוסיא והתפרנס משעורים לעברית חדשה, והיה מסור באופן נמרץ לדיבור העברי. עקשנותו לכך היתה מפורסמת בקאליש עד כדי כך כשקנה לעצמו מיצרכים בחנות מכולת פנה לחנוני בעברית, ואף שינה שמו מגרינברג ״להר־ירוק״. פעולתו זו הביאה לידי כך שצעירים יודעי עברית השתמשו בה גם בדיבור בעת היפגשם, והדבר עשה רושם ופעל פעולה חיובית להרבות את לומדי השפה העברית. ביזמתו נוסד גן ילדים עברי בקאליש. הגננת הראשונה היתה מרת יונה ברקובסקה, הנמצאת בארץ מהתחלת העליה השלישית.

מחבר ספר זה יסד בשנת תרע״ו, 1916, שעורי ערב לעברית, הראשונים בעיר, ליד האגודה היהודית להתעמלות ולספורט, וכן אגודת ״עבריה״ להפצת הדיבור העברי בין הנוער.

בתי הספר החדשים ״תחכמוני״ והגימנסיא היהודית תרמו אף הם תרומה חשובה להפצת השפה העברית והשימוש בה.

אחד הפעילים בשטח זה בקאליש היה מורה הגימנסיא פרופ׳ אשר בקליאר.

גידול מספר יודעי עברית בעיר איפשר גם הופעות תרבות שונות כגון הרצאות בעברית. שחקני ״הבימה״ בעת ביקורם בפולין הוזמנו להצגת קטעים בעברית.

בית ספר מתוקן

כדוגמת בתי ספר מטיפוס חדש במקצת, שנוסדו בכמה ערים בפולין בשם זה, נוסד גם בקאליש לפני שישים שנה ומעלה. המייסדים היו שני מורים בני ליטא, צויק וגולומבק. בית ספר זה הרחיב בתכנית הלימודים שלו את לימודי תנ״ך, ידיעת לשון הקודש ודקדוקה.

אגודות ציוניות ולאומיות

התקיימו כאן כמעט כל האגודות הציוניות והחלוציות השונות שפתחו בפעולתן בפולין: "החלוץ", "החלוץ המרכזי", "החלוץ המזרחי". פלוגות הכשרה לארץ ישראל התקיימו ליד כל הארגונים הציוניים, ברית הצה"ר מועדון "מנורה", "ברית החייל".

חברת "דורשי הספריה הלאומית" נוסדה בחול המועד סוכות שנת תר"ץ, על ידי ר' שמואל ועלטסמאן, במטרה לאסוף ספרים, תעודות כתבי יד וכדומה, בשביל הספריה הלאומית בירושלים. ואכן, אוספים חשובים נשלחו ונתקבלו בירושלים ביזמת מר ועלטסמאן הנ"ל.

כשנוסדה בווארשא "הליגה למען ארץ ישראל העובדת", שבה השתתפו הזרמים של הפועלים העומדים על בסיס הציונות, נפתח לה סניף גם בקאליש.

התקיימו בעיר שתי אגודות־ספורט יהודיות: אגודה כללית ואגודת "הכוח". בשנת תר"ץ — 1930 — הגיעו הנהלות שתי האגודות לידי הכרה ביעילות של האחוד ונתאחדו.

מלבד שתי אגודות־הספורט הנ"ל התקיים בעיר קלוב ספורטיבי רויזיו־ניסטי "נורדיה".

התקיים כאן גם אגוד חותרים במשוטים על פני הנהר פרוסנה.

הרצאות והופעות־תרבות

תכופות התקיימו בעיר הרצאות סופרים אורחים ואישים מחשובי יהדות פולין, וכן הרצאות אישים מראשי הציונים בפולין ומחוץ לארץ.

מתוך האורחים החשובים יש להזכיר את ח. נ. ביאליק שביקר והרצה כאן בפעם הראשונה בהתחלת שנת תרצ"ב. העתונות המקומית תיארה מאורע זה כחשוב ונכבד בחיי יהודי העיר.

לפניו ביקר כאן למטרת פעולה והרצאה הרב י. ל. פישמן־מימון מירושלים. יצוין: בשעה שבא לדרוש בבית־הכנסת הגדול (בשבת פרשת בא בשנת תרצ"א) התנגדו לו בחורים צעירים מחוגי החסידים והפריעו את הרצאתו. בינם ובין מצדדי הרב פישמן־מימון פרץ ריב קשה, שנסתיים במכות ובחבלות והיה הכרח בהתערבות המשטרה.

כן באו לקאליש לשם הרצאות ז. ז'בוטינסקי, יצחק גרינבוים, ד"ר יהושע גוטליב וידועי־שם אחרים.

בקאליש נטה הנוער לנגינה ולזמרה בהשפעת כמה גורמים וכן בהשפעת החזן ר' נח זאלודקובסקי ובניו, שהיו כולם ברוכי כשרון נגינה וזמרה, ושל

החזן הצעיר שלמה קופפער מבית הכנסת של "המתקדמים" ומנצחו קרוטינסקי. נוסדו בעיר אגודות לזמרה ולנגינה בלתי מפלגתיות, וכן קמו אגודות כאלו ליד המפלגות הפוליטיות "בונד", "פועלי ציון" והאגודה להתעמלות ולספורט.

מזמן לזמן התקיימו נשפים לנגינה ולספרות על ידי הנוער הציוני והלאומי בחגים לאומיים, חנוכה, ט"ו בשבט וכדומה ואליהם הוזמנו מטובי האמנים היהודים בפולין.

מפלגות

הנוער היהודי בקאליש היה נתון בחלקו למפלגות פוליטיות שמאליות, וחלק ניכר מנוער זה היה אף קומוניסטי, ובהשפעת הקומוניסטים הלכו כמה מחבריהם בשנת 1938—39 להילחם בפאשיסטים בספרד. עד כמה שידוע נפלו במלחמה זו עשרה מבני הנוער היהודי בקאליש.

יא. עתונות יהודית בקאליש

בשנות השלושים למאה הנוכחית, עם התגבשות המשטר העצמאי של ממלכת פולין הריבונית והענקת חופש־ביטוי לאזרחיה, התחילו להופיע בכמה ערים עתונים בלשון אידיש, נוסף על העתונים הגדולים בשפה זו שהופיעו בווארשא, קראקוב ולבוב.

העתונים שהופיעו בערי השדה היו ברובם שבועונים שהיה להם בעיקר ערך כרוניקאלי מקומי. לפעמים הופיעו בעיר אחת שנים ואף שלושה עתונים, מאחר שעתונים אלה שימשו על פי רוב גם שופרות לעסקני המקום, ובמקרה של התחרות בין העסקנים יצר לו כל צד עתון משלו. ברור שבתנאים אלה, לא הירבתה עתונות זו את השלום במקומות אלה.

העורכים והעוזרים של עתונות זו היו מורכבים בעיקר מכוחות מקומיים, ועל ידם עזרו גם בני המקום, שהרגישו עצמם מוכשרים להביא לידי ביטוי את מאוויהם ומחשבותיהם. מובן שעזרה זו היתה עראית בלבד. אמנם לפעמים נתבלטו כשרונות בין עוזרים עראיים אלה. כאן התחנכו ונעשו אחר כך עתונאים מוכשרים. עתונות "קרתנית" זאת היה לה בשעתה ערך מקומי מסוים, וכמובן, לאחר שנמחו ונעקרו משרשם ערי ישראל ויושביה בפולין, יש לה לעתונות זו, עד כמה שהיא מצויה, ערך רב להזכיר נשכחות: מאורעות אישיים ומשפחתיים, עניני תרבות וציבור, לרבות כל האירועים מבפנים ומבחוץ, יחסי הרשות המרכזית והמקומית לציבור ולפרט היהודי וכו'.

אותו תהליך של עתונות מקומית יהודית עבר גם על קאליש. במרצם של עסקנים צעירים, ובעזרת הדפוסים המקומיים, אשר התאימו את עצמם לכך,

הופיעו כמה עתונים, החל בשנת תרפ״ה — 1925. ולהלן נביא את הידוע על אודותיהם לפי סדר הופעתם, ובמידת הידיעות שבידינו לפי דוגמאות מעתונות זו, שהיו לעינינו.

I

בשנת תרפ״ה — 1925, התחיל להופיע עתון בשם ״קאלישער טאג״. העורך האחראי ה. גוזדזיק. המו״ל קרוננברג גוזדזיק ושו׳. עתון זה הופיע בצורה מוקטנת מהרגיל. תוכנו — אינפורמטיבי, וכנראה שלא נתברך באריכות ימים.

II

באותה שנה התחיל להופיע בקאליש עתון יומי שני בשם ״קאלישער טאגעבלאט״. עורכו — ד״ר פאגעלזון. תוכנו אף הוא בעיקר אינפורמטיבי. אולם מהיותו יוצא בצורה מוגדלת יותר מאשר העתון ״קאלישער טאג״, הכיל גם מאמרים מתוך עתונים אחרים, וגם מפרי עטם של עוזרים מקומיים. עתון זה התקיים כשנתיים.

III

בשנת תרפ״ז — 1927 — התחיל להופיע שבועון בשם ״קאלישער לעבען״ שהצהיר על עצמו שהוא שבועון בלתי מפלגתי ואינפורמטיבי.

בגליונו הראשון מיום כ״ב תמוז תרפ״ז 22.7.27 פונה העתון ״קאלישער לעבען״ בקריאה זו ליהודי קאליש: ״בשעה קשה של מצוקה והידלדלות האוכלוסיה היהודית בעירנו, בשעה שהמצב הכלכלי הוא לבלתי־נשוא, אנו ניגשים להוציא את העתון שלנו. עד עתה לא היה בידנו לבוא בדברים עם יהודי עירנו על השאלות השונות המכאיבות מאוד. המכאיב ביותר הוא העדר הזכויות, לחץ המסים הקשה, הפוגעים במיוחד בסוחר, בתגר ובבעל המלאכה היהודי. דאגות הקיום והפרנסה משפיעות לרע על המצב החברתי והתרבותי של היהודי העממי בקאליש.

בתנאים המתוארים למעלה, שבהם חיים ההמונים היהודים, נושאים על שכמם נבחרי היהודים בעירנו, העירוניים והמשקיים — אחריות גדולה וכבדה לעבודתם. בתנאים אלה ניגשת המערכת להוציא עתון בשם ״קאלישער לעבען״. עתון זה יהיה בלתי מפלגתי ויתאמץ לדון בכל השאלות, וכן בשאלות בית הספר ותברואה ומקוה לאמון מלא מצד האוכלוסיה היהודית.

העורך הראשון היה מ. וארשאווסקי, העורך הספרותי ה. סאלניק (שהיה ידוע בקאליש בכל החוגים והוא שליווה את העתון הזה כל זמן קיומו והשתתף

בו בשמו המפורש, וכן בכמה פסבדונימים, ד״ר מלחי, לונסק, העסול, ועוד). העורך האחראי היה מ. פרידמן, ואחר־כך מ. גינזבורג. המו״ל מ. פלינקר. מסוף שנת תרצ״א — 1931 — חתום כעורך א. י. מאמעלאק, וכעבור שנה וחצי עברה עריכת העתון לידי א. ל. ציעג.

בשבועון זה השתתפו בעיקר כוחות ספרותיים מקומיים. מלבד העורך סאלניק, שפירסם מאמרים, בקורת, ספורים, שירים ופואמות, השתתפו גם מ. דוידוביטש, בעיקר בשירים ולפעמים אף בפרוזה, המשוררת רוזה יעקו־בוביטש, ועוד משוררת מקומית מלכה מ., י. פעדרוביטש, ש. רובין, א. פייגין. כן השתתפו בו בני החזן המנוח ר׳ נח זאלודקובסקי ז״ל, אליהו, יעקב, ושאול. בשבועון זה נתפרסמו תכופות מכתבים מארץ ישראל, כתובים על ידי דוד הלוי, אשר מסר ידיעות כנות ולבביות מן הארץ. כן באו כתבות מכל ערי הסביבה והמחוז, שבהן נמסר על חיי הציבור היהודי בקהילות הקטנות וכל מיני ידיעות וחדשות אישיות ומשפחתיות, אשר עוררו ענין רב.

הרופא ד״ר ב. סאלניק פירסם שיחות רפואיות. ועסקן ותלמיד חכם מקומי ר׳ אליעזר רזשעשעווסקי פירסם מזמן לזמן הערות וביאורים בתנ״ך ובתלמוד.

שבועון זה הפסיק את קיומו בשנת 1937, כנראה, בשל מצב כספי קשה.

IV

השבועון השני ״קאלישער וואך״ התחיל להופיע בערב שבועות תרפ״ט — 13.6.29. כעורך חתם בתחילה א. רובין ואחר־כך י. ליטמן (הוא הרב יעקב אבטליון ז״ל), ועם עזיבתו את קאליש, כשעבר לטהורן, באו במקומו ב. פראשקר, י. מארעצקי ובאחרונה מ. אבראמוביטש. בגליון הראשון פונה המערכת לקוראים ומודיעה על טיבו של עתון חדש זה, שיהיה עתון לאומי ויטיף לאיחוד מיטב הכוחות הלאומיים בעיר, ושימלא גם תפקידים אינפור־מטיביים לא רק בשביל קאליש, אלא גם בשביל ערי הסביבה.

ואכן, שבועון זה לא הכזיב. העורך הרב ליטמן פירסם בו מאמרים, הגיונות, וקוים. א. רישער פירסם כמעט בכל גליון פרקים מתוך התלמוד. מרדכי כהנא־שפירא, המורה ועסקן ״המזרחי״, פירסם בו מאמרי חקר בביאורים בתנ״ך ובמאמרי חז״ל. השתתפו בו מטובי משכילי העיר. מכתבים מארץ ישראל באו בו מאת דוד הלוי, א. ש. יוריס, ח. ל. חריפאי.

באו בו מאמרים במקצועות הכלכלה, הבריאות, הטכניקה, המסחר והספורט, וכן מאמרים מאת גדולי סופרי ישראל. אפשר לציין עתון זה כטוב ונקי. התקיים כתשע שנים, כלומר: האריך ימים יותר מיתר העתונים שהופיעו בקאליש.

V

"קאלישער עקספרעס", אף הוא עתון יומי. עורכו היה י. קלינגער. הוא הסתכסך עם שונים והתקיים זמן קצר בלבד.

VI

"דאס קאלישער ווארט", הופיע זמן מה כשופרם של "אגודת ישראל" והנלווים עליה.

VII

החוגים הלאומיים פירסמו הוצאות חד־פעמיות בפולנית.

VIII

"אונזער צייטונג" — דו־שבועון של החרדים הופיע זמן־מה בערך בשנת תרצ"ד — 1934.

דמויות*

א. סופרים, עתונאים

הערשעל סאלניק. נולד בבלאשקי בשנת תרכ"ט — 1859 — בן למשפחה חרדית. התיחס על צאצאי הרב בנימין אהרן סלניק (נפטר בשנת ש"ע), בעל ספר שאלות ותשובות המפורסם "משאת בנימין" (קראקא, שצ"ג). בילדותו עבר לקאליש, למד בבית המדרש, עסק גם בלימודים חילוניים, עסק בהוראה ובעסקי ביטוח, היה עסקן ציוני, פירסם שירים, ספורים ופיליטונים באידיש. היה עורכו הספרותי של העתון "קאלישער לעבען". השתתף מזמן לזמן ביתר העתונים שהופיעו בקאליש. היה אדם דינמי מאוד, יודע פרק בהויות העולם וידוע בכל החוגים בעיר כבעל כוח דיבור וביטוי חריף.

אביו, ר' שמואל פייבל, התגורר אף הוא בקאליש ונפטר בבית המדרש, שבו התמיד בלימוד התורה.

יואל סאלניק, אחיו של הערשעל, היה עסקן ציוני בקאליש. עלה לארץ בתקופת העליה הרביעית ונפטר בתל־אביב בשנת תרצ"ג.

להערשעל סאלניק היו שני בנים. הבכור, רופא בקאליש, עסקן, פירסם מאמרים על רפואה ובריאות העם בעתונות אידיש המקומית.

* עלינו להעיר, שהעלינו כאן דמויות הידועות לנו לפי השמועה או אישית.

הבן הצעיר, רופא שיניים, עלה לארץ סמוך לפרוץ מלחמת העולם השניה. הוא פירסם ספר "מלכות ישראל" (ירושלים, תשי"ג) שבו הוא מפתח תכנית להקמת מדינה עברית גדולה, והחייאת מלכות בית דוד העתיקה בגבולותיה ההיסטוריים. בהקדמה לספר הוא מוכיח שמשפחתם סולניק, סלוניק גם סליניק מוצאה מסלוניקי, מגזע דון יצחק אברבנאל, שהתיחס על זרעו של דוד המלך. במאוחר יותר פירסם בעל־פה ובכתב את זכותו לכתר מלכות בית דוד בירושלים הואיל והוא הצאצא היחיד למשפחת אברבנאל.

כפי שהוא כותב בסוף ספרו, הכין כמה ספרים נוספים להמשך בירור תכניותיו. ישב מספר שנים בארץ ועסק בריפוי שיניים, ואחר כך עבר לשוויצריא.

שמעון הורונציק. נולד בויעלון (מחוז קאליש) בשנת 1889, למשפחה חרדית. שם אביו ברוך ושם אמו ראצע רבקה, בתו של אברהם אליהו וואלקאוויטש, אחותו של ר' בנימין חיים וואלקאוויטש. אישיות ידועה בקאליש. אביו היה ממשפחת לבלרים ביערות, חסידים נלהבים. אמו ממוצא מתנגדים. הוא נתיתם מאביו בגיל שמונה, וכך מינה לו הגורל חיי צער ועוני משחר חייו. משנתו האחת־עשרה התגלגל בישיבות. אמו וילדיה עברו לקאליש, ושמעון נכנס לעבוד כפועל בתעשית התחרים המקומית. לאחר שעסק בשעותיו החפשיות בכתיבת ספורים וציורים בשפת אידיש, הדפיס בשנת 1916, בהשפעת המשורר האידישאי הערשעלע, שהתגורר אף הוא בקאליש, את ציורו הראשון, ואחר זה גם שירים בכתבי עת שונים.

בשנת 1924 פירסם סיפור בשם "פארפלאנטערטע וועגען" ("דרכים מסובכות"). תוכנו — תיאור החיים האי־מוסריים בעיירה פולנית בעת הכיבוש הגרמני בתקופת מלחמת העולם הראשונה. הסופר י. מ. וייסענבערג שכבר היה אז מפורסם, הקדים הקדמה לסיפור זה. מאחר שהורונציק עמד תחת השפעתו של וייסענבערג, שהיה איש ריב עם יתר הסופרים האידישאים, הורחק גם הוא מחבורת הסופרים, דבר שגרם לו לא מעט מפח־נפש. בסיפורו התכוון הורונציק לתאר את חיי עיר קאליש, הואיל ומשתקפים בו בבירור אישים, משפחות ובניהם שהיו ידועים לבני עיר זו. יתר על כן: בתיאוריו הריאליסטיים ניתן להכיר את קרוביו ובני משפחתו.

בסיפורו השני "אין געראיש פון מאשינען" ("ברעש המכונות") הוא מתאר שוב באופן ריאליסטי מאוד את חיי הפועלים היהודים בקאליש ואת ראשית התארגנותם כפועלים בעלי הכרה, התובעים את זכותם לא להיות מנוצלים והשואפים לחיי חופש דימוקרטיים. הוא מתאר את ההסתערות הראשונה של הפגנת הפועלים היהודים שהלכו יד ביד עם הפועלים הפולנים נגד השלטון הרוסי. המשך תיאור חוויה זו יש לראות בספרו "1905" שהופיע בשני חלקים.

פירסם עוד סיפורים שונים. עבר אחר כך לוולוצלבק ולווארשא וחי חיי צער.

הורונציק הטביע את החותם של קאליש על סיפוריו, אבל ממעוף מוגבל וחד צדדי. את קאליש האמיתית, זו של הכלל היהודי, לא השיג.

בפרוץ מלחמת העולם השניה, בעת ההפצצות הראשונות של הגרמנים על וארשא, עזב את וארשא בתוך הזרם הגדול של הפליטים היהודים. בדרכים נפגש במנוסה האיומה של יהודי העיירות, שהופצצו על־ידי הגרמנים ללא רחם. למראה כל זה נשבר לבו ושקע ביאוש שהביאו לידי איבוד לדעת באחת מחורבות העיירה קאלושין.

רוזה יעקובוביטש. בת רבי יששכר בעריש גרוברט, רב בפרשניץ, ואח״כ בבנדין, קיבלה חינוך מסורתי, למדה עברית ולימודי קודש ביחד עם חינוך כללי בבית הספר העירוני בשרליץ. לאחר שהתחתנה עם אביגדור יעקובוביטש עברה לגור בקאליש, במקום שבה נעשה בעלה פעיל כתעשיין במקצוע התחרים. פירסמה שירים באידיש בכתבי־עת שונים, ביניהם מחזור שירים על טיפוסי נשים בתנ״ך. והיא המשוררת הראשונה שהכניסה מוטיבים אלה בספרות האידיש. שיריה הופיעו במקובץ בספר בשם ״מייני געזאנגען״ (״השירים שלי״), ווארשא 1924. השתתפה השתתפות פעילה בהופעות־תרבות בעיר.

בפרוץ מלחמת־העולם השניה נמצאה בווארשא ועבדה ביחד עם ההיס־טוריון מאיר באלאבאן בועדה ההיסטורית. בשנת תש״ג — 1943 — הועברה לטריבלינקה, ומדרכה זו כבר לא חזרה.

ב. עסקנים

ר׳ בעריש שימקיביטש. היה אישיות ידועה לא רק בקאליש, אלא גם ברחבי פולין לפני חמישים־שישים שנה. בקאליש היה מכונה ״בעריש גוברנטור״, לאמור: בעריש שר הפלך. תפס עמדה ציבורית חשובה בהיותו מראשי הקהילה. היתה לו גישה לראשי השלטונות הרוסים בפלך קאליש, ורבות רבות פעל אצלם. היה מקובל מאוד בחצרות הרביים בפולין, ואם מי מהם נתפס לצרה, פנה לשימקביטש והוא ידע את הסוד להמתיק את מרירות הגזירה.

הוא אף שקד במידה רבה על שחרור בני טובים מהצבא הרוסי שהיתה בשעתה גזירה קשה לציבור הדתי, שלא יכול להשלים שבניו ישולחו למרחקי רוסיא, תלושים מביתם וממשפחתם ומתורתם משך שנים.

דבר זה הקים לו התנגדות קשה מצד אלה שחשדו בו כי בהשתדלותו המופרזת לשחרר את בני הטובים והעשירים, הוא מסייע לכך שבני העניים והעמלים יקובלו לצבא, שהרי אין להמלט ממכסת החיילים שנקבעה לכל

הפלך. קרה ופעם, בליל ראש השנה, לפני חמישים וחמש שנה, שפך מישהו מי־גפרית על פני שימקיביטש וכמעט שנתעוור.

בנעוריו היה, כנראה, מתלמידיו וממקורביו של ר׳ חיים אלעזר ואקס ז״ל, ואף פירסם מכתב ב״המגיד״ להסיר לעז ותלונה מרבו. ואם כי היטיב לפעמים, לא היה אהוב על הבריות. משקעה שמשו בקאליש, זרח כוכבו של עסקן צעיר שעלה על במת העסקנות היהודית בעיר והוא ר׳ יצחק אדער.

ר׳ יצחק ב״ר בער אדער היה אחד התעשיינים הראשונים בענף התחרים בעיר, ונחשב על המעולים שבין העסקנים המקומיים. היה פעיל בשדה הציבוריות היהודית בעיר עשרות שנים. חבר הנהלת הקהילה ומראשי כמה מוסדות בעיר, ממקורביו ואנשי סודו של הרב ליבשיץ. חבר במועצת העיר, נחשב לאדם פיקח ומעשי, ורבים פנו אליו בבקשת עצה והדרכה בענינים שונים. בשנת 1939, עם כיבוש קאליש על ידי הצבא הנאצי, עזב את קאליש והלך ביחד עם יתר גולי העיר. גורלו אינו ידוע, כנראה ניספה באחד הגיטאות.

מבניו ובנותיו שניספו כולם נשארה בת אחת ובעלה הר׳ בעריש בוימגולד יבלח״א, שהגיעו ארצה לפני מלחמת העולם השניה. בנם הירש, שנשאר בקאליש אצל סבו, ניספה אף הוא. ממשפחת אדער הגדולה והענפה לא נשאר אף שריד אחד נושא שם זה.

ר׳ מנדל בעריש ב״ר מאיר טרויבע מחשובי התעשיינים בעיר. הקדיש הרבה מזמנו לעסקי ציבור בקהילה ובמוסדות השונים והיה מכובד מאוד על כל החוגים. בפרוץ מלחמת העולם השניה עבר לווארשא עם בני משפחתו ושם ניספו כולם.

ר׳ יוסף משה העבער. נכדו של הרב משאדעק וחתנו של רבי משה מורגנשטרן. עוד בהיותו צעיר לימים התחיל בעסקנות ציבורית והצליח. עלה מאוד בסולם החברתי. נבחר לראש ועד הקהילה ולמועצת העיר. מראשי הפעילים ב״אגודת ישראל״ ובמוסדותיה.

ר׳ חננאל רוזנבלום. נולד בקאליש להורים אדוקים. קיבל חינוך מסורתי. בגיל צעיר כבר היה פעיל בארגון צעירי החרדים ״פועלי אמוני ישראל״. משנת תרפ״ז — 1927 — חבר הנהלת הקהילה ומועצת העיר. היה מכובד בגלל עמדתו גלוית־הלב בכל הענינים, פעל יחד מתוך יחסי רעות עם ר׳ יוסף משה העבער.

ר׳ שלמה כהן. סגן נשיא מועצת הקהילה ועסקן מכובד בעיר. זקן ונשוא פנים, נפטר בחשון תרצ״ד. לשעבר סוחר יערות. התישב בקאליש לפני

מלחמת העולם הראשונה. הוא ובניו יעקב ויצחק נמנו עם המשפחות החשובות בעיר.

ג. עסקני פועלים

יחיאל פאטענטרעגער. יליד קאליש. נתחנך ברוח היהדות, היה בן תורה. עם זאת למד בעצמו למודי־חול והשתלם בתורת החברה, ההגיון והפילוסופיא. התקרב לחוגי הפועלים, והיתה לו, בשל ידיעותיו, השפעה רבה עליהם. התקיים מעבודתו כמכונאי. בשנת 1907 היה בין הפועלים שנאסרו ונשלחו לסיביריא. חזר אחר כך והמשיך בעבודת התרבות בין הפועלים.

שמואל ארקוש. נולד בשנת 1887. בן למשפחה ידועה בקאליש. מנעוריו חבר מפלגת "פועלי ציון". היה בין הפועלים הגולים לסיביר. בשובו המשיך עסקנותו בין הפועלים ובמוסדותיהם. בשנת תרצ"ה — 1935 — נבחר מטעם הפועלים למועצת העיר. כשפרצה מלחמת העולם השניה נשאר בקאליש עד שנת 1942 והיה פעיל בגיטו היהודי בעיר — כחבר המועצה היהודית. בעת גרוש אחרוני היהודים מקאליש נשלח לאחד המחנות ושם ניספה.

יחיאל טענצער. נולד בקאליש בשנת תרס"ב — 1902 — להורים אדוקים. קיבל חינוך מסורתי. פועל תחרים. בשנת תרע"ח—1918 — נכנס למפלגת "פועלי ציון" והתקדם עד כדי מנהיגות במוסדות מפלגה זו.

בשנת תרפ"ז — 1927 — נבחר למועצת העיר, ואחר כך להנהלת הקהילה היהודית. עבד כפועל בבית חרושת עד היום האחרון שלפני פרוץ מלחמת העולם השניה. נחשב כאחד מטובי בעלי הכרה שבין פועלי העיר.

בשנת תרצ"ט — 1939 — עם כיבוש העיר על ידי הנאצים, ברח מקאליש, ניסה לעבור את הגבול הרוסי ולא הצליח. חזר לווארשא וניספה בעת המרד בגיטו.

מאיר וולף שעפס. נולד בזדונסקה ווליה בשנת תרמ"ח—1888. בשנת תר"ע — 1910 — בא לקאליש והתמחה כפועל תחרים. בשנת תרפ"ז — 1927 — נבחר כחבר ועד הקהילה היהודית מטעם "הבונד". היה חבר הועד הבין־לאומי של ארגון פועלי התחרים.

עם כיבוש קאליש על ידי הנאצים הוגלה עם משפחתו לווארשא וניספה בעת המרד בגיטו.

מיכאל אייזנבערג. נולד בפרוזשאני בשנת תרנ"ב — 1892. אביו היה בן־תורה ומשכיל. אף הוא קיבל חינוך מסורתי והשתלם בלימודים כלליים. חבר המפלגה היהודית ס.ס. (מאוחדים). בעת מלחמת העולם

הראשונה עבר ביחד עם הוריו לגור בקאליש. משנת תר״פ — 1920 — היה חבר ב״בונד״ ופעיל מאוד במפעל החינוך שלהם. בשנת תרפ״ז — 1927 — נבחר כחבר ועד הקהילה היהודית. בשנת תרצ״ג, 1933, נבחר למועצת העיר מטעם ה״בונד״. עם פרוץ מלחמת־העולם השניה עברה משפחתו לפרוזשאני ושם ניספה עם בני משפחתו.

ד. מיקירי בני קאליש בישראל

בפרק י״ז ״חיבת ציון בקאליש״ הזכרנו באופן כללי את נהייתם ונהירתם של בני קאליש לארץ ישראל בכל התקופות. ברצוננו כאן לפרט שמות כמה אישים אשר המשיכו ואת אלה הממשיכים לפעול בישראל, ופעלם ניכר בשטחי־חיים שונים. נעלה קודם את זכר אלה שהלכו לעולמם והניחו לנו את זכרונם המבורך לדורנו ולדור הבא.

מרת אסתר שורק נ״ע

בת ר׳ מנדל טרויבע ז״ל, והיא דור חמישי לר׳ אבלי חריף, שכיהן כרב בקאליש ארבעים ושתים שנה, נצר מגזע הקדוש ר׳ יחיאל מיכל מנמירוב ז״ל. בחיה, במעשיה ובהליכותיה נתגלמה דמות אחת האמהות הקדמוניות. נתאלמנה מבעלה הישר והתמים ר׳ נחום שורק ז״ל בהיותה צעירה לימים וכל חייה היו קודש לגדל ולחנך את בתה וארבעת בניה. תמיד רודפת צדקה בכל הצורות, חיבבה במיוחד בני נוער לומדי תורה. בחורי הישיבה בקאליש, בני ערים אחרות, מצאו בביתה יד אם דואגת להם. היה נטוע בלבה רגש חיבה מיוחד לארץ ישראל, וכשזכתה לעלות בשנת תרפ״ז ולהצטרף לבניה, לא היה מי שידמה לה בהתגשם שאיפתה להתיישב בארץ ולהיות יחד עם בניה. גם כאן פעלה רבות לטובת תלמידי ישיבת חידושי הרי״מ בת״א, ובמעשי צדקה וחסד.

זכתה לראות סביבה נכדים ונינים. אולם שלוותה הושבתה באבדן בנה אברהם יחיאל, אשתו חיה רבקה ובתם בצפרני הנאצים ובנפול נכדה האהוב אברהם בצלאל בית־הלוי ובחיסול כל בני משפחתה בפולין.

נפטרה בת״א, ביום ד׳ תמוז שנת תשי״א.

מרת חנה גוטשל נ״ע

ענף מפואר מאילן רב־יוחסין אשר שרשיו בקאליש למעלה ממאה שנה. ראש משפחתה היה ידוע בשם ר׳ ישראל שוחט וחניכת משפחתו — געלעהרנטער. למדן, בעל תפילה, חסיד, ועוסק במצוות ובצרכי ציבור.

אביה ר׳ צבי הערש אנצער היה אף הוא מהאנשים הדגולים והידועים בקאליש. מלומד ונטה שכם ללמד אחרים. בשבתות היה רגיל לקרוא שעור במדרש או בעין־יעקב לפני קהל יהודים פשוטים.

מרת גוטשל עלתה לארץ עם העליה הרביעית יחד עם בעלה מר יוסף גוטשל. ועל אף התנאים הקשים אז, השתרשו בארץ. המנוחה עמדה תמיד לימין בעלה בעבודתו בתעשית החוטים. הצטיינה מעודה בסגולות של בת ישראל נאמנה. לבה היה ער לכל דבר טוב וביד נדיבה תמכה במוסדות ובאנשים פרטיים הזקוקים לעזרה. ביחוד רבה היתה עזרתה לפליטי עיר קאליש שהגיעו ארצה אחרי השואה והכל עשתה מתוך חן וחסד והצנע לכת.

את שני בניה חינכה לבנים נאמנים לישראל. בנה צבי — תלמיד האוניברסיטה בירושלים, נפל במלחמת השחרור, בהגנה על ירושלים, והיא נשאה את יגונה בלבה, בחינת "במסתרים תבכה נפשי".

נפטרה בחודש חשון תש"ך.

בנה השני יחזקאל, יבלט"א, תלמיד האוניברסיטה בירושלים, מתכשר כאיש המדע למלא תפקיד חיוני בבנין ארצנו, ויחד עם אביו, ר' יוסף, ישא בכבוד ובתפארת את זכר המנוחה עד עולם, ואף בלב ידידיה ומכבדיה הרבים ישמר תמיד זכרה ושמה הטוב.

ר' יהודה־יודעל מוזס ז"ל (תרמ"ו — תשי"ז)

נולד ברוסישיצה, ליד קאליש, בשנת תרמ"ו — 1886 — לאביו הרב ר' וולויל מוזס ולאמו רבקה בת ר' ראובן ישראל פרנקל, בעל אחוזה ובעל בית חרושת. בית שהיו בו תורה וגדולה במקום אחד. באוירה זו חונך יודל מנעוריו. מילדותו נתגלו בו כשרונות בלתי רגילים לתורה ולשנינות הדעת. נשא לאשה את מרת מרים שרה לבית פרנקל, בת דודו בגראבוב. לבו נטה לציונות ולבנין הארץ עוד מימי נעוריו. היה בעל בית חרושת לתחרים ולרקמה בקאליש. בפרוץ מלחמת העולם הראשונה, כשנחרבה קאליש על ידי הכובש הגרמני, נדד עם משפחתו לרוסיא ואף שם המשיך בעסקיו ובעסקנות ציונית. אחד הראשונים שהניחו יסוד לתעשיה בארץ. תחילה — בשנת תרפ"ב — 1922, יסד בירושלים בית חרושת לכפתורים, אחר כך השפיע על קבוצת ציונים בעלי הון בלודז להקים בשיתוף אתו בית חרושת לאריגים בתל־אביב בשם "לודזיה", אשר מסיבות שונות עבר אחר כך לידים אחרות. ביח"ר זה גדל והתרחב מאוד והוא כיום אחד מבתי החרושת הגדולים בארץ.

ר' יהודה פעל אחר כך בשדה הבנקאות, בגאולת קרקעות ובייסוד שכונות חדשות. ביזמתו ובהשפעתו הקים הלורד מלצט את "תל מונד" למטעי הדר, על מנת להושיב בה פועלים מעוטי אמצעים.

במרצו יסד את עתון הערב בשם "ידיעות אחרונות", אשר התפתח למפעל עממי כביר, וסייע להפצת ספרי תלמוד בבלי וירושלמי, הרמב"ם ועוד ספרי יסוד של ספרותנו העתיקה, במחירים מוזלים מאוד ובתנאי־תשלומים נוחים.

כן יסד את העתון "לאשה" ודאג שעתון זה יהווה מדריך נאמן לאשה, לבית ולמשפחה.

השקיע מהונו ואונו בהקמת המוזיאון לאמנות בצפת על שם האמן גליצנשטיין.

היה תלמיד־חכם, איש המעשה והעצה, פיקח ובעל נסיון רב בחיים.

נפטר בתל אביב ביום א', ט' במרחשון שנת תשי"ז, והובא למנוחות בבית העלמין בנחלת יצחק ביום ג' י"א במרחשון.

רעיתו מרת מרים שרה ובניהם ראובן, אלכסנדר, מאיר ונח, יבדלו לחיים ארוכים, ממשיכים כל אחד בתפקידו לשמור על מפעלי אביהם ראש משפחתם, נושאים ומנשאים בכבוד את שם אישיותו המופלאה, שבה התמזגה מעשיות וחזון.

ר' שמואל הכהן שם־שמואל־פלקוביץ (תרמ"א—תשי"ט)

נולד בי"ח אייר תרמ"א בעיירה דזילושין, פלך קאליש. עד גיל 16 לא מש מאהלה של תורה, וגם אחר כך, כשהתחיל להתעסק בפרקמטיא הקדיש שעות מדי יום ביומו ללימוד התורה.

אחרי שהתחתן וקבע מושבו בקאליש נסע בעניני מסחרו לחו"ל, במקרה הגיע לבאזל בעת התאסף הקונגרס הציוני. הרב עקיבא רבינוביץ מפולטבה, נציג הדתיים בקונגרס, הציע לו שיצטרף למשלחת רבנים כנציג הנוער מאנשי המסחר, שתתיצב לפני ד"ר הרצל. וכך נזדמן לו להכיר את ד"ר הרצל שהזמין אותו להשתתף בקונגרס.

ר' שמואל הצליח במסחרו והפך מסוחר לחרשתן עשיר. על אף טרדותיו המרובות בעסקיו, מצא לו תמיד זמן לעסוק בתורה, בצדקה ובעניני ארץ ישראל.

בתקופת הצלחה רבתי בעסקיו החליט לעבור לארץ ישראל. ומשעבר נסע פעמיים בשנה לתהות על מצב בתי החרושת שלו בפולין. אולם אף פעם לא שהה שם למעלה מחודש אחד. בארץ ישראל בנה ביתו והקים בית חרושת גדול, ראשון במזרח הקרוב, לתעשית וילונות. אחד מבתיו הקדיש למטרת תזונת ילדים עניים, תלמידי ישיבות. כן יסד ליד המפלגה הדתית־לאומית קרן להלואות בתרומה בת שלושים ושלושה אלף ל"י, הנושאת את שמו קרן "שם שמואל".

בשנותיו האחרונות היה ידוע־חולי. אף על פי כן המשיך בדרכו, דרך תפילה בציבור ולימוד התורה. בתורה שאב עידוד וגם נחמה. ופתאום נלקח ממנו בנו בכורו אברהם ז"ל, שהירבה להיטיב עם הזולת. לא עברה שנה ונפטר אף הוא ביום ט"ו בשבט תשי"ט.

ר׳ שמואל הניח ספר רב היקף בכתב יד, ובו רשם זכרונות אישיים ומשפחתיים, ציבוריים ולאומיים, ובעיקר פרטים רבים וחשובים מפעילותו בתעשיית התחרים והוילונות ומיחסיו עם גדולי התעשיינים במקצוע זה בפולין, וכן על המשך פעילותו התעשיינית בישראל והקמת בית החרושת שלו בבני־ברק.

כתב־יד זה נשמר בידי אלמנתו, מרת דבורה בת ר׳ יוסף רוזנולד מלודז.

ר׳ מוטיל וירושבסקי

תורני מובהק, מנהל התלמוד תורה. אדם נלבב, ובעל השכלה. ידע עברית צחה, ואף ניסה לכתוב שירים בעברית. עלה ארצה. נפטר בירושלים בשנת תש״ד. השאיר בנים ובנות מעורים בישוב.

ר׳ מנחם מנדל קשפיצקי

מוצאו ממשפחה מיוחסת וענפה בויאֶלון. עודנו נער נתיתם מהוריו, עזב עיר מולדתו ובא לקאליש. כאן הוא ממשיך בלימוד תורה בישיבה ובבית המדרש. כאן השתקע והתערה והתחבב על רבים מאנשי המקום. בתקופה של יובל שנים הרביץ תורה לרבים מהתשחורת של יהודי קאליש ועל ברכיו התחנך דור שלם ולמעלה מזה, שלא שכח אותו לעולם בגלל מסירותו למטרה הנעלה להקנות תורה בתבונה ובהגיון. בנאמנות וביושר לב, תכונות שהיה מחונן בהן. היה מוכן תמיד לעזור לאחרים בעזרה ממשית ובעצה טובה. את בניו גידל ברוח התורה והמסורה. רעיון העליה לארץ ישראל פיעם בו עוד לפני מלחמת העולם הראשונה. בשנת תרפ״ה—1925 עלה ארצה בלוית רעיתו ובתו הצעירה אל בנו יצחק שקדם לבוא ארצה כחמש שנים לפניו. כעבור כמה שנים הצטרפו למשפחתו בארץ עוד שלושה בנים (אחד מהם הוא כיום בעל בית דפוס ״אילון״, מדפיס ספר זה) יתר בני המשפחה שנשארו בחוץ לארץ ניספו בתקופת השואה.

ר׳ מנדל ישב בתל אביב עשר שנים והמשיך ללכת בדרכו שהתוה לעצמו בעזרה לזולת מתוך מסירות, וכך גם פעל בענין הספקת מזון לבחורי הישיבה שבעיר זו.

הוא נפטר ביום י״ד אדר א׳ תרצ״ה, בגיל שבעים שנה.

ר׳ יעקב ב״ר יצחק היימאן

בן אחת המשפחות המצוינות בקאליש, ואף הוא הצטיין כבעל מידות טובות ואיש ההגינות. היה חרשתן של תחרים, בר־אוריון ועסקן ציוני. עוד לפני העליה הרביעית עלה לארץ להכות בה שרשים. לא הצליח וחזר לפולין. סמוך למלחמת העולם השניה עלה לארץ וקשר גורלו לחלוטין בגורל הארץ.

היה פעיל בועד יוצאי קאליש. נפצע בתאונה וכעבור זמן מה נפטר ביום ג׳ ד׳ אדר״ב, תשי״ד.

ר׳ משה אופוצינסקי

בקאליש נמנה עם המעמד הבינוני שהתקיים קיום של כבוד. עם התעוררות העליה הרביעית לא יכול להשלים עם השארותו בגולה. קם ועלה עם משפחתו לארץ. כאן לא נרתע משום עבודה. חתר להתפרנס בכבוד באופן עצמאי ולא להצטרך לבריות.

היה חולה זמן ממושך. נפטר ביום כ״ט תשרי שנת תשי״ח.

ר׳ חנוך העניך זילברברג

בן הרב חיים יעקב נפתלי, דור שלישי של אחד מגדולי הרבנים בפולין מלפני מאה שנה, רבי משה יהודה לייב אב״ד קוטנא והנודע בשמו בעל ״זית רענן״, על שם ספרו ״זית רענן״, אשר עזב את פולין בשנת תרי״ז ועלה ירושלימה והקדיש כאן את שארית ימיו לתורה ולעבודת הבורא. בנו ר׳ אברהם בנימין היה אף הוא מגדולי התורה. חיבר ספר ״עצי זית״. נכדו, ר׳ חיים יעקב נפתלי, ווארשא, היה נחשב בין הרבנים המפורסמים בפולין . חיבר ספר ״ענפי זית״. בנו, ר׳ חנוך העניך, היה אף הוא ענף מבורך של עץ רב־פארות זה, בהיותו מגודל ומחונך על התורה בבית אביו. היה תלמיד חכם ותיק, השוקד על לימוד התורה בכל התנאים והנסיבות. הוא נשא לאשה את מרת בלומה בת ר׳ יוסף זיידעל מקאליש, ונעשה תושב עיר קאליש במקום שהיה נמנה בין המצויינים שבאנשי העיר. חזותו אמרה אצילות ועדינות של חכמת התורה. הוא התפרנס ממסחר היין. בשנת תרצ״ו עלה עם משפחתו ארצה והמשיך ללכת בדרכו שהתוה לעצמו ונתכבד מאוד על כל יודעיו. חלה ונפטר בתל־אביב ביום י״ד שבט תשכ״א. הניח בן ושלוש בנות נשואים, נכדים ונכדות, נושאים בלבם את זכר אביהם לכבוד ולתפארת.

ר׳ יצחק שמואל ב״ר שלמה מאיר קנופף־כפתורי

יליד ווארשא. בן משפחה תורנית חשובה. בנעוריו למד תורה מפי הרב מאיר דן. התחתן עם מרת פעסא בת ר׳ יצחק טרויבע. עסק במסחר, תמיד קבע עתים לתורה.

בשנת תרצ״ד עלה ארצה עם משפחתו ברוכת הנפשות. וגם כאן, אגב עיסוקו במסחר, האדיר לימודו בתורה. נחשב כלמדן, הגיד שיעור בביהכנ״ס ״סיני״ במקום מגוריו רמת־גן. היה מותיקי חסידי גור. זכה לראות שלשים ורבעים, דור ישרים יבורך. נפטר ביום ב׳ דר״ח אייר, תשכ״א.

ה. בני קאליש הנמצאים עמנו לאויו"ש

ר׳ צבי הירש וייץ

שריד זקני קאליש, אשר דורות בני עירו עברו לפניו והוא זוכרם ומזכירם בשמותיהם, חניכותיהם וכינוייהם, מוצאם, יחוסם ופעלם. מעשה שהיה לפני כשמונים שנה — בידו לפרט ולמסור כאילו קרה הדבר ביום אתמול.

עלה לארץ בתקופת העליה הרביעית. רבות רבות עברו עליו בארץ. בני עירו כאבו את כאביו, והם מתכבדים בישישם זה מאוד.

ר׳ יוסף מאמלוק

אף הוא שריד משכבת בעלי הבתים המצוינים בקאליש, מוצאו ממשפחה מיוחסת, תלמיד חכם. מנעוריו עוסק בצרכי־ציבור. חרשתן התחרים בקאליש. עלה לארץ בשנת תרפ"ב וקשר בה את גורל חייו. עסק במטעים, בתעשיה ובבניה וכן ממשיך הוא במסורת העסקנות הציבורית, עומד בראש הנהלת בית הכנסת הגדול בת"א, וכן בראש "חברה קדישא". אשתו, מרת רחל לאה שהלכה יד ביד אתו כששים שנה, נפטרה בתל־אביב בהתחלת שנת תש"ך.

ויבדלו לחיים שלוש בנותיו עם בעליהם, מעורים ופעילים בחיי הישוב, כל אחד בתפקידו ובמקצועו.

ר׳ בעריש בוימגולד

מן המצוינים בבני קאליש שהתישבו בארץ לפני שלושים שנה. מוצאו מגזע רב יוחסין, ר׳ מרדכי יפה בעל ה"לבושים", ר׳ שלמה זלמן ליפשיץ אב"ד ווארשא בעל "חמדת שלמה" ועוד.

אביו, ר׳ שמואל צבי, היה מבעלי מידות וחסידים המצוינים בלודז. זקנו ר׳ פרץ ואביו ר׳ גבריאל וכן אביו ר׳ יעקב, אישים נודעים בווארשא בחסידותם ובפזרנותם בצדקה.

ר׳ בעריש לקח לאשה את מרת רוזיא, בתו הבכירה של ר׳ יצחק אדער בקאליש, ונתחבב על רוב מכריו בקאליש בנימוסיו ובהצנע־לכת שלו. היה חרשתן של תחרים.

עם עלייתו ארצה הטה שכם לעבודה משרדית, להתפרנס מפועל כפיו. מעודו קשור בלימוד התורה ובדרכי החסידות, וממשיך לטוות את חוטי המסורת של אבותיו. ידען בתורת הקבלה ובעל "לשון קודש" מצוין.

חיבר ספר "אגודת אזוב", באורים על התורה (ת"א, תשי"ט). בניו זאב, אהרן ויעקב וצאצאיהם, וכן בתו מרת פעליא ובעלה ר׳ איסר דזיאלישינסקי, קשורים להוריהם בעבותות כיבוד.

בנו שמואל צבי גבריאל נפטר בגיטו לודז י׳ ניסן תש"ב.

ר׳ בנימין צביאלי

בנו של ר׳ שלמה הרשקוביץ, מצד אמו מבית זיטנר, משפחה חשובה ומסועפת בקאליש.

ר׳ בנימין הצטיין מנעוריו בלימוד התורה ובחפץ של השתלמות גם בלימודי חול. בארץ מילא מספר שנים תפקיד מורה בבית ספר ״תחכמוני״. היה עורך ״הצופה״ לילדים. בשנים האחרונות הוא ממלא תפקיד פאר כמנהל השעה התורנית ב״קול ישראל״. תפקידו זה הוא ממלא בהצלחה ובכשרון רב.

רחל שלון

פרופיסור לחמרי בניה ודיקן ביה״ס ללמודי מוסמכים בטכניון בחיפה.

בת משפחה חסידית ידועה בקאליש, זנאמירובסקי. את ראשית חינוכה קיבלה בקאליש, ואת חינוכה התיכון בווארשא. אחרי קבלת תעודת הבגרות נרשמה במחלקה להנדסה כימית בפוליטכניון הווארשאי. בשנת תרפ״ה, 1925, עלתה לארץ למטרת השתלמות גבוהה. בסוף אותה שנה התחילה בלימודיה במחלקה להנדסה בנאית בטכניון בחיפה. עם גמר הלימודים בשנת תרצ״א — 1931 — נשארה לעבוד במוסד זה, ופרט לתקופות הכשרה במוסדות ובמעבדות שונות באירופה, עברה את כל שלבי העבודה והדירוג בטכניון עד שזכתה ונתמנתה פרופיסור מן המנין במוסד זה, והיא נחשבת בו כאחד הכוחות המעולים והמתקדמים. עומדת בראש ארגון בינלאומי של מעבדות מחקר ובדיקת חמרים וקונסטרוקציות. מזמן לזמן היא נשלחת לועידות ולקונגרסים מדעיים באירופה כנציגת הטכניון, והיא ממלאת תפקיד זה בכבוד ובתפארת למוסדה ולארצה.

ד״ר יוסף וייסברג

נולד בקאליש בשנת תרע״ט—1919. שם אביו הערש בער, ואמו רנה לבית קוט. בוגר הגימנסיה העברית בקאליש. עם פרוץ מלחמת העולם השניה עבר לרוסיא, התגייס למלחמה ונלחם בנאצים. בשנת 1945 נפצע קשה ונעשה נכה מלחמה. ברוסיא למד במכון לבלשנות וסיים בקבלת תואר. ב־1958 עבר לפולין. ב־1959 הגיע לישראל. פירסם פירסומים מדעיים בשפה הרוסית והאוקראינית. כיום מרצה בבלשנות באוניברסיטה העברית בירושלים.

ז. משפחות ואישים בקאליש בתקופה האחרונה

משפחת טרויבע

בדברנו בפרק רבנים על הרב ר׳ אבלי חריף, הזכרנו שהוא אבי משפחת טרויבע המסועפת מאוד, אשר עיקרה היה מצוי תמיד בקאליש, פלג ממנה

עבר לפאביאניץ ולודז׳ וערים אחרות. (היו קיימות בקאליש עוד משפחות בשם טרויבע ומוצאן מעירות דאברא, ווארטא, אבל אין להן כל קשר למשפחות טרויבע, צאצאי ר׳ אבלי חריף, באשר בניה של משפחה זו אינם כוהנים, ור׳ אבלי חריף היה כהן).

לר׳ אבלי היו שני בנים. ר׳ בנימין וולף ור׳ איציק, שישבו בקאליש אף לאחר פטירת אביהם והיו נחשבים כאישים נכבדי הקהילה וראשי מדבריה. הם חתומים בראש ההתמנויות והתעודות של הקהילה. כן היו חתניו לוקחי בנותיו אישים ידועים וחשובים, ביניהם הרב מזלוצ׳ב, וחתן אחר ר׳ אליעזר, שהיה גיסו של בעל ״מאור ושמש״ ותלמידו של הרבי ר׳ אלימלך מליזנסק.

הזכרנו בפרק רבנים גם את נכדו של ר׳ אבלי חריף, ר׳ אלעזר דיין וצאצאיו, ועתה עלינו להשלים אילו פרטים לידיעת משפחה חשובה זו.

לר׳ אלעזר דיין היה אח בשם ר׳ מנדל. הוא היה מחשובי חסידי וורקה. נפטר בדמי ימיו. השאיר בנים, ר׳ מאיר, ר׳ זלמן, ר׳ יצחק, וצעיר בניו שנולד לאחר שנפטר ונקרא כמנהג בשמו. וכן בנות, מהן הכי צעירה מרת אסתר שורק.

מבני בניו של ר׳ מנדל נודעים היו בקאליש אישים חסידים שומרי־מסורת ואנשי־מעשה. ביניהם מבניו של ר׳ מאיר, ר׳ מנדל בעריש טרויבע, שמילא תפקיד כבוד ראשי בהנהגת הקהילה. מחשובי התעשיינים בקאליש. אחיו, ר׳ משה וולף, עסקן במוסדות צדקה וחסד שבעיר. וכן אחיהם ר׳ מיכאל שנפטר בדמי ימיו. שני האחרונים ניהלו תעשיית קארטונאז׳ וכריכ״ית ספרים שעברו לידם מאביהם.

בני האח השני ר׳ זלמן — אף הם אנשי עבודה עצמאית בתעשיית הקארטונאז׳ וכריכית ספרים בשביל המנזרים ובשביל שלטון הפלך. נראה שזו היתה להם תעשית המשפחה מדורות. הם ראו ברכה בעמלם.

הבן ר׳ יצחק התחתן בבת עיר זדונסקה ווליא, והתישב בה. היה תלמיד חכם מצוין ואדם עדין מאוד. נפטר בשנות העמידה. מבניו נשארו בחיים לאחר השואה רק בת, מרת פעסיא ובעלה שמואל כפתורי־קנופף הנמצאים בארץ כעשרים וחמש שנה. הם ובניהם מעורים במסחר ובעבודה בארץ.

צעיר בניו של ר׳ מנדל שנקרא בשם אבא נפטר אף הוא בדמי ימיו. אשתו מרת חנה התגוררה בת״א בשנת תשי״ג. בנו שמואל צבי עלה ארצה כחלוץ בהיותו צעיר לימים בתקופת העליה השניה. היה מאנשי הגדוד העברי ומחברי קבוצת מרחביה בהווסדה. אחר כך נמנה עם המתישבים הראשונים בכפר יחזקאל. בתו צירל עם בעלה אליעזר בזזינסקי עלו ארצה עם בנם לפני כעשרים וחמש שנה. היה חבר בקואופרטיב ״הארגז״ עד הגיעו לגיל הפרישה מעבודה. בת אחרת, פערל, גרה בפאריז. בעלה שמואל זאלצמאן שען, עסקן במפלגת ״פועלי ציון״ ובתנועה הלאומית. בניו נמצאים בקיבוצים בארץ. הבת הצעירה חיה לאה ובני משפחתה ניספו על ידי הנאצים.

משפחת שורק.

משפחה זו נודעה בקאליש למעלה ממאה שנה. אבי המשפחה היה ר׳ אברהם ישראל והוא מוזכר אצלנו במדור הנטיה להשכלה ודעת שבפרק תרבות, הוי חברה, כאחד החברים הראשונים של חברת ״מקיצי נרדמים״, וכן היה אחד ממיסדי ״בית המדרש החדש״, שבו התרכזו בעלי בתים, למדנים רציניים. ביתו של ר׳ אברהם ישראל נחשב בין הבתים המצויינים בקאליש מכמה בחינות. היה מבורך בבנים ובבנות. מהם יש להזכיר את בנו ר׳ בצלאל, שעוד בשנת תרנ״א עלה לארץ ישראל יחד עם אשתו מרת שרה לבית לאסקי. ניסה לייסד איזו תעשיה בארץ, ושהה בה מספר שנים ללא הצלחה — וחזר לפולין. אולם כעבור חמש עשרה שנה עלה ארצה עם אשתו ונשתקעו בה. בין יתר בניו היו:

א) ר׳ נחום, אדם נלבב מאוד. נפטר בדמי ימיו (לאלמנתו מרת אסתר הקדשנו מדור מיוחד בפרק דמויות). הניח בת, חיה פערל, רעיית מחבר ספר זה. וארבעה בנים, ישראל מנדל, אברהם יחיאל, אלימלך ונחום שניהם בארץ, חלוצי תעשית האופנים. הבן אברהם יחיאל ניספה, הוא ובני משפחתו, על ידי הנאצים.

ב) ר׳ שאול, איש מלומד ויפה נימוסים. מבניו נשארו בחיים לאחר השואה בתו, שבע, שטעמה כל מדורי הגיהינום של היטלר. נמצאת בארץ. וכן בתו בלהה, אשת מלך שורק, נמצאת בארץ למעלה משלושים שנה.

ג) ר׳ יצחק. אף הוא הצטיין במעלות אדם משכיל ופיקח. בנו בכורו ישראל־לולק. בהיותו תלמיד האוניברסיטה בליעז׳, בלגיא, הצטרף למפלגת ״פועלי ציון״ ובמרוצת הזמן נעשה לנואם נלהב ומוכשר מאוד של מפלגה זו. נתפרסם כאחד מטובי עסקניה. בתקופת מלחמת העולם הראשונה נסע על פני ערים ועיירות פולין להרצות בהן ברוח מפלגתו ולעשות לה נפשות. באחת מנסיעותיו חלה ונפטר בדמי ימיו. המפלגה פירסמה ״ספר שורק״ לזכרו.

מבניו נשארו בחיים לאחר השואה, בתו מאניה, בפאריז. פעילה במוסד יהודי לאומי, ובנו הצעיר אברהם גר עם אשתו ובנו בתל־אביב.

ואף חתניו לוקחי בנותיו של ר׳ ישראל היו אישים חשובים. הזכרנו בפרק חיבת ציון בקאליש, את חתנו ר׳ ישראל איסר לעווי בירושלים, ונעלה כאן את זכרון חתנו רבי ישראל לייב שרדזקי גדול בתורה ובחסידות, שימש דיין בקהילת קונין מלפני כחמשים שנה.

ר׳ יעקב מאמלוק

מן הראוי להעלות זכרון אישיות זו. בן למשפחה ותיקה וחשובה בקאליש. היה עשיר, עוסק בעסקי בנקאות. הקים יחד עם הרב בעל ״הנפש החיה״, מוסד ל״גמילות חסדים״, שהביא ברכה רבה לרוכלים וסוחרים זעירים

שבעיר, בקבלם הלוואות בלי רבית. אשתו היתה נכדת הרב המפורסם אז רבי מאיר צילך אב"ד לאסק. והצטיינה אף היא בפעולות צדקה וחסד עם הכלל ועם הפרט.

עם כל עסקיו ועסקי־הציבור — קבע עתים לתורה. היה תלמידו של ר׳ עקיבא איגר והצטיין בלימודו בתורה באופן מעמיק וחריף. את חידושי תורתו העלה בכתב, וברבות הימים הצטרפו לספר והוא ניגש להדפסתו בפיעטרקוב, עיר הדפוסים הידועה. אולם נודע שבספרו התבטא שלא כהוגן נגד אחד הראשונים. סודר מה שסודר, וכתב היד נעלם מבית הדפוס ולא בא לכלל הדפסה.

לאחר מכן צירף המחבר את יתר חידושי תורתו בדיני רוב וחזקה והדפיסם בשם "עקב רב" (ווארשא, תרמ"ד). בשער ספר זה מוסר המחבר על כתב היד שנאבד בבית הדפוס. מתנגדיו שלא שכחו לו את חטאו, ריננו שוב אחריו, ואמרו עליו שעל שום כך קרא שם ספרו "עקב רב" ולא "יעקב", כשמו המלא, כי בדרכו איבד את ה"יוד" (יהודי). לאמיתו של דבר היתה דרכו בחיים כשל כל יהודי דתי והיה זהיר בקלה כבחמורה.

בספר זה מפרסם המחבר שתי תשובות משני רבנים גדולי הדור, המהללים ומרוממים אותו מאוד. אחד מהשנים, רבי עזריאל הילדסהיים, הרב מברלין שביקר אותו בביתו בקאליש כותב עליו בין השאר: המופלג בתורה וביראה ובמעשים טובים.

ר׳ ישראל טיקוצינר

מוצאו מליטא. היה מהחוכרים הגדולים של בתי הזיקוק הממשלתיים לספירט במקומות שונים במדינה. ומשחכר את בית הזיקוק שבקאליש, נחשב אף כתושבה. היה עשיר ונהג בנדיבות יתירה בכל דרכי חייו. בן תורה ומשכיל. אהב לרכז סביבו עובדים במפעליו בני ליטא, פקידים בני תורה והשכלה. במשרדו החזיק ספר־תורה ולעתים מזומנות התפלל כאן במנין שהיה מורכב ברובו מתוך העובדים בבית הזיקוק שלו.

אף כאן התנהג כנדבן ותרם תדיר בעין יפה וביד נדיבה למוסדות צדקה וחסד. זמן ממושך כיהן כראש ועד בית החולים היהודי בקאליש. הקים מכספו אגף ליולדות יהודיות ליד בית חולים זה.

סופר על מנהגו לתת "מעשר" — חלק עשירי, מרוחיו לטובת קרנות של צדקה.

נפטר מספר שנים לפני מלחמת העולם הראשונה.

ר׳ יחזקאל מארגענשטערן ומשפחתו

היה מן המשפחות הידועות בעיר לפני כמאה שנה. היה המנהל של בתי הזיקוק של העשיר טיקוצינר הנ"ל, והוא שהזמין את מארגענשטערן, בן ליטא אף הוא, לבוא לקאליש לעבוד במפעלו, במצאו אותו מתאים לרוחו ודרכי

חייו. ואמנם ר׳ יחזקאל לקח לו לדוגמא את רבו בכל התנהגותו ונעשה אף הוא לאדם מצויין בקאליש.

ר׳ יחזקאל חיתן בשנת תרל״ח את בתו נחמה עם ר׳ אליעזר משה כהן ואת בתו דבורה עם ר׳ מענקי כהן, קרובו של ר׳ אליעזר משה. שניהם בני ליטא אף הם. ר׳ אליעזר משה ניהל מסחר קולוניאלי, ור׳ מענקי קיבל משרה אצל טיקוצינר הנ״ל.

ר׳ אליעזר משה היה תלמיד חכם ומשכיל ומראשוני חובבי ציון ואחרי כן עסקן פעיל בתנועה הציונית ובצרכי ציבור בעיר. היה מכובד מאוד בעיני כל החוגים בעיר, בהיותו אדם הגון ומתון ומקרב כל אדם בסבר פנים יפות. אף בניו הלכו בדרכיו והצטיינו בכל הבחינות כאביהם. הוא נהרג ביחד עם שני בניו (ר׳ פרק מאורעות ומעשים) על ידי הגרמנים עם כיבוש קאליש בפרוץ מלחמת העולם הראשונה.

קרובו ר׳ מענקי, תלמיד חכם אף הוא, אבל נחבא אל הכלים מאוד, התקיים מעבודתו בבית הזיקוק של טיקוצינר הנ״ל. בניו היו מטובי הפעילים בשדה הלאומיות, בהפצת ידיעת השפה העברית ובתודעה ציונית. מהם התבלט בנו יצחק אהרן, שהקדיש הרבה מזמנו להוראת השפה העברית ליחידים ולקבוצות, ולפעמים מתוך התנדבות. בארץ נמצאים שני בניו: ליפא חיים ואחיו הצעיר ממנו.

ר׳ משה קראקובסקי

אדם ידוע מאוד בקאליש כבן־תורה משכיל ובעל מוח חריף ושנון. מוצאו מפיטרקוב. נשא לאשה את בתו של ר׳ איציק האמער והתישב בקאליש. הי׳ה אף הוא מפקידיו של ר׳ ישראל טיקוצינר הנ״ל. בעל הכרה לאומית ציונית. השתתף במשלחת השלושה שנשלחו מקאליש לארץ ישראל לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה לברר אפשרויות של התישבות המעמד הבינוני בארץ.

עם שובו מהארץ הירבה יותר מלפני נסיעתו להלהיב את שומעיו לחיבת ארץ ישראל ובנייתה ולהעלות זכרונותיו וחוויותיו מביקורו בארץ.

ר׳ ישראל שוחט געלעהרנטער.

אישיות ידועה בקאליש מלפני כמאה שנה כשו״ב של הקהילה, בעל תפילה ועסקן במצוות, וכאשר נוסדה בקאליש בשנת תרמ״ח חברת ״חובבי ציון״, הוא נבחר כאחד מראשיה.

הוא היה ראש משפחה גדולה ומבורכת בבנים ובבנות. ואף חתניו היו אנשים מצוינים בקאליש ר׳ אברהם פנחס סאמסון, שו״ב אף הוא, ור׳ צבי הערש אנצער אשר בניהם ובנותיהם נמצאים בארץ ומעורים בחיה.

ר׳ ישראל נפטר בשנת תרס״ה. ר׳ צבי הערש אנצער נפטר בפורים שנת תרפ״ח.

ר׳ בנימין מאקאווסקי

נתגלמה בו דמות של יהודי אשר מעטים היו מצויים כמותו אף אז, לפני חמישים־שישים שנה. חרד על קלות שבקלות אף במצוות שבין אדם לחברו. סופר סת״ם שישב תמיד רכון על הכתיבה, אם ספר תורה או תפילין. ובשעת הפנאי ידע רק עיסוק אחד — לימוד התורה וכך נהג עד יומו האחרון, שעה שכבר היה חולה וחלוש.

היו לו בנים ובנות, כולם חיים בהשפעת אביהם עליהם לטובה. ואם כי העשירות לא קיננה בבית זה — שרר בו תמיד מצב רוח טוב הרחוק מיאוש.

הזכרנו בפרק רבנים את בנו הרב צבי, ונזכיר את בנו בכורו אהרן. היה קרוי בפי הבריות ארון. עקבותיו נעלמו בתקופת מלחמת העולם הראשונה, בלכתו לקנות מיצרכים מאיכר מבריח שישב באחד הפרברים של קאליש. (כך נהגו רבים מיהודי קאליש בעת שחזרו לעירם לאחר חורבנה ע״י הגרמנים, מחמת חוסר קיום כלשהו). כאשר לא חזר למשפחתו נחשב כנתפס ע״י הגרמנים ונשלח לעבודה בגרמניא. מקרים אלה חזרו ונשנו תכופות, מעשים בכל יום.

כעבור שנתיים נתגלה שהנעלם נרצח למטרת שוד על ידי האיכר שאליו הלך לקנות מיצרכים. וכך היה המעשה; איכר זה היה בריב תמיד עם שכנו. לימים פרץ היריב נגדו בצעקות ואיומים: האם אתה חושב לרצוח אותי כשם שרצחת את היהודי וקברת אותו ברפת שלך? דיבורים אלה שמע מישהו והודיע למשטרה, אשר באה וחפרה במקום. ואכן נמצאו שם שרידי שלד, וכן שיירי בגדים, ובכיסיהם חפצים, ולפיהם הכירו בני־משפחתו את חפצי אביהם המנוח. שרידי הגופה הובאו לקבורה, והנאשם ברצח נאסר.

מבין בניו שהתפתחו ועלו בכוחות עצמם יש להזכיר את זלמן, אשר הוכר כמורה ומחנך מצוין, והוזמן להורות את השפה העברית בגימנסיה יהודית שנוסדה בפיטרקוב. הוא ניספה עם בני משפחתו בתקופת השואה.

ר׳ לייזער לוקסנבורג

מותיקי העיר ומזקני חסידים שבעיר. בעל בית־מסחר לאריגים. לעת זקנתו עסק בתורה ובחסידות ואשתו ניהלה את בית המסחר. היו לו בנים ובנות שהקימו אף הם בתים חשובים בעיר. מחתניו יש להזכיר את ר׳ מאיר ברלינר, את ר׳ משה לובינסקי, עסקן במצוות ומסור לעניינים שבצדקה, ואת ר׳ איטשע באהאריער, שבשנים האחרונות מלא תפקיד דיין. מצאצאיו נשארו מעטים בחיים לאחר אסון השואה. עד כמה שידוע לנו נשארה בחיים בת של ברלינר, נינה, והיא בתו של ר׳ דוד אלברשטיין, מהלמדנים החריפים שבקאליש, חתנו של ר׳ מאיר ברלינר. נינה זו היא רעיתו של מר נומבורג מעובדי מערכת ״שערים״ בתל־אביב.

ר׳ שמואל העבער

משרידי חסידי וורקה. מגדולי הסוחרים בעצים. בית מבורך בבנים ובנות, שברבות הימים הקימו אף הם משפחות מסויימות בעיר; מעורים בחיי התורה והמסורה ותופסים מקום חשוב בתעשיה המקומית ובמסחר.

לאחר השואה נשארו בחיים שני בניו שנמצאו בארץ ר׳ פנחס ור׳ חיים אלעזר, הם וצאצאיהם, וכן מעטים מבני בניו, דור שלישי, ניצלו והם מעורים בחיי העבודה בארץ.

ר׳ משה בלאשקער

אישיות פאטריארכלית, מכובד ואהוב על רבים רבים מבני העיר. בעל "חדר" לתלמידי דרדקי, נחשב ל"חדר" הטוב ביותר בקאליש מכל הבחינות, וביחוד מבחינת מסירותו של ר׳ משה לילדי חדרו כאל ילדיו ממש. דאג להם וחרד לשלומם בחורף ובקיץ. תלמידיו יוצאי חדרו זכרו לרבם את החסד שבנעוריהם והיה בשל כך חביב על כולם. הואיל וחדרו של ר׳ משה התקיים תקופה רבת שנים, עברו בחדרו דור אחר דור ולפעמים אף שלושה דורות, הסב, בנו ונכדו. הוא היה כהן, ובעת ברכת הכהנים בשלוש רגלים (כמנהג חוץ לארץ) הסתופפו רבים לידו והוא בירך את כולם באהבה אבהית. זכה והגיע לזקנה מופלגת.

ר׳ בעער אדער

אבי משפחה מסועפת וידועה בקאליש.

היה ידוע כבעל צדקה ורודף חסד בעיר. בנו היחיד, ר׳ יצחק, עלה לרום־המעלה בעיר בהרבה בחינות. את בנותיו השיא לבני תלמידי־חכמים ומשפחות נודעות. חתניו היו ר׳ יהושע רוזנבלט, ר׳ מרדכי פערלע ור׳ פרץ גולדשטין. (מחתניו יצוין במיוחד הרב ר׳ משה אליהו הלפרין, שעליו רשמנו בספרנו ערך מיוחד בפרק רבנים). גולדשטין היה ידוע בקאליש כעסקן בצרכי צבור, וכן רעיתו — לא היה מוסד של צדקה וחסד בקאליש שלא היתה פעילה בו. ר׳ פרץ היה בנו של ר׳ יוסלי ממלאווא, אישיות ידועה ברחבי פולין כפזרן בצדקה, תומך בתלמידי־חכמים ביד רחבה וממקורבי בית האדמו״ר באלכסנדר.

ר׳ אריה לייב בן משה וטאובה דווידוביץ

נולד בקוטנא בשנת 1838. אחר חתונתו עבר לגור בקאליש. סוחר יערות ידוע. נפטר בלודז׳ בשנת תרע"ט—1919. רעיתו: אסתר לבית רביצקי נולדה בקאליש. יוצאת חלציו של הרב ר׳ מאיר צילך, מגדולי רבני קהילת לאסק במחצית המאה ה־18. סבה ר׳ שמעון היה בנו של ר׳ מאיר צילך הנ"ל.

בניו וחתניו היו חרשתנים וסוחרים ידועים בחרושת האריגים בלודז פאביניץ ושיראדז. (הבנים: אליעזר, מיכאל, יוסף ואברהם; הבנות: הינדה אשת ר׳ יעקב מנדל כהן, מלכה, אשת ר׳ משה ברמן, ומניה אשת ר׳ משה נירנברג).

שלושה מבניו של ר׳ יעקב מנדל כהן נמצאים בישראל, ופעילים בשטחים שונים בחיי הארץ.

ר׳ ישראל פרידע

מזקני קאליש ונכבדיה. סוחר יערות ועצים בהיקף גדול. מבורך בבנים ובנות. בנו, ר׳ זעליג, אף הוא מגדולי סוחרי העצים, נטה שכם לעסקנות צבורית והיה מראשי הקהילה ועסקניה. ר׳ ישראל נרצח ע״י הגרמנים עם כיבוש העיר בפרוץ מלחמת העולם הראשונה.

מחתניו יש להזכיר במיוחד את ר׳ אברהם פינצ׳בסקי. תלמיד חכם ואיש האצילות. בעל אפקים רחבים בתעשיה. הקים בית־חרושת ליצור בובות באופטובק הסמוכה לקאליש. הצליח ועלה מעלה מעלה. בניו ובנותיו אף הם הצטיינו בהליכותיהם וביחסם העדין והאנושי לכל. כולם היו בעלי השכלה. הבן הבכור, יעקב מרדכי, היה כולו דמות דיוקנו של האב. במרוצת הזמן עברה הנהלת בית־החרושת לידיו. התקרב לתנועה הלאומית, חיבב את השפה העברית ותמיד החזיק בבית מורה שילמד את בניו עברית ותנ״ך.

רובם של בני משפחת פינצ׳בסקי הושמדו. נשארו בחיים אשתו של יעקב מרדכי בנו ובתו, הנמצאים בארץ, ואחיו נתן — בפאריז.

ר׳ בנימין חיים וולקוביץ

אחד האנשים הידועים מאוד בעיר ומכובד על חוגיה השונים. אבי משפחה גדולה, מבורכת בבנים ובבנות. אדם נוח ורצוי לרבים. בעל צדקה. היה מבוסס היטב מבחינה חומרית. היה הנאמן ואיש סודו של בעל בית הבורסקי הגרמני שבעיר. קשר קשרי חיתון עם בני משפחות הגונות. חתניו הבכירים היו ר׳ דוד שורק, והרב יואל פוקס (ראה אודותיו בפרק רבנים). בניו היו מסורים לעניני הצבור, מהם הצטיין במיוחד בנו, דוד, כמשכיל יודע עברית, לאומי וציוני. מכל בני ביתו נשארה בחיים אחרי השואה בתו הצעירה בלבד.

ר׳ דוד בן ר׳ אליהו שורק

מוצאו מעיירת דובראָ. התחתן בבתו של ר׳ בנימין חיים וולקוביץ והתישב בקאליש. אדם בעל תכונות יפות. הצטיין בפקחות, בהגינות ובידיעותיו הרבות. עסק בתעשיית התחרים ותפס מקום נכבד בשורת תעשייני קאליש, ואף בין העוסקים בצרכי הציבור. תלמיד חכם, חסיד. בעל תפילה בשטיבל החסידי. ידע פרק בתנ״ך ובדברי ימי ישראל. אהב את השפה העברית, כתב ודיבר בה יפה. חיבר ספר הערות ופירושים לתנ״ך, אבל כתב היד אבד בתקופת

השואה. מבניו ניצולי השואה נמצאים בארץ יהודה־ליאון ויוחנן־יוחוש. שניהם היו ידועים והביבים על בני הנוער הלאומי בקאליש בתקופה שלפני מלחמת העולם השניה.

ר׳ רפאל יוסף ואקס

מילידי שיראדז, התישב בקאליש בשנת תרע״ב. היה מתקיים מעבודת כפיים. יהודי מצויין והגון מאוד בהתנהגותו ובהליכותיו. בעל משפחה רבת נפשות. חינך את צאצאיו ברוח התורה והיהדות, ומסר את נפשו על כך שבניו ילכו בדרכי אבות.

הוא ובני משפחתו ניספו בעת השואה. שנים מבניו ר׳ זאב ור׳ שלום נמצאים בארץ, וממשיכים בדרך אביהם הדגול.

ר׳ אליעזר רזשעשעווסקי

תלמיד חכם ועסקן הגון. סוחר שקבע עתים לתורה. פירסם מזמן לזמן בעתונות המקומית את רעיונותיו וחידושי ביאוריו באגדות התלמוד.

מן המקורבים ואנשי בריתו של הרב ר׳ יחזקאל ליבשיץ ז״ל.

ז. אישים עוסקים במעשי־חסד

„מבקרים"

היה קיים בקאליש מקדמת דנא טיפוס של „המבקר" לאמור: עסקן מבין ומומחה כיצד לטפל בחולים רציניים, ללון ליד מטותיהם, לייעץ לבני המשפחה על אמצעים ודרכים לטובת החולה וכו׳.

כשמצבו של החולה הורע ח״ו ושעתו התקרבה, ישב המבקר מהתחלת הגסיסה עד רגעי יציאת נשמתו וסידר הכל לפי המנהגים המקובלים והנהוגים בשעה קשה זו.

„המבקרים" היו אנשים יקרי־רוח במידה שאין למעלה ממנה. תמיד היו מוכנים להיענות לקריאה, בין ביום ובין בלילה, בין בחול ובין בשבת ומועד. אין לשער את החסד הגדול שעשו עם החולים ביחוד מבין מעוטי האמצעים. עצם הופעתם בבית החולה, הסברתם והדרכתם הביאו הקלה ונחמה לבית משפחת החולה, ואין צורך לומר שכל טרחתם היתה על מנת שלא לקבל פרס.

בעשרות השנים האחרונות ידועים לנו שמות המבקרים: ר׳ גרשון גוטפריינד ובנו ר׳ אבלי; ר׳ יוסף קובר, ר׳ מרדכי קולנר, ר׳ מנדל לוינטל, ובאחרונה גם ר׳ מתת שפירא, מי שהיה המנהל המשקי של בית החולים היהודי, וכן ממלא מקומו בהנהלת בית החולים ר׳ יצחק מאיר סיטנר.

פרק עשרים ואחד

השואה

א

מי יתנה את גודל הסבל, המצוקה, עינויי הגוף ויסורי הנפש. ומי יוכל לתאר אף במעט מן המעט את אשר עבר אף על אחד מישראל במקומות ששליחי היטלר הגיעו לשם מתוך מזימה להשמיד את המוני ישראל ולעקרם מן העולם? היכולת והרשות לכך — עד כמה שיד אנוש מגעת — נתונות אולי רק למי שעברו עליו מוראות אלה וששתה מכוס התרעלה.

בפרק אחרון זה בספרנו, אין אנו יכולים לפטור עצמנו מלמסור במידת האפשרות את שעבר על יהודי קאליש מהרגע שרשעי־גויים אלה פלשו לעיר זו בפרוץ מלחמת העולם השניה, בשנת תרצ״ט — 1939, ועד הכחדתם, עד סתימת הגולל על קהילה עתיקה זו.

בחרנו איפוא בצורת העדויות שנמסרו לנו מפי בני העיר שטעמו את מר־המות, וראו לפניהם את כל מדורי הגיהנום ושרק בניסי־ניסים ניצלו ונשארו בחיים. מפיהם נודע לנו גם על קורותיהם ופעולותיהם של בודדים מבני קאליש בתקופת השואה ולאחריה, שיש בהם ללמוד מן הפרט על הכלל.

מפי עדויות אלה אנו למדים על האכזריות של חיילי הנאצים בצעדם הראשון בקאליש, על כליאתם של חלק גדול מיהודי העיר בתוך בנין ההאללע שבשוק. בנין זה נהפך למכלאה איומה, באשר הכלואים בה הוחזקו במצב גרוע יותר מאשר בבתי סוהר ירודים.

ואלו העדויות שתובאנה להלן:

א. בימי שכול וכליון (חויות וזכרונות) מאת דב זילונקה, תל־אביב.

ב. זכור את אשר עשה לך עמלק — מאת אברהם קרוטובסקי, ניו־יורק.
שתיהן נכתבו באידיש ותורגמו לעברית על ידי המחבר.

ג. פרוטוקול א׳, העתק מתוך ״ספר הזוועות״ כרך א׳ בעריכת בנימין מינץ וד״ר ישראל קלויזנר, עמ׳ 81 (ירושלים תש״ה).
י״ל על־ידי ועד ההצלה המאוחד ליד הסוכנות היהודית לארץ ישראל.

ד. פרוטוקול ב׳ מתוך הספר הנ״ל עמ׳ 141.

✶

רבות ושונות הן השמועות שנסתננו אלינו מתקופה חשכה זו, ואחת מהן שנתאמתה לנו תירשם כאן:

בעצם יאושם ואזלת־ידם של הכלואים, נפוצה ביניהם שמועה, שהנאצים עומדים להפריד בין האבות ובין הבנים וברצונם להוציא את הנוער מן המכלאה ולהעבירו למקום בלתי ידוע. מיד עמדו הורים רבים והשיאו את בניהם, כדי שיתקשרו בקשרי גורל ועתיד־חיים, אם יאלצו לעזבם. במצב מיואש זה, הועמדו חופות. האמהות הסירו את טבעות קידושין שלהן ומסרון במתנה לבניהם למטרת קידושין. באמצעיהם הכספיים האחרונים עלה בידיהם להגניב לחוץ כמה וכמה זוגות צעירים על מנת לשחררם מצפרני החיות הטורפות. ואמנם מהם שהצליחו, אחרי טלטולי דרכים, יסורים של קור ורעב וסיכון חיים להגיע לרוסיא ולארצות אחרות, ומהם אף זכו לעלות לארץ ישראל ולקשור בה את גורל חייהם ועתידם.

אף במעשה רב זה יש לראות את הסמל של "נצח ישראל לא ישקר". ההורים החלשים והמדוכאים ברגע של יאוש ודכאון — ציוו את החיים לבניהם להמשיך את שרשרת הקיום ונטעו בהם את התקוה לעתיד יותר טוב.

ועוד שמענו, שיהודי קאליש, שהתרכזו במספר ניכר בלודז' ובווארשא עמדו והתארגנו ובחרו מהם באי־כוח שיפעלו לטובתם.

אף בקוזמינק הסמוכה לקאליש, מקום שגורשו לשם רבים מיהודי קאליש, קמו עסקנים פעילים שעשו למען שיפור מצבם המיואש.

וייזכר רבי מרדכי וייץ הי"ד, אשר פעל פעולה רוחנית ומוסרית להרמת הרוח של בני עירו ודאג לחינוך הילדים, אף פירסם כתב־עת שנמסר מיד ליד, על אף הסיכון החמור שבדבר, ובו פורסמו ידיעות שונות מועילות למגורשים, וכן לשם עידוד וחיזוק הלבבות.

ב

בימי שכול וכליון — מאת דב זילונקה

ימים ראשונים

קאליש היתה מקום מוכן לפורענויות בעת פרוץ מלחמת העולם הראשונה בשנת 1914, הואיל ושכנה ליד גבול גרמניה. כאן רצחו הגרמנים לראשונה תושבים שלוים וביניהם יהודים רבים. ובעת פרוץ מלחמת העולם השניה, שעה שקאליש היתה מרוחקת מהגבול הגרמני, שוב נפגעו קשה לראשונה יהודי קאליש. כאן מצאו הרוצחים הנאצים את הקיבוץ היהודי הגדול הראשון בפלישתם לפולין.

כאשר נתקרב הצבא הגרמני לקאליש עזבוה כל תושביה ובתוכם תושביה היהודים שמנו אז 28.000 נפשות בערך. הנאצים רדפו אחרי הנמלטים בדרך לעיר טורעק והשיגום. ראשית, הוציאו את היהודים מבין הבורחים וריכזום במקום נפרד, הציקו להם ועינו אותם בכל מיני מצוקות ועינויים כגון מריטת

זקנים, פקדו עליהם לעבוד עבודות שונות וכן כריית בורות, והכניסו בתוכם יהודים. אחר־כך נצטוו יהודים אחרים לכסותם באדמה, וכאשר ניסו הנקברים לצאת, ירו עליהם. היו מקרים שציוו על היהודים לצחצח את נעליהם, ואח״כ שיחררו אותם ובהתרחקם ירו עליהם. הפליטים הפולנים בני עיר קאליש נצטוו לחזור. את היהודים החזיקו כאן כשבועיים, בתנאי קשים מאוד, ורבים מהם מתו תוך זמן זה. אחר־כך נצטוו היהודים הנשארים לחזור לקאליש ואף לפתוח את חנויותיהם. תחילה קנו מהם הנאצים ואף שילמו. לאחר כמה ימים התחילו להחרים את בתי־המסחר של היהודים. וכך עשו: נכנסו לבית מסחר יהודי, שאלו מי בעל העסק, פקדו עליו לתת את המפתחות ונעלו את בית המסחר. בעל העסק נאסר והוכנס לתוך מרתף בית העיריה. שם היכו את הסוחרים היהודים מכות רצח, כדי להוציא מידם את הסחורות, שלדברם הטמינו אותם, וכן את כספם.

את בתי הכנסת ובתי המדרש הפכו הנאצים למקום ריכוז של חיילים שבויים (ספרי התורה היו חבויים במקום סתר, ובמקרה גילינו אותם בשובנו, בשנת 1945, אצל נוצרי. מצאנו שם רפת מלאה ספרי תורה מבית הכנסת הגדול. הנוצרים השתמשו בספרי התורה כשטיחים על הרצפה. את הספרים הפסולים קברנו בבית הקברות ובכשרים השתמשנו לקריאה בהם).

במוסד ״לינת־הצדק״ מול בית־הכנסת הגדול מצאו הגרמנים ספרי תורה פתוחים והשליכום בעד החלונות של קומה שניה לרחוב. הייתי במקרה במקום, וראיתי שוב ספרי תורה מושלכים לנהר פרוסנה, תקפתני צמרמורת ועד היום איני יכול להירגע.

בעוד שבערים אחרות בפולין שנכבשו ע״י הגרמנים יכלו היהודים להתהלך ברחובות ואף לעסוק במסחר, הרי כאן, בקאליש, כל חמת זעמם הרצחנית ניתכה על ראש היהודים.

בוקר אחד בנובמבר 1939 הקיפו הרוצחים הגרמנים מספר רחובות שבהם גרים יהודים, הלכו מבית לבית וגירשו מתוכם את התושבים בלא להניח לקחת אתם משהו ואפילו לא כתונת בשביל תינוק. את המגורשים דחקו, כשהם מוקפים משמר מזויין, לתוך ה״האללע״ (אולמי השוק) שבשוק החדש. כשנודע דבר זה בעיר התחילו יהודים משאר הרחובות לברוח מן העיר בכל הדרכים. אולם הגרמנים ארבו להם, תפסום, היכום מכות רצח, שדדו מהם את כל אשר מצאו אצלם, והשליכו אף אותם לתוך ה״האללע״ מספר יהודים ניסו שוב ושוב להימלט בכל אפשרות שהיא מתוך הסכנה. וכך עזבו רבים מיהודי קאליש את בתיהם ואת עירם לנצח. אחוז גדול של הפליטים נהרו ללודז׳, ולווארשא — למרכזים היהודים הגדולים ביותר, וכך היו יהודי קאליש קרבנותיהם הראשונים של הנאצים. כנטולי בית וקיום, במצב של ״נע ונד״ היו נידונים לכתחילה לתוצאות הקשות ביותר.

מתוך עבודתי אחר־כך במחלקה לסטאטיסטיקה בגיטו לודז׳, עמדתי על

הדבר שקרבנות יהודים מזי רעב במספר עצום היו מתוך יהודי קאליש, ובתוכם אבי ואחי ז״ל. בקאליש נתמלאו בינתיים אולמי ״ההאללע״ והימים ימי חורף, החלונות פרוצים, האויר קר וחריף, במהרה פרצו מחלות אפידמיות בין העצורים ורבים היו החללים.

לאחר כמה שבועות של עוצר זה, הוציאו הגרמנים את העצורים ושלחום תחת משמר צבאי מזוין. אחר כך נודע שנשלחו ללובלין ולערים אחרות ליד גבול רוסיא וגרמניא.

לאהר כמה משלוחים כאלה נתרוקנה קאליש כמעט מתושביה היהודים. עוד נותרו יהודים ברחוב נובה, ששם ריכזו אותם הגרמנים בשלושה בתים שכינו אותם ״גיטו יהודי״.

לתוך הבנין החדש של ״התלמוד תורה״ ליד בית הכנסת הגדול, הכניסו הגרמנים את החולים מבית־החולים היהודי, כמאתיים נפש.

בשלהי 1940 התקרבה לבנין ה״תלמוד תורה״ מכונית שחורה נהוגה בידי גרמנים והוציאו מספר אנשים מבנין זה, בלא להבדיל בין חולים ובין בריאים, והכניסום למכונית. גרמני הגון, כביכול, שהיה באותו מעמד אמר שמובילים אותם ללובלין שבה נמצאים רבים מיהודי קאליש. אולם לאחר זמן מה נודע שמכונית שחורה זו היתה ״מכונית־גאז״. לאחר נסיעה בה כשעה נחנקו כל הנמצאים בתוכה. מכונית זו התרחקה כ־8 קילומטרים מן העיר, וליד היער בסמוך לכפר בירנאטקי הושלכו הגופות לתוך בור שהוכן מראש.

באוגוסט 1942 חוסלו לחלוטין היהודים האחרונים שנשארו עוד בקאליש. כמה עשרות מהם הועברו לגיטו לודז׳, ויתרם לתאי הגאז שבכפר כלמנא על יד עיר קולו.

אז נסתם הגולל על קהילת קאליש, שהתקיימה מאות שנים. וקאליש נעשתה נקיה מיהודים כמשאלתם של הפולנים ״קאליש בלי יהודים״. לצערנו נתקיימה משאלה זו של שונאינו. יהודי קאליש הושמדו ורכושם נשדד על ידי פולנים, שונאי ישראל.

עם החיסול בגיטו לודז׳

אנו עומדים בסוף חודש אוגוסט 1944. מהגיטו נשלחו כמעט אחרוני היהודים. יום יום מועברים מכאן אלפי יהודים. דירתנו נמצאה לא הרחק מתחנת הרכבת ראדאגאשטש, שממנה הוסעו היהודים. מדי יממה ביממה נחסם גם הבית שבו גרנו ונצטוינו להתייצב מתוך רצון טוב למשלוח ברכבת. נחסם גם הבית שבו גרנו ונטצוונו התייצב מתוך רצון טוב למשלוח ברכבת. ועתה מה לעשות? והרי אין רצון ללכת להיכן שהגיסטאפו מובילה אותך. ביתנו, שבו גרו 240 תושבים, רתח תוך יממה זו כדוד רותח. בני משפחה

נפרדו זה מזה בבכי תמרורים, אין יודעים לאן מובילים. רוצים להתחבא, ואין יודעים איפה ואיך. אני, כותב הטורים האלה, נשארתי לצערי ראש המשפחה (לאחר שאבי ואחי הבכור מתו מרעב) עם אמי ושתי אחיותי הצעירות. החלטנו לא להתייצב ולהסתדר בחדר הקטן הקיצוני בדירתנו. את דלתו הסויתי בארון גדול. מבחוץ לא נראה החדר הקטן. הכניסה היתה דרך המטבח. בחדר השני עמד הארון. נעלתי את הדלת הראשונה של המטבח. אצלנו הסתתרו עוד שתי משפחות, אבל בסוף היום נפל עליהן פחד איום והחליטו לצאת ולגשת לרכבת.

לעת ערב נשתררה ברחוב דממת מות. דממה שפרסה אימה מזעזעת. ניסיתי בפעם האחרונה את הדלתות אם הן נעולות כראוי. הזזתי את הארון על פני הדלת של החדר הקטן שבו התחבאנו. הלילה עבר בשלום. בחמש בבוקר עוד היינו ערים, הדממה הבעיתה אותנו כל כך עד שכל שעה נראתה לנו כנצח.

פתאום נשמע קול דוברי גרמנית, אבל זה היה בקצה הרחוב השני ורק מחמת הדממה הגיע אלינו הקול כאילו בא מקרוב. אין אנו מדברים בינינו, פן ישמעו אותנו חס ושלום מבחוץ ויירו בנו. עונש זה בוצע בו במקום למתחבאים. הגיעה השעה עשר, ה׳ במרום יודע מה יהיה אתנו. אוכל לא הכינונו, וגם לא תרופה לעת צורך.

שעה 12.40 צהרים. נשמעת דפיקה, ואולי נדמה כך. הדלת הקדמית מרוחקת מאתנו. אנו עוצרים את נשימתנו. אוי ואבוי! הדלת הקידמית נפרצה. הנה כבר דופקים בדלת השניה במקום שעומד הארון. אנו יושבים חיורים כסיד, ומביטים זה בזה. ברגע זה עוברת מחשבה במוחי: רבונו של עולם! כיצד קיבלתי עלי את האחריות לפסק דין של מות על שרידי משפחתי? אף הדלת השניה נפרצה. נשמעים צעדים בחדר, שומעים איך פותחים את הארון. במעמקי הלב אנו אומרים תפילת וידוי...

אולם עדיין סופנו לא הגיע. אנו שומעים שנכנסים ויוצאים, הלב לא נרגע. אמא נרגשת במיוחד. אני מנסה להרגיעה שהבקורת עברה בשלום, אבל היא מתחננת שנצא מכאן ונלך למקום שכל יהודי הגיטו הולכים. היא מפחדת מפני שבץ־הלב. סוף סוף שיכנעתי אותה, אם כי אני עצמי רחוק מלהאמין בהרגעתי.

שעה 2 אחרי הצהרים. עדיין לא בא שום אוכל אל פינו, אבל איש מאתנו אינו מרגיש רעב.

לפתע שומעים צעדים בחדר. גרמנים משוחחים. הייתי בטוח שעתה הגיע קצנו. אולי הרגישו בנו המבקרים הקודמים ושלחו פלוגה להמיתנו. אולם אחרי החיפוש בחדר ובארון — הסתלקו.

עתה לא עלתה בידי בשום פנים לשכנע עוד את אמא להישאר. לבה היה כל כך חלוש שלא יכלה להוציא הגה מפיה. ביקשה רחמים ללכת אל מקום

המשלוחים. חשבתי: כיצד אני יכול לקבל עלי אחריות כזו, וביחוד כשאין בביתנו שום רפואה. הרי אני יכול להיות הגורם למות אמא.

שעה 5 אחרי הצהרים. אנו מזיזים את הארון ויוצאים אט אט. הפחד איום בחוץ דממת מות, אין רואים נפש חיה. מזג האויר יפה כל כך. החמה זורחת, הצפרים מצייצות. אנו נראים כאילו קמנו מתוך הקברים ומסתובבים בבית הקברות. אנו מתקרבים דרך סימטאות צדדיות למקום המשלוח, והנה מרגיש בנו אחד מן הס.ס. ומרים מקלו על ראשה של אמי, ברגע האחרון הכנסתי את גבי באמצע והמכות הומטרו עלי.

אנו נמצאים כבר ברכבת. הקרונות נסגרו על מסגר. אמא מרגישה עצמה בטוב, ואומרת: ברוך השם! אנו יחד עם כל היהודים — ויחד הגענו לאושויץ. יחד עם כל ישראל נפחה אמא את נשמתה הקדושה בתאי הגאז באושויץ...

תפילת "כל נדרי" בבית חרושת

הדבר היה בערב יום כפור תש"ה. עודנו בידי הגרמנים. נדמה שזה יימשך עד בלי סוף.

בליל יום כפור הוטל עלי לעבוד במשמרת לילה בבית החרושת. בסעודה המפסקת גמרנו את מנת הלחם שניתנה ליום המחר. מתקרבת שקיעת החמה. אנו מתכוננים לקראת יום הדין.

שעה 6 לפנות ערב. אנו מובלים בסך לבית החרושת. כמה דואב הלב — לעבוד ביום הכפורים!

המכונות רועשות בלי הפסק. כל אחד עומד ליד המכונה שלו. מעת לעת ניגש אלי יעקיל, המנקה את בית החרושת ושואל: בערל, מה עלינו לעשות, הלא יום כפור היום! אולי נאמר "כל נדרי"? ומיד נעלם מעיני, כי התקרב אחד מן הס.ס.

לנגד עיני עובר בית הורי בקאליש, ערב יום כפור בקאליש, בלכתנו לבית־הכנסת ל"כל נדרי"... הברכות של גמר חתימה טובה לכל מי שנפגש בדרך... והנה מנגינת "כל נדרי" מפסיקה את מחשבותי! האין זה דמיון החושים? ואף־על־פי־כן, יחד עם דפיקות המכונות בוקעים צלילי "כל נדרי"; אני פורץ בבכי תמרורים ומשתתף כך בנגינת "כל נדרי"...

ואכן, דבר זה אורגן על ידי יעקיל שלנו, שיכול לנוע עם המטאטא בידו בכל שטח בית החרושת. הוא הזמין ארבעה מכונאים שיתקרבו לארבעת המכונות שלנו, שעמדו סמוכות זו לזו, לשם תיקונן, כביכול. היינו כבר שמונה אנשים, נצטרפו אלינו יעקיל ועוד אחד המנקים והנה מנין שלם!

כך התפללנו "כל נדרי" וכך בכינו בליל יום כפור של שנת תש"ה.

סעודת מלוה מלכה במחנה

בה׳ שבט תש״ה, ביומא דהלולא של בעל ״השפת אמת״ זצ״ל.

במחנה היינו חבורה, רובה קאלישאים, שחבריה קשורים ומסורים איש לאחיו. כל אחד מאתנו חיזק את לב השני בכל מה שאפשר, ואפשר היה רק במלה טובה בלבד. היינו מתפללים בצותא, וכמובן בלי טלית ותפילין.

במוצאי שבת ה׳ שבט עוררוני משנתי. מה קרה? הרי במחנה ישנים כבר מזמן! ״שעת מנוחת המחנה״.

— ״קום ובוא למלוה דמלכא!״ קרא אלי יעקיל. אני קופץ ממשכבי, מתוך זהירות קפדנית, לא לעורר את הישנים, ובעיקר את ה״קאפוס״ (מפקחים יהודים שנתמנו על ידי הגרמנים ושהציקו לנו מאוד). יוצאים אט אט ונכנסים לצריף צדדי, שבתוכו עומדים שני שולחנות ללא ספסלים, מתישבים על השולחנות, כל אחד עם מנת הלחם שלו שנועדה לאכילה ליום המחר. אברמצ׳י מתחיל לשיר ואנו עוזרים לו בלחש, מספרים מעשיות חסידיות, מדברים על גדלותו של בעל ״שפת אמת״ זצ״ל, ושוב פותחים בשירה. התלהבנו במקצת, ואף לא הרגשנו שקולותינו עלו לאוקטבה גבוהה יותר.

והנה נפתחת הדלת. לייבל־הקאפו נכנס, צועק בקולי־קולות ומקלל בלשון עלגים: מה אתם ״סחידים״ (חסידים)? יירו בכם אחד אחד, השעה אחרי חצות הלילה, ואתם שרים כאן!

אברמצ׳י העובד במטבח, והמצוי ביחסים טובים עם הקאפו מבטיחהו שהוא האחראי לכול. מעתה יהיה שקט.

הואיל ואת מנת הלחם של מחר כבר אכלנו, לא היינו כל כך רעבים. רצינו להמשיך במזון רוחני. החלטנו לשיר בשקט. נראה שהתלהבנו בשירה וההתלהבות גברה עד כי התחלנו בריקוד חסידי...

פתאום נפתחה הדלת בקול רעש גדול. בכניסה עמד הקצין הראשי של הס.ס. נשמעה צעקה, מה קרה כאן?

כולנו עמדנו דום. נשמעה צעקה פולחת שניה. אנו עומדים אפופי אימת מות, ואיננו יודעים מה להגיד לו. דבר אחד ברור לנו, שרגעי חיינו ספורים. הוא יהרוג את כולנו בו במקום.

אולם קרה נס. שלום, יהודי גוץ, שמראה מרובע לו, בשל הנייר משקי המלט שכרך על גופו כדי שיחממו, יצא פתאום מן השורה, התקרב בצעדים מתונים אל הקצין. הנה הוא עומד כבר כשלושה מטר ממנו. שלום מתקרב יותר ויותר. מה ברצונו לעשות? שלום עומד ממש על ידו ובזה כבר עבר על החוק, לפיו יש לעמוד במרחק שלושה מטר לפחות מאנשי הרשות. לקצין לא יאה להתרחק ממנו, אך ידו הימנית אוחזת באקדח הדרוך ואגודלו על ההדק...

שלום דיבר והתנועע כמו בשעת התפילה, וכה אמר: אדוני הקצין! אנו מתפללים כאן בעדך ובעד אשתך וילדיך!

למראה המצב הטראגי־קומי הזה, חשתי כי קרבי מתהפכים בי. מכאן אימת המות, הצפויה לנו מידי הקצין הקיפח, ומכאן שלום הגוץ, הממלמל מלים בלתי מובנות באזני הקצין.

הקצין מבקש שיתרגמו לו את דברי שלום, ואנו מתרגמים מלה במלה. וראה זה פלא: תפילתנו נראית לגרמני והוא אומר: המשיכו! ועוזב את הצריף...

וכיון שכך פתחנו בשירה בקול רם ורקדנו בהתלהבות מישנה. ובירכנו על הנס הגדול ביומא דהלולא של רבינו, זכותו תגן עלינו ועל בנינו!

שלוש סעודות של יעקיל

סוף ניסן תש״ה. כמעט שבוע שאנו בוססים בצעדת המות, רדופים ע״י אנשי ס.ס. בדרך שבין מארינבאד לבין קארלסבאד.

מתקרב יום השבת. כמעט נשכח מאתנו באיזה יום בשבוע אנו עומדים, אך יעקיל שלנו זוכר. הוא אומר ״שיר של יום״ מדי יום ביומו. כן דרכו בסימון סימנים שונים, כדי שלא לשכוח זאת. אנו צועדים ללא אוכל. הנה נופלים בדרך הקרבנות הראשונים, חללי רעב.

שבת לפנות ערב. ב״האי שעתא דבה רעוא״ נעצרנו בכפר אחד. הוכנסנו לרפת. אוכל לא נתנו לנו. אנו מתישבים על החול שבורים ורצוצים.

יעקיל אינו מוצא לו מנוח. הוא מחפש טעימה כלשהי. לא כדי לשבור את רעבונו, אלא לצאת חובת סעודה שלישית. מעודו לא נמנע מלקיים מצוה זו, וכעת...

— הערשעלע, אולי תשיג משהו — הוא אומר לאחיו הקטן. אולם קל לומר ״להשיג״ כאשר ליד הכניסה עומדים ה״קאפוס״ ומכים מכות רצח, את המעז להתקרב לדלת הרפת. אולם הערשעלע אינו יכול לראות בצערו של אחיו הגדול ומנסה כפעם בפעם להתחמק לחוץ. בפעם השלישית הצליח. הנה הוא נראה רץ לכיוון הבתים שבכפר. עברה שעה והערשעלע עדיין לא חזר. אנו מודאגים מאוד. יעקיל מתחרט על אשר שלח את אחיו. ״אולם בטוחני״ — הוא אומר, — ״שליחי מצוה אינן ניזוקין״.

ברגעים האחרונים לפני שקיעת החמה הושלך הערשעלע לתוך הרפת פצוע... כעבור שעה קלה נרגע והוציא מתוך מחבוא כזית לחם, בעינים נוצצות משמחה הושיטו לאחיו יעקיל. סיפר שקיבל בכפר כמה וכמה פרוסות לחם, אבל ה״קפוס״ ראוהו בשובו, התנפלו עליו, הכוהו וחמסו הכל מידו. רק כזית לחם אחד החביא כל כך טוב שלא מצאוהו אצלו.

וכך עלתה בידו של יעקיל לקיים מצות שלוש סעודות אף בתנאים האיומים שהיינו נתונים בהם אותה שעה.

ג

זכור את אשר עשה לך עמלק

מאת אברהם קרוטובסקי

זכרון עדות מפי אברהם קרוטובסקי, ניו־יורק, מן השרידים האחרונים בקאליש: "ברצון רב קיבלתי עלי הצעת י. ד. בית־הלוי להשתתף בזכרונותי בספר "תולדות יהודי קאליש", דבר הנותן לי אפשרות לגלות מעט מזער ממה שעבר עלי בתקופה שלאחר המלחמה. הנני מקדיש את שורותי אלה לזכרונן הקדוש של אחותי, נעכא בת 27, שנרצחה בידי מרצח הגיסטאפו פרדינאנד געלער, וכן לזכרון אמי חיה מירל, אחותי לאה (ובעלה) מוריץ.

געלער היה גבור הגיסטאפו שרצח את שרידי היהודים בקאליש ובכפרים שבסביבה. מרצח זה נאסר על ידי פעילותי בגרמניא, ונשפט למאסר עולם.

אשתדל למסור בקצרה פרטי ענין זה. מקהילת קאליש הגדולה לשעבר, אשר מנתה לפני פרוץ המלחמה 28.000 יהודים, נשארו בחיים בשנת 1940 שלוש — ארבע מאות יהודים צעירים מוכשרים לעבודה וכמה מנינים זקנים וילדים. את המוכשרים לעבודה רתמו הגרמנים לפלוגות עבודה ומצצו מהם את שארית כוחם. בעיירות שבסביבה: סטאווישין, בלאשקי ואופאטובק היו עוד יהודים. בפברואר 1940 העבירו הגרמנים את היהודים האלה לקאליש וריכזום בהאלה בשוק, שנתפרסמה כריכוז של צער ואבל רב. מכאן הפיצו את היהודים בערי הגוברנמנט. גוברנמנט היה מכונה החבל שטרם סופח לרייך השלישי. קאליש כבר נחשבה כחלק ה"רייך". דבר זה הוא גם הגורם העיקרי והראשי שיהודי קאליש היו הקרבנות הראשונים בפעולת ההשמדה של הגרמנים.

יום אחד העלו הגרמנים שלושת אלפים מיהודי קאליש ומהסביבה על מכוניות והעבירום לעיירה קוזמינק (כעשרים קילומטר מקאליש) הורידום באמצע הרחוב ונצטוו שכל אחד יסתדר איך שיוכל. היה זה באמצע החורף, הקור העצום אכל את היהודים הערומים למחצה, הלב התפלץ למראה יסוריהם של אומללים אלה. כל אחד חיפש לו מקום מחבוא איך שהוא בעליות הבתים, ברפתות, ואף במרתפים.

כמרכז שימש להם, כמובן, בית הכנסת, אם כי באותו זמן היה כבר חרב ברובו. נשארו ממנו רק הקירות.

לאחר כמה ימים התחילו הגרמנים לשלוח את היהודים לעבודות כפיה קשה ומפרכת.

בקאליש נשארו אז כשלוש מאות יהודים, ביניהם 150 חולים וזקנים. הם התגוררו בשני בתים ברחוב נובה. וזה נתפרש כביכול, שחולים אלה מקבלים כאן הבראה, והצעירים עובדים בעבור הגרמנים. קאליש וקוזמינק עמדו בקשר תכוף.

במאי 1940 נחרדו יהודי קאליש וקוזמינק לשמועה, שמברלין בא מפקח הגיסטאפו בשם פרדינאנד געלער. בתפקיד לנקות את קאליש וקוזמינק מיהודים. געלער הביא אתו תכניות מוכנות מראש. בבואו פקד על מועצת יהודי קאליש להודיע לכל היהודים שעודם בחיים, שהוא, געלער, הוא אחד מהנוהים אחרי היטלר, ועל היהודים למלא בדייקנות כל פקודותיו. אמר ועשה. באוגוסט 1940 התקרבו שתי מכוניות שחורות ומהם יצאו קציני הגיסטאפו בלוית המפקח געלער, והודיעו שברצונם להעביר את היהודים הזקנים למקום מרווח יותר, שבו יוכלו להיטיב את תנאי הקיום שלהם. חלק מיהודים אלה הבינו לאן יובילו אותם ויצאו מבתיהם עטופים בטליתיהם, ובפיהם תפילת הוידוי. הם נחנקו ומתו במכוניות אלה שהיו מכוניות־גאז. אחר כך נקברו ביער בירנאטקי שבין קאליש ובין אופטובק.

הד הרצח המחריד הזה פעל קשה על היהודים שבגיטו קוזמינק. אימת־מות נפלה על שלושת אלפים היהודים שרוכזו כאן. הם הבינו שעננים שחורים מתקרבים אליהם, וכך היה בפועל.

ז׳ כסלו שנת 1941 היה ליהודי קאליש וקוזמינק יום של טבח איום. בו ביום נרצחו למעלה מאלפיים יהודים. הרוצח הראשי היה, כמובן, געלער. הוא בא ובידו רשימה מאת מועצת היהודים. כל משפחה שאחד מבניה עבר את גיל החמישים נועדה להישלח מכאן. במקרה נפל הגורל על משפחתי. בליל שלפני מאורע זה עמדתי על כך, שחברי מועצת היהודים בקאליש באו לקוזמינק בקשר לענין זה. החלטתי לא לחכות לנסים והכנסתי מיד את אמי לבית משפחה פולנית מוכרה לי. אני ואחותי נשארנו בבית. למחרת, לפנות בוקר שמעתי קול בכיות מחרידות מבחוץ. לחלוני ניגש שוטר יהודי ודרש שאמי ואחותי תבואנה למקום השילוח. כאמור, אמי לא היתה בבית. רצתי לרוצח געלער לבקש רחמים על אחותי. נפלתי לרגליו וביקשתיו שיקחני במקומה, תשובתו היתה דחיפה חזקה, נפלתי והתעלפתי. כאשר שבה רוחי אלי, ראיתי שאחותי כבר נמצאת בתוך מכונית מלאה קרבנות שהתחילה לנוע. רצתי אחרי המכונית עד שנעלמה מעיני. באזני צילצלה משאלתה האחרונה: זכור את אשר עשה לך עמלק! השם געלער נשאר חרות בזכרוני אף בשעות הקשות ביותר בחיי, בהיותי נמצא במחנות ההשמדה של היטלר, כשהמות רחף לנגד עיני מאות פעמים, לא שכחתי את בקשת אחותי ואף לא את המרצח געלער.

כאשר הגענו סוף סוף לימי השחרור לא מצאתי לעצמי מנוח מדבריה האחרונים של אחותי, וכולי הייתי שרוי בצמאון לנקום נקמת דם אחותי

ובני עירי קאליש. הייתי בטוח שרוצחם האכזרי געלער חי ונמצא באיזה מקום בפולין או בגרמניא. קבלתי עלי נדר לא לשקוט עד שאצליח לבצע שאיפת נקמתי ממנו. לשם כך נדברנו קבוצת חברים להתחיל בחיפושים אחרי געלער. כיצד גיליתי עקבותיו, הוא סיפור ארוך מאוד. אעשה זאת בקצרה.

לכל מקום שהגעתי בגרמניא חקרתי ודרשתי על אודותיו, ברחובות הייתי רגיל להציץ בפני כל עובר ושב. פעם נכנסתי למשרד ממשלתי גרמני, והנה נגלו לעיני פנים מוכרות. התקרבתי אל החשוד, ונתברר שטעיתי, אבל גרמני זה הכיר את געלער ומפיו נודעו לי פרטים לגילוי מקום מחבואו.

לבסוף נודע לי מקום מחבואו. קראתי לעזרה קבוצת חברים והצלחתי למצוא את הרוצח. למותר לתאר את התרגשותי ברגע זה. לא יכולתי לעצור עוד ברוחי, התנפלתי עליו ובמו ידי רציתי להתנקם בו, באה המשטרה והוציאה אותו מידי ומידי חברי והעבירה אותו למעצר.

לראשונה התחיל מנוול זה משים עצמו "כבשה תמימה", קרבן, כביכול, של עלילת שקר. אולם לאחר שראה לפניו עוד שרידי רציחותיו האכזריות אשר העידו כיצד ריסק במו ידיו גופותיהם של עולליהם הקטנים וכיצד הרעיל למות במכוניות־הגאז את ילדיהם ואת הוריהם, וכיצד עינה את אחיהם ואחיותיהם וגם אותם עצמם, נאלץ הרוצח סוף סוף להודות על פשעיו.

בית המשפט פסק לו בשנת 1950, מאסר עולם. זהו העונש המכסימלי בגרמניא, שבה בוטל עונש מות אף לרוצחים אכזריים כגעלער.

געלער עירער פעמיים נגד פסק הדין בנמקו שלא עשה שום דבר הפוגע בעם הגרמני. הוא מצא לו עדים גרמניים אשר הגינו עליו. בתקופה זו היינו יחד עם עוד עדים יהודים בדרך לארצות הברית ולישראל. היה חשש שגעלער יצליח להשתחרר. אפשרות זו ותמונת אחותי הנרצחת על ידו, וכן תמונת ידידי בקאליש ריחפו לנגד עיני ולא נתנו לי מנוח לא באניה ואף לא בניו־יורק. פניתי לידידי פנחס שיללער מקאליש, שגר אז בשבדיא והוא בא משם פעמיים להעיד בפני בית המשפט נגד געלער בעת הדיון בערעורו. לעדותו זו נודעת חשיבות רבה מאוד.

בניו־יורק פניתי לעזרה על ידי העתונות היהודית, וכן למשרד הקונגרס היהודי העולמי, ולפי ההודעה שמשרד זה המציא לי ביום 11.1.1951 — פסק הדין נגד געלער לא נשתנה, ועליו להשאר במאסר כל ימי חייו.

מצפוני שקט במקצת בזאת שסייעתי למצוא את הרוצח האכזרי הזה.

עלי להזכיר בתודה את הסיוע שתרמו לענין זה גיסי לשעבר, יצחק זלינסקי וגרשון ליטמן, שניהם בישראל; יעקב וולצמאן והירש יעקב בראון, שניהם באוסטראליא, ומרת ווישניבסקי בניו־יורק, ויתר הידידים שעזרו לנו בענין זה.

במיוחד אני מודה למחבר ספר "תולדות יהודי קאליש", מר י. ד. בית־הלוי, על שנתן לי אפשרות לרשום באופן חלקי את חוויותי במאורעות הדמים בתקופת פלישת חיילי היטלר לפולין בכלל ולקאליש בפרט.

ד

חורבן קאליש וסביבותיה

פרוטוקול א.

שנתקבל ע"י הועד המאוחד לעזרת יהודי פולין בירושלים ב־14.3.40.

אני החתומה מטה... הגרה כעת בירושלים, מוסרת:

גרתי יחד עם הורי בקאליש. למחרת יום פרוץ המלחמה, ב־2 לספטמבר, נפוצו שמועות שהגרמנים מתקרבים ושביצעו רצח איום באוכלוסיה של העיירה אודולני, הסמוכה לקאליש. התחלנו לברוח מעירנו בכיוון לטורק.

גם אני ומשפחתי היינו בין הבורחים. ברחנו ברגל. בדרך ראינו עגלות מלאות בורחים: האיכרים לקחו אתם את הצאן שלהם. ירו עלינו ממטוסים גרמניים במכונות יריה. אנשים רבים נפלו. כך רצנו עד גראבוב. הגרמנים נכנסו לשם רק כעבור 3 שבועות, אף על פי שגראבוב נמצאת רק במרחק של 80 קילומטר מקאליש. בדרך פגשנו לעתים קרובות משמרות גרמניים. יחסם אלינו היה רע מאוד. את הגברים פשטו ערומים וזרקום לבורות, לנהר. עלי ועל אחותי פקדו לשיר.

נסענו דרך קולו. שם ראיתי הודעות שאין ליהודים שום זכויות ומותר להתעלל בהם. אחרי יציאתי מקולו שרפו הגרמנים את בית הכנסת. בקולו היו הגרמנים תופסים יהודים לתקון הגשרים הנחרבים שעל הנהר ווארטה והכריחום לעבוד במים. כשנגשו ליהודי זקן אחד שהיה חולה כדי לקחת אותו לעבודת כפיה ולא יכול לקום, רצחו אותו החיילים הגרמנים בו במקום. נסענו גם דרך טורק. שם היה רע מאוד. הגרמנים היו תופסים לעבודות כפיה גברים ונשים, שדדו ברחובות, בבתים, הוציאו אפילו מטבעות מן הכיס.

העמידו בלי שום סיבה אל הכותל 11 יהודים. פקדו עליהם לכרות קברים לעצמם והמיתום ביריות. בין הנרצחים היה גם בן דודי (ז. ל.) איש צעיר בן 27. הוא השאיר אשה ושני ילדים.

בדרך חזרה לקאליש שדדו אותנו הגרמנים כמה פעמים. לא גזלו מאתנו את הכול, כי אמרנו להם שהחפצים הם של העגלון הנוצרי. לבסוף אסרו הגרמנים על העגלון להוביל אותנו הלאה. הלכנו ברגל.

בקאליש היה המצב רע מאוד. הגרמנים היו תופסים גברים לעבודות־כפיה. בזמן העבודה פקדו עליהם לשיר ולרקוד. פקדו עליהם גם לקרוא:

"אנו היהודים רצינו במלחמה, אנו בעצמנו אשמים בה" — בינתיים ניגנו תקליטי פטיפון — כך היה כשתפסו לעבודת כפיה את בן דודי (פ.). הם פקדו עליו להתנפל על חייל, וכשסרב הכריחוהו לכך במכות ובאיומים וצלמו את המראה הזה.

ברחובות תפסו יהודים זקנים, גזזו את זקניהם, הכריחום לרקוד, תפסו גם נשים לעבודות, כגון: שפשוף רצפות, קילוף תפוחי אדמה. לשפשוף הרצפות לא נתנו סמרטוטים והכריחו את הנשים היהודיות להשתמש לזה בבגדיהן הן.

נוצריה, ששרתה אצל יהודי בקאליש (מ. פלינקר) כבן 45, הלשינה עליו שבדירתו נמצאת חליפה של חייל פולני, שהגרמנים רצחו אותו.

גם לפולנים היה יחס הגרמנים רע מאוד: הרגו אותם בהמונים בבית הקברות היהודי. על היהודים פקדו לקבור את הגויות ואסרו עליהם לספר על כך. אלה שלא צייתו לפקודתם זו — הוכו. הם הביאו גם יהודים לכנסיות והכריחום לחלל ולהשמיד את כל מה שהיה בפנים. כשראה זאת כומר אחד אמר ליהודים, שלא יתנגדו כשהגרמנים מכריחים אותם, אלא ימלאו אחרי הפקודות.

את בית־הכנסת בקאליש לא שרפו, אבל החריבו ושרפו את כל הריהוט וגם את ספרי התורה. אצלנו אסור היה לכל תושבי העיר לצאת אחרי 5 בערב. גם היהודים וגם הנוצרים היו נאלצים להשתחוות לקצינים. היהודים היו מוכרחים לשאת סרט צהוב. המשכילים מבין הנוצרים ברחו. העניים נשארו עוסקים במסחר, תופסים עמדות שונות של היהודים. יחסם ליהודים היה רע. אבל על עניים אחרים רחמו.

ה

קאליש

פרוטוקול ב׳

שנערך בוועד המאוחד לעזרת יהודי פולין בירושלים ב־14.3.40

אני החתומה מטה... הגרה כעת בירושלים מוסרת לכב׳:

בראשית נובמבר התחילו הגרמנים להוציא את היהודים מדירותיהם. הם קצבו להם 15 רגעים לאריזת החפצים הנחוצים ביותר וגרשו אותם לבניני השוק, שהקיפום בגדר תייל, אחרי זה היו היהודים כבר מוכנים מראש לפקודת הגירוש, ארזו את כל חפציהם וכשהגיעה שעת גירושם לקחו אתם את אשר הכינו. אחרי שבועיים בערך התחילו להוציא את היהודים מבניני השוק ומהעיר בכלל. קודם שאלו לאן ברצונם לנסוע והטעינום בקרונות, אשר הובילום למינסק־מזובייצקי, צ׳נסטוכוב, סנדומירז׳ לובלין וכו׳, אבל אחרי כן שלחו את המגורשים בלא לשאול למקום מבוקשם. בבניני־השוק התיחסו ליהודים לא רע, אלא שלא היתה להם רשות לעזוב את המקום.

לעומת זה היה רע מאוד בדרך, נסענו ימים אחדים בלי אוכל. היהודים קבלו בכל מקום בסבר פנים יפות את אחיהם המגורשים (ביחוד בלובלין).

לכתחילה השאירו בקאליש את מושב הזקנים ואת בית החולים, אבל לבסוף העבירו גם את שני המוסדות האלה ליאבלונה שעל־יד ווארשה. אני וקרובי, בראותנו את המתרחש, ברחנו ב־24 לנובמבר לווארשה, ומשם יצאתי אחרי חדשים, דרך איטליה, לארץ ישראל.

ב־12 לינואר 1940 באתי עוד פעם לקאליש (אבל הסתרתי את מוצאי היהודי) ואז כבר לא נמצאו שם יהודים כלל.

בת דודי בזגירז׳ סיפרה לי, ששם היה עוד יותר רע מאשר בקאליש. ב־10 לינואר, בקור חזק, גורשה משם כל האוכלוסיה היהודית לקולושקי. הרבה מבין המגורשים, ביחוד ילדים מתו בדרך.

הגרמנים שישבו מלפני פרוץ המלחמה בקאליש, הצביעו באסיפה בתיאטרון נגד גירוש היהודים. לעומת זה הצטיין המפקד בקאליש, קרבובסקי באכזריותו. בשכר זה נמנה אחרי כן למפקד של מחוז קאליש ולודז׳.

ו

מעשי גבורה

נעלה זכרון מעשה־גבורה רב של ציבור יהודי קטן בקהילת לאסק, לא רחוקה מקאליש, בימים הראשונים של השמדת המוני ישראל בפולין בתקופת השואה. ציבור זה ביצע התנגדות בכוח לקלגסי הרוצחים הגרמנים שעטו על קהילתם להשמידה. התנגדות זו היא אולי אחת מהופעות־גבורה הראשונות מצד יהודי פולין נגד מרצחיהם.

ואלה פרטי ההתנגדות בלאסק:

הגרמנים נכנסו ללאסק ביום 13 בספטמבר 1939. מיד התחילו בהתעללויות ביהודים. באחד הימים יצאה גזירה שכל היהודים יתאספו למחרת בבית הכנסת. היהודים שידעו כבר מה שעשו הנאצים בעיירות הסביבה בלאשקי ועוד, שבהן אספו את היהודים בבתי הכנסיות, הציתו אותם ושרפום חיים, לא ציתו לגזירת הגרמנים ושום יהודי לא בא לבית הכנסת.

באשמורת הבוקר נכנס יהודי זקן בלוית כמה צעירים, חיילים לשעבר בצבא הפולני, והוציאו את ספרי התורה על מנת להחביאם בבית אחד היהודים. בדרך פגשם חייל גרמני ושאל מה בידיהם. אחד הצעירים בעט בגרמני והפילו, כולם הספיקו להיכנס לתוך הבית ולהתבצר בו. הבית הוקף מיד גרמנים. היהודים לא נכנעו ולא רצו לצאת. התחילו חילופי יריות, מכיון שליהודים היו רובים, למעלה מעשרים וארבע שעות החזיקו היהודים מעמד. וכשראו שהכדורים הולכים ואוזלים, ירו אחד בחברו והעלו את הבית באש. למחרת הציתו הגרמנים את בית הכנסת וגזירה יצאה שהיהודים יבואו ויכבו את האש. כל יהודי שרץ בכוון בית הכנסת נחטף והושלך לתוך בית הכנסת

הבוער. נשרפו כמה עשרות יהודים. במשך שני ימים הרגו הנאצים בלאסק מאה יהודים, השאר גורשו באופן אכזרי.

(נמסר מפי מר י. פ. שנמלט מלאסק).

העתון הנאצי "שליזישע צייטונג" מיום 27 בינואר 1940 שהיה מפרסם ידיעות רשמיות על פעולות המשטרה הגרמנית מודיע, כי בעיירה לאסק הוצאו להורג מאה יהודים בעוון התנגדות לחיילים גרמנים בשעת חיפושי נשק בבתיהם. המשטרה שילחה אש באותה עיירה בגלל התקהלות גדולה מסביב לבית הכנסת שבאה למנוע הדירת הגרמנים אליו. בית הכנסת עלה באש ומאות יהודים נהרגו בו במקום.

(מתוך ספר הזוועות בעריכת ב. מינץ וד"ר ישראל קלוזנר, עמ' 81. ירושלים, תש"י).

✶

והנה מעשה גבורה של אשה ואם יהודיה, בת עיר קאליש בשם חנה רוקמאן, בתם של לייזר וזיסה ארונוביטש.

עם כיבושה של קאליש על ידי הנאצים ירד על יהודי עיר זו מבול של רדיפות וגזרות רעות כצעדים ראשונים לחיסולם המוחלט. בשנת 1940 התחילו הנאצים לחסל את ילדי היהודים שבעיר. למטרה זו גרשו את האמהות היהודיות וילדיהן מבתיהן וריכזו אותן על מגרש כשהן מוקפות בשרשרת של חיילים נאציים.

קצין הגיסטאפו נשא נאום לפני האמהות ופנה אליהן שימסרו את ילדיהן לרשות הגרמנים אשר תסדר אותם ב"בתי ילדים" מיוחדים, במקום שלא יחסר להם כלום והאמהות תוכלנה לעבוד ולהרויח קיומן.

לא כל האמהות תפסו את השקר של הרשע והרצח האכזרי שבדברי הגרמני. חלק מהן מסרו את הילדים מתוך תמימות שעל ידי זה יוטב לילדים, וחלק אחר לא יכלו להיפרד מילדיהן, אבל לא היה להן העוז להתנגד, ובדמעות ותחנונים ביקשו מהרוצחים הגרמנים להשאיר להן את ילדיהן.

אולם נמצאה בהן אשה אחת בת עשרים ושמונה שנה, חנה רוקמאן, אשר תפסה את המצב הטראגי, והחליטה לנהוג אחרת. חנה רוקמאן, חניכת "השומר הצעיר", ספגה לתוכה בנעוריה את רוח ההתנגדות. היא חונכה ללחום על הזכות לחיות ולהתקיים, ובהיותה מרת נפש על הגרמנים שלקחו ממנה את בעלה ושלחו אותו לעבודה במקום שממנו לא חזר — החליטה לא להפרד בשום אופן מילדה היחיד. כאשר הקצין הגרמני ניסה להוציא בכוח את ילדה מידיה, התנפלה האם הצעירה כלביאה על הקצין הפושע, סטרה לו פעמיים על לחיו, וכאשר ראתה שהקצין מכוון את האקדח נגדה, התקרבה אליו ותקעה צפרניה בפרצופו וניסתה לנקר את עיניו. סוף סוף התגבר הרוצח המזוין על האשה הבלתי מזוינת וירה בה שלוש יריות. אחר כך סחב

בתנועת נצחון את ילדה הבוכה והרועד מפחד לחיסולו יחד עם יתר ילדי העיר.

גבורתה ועוז רוחה של האם היהודית הזאת תיחרת לנצח בין גיבורי ישראל אשר לחמו על כבודם בכל מקום ובכל התנאים.

(מאורע זה נמסר מפי עד ראיה שנשאר בחיים).

ז

בני קאליש לוחמים בגיטאות

בוראקס אדאק (אליהו). נולד בקאליש בספטמבר 1918 בן להורים אמידים. אביו היה בעל בית חרושת לטריקוטאזש, ציוני מתקדם, כחבר ועד ההורים של קן "השומר הצעיר" דאג להקנות חינוך ציוני מתקדם לילדיו. אליהו למד בגימנסיא העברית בקאליש, הצטרף לתנועת השומר הצעיר, והיה פעיל בה כמדריך. ב־1933 הפסיק למודיו ויצא להכשרה לוולין. סמוך לפרוץ המלחמה נחלץ לשירות פעיל בצבא, על מנת לזכות ברשות יציאה מפולין ולעלות ארצה.

עם המלחמה נלחם בקרבות בחזית מלאווא כקורפוראל של חיל־ הרגלים. עם שבירת החזית הוציא חלק מגדודו, והובילו לווארשא ופה התפזרו החיילים.

בחורף 39—1940 עבר יחד עם יוסף קפלן בהעברת הברים לריכוז הוילנאי. הצטיין בשלוות נפש, בעקביות ורצינות. עם פיזור הריכוז הוילנאי בראשית 1941 נבחר להנהגה הראשית של תנועת "השומר הצעיר" שהוטל עליה לעמוד בראש העבודה המחתרתית.

עם כיבוש וילנא על ידי הנאצים והקמת הגיטו, היה בא כוח "השומר הצעיר" בקואורדנציא החלוצית אשר ממנה צמחה "ההסתדרות הפארטיזאנית המאוחדת". הוא פעל לארגון הנוער בגיטו למלחמה ולהגנה, שהרי אסור להפקיר את וילנא היהודית. ערב ערב, אחרי יום עבודה מפרכת אצל הגרמנים, היה יוצא לצד הארי של וילנא, קושר קשרים, משיג תעודות, שוקד על הכשרת גרעיני ההגנה ועוזר להשיג נשק.

בדצמבר 1941 יצא עם עוד כמה חברים בשליחות לווארשא, חזר לוילנא והמשיך פעולתו במחתרת, נסע לביאליסטוק ועזר בארגון הקבוצות הלוחמות. עם הקרבות הראשונים בביאליסטוק ב־5 בפברואר 1943 עמד בראש פלוגתו בשורות הראשונות. הוצע לו לסגת עם פלוגתו לשטח בתי החרושת שבהם עוד היו ליהודים תעודות שכוחן יפה לשמור בפני גרוש, אבל סירב. נפל לידי הגרמנים והוסע עם פלוגתו לטרבלינקה. בדרך רצו לעזור לו להמלט, אך הוא סירב להיבדל מפלוגתו. דבריו האחרונים היו: "מסור לחברים שימשיכו".

זילבערבערג זרח. נולד בקאליש ב־1916. מילדותו חבר "השומר הצעיר", פעיל בהנהגת הקן. יצא להכשרה לסלונים. כשפרצה המלחמה נשלח

מטעם התנועה לגבול הרומני. פילס דרכי עליה, אחר מאמצים רבים בא לוילנא. בתקופת שלטונו של הצבא האדום היה בין הפעילים העוזדים לעליה ומתכונן בעצמו לעליה. בזמן הכיבוש הנאצי היה בין פעילי המחתרת ומארגני ההגנה בביאליסטוק. אירגן את פעולת המחתרת בגרודנו. בהתקוממות גיטו ביאליסטוק, היה מפקד פלוגה לוחמת שהסתערה על מחסן נשק גרמני וכבשה נשק בשביל הלוחמים היהודים. אחד מראשי ההתקוממות בגיטו ביאליסטוק. עם חיסולה, היה בין השבעים הלוחמים הפעילים והאמיצים של הארגון היהודי הלוחם בבונקר אחד, והוטל עליהם לצאת לאחד היערות ולחכות לידיעות מהעיר. יום לפני צאתם גילו הגרמנים את הבונקר. נפתח אחד הקרבות המיואשים והמרים ביותר בין קומץ בחורינו הגיבורים ובין הגרמנים המסתערים. בקרב טראגי זה נפלו כל שבעים הלוחמים — וזרח ביניהם.

זיטנער יוסף דוד ואשתו לאה. זיטנער נולד בקאליש ב־1897. נתחנך ברוח המסורת. ממיסדי "צעירי ציון" בקאליש ומפעיליה. ב־1925 התישב בווארשא, ניהל בית אכספדיציא, אבל חלק רב מזמנו ומרצו הקדיש לעניני מפלגת פועלי ציון (צ"ס). ביתו היה בית ועד לעסקני המפלגה, ופתוח לפני כל חבר מן התנועה. הרבה חברים מצאו בו עידוד בשעת צרה ומשבר. תמיד נענה לתביעת המפלגה ביד רחבה. בימי המחתרת היה מפעיליה המסורים של התנועה ומעסקניה במפעלים לעזרה סוציאלית בגיטו ווארשא.

נרצח באוקטובר 1942. רעיתו לאה ניספתה באפריל 1943 יחד עם בנה יואל—יולק. (יואל כתב שירים שנתפרסמו בעתונות המחתרת הפולנית.)

קאפלאן יוסף. נולד בקאליש בנובמבר 1913 להורים אדוקים שחינכוהו ברוחם. למד בחדר ובישיבה. בגיל מאוחר נכנס לגימנסיא העברית בעיר, אולם מחמת מצבם החמרי הקשה של הוריו הוכרח להפסיק למודיו. הצטרף ל"השומר הצעיר" בעירו. היה מדריך הקן וחבר להנהגת הגליל. ב־1933 יצא להכשרה וכעבור זמן מה התחיל בעבודתו בתנועה בהנהלת גליל לודז־קאליש, אחר כך בוולין ולבסוף בהנהגה הראשית בווארשא. מאז ועד יומו האחרון לא עזב את התנועה. כמה פעמים עמד על סף העליה ועוכב לתפקיד מיוחד והמשיך ללא לאות.

בעת המלחמה יצא למזרחה של פולין. לאחר פעולה רבה חזר לווארשא בשליחות התנועה. כאן עמד בראש תנועתו המחתרתית ופעל בשמה במוסדות המפלגתיים. זמן מה עבד בג'וינט, קיים קשר עם המוסדות היהודים, וכן עם הקנים גם הרחוקים ביותר והביא להם עזרה חמרית, עצה ועידוד.

השתתף בעבודה במחלקה הסטאטיסטית שליד המוסד היהודי לעזרה סוציאלית, שמתפקידה היה לאסוף חומר ועדויות על מעשי הזוועה וההרג

של הגרמנים. הגרמנים הוציאו להורג את הועד הזה לפי רשימה שנמצאה בידם, אך יוסף לא נמצא בדירתו הקבועה, כי היה משנה לילה לילה את מקום לינתו.

הופיע כשהחומר העובדתי בידיו בפני המוסדות היהודיים ודרש הכנות ממשיות להגנה, אך רוב הנאספים ראו בכך הפצת שמועות כוזבות. לא ידע פחד בנסיעותיו בזמן הרדיפות הגדולות עד כדי שכחת עצמו, נסע בכל הדרכים, ומראהו היה שמיי מובהק. ידע להחלץ מכל סכנה בכוח בהירות מחשבתו, תפיסתו המהירה, זריזותו וגמישותו הרבה. לא הסכים להציל את עצמו כשהיתה לו האפשרות לכך.

היה בין מקימי הפלוגות הלוחמות הראשונות שהיו יסוד הארגון היהודי הלוחם. בימי גרוש ההשמדה הגדול בווארשא עסק "בייצור" תעודות־עבודה גרמניות, עם חותמת השלטונות הגרמניים בשביל פעילי ההגנה היהודית. בתחילת ספטמבר 1942 נתפסה קבוצת חברים כשבידיהם תעודות אלה. לפני שהוצאו הנאסרים להורג השתדלו הגרמנים להודע מפיהם, בהבטחות לשחררם, מי האיש שהכין למענם את הניירות. אחד מהם לא עמד כנראה, במבחן וכך נתפס יוסף. אנשי התנועה עשו מאמצים על־אנושיים לשחררו וללא הצלחה. כעבור זמן קצר הוצא להורג. החברים השתדלו והצליחו להוציא את גופתו ולהביאה לקבורה בקבר יחיד בבית העלמין שברחוב גנשא בווארשא.

מותו של יוסף, אף שאירע בעצם ימי הגירוש, עורר התרגשות רבה בגיטו. אחד מראשי הציבור היהודי ביטא זאת במלים אלה: "עם מותו של יוסף הלך מאתנו אחד היהודים הגדולים שהיו ליהדות ווארשא". ימים מספר לפני מותו שלח יוסף את מכתבו האחרון לקבוץ "מעפילים" שבו נאמר בין השאר: "אל תאמינו עוד לגרמנים. כל הבטחותיהם אינם אלא תחבולות שטן, שכוונתן להכניס פירוד בציבור. אם נגזר עלינו למות, נמות בכבוד. התנגדו בכוח ובכל מקום לגרמנים, ארגנו את הנוער, התגוננו, אל תלכו לקרונות!"

* לפי ספר חורבן ומרד של יהודי ווארשא. לוקט וערוך על ידי מלך ניישטט. הועד הפועל של ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בא"י. ועדת הגולה. תל־אביב, תש"ו. על בוראקס ראה בעמוד 240; על זילבערבערג — בעמוד 293; על זיטנער — בעמוד 334; על קאפלאן — בעמוד 389.

ח

מאורע טראגי עם בן עיר קאליש ידוע

נציין זאת כמקרה אחד ממקרים רבים לאין שיעור ולאין ספור, בשרשרת המרטירולוגיא של יהודי פולין, ובתוכם יהודי קאליש.

בין המגורשים מקאליש בחורף 1940 היה ר' אהרן בר פאזשאנטשבסקי ובני משפחתו הענפה. הוא היה ידוע בקאליש כסוחר בכלי כסף וזהב, מחסידי אלכסנדר. הוא התישב עם משפחתו בווארשא. בזמן הראשון סבלו רעב

ומחסור, מהיותם מחוסרי־כל. כעבור זמן מה התחילו הבנים משתכרים לחמם בחירוף נפש, כנהוג בימים ההם, ובמאוחר אף עשו חיל בעסקיהם. הבנים והבנות ניצלו קלסתר פניהם הארייים ופרצו אל מעֵבר לגיטו. עבר זמן מה ונתגבש אצלם הרעיון לחיות כאריים מכל וכל. בכסף שחסכו סידרו לעצמם תעודות מזויפות, שינו את שם המשפחה מפאזשאנטשבסקי לפארטשבסקי, שכרו לעצמם דירה ברובע הפולני, הגניבו גם את אביהם מן הגיטו, גילחו את זקנו ופיאותיו הניחו שפמו המופלג בלבד, כדי לשוות לו צורה פולנית מובהקת, צילמו אותו וסידרו תעודות זהותו. ומאהרן בר פאזשאנטשבסקי נתגלגל בבת אחת לאדאם פארטשבסקי, גוי גמור שאי אפשר היה להכירו. ומאחר שאדאם זה לשונו רופפת בשפה הפולנית — מן ההכרח שייחשב חרש־אילם. וכך נחשב גם בתעודתו. כך דרו באותה דירה ור׳ אהרן יושב בית כל הימים, אומר פרקי תהלים ומתפלל לישועת ה׳, ויחד עם זרעו מצפה לשחרור.

האסון

חדשים מספר לפני ששיחרר הצבא האדום את ווארשא שותק ר׳ אהרן בר במחצית גופו, כתוצאה מכל מה שעבר עליו מהמאורעות האיומים מסביב, ובכך ניטל הדיבור מפיו באמת. בניו, בעוז רצונם להציל את אביהם העבירוהו לבית־החולים הנוצרי ונתקבל שם כ״ארי״.

ברשות הרופאים ישבה על יד מיטתו אחת מבנותיו ושמרה עליו בהתמדה שלא ייגלה ״הסוד״. קרה והבת יצאה לרגעים מספר לקניית דבר מה בשביל החולה, וכשחזרה נתפעם רוחה לפתע. היא הרגישה מיד כי במשך רגעי העדרה קרה כאן משהו. אחת העובדות ניגשה אל החולה לקחת את בקבוק השתן, השגיחה בו שהוא יהודי והודיעה זאת למשרד בית־החולים ומיד הפיצה את הדבר על פני בית־החולים כולו. עתה הזהיר הרופא את הבת: עליכם להוציא את החולה מבית־החולים ולהעבירו למקום נעלם שלא יבולע לכם, ואם לאו, כל בני המשפחה אבודים, מהרו ואל תאחרו את השעה!

הבת מיהרה הביתה, ועוד באותו יום עזבה המשפחה את דירתה ועקרה לגור במקום נעלם באחד הפרברים שבווארשא, אבל כבר נבצר מהם לעשות דבר לבריאותו של האב, ובו ביום לפנות ערב מת החולה מרוב בעתה והזדעזעות.

ההלויה

באין ברירה סודרה הלוית האב כשל הלויתו של נוצרי. בראשה הלך כומר ו״שתי וערב״ לפניו. הוא נקבר בבית־הקברות הקאתולי. לאחר שנסתלקו הכומר והמלוים הנוצרים התלקטו שוב מסביב לקבר כמנין ״אריים טהורים״

אנוסים אף הם, ולאחר שהתבוננו יפה יפה לכל עבר, שעַיִן זר לא תשורם, התייצב הבן הבכור מרצילי (משה), התייפח בבכי ואמר קדיש... ואחרי הקדיש הפטיר: "אבא מחול לי. אין בידי להביא אותך לקבר ישראל. אבל מבטיחך אני, אם יעזור ה' ונחיה, אוציא אותך מכאן ואביאך למנוחת עולמים בקבר ישראל. מבטיח אני זאת בפני עשרת היהודים האנוסים העומדים כאן ושומעים את דברי".

הלויה בחשאי

כעבור כמה חדשים נכנס הצבא האדום לווארשא. המשתתפים בהלויה הנ"ל שררו בחיים. מיד נתגבש הרעיון להעביר את ארונו של ר' אהרן בר לבית עלמין של ישראל. לרגל קשיים שונים נמשך הענין זמן מה, עד שסוף סוף, לאחר בירור דברים לפני שלטונות הכנסיה הקאתולית, נפתח הקבר והועבר הארון לבית העלמין היהודי ברחוב גנשא. לאחר הקבורה וסתימת הגולל בתוך דממת מות, מוקף הידידים שעמדו למרגלות הקבר הקודם כ"נוצרים", אמר הבן משה "קדיש", וסיים: "אבא, עמדתי בדיבורי".

למראשות הקבר נתקע לוח עץ ועליו כתובת מבהיקה באותיות הקדושות: פ. נ. ר' אהרן דוב פאזשאנטבסקי ז"ל.

("מפרשת האנוסים בימינו" מאת לייב רוכמן ב"הצפה" מיום ג' ח' סיון תש"ו).

ט

אחרי שביתת הנשק וקץ מלחמת העולם השניה, כאשר שבויי מחנות המות, אודים מוצלים מאש, התחילו לשוב לעריהם, ואלה שמתוך לחץ התנאים נדדו או הורחקו למרחקי רוסיא וחזרו משם במאוחר, באו גם הם לעריהם להוודע אם מי שהוא מקרוביהם נשאר בחיים. מובן שגם בני קאליש חזרו לעירם. אולם, אויה, הוברר להם שמרבית, או כמעט, כל קרוביהם הושמדו ודירותיהם ונחלותיהם עברו לידי זרים שלא נתנום לעבור את סף ביתם. כזו היתה קבלת הפנים שנערכה לעלובי־עולם אלה בשובם הביתה אחר שנות מצוקה צער ועלבון וצפיה לרגע שובם הביתה...

מתוך שברון־לב ואזלת־יד נדחפו לברוח מכאן, ובלבד לא לראות את הגזל והחמס המשווע, את חורבן בתי אבותיהם, ירושת דורות, את עקירת מוסדות הקהילה, בתי הכנסת ובית הקברות. הכול הפך לבית קברות. האם אפשר לחיות ולהסתדר מחדש עלי קברים?! רובם של החוזרים עזבו את קאליש, הפעם לנצח, והתרכזו בלודז ובמקומות אחרים, ואף זאת באורח ארעי, עד שיצליחו למצוא אפשרות של בריחה מגיא ההריגה.

רק מעטים נשארו זמן מה בקאליש, מתוך רצון, שהפך אחר כך לחלום

ומקסם־שוא, ליצור לעצמם כאן קיום. ולהקים מחדש ישוב יהודי. הם התאגדו למעין קהילה ובראשה ועד שידבר בשמם עם השלטונות. בהשתדלות ועד זה קיבלו מאת מועצת העיר דירה ששימשה להם גם מעון־לינה משותף לכולם, מתוך פחד להתפזר בעיר, הקימו לעצמם מטבח כללי ואף בית כנסת.

תצוין כאן העזרה הגדולה שניתנה להם מאת יהודי קאליש באמריקה. העזרה הובאה להם על ידי בא־כוחם ה׳ יוסף ארנולד, שהיה בין הראשונים שבאו לפולין להושיט עזרה רחבה לבני עירו. הוא אף הקים קואופרטיבים למקצועות שונים, כדי שאחיו האומללים, נטולי בית וקיום, ימצאו את לחמם. רבה היתה העזרה שניתנה מאת אג. עולי קאליש בישראל. בסופו של דבר נשמטו אף הם אחד, אחד, ועזבו את קאליש ונתפזרו לכל עבר. כל הרכוש הרב שהושקע בקואופרטיבים ירד לטמיון.

ועתה...

לפי תיאורו (בעל פה) של תייר, בן עיר קאליש, מתושבי ארצות־הברית, שביקר בקאליש בעת סיורו בפולין זה מקרוב, אין בה יהודים (והרי אין להזכיר את המשומדים שבה שהוציאו עצמם מכלל ישראל) מלבד יהודי אחד הגר עם אשתו הנוצריה. את חדרו חילק לשניים. מחציתו תפוס על ידו, ומעבר למחיצה נמצא ארון קטן ובו ספר תורה, בעוד שבמחצית השניה של החדר תלתה האשה את האיקונין הנוצריים שלה.

וידיעה נוספת: גרשון הל, תושב ישראל, שנסע על פני פולין בקיץ תש״ך—1960, מסר רשמי נסיעתו בשבועון ״פנים אל פנים״ המופיע בירושלים בגליון 74—73. בין השאר הוא מספר שנזדמן לו יהודי בדרך ומפיו שמע, שלפני זמן מה באה לקאליש אשה יהודיה כדי להתראות עם קרובה. האשה חלתה לפתע, נותחה ומתה. בכל העיר לא נמצא מי שיטפל בקבורתה. הרופא המחוזי התנגד להעביר את הגופה לעיר אחרת. בדלית ברירה הועברה ללודז׳ ושם הובאה לקבורה. עובדה זו מדברת בעדה, וכל תיאור נוסף — למותר הוא.

✶

אולם כשם ששונאי ישראל בכל הדורות ובכל הארצות לא יכלו לו, לישראל סבא, ועם ישראל חי וקיים וממשיך, בעזרת השם, את קיומו במדינת ישראל שקמה לעינינו, ובשאר ארצות אשר המוני ישראל שבהם יונקים וניזונים במזון הרוחני ממדינת ישראל וזוכרים ומזכירים את אשר עוללו לנו שונאינו, כך לא תישכח לעולם יהדות פולין עם יהודי שאר ארצות אירופה, שהושמדה על ידי היטלר.

ותמיד ונצח, כשנעלה זכרון קרבנותינו הקדושים, נעלה גם את זכרון יהודי קאליש שקידשו את השם בחייהם ובמותם בתוך כל בית ישראל בפולין.

ה׳ יקום דמם!

מפתח שמות האנשים והמקומות המוזכרים בספר

א

אבא שאול 322
אבו שישה 307
אבוהב ר׳ יצחק 278
אבטליון הרב יעקב ראה ליטמאן
ר׳ אביעזר זעליג מרגליות 137, 151, 222, 226, 271, 293, 355
אביי ורבא 322
אביליוב יעקב משה חזן 281
ר׳ אבלי חריף 126, 135, 155, 158, 159, 160, 163, 204, 205, 345, 289, 395
אברבנאל 25
אברבנאל דון יצחק 385
ר׳ אברהם אבלי גומבינער, ראה "מגן אברהם"
ר׳ אברהם בר׳ שלמה 163
ר׳ אברהם בר"פ 163
ר׳ אברהם דאנציג 23
ר׳ אברהם הירש בר׳ לייזר 163
ר׳ אברהם יעקב 241
ר׳ אברהם יששכר הכהן הרבי מראדומסק 201
ר׳ אברהם בן צבי כץ 288
ר׳ אברהם הכהן אירירי 278
ר׳ אברהם הכהן ראפופורט 366
אברהם בן יצחק נגיד 26
אברהם משה בן יוסף 70
אברהם עשיר 70
ר׳ אברהם בר"ר ברך 124, 163
ר׳ אברהם בר מתתיהו הלוי 153
ר׳ אברהם דוד מאברוטש 320
אברונין יוסף בן שמואל ואסתר 302
אברמוביטש מ. 383
אבן סינא 291
אדריאנפול 153, 293, 375
אדלער ר׳ אליעזר 268
ר׳ אדם 68, 70
אדער ר׳ בער 401
אדער ר׳ יצחק 127, 256, 212, 264, 387
אהרן מק. 41
אהרן ושרה מק. 44
ר׳ אהרן משה הלוי 153
אובורניק ר׳ יהודה לייב 348
אוגוסט השני מלך 18
אודיסה 310
אוזורקוב 192, 210, 216
אוטוקר ה־3 מבוהימיא 56
אויערבאך הרב איצק 186
אויערבאך הרב אליעזר 186, 204, 209, 220, 222, 227, 230, 273
אויערבאך הרב חיים 186
אויערבאך ר׳ יעקב 364
אויערבאך הרב מאיר 186, 187, 219, 234, 278, 297
אזולאי הרב חיים יוסף דוד (חיד"א) 331
איבנוביץ 83
איבראהים פחה 314
איטליא 56, 107, 290, 304, 308, 309, 358, 375, 417
ר׳ איטשע חנגיעס 208
איטשקע באם 241
איניברוצלב־לסלו 153, 341, 357
ר׳ איציק זעליג 343
איצקוביטש יצחק 130
אייבשיץ ר׳ יונתן 152, 153, 340
אייגר — איגרא 32
אייגר ר׳ הירש דוד 364
אייגר הרב לייבל 165, 211
אייגר הרב עקיבא 117, 164, 169, 192, 216, 266, 398
אייגר הרב שלמה 117, 164, 166, 168, 171, 220, 223, 230, 254, 296

ר׳ אייזיל חריף 282
ר׳ יצחק אייזיק מטירנא 32
ר׳ אייזיק קאליש 376
אייזענבערג ר׳ יעקב 265
אייזענבערג מיכאל 388
אייזענשטדט 32
אלברץ 25
אלברשטיין ר׳ דוד 400
אלטר ר׳ אברהם מרדכי הרבי מגור 265
אלטר ר׳ אברהם יששכר 204
אלטר ר׳ חיים אלעזר 209
אלטר ר׳ יהודה לייב בעל ה״שפת אמת״ 211, 268, 410
אלטר ר׳ מנדלי 99, 201—203, 268
אליהו הנביא 313, 327
ר׳ אליהו מן 158
ר׳ אליהו בר יחיאל מק. 136, 222
ר׳ אליהו לייבל מק. 248
ר׳ אליהו ב״ר משה בנימין וולף 288
ר׳ אליהו ראגאלער 137, 167, 170—173, 204, 209, 210, 225, 230, 239
ר׳ אליקים מק. 351, 355
ר׳ אליקים געץ 270, 351
אליעזר ד״ר הלוי 172, 299
ר׳ אליעזר הכהן 278
ר׳ אליעזר ב״ר יהודה 286
ר׳ אליעזר לייזר מליסא 153
ר׳ אליעזר לייזר סגל 163
ר׳ אליעזר רוקח 180
ר׳ אליעזר בר׳ יעקב רב מאדריאנופול 293
ר׳ אליעזר ב״ר שמואל רב באפטא 348
ר׳ אלעזר ב״ר נתן ממיינץ 245
ר׳ אלעזר ב״ר יהודה ממיינץ 286
ר׳ אלעזר בר״י 163
ר׳ אלעזר ב״ר שמעון 324, 325
ר׳ אלעזר בר׳ שלמה זלמן ליסער 371
אלכסנדר מלך 71
אלכסנדר הראשון קיסר רוסיא 246
אלכסנדר ע״י לודז׳ 206, 213, 268, 269, 371, 401
ר׳ אלכסנדר סנדר קאלישער 289
ר׳ אלכסנדר סנדר מבית יפה 158
אלקוש 137
אלשיך ר׳ משה 314, 377
ר׳ אמי 314
אמסטרדם 136, 151, 152, 154, 180, 351, 278, 287, 328, 349, 355
אמריקה 83, 84, 259, 280
אנגל ד״ר יעקב שלום 377
אנגליא. אנגלים 18, 283, 285, 321, 372
אנצער ר׳ צבי הירש 389
אנשבאך 373
ר׳ אסי 314
אסף, הרב שמחה 352
אפיפיור 21
אפרים מבאן 25
אפרים סגל 221
ר׳ אפרים פישל 371
ארונוביטש לייזער וזוסיא 418
האר״י ראה : ר׳ יצחק לוריא
אריסטו 291
ארמנים 46
ארנאלד יוסף 424
ארנשטיין הרב שמשון 85, 191—195, 210, 215, 298
ארקוש ישראל בר״ש 125
ארקוש שמואל 128, 388
אש הרב נחום 193
אשכנז 25, 283, 285
אשכנזי ר׳ אליעזר 68, 70
אשכנזי ר׳ חיים צבי 164, 270
אשכנזי הרב משה אפרים 125, 126, 163, 164, 228, 229, 266, 270
אשכנזי ר׳ נתן 137, 160
אשכנזי ר׳ צבי החכם צבי 160
אשכנזי ר׳ זלמן 164
אשר משוידניץ 101

ב

באביאק 84, 214
באביאצקי יחזקאל 84
באהאריער ר׳ איטשע 205, 268, 400
באזל 391
באלאבאן מאיר 8, 9, 109, 338, 352, 336
באקליאר אשר 130, 378

באר יעקב 306
בארטאש וירטנבורג נסיך 41
באריסאווסקי שמואל, יוסף, אהרן, יהודה לייב 95
בבל 25, 324, 328
בדחן מק. 90
בוהימיא 29, 30, 55, 101
בוטן 281
בוימגולד ר׳ בעריש 233, 269, 394
בולסלב כרוברי 16
בולסלב הצנוע דוכס 16, 17, 19, 20, 21, 23, 29, 34, 52, 53, 57, 64, 67, 100
בוניופקא שמואל חזן 284
ר׳ בונם הרבי מפשיסכא 370
בוסק 195
בוסאק 104
בוראקס אליהו־אדק 419
בורשטין 160
בורנשטיין ר׳ אברהם הרבי מסוכצ׳וב 211, 214, 356, 363, 369
בורנשטיין ר׳ דוד נכדו של הנ״ל 212
בורנשטיין ר׳ שמואל בנו של ר׳ אברהם 211, 212
בזזינסקי אליעזר 396
בזשעג 42
ביאלי 206, 376
ביאליבזשיגער ר׳ יעקב 284
ביאליסטוק 195, 282, 283, 284, 419, 420
ביאליק ח. נ. 263, 380
בילגוריי 210
בינשטוק יעקוב 301
ביעניאש בנימין 252
בירנבוים אברהם בער 285
בית־הלוי אברהם בצלאל 3, 303, 389
בית־יהודה ראה : הריב״ן
בית־יוסף, ראה : ר׳ יוסף קארו
בית־הספרים הלאומי בירושלים 12
בית־עפה 307, 308
בלאנקענשטיין ר׳ וולף 364
בלאשקי 83, 94, 126, 162, 192, 213, 412, 417
בלאשקער ר׳ משה 401
בלה, מלך אונגריא 56
בלויצוירן נטע 130
בלפור 301
בן־יעקב 289
בנדין 213, 386
בניהו בן יהוידע 323
בן עזרא 242
בנימין ביניש שתדלן 275
בנימין בן־סירא 25
בנימין בן יחיאל, מדפיס 287
ר׳ בנימין וולף בר׳ יהודה לייב 158
ר׳ בנימין וולף בר׳ אבלי חריף 160
ר׳ בנימין וולף בר׳ פייביש 158
בני־ברק 211
בס־משורר ר׳ שבתי 144, 153, 154, 227, 231, 292, 293, 286, 288, 293, 376
בס יוסף 292
בעאטום יעקב 83
בעאטום ר׳ משה 364
בעאטום פתחיה 83
בעלכאטאווסקי פייביל 184
בער ר׳ שמעון עקיבא 293
בעער ר׳ דוד רב באווקוב 199
בערמאן 402
בערמאן — סגל ר׳ יששכר 151
בערסאן מ. 134, 252, 292
בערקע זיסקינד 302
בערשטיין מ. ה. 280
בעש״ט — בעל שם טוב 265
בראון ד״ר אדם נח 378
בראוומאן זאב מיכאל 171
בראט הרב מטומשוב 97
בראקמאן ד״ר 292
בראקמאן יצחק אייזיק 122, 162
בראקמאן ר׳ מאיר 304
ברדיצ׳וב 280
ברודי 160, 180, 315
ר׳ ברוך הירש מק. 167
ר׳ ברוך אונגער 167
ר׳ ברוך משקלוב 332
ר׳ ברוך, חזן 271
ברומבערג, א. י. 187
ברוצקום 26
ברטולמיאוש כריסטיאן 121
ברילינג הרב ברנרד 249
ברין 32

בריסטול 137
בריסק דליטא 89, 135, 136, 206, 282
בריסק קויאבסק 37
בריש ר' אלעזר אליהו 304
בריש נחום אלעזר 198
ברלין 151, 168, 215, 238, 282, 292, 287, 346, 377
ברלינער ר' מאיר 268, 400
ברלינר מנדל 95
ברנפלד ש. 66
ברסלה 16, 30, 42, 43, 79, 121, 152, 168, 209, 210, 244, 245, 246, 248, 250, 283, 348, 349, 351, 371, 373
ברסלר כריסטוף 349
ברסלבסקי יוסף 309
ברענדעל ישראל אשר 95
ברקובסקה יונה 378

ג

גאללום 26
גאליליאוש 21
גאליפולי 311
גאליציא 8, 25, 36, 160, 163, 180
גאלן הרופא 291
גבעתיים 307
ר' גד ש"ץ ונאמן 12, 15, 271—275
גוז'דזיק 382
גוטגולד ר' יחיאל 208
גוטים 23
גוטליב ד"ר יהושע 380
גוטמאכער ר' אליהו 266, 298
גוטמן לייזר 83
גוטפריינד ר' מרדכי 364
גוטפריינד ר' גרשון ובנו ר' אבלי 403
גוטשל חנה 389
גוטשל יוסף ויחזקאל 390
גוטשל צבי 303
גולדבערג אברהם הערש 130
גולדסובל מאקסימיליאן 83
גולדענבערג יהודה לייב 116
גולומבק 379
גולין 212, 214, 300
גולינסקי פייביש 83
גומבין 10, 141
גומובסקי 23
גור 265, 871
גורג' ה. 11, 372
גורני 256
גוש חלב 313, 314
גינז 32
גינזבורג 32
גינזבורג באראן דוד 7
גינזבורג מ. 383
גינם ליפמן 160, 274
גיצנהוזן 293
גלבר נ. מ. 81, 337, 353
גלברד מנדל 192
גלובינסקי אריה יצחק והינדה 304
גלוגאו 152, 153, 246, 371
גלדגובסקי נסיק 17
גלזגו 283
גליצנשטיין מאיר 85
גליקסמאן א. ה. 364
גליקסמן פ. ז. 270, 373
גנייזנו 16, 19, 20, 25, 28, 44, 67, 68, 71, 247
געלב יוסף משה 256
הגר"א — הגאון מוילנא 170, 239
גראבוב 390, 414
גראבסקי 262
גרובארט הרב יהודה לייב 190
גרובארט הרב יששכר בעריש 386
גרודנא, הורודנא 8, 278, 280, 320, 348, 349, 420
גרוניס ר' אשר 228, 229
גרויץ 20
גרוס זיגמונט 114, 127
גרוס עמנואל 198
גריידיץ 136, 266
גרין טרייטל 88
גרינבוים יצחק 280
גרינבוים רפאל 130
גרינולד הרב יקותיאל יהודה 106
גרינפלד הרב אברהם אבא 211
גריץ צבי 54, 341, 352

גרמניא, גרמנים 14, 18, 27, 28, 34, 46, 55, 57, 66, 93, 95, 97, 101, 167, 248, 255—257, 254, 278, 284, 286, 309, 358, 360, 408, 415, 417—419, 421
רבינו גרשום 329

ד

דאברא 396
דאברוסלאוו משלאוו 42
דאבראגסוט רוסטראווסקי 48
דאנציג 250
דאנציגער אהרן זעליג 198
דאנציגער ר׳ יחיאל הרבי מאלכסנדר 270
ר׳ דוב בער המגיד ממזריץ 169, 266
דובזיץ 87, 105
דובנא 9, 103, 278, 372
דובנוב ש. 23, 54, 238, 292, 338, 346, 352
דוברין 371
דוד מינצבורג 25
דוד ב״ר קלונימוס קלמן 158
דוד מקאליש 39, 40, 42, 244
דוד בר״י 163
דוד משיראדז 41
הר׳ דוד הלוי לנדא 221, 223
דוד בן יצחק משנייטוך 70
דוד אשכנזי 366
דוד מאיר ברה״פ 274
דוד משה אברהם, הרב 71
דוד יוסף ומארק מק. 72
דוידוביטש מ. 383
דוידוביטש אריה ליב 401
דוידזון ר׳ חיים הרב בווארשא 169
דומב דוד לאה 95
דומביא 84
דונאי 14
דזיאלושין 391, 186
דזיאלושינסקי יוטא מלכה 95
דזיאלושינסקי פליא ואיסר 109, 394
דזיאלושינסקי משה זלמן 369
דינבורג ב״צ 54
דינה מק. 36, 42
דינה אשת המגן אברהם 143
דינטע ישראל יעקב 82
דיהרנפורט 143, 154, 155, 169, 210, 239, 270, 286, 288, 292, 351
דלאקראט 25
דמשק 319
דניאל מפייזרן 41
דעמביצער ר׳ חיים נתן 253, 239
דעסוי 32, 137, 152, 288
דריזדן 345
דרעער גרשון 171, 185
דרעער ר׳ הירש 364

ה

האלברשטאדט 151
האלטער ר׳ יצחק 364
האליטש 25
האללע 32
האללער 262
האלפרין ר׳ משה אליהו 212, 401
האלק ר׳ ישראל 364
האלק מארקוס 114
האמבורג 32, 195
האמבורגר 114
האמער ר׳ איציק 399
האנובר 32, 152, 270, 283
האק סיני 37
הוהנזלצה, ראה: אינוברוצלב
הולנדיא 358
הולנדר ר׳ דוד 328
הונגריא 35, 37, 364
הורוביץ 32
הורוביץ ר׳ ישעי׳ השל״ה 314, 320
הורוביץ ר׳ משה שפטל 364, 374
הורונציק שמעון 385
הושע, הנביא 314
הילדסהיים 270
הילדסהיימר הרב עזריאל 215, 397
היילברין־היילפרין 32
היילה (האל) 25

היילמאן ר' חיים מאיר 280
היילפרין ישראל 54, 78, 102, 121, 347, 348, 353, 365, 377
היימאן ר' אברהם 364
היימאן ר' יעקב 393
היינסדורף נטע 184
היינריך ה. 4, 56
היללער נח 130
הילפסהיים 32
היפוקרטס 291
הירש בר' יוסף קאל. 43
הל גרשון 424
הלוי דוד 383
הלל הזקן 314, 326
הנריק ה. 4, 17
העבער ר' יוסף משה 128, 130, 387
העבער ר' שמואל ובניו ר' פינחס ור' חיים אלעזר 40
העלער ר' יחיאל הלוי 276
הענא 146, 288, 373
הערצבערג ר' יעקב 364
הר־הרצל 303—305, 308
הר־טוב 308
הרובושוב 210
הר ירוק־גרינברג 379
הרכבי אברהם אליהו 338
הרמן יוסף מנדל 207
הרצל ד"ר ב. ז. 39
הרשזון צנצימינער ישראל 164
הערשעלע (משורר) 385
הרשקוביץ ר' שלמה 395
הרשקוביץ זישא 84
השל צורף מוילנא 374

ו

ר' וואלף לבנה קאליש 37
ר' וואלף סופר 315
וואלף יוהן 153
וואלקאוויטש בנימין חיים 203, 385, 402
וואלקאוויטש שלמה יעקב 85
וואלקאביסק 282
ואקם ר' איציק 364
ואקם הרב חיים אלעזר 84, 85, 88, 112, 116, 138, 141, 187, 188, 202, 203, 210, 211, 228, 229, 230, 232, 279, 297, 298, 310, 364, 387, 397
ואקס זאב 304
ואקס ר' רפאל יוסף ובניו ר' זאב ור' שלום 403
ואקסשטוק 130
ווארטא — נהר 14, 15, 18
ווארטא־דווארט — עין 396
ווארניצקי משה מאיר 185
ווארצקי הרב אליהו 212
ווארצקי ר' בייניש 198
ווארצקי ר' יצחק 364
ווארצקי שתדלן 103
ווארשא 8, 20, 21, 80, 81, 83, 164, 172, 200, 203, 210, 211, 212, 239, 245, 251, 252, 254, 255, 278, 279, 282, 283, 289, 333, 371, 372, 377, 386, 398, 405, 406, 417, 419, 420, 422
ווארשאביאק ר' מאיר 199
ווארשאבסקי יקיר 382
וולין 129
וויבודה אברהם 84
וידבסקי שמעון 130
ויטקובו 25
ויטקובסקי ר' דוד 233
ויטקובסקי זלמן וולף 84
וייל ר' שמחה לייב 274
וויינגאט ר' אריה לייב 172, 210
וויינגאט הרב ישראל 204
וויינגאט הרב יששכר 171, 172, 210, 223, 229, 331
וויינגאט ר' ראובן ישראל 112
וויינגאט הרב מיכאל דוד 218, 223
וויינגאט ר' שרגא פייבל 209, 212
וויינטרויב ר' בנימין יעקב 210, 225, 364
וויינטרויב ר' מרדכי מנדל 301
וויינריב ד"ר דב 249
וויינשטאק ר' בנימין זאב 364
ווייס אליהו 95
ווייסענבערג י. מ. 385
ווייסענבערג־אקרמן 309
ווייץ ר' הירש 240, 394
ווייץ ר' חיים משה 130

ווייץ ר׳ מרדכי 215, 233, 405
וילטשינסקי אברהם מאיר 85
ווילייקי 255
ווילנא 152, 168, 170, 212, 239, 255, 276, 270, 281, 283, 284, 320, 330, 331, 374, 419
ווילכער בעל ביתל, ראה: לעווענשטיין־סטראשונסקי
וינה 14, 200, 256, 265, 364
וינטער איטה 256
ויסלה 14, 23, 85
ויעליון 67, 80, 84, 385
ויערושבסקי ר׳ מוטיל 97, 392
ויצנהוזן יוסף יוזלמן 154
וירונה 291
וישקוב 83
ולאדיסלאב השני 19
ולוצלאבק 85, 211, 214, 242
ולטפרייד ר׳ אברהם משה הרבי מראספשע 270
ולטפרייד ר׳ ישעי׳ רבי ובנו ר׳ יחיאל 270
ולטפרייד ר׳ מאיר 208
וולין 257, 265, 420
וונגסבסקי ר׳ חיים יצחק 364
וונגסבסקי ר׳ יששכר 364
וונזבך 358
וונציא 16, 70, 286, 291
וועטשטיין פ. ה. 73
וועלטסמאן ר׳ אברהם 112, 364
וועלטסמאן ר׳ שמואל 6, 46, 85, 218, 296, 310, 357, 380
וורמס־וורמייזא־גרמייזא 34, 135, 286
ורונקי 25
ורשנו 247

ז

ר׳ זאב וולף במה״ריל 163
ר׳ זאב מיכאל בר״מ 125, 274
זאגורוב 211
זאוויאש 40
זאלודקובסקי אליהו 280, 283, 383
זאלודקובסקי יוסף סיני 283
זאלודקובסקי יעקב 283
זאלודקובסקי ר׳ נח 280—284, 283, 383
זאלודקובסקי שאול 284, 383
זאלצבורג 31
זאמוט 173
זאקס ישעיה 127, 171
זאקס ר׳ משה 364
זבדי בן יוסף 25
ז׳בוטינסקי ז. 380
זבולון בן יעקב 313
זבונשין 98
זבורוב 180
זגירז 417
זדון 247
זדונסקי ווליא 84, 388
(מר) זוטרא 25
זביגור 16
זולצבאך 37, 151
ז׳ולקיב 180, 185, 289, 350
זיגמונט הזקן 250
זיגמונט הראשון 21, 35, 67, 71, 252
זיגמונט אוגוסט 57, 72
זיגמונט יאגיעללו 57
זידובו 24, 28, 29, 45, 244
זיטומיר 325
זיטמן ר׳ ישראל 211, 223, 229
זיטנער 395
זיידעל ר׳ אהרן 364
זיידעל ר׳ יוסף 393
זייף פוליה דוד, בערל ואסתר 95
זייפער אברהם אבלי 364
זילברברג ר׳ חנוך הענוך 393
זילברברג ר׳ חיים יעקב נפתלי 393
זילברברג זרח 419
זילברמן יצחק בן אליעזר ואסתר 304
זינגער ר׳ אליהו 205, 206, 356
זינגער ר׳ חיים אלעזר 206
זינגער ר׳ יחיאל מנחם 206
זינגער ר׳ יצחק מאיר 206
זינגער ר׳ שרגא פייבל 206
זיסקינד ר׳ ישראל משה 234
זכותא 25

זכותא ר' משה 342
זלוטאווי 376
זילונקה דב 404—409
זלמן בן יצחק 37
זנאמירובסקי 395
זעטעל 281
זעלדע אשת שמעון מק. 41, 43
זעמעלע מק. 41
זלוטה (רחוב) 47
זלוטניק הרב י. ל. 142
זלוטשוב (גאליציא) 152, 180

ח

חבר ר' יצחק אייזיק 276
חברון 320
ר' חיים בנו של בעל המגן אברהם 142, 143, 144
ר' חיים מצאנז 187, 188
ר' חיים מנחם מן 158
ר' חיים הכהן מארם צובא 190
ר' חיים ויטאל 190
ר' חיים נחום הלוי מרגליות 223
ר' חיים ב"ר צבי הירש הכהן 288
ר' חיים אליעזר מקמפנא 315
חיים מלאך 373—375
חכם צבי, ראה: אשכנזי ר' צבי
חכמוביץ נ. צ. 8
חיפה 217, 285, 311, 312
החוזה מלובלין, ראה: הורביץ ר' יעקב יצחק
ר' חוצפית המתורגמן 314
חמלניצקי 78, 315, 374
חיות ר' צבי הירש 126, 179, 180, 181, 185, 221, 223, 226, 228, 229, 230, 232
חלב 309
ר' חנוך העגוך הכהן 371
ר' חנוך העגוך הרבי מאלכסנדר 371
ר' חנוך העגוך ב"ר אליקים 22
חריפאי ח. ל. 383
חרמון 321

ט

טאטארים 46
טביוב י. ח. 299
טבריא 311—313, 320, 331
טוליטשקוב 84, 213
טומה דה פאקוזו 43
טומשוב 137
טונקלבלום קלמן 163
טורון־טהורן 19, 24, 215, 296, 297, 357
טורק 84, 98, 206, 254, 415
טיטוס 315
טיקוצונער ר' ישראל 398
טיקטין 348, 349, 374
טעפער צפורה 217
טרבלינקה 419, 386
טרויבע הרב ר' אבלי ראה: ר' אבלי חריף
טרויבע הרב אלעזר 127, 172, 204, 210, 221, 265, 268, 364, 396
טרויבע המשפחה 160, 371, 395
טרויבע ר' איציק ב"ר אבלי חריף 346
טרויבע ר' וולף ב"ר אבלי חריף 124, 167, 171, 396
טרויבע ר' חנוך משה 289, 371
טרויבע ר' מנדל 268, 389, 396
טרויבע האחים ר' מאיר, ר' זלמן, ר' יצחק ור' מנדל 269, 396
טרויעב ר' מנדל בעריש 130, 132, 256, 269, 387, 396
טרויבע ר' משה וולף 130, 269, 396
טרויבע ר' מיכאל 396
טרויבע חיים יחיאל 299, 357
טרויבע שמואל צבי 301, 396
טרויטש כריסטוף 121
טרוימן אברהם 220, 224
טרונק ד"ר ישעיה 27, 337
טרוסק 269
טרוקי 281
טרנוב 137

טרנוגרד 187
טשאשקי, פרבר 49
טשייניק הערש 256
טשעך יעקב 35, 48

י

יאבלונה ע"י ווארשא 417
יאגללו לאדיסלאוס 33
יאגללו המלך 20, 21
הים הבאלטי 14, 15
הים השחור 24
יאן קאזימיזש, מלך 77, 78, 79, 252
יאן אלברעכט, מלך 46
יאן ראסוטא 42
יאנוש יונה מק. 40
יאנקלעוויטש זלמן מק. (בן־יעקב) 129, 127
יאפאן 257
ר' יאקלה בר' לייזר 159
יואב בן צרויה 294
ר' יואל סירקיש הב"ח 73, 238
ר' יודא בר' אלי' 158
יודקעוויטש הר' יעקב דוד 223, 225, 230
יוהן סובייסקי 371
רבי יוזפא מליסא 3, 52, 53
רבי יוחאי 314
רבי יוחנן 314
רבי יוחנן הסנדלר 315
ר' יוחנן מקרעמניץ 151
ר' יום טוב ליפמן העליר (התוי"ט) 374
יונה הנביא 313
יונה מאיר רופא 292
יונתן בן עוזיאל 307
ר' יונתן אייבשיץ 376
ר' יוסי בן סיסי 323
ר' יוסי הלבן 323
יוסף מק. 48, 244
ר' יוסף מק. 91
ר' יוסף בר"ג 122, 162, 274
ר' יוסף בר' הירש קאלישר 289
ר' יוסף ב"ר אליהו סגל חנטשינר 349
ר' יוסף ב"ר אריה יהודה לייב הלוי 359
ר' יוסף הלוי מק. 351
ר' יוסף קארו, ראה: קארו ר' יוסף
ר' יוסף גרשון מרווארט 265
ר' יוסף חיים בר' אלכסנדר סנדר 225
ר' יוסף ב"ר פינחס 163
יוסקוביץ ר' יעקב צבי 216
יורבורג 195
יורדן מאללם מק. 40
יורים א. ש. 383
יהודה מאלעשניץ 41
ר' יהודה לייב ב"ר פייבל 124, 163, 167, 274
ר' יהודה אחיו של המג"א 143
ר' יהודה לייב מקרעמניץ 151
ר' יהודה ארי' לייב רב בק. 152, 220, 230
ר' יהודה ב"ר שמחה צינץ 153
ר' יהודה ליב בר יעקב סגל 158
ר' יהודה בר אלעי 323
ר' יהודה ליב ב"ר ישראל מק. 345
ר' יהודה ליבל ב"ר מרדכי מק. 345
ר' יהודה ליב ב"ריק 345
ר' יהודה בן יוסף מק. 348
ר' יהודה גלוגא 351
ר' יהודה הלוי שו"ב 364
ר' יהודה החסיד 245
ר' יהודה החסיד (משדליץ) 370
ר' יהודה ליב בר אברהם בר"פ מק. 158
ר' יהודה ליב בר"י מקמפנא 158
ר' יהודה בר אליעזר ליפמן מק. 159
ר' יהודה לייביש בהגאון מוה' מאיר מלאסק 162
ר' יהודה ליב ברלם מק. 163
היהודי הקדוש 164
יהודה ליב ב"ר נפתלי 288
יהודה ליב ב"ר אליהו 288
ר' יהודה נשיאה 322
יזרעאלובץ יצחק בן אברהם 305
ר' יחיאל מיכל ב"ר אריה סגל 137, 151, 222, 231, 293
ר' יחיאל מיכל מנעמירוב 155, 374, 389
ר' יחיאל מיכל הכהן 163
ר' יחיאל בר"ש עזריאל 222, 224, 220
ר' יחיאל פישל מק. 158
יסניץ 287
יעבץ, ראה: עמדין

יעבץ זאב 217, 310
יעקב מק. 37, 40, 42
יעקב מקוזמין 35
יעקב משראדז 35
יעקב בן־אשר מק. 79
ר' יעקב ב"ר אברהם מלייפניק 136
ר' יעקב ב"ר בנימין הכהן 135
ר' יעקב בן זעליג מק. 348
יעקב יואכים מק. 121
ר' יעקב ב"ר משה מק. 158
ר' יעקב לורברבוים, הרב מליסא 8, 160, 164, 278, 356
ר' יעקב בן יצחק 287
ר' יעקב פאפרש 355
ר' יעקב ריישר 79
ר' יעקב שתדלן מפוזנא 103
ר' יעקב שטרימר 153, 154, 293, 376
ר' יעקב סבא קדישא מק. 169, 266
ר' יעקב יצחק, החוזה מלובלין 169, 266, 370
ר' יעקב יצחק מולוצלאווק 265
יעקובוביטש רוזה 383, 386
יעקבסון, ב. 254
יערי אברהם 12, 91, 237, 295, 296, 310, 329, 377
יפה ר' אלכסנדר זאב 221, 222
יפו 215, 309, 324
יצחק (יוסף) קאליש 23, 26, 39
יצחק מק. 43
ר' יצחק בר אברהם הרב מפוזנא 342, 347
יצחק בן אליהו מדפיס 287
ר' יצחק הכהן 289
ר' יצחק 324, 325
ר' יצחק בן הק' ר' משה עלים 286
ר' יצחק אייזיק בר"א בר"פ 274
יצחק אייזיק בן צבי הירש מדפיס 287
ר' יצחק אייזיק זעליג מק. 348
ר' יצחק המכונה אייזיק ב"ר עזריאל זעליג מק. 350
ר' יצחק אייזיק, שתדלן מק. 372
ר' יצחק אלחנן ספקטור 106
ר' יצחק זעליג קרא 152, 153
ר' יצחק לוריא־האר"י 278, 314, 322, 331
ר' יצחק מאיר הרבי מגור החדושי רי"מ 276
ר' יצחק צרפתי 309
ירוסלב 339, 340, 348, 349, 350, 351
ירוזלימסקי ר' גרשון 268
ירושלים 70, 153, 186, 204, 210, 217, 249, 259, 293, 297, 299, 301, 306, 307, 308, 310, 315, 319, 327, 328, 331, 336, 378, 395, 404
ירטש בת ר' משה 37
ישמעאלים 314, 319, 321
ר' ישראל איסר ב"ר יחיאל 137
ר' ישראל איסר ב"ר משה רב בק. 152
ר' ישראל איסרלין 5, 133
ר' ישראל בק. 331
ר' ישראל בר יואל זיסלין 66
ר' ישראל מברונא 366
ר' ישראל בר"ש 163, 274
ר' ישראל יהושע מקוטנא 138, 188, 189, 279, 298
ר' ישראל יפה, חזן 219, 229, 276, 280
ר' ישראל משה בר"י 163, 274
ר' ישראל מסאַלאנט 194, 278
ר' ישראל סרוג 278
ר' ישראל עלקישר 221, 355
ר' ישראל מריזין 320
ר' ישראל שו"ב געלערנטער 299, 359, 364, 399
ר' ישראל שפירא רב בק. 106, 137, 151, 348, 355
ר' ישראל משקלוב 321, 381, 322
ר' יששכר בן צבי מדפיס 288
ר' יששכר הלוי 158
ר' יששכר קאטצנעלענבוגן 152

כ

כהן ר' אליעזר משה, יהושע פאלק, אהרן יעקב, שיינרל 95, 299, 399
כהן בנימין 375
כהן יואכים 72
כהן ר' יעקב מנדל 402
כהן יעקב 130

כהן יצחק אהרן וליפא 399
כהן ר׳ מענקי 399
כהן ר׳ שלמה 130, 387
כהנא־שפירא מרדכי 383
כהנא ר׳ משה 163, 167
כודינסקי אדאם 28
כוזריא, כוזרים 24, 26, 29, 31
כוש 315
כי־טוב ר׳ אליהו 301
כפר זיתון 323
כפר יחזקאל 301
כפר מנחם 306
כפר סבא 305
כלופי 343
כלמנא 407
כץ ר׳ אברהם 226
כץ הרב דב 195
ר׳ כרוספדאי 320

ל

לאדיסלאוס בן אוריניץ 28, 29
לאנדאו הרמן 114
לאנדאו ר׳ יחזקאל "הנודע ביהודה" 209, 376
לאנדאו מיכאל 163
לאנדסבערג 32
לאנדסבערג ר׳ גדליה מאיר 364
לאנדסבערג ד״ר ע. 121
לאנדסהוט ר׳ אליעזר לייזר 66
לאסק 155, 376, 398, 417, 418
לאסקי 397
לאסקי יאן 52
לויבשיץ־ליפשיץ 32
לובזיץ 152
לובינסקי ר׳ משה 268, 400
לובלין 34, 35, 187, 206, 211, 212, 282, 309, 339, 407, 416
לובלסקי משה 301
לובלסקי משה, דוד ודבורה 305
לודויג מלך הונגריא 67
לודז 8, 198, 209, 213, 214, 255, 282, 283, 284, 304, 373, 396, 402, 404, 406
ר׳ לוי בן סיסא 323
ר׳ לוי יצחק מברדיצב 164
ר׳ לוי יצחק, חתנו ר׳ ליפא 164
לוטמירסק ע״י לודז 373
לויביטש 376
לומזא 278
לונדון 284
לוצאטו ר׳ משה חיים, ראה: רמח״ל
לוקטק 19
לוקסענבורג 32
לוקסענבערג הערש 96
לוקסענבערג ר׳ לייזר 400
לטביא 195
לטרון 305
ליברפול 283
ליבשיץ הרב הלל 194
ליבשיץ הרב יחזקאל 193—200, 207, 212, 232, 220, 212, 285, 357, 359, 403
ר׳ אליעזר 208
לידא אליעזר 282
ליהמן הרב ד״ר מאיר 86
ליטא 56, 276, 338, 239
ליטבינים 17
ליטמן־אבטליון הרב יעקב 214, 383
ליטמן־אבטליון פינחס, יעקב וגיטה 306
ר׳ לייב שתדלן 103
ר׳ לייב שיר השירים 154
ר׳ לייב בר״י ז״ק 274
לייבל לצארים 121
ר׳ לייביש דיין 208
ר׳ לייזר בר״ב 163
ליינר הרב גרשון הענך 212, 298
לייפניק 32
לייפציג 248, 285, 319
ליכטנבוים ר׳ אברהם ובניו 262
ליכטנשטיין 32
לימא 25
לינטשיץ 77, 186, 209, 239
ליסא 8, 78, 121, 297, 341, 342, 351, 369, 376, 398
ליפמנוביטש שלמה 84
ליפנא 265

ליפסק 164
ליפסקי 91
ליפשיץ ר' זאב וולף 191
ליפשיץ ר' שלמה זלמן 254, 394
ליפשיץ ר' שרגא פייבל 233
ליק 297, 364
ללבל יואכים 81
למברג־לבוב 33, 46, 53, 68, 69, 79, 101, 133, 245
לסלו, ראה: אינוברוצלב
לעהרין ר' צבי הירש 328
לעווי ר' אפרים 232
לעווי ר' וולף 364
לעווי הרב אשר לעמיל 300
לעווי הרב יעקב לייב 300
לעווי הרב ישראל איסר 300
לעווי הרב נחום 300
לעווי סימון 346
לעוויזון שלמה 295, 296
לעווין הרב אהרן 194
לעווין הרב ד"ר יהודה לואיס 7, 31, 38, 153, 247, 248, 292, 344, 347, 353
לעווין שרה 95
לעווין 32
לעווענטהאל ר' דוד 218, 225
לעווענטהאל ר' מנדל 403
לעווינסון ר' אברהם לייביש 364
לעווענשטיין־סטראשינסקי ר' יואל רוד 282
לעשצינסקי י. 337
לשק 25

מ

מאגרבורג 55
מאהלער ר. 24, 54, 333, 353
מאזוביא 134, 338
מאזוביצקי נסיך 17, 19
מאזור ר' אליהו 212
מאזור ר' לייביש 364
מאזור הרב מאיר צבי 211
ר' מאיר בעל הנס 310, 314
ר' מאיר צילך 191
ר' מאיר מקוואהל 265
ר' מאיר קריסטיאנופולר 160
ר' מאיר מנחם מליפנא 265
ר' מאיר בן הרב אשר הלוי 70
מאיר בן זעליג, מדפיס 287
ר' מאיר בר' דוד יוסף כץ 348
ר' מאיר בן יעקב 352
ר' מאיר מקרעמניץ 151
ר' מאיר לידער, חזן 282
מאמלוק א. י. 383
מאמלוק ר' יוסף 91, 256, 394
מאמלוק ר' יעקב 116, 193, 364, 397
מאמלוק ר' יצחק 364
מאמלוק ר' לייזר 163
מאמלוק ר' מרדכי 198
מאמלוק ר' צבי יהודה 198, 221, 227, 232, 368
מאמלוק ר' שמעון 171
מאמרוט לודביק 80, 116, 127, 254, 255
מאנאסטרישץ 366
מאנאש ב. ל. מדפיס 90, 357
מאנטובה 136, 286, 375
מאנלין מק. 41, 42
מאנספעלד אברהם אבלי 310, 317, 319
מאנספעלד יוסף 295, 310
מאנספעלד ר' ליפמן 208
מאנפעלד שמואל שבתי 198
מאנצעסטער 285
מאנשיך (מנשה) 42
מאקאווסקי אהרן זלמן 400
מאקאווסקי ר' בנימין 214, 268, 400
מאקאווסקי הרב צבי 214, 233, 357
מארינבאד 185
מארעצקי 383
מארק אברהם 250
מארק בערל 29, 245
מארקאווסקי גוסטאב 130
מארקון יצחק דוב בער 7
מאשקאוויטש מירל 96
"מגן אברהם" 10, 33, 49, 79, 102, 106, 119, 134, 137, 142, 143, 144, 145, 152, 160, 172, 203, 222, 227, 228,

229, 231, 237, 239, 240, 241, 294,
295, 348, 355, 356, 358
מהרי"ל 33
מהר"ל מפראג 32, 70, 289, 329, 343,
371
מהר"ם מלובלין 339, 340, 366
מהרש"א 152
מהרש"ק, ראה: ר' שמואל שאטין
מהרש"ל 69, 70, 137, 340
מוזעם הרב זאב וולף 94, 198, 206—208,
229, 233, 268, 373, 390
מיזעם ר' יהודה יידל 208, 390
מוזעם ר' יהודה יידל רעיתו מרת מרים
שרה ובניו ראובן, אלכסנדר, מאיר,
נח 391
מוחמד 25
מונטיפיורי משה 171, 298
מוסקה מק. 41
מוסקבה 79, 255
מוסקוביטים 34
מורביא 35
מורגנשטרן הרב בנימין 96, 205
מורגנשטרן ר' יחזקאל 364, 398
מורגנשטרן הרב משה 127, 387
מורגנשטרן משה ת"א 12
מזריץ 169, 266
מזריץ (פוזנא) 151
מחצית־השקל, המחבר, ראה: ר' שמואל
הלוי קעלן
מיזלש ר' דב בעריש 278, 279
מייזנער 32
מייזנער י. ד. מי 127
מייזנער מייטה 256
מיינץ 85, 245
מייראנץ ר' משה ר' יעקב יוסף 268
מייראנץ ר' אשר 364
מיטשיסלב הזקן 55
ר' מיכל בעל שערי שמים 355
מיכאל מק. 36, 42, 48
ר' מיכאל הרב הראשי בק. 43
ר' מיכאל פעק 347
ר' מיכאל ב"ר מ"א מבארג 163
ר' מיכאל בר"י 163
מיכלזון הרב צבי יחזקאל 228, 357
מילטנר גיאורג 349
מילטנברג, פון 348
מינסק 215, 276, 278
מינסק מאזוביצק 263, 416
מינץ בנימין 404, 418
מיצינסקי, סופר אנטישמי 251
מירון 323
מלב"ים 365
מליטופול 214
מס ראובן 249
מעלה החמשה 304
ר' מענדעל ברנ"ק 163, 274
ר' מענדעל מקאמיניץ 331
מענדעלזון ר' ביניש 364
מעססינג הרב יוסף 204, 210, 218—223,
225, 228, 232, 233
מעקלענבורג ר' יעקב צבי 278
מצרים 293, 315, 324, 328
מרגליות אלכסנדר יהודה הלוי 227
מרגליות הרב גרשון 320, 326
מרגליות יוסף דוד 256
מרגליות ח. ז. 103, 872
מרגליות הרב ראובן 12, 71
ר' מרדכי בר' יהודה פו"מ מק. 158, 232
ר' מרדכי יפה 33, 159, 276, 290, 340,
341, 343, 357, 370, 394
ר' מרדכי ב"ר יצחק 169
ר' מרדכי מטשרנוביל 331
ר' מרדכי יוסף 349
מרדכי דהלאטאש 376
משה בן בנימין וולף, רופא מקאליש 9,
225, 290
משה מנאקול 35
ר' משה יקותיאל קויפמן כץ 79, 240,
348, 350, 144, 146, 219, 224—226,
231
ר' משה איסרליש, ראה: הרמ"א
ר' משה בלאשקער 268
ר' משה בן ה"שך 151, 152, 355
ר' משה ב"ר הלל מוילנא 152, 219, 232
ר' משה חיים לוצאטו־רמח"ל 152
ר' משה מבית יפה 158
ר' משה שערטילש 154
ר' משה במ"ר נפתלי צבי 158

ר' משה אפרים הרב, ראה: אשכנזי
ר' משה ליב מסוסוב 164
ר' משה חריף סוכצ'ובר 169, 266
ר' משה הרב מוואֿרטא 169
ר' משה רוקח 180
ר' משה ב"ר ישעיהו 228
ר' משה מפרעמסלא 238
ר' משה מכיר 239
משה בן אברהם אבינו, מדפיס 288
ר' משה דוד טאפאווער 315
הרב משה מסאווראן 320
רבי משה קורדוארי 322
ר' משה אלשיך 331
ר' משה רבקיש 348
ר' משה בן הגאון מקרוטושין 350
ר' משה שמעון מק. 352
ר' משה האגיז 350
ר' משה זכותא 375
הרב משה יהודה ליב מקוטנא 393
ר' מתתיהו ב"ר יהושע סגל מק. 158

נ

נאדליר 68, 71
נאדעל ב"צ 83
נאוואמיאסט הערש 130
נאחאד 168
נאפוליאון 18
נאצים 19, 405, 418
נבוכדנאצר 328
נבי יושע 305
נגבה 307
ר' נחום ישראל מליפנא 265
נחלת יהודה 215, 306
נחלת יצחק 307, 308
נחמה אלמנת מושק מק. 41
ניו יורק 106, 206, 242, 337, 404, 412
נומבורג 32
נוסבערג מאיר 371
ניישטאדט 173
ניקולאי הראשון 20
ניקולאי טרונבה ארכי הגמון 67
ניר יעקב 306
נירים 306
נירנברג 32, 309
נירנברג ר' משה 402
נייפלד דניאל 84
נישקובסקי 80
נעלקען המשפחה 372
נעלקען ר' אברהם 163, 373
נעלקען ר' אהרן זיגר 85
נעלקען ר' אלעזר 364
נעלקען ר' אריה לייב 210
נעלקען הענדעלע 112
נעלקען ר' שמואל 171, 373
נפרסטק שמואל 306
ר' נפתלי צבי הירש 163
ר' נפתלי ב"ר משה שמעון 345
ר' נתן ב"ר בנימין מק. 248
ר' נתן ברז"ק מק. 162, 274
ר' נתן שפירא 137
ר' נתן נטע ב"ר משה 288
ר' נתן נטע הנובר 340, 374

ס

סאבאטא (שבתי) מק. 40
סאווראן 319
סאלאמאן מק. 41
סאלאמאן זעליג 346
סלאניקי 136, 286, 288
סאמסון ר' אברהם פינחס 399
סאנדומירוש 28, 53, 100, 287, 416
סבנדריא נהר 15
סובאלק 276
סוכצ'וב 169, 211, 212, 266, 269, 243, 356
סולניק הרשל 382, 384
סולניק ר' יואל 384
סולניק ד"ר שמואל 234, 383
סולניק ר' שמואל פייבל 384
סומפולנא 213, 214
סוקולוב ב. 353, 377
סט. גאללען 255

סטאוויסק 278
סטאניסלאב 163
סטאניסלאב אוגוסט
פוניאטובסקי 52—53
סטאווישין 36, 126, 162, 412
סטריא 8
סטריקוב 97, 269
סטריקאוסקי ר' אהרן 364
סיביר 18, 258, 388
סיטנער ר' גבריאל 265
סיטנער יוסף, דוד, לאה ויואל 420
סיטנער ר' יצחק מאיר 403
סכסוניא 25, 255
סלאוויות, ארצות 15, 16, 56
סלונים 282, 419
סלופצא 366
סלוצקי 259
סלוצקי ר' מרדכי 265
סלישבסקי 9
סלישקובסקי סבסטיאן 292
סלמה 305
סמאלקא מוואַרשא 101
ססבוניא 25
ספרד 304
ספרדים 25, 319, 324, 326, 328, 329, 362
סקאלאט 320
סקוטלנד 283
סקוברון יעקב משה 84
סקיה 305
סקלובניא 25
סקרניביץ 269, 361
סרידניק 194

ע

עגנון ש. י. 377
ר' עוזיאל בר ישראל דיין בק. 153
עוזיאל מק. שמאי 43
ר' עוזיאל מק. 355
עטרות 308
עמדין ר' יעקב — יעב"ץ 340
עמק הארזים 259
רבי עקיבא 314
עקמאן איציק 83
עתלית 306

פ

פאביאניץ 202, 204, 254, 255, 396, 402
פאגעלמאן שמואל יעקב 96
פאטענטרעגער יחיאל 388
פאלאטש אייזיק 256
פאלטאני (פלטיאל) 36, 42
פאליק מקאליש 23, 30, 39, 67, 100
פויפלויער ר' משה 226
פאריז 304
פארזשענטשעמסקי ר' אהרן בער 421—423
פדובה 291
פוגלזון ד"ר 382
פוגרבינסקי יוחנן 12
פודגוז'ע 105
פודגוז'ע ע"י קראקא 371
פודהייץ 152
פודוליא 9, 265, 328
פוזנא 16, 19, 20, 36, 38, 40, 43, 44, 46, 52, 67, 68, 70, 71, 73, 79, 78, 103, 117, 121, 133, 134, 135, 143, 151, 152, 153, 164, 167, 168, 169, 171, 204, 210, 238, 247, 248, 250, 262, 264, 266, 270, 289, 290, 309, 338, 341, 343, 344, 345, 347, 348, 350, 351, 357, 365, 366, 367
פוזנער ר' לייביש 189
פוזנער הרב עקיבא 12, 70
פולברמאכר אברהם בן יצחק ומינה 307
פולין 14, 25, 26, 27, 45, 53, 54, 55, 56, 57, 64, 66, 67, 68, 69, 100, 101, 126, 127, 134, 136, 195, 249, 250, 262, 282, 338, 339, 341, 344, 345, 346, 347 349, 352, 356, 357, 358, 362, 363, 372, 374, 375, 376, 386, 391, 405, 414, 417, 420

פולין גדול 5, 7, 10, 14, 15, 24, 25, 29, 31, 35, 43, 52, 53, 55, 56, 57, 247, 265, 266, 267, 301, 309, 338, 343, 347, 348, 351, 356, 357, 361, 362
פולין קטן 15, 54, 338, 360, 361
פוליאנים 23
פולק אב. ג. 26
פולק דה שמואל בעל שם מלונדון 372
פומוריא 15, 16
פוצינקא 214
פוקס הרב דוד דוב 213, 214
פוקס הרב יואל 213, 402
פוקשטיין 84
פורדון 168, 343
פזשעמיסלאב השני 19, 20, 65, 105
פטולמיאוס היווני 14, 23
פטרבורג 195
פיורדא 70
פייביש סגל, מדפיס 350
ר׳ פייביש בהרב ר׳ יעקב 163
פייבלמן הרב שמעון הלוי 168, 231
פייזין, א. 383
פייזרן 36, 83, 133, 228, 230
פיינשטיין א. ל. 53
פילסוצקי 54
פין רש״י 9
פינגרהוט 260
ר׳ פינחס בן יאיר 314
ר׳ פינחס מקוריץ 363
פינחס מק. 44
פינחס הלוי מקראקא 68, 69
פינסק 278
פינצ׳בסקי ר׳ אברהם 260, 402
פינצ׳בסקי יעקב מרדכי 402
פיסקוזשסקה רח׳ 49
פיעטרקוב 192, 209, 211, 368, 399, 400
פיעטרקוב קויאבסקי 212, 242
פיעטרקובסקי ר׳ יעקב 228, 230
פיעסקעס ישראל 88
פיעקארסקי 114
פיק ראובן 84
ר׳ פישל סופר 362
פישמן־מיימון הרב י. ל. 380
פישר ר׳ יעקב 269
פלאון 255
פלאם משה מיכל 163, 274
פלאקוביטש אברהם 392
פלאקוביטש שמואל 256, 259, 391
פלדמן אליעזר 12, 50
פלדשטיין ד״ר 378
פלונגיאן 195
פלוצק 23, 27, 151, 195, 271, 272, 278, 293 371
פלינקער משה 128, 383, 416
פלקיירא 25
פעדורוביטש מ. י. 383
פעכנא מפוזנא 101
פענדזעל גרשון מאיר 85
פערלע אברהם שלמה 209, 357
פערלע דוד 136
פערלע ר׳ מרדכי 401
פערלע נחום 256
פערלע ר׳ שמעון 365
פערלעס הרב ד״ר מפוזנא 365
פעשעם 195
ר׳ פפא ועשרת בניו 322
פראג 32, 35, 36, 37, 47, 70, 135, 136, 151, 154, 165, 293, 339, 376
פראגא ע״י ווארשא 276, 279
פראנק יעקב 340, 377
פראנקל יוסף 364
פראנקפורט־דמיין 32, 38, 73, 106, 134, 165, 238, 250, 290, 292, 347, 355
פראנקפורט דאדר 288, 289
פראפעס שלמה 288
פראשניץ 386
פראשקו 84
פראשקער ב. 383
פרדס חנה 308
פרוזשאני 388
פרוידענטאל ד״ר מאקס 250
פרויסקער 93
פרומער אברהם חיים בן נחמן ויהודית 307
פרומקין א. ל. 153, 310, 377
פרוסיא, פרוסים 18, 21, 50, 81

פרוסנה, נהר 15, 16, 17, 19, 21, 80, 255
פריבס ר' משה 201
פרידברג ח. ד. 107, 289, 357
פרידה יושע 85
פרידמן מ. 383
פרידמן מוריץ 117
פרידמן ד"ר פיליפ 255
פרידע ר' זעליג 127, 402
פרידע ר' ישראל 96, 402
פרידע משה הערש 96
פריימאן, א. 377
פרילוצקי נח 361
פרימו א. 377
פריעדענזון אברהם 357
פריעדענזון ר' שמעלקי 209, 224, 226, 227, 357, 364
פרידריך האמיץ 56
פרידריך ברברוסא 56
פרידריך וילהלם השני 20, 242, 292
פרידריך השני 34
פרס 25
פרעגער אלכסנדר 114
פרעגער ר' יעקב 364
פרעגער ר' שמואל פייביש 351
פרענקעל הענריק 96
פרענקעל חנה 112
פרענקעל הרב יהודה הלוי מליסא 373
פרענקעל ר' צבי נחום 216, 232, 301
פרענקעל ר' ראובן ישראל 206, 364, 373
פרענקעל רפאל 256
פרענקעל שמואל 185
פרעשבורג 37, 106
פשידיצקי מאנכע 85
פשיטיק 263
פשיסכא 266
פשמישל 36, 210, 350
פתח תקוה 305, 377
ר' פתחיה בר"מ 274

צ

צאדק אבלי 96
צ'רניצקי 18, 71, 77, 78, 141, 153, 154, 333, 366
ר' צבי הירש בן אשר 351
ר' צבי הירש ברמ"ק 122, 164, 274
ר' צבי ברי"ש 124, 163
ר' צבי הירש ב"ר שמואל רב בק. 153, 223
ר' צבי הירש רב בק. 155
ר' צבי הירש בר"פ 158
ר' צבי הירש 159
ר' צבי הירש בר"א הלוי 163
צבי הירש מק. 372
צביאלי ר' בנימין 395
צובל ד"ר מ. נ. 371
צויק 378
צוקר ד"ר 92, 114, 292
צילך מאיר 398, 401
צינוביץ מ. 280
ציפרל 37
צ'כוצינק 242
צ'כיא 34, 36, 39, 56, 72, 369
צמח ר' צבי הירש הלוי 144
צנעא 332
צפת 295, 296, 310—314, 316, 319, 321, 323, 328, 331, 332, 356
צרפת 34, 66, 304
צרפתה 313

ק

קאהוט ד"ר 345
קאוויאן 35, 36, 42, 47
קאזימיר הגדול 23, 30, 34, 39, 45, 53, 57, 67, 107
קאזימיר נסיך 19
קאטט שמואל 185
קאטיק סטאניסלאוו 96
קאטצנעלנבוגן 32
קאטשאלקאמסקי יחזקאל 85
קאלווארא — קולהורא 25

קאליס 9
קאליסיא 14, 16, 23
קאליש ר' יצחק הרבי מוורקי בנו ר' מנחם
מגדל ונכדו ר' שמחה בונם 370
קאלישער ר' יהודה ליב, ראה: ר' יהודה ליב מקרעמניץ
קאלישער ר' צבי הירש 296, 369
קאלנא 209
קאמינסקי ר' יחיאל 216
קאמיניץ 331
קאנאאן 38
קאנל ר' צבי 12, 172
קאנאלד 43
קאסי 25
קאפלאן אליהו 296
קאפלאן ר' יוסף 364
קאפלאן יוסף הכהן 198
קאפלאן יוסף 418, 420
קאפלאן מאיר יוסף שלום 96
קאפלאן שמואל 128
קאפעל ר' לייזער 364
קארו ר' יוסף "הבית יוסף" 295, 314, 319, 322, 331, 356
קארו שלמה זעליג 80
קארל מלך שויציא 77
קאראלניק 337
קארפינקעל ר' אהרן 168, 233
קוואהל 186, 265
קובלין 351, 352
קובנה 106, 111, 194, 198, 278
קובר ר' יוסף 403
קוברין 70
קוזאקים 17, 18, 19, 34
קוזמין 36
קוזמינעק 94, 126, 162, 182, 405, 412, 413
קוזמיר 46
קוטנא 144, 146, 401
קויאטוק משה 84
קויאווא 17
קוינטום פופיוס קאלינוס, מטבע 15
קויפמן דוד 37
קויפמן ר' מאיר 364
קויפמן שלמה מרדכי 171
קוכמן שמעון בן יחיאל ואסתר רבקה 307
קוברקה מק. 42
קולו 85, 98, 186, 215, 242, 265, 407, 415
קולושקי 417
קוללינס 372
קולישר 372
קולישר ד"ר ראובן 372
קולישר ר' מיכל 372
קולישר ר' משה ב"ר ישעיה 372
קולנר ר' מרדכי 403
קומרנה 14
קונופניצקה מריא 16
קוניאן שלמה רופא 290
קונין 98, 212
קונפדראטים 17, 18
קונראד צ'ארני 20
קוסטצ'יאן 40
קוסיל (יקותיאל) 43
קופער שלמה, הלן 284, 285, 381
קופערוואסער ר' יצחק מאיר 357
קוצק 265, 266
קוק הרב אברהם יצחק 259
קורלנדיא 195
קושטא 329
קיוב 15, 16
ר' קיים קדיש 136
קיש ג. 43
קלאפער שמואל 96
קלאפער יהלום ר' מאיר שלמה 217, 233
קלויזנער ר' זכריה מגדל 137
קלויזנר ד"ר ישראל 404, 418
קלונימוס מליקא 56
קלונימוס קלמן, מדפיס 287
קלונימוס בן־צבי מדפיס 288
קלינגער 384
קלעטשעוו 82, 352
קלעטשעווסקי אברהם 219, 224
קלקליה 305
קמפנה 34, 152, 210, 246, 315
קנופף — כפתורי ר' יצחק שמואל ומשפחתו 393, 396

קניגסברג 168, 276, 278
קעלן־קולוניא 24, 215
קעמפינסקי אהרן וולף 84
קעמפנער אברהם 185
קערנער משה ב"ר אלעזר 33
קפריסין 70
קרא הרב יהודה 137
קרא ר' יוסף חיים 85, 155
קרא ר' ישראל דיין 27, 137
קרא ר' שלמה במיז 122, 124
קראל ר' יצחק 364
קראנץ ר' יעקב 9
קראקא 16, 19, 23, 28, 33, 35, 46, 49, 52, 53, 57, 66, 68, 70, 73, 100, 101, 106, 133, 143, 237, 245, 253, 356, 378, 384
קראקובסקי משה 301
קראשניעוויטץ 85, 192, 218
קרוטובסקי אברהם 404, 412—415
קרוטינסקי אלימלך 285, 381
קרושין 78, 90, 121, 144, 155, 341, 343, 350, 357, 376
קרויזהאר 377
קרויזע מיכאל 56, 21
קרויזע ר' ליפמאן 364
קרויזע ר' מרדכי 364
קריסטאל ר' שמעון הכהן 226
קרית־חיים 307
קרית־ענבים 306, 308
קרית שמואל 307
קרסטנום (גרשון) מק. 40
קרעמזור 152
קרעמניץ 77, 150
קרעמניצער ר' יוחנן 218
קרעמניצער ר' שמואל 78, 150, 151, 347, 350
קרשקש 25

ר

ראגאלי 170
ראדאמסק 201
ראדאניטים 27
ראדזיויל 307
ראדזין 212, 298
ראדזיעוו 210, 211, 213
ראהמער הרב ד"ר מוריץ 68
ראויטשער ר' בצלאל 364
ראויטשער ר' לייביש 364
ראזענגארטען ר' זינדל 364
ראטה ר' דוד 219
ראטה ר' הירש 364
ראטהאלץ ר' יצחק איציק 226
ראטהאלץ ר' ישראל 264
ראפופורט ר' ירחמיאל משה נח 199
הרא"ש 33
רבה בר בר חנא 363
רבינוביץ הרב עקיבא 391
רבינוביץ ש. פ. (שפ"ר) 338, 352
רביצקי אסתר 401
רגנשבורג 245
רובין א. 383
רובין ש. 383
רובינשטיין ר' יצחק יעקב 364
רוגוזין 169, 341, 376
רוהטין 71
רוזן 114
רוזנבלום מק. 83
רוזנבלום זאלמאן 346
רוזנבלום ר' חננאל 128, 130, 387
רוזנבלאט ר' יהושע 401
רוזנולד ר' יוסף 392
רוזנולד ר' יצחק שלמה 216
רוט פרופ' בצלאל ססיל 100, 372
רוטנבורג 32
רוטשילד 172
רויגו אברהם 315, 376
רויט ישראל 315
רומית, האימפריא. רומאים 15, 21, 23
רומא 362
רומניא 86
רום איציק 83
רוסאק חיה 96
רום יעקב בר"מ 163

רוסטוב 283
רוסיא, רוס, רוסים 7, 14, 15, 18, 25—27, 34, 50, 80, 82—85, 88, 92—95, 113, 170, 192, 214, 250, 253, 256—260, 276, 282, 285, 328—329, 331, 339, 355, 372, 386, 395
רוסיא האדומה (גאליציא) 54
רוקמן חנה 418
רזעשעווסקי אליעזר 383, 403
רחל אשת יעקב מק. 40
הריב"ן 88, 100, 137, 141, 172, 219—222, 225, 229, 230
ריבקינד ד"ר יצחק 12, 310
ריגא 314
ריזין 319
ריכוואל 126, 162
ריפיניום 30, 105
רייכערט ר' נחמן 364
רייגבאך ד"ר מארק מאיר 250
רייניס נהר 24
רייניס ארצות 56
רייגעס הרב יצחק יעקב 282
הרי"מ מגור 204, 265, 371
רייסען 31, 321, 330
רישציץ 206, 390
רמ"א 135, 151, 167, 277, 348, 356, 362, 363
רמב"ם 314
רמח"ל 152
רמלה 304
רמת גן 284
ה"רן 140
רעדליך זאב שמואל 171
רעדליך יוסף 162, 254, 319
רעהפיש הרב יעקב שמחה 219
רש"י 154, 159

ש

שאבראי (שבתאי) מק. 41
שאדעק 300
ר' שאול ב"ר לייב חסיד 153
שאטטין (עיר) 371
שאטטין ר' חנוך הענוך 227
שאמאטולי (סאמיילער) 28
ר' שבתי הכהן — הש"ך 374
שבתי מלובלין 125
שבתי צבי 38, 152, 153, 238, 340, 374, 373
שדה אליהו 306
שדליץ 386
שוסבורג ר' גבריאל 374
שווארץ אדולף 52
שווארץ באראן 85
שווארץ געציל 85
שווארצענבערג מרדכי (חזן) 284
שוידיא, שווידים 17, 18, 34, 77, 78, 414
שויצריא 66, 255
שור פרופ' משה 52, 53, 338
שורזינץ 28, 153, 350
שורק ר' אברהם ישראל 299, 364, 392
שורק אברהם יחיאל אשתו ובתו 389
שורק אסתר 389, 396
שורק ר' בצלאל 397
שורק צירל צעשיא 299
שורק ר' שאול ור' יצחק 397
שורק ישראל מנדל, אלימלך, ונחום 397
שורק דוד 402
שחור ר' נח 206
שטאמפה 37, 376
שטארקמאן חיים ברי"מ 163
שטארקמאן ר' צבי מאיר 208
שטולמאן הרב צבי הכהן 214
שטיין ר' דוד 364
שטיין יחיאל 96
שטיין הרב ד"ר שלמה 215
שטיינמאן ר' יחזקאל 364
שטערן דוד 259
שטערנבורג 32
שטערנבערג, היסטוריון 104
שטראסבורג (עיר) 32
שטרים 153
שטשעציגסקי 357
שיכנאוויצע 271, 272
שילאק משה יעקב בן צבי ושרה 308
שילדבערג 246

שיללער פינחס 410
שימקעוויטש ר׳ בעריש 127, 193, 386
שינאווי 137, 153
שיפער יצחק 9, 24—28, 31, 252, 253, 336, 338, 353, 366
שיץ־חוטין 309
שיק ארטור 54
שיראדז 18, 72, 79, 84, 217, 402
שיראדזקי הרב ישראל לייב 269
שיראדזקי האחים ר׳ ליפמן ישעי׳ ר׳ יששכר ור׳ פייבל 269
שיראדזקי מנדל 208
שכם 314, 319, 320
שלום גרשם 375, 377
השל״ה, ראה: ר׳ ישעי׳ הורביץ
שלון רחל 395
שליזייא 15, 16, 21, 25, 27, 35, 36, 42, 65, 104, 245, 246, 248
ר׳ שלמה ב״ר אליעזר הכהן מליסא 357
שלמה מבאביאק 85
שלמה מבבל 25
ר׳ שלמה בן חיים 348
הרב שלמה זלמן ב״ר ירמיה יעקב 74, 136
ר׳ שלמה במי״ג קרא 121
ר׳ שלמה מרדכי מראגאשני 125, 162, 274
ר׳ שלמה פשעווארסקער 180
ר׳ שלמה מקישנוב 311
שלעשין 300
שמאי 314
ר׳ שמואל אבא מזיכלין 278
ר׳ שמואל ב״ר יונה כץ 350
ר׳ שמואל הלוי קעלן 143
ר׳ שמואל דיין 153
שמואל יארדאן 42
שמואל יוכם 248
שמואל משה מורדכיביץ ואחיהם אליהו שנרצח 72
ר׳ שמואל סאלאנג 187
ר׳ שמואל ראב״ד 160
ר׳ שמואל מקראקא 101
ר׳ שמואל פייבל ב״ר נתן פייטל 333
ר׳ שמואל צבי דאנציגר, הרבי מאלכסנדר 206
ר׳ שמחה זיסל זיו 194
ר׳ שמעון ב״ר יוחאי 323—326
ר׳ שמעון סגל 163, 167, 274
ר׳ שמעון עקיבא בער 293
שמעיה ואבטליון 314
שנאפער יודקה 84
ר׳ שניאור זלמן מליאדי 276
ר׳ שניאור זלמן כץ 287
שנייטוך 70
שנעער ר׳ זלמן 364
שעלענגובסקי 26
שעער ר׳ ישעיה 268
שעפס מאיר וולף 272, 388
שערי ציון, ספריה 12
שפייל מברסלה 121
שפייר 32, 34, 56
שפירא ר׳ אלימלך הרבי מזיכלין 270
שפירא הרב אלעזר איטשע 212
שפירא ר׳ משה 282
שציפיורנו 250
שקלוב 239, 331
שקלנובסקי שמואל יצחק בן יחיאל יהודה 308
שרייער אדאם 114

ת

תבור — הר 3, 321
תורכיא 309
תימן — תימנים 332, 362
תל־אביב 214, 216, 217, 306, 308, 377, 404
תל־ליטווינסקי 305
תל מונד 390

רשימת התמונות שבספר

1.	בית הכנסת ובית־המדרש של המגן אברהם	בשער הספר	
2.	מפת העיר קאליש משנת 1785	בעמוד	13
3.	סטאטוט קאליסקי מצוייר ע״י ארטור שיק	״	51
4.	דגל הנשים היהודיות בקאליש לכבוד המרד הפולני	״	81
5.	תשעה באב בבית הקברות	״	106
6.	גדות הפרוסנה סלולות במצבות מבית־הקברות	״	108
7.	טס של חברת הפרוונים משנת תקס״ג—1803	״	110
8.	חולי שחפת בקיטנה	״	116
9.	מושב הזקנים	״	118
10.	שער פנקס הקהילה מתקופה האחרונה	״	132
11.	בעל ״המגן אברהם״	״	142
12.	שער ספר ״מגן־אברהם״ דפוס ראשון	״	145
13.	ר׳ שלמה איגר	״	165
14.	ר׳ אליהו ראגאלער מכתב־פכסימיליא שלו	״	178
15.	ר׳ צבי הירש חיות	״	179
16.	ר׳ צבי הירש חיות כתב הרבנות שניתן לו מאת קהילת קאליש	״	183
17.	ר׳ צבי הירש חיות, חתימות חשובי הקהילה	״	184
18.	ר׳ חיים אלעזר ואקס ה״נפש חיה״ מכתב — פכסימיליא שלו	״	189
19.	ר׳ חיים אלעזר ואקס כתב היתר הוראה שניתן על ידו	״	190
20.	ר׳ שמשון ארנשטיין	״	191
21.	ר׳ יחזקאל ליבשיץ	״	194
22.	נשיאות ועידת אג׳ הרבנים בפולין	״	199
23.	ר׳ מנדלי אלטר	״	201
24.	ר׳ אליהו זיגער	״	205
25.	ר׳ חלחיל מוזעם	״	207
26.	ר׳ שמואל װעלטסמאן	״	216
27.	אסיפת הסוחרים הזעירים	״	263
28.	ר׳ נח זאלודקובסקי	״	281
29.	קבוצת בחורים לומדי תורה	״	359

ביבליוגרפיא

במילואים להערתי שבשולי עמוד 24 אעלה כאן רשימה חלקית של מקורות בספרותנו בנידון קדמות היהודים בפולין, נוסף על אלה שהזכרתי במקומות שונים בספרי, ומלבד ספרי ההיסטוריא הידועים.

א. ספרותנו הקדומה

להלן רשימת גדולי ישראל, החל מלפני אלף שנה בערך, המזכירים בספריהם את פולין, וודאי שבאו במגע עם יהודי ארץ זו.

1) ר׳ יהודה הכהן בעל ״ספר הדינים״ שאבד, ודבריו מובאים בכמה מספרי הראשונים בספר ראב״יה, ובספר ״אור זרוע״. הוא מזכיר בתשובותיו ארץ פולוני ולפעמים ״בפלנו״ וגם ארץ ״פולוס״.

2) רש״י מביא בפירושו לספר דברים ג. ט. שניר הוא בלשון אשכנז (שנעע) ובלשון כנען. בכדי להבין דברי רש״י, עלינו להסתיע בדעה שכנען כללה אז את העמים הסלאוויים ולשונותיהם, ולכן המלה ״שנעע״ באשכנזית מזדהית להמלה ״שניעג״ בסלאווית, ובפולנית.
בפירוש רש״י לספר מלכים ו. ז. מבוארת המלה ומקבות־דלוטא בלשון רוסיא. ידועה דעת רוב חוקרינו שרוסיא כללה אז את פולין, והיודע פולנית ידועה לו המלה ״דלוטא״ תרגום למקבות. ובדומה לזה בעוד מקומות בספרו של רש״י ״הפרדס״.

3) בתוספות מסכת מועד קטן דף י׳ עמ׳ ב׳ בדיבור המתחיל ״למשקל טופרי, קרקע מטוננת (ספוגת לחות) כמו ברוסיא.

4) ר׳ יצחק בן דורבאלי, חי באותה התקופה של רש״י ובעל התוספות, כותב בספרו אסיפות (כתב יד) כאשר ראיתי במלכות פולין בסוחרים ההולכים בדרך וכו׳.

5) בפירוש על התורה מאת מחבר שחי בשנת ד׳ תתקע״א, (כתב יד) שנתפרסם ע״י שד״ל בכתב־עת ״כרם חמד״ ז׳ עמ׳ 69, מובאים חידושי תורה בשם ר׳ יצחק מפולין.

6) הרמב״ן בחידושים למסכת גיטין ז. ב. מזכיר את החכם ר׳ משה ב״ר חסדאי מפולוניא שיחיה ויאריך ימים.

7) מהר״ם ב״ר ברוך (נפטר ה׳ נ״י) כותב בספרו שאלות ותשובות חלק ג׳ סי׳ קי״ב ״הנה ברוב המקומות בפולין שוכרים להם אדם מבין מאשר ימצאו, והוא להם שליח צבור ומורה דרך ומלמד״.

8) ר׳ אברהם בן דוד הלוי (הראב״ד הראשון, חי לפני שמונה מאות שנה) מפרש בספרו ״ספר הקבלה״ את יהודי הקהילות שמצדדים בתורת הרבנים בניגוד לדעת הקראים והן ״כל ארץ אשכנז ותוגרמה וצרפת וארץ פולוניא שמתיחסים לחכמי המשנה״.

ב. ספרותנו המאוחרת

1) דינבורג, ב"ד תולדות ישראל, ישראל בגולה ספר א' עמ' 98 "דביר", ת"א, תרפ"ו.

2) הרכבי, א. א. היהודים ושפת הסלאווים. ווילנא, תרכ"ז.

3) כהנא א. ספרות ההיסטוריא הישראלית. ווארשא, 1922.

4) כץ, ב"צ. לקורות היהודים ברוסיא פולין וליטא. ברלין, 1899.

5) ליפשיץ הרב אריה יהודה ליב, אבות עטרה לבנים, בהקדמה. ווארשא, תרפ"ז.

6) לעווינזאן, י"ב (הריב"ל). תעודה בישראל, עמ' 35. ווילנא, תרט"ז.

7) "המגיד" כתב־עת, שנת תרמ"ד, גליון מ"ד העתק מאמרו של שר הצבא מאלטקה.

8) "המגיד" כתב־עת, שנת תרנ"ה גליון ב', מאמרו של יהודה לאבינה, בשם לקורות היהודים בפולין.

9) ניסנבוים, ש. ב. לקורות היהודים בלובלין, עמ' 132 ועמ' 139. לובלין, תר"ס.

10) עפשטיין, י. צ. מתורגם ע"י דברי הימים למלכי רוסיא, עמ' 188, בשם "ספר הזכרון", ווילנא תרל"ב.

11) פין ש. י. קריה נאמנה, עמ' 50. ווילנא, תרע"ה.

12) פרידמאן, פיליפ. קדמוניות היהודים באירופא, חוב' ו'. ווארשא, תרפ"ט.

13) שיפר, ד"ר יצחק, תולדות הכלכלה היהודית, שני חלקים, א. י. שטיבל ת"א, תרצ"ו.

ספרות בשפת יידיש

1) האבערבאנד ש. מקורות צו דער יידישער געשיכטע אין די סלאווישע לענדער, בפרט אין פולין, רוסלאנד און ליטע נתפרסם בכתב עת "בלעטער פאר געשיכטע" יו"ל ע"י יידיש. היסטאר. אינסטיטוט אין פוילן. ווארשא 1951. כרך 4, חוברת 4, עמ' 93—130. מאמר מקיף זה נכתב בגיטו ווארשא.

2) לעוויצקי ש. העברעאישע מקורים צו דער געשיכטע פונו די סלאווישע פעלקער־שאפטען אין דער צייט פון פריען מיטעל־אלטער. פורסם בכתב עת הנ"ל. שנת 1956, כרך 9, חוב' 1—2, עמ' 16—35.

3) נאדעל ב. א וויכטייקער מקור צו דער געשיכטע פון די יידן אין מזרח־איראפע, אין אנהויב פון 4 טען י, ה. בכתב עת הנ"ל שנת 1958 כרך 11, עמ' 98—108.

תיקונים

עמוד 51 נדפס בטעות האיזור היהודי מעל "סטאטוט קאליסקי".
עמוד 134 שורה 17 נדפס הנרי במקום מ.
עמוד 169 שורה 13 צריך להיות החידושי רי"מ.
עמוד 181 שורה 17 נשתרבב פסיק בין ובתוכחה מגולה והוא מיותר.
עמוד 353 הערה מס' 23 המלה גרמנית מקומה בסוף המשפט.